التفسير الكبير

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

18

Tercüme Heyeti

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR
YAYINEVİ

İTHAF

Bu eseri, merhum müfessir Fahruddîn er-Râzî,
Eserin Türkçemize kazandırılmasına vesile olan
Akçağ Yayınevi'nin Kurucusu merhum Ahmet
Hikmet Ünalmış ve Yayınevimizin kurucusu
merhum babam Alaaddin Sağlam'ın aziz
ruhlarına ithaf eder, Cenab-ı Hak'tan mağfiret ve
makamlarının yüce olmasını niyaz ederim.

Faruk Sağlam

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ
TEFSÎR-İ KEBÎR
(18. CİLT)

Orijinal Adı
Mefâtîhu'l-Gayb

ISBN: 978-605-4606-12-2 (Tk)
978-605-4606-37-5 (18.C)

Sertifika No: 50482

İstanbul, 2024

Tercüme
Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

Baskıya Hazırlayan
Abdullah Karakuş

İç Düzen
Çelebi Şenel

Baskı
Lord Matbaası
Davutpaşa Cad. Emintaş Sit. No: 103/430
Topkapı / İstanbul

© Bu kitabın tüm basım, yayın ve ticari hakları
Huzur Yayınevi-Faruk Sağlam'a aittir.

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

18. CİLT

Tercüme

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR YAYIN DAĞITIM PAZARLAMA
TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ
Cennet Mah. 2.Yavuz Selim Cad. Osman Bey Apt No: 25/A
Tel: 0212 513 50 57 - 513 01 71
Küçükçekmece - İSTANBUL
www.huzuryayinevi.com.tr

أُولَٰئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَّعْلُومٌ ﴿٤١﴾ فَوَاكِهُ ۖ وَهُم مُّكْرَمُونَ ﴿٤٢﴾ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ ﴿٤٣﴾ عَلَىٰ سُرُرٍ مُّتَقَابِلِينَ ﴿٤٤﴾ يُطَافُ عَلَيْهِم بِكَأْسٍ مِّن مَّعِينٍ ﴿٤٥﴾ بَيْضَاءَ لَذَّةٍ لِّلشَّارِبِينَ ﴿٤٦﴾ لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنزَفُونَ ﴿٤٧﴾ وَعِندَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ عِينٌ ﴿٤٨﴾ كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَّكْنُونٌ ﴿٤٩﴾ فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ ﴿٥٠﴾

"Onlar böyle... Onlar için, malûm bir rızık vardır. Türlü meyveler... Onlar, ikrâma mazhar kimselerdir. Naîm cennetlerinde, birbiriyle karşılıklı olan tahtlar üzerinde... Onların etrafında, kaynaktan doldurulmuş türlü kadehler dolaştırılır. Bembeyaz. İçenlere bir lezzet. Orada bir sarhoşluk (baş ağrısı) yok, onların bundan hoşnutsuz olacakları da söz konusu değil. Yanlarında, nazarlarını yalnız zevcelerine dikmiş güzel gözlü kadınlar vardır, ki bunlar, örtülüp saklanmış yumurtalar gibidirler. Kimi kimine dönüp sorarlar" (Sâffât, 41-50).

Bil ki, Allahu Teâlâ birliğini kabullenmekten tekebbür edenlerin ve nübüvveti inkârda ısrar edenlerin hallerini tavsif edince, bunun peşinden, ihlaslı ve samimi kullarının mükâfat elde etmedeki hallerini zikretmiştir. Bu ifadelerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Biz, Sâffât, 40 âyetinde geçen "اَلْمُخْلَصِينَ" ifadesinin, lâm'ın hem fethası ve hem de kesresi ile iki şekilde okunduğunu, daha evvel geçtiği yerde anlatmıştık. Binâenaleyh, bu kelimedeki lâm'ın fetha okunması halinde mana, "Allahu Teâlâ, kendi lütfu ile onları halis kıldı ve fazl-u keremi ile onları seçti..." şeklinde olur. Kesre ileyse, mana, "Onlar, taatlerini ve ibadetlerini sırf Allah için yapıp, buna hiçbir şey karıştırmadılar" şeklinde olur.

***İKİNCİ MESELE:* Cennet Rızkı**

Bil ki Allahu Teâlâ, cennetliklerin rızklarını, "malum" olmakla nitelemiş, o rızkın hangi sıfatlarının malum olduğunu ise beyân buyurmamıştır.

İşte bu sebepten dolayı bu hususdaki görüşler farklı farklıdır. Bu cümleden olarak, bu tabirin manasının, "O rızkın vakti malum olup, bu da, her ne kadar orada akşam-sabah diye bir şey olmasa da, akşam ve sabahtır. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Orada, sabah akşam rızıkları da (ayaklarına gelecektir)"* (Meryem, 62) buyurmuştur.

Bu kelimenin manasının, "O rızkın niteliği malumdur; çünkü Cenâb-ı Hak onu, tadının, kokusunun ve lezzetinin hoşluğu ve görünümünün güzelliği gibi hususî birtakım sıfatlarla yaratmıştır" şeklinde olduğu söylenmiştir. Yine bunun manasının, "Cennetlikler, o rızkın devam edip gideceğine yakînen inanmakta olup, bu, ne zaman tahakkuk edeceği ve ne zaman sona ereceği bilinmeyen dünya rızkı gibi değildir" şeklinde olduğu da ileri sürülmüştür. Yine, bunun manasının, "Bu rızkın miktarı, cennetliklerin dünyadaki amellerine göre hak ettikleri mükâfat ve ikram oranındadır. Çünkü Cenâb-ı Hak, bundan fazlasını onlara bir lütuf olarak verdiğini beyân etmiştir" şeklinde olduğu da ileri sürülmüştür.

Fevâkih

Daha sonra Cenâb-ı Hak, cennetlikler için bir rızık olduğunu belirtince bu rızkın ne olduğunu da beyan etmek üzere فَوَاكِهُ *"türlü meyveler..."* buyurmuştur. Bu hususta şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) **"Fâkihe"** ihtiyacı karşılamak için değil de, zevk almak için yenilen şeyler demektir. Çünkü, cennetliklerin azıklarının hepsi, bu türdendir. Zira onlar, sıhhatlerini azıklar ve yiyeceklerle koruma ihtiyacı duymamaktadırlar. Çünkü onlar, sonsuz için yaratılmış muhkem cisimler ve bedenlerdir. Binâenaleyh, onların yedikleri her şey, haz alma kabilindendir.

b) Âyette, **"fâkihe"** (meyve)'den bahsedilmesinin maksadı, en düşük şeyle en üstününe dikkat çekmektir. Yani, meyve her zaman mevcut olduğuna göre, katık ve yiyecek haydi haydi her zaman bulunur. Birinci görüş, gerçeğe daha yakındır.

Bil ki Allahu Teâlâ, "yemek"ten bahsedince, bu yemenin ikrâm ve ta'zim ile iç içe olduğunu beyan ederek, وَهُمْ مُكْرَمُونَ *"Onlar ikrama mazhar olmuş kimselerdir"* buyurmuştur. Çünkü, izzet ve ikramdan uzak olan yeme, ancak hayvanlara yakışır ve uygun düşer.

Cennet Meskenleri

Cenâb-ı Hak, onların yiyeceklerini ve yedikleri yeri anlatınca, meskenleri de vasfederek, فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ * عَلَىٰ سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ *"Naîm cennetlerinde, birbiriyle*

karşılıklı olan tahtlar üzerinde..." buyurmuştur ki, bu, "Cennetliklerin birbirleriyle karşılaşmaları ve konuşmalarında, onlar için hiçbir külfet yoktur" demektir. Bazı haberlerde, "Cennetlikler birbirlerine yaklaşmak istediklerinde, altlarında olan tahtlarının harekete geçtiği..." yer almıştır. Onların, ancak zihnen ve gönül bakımından karşı karşıya olmaları caizdir. Onlar ancak, alanın ve sahanın geniş olması durumunda bu şekilde olabilirler. Birbirlerinin hitaplarını uzakta iken duymaları ve birbirlerini görmeleri, ancak Allah'ın, onların gözlerini, kulaklarını ve seslerini kuvvetlendirmesiyle mümkün olur.

Allahu Teâlâ yemenin, oturmanın vasıflarından bahsedince, bundan sonra da içmenin vasıflarını ele alarak, يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ *"Onların etrafında kaynaktan doldurulmuş türlü kadehler dolaştırılır"* buyurmuştur. İçerisinde içki bulunan cam kaba, "**ke's**" adı verilir; içkinin bizzat kendisine de bu ad verilir. Nitekim şair,

وَكَأْسٍ شَرِبْتُ عَلَى لَذَّةٍ وَأُخْرَى تَدَاوَيْتُ مِنْهَا بِهَا

"Bana lezzet veren nice ke'seler (içkiler) içtim! (...)" demiştir. **Ahfeş**'in, "Kur'ân'da geçen "**ke's**" kelimesi, içki manasındadır" dediği rivâyet edilmiştir.

Maîn'in Manası

Maîn, akan su veya nehir demektir. "عَيْنُ الْمَاءِ" (suyun gözesi) deyiminden alınmıştır. Yani, "Tıpkı suyun fışkırması gibi, o içki, gözelerden çıkar" demektir. Fışkırdığı ve ortaya çıktığı için buna, "مَعِينٌ" denilmiştir. Nitekim su, açıktan akıp gittiğinde, "عَانَ الْمَاءُ" denilir. Bunu **Sa'leb** söylemiştir. Binâenaleyh bu kelime, tıpkı "مَبِيعٌ" (satılmış), "مَكِيلٌ" (ölçülmüş) kelimeleri gibi, "**ayn**" mastarından ism-i mef'ûldür. Bunun, açık olarak aktığı için, "**maîn**" adını aldığı da ileri sürülmüştür. Binâenaleyh, bu kelimenin, "مَعِينٌ" kökünden "feîl" vezninde olması mümkündür. "**Maîn**", şiddetli akan su demektir. Bir kimse koştuğunda, "اَمْعَنَ فِى الْمَسْرِ" denilmesi de böyledir.

Âyetteki, "بَيْضَاءَ" kelimesi, "**hamr**", *(içki)*nin sıfatıdır. **Ahfeş,** "Cennetin içkileri, sütten daha beyazdır" demiştir.

Lezzet'in Manası

Âyetteki, "لَذَّةٍ" kelimesine gelince, bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu içki, lezzetin bizzat kendisi ve aynısı imişçesine, serapa lezzet ile vasfedilmiştir. Nitekim insanlar, birisini şu iki vasıfla tavsif etmek istediklerinde, فُلَانٌ جُودٌ وَكَرَمٌ "Falanca, sırf cömertlik ve sırf keremdir" derler.

b) **Zeccâc,** bu ifadenin ذَاتِ لَذَّةٍ "lezzet sahibi, lezzetli" takdirinde olduğunu söylemiştir. Bu izaha göre demektir ki, bu kelimenin başındaki "ذَات" kelimesi hazfedilmiştir.

c) **Leys** şöyle der: "**El-lezzu**" ve "**el-lezîzu**" ifadeleri, sıfat olma bakımından aynıdırlar. Nitekim, شَرَابٌ لَذٌّ لَذِيذٌ denilir. Cenâb-ı Hakk da بَيْضَاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ *"Bembeyaz.. İçenlere bir lezzet"* buyurmuştur. Ve yine Cenâb-ı Hak, *"İçenler için lezzetin ta kendisi olan bir içkiden..."* (Muhammed, 5) buyurmuştur. İşte bu sebepten dolayı, lezzetinden dolayı, uykuya da "**lezz**" denilmiştir. Yaptığımız bu izaha göre, "**lezze**", "**lezîze**" manasınadır demektir. Yapılan açıklamalardan doğruya en yakın olanı ise, birincisidir.

Sarhoş Etmeyen Lezzet

Daha sonra Cenâb-ı Hak لَا فِيهَا غَوْلٌ *"Orada bir sarhoşluk (baş ağrısı) yok"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Ferrâ şöyle der: "Araplar aynı anlamda olmak üzere, لَيْسَ فِيهَا غَيْلَةٌ - غَائِلَةٌ - غَوْلٌ "Onda sarhoşluk yoktur" derler. **Ebû Ubeyde** ise, "**ğavl**" kelimesinin, insanların akıllarını giderme manasında olduğunu söyler ve **Mutî İbn lyas'ın** şu beytini şahit getirir:

وَمَا زَالَتِ الْكَأْسُ تَغْتَالُهُمْ وَتَذْهَبُ بِالْأَوَّلِ الْأَوَّلِ

"İçki onların akıllarını başlarından almayı sürdürüyor. Böylece, kadehler birbirini izliyor."

Leys de, "**ğavl**, baş ağrısı demektir" demiştir. Buna göre mana, "Bu içkilerde, dünya içkilerinde olduğu gibi baş ağrısı yapma mahzuru yoktur" şeklinde olur.

el-Vahidî (r.h) ise, "Bu, aslında helâk etmek ve yok etmek anlamındadır. Çünkü Arapçada birisi, birisini yok ettiğinde, "غَالَهُ غَوْلًا" denilir. O halde "**ğavl**" ve "**ğâli**", "yok eden" anlamındadır. Baş ağrısı da helâk olmaya götürdüğü için, ona "**ğavl**" adı verilmiştir" demiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak,وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ *"Onların bundan hoşnutsuz olacakları da söz konusu değildir"* buyurmuştur. Bu kelime, zâ'nın kesresiyle "**yunzifûn**" şeklinde de okunmuştur.

Ferrâ şöyle der: "Bu kelimeyi zâ'nın kesresiyle okuyanlara göre, bunun iki manası vardır:

a) İçkisi bittiğinde, أَنْزَفَ الرَّجُلَ "adamın içkisi bitti" denilir.

b) Sarhoşluktan dolayı, aklı zâil olduğunda da yine, "اَنْزَفَ الرَّجُلُ" denilir. Zâ'nın fethasıyla okuyanlara göre ise bunun manası, "Onların akılları gitmez, yani onlar sarhoş olmazlar" demek olur. Nitekim "sarhoş oldu, sarhoş" manasında "نَزَفَ الرَّجُلُ، نَزِيفٌ - مَنْزُوفٌ" denilir."

Buna göre âyetin manası, "Cennet içkilerinde, içki içmekten dolayı meydana gelen baş ağrısı, aklı bürüme ve rahatsız etme gibi, bozuk hallerden hiçbirisi bulunmaz ve onlar, sarhoş da olmazlar" demektir. İçki içmedeki fesahatlerin en büyüğü bu olduğu için, Allahu Teâlâ özellikle onun bu vasfına yer vermiştir.

Huriler

Cenâb-ı Hak, cennetliklerin içeceği şeylerin vasıflarından bahsedince, bunun akabinde, onların hanımlarının vasıflarını da şu üç bakımdan zikretmiştir:

1) Bu, Cenâb-ı Hakk'ın وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ عِينٌ *"Yanlarında, nazarlarını yalnız zevclerine dikmiş güzel gözlü kadınlar vardır"* âyetinin ifade ettiği hususdur. **Kasr,** "hapsetmek" anlamına gelir. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Çadırlar içinde ehl-i perde huriler vardır"* (Rahmân, 72) âyeti de bu manadadır. Buna göre âyetin manası, "O kadınlar bakışlarını hapsetmişler ve kocalarından başkalarına bakmazlar" şeklinde olur.

2) Âyetteki, "عَيْنٌ" lafzının ifade ettiği husus... **Zeccâc,** "Büyük göz, gözlerin en güzelidir. Bu kelimenin müfredi, "عَيْنَاءُ" (aynâ'u) lafzıdır" demiştir.

Bid-ı Meknûn

3) Bu, Cenâb-ı Hakk'ın كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَكْنُونٌ *"Ki bunlar, örtülüp saklanmış yumurtalar gibidirler"* âyetinin ifade ettiği husus... **Meknûn,** "örtülü, kapalı" demektir. Nitekim, örttüm, gizledim ve sakladım manasında, "كَنَنْتُ الشَّيْءَ وَاَكْنَنْتُهُ" denilir. Âyetteki bu benzetmenin manası şudur: Yumurtanın dış yüzeyi, sarıya çalan bir beyazlıktadır. Binâenaleyh yumurta örtülüp saklandığında, tozdan topraktan ve dumandan korunmuş olur. Bu renk, son derece güzeldir. Araplar da kadınlara, "saklı, örtülü yumurtalar" adını verirlerdi.

Cenâb-ı Hak, cennetliklerin vasıflarını bitirince فَاَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ *"Kimi kimine dönüp sorarlar"* buyurmuştur. Şâyet, "Bu cümle neye atfedilmiştir?" diye sorulursa, biz deriz ki: Bu, âyetteki "يُطَافُ عَلَيْهِمْ" ifadesine atfedilmiştir. Buna göre mana, "Onlar içerler. Bu içki içme sırasında da, birbirleriyle karşılıklı olarak konuşur, sohbet ederler" şeklinde olur. Nitekim şair: وَمَا بَقِيَتْ مِنَ اللَّذَّاتِ اِلَّا مُحَارَثَةُ الْكِرَامِ عَلَى الْمُدَامِ "Lezzet ve haz namına

geriye ancak, içki meclisinde, âlî ve kıymetli kimselerle sohbet kalmıştır" demiştir. Buna göre mana, "Onlar birbirlerine yönelir ve dünyada iken, lehlerine ve aleyhlerine olarak cereyân eden şeyleri sorarlar" şeklinde olur.

Cennetten Cehenneme Bakış

قَالَ قَآئِلٌ مِنْهُمْ اِنِّى كَانَ لِى قَرِينٌ ﴿٥١﴾ يَقُولُ اَئِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقِينَ ﴿٥٢﴾ ءَاِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا ءَاِنَّا لَمَدِينُونَ ﴿٥٣﴾ قَالَ هَلْ اَنْتُمْ مُطَّلِعُونَ ﴿٥٤﴾ فَاطَّلَعَ فَرَاٰهُ فِى سَوَآءِ الْجَحِيمِ ﴿٥٥﴾ قَالَ تَاللّٰهِ اِنْ كِدْتَ لَتُرْدِينِ ﴿٥٦﴾ وَلَوْلَا نِعْمَةُ رَبِّى لَكُنْتُ مِنَ الْمُحْضَرِينَ ﴿٥٧﴾ اَفَمَا نَحْنُ بِمَيِّتِينَ ﴿٥٨﴾ اِلَّا مَوْتَتَنَا الْاُولٰى وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ ﴿٥٩﴾ اِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿٦٠﴾ لِمِثْلِ هٰذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ ﴿٦١﴾

"İçlerinden bir sözcü der ki: Sahi, benim (dünyada) bir arkadaşım vardı. (Bana): "Gerçek sen de kati inananlardan mısın?" derdi. "Biz öldüğümüz ve bir toprak, bir yığın kemik olduğumuz zaman gerçekten hesaba çekilecek miyiz?" (Bu sözü söyleyen zât, kardeşlerine) der ki: "Siz onun durumuna vâkıf olmak ister misiniz?" Derken o bakıp, bunu o çılgın ateşin ta ortasında gördü ve ona dedi ki: "Vallahi, sen az kaldı beni de helâk edecektin! Eğer Rabbimin nimeti olmasaydı ben de, (seninle beraber cehennemde) hazır bulundurulanlardan olacaktım. (Bak), biz ilk ölümümüzden başka bir daha ölmeyecek, biz azaba da uğratılmayacak değil miymişiz?" Muhakkak ki bu, büyük kurtuluşun ta kendisidir. Artık çalışanlar da bunun gibi bir ödül için çalışmalıdır" (Sâffât, 51-61)

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki, cennetlikler hakkında, Allahu Teâlâ, onların içki meclislerinde bir araya gelip birbirleriyle konuştuklarından bahsetmiştir. Zira aklı başında kimselerin içerken yaptıkları sohbet tatlıdır. Keza tehlike sebepleri biraya gelmişken onlardan kurtulma yolunu bulmak da lezzet veren

şeylerdendir. İşte Allahu Teâlâ bunu zikrettiği gibi, bu âyette de, cennetliklerin içki içmek için bir araya gelip karşılıklı konuşmaya ve birbirlerine sorular sormaya başladıklarında, onların konuşacakları şeylerin, dünyada iken kendileri için, ilahî azâba düşmeyi gerektiren şeylerin bulunduğunu; ama şükür ki, bu şeylerden kurtulmuş olduklarını ve ebedî saadeti elde ettiklerini hatırlamaları olduğunu belirtmiştir, ki, bunların dile getirilmesinin maksadı, cennetliklerin sevinçlerinin ve sürurlarının doruk noktaya çıktığını belirtmektir.

İki Arkadaşın Akıbeti

Âyetteki قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ *"İçlerinden bir sözcü der ki: "Sahi, benim (dünyada) bir arkadaşım vardı"* ifadesine gelince, bu, "Cennetliklerden birisi, "Benim dünyada bir arkadaşım vardı. O, bana, أَئِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقِينَ *"Gerçekten sen de, kati inananlardan mısın?"* derdi. Yani, "Öldükten sonra dirilmeyi ve kıyameti tasdik ettiğim için beni azarlar ve buna taaccüp ederek, أَإِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَإِنَّا لَمَدِينُونَ *"Biz öldüğümüz ve bir toprak, bir yığın kemik olduğumuz zaman gerçekten hesaba çekilecek miyiz?"* derdi" demiştir. Buna göre mana, "O arkadaşım bu sözleri, benim bu inancımı yadırgama üslûbuyla söylerdi" demektir. Daha sonra, cennetliklerden olan bu adam, o arkadaşını görüp ve ona, هَلْ أَنْتُمْ مُطَّلِعُونَ *"Siz (onun durumuna) vâkıf olmak ister misiniz?"* فَاطَّلَعَ فَرَآهُ *"Derken o, bakıp, bunu... gördü"* şeklinde hitap ettiği için, kendisiyle beraber oturanlara, bu kimsenin ateşte olduğunu göstermek sûretiyle, kendi sürurlarını arttırmayı onları davet ederek, böyle söyler. Doğruya en yakın olanı bu kimsenin muttali olmak için biraz gayret gösterdiğini düşünmektir. Çünkü o, eğer külfetsiz bir biçimde bu işe muttali olmuş olsaydı onun böyle bir ittilâya, böyle bir külfete ihtiyacı kalmazdı. İşte bundan dolayı bazı âlimler, bu kimsenin, cennetin çevresine kadar gittiğini, böylece de ona, o cehennemde muttali olduğunu; derken onu, cehennemin ta ortasında gördüğünü ve azarlayarak ona, تَاللَّهِ إِنْ كِدْتَ لَتُرْدِينِ *"Vallahi, sen az kaldı beni de helâk edecektin!"* yani, "Sen beni, öldükten sonra dirilmeyi ve kıyameti inkâra çağırman sebebiyle, az kalsın beni de helâk edecektin. Şâyet, hakka iletmek ve bâtıldan da korumak suretiyle Rabbimin bana olan lütfu olmasaydı, لَكُنْتُ مِنَ الْمُحْضَرِينَ *"Ben de, senin gibi, elbette ateşte hazır bulundurulanlardan olacaktım"* dediğini söylemişlerdir. Bu cennetliğin, şu anda, cehennemliklerden olan dünyadaki dostuna karşı söylediği söz bitince, sözü tekrar, cennetliklerden olan beraber oturduğu

kimselere yönelterek, اَفَمَا نَحْنُ بِمَيِّتِينَ *"Biz bir daha ölmeyecek değil miymişiz?"* demiştir. Bu hususta şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Cennetlikler, cennete girdikleri sırada kendilerinin ölmeyeceklerini bilemiyorlardı. Binâenaleyh, ölüm, beyaza çalan bir koç biçiminde getirilip kesildiğinde, artık bundan sonra hiç ölmeyeceklerini anlamışlardır. İşte bundan dolayı, belki de onların, *"Biz bir daha ölmeyecek değil miymişiz?"* şeklindeki sözleri, "ölümün boğazlanmasından" önce söylenmiş bir sözdür.

b) Her ne kadar insan, bu işin, yaşamanın devam edeceğini kesinkes bilseler bile, iyilikleri ve mutlulukları doruğa ermiş kimselerin, her hususta taaccüpleri artınca, o bazen, "Bu devam eder mi? Bu şekilde kalır mı?" demiş olabilir. Daha sonra onlar, bu karşılıklı konuşmayı bitirince, اِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ *"Muhakkak ki bu, büyük kurtuluşun ta kendisidir"* demişlerdir. Âyetteki, لِمِثْلِ هٰذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ *"Artık çalışanlar da bunun gibi bir ödül için çalışmalıdır"* sözünün cennetliklerin sözünün devamı olduğu ileri sürüldüğü gibi, bu sözün, Allah'a ait olduğu ve yeni başlamış bir cümle olduğu da söylenmiştir. Bu, "işte bu gibi mutlulukları elde etmek için, çalışanların çalışması gerekir" demektir.

***İKİNCİ MESELE:* İki Arkadaşın Kim Olduğu?**

Bazı kimseler de, âyette geçen bu sözcü ile, "karîn" ifadesinden kastedilenin, Allahu Teâlâ'nın Kehf Sûresi'ndeki *"Onlara iki adamı misal getir"* (Kehf, 32) âyetlerinde bahsettiği kimseler olduğunu söylemişlerdir. Rivâyet olunduğuna göre iki adam, ortak idiler. Derken, sekiz bin dinar biriktirdiler. Bunun üzerine onlardan birisi diğerine, "Parayı taksim edelim" dedi ve bunu yaptı. Derken, bin dinara bir ev satın aldı, bu evi arkadaşına gösterdi ve "Nasıl, beğendin mi?" dedi. O da, "Ne kadar da güzel" dedi ve dışarı çıkınca, "Allah'ım, arkadaşım bu evi, bin dinara satın almış. Ben senden, cennet evlerinden bir ev istiyorum" dedi ve bin dinar tasadduk etti. Derken arkadaşı, bin dinara güzel bir kadınla evlendi. Beriki de, Allah'ın, kendisini güzel gözlü hurilerle evlendirmesi için, bin dinar daha tasadduk etti. Daha sonra arkadaşı, iki bin dinara bağ-bahçe satın aldı. Berikisi ise, iki bin dinarı tasadduk etti. Daha sonra da Allah, berikisine cennette istediği her şeyi verdi. İşte o esnada o, *"Sahi, benim (dünyada) bir arkadaşım vardı (...). Derken o, bakıp, bunu o çılgın ateşin ta ortasında gördü"* dedi.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Kıraat Farkları**

اَئِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقِينَ * ءَاِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا ءَاِنَّا لَمَدِينُونَ *"Gerçekten sen de kati inananlardan mısın? Biz öldüğümüz ve bir toprak, bir yığın kemik olduğumuz*

zaman, gerçekten biz hesap verecek miyiz?" âyetinde kıraat imamları, bu üç istifham hakkında değişik okuyuşlar göstermişlerdir: **Nâfî,** birinci ve ikinci istifhamı, medsiz olarak, sırf istifham hemzesiyle, üçüncüsünü de, istifhamsız olarak, elif'in kesresiyle okumuştur. **Kisâî** de aynı şekilde okumuştur, fakat üçüncüsünü iki hemzeyle okumuştur. **İbn Âmir,** birincisini ve üçüncüsünü iki hemzeyle, istifhamla; üçüncüsünü de istifhamsız olarak, elif'in kesresiyle okumuştur. Diğer kıraat imamları ise, her üçünü de istifham ile okumuşlardır. Böyle okuyanlar arasında da, değişik okuyuşlar vardır. Meselâ, **İbn Kesir,** med etmeden, sonrasında sâkin bir yâ ile tek hemzeli okurken; **Ebû Amr,** bu hemzeleri med ile okumuştur. **Âsım** ve **Hamza,** bu istifhamları iki hemzeyle okumuşlardır. Âyetteki, إِنْ كِدْتَ لَتُرْدِينِ *"Az kaldı, beni de muhakkak helâk edecektin"* ifadesini, **Verş**'in rivâyetine göre **Nâfî,** vasıl halinde ya'lı olarak, "لَتُرْدِينِي" şeklinde; diğerleri vasıl halinde de yâ'sız okumuşlardır.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Hidayetin Gerçek Sebebi**

(Ehl-i sünnet) âlimlerinin, hidayet ve dalaletin Allah'tan olduğuna, *"Eğer Rabbimin nimeti olmasaydı, ben de (senin gibi cehennemde) hazır bulundurulanlardan olacaktım"* âyetini delil getirerek şöyle demişlerdir: "Muarızımız (olan **Mu'tezile**'nin) görüşü, "Allah, mü'mine olan çeşitli in'âmları, kâfir için de yapmıştır. İn'âmlarda müştereklik olunca, bunun mü'minin hidayetine, kâfirin de, küfürden ve helâkten kurtulmasına sebep sayılması imkânsız olur. Binâenaleyh bu belli nimetlerin, müşterek olan nimetlerden ayrı nimetler olması gerekir. Bu ise, ancak kişiyi imana sevk eden ve küfürden alıkoyan sebeplerin kuvvetli ve mükemmel olmasıyla sağlanır" şeklindedir."

BEŞİNCİ MESELE

Kabir azabının olmadığını söyleyenler, cennetliklerden olan o adamın, *"(Bak), biz ilk ölümümüzden başka bir daha ölmeyecek miymişiz?"* şeklindeki sözünü delil getirerek şöyle demişlerdir. "Bu, insanın bir defa öleceğini gösterir. Eğer kabirde de yeniden dirilme olsaydı, ölüm iki kez tahakkuk etmiş olurdu." Buna şu şekilde cevap verebiliriz: "Âyetteki *"ilk ölümümüzden başka"* ifadesi ile, dünyada olan ölümlerin hepsi birden kastedilmiştir. Allah en iyi bilendir.

Cehennemliklerin Hali

أَذٰلِكَ خَيْرٌ نُّزُلًا أَمْ شَجَرَةُ الزَّقُّومِ ﴿٦٢﴾ إِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِّلظَّالِمِينَ ﴿٦٣﴾
إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ ﴿٦٤﴾ طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُؤُوسُ الشَّيَاطِينِ ﴿٦٥﴾
فَإِنَّهُمْ لَآكِلُونَ مِنْهَا فَمَالِئُونَ مِنْهَا الْبُطُونَ ﴿٦٦﴾ ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِّنْ حَمِيمٍ
﴿٦٧﴾ ثُمَّ إِنَّ مَرْجِعَهُمْ لَإِلَى الْجَحِيمِ ﴿٦٨﴾ إِنَّهُمْ أَلْفَوْا آبَاءَهُمْ ضَالِّينَ ﴿٦٩﴾
فَهُمْ عَلَىٰ آثَارِهِمْ يُهْرَعُونَ ﴿٧٠﴾ وَلَقَدْ ضَلَّ قَبْلَهُمْ أَكْثَرُ الْأَوَّلِينَ ﴿٧١﴾ وَلَقَدْ
أَرْسَلْنَا فِيهِمْ مُّنذِرِينَ ﴿٧٢﴾ فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُنذَرِينَ ﴿٧٣﴾ إِلَّا عِبَادَ
اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ ﴿٧٤﴾

"Böyle konmak (ağırlanmak) mı iyi, yoksa zakkûm ağacı mı? Hakikaten, biz onu zâlimler için bir fitne yaptık. Şüphesiz ki o, çılgın ateşin dibinde çıkacaktır. Tomurcukları şeytanların başları gibidir. Onlar bundan yiyecekler ve karınlarını bununla dolduracaklar. Sonra bunun üzerine, onlar için çok sıcak suyla karıştırılmış şarap vardır. Sonra varıp gidecekleri yer şüphesiz yine cehennemdir. Çünkü onlar atalarını, sapkın kimseler olarak bulmuşlardı ve onların izleri üzere koşturmuşlardı. Andolsun ki, onlardan önce geçenlerin çoğu da sapmıştı. Yemin olsun ki, biz, onların içine uyarıcılar göndermiştik. Bak, o uyarılanların akıbeti nice oldu! Allah'ın muhlis kulları müstesna" (Sâffât, 62-74).

Bil ki Allahu Teâlâ, cennetliklerden bahsedip, onları *"Amel edenler, işte bunun gibi bir şey için amel etsinler"* (Sâffât, 61) buyurunca, bunun peşinden, *"Bu mu iyi, yoksa zakkûm ağacı mı?"* âyetini getirmiş ve Hz. Muhammed (s.a.s)'e, "Bu, kâfirleri küfürlerinden caydırıcı bir şey olsun" diye, bunu kavminin kâfirlerine söylemesini emretmiştir. Yine Cenâb-ı Hak, daha önce cennetliklerin yiyip-içtikleri şeyleri anlattığı gibi, burada da cehennemliklerin yiyecekleri ve içecekleri şeyi anlatmıştır.

Âyetteki "أَذٰلِكَ خَيْرٌ نُّزُلًا أَمْ شَجَرَةُ الزَّقُّومِ" ifadesinin manası, "cennetlikler için olduğu belirtilen bu rızık mı iyi, yoksa zakkûm ağacı mı?" şeklindedir.

"**Nüzul**" kelimesinin asıl manası, "ol yiyecek"tir. Nitekim طَعَامٌ كَثِيرُ النُّزُلِ "Bol bulunan yiyecek" denilir. Binâenaleyh bu kelime, mevcut-var olan manasında, mecâzî olarak kullanılmıştır. Yine Arapçada, اَرْسَلَ الْاَمِيرُ اِلَى فُلَانٍ نُزُلًا "Emîr falancaya nüzul gönderdi" denilir. O halde "**nüzûl**", "misafirin, nezdinde konakladığı kimsenin durumuyla mütenasip olan şey" demektir.

Bunu iyice kavradığına göre, diyoruz ki: Cennetlikler için takdir edilmiş olan rızıkların neticesi, lezzet ve sürurdur; zakkûm ağacının neticesi ise, elem ve kederdir. Hayırlı ve iyi olma açısından, bu iki şeyin birbirine kıyas bile edilemeyeceği malumdur. Fakat bu ifade, ya cehennemliklerle alay etmek için, yahut da mü'minlerin, kendilerini bu güzel rızka ulaştıran şeyi, kâfirlerin ise kendilerini bu elem verici azaba götürecek şeyi tercih etmiş olmalarından ötürü söylenmiştir. İşte bu sebeple kâfirleri, kötü tercihlerinden dolayı azarlamak için böyle söylenmiştir.

Zakkûm

"**Zakkûm**" hakkında **Vahidî** (r.h) şöyle der: "**Kelbî** hariç, müfessirlerden hiçbiri, zakkûm hakkında bir açıklama yapmamıştır. Çünkü, rivâyet olunduğuna göre, bu âyet nazil olduğunda, **İbnü'z-Ziba'ra,** "Allah evlerinizde zakkûmu çoğaltsın" demiştir. Çünkü Yemenliler, hurmaya ve kaymağa "zakkûm" derlerdi. İşte bu sebeple, **Ebû Cehil,** câriyesine, "Bizi zakkûmlandır" dediğinde, o ona hurma ve kaymak getirmiş. **Ebû Cehil** (arkadaşlarına), "Buyurun zakkûmlanın" demiştir. Allahu Teâlâ'nın âyetteki "**zakkûm**" ile, bu manayı kastetmediği açıktır." **İbn Düreyd,** "**Zakkûm**", "**tezakkûm**" kökünden değildir. Çünkü "**zakkûm**", bir şeyi hoş olmayan şekilde aşırı derecede yemek demektir. Nitekim, بَاتَ فُلَانٌ يَتَزَقَّمُ "Falanca geceleyin zakkûmlandı" denilir. Kur'ân'ın lafzının zâhiri, bunun, kokusu hoş olmayan, alabildiğine sert ve onu yiyip-içen herkesin alabildiğine şiştiği bir ağaç olduğuna delâlet eder. Daha sonra Hak Teâlâ, onun bir kısmını yemelerinden ötürü, cehennemliklerin durumlarının pek iç açıcı olmayacağını belirtmiştir.

Zakkûm Kâfirler İçin Fitne

Âyetteki اِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ *"Hakikaten, biz onu zâlimler için bir fitne yaptık"* ifadesi ile ilgili olarak şu izahlar yapılmıştır:

1) O **zakkûm,** kâfirler-zâlimler için bir fitne olmuştur. Çünkü kâfirler bu âyeti duyunca, "Ateş ağacı yaktığı halde, cehennemde ağacın bitebileceği nasıl düşünülebilir" demişlerdir.

Buna şu şekilde cevap verilir: Cehennemi yaratan, ateşin, o ağacın yakmasına mani olmaya da kâdirdir. Bir de, ateşte zebânîler vardır. Allahu Teâlâ, ateşin onları yakmasına da mânî olmuştur. Binâenaleyh aynı şeyi bu ağaç için niçin yapamasın?" Bu soruyu ve cevabını iyice anladığına göre, zakkûm ağacının zâlimler için fitne olmasının manası şudur: Onlar, bu âyeti duyunca, kalplerine böyle bir şüphe düştü ve onların küfürde saplanıp kalmalarına sebep oldu. İşte, bunun zâlimler için bir fitne oluşundan kastedilen budur.

2) Bunun ikinci bir izahı da şöyledir: Âyetin anlatmak istediği şey, bu ağacın cehennemde o kâfirler için bir fitneye dönüşeceğidir. Çünkü onlar bundan yemekle mükellef tutulacak ve bu onlara zor gelecek, işte o zaman bu, onlar için bir fitne (imtihan) olmuş olur.

3) Buradaki "**fitne**" ile, onların imtihan edilmeleri ve denenmeleri kastedilmiştir. Çünkü bu, örften, âdetten uzak, alışılmış ve malum şeylere ters bir şeydir. Dolayısıyla, mü'minler bunu duyunca, nasıl olduğunu Allah'a havale edip (hemen inanmışlardır); zındıklar duyunca ise, bunu Kur'ân'ı tenkit için bir fırsat olarak görmüşlerdir.

Zakkûmun Sıfatları

Daha sonra Hak Teâlâ, bahsettiği bu ağacı, şu iki sıfatla nitelemiştir:

Birinci sıfat: إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ *"Şüphesiz o, çılgın ateşin dibinde çıkacaktır."* Bu ağacın, cehennemin dibinde bitip, dallarının da cehennem derekelerine (tabanlarına) doğru yükseleceği söylenmiştir.

İkinci sıfat: طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُؤُسُ الشَّيَاطِينِ *"Tomurcukları şeytanların başları gibidir."*

Keşşâf sahibi şöyle der: "Aslında "**tal'** " sözü, hurma tomurcuğu için kullanılır. Lafzî veya manevî bir istiâre (teşbih) ile, bu kelime zakkûm ağacının filizlenip çıkan kısmı hakkında kullanılmıştır." **İbn Kuteybe** ise, ona bu adın, her sene âdeta yeniden tulû ettiği için verildiğini söyler. Bundan ötürü, hurmanın meyvesinden ilk çıkan şeye "**tal'un-nahl**" denilmiştir.

Meçhûle Benzetme

Bu tomurcukların, şeytanların başlarına benzetilmesi ile ilgili olarak şöyle bir soru söz konusudur: "Biz, şeytanların başlarını hiç görmedik. Binâenaleyh herhangi bir şeyi buna benzetmek nasıl mümkün olabilir?" denilebilir. Buna birkaç yönden cevap verilmiştir:

1) En doğru görüşe göre, insanlar, meleklerin şekil ve gidişat bakımından faziletlerinin mükemmelliğine, şeytanların da şekil ve gidişat bakımından son derece çirkin ve çarpık olduklarına inanıp, *"Bu ancak şerefli bir melek olabilir"* (Yusuf, 31) âyetinde, bir insanın kemal ve faziletlerini anlatmak istediğinde, onun meleğe benzetilmesinin yerinde oluşu gibi, çirkinlik ve çarpıklık bakımından da, şeytanların başlarına teşbihin de aynı derecede makul ve yerinde olması gerekir. Velhasıl diyebiliriz ki: Bu, görünen-maddî bir şeye benzetme babından değil, düşünülen (muhayyel) bir şeye teşbih babındandır. Buna göre sanki şöyle denilmek istenmiştir: "Vehim ve hayallerinizde, en çirkin şey, şeytanların başlarıdır. Binâenaleyh işte bu ağaç da, manzarasının çirkinliği ve şeklinin çarpıklığı hususunda, şeytanların başlarına benzer." Bu izahı, şu husus da te'kid eder: İnsanlar, alabildiğine çarpık, şekli bozuk, manzarası çirkin bir şey gördüklerinde: "Bu, şeytan"; ama şekli ve gidişatı güzel bir şey gördüklerinde, "Bu bir melek" derler. **İmru'u'l-Kays** da,

اَتَقْتُلُنِی وَالْمُشْرِفِی مُضَاجِعِی وَمَسْنُونَةٍ زُرْقٍ كَأَنْيَابِ أَغْوَالِ

beytinde, kılıçları, hayalî varlık olan gulyabanîlerin azı dişlerine benzetmiştir.

2) Şeytanlar, başları ve ibiği (boynuzu) bulunan bir yılan şeklinde olup, bu şekildeki yılanlar, en çirkin olanlarıdır. İşte kötü ve çirkin şeyler, bu yılanlara benzetilirler. Araplar, çirkin bir manzara gördüklerinde, "Bu, sanki Himâta şeytanına benziyor" derler. **Himâta,** meşhur bir ağacın adıdır.

3) "Şeytanların başları" ifadesi, başı çirkin olan meşhur bir bitkidir. Bunların en doğrusu birinci izahtır.

Bil ki Allahu Teâlâ, bu ağaçtan bahsedip, sıfatlarını belirtince, kâfirlerin, bu ağaçtan yiyip, karınlarını cehennemde bununla dolduracaklarını haber vermiştir. Bil ki onların bu ağaçtan yemeleri, şu iki manada olabilir:

1) Onlar, son derece acıkacaklar, bu ağaçtan yemek mecburiyetinde kalacaklardır. Buna göre eğer, "Onlar, son derece sert, alabildiğine pis kokan ve tadı da o nispette acı olan bir ağaç olduğu halde, nasıl bundan yerler?" denirse, biz deriz ki: Şüphesiz, büyük bir zarar içine düşen bir kimse bazen ondan, bu onu zarara yaklaştıracakken, sükunet ve itminan duyar. İşte Allah onları şiddetli bir açlıkla acıktırdığı zaman, onlar da bu açlığı gidermek için, her ne kadar sizin zikrettiğiniz vasıfta da olsa, o şeyden almaya yönelirler.

2) İkinci izah şekli ise, onların azaplarını tamamlamak üzere, zebanilerin onları bu ağaçtan yemeye zorlayacaklarının söylenmesidir.

Cehennem İçeceği

Bil ki, onlar doyduğunda, o zaman susuzlukları şiddetlenir ve su içmeye ihtiyaç duyarlar. İşte bu durumda Allahu Teâlâ onların içeceklerini vasfetmiş ve ثُمَّ اِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِنْ حَمِيمٍ *"Sonra bunun üzerine, onlar için çok sıcak suyla karıştırılmış şarap vardır"* buyurmuştur. **Zeccâc** şunu söylemiştir: "**Şevb**", başka bir şeyle karışmış olan her şey hakkında kullanılan umumî bir isimdir. "**Hamîm**" ise, son derece sıcak kaynar sudur. Buna göre mana, "Bu aşırı susuzluk ona baskın çıkınca, onlar bu kaynar sudan içirilirler. O zaman da, zakkum, bu kaynar su ile karışır." Her ikisinden de Allah'a sığınırız.

Bil ki, Allahu Teâlâ onların içeceklerini Kur'ân'da birkaç şeyle vasfetmiştir. Bunlardan bir tanesi, bunun irin olması... Diğeri, Cenâb-ı Hakk'ın, *"..Bağırsaklarını parça parça eden kaynar sudan içirilen kimse"* (Muhammed, 15) âyetinin ifade ettiği; bir başkası da, Cenâb-ı Hakk'ın bu âyette zikrettiği husus...

İmdi, eğer, *"Sonra bunun üzerine, onlar için çok sıcak suyla karıştırılmış şarap vardır"* ifadesindeki ثُمَّ *"sonra"* kelimesi neyi ifade eder?" denilirse, biz deriz ki: Bu iki şekilde izah edilir:

1) Onlar karınlarını zakkum ağacından doldururlar. Bu ise, karınlarını yakar, böylece susuzlukları daha da artar. Sonraysa onlar, ancak uzun bir müddet geçtikten sonra sulanırlar. Bundan amaç ise, azaplarını iyice arttırarak tamamlamaktır.

2) Allahu Teâlâ yiyeceklerini, böylesi bir çirkinlik ve nefret uyandırıcı bir vasıfla zikretmiştir. Sonra, içeceklerini ise, bundan daha çirkin olan bir vasıfla nitelemiştir. Binâenaleyh, "**sümme**" *"sonra"* kelimesinden kastedilen, içilen şeyin durumunun, yenilen şeyin durumundan daha çirkin olduğunu beyan edip açıklamaktır.

Sonra Cenâb-ı Hak, ثُمَّ اِنَّ مَرْجِعَهُمْ لَاِلَى الْجَحِيمِ *"Sonra varıp gidecekleri yer şüphesiz yine cehennemdir"* buyurmuştur. **Mukâtil** şöyle der: "Yani, "zakkûmdan yenildikten ve kaynar sudan içildikten sonra, (...)" demektir. Bu da onların, kaynar suyu içtiklerinde, cehennemde olmadıklarına delâlet eder. Bu ise, kaynar suyun, cehennemin dışındaki bir yerde bulunması, tıpkı devenin su içmeye getirilmesi gibi, onların da, içmek amacıyla kaynar

suyun başına getirilmeleri biçiminde olur. Sonra ise onlar, yeniden cehenneme sürülürler." Bu, **Mukatil**'in görüşüdür. O, bu görüşün doğruluğuna, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte bu, o günahkârların yalan saydıkları cehennemdir. Onlar bununla kaynar su arasında (bocalayıp) dolaşacaklar"* (Rahmân, 43-44) âyetiyle istidlâl etmiştir. Bu, bizim zikrettiğimiz şeyin doğruluğuna da delalet eder.

Sonra Cenâb-ı Hak, onların yeme ve içme konusundaki azaplarını vasfedince, إِنَّهُمْ أَلْفَوْا آبَاءَهُمْ ضَالِّينَ * فَهُمْ عَلَىٰ آثَارِهِمْ يُهْرَعُونَ *"Çünkü onlar atalarını sapkın kimseler olarak bulmuşlardı ve onların izleri üzere koşturmuşlardı"* buyurmuştur. **Ferrâ** şöyle demiştir: "الْإِهْرَاعُ" (İhrâ') kelimesi, hızlıca koşmak anlamına gelir: Bir kimse, teşvik edilip, hızlıca koştuğunda, "هَرَعَ" ve "أَهْرَعُ"denilir. Buna göre mana, "Onlar, öylesi bir sûretle atalarına tâbi olurlar ki, âdeta onlar, atalarına uymaya zorlanıyor ve teşvik ediliyorlardır!" şeklinde olur. Âyetten maksat ise şudur: "Cenâb-ı Hak, onların bütün bu sıkıntılar içine düşmeye, din konusunda atalarına uyup, delili terk etmeleri sebebiyle müstahak olduklarını açıklamış oluyor." Şâyet Kur'ân'da, taklidi zem konusunda, bundan başka bir âyet bulunmasaydı bile, bu âyet yeterdi.

Nebî (a.s)'yi Teselli

Sonra Cenâb-ı Hak, küfürleri ve yalanlamalarına mukabil, Resûlü'nün teselli olmasına yarayacak olan açıklamalarda bulunmuş ve وَلَقَدْ ضَلَّ قَبْلَهُمْ أَكْثَرُ الْأَوَّلِينَ * وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا فِيهِمْ مُنْذِرِينَ *"Andolsun ki onlardan önce geçenlerin çoğu da sapmıştı. Yemin olsun ki, biz, onların içine uyarıcılar göndermiştik"* buyurmuştur. Böylece Cenâb-ı Hak, daha önce de peygamberler göndermiş olduğunu; aynı şekilde daha önceki o ümmetlerin de yalanladıklarını, binâenaleyh, Hz. Peygamber (s.a.s) için, onlardan bir örneğin bulunması gerektiğini, bunun için de onların sabrettiği gibi, onun da sabredip, serkeşlik etseler bile, Allah'a davet etmeye devam etmesi gerektiğini; zira ona düşenin sadece tebliğ olduğunu beyan etmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُنْذَرِينَ *"Bak, o uyarılanların akıbeti nice oldu!"* buyurmuştur. Zahirde bu hitap her ne kadar Peygamber'e ise de, ancak ne var ki, bundan kastolunan, kâfirlere hitap etmektir. Çünkü onlar, haberler vasıtasıyla, **Nûh, Âd, Semûd** ve diğer kavimlerin başına gelen muhtelif azapları duymuşlardır. Şâyet bunu bilip anlamamışlar ise, en azından, onları küfürlerinden men etmeye elverişli bir korku ve

zan bulunmaktadır. إِلَّا عِبَادَ اللهِ الْمُخْلَصِينَ *"Allah'ın muhlis kulları müstesnâ"* istisnasına gelince, bu ifade hakkında iki görüş bulunur:

1) Bu, *"Andolsun ki onlardan önce geçenlerin çoğu da sapmıştı"* âyetinden bir istisnâdır.

2) Bu, *"Bak, o uyarılanların akıbeti nice oldu!"* âyetinden bir istisnadır. Zira, böyle bir akıbet, Allah'ın muhlis kullarının akıbeti müstesna, akıbetlerin en çirkini ve korkuncudur. Muhlis kulların akıbeti ise, hayırlar ve rahatlıklarla iç içedir.

Peygamberlerden Kıssalar

1- Nûh (a.s)'un Kıssası

وَلَقَدْ نَادٰينَا نُوحٌ فَلَنِعْمَ الْمُجِيبُونَ ﴿٧٥﴾ وَنَجَّيْنَاهُ وَاَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ ﴿٧٦﴾ وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ ﴿٧٧﴾ وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِى الْاٰخِرِينَ ﴿٧٨﴾ سَلَامٌ عَلٰى نُوحٍ فِى الْعَالَمِينَ ﴿٧٩﴾ اِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُحْسِنِينَ ﴿٨٠﴾ اِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ ﴿٨١﴾ ثُمَّ اَغْرَقْنَا الْاٰخَرِينَ ﴿٨٢﴾

"Nûh bize niyaz etmişti de, ne güzel icabet eylemiştik! Biz hem onu, hem ehlini o büyük sıkıntıdan kurtardık. Zürriyetini (yeryüzünde) baki kıldık. Sonra gelenler arasında da ona (iyi bir nâm) bıraktık. Âlemler içinde, Nûh'a selâm. Şüphesiz biz iyi hareket edenleri böyle mükâfatlandırırız. Hakikat o, bizim mü'min kullarımızdandı. Nihâyet ötekileri boğduk" (Sâffât, 75-82).

Bil ki Allahu Teâlâ, bundan önce *"Andolsun ki, onlardan evvel geçenlerin çoğu da sapmıştı"* (Sâffât, 71) ve *"Bak, o uyarılanların akıbeti nice oldu!"* (Sâffât, 73) buyurunca, bunun peşinden, peygamberlerin kıssalarının şerhini ve açıklamasını getirmiştir:

Birinci kıssa, Nûh (a.s)'un halini anlatmaktadır. Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَقَدْ نَادٰينَا نُوحٌ فَلَنِعْمَ الْمُجِيبُونَ *"Nûh bize niyaz etmişti de, ne güzel icâbet eylemiştik!"* ifadesine gelince, bunda birkaç bahis bulunmaktadır:

1) "فَلَنِعْمَ الْمُجِيبُونَ" cümlesindeki lâm mahzûf bir kasemin cevabı olup, methe konu olan şey ise mahzûftur. Yani, "Ne güzel icâbet edenleriz biz!" demektir.

2) Allahu Teâlâ, **Nûh** (a.s)'un niyazda bulunduğunu bildirmiş, ama bu yakarışın hangi vakitte olduğunu zikretmemiştir. Pek yerinde olarak bu konuda iki görüş bulunmaktadır:

a) Cumhûr-u ulemâ nezdinde en meşhur olan görüşe göre, **Nûh** (a.s), Allahu Teâlâ'ya, kendisini boğulma azâbından ve bu olayın sıkıntısından ve belâsından kurtarması için duâ etmiştir.

b) **Nûh** (a.s), kavmini hak dine davetle meşgul olunca, kavmi ona işkence etmede çok ileri gitti ve onu öldürmeye niyetlendi. Sonra **Nûh** (a.s) da, Rabbine yakararak, O'ndan, kâfirlere karşı kendisine yardım etmesini talep etti. Allahu Teâlâ da duâsına icâbet buyurdu ve onların **Nûh** (a.s)'u öldürmelerini ve işkence etmelerini engelledi. Bu görüş sahibi, birinci görüşün zayıf olduğuna dair, **Nûh** (a.s)'un, Allah'ın onu ve ailesini kurtarması için o kâfirlere bedduâ etmiş olduğunu, Allah'ın da onun bu hususta duâsına icabet etmiş olduğunu, binâenaleyh bu kurtuluşun onun duâsından anlaşılır, malûm ve kesin olduğunu, bunun ise, bu niyazdan maksadın, böyle bir kurtuluşun hasıl olmasını temin etmek olduğunu söylemeye mani olduğunu öne sürerek istidlâlde bulunmuştur.

Sonra Cenâb-ı Hak, **Nûh** (a.s)'un kendisine duâ ettiğini nakledince, bundan sonra da, فَلَنِعْمَ الْمُجِيبُونَ *"Ne güzel icâbet eylemiştik"* buyurmuştur. Bu ifade, o icâbetin, büyük nimetlerden olduğuna delâlet eder. Bu da, birkaç bakımdan izah edilebilir:

a) Allah, kendi zâtından çoğul sîgasıyla bahsederek, *"Nûh, bize niyaz etmişti de"* buyurmuştur. **Kâdir-i Azîm**'e ise, ancak azîm ve yüce ihsanlar yaraşır.

b) O, çoğul sîgasını *"Ne güzel icabet eylemiştik (biz)"* ifadesinde tekrarlamıştır. Bu da yine, o nimetin ne derece büyük olduğunu gösterir. Hele hele, Cenâb-ı Hak o icâbeti, "ne güzel oluş" ile vasfedince!

c) "فَلَنِعْمَ الْمُجِيبُونَ" ifadesindeki fâ harfi, bu icâbetin meydana gelmesinin, bu nidâ ve yakarışa bağlı olduğuna delâlet eder. Uygun bir vasfa bağlı olan hükmün, o vasıfla muallel olması, (onun sebebiyle meydana gelmesi) iktizâ eder. Bu da, kurtuluş için yalvarıp yakarmanın, duâ'ya icabetin sebebi olduğunu gösterir.

Sonra Cenâb-ı Hak, genel bir ifadeyle ne güzel icâbet edici olduğunu beyan edince, bundan sonra, birkaç bakımdan olmak üzere, bu icâbette in'âmda bulunmanın meydana geldiğini açıklamıştır.

1) وَنَجَّيْنَاهُ وَاَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ *"Biz hem onu, hem ailesini o büyük sıkıntıdan kurtardık"* cümlesi... Bu, daha önce geçmiş olan birinci görüşe göre boğulmaktan korkma sebebiyle meydana gelmiş olan büyük sıkıntıdır. İkinci görüşe göreyse, kavminin eziyetinden meydana gelen sıkıntıdır.

Nuh (a.s)'ın Zürriyeti

2) وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ *"Zürriyetini (yeryüzünde) bâki kıldık"* cümlesi, bir "hasr" ifade eder. Bu da, ondan ve onun neslinden başka herkesin yok olmuş olduğuna delâlet eder. **İbn Abbas** şöyle demiştir: "Onun zürriyeti, üç oğludur: **Sâm, Hâm** ve **Yâfes. Sâm,** Arapların, Parsların ve Rumların atasıdır; **Hâm,** Sudanlıların; **Yâfes** de, Türklerin..."

3) وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِى الْاٰخِرِينَ * سَلَامٌ عَلٰى نُوحٍ فِى الْعَالَمِينَ *"Sonra gelenler arasında da ona (iyi bir nâm) bıraktık. Âlemler içinde Nûh'a selâm"* âyetinin ifade ettiği husus... Yani, "Onlar bu sözü (selâm olsun **Nûh**'a sözünü) söylerler" demektir.

Eğer, فِى الْعَالَمِينَ *"Âlemler içinde"* kelimesinin manası nedir?" denilirse, biz deriz ki: "Bunun manası, bu selâmın bütün âlemler içinde sübût bulup yayılmasını talep edip istemedir. Yani, "Onlardan hiç kimse, bu selâmdan hâli kalmaz, onu söyler" demektir. Buna göre sanki şöyle denilmiştir: "Allah, selâmı **Nûh** (a.s)'a sabit kılsın ve bu selâmı, melekler ve ins-cin âlemi içinde de devam ettirsin de, onlar da hep birlikte ona selâm etsinler."

Sonra, Cenâb-ı Hak **Nûh** (a.s)'a olan nimetlerinin tafsilatını açıklayınca, إِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُحْسِنِينَ *"Şüphesiz biz, iyi hareket edenleri böyle mükâfatlandırırız"* buyurmuştur. Bunun manası şudur: "Biz, **Nûh** (a.s)'a, dünyayı onun zürriyeti ile doldurman ve onun güzel yâdını bütün insanların diline yerleştirmek gibi güzel ve yüce hususiyetleri, ancak o bir muhsin kişi olduğu için tahsis ettik." Daha sonra onun muhsin oluşunu, onun Allah'ın mü'min bir kulu olmasına bağlamıştır ki, bundan maksat da derecelerin en büyüğünün ve makamların en kıymetlisinin, Allah'a iman edip O'na taat için inkıyat etmek olduğunu beyan edip açıklamaktır.

2- İbrahim (a.s)'in Kıssası

İkinci kıssa, **İbrahim** (a.s)'in kıssasıdır.

وَاِنَّ مِنْ شِيعَتِهٖ لَاِبْرٰهِيمَ ﴿٨٣﴾ اِذْ جَآءَ رَبَّهٗ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ ﴿٨٤﴾ اِذْ قَالَ لِاَبِيهِ
وَقَوْمِهٖ مَاذَا تَعْبُدُونَ ﴿٨٥﴾ اَئِفْكًا اٰلِهَةً دُونَ اللّٰهِ تُرِيدُونَ ﴿٨٦﴾ فَمَا ظَنُّكُمْ بِرَبِّ
الْعَالَمِينَ ﴿٨٧﴾ فَنَظَرَ نَظْرَةً فِى النُّجُومِ ﴿٨٨﴾ فَقَالَ اِنِّى سَقِيمٌ ﴿٨٩﴾ فَتَوَلَّوْا
عَنْهُ مُدْبِرِينَ ﴿٩٠﴾ فَرَاغَ اِلٰى اٰلِهَتِهِمْ فَقَالَ اَلَا تَاْكُلُونَ ﴿٩١﴾ مَا لَكُمْ لَا تَنْطِقُونَ
﴿٩٢﴾ فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ ﴿٩٣﴾ فَاَقْبَلُوٓا اِلَيْهِ يَزِفُّونَ ﴿٩٤﴾

"Şüphesiz İbrahim de, onun fırkasındandı. Çünkü o, Rabbine tertemiz bir kalp ile gelmişti. Hani o kavmine ve babasına demişti ki: "Siz, nelere tapıyorsunuz? Yalancılık etmek için mi, Allah'tan başka düzme tanrılar diliyorsunuz? Âlemlerin Rabbi hakkında zannınız nedir?" Derken, yıldızlara baktı da, "Doğrusu ben hastayım" dedi. O vakit, arkalarını dönüp ondan uzaklaştılar. Bunun üzerine o da, gizlice, onların düzme tanrılarına varıp, "Haydi, yesenize (neden yemiyorsunuz?!) Ne oluyor da size konuşmuyorsunuz?!" (dedi). Nihâyet gizlice, onları sağ eliyle, bir vuruşta kırdı. Derken, (kavmi) koşarak onun önüne çıktılar" (Sâffât, 83-94).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE: **Zamirin Kime Ait Olduğu?**

Âyetteki مِنْ شِيعَتِهٖ *"Onun fırkasından"* ifadesindeki zamir neye râcîdir! Bu hususta şu iki görüş ileri sürülmüştür:

1) Daha açık ve kuvvetli görüşe göre, bu zamir **Nûh** (a.s)'a râcî olup, "**Nûh**'un fırkasından" yani, "**İbrahim** de, **Nûh**'un ehl-i beytinden (sülâlesinden) ve onun dini, onun yolu üzere olanlardandır" demektir. Bu görüşte olanlar, **Hz. Nûh** (a.s) ile **Hz. İbrahim** (a.s) arasında, **Hûd** ve **Sâlih** (a.s) gibi sadece iki peygamber bulunduğunu söylemişlerdir. **Keşşâf sahibi** ise, **Hz. Nûh** (a.s) ile **Hz. İbrahim** (a.s) arasında 2640 (iki bin altı yüz kırk) yıl olduğunu rivâyet etmiştir.

2) **Kelbî** bu zamirin, Hz. Muhammed (s.a.s)'e râcî olduğunu ve her ne kadar önce olsa bile kastedilen mananın, "**İbrahim** (a.s) de, Hz. Muhammed (s.a.s)'in dini ve yolu üzere idi. O halde, **İbrahim** (a.s) Hz. Muhammed

(s.a.s)'in fırkasındandır" şeklinde olduğunu söylemiştir. Birinci görüş daha açıktır. Çünkü zamirden önce, **Hz. Nûh** (a.s)'tan bahsedilmiştir, ama Hz. Muhammed (s.a.s)'den bahsedilmemiştir. Binâenaleyh zamirin, **Hz. Nûh** (a.s)'a râcî olması daha evlâdır.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "**iz**" zarfının edatının âmili "إِنَّ مِنْ شِيعَتِهِ" ifadesinin delâlet ettiği "**müşâya'a**" (onun fırkasında olma) manasıdır, yani, "**İbrahim,** Rabbine selim bir kalple geldiğinde, **Nûh** (a.s)'a dini ve takvası hususunda destek oldu" demektir.

Kalb-i Selîm

Âyetteki, إِذْ جَاءَ رَبَّهُ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ *"Rabbine tertemiz bir kalp ile gelmişti"* ifadesi ile ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE

"Selîm bir kalp"in ne demek olduğu hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) **Mukâtil** ve **Kelbî** buna "Şirkten uzak olan kalp" manasını vermişlerdir. Buna göre mana, "Şirkten tertemiz olup, Allah'a ortak koşmaması" şeklinde olur.

b) Kelâmcılar, bununla, "O, yaşadı ve bütün günah kirlerinden kalbi temiz olarak öldü" manasının kastedildiğini söylemişlerdir. Bu ifadenin içine, onun hem şirkten uzak olması, hem de kin, haset, öfke ve dinen câiz olmayan her şeyden temiz olması girer, **İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "O, kendisi için arzu ettiği şeyi, insanlar için de arzu edendir ve bütün insanlar, onun hasedinden, kininden ve zulmünden berî olmuşlardır. Allah onu işte böylece selim (temiz) kılmış ve ona hiç bir şeyi denk tutmamıştır.

Birinci görüşü benimseyenlerin delili şudur: "Allahu Teâlâ, bu ifadenin hemen peşinden, **İbrahim** (a.s)'in kavminin müşrik oluşlarını yadırgamasından bahsetmiştir ki bu da, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, babasına ve kavmine, *"Siz nelere tapıyorsunuz?"* demesidir."

İkinci görüşü benimseyenlerin delili ise şudur: "Lafız mutlak olarak zikredilmiş, herhangi bir sıfatla kayıtlanmamıştır. Bu husus, *"Allah, risâleti kime vereceğini daha iyi bilir"* (En'âm, 124) ve *"İşte böylece İbrahim'e göklerin ve yerin melekûtunu, yakîn sahiplerinden olsun diye gösterdik"* (En'âm, 75) buyurulmasına rağmen, *"Andolsun ki İbrahim'e daha önce rüşdünü vermiştik ve biz onu pek iyi biliyorduk"* (Enbiyâ, 51) âyetiyle de kuvvet kazanır.

Kalb-i Selîmle Gitmek

İmdi eğer, "Onun, Rabbine kalb-i selimi ile gelmesi ne demektir?" denilirse, biz deriz ki: "Bu, "O, kalbini sırf Allah'a has kıldı" demek olup, âdetâ, "O, bu kalbini Allah'ın "huzuru"na sundu" manasınadır. Ben, **Tevrat**'ta Allah'ın **Hz. Mûsa** (a.s)'ya, "Tanrına bütün kalbinle icâbet et, itaat et" dediğini gördüm.

Bil ki Allahu Teâlâ, **Hz. İbrahim** (a.s)'in Rabbine selîm bir kalple geldiğini söyleyince, babasını ve kavmini, Allah'ın birliği inancına davet etmesinin ve *"Siz nelere tapıyorsunuz?"* demesinin, bu selimliğin izlerinden olduğunu belirtmiştir. Bundan murat, babasının ve kavminin yolunu tenkit etmek ve çirkinliğini göstermektir.

Daha Sonra أَئِفْكًا آلِهَةً دُونَ اللهِ تُرِيدُونَ *"Yalancılık etmek için mi Allah'tan başka düzme tanrılar istiyorsunuz?"* demiştir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Bu ifadedeki, "**İfken**" kelimesi mef'ûl-ü leh olup, takdiri "Sizler, ifk (iftira) olsun diye mi Allah'ın dışında ilahlar istiyorsunuz" şeklindedir. Mef'ûl ("**âlihe**" kelimesi) kendisine verilen önemden ötürü, fiilinin önüne geçirilmiştir. Mef'ûl-ü leh de, bu mef'ûl'den önce getirilmiştir. Çünkü **Hz. İbrahim** (a.s)'e göre daha önemlisi, onlar nezdinde, şirk koşuşlarında bir yalan ve bâtıl üzere olduklarının vurgulanmasıdır." "**İfken**" kelimesinin mef'ûl'ün bih olması da mümkündür, yani, "Onlar, ifki (iftira etmeyi) mi istiyorlar" manasındadır. Daha sonra, **Hz. İbrahim** (a.s)'in bu iftirayı, aslında bir ifk olmasından ötürü, *"Allah'tan başka düzme tanrılar edinmek"* ile tefsir etmiştir. Bu kelimenin, "Sizler, iftiracılar olarak Allah'tan başka, düzme ilahlar mı istiyorsunuz" manasında, "hal" olması da mümkündür.

Hz. İbrahim (a.s) daha sonra, فَمَا ظَنُّكُمْ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ *"Âlemlerin Rabbi hakkında zannınız nedir?"* demiştir. Bu hususta da şu iki izah yapılabilir:

a) "Sizler, bu cansız varlıkların, ma'bûd olmada, âlemlerin Rabbine ortak olabileceklerini mi sanıyorsunuz?"

b) "Âlemlerin Rabbinin, bu maddeler cinsinden olduğunu sanıp da mı, o putları ma'bud olmada ona denk kılıyorsunuz?" **Hz. İbrahim** (a.s) bu sözüyle Allah'ın misli olmadığına dikkat çekmiştir.

İbrahim (a.s)'in Hastalığını Söylemesi

Daha sonra, **Hz. İbrahim** (a.s) فَنَظَرَ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ * فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ *"Derken, yıldızlara bir nazar atfetti de, "Doğrusu ben hastayım" dedi"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Onlar, ilm-i nucûma

(yıldızlar ilmine) itibar ediyorlardı. Dolayısıyla, **Hz. İbrahim** (a.s) onlara, bu âdetlerine göre davranmıştır. Çünkü o, putların ma'bûd olmadıkları konusunda, onlara tapanları ilzam etmek (böyle olmadığını kabûle onları mecbur etmek) için, putlar hususunda onlara bir tuzak kurmak istedi. Ertesi gün, kutlayacakları bir bayram günüydü: Dolayısıyla, puthanede yapayalnız kalıp, o putları kırmak için, o insanlardan geri kalmak istiyordu." Burada şöyle iki soru sorulabilir:

a) İlm-i nücûma bakmak câiz değildir. Öyle ise, **İbrahim** (a.s), bunu nasıl yapabilmiştir?

b) **İbrahim** (a.s) hasta değildi. Öyle ise, "Ben hastayım" deyince, bu bir yalan olmuş olur?

İlm-i Nücûm Câiz mi?

Bil ki âlimler bu iki soruya cevap olarak şu izahları yapmışlardır:

1) **İbrahim** (a.s) gece ve gündüz vakitlerinde yıldızlara bakıyordu. Derken gece ve gündüzün belli bir saatinde, tıpkı hummâ gibi bir rahatsızlık duyuyordu. İşte bundan dolayı, bu rahatsızlığın zamanının gelip gelmediğini anlamak için, yıldızlara bakıp, "**Ben hastayım**" dedi. Böylece bunu, onların bayram gününde, onlardan geri kalma konusunda bir mazeret olarak ileri sürdü. O, bu sözünde doğru idi. Çünkü bu rahatsızlık ona o anda gelmişti. O, onların putlarını kırmak için geri kalmıştı.

2) **Hz. İbrahim** (a.s)'in kavmi yıldızlara perestiş ediyordu. Yıldızlara saygı duyuyor ve onlara bakarak gayblar hakkında hüküm veriyordu. İşte bundan ötürü, **İbrahim** (a.s) de, İlm-i nucûma ve manalarına bakıp araştırdı. Yoksa bu ifade, "O bizzat yıldızlara baktı" manasında değildi. Bu, tıpkı "Falanca fıkha, nahve baktı" denilmesi gibidir. **İbrahim** (a.s) onlara, kendisinin de, onların bildiklerini bildiği ve öğrendikleri yönden kendisinin de öğrendiği vehmini vermek istemiştir ki, böylece *"Ben hastayım"* dediğinde, sözünü kabullenip seslerini çıkarmasınlar. Âyetteki *"Doğrusu, ben hastayım"* ifadesi, tıpkı "sen ölüsün" ifadesinin, "öleceksin" manasına olması gibi, "Hasta olacağım" manasınadır.

3) *"Derken yıldızlara bir nazar atfetti"* ifadesiyle, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, *"Kendisini gecenin karanlığı bürüyünce, bir yıldız gördü..."* (En'âm, 76-78) âyetlerinde bahsedilen hali kastedilmiştir. Bu bakış, yıldızların hallerinin ezelî-ebedî mi, yoksa sonradan olma mı olduğunu anlamak için olmuştur.

Bu izaha göre, *"Ben hastayım"* cümlesi, "Kalbim hasta, Rabbimi tanımadı" manasında olur. Bu, **Hz. İbrahim** (a.s)'in bülûğa ermeden söylediği sözdür.

4) **İbn Zeyd** şöyle der: "**Hz. İbrahim** (a.s)'in belli bir yıldızı vardı. O yıldız her ne zaman o belli şekliyle doğarsa, **İbrahim** (a.s) hastalanırdı. İşte bu tespitten ötürü, o yıldızın o şekilde doğduğunu görünce, **Hz. İbrahim** (a.s), *"Ben hastayım"* yani, "Mutlaka hastalanacağım" demiştir.

5) Onun, *"Ben hastayım"* ifadesi, "Bu kadar çok insanın küfür ve şirk üzere olması yüzünden, kalbim hastadır, hüzünlüdür" manasınadır. Nitekim Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'e de, *"Neredeyse kendini helâk edeceksin"* (Şuarâ, 3) demiştir.

6) Biz, ilm-i nucûma itibar etmenin ve onun prensipleriyle istidlâl etmenin haram olduğunu kabul etmiyoruz. Zira herhangi bir şahıs, bu yıldızlardan herhangi birine muayyen bir kuvvet ve hasiyet verdiğine ve bundan ötürü de ondan muayyen bir tesir meydana geleceğine inandığı takdirde, bu şartla bu ilim bâtıl sayılmaz. Bu sözün yalan olup-olmamasına gelince, bunun yalan olması şart değildir. Çünkü **Hz. İbrahim,** insanın ya bedeninde veya kalbinde genel olarak mutlaka bir rahatsızlığın olduğuna tariz ederek, *"Ben hastayım"* demiştir. Bu rahatsızlıkların her biri hastalıktır.

7) Bazı kimseler, **İbrahim** (a.s)'in bu sözünün yalan olduğunu ve bu hususta, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مَا كَذِبَ اِبْرَاهِيمُ اِلَّا ثَلَاثَ كَذِبَاتٍ *"İbrahim, ancak üç yalan söylemiştir"* buyurduğunu rivâyet etmişlerdir. Ben bu kimselere bu hadisin kabul edilmemesi gerektiğini, çünkü, **Hz. İbrahim** (a.s)'e yalan nisbet etmenin caiz olamayacağını söylediğimde, bu kimse, "Sen nasıl olur da âdil râvinin yalan söylediğini söylüyorsun?" deyince, ben de dedim ki: "Yalanın, râvi ile Allah'ın dostu **İbrahim** (a.s)'e nisbet edilmesi hususunda bir tereddüt meydana geldiğinde, bu yalanın râviye nisbet edileceği zarureten bilinen bir hususdur. Hem sonra, hadisteki "yalan" ile, "yalana benzer bir haber" manasının kastedilmiş olması niçin söz konusu olmasın?"

8) Âyetteki, *"Derken yıldızlara bir nazar atfetti"* sözünden, "o kâfirlerin darmadağınık olan, tutarsız sözlerine ve cümlelerine baktı" manası kastedilmiştir. Çünkü parça parça dağınık olan şeyler hakkında, dağınık manasında, "Bunlara müneccem" denilir. "Kitabetin nücûmu" da bu manadadır. Buna göre, âyetteki bu ifade, "**Hz. İbrahim** (a.s)'in onların bölük-pörçük, darmadağınık sözlerini dinleyince, kendisinin, onlardan geride tek başına kalmak için, -bir zaruret ileri sürmek için- o sözlerden bir

yol bulmak gayesiyle, bu sözlere baktı ve *"Ben hastayım"* demekten daha iyi bir mazeret bulamadı. Bunun ile, tıpkı sefere gidilecek zaman, "Sen yolcusun" demen gibi, "Benim hasta olmam gerekir" manası kastedilmiştir.

İbrahim (a.s)'in Yalnız Kalması

Bil ki **İbrahim** (a.s), *"Ben hakikaten hastayım"* deyince, onlar onu bıraktılar ve kendi haline terk ettiler. O gün, kendileriyle beraber çıkmaması hususunda, onu mâzur gördüler ki zaten **Hz. İbrahim** (a.s)'in elde etmek istediği de buydu. فَرَاغَ اِلٰى اٰلِهَتِهِمْ فَقَالَ اَلَا تَاْكُلُونَ *"Bunun üzerine o da gizlice, onların düzme tanrılarına varıp dedi ki: "Hani yemek yemiyor musunuz?" dedi"* yani "Onlara yöneldiğinde, gizlice yöneldi. "رَوَغَانُ الثَّعْلَبِ" ifadesi de, bunun gibi, tilkinin kurnazlığı manasınadır. Âyetteki, *"Haydi, yesenize! (Neden yemiyorsunuz?)"* ifadesi, "şu önünüze konanları yemiyor musunuz?" demektir. **Hz. İbrahim** (a.s) bunu, onlarla alay etmek için söyledi.

Gizlice Putları Kırması

Âyetteki, مَا لَكُمْ لَا تَنْطِقُونَ * فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ *"Ne oluyor da size konuşmuyorsunuz?" (dedi). Nihâyet gizlice onları sağ eliyle bir vurup kırdı"* tabiri de, **Hz. İbrahim** (a.s)'in onlara gizlice yönelmesi manasınadır. Bütün bunların neticesi, "Onlara öyle bir vurup kırdı ki" manasıdır. Çünkü "رَاغَ عَلَى" dövdü-vurdu manasınadır. Yahut da, "رَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا" deyimi, "Dövücü olarak onlara yöneldi" manasındadır.

Âyetteki, "بِالْيَمِينِ" ifadesi hususunda da şu iki izah yapılmıştır:

a) Bu, "kuvvetle ve şiddetli bir şekilde..." demektir. Çünkü yemîn (yani sağ el) iki elden daha kuvvetli olanıdır.

b) Bu, "O, bu işi bu hususta yemin ettiği için yaptı" demektir. Bu yemin, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, *"Allah'a yemin olsun ki, sizin putlarınıza bir tuzak kuracağım"* (Enbiyâ, 57) ifadesindedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَاَقْبَلُوا اِلَيْهِ يَزِفُّونَ *"Derken (kavmi) koşarak onun önüne çıktı"* buyurmuştur. **Hamza** bunu, yâ'nın zammesiyle, "**yüziffûn**"; diğer kıraat imamları ise, fethayla "**yeziffûn**" diye okumuşlardır. Her ikisi de, iki ayrı lehçedir. **İbn Arefe,** "Kim bu kelimeyi yâ'nın fethasıyla okursa, bu, "زَفَّ - يَزِفُّ" babında; kim de yâ'nın zammesiyle okursa, bu da "- اَزَفَّ يُزِفُّ" babından olur" demiştir. **Zeccâc** da, "Bu kelime "koşmak" manasına olup, aslında deve kuşunun koşmaya başlaması manasındaki, "زَفِيفُ النَّعَامَةِ" deyiminden alınmadır. Hamza'nın kıraatine göre bu kelime, "Onlar (birilerini) koşmaya sevk ettiler" manasına gelir. Nitekim **Esmâî,** "Deveyi

koşmaya zorladığında "اَزْفَفْتُ الْاِبِلَ" dersin" demiştir ki bu, hızlıca adım atmak, süratlice yürümek manasınadır. Bu kıraate göre, mef'ûl mahzûf olup, onlar sanki hayvanları mahmuzlayıp, hızlıca yürümeye teşvik etmişlerdir. Buna göre eğer, "Âyetin neticesi, **"Hz. İbrahim** (a.s), o putları kırınca onlar koşuşturup, hemen onu yakaladılar" şeklinde olur. Halbuki Cenâb-ı Hak, aynı hâdise hakkında bir başka surede, o kâfirlerin, *"Bu işi ilahlarımıza kim yaptıysa, muhakkak o, zâlimlerdendir"* dediklerini ve içlerinden bazılarının, *"Kendine İbrahim denen bir delikanlının onlardan bahsettiğini duyduk"* (Enbiyâ, 59-60) dediklerini bildirmiştir. Bu, onların işin başında **Hz. İbrahim** (a.s)'i tespit edemediklerini düşündürür. Binâenaleyh bu iki âyet arasında bir terslik var?" denilirse, biz deriz ki: Bu hususta şu izah yapılabilir: Bazıları, **Hz. İbrahim** (a.s)'i tanıdılar ve ona doğru koştular. Çoğunluk ise, onu tanımıyorlardı. Derken put kıranın kim olduğunu öğrenmek istediler. Allah en iyi bilendir.

Müşrikleri Sıkıştırması

قَالَ اَتَعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ ﴿٩٥﴾ وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ ﴿٩٦﴾ قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا فَاَلْقُوهُ فِى الْجَحِيمِ ﴿٩٧﴾ فَاَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْاَسْفَلِينَ ﴿٩٨﴾ وَقَالَ اِنِّى ذَاهِبٌ اِلٰى رَبِّى سَيَهْدِينِ ﴿٩٩﴾ رَبِّ هَبْ لِى مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿١٠٠﴾ فَبَشَّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ ﴿١٠١﴾

"(İbrahim) dedi ki: "Yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz? Halbuki sizi de, yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır." (Onlar) dediler ki: "Onun için bir bina yapın ve onu alevli ateşe atın." Bunun üzerine ona bir tuzak kurmayı arzu ettiler. Biz ise, onları sefil kimseler ettik. (İbrahim) "Ben, doğrusu Rabbime gidiciyim. O bana yol gösterir. Ya Rabbi, bana sâlih bir oğul ihsan et" dedi. Biz de ona çok uysal bir oğul müjdeledik" (Sâffât, 95-101).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki o topluluk, **Hz. İbrahim** (a.s)'i, putları kırmasından ötürü tenkit edip, azarladıklarında bile, o onlara, putlara ibadetin yanlışlığını gösteren delilleri getirerek, *"Yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz? Halbuki sizi de, yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır"* demiştir. Bu ifadelerle nasıl istidlâl edildiği açık olup, şöyledir: Kütükler ve taşlar, yontulmazdan ve bir şekle sokulmazdan önce, insan için kesinlikle tapılan şeyler değillerdi. Binâenaleyh onu insanın kendisi yontup bir şekle soktuğunda, onda meydana gelen şey, sadece insanın o taş ve kütükte yaptığı tasarrufun izleridir. Binâenaleyh onlar bu sayede ma'budluğa dönüşmüş olsaydı, o zaman bu, ma'bûd olmayan şeylerde, insanın tasarruf izleri meydana geldiğinde, o şeylerin ma'bûd haline dönüşmeleri neticesini verir. Bunun böyle olmadığı, aklın bedahetiyle mâlumdur.

İKİNCİ MESELE: **Kulların Fiilleri**

Ehl-i sünnet âlimlerimizin çoğu, âyetteki, *"Halbuki sizi de, yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır"* ifadesini, kulun fiillerini de Allah'ın yarattığına delil getirerek şöyle demişlerdir: Nahivciler, buradaki "mâ" edatının, kendisinden sonra gelen fiille birlikte mastar manasında olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. O halde bu "مَا تَعْمَلُونَ" ifadesi, *"Sizin amellerinizi de o yarattı"* manasındadır. Bu durumda âyetin manası, "Hem sizi, hem de sizin amellerinizi Allah yarattı" şeklinde olur.

İmdi eğer, denirse ki: "Bu âyet, şu bakımlardan siz (Ehl-i sünnetin) aleyhine de delildir:

a) Allahu Teâlâ, أَتَعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَ *"Yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz?"* demiş, ibadeti ve yontma işini, tıpkı bir fiilin fâiline nisbet edilişi gibi, o kâfirlere nisbet etmiştir. Binâenaleyh eğer, bu iş Allah'ın yaratmasıyla olmuş olsaydı, bunların kulun fiili olması imkânsız olurdu.

b) Allahu Teâlâ bu âyeti ancak onların putperest olmalarından ötürü, onları azarlamak için getirmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ, kendisinin, hem putperestlerin hem de o putların yaratıcısı olduğunu beyan etmiştir. İbadete müstahak olanlar ise, yaratılanlar değil, yaratandır. Binâenaleyh onlar, kendilerini Allah yaratmış olduğu halde, Hak Teâlâ'ya ibadet etmeyip putlara tapınca, pek yerinde olarak, Allah Sübhânehû ve Teâlâ, onları işte bu büyük suçlarından ötürü azarlayarak, *"Yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz? Halbuki sizi de, yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır"* buyurur.

Binâenaleyh eğer onlar, kendi fiillerinin yaratıcısı olmasalardı, bu fiillerinden ötürü onları azarlayıp tenkit etmek câiz olmazdı. Biz bu âyetin, siz Ehl-i sünnetin aleyhine bir hüccet olmadığını kabul etsek bile, "**mâ**" edatı ile birlikteki fiilin mastar manasında oluşunun, sizin için bir delil olduğunu kabul edemeyiz." Evet, böyle denilecek olursa cevap şudur:

Biz deriz ki: Bu kabul edilemez. Bunun izahı şeyledir: **Sîbeveyh** ve **Ahfeş,** "اَعْجَبَنِى مَا قُمْتُ" yani "Senin ayağa kalkman beni hayrete sevk etti" denilip denilemeyeceği hususunda ihtilâf etmişlerdi. **Sîbeveyh** bunu câiz görürken, **Ahfeş** buna karşı çıkmış ve bunun ancak müteaddi fiillerde câiz olduğunu iddia etmiştir. İşte bu durum, "**mâ**" edatı ve kendinden sonra gelenin, **Sîbeveyh**'e göre, ism-i mef ûl manasında olduğuna delâlet eder. Biz, bunun mastar manasında olduğunu, bazen de ism-i mef'ul olur. Bunun delilleri şunlardır:

1) Âyetteki, "مَا تَنْحِتُونَ" ifadesi ile, yontma fiili değil, yontulmuş şeyler kastedilmiştir. Çünkü o kâfirler, yontmaya değil, yontulmuş şeylere ibadet ediyorlardı. Binâenaleyh âyetteki, "مَا تَعْمَلُونَ" ifadesi ile de, amel değil "ma'mul"un (yapılmış şeylerin) kastedilmiş olması gerekir. İşte böylece, âyetteki bu iki ifade birbirine uygunluk arz etmiş olur.

2) Allahu Teâlâ, *"Bir de ne görsünler, bu, onların bütün uydurup düzdüklerini yakalayıp yutuyor"* (A'raf, 117) buyurmuştur. Bu âyetle, **Hz. Mûsa** (a.s)'nın âsâsının, uydurma işini değil, uydurulan şeyler olan âsâ ve ipleri yuttuğu anlatılmak istenmiştir. Mevzubahis âyette de durum aynıdır.

3) Araplar, işin yapıldığı yeri de "iş" olarak adlandırmaktadırlar. Kapı ve yüzük hakkında, "Bu, falancanın işidir" deyip, bu ifadeyle o işin yapıldığı mahalli kastederler. Yaptığımız bu üç izahla, "mâ" lafzının, kendisinden sonra gelen fiille birlikte, mastar manasına gelebildiği gibi, ism-i mef'ûl manasına da gelebildiği ortaya çıkar. Binâenaleyh bunu, bu âyette ism-i mef'ûl (yapılmış işler) manasına hamletmek daha uygun olur. Çünkü âyetin maksadı, onların kendi fiillerini bile yaratamadıklarını anlatmak değil, putlara tapmadaki hallerinin saçmalığını göstermektir. Çünkü âyetin başından buraya kadar geçen mesele, fiillerin yaratılması konusu değil, putlara tapma konusudur. Bil ki bu tür karşı sorular kuvvetlidir. Oysa biz Ehl-i sünnetin başka çok delilleri vardır. Binâenaleyh münasip olan tutum, bu âyeti delil getirmekten vazgeçmektir. Allah en iyi bilendir.

Ateşe Atılması

Bil ki **Hz. İbrahim** (a.s), onlara böylesi güçlü deliller getirip, onlar da bunlara cevap veremeyince onlar, **İbrahim** (a.s)'e işkence yoluna başvurarak, ...ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا *"Onun için bir bina yapın ve onu alevli ateşe atın..."* dediler. Bil ki Kur'ân'ın lafzı, bu binanın ne şekilde olduğunu anlatmamaktadır. **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Onlar, yüksekliği otuz zirâ, eni yirmi zirâ olan taş duvarlar yaptılar, bu dört duvarın içini ateşle doldurdular ve **Hz. İbrahim** (a.s)'i oraya attılar. İşte âyetteki, *"Onu alevli ateşe atın"* ifadesiyle bu kastedilmiştir. "**Cahîm**" *"büyük ateş"* demektir. **Zeccâc,** "üst üste yığılmış her ateş, "**cahîm**"dir" der. Bu kelimenin başındaki elif-lâm, nihâyete (mesâfenin sonuna) delâlet edip, "onun hacmince", yani, "yapılan o binânın hacmince, bütün her tarafını dolduracak şekilde bir ateş" manasınadır.

Daha sonra Cenâb-ı Hakk, فَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَسْفَلِينَ *"Bunun üzerine ona bir tuzak kurmayı arzu ettiler. Biz ise onları sefil kimseler ettik"* buyurmuştur. Bu, "Delil getirmede üstünlük **Hz. İbrahim** (a.s)'de idi. Onlar onu ateşe attıklarında da, Cenâb-ı Hak, ondan o ateşin zararını bertaraf etmiştir. Binâenaleyh böylece yine **İbrahim** (a.s) onlara üstün gelmiştir" demektir.

Hicret Hakkında

Bil ki bu hâdise sona erince, **İbrahim** (a.s) "إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَىٰ رَبِّي سَيَهْدِينِ" demiştir. Bu âyetin bir benzeri de, *"Ben doğrusu Rabbime hicret ediciyim"* (Ankebût, 26) âyetidir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele *var:*

BİRİNCİ MESELE

Bu âyet, düşmanların çok olduğu yerden hicret etmenin farz olduğuna delâlet eder. Çünkü **Hz. İbrahim** (a.s), Hak Teâlâ'nın kendisine böylesine yardım etmesine rağmen, onların ileri derecede düşmanlık yapacaklarını sezince, oradan hicret ettiğine göre, bu işin, bütün inananlar için haydi haydi gerekli olduğu anlaşılır.

İKİNCİ MESELE

"إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَىٰ رَبِّي" hakkında şu iki açıklama yapılabilir:

a) Bununla, onun o memleketi terk etmesi kastedilmiş olup, "Ben Rabbimin dininin iyi yaşanabileceği yerlere gideceğim" manasındadır.

b) **Kelbî,** "Bu, "Ben, ibadetim ile Rabbime yöneldim" manasınadır" der. Binâenaleyh birinci görüşe göre bu ifadeyle, **Hz. İbrahim** (a.s)'in o

memleketten hicret ettiği manası kastedilmiştir. İşte bu işe, **Hz. Mûsa** (a.s) da ihtidâ etmiştir. Çünkü o da, *"Hayır, hayır. Rabbim benimledir. O, bana yol gösterecektir"* (Şuarâ, 62) demiştir.

İkinci görüşe göre, kalplerin durumlarının gözetilmesi manası kastedilmiş olup, bu da **Hz. İbrahim** (a.s)'in (yani insanın) her şeyini sırf Allah için yapması manasınadır. Nitekim **Hz. İbrahim** (a.s) *"Yüzümü (bütün benliğimi), gökleri ve yeri yaratana çevirdim"* (En'âm, 79) demiştir. Birinci görüşün daha evlâ olduğu; çünkü âyetin maksadının, **Hz. İbrahim** (a.s)'in **Şam** diyarına hicretini anlatmak olduğu ve âyeti dindeki "**hidayet**" manasına almanın güç olduğu; çünkü **Hz. İbrahim** (a.s)'in o esnada zaten dini yaşadığı; binâenaleyh bunun dinde sebat manasına alınabileceği, yahut da dinî konulardaki yüksek derece ve makamlara ulaşma manasına bir hidayete hamledilebileceği söylenmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki, سَيَهْدِينِ *"O, bana hidayet eder"* ifadesi, Ehl-i sünnet âlimlerimizin dediği gibi, hidayetin ancak Allah'tan olduğuna, bunun, "hidayetin delillerini koyup, dalâletin mazeretlerini ortadan kaldırma" manasına hamledilemeyeceğine delâlet eder. Çünkü bütün bunlar, geçmişte zaten olup bitmiş şeylerdir. Âyetteki bu ifade ise, o hidayetin, ileride olacağını göstermektedir. Binâenaleyh âyetin bu ifadesinin delalet ettiği hidayeti, **Hz. İbrahim** (a.s)'in kalbinde ilmin ve marifetullah'ın meydana getirilmiş manasına hamletmek gerekir. Buna göre eğer, "**İbrahim** (a.s), bu âyette Allahu Teâlâ'nın kendisini hidayete erdireceğine kesin gözle bakmıştır. **Musâ** (a.s) ise, bunu kesin ifade etmeyip, *"Rabbimin beni, yolun en ortasına (en doğrusuna) hidayet etmesini umarım"* (Kasas, 22) demiştir. Binâenaleyh bu iki söz arasındaki fark nedir?" denilirse biz deriz ki: Kula, Allah'ın rahmetinin makamları tecellî ettiğinde, o bazen maksadın tahakkuk edeceğini kesin olarak bilir. Ama kula, Cenâb-ı Hakk'ın, âlemlerden müstağnî oluşunun makamları tecellî ettiğinde, kul kendini hakîr görüp, kesin konuşmaz, hatta sadece recâ ve umma sıfatı onda hâsıl olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Müşebbihe'ye Reddiye**

"اِنِّی ذَاهِبٌ اِلٰی رَبِّی" ifadesi, **Müşebbihe**'nin اِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ *"Güzel kelimeler Allah'a yükselir"* (Fâtır, 10) âyetine tutunmalarının yanlışlığına delâlet

eder. Çünkü "ilâ" edatı, tefsir ettiğimiz bu âyette de var. Fakat bundan, Allah'ın gidilen o yerde olduğu manası çıkmaz. Durum o âyette de böyledir.

Bil ki **Hz. İbrahim** (a.s), **Arz-ı Mukaddes**'e hicret edince, bir çocuğu olmasını dileyerek, رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ *"Ya Rabbi, bana sâlih evlat ihsan et"* demiştir. Bu, **"Hz. İbrahim** bir çocuk dileyerek, "Bana salihlerden birisini bağışla" diye dua etti" demektir. Çünkü "hibe" (bağış) lafzı, *"Ona rahmetimizden, kardeşi Hârun'u bir peygamber olarak hibe ettik"* (Meryem, 53) âyetinde olduğu gibi, kardeş için de kullanılmış ise de, genelde, çocuk ihsan etme manasında kullanılır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Biz o (İbrahim'e), İshâk'ı ve Ya'kûb'u hibe ettik"* (Enbiya, 72) ve *"O (Zekeriyyâ'ya), Yahya'yı hibe ettik"* (Enbiya, 90) buyurmuştur. **Hz. Ali, İbn Abbas** (r.a)'ı, oğlu **Ali Ebu'l-Emlak**'ın doğumu sebebiyle tebrik ederken, "Sana bunu hibe edene hamdolsun. Hibe edilen bu çocuk senin için mübarek olsun" demiştir. İşte bundan ötürü, **"Hibetullah"**, **"Hibetü'l-Vehhâb"**, **"Mevhûb"** ve **"Vehb"** gibi isimler kullanılmıştır.

Bil ki **Hz. İbrahim** (a.s)'in bu duası, şu üç şeyi ihtiva etmektedir:

a) O çocuğun, erkek çocuk olması,

b) Büluğa ermesi,

c) Uysal (halim) olması... Babası kendisini keseceğini bildirdiğinde, *"İnşaallah beni sabırlılardan bulacaksın"* (Sâffât, 102) deyip, kurban edilmek için kendini teslim etmekten daha büyük sabır olur mu? Hem sonra **İbrahim** (a.s) de, halîm olarak tavsif edilmiştir. Nitekim Hak Teâlâ, *"Şüphesiz İbrahim, evvâh ve halîm idi"* (Tevbe, 114) ve *"Şüphesiz İbrahim, halîm, evvâh ve münîb idi"* (Hûd, 75) buyurmuştur. Böylece Cenâb-ı Hak, onun çocuğunun da halîm ve şeref-fazilet özellikleri bakımından onun yerini tutabilecek bir zat olduğunu anlatmıştır. Bil ki en güzel sıfat, "salâh"tır. Bunun delili ise, **Hz. İbrahim** (a.s)'in kendisi için salâhı (sâlih olmayı) isteyerek, *"Rabbim, bana hükmü hibe et ve beni sâlihlere kat"* (Şuarâ, 83) demiş ve aynı şeyi çocuğu için de isteyerek, *"Ya Rabbi, bana sâlih evlat ihsan et"* diye duâ etmiştir. **Hz. Süleyman** (a.s) da, dinî ve dünyevî hususlardaki derecesi mükemmelleştikten sonra, *"Ya Rabbi, rahmetinle beni sâlih kullarına kat"* (Neml, 19) diye duâ etmiştir. Bütün bunlar, sâlihlik vasfının kulların elde edeceği makamların en kıymetlisi olduğuna delâlet eder.

İsmail (a.s)'in Sadakâti

فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْىَ قَالَ يَا بُنَىَّ اِنِّىٓ اَرٰى فِى الْمَنَامِ اَنِّىٓ اَذْبَحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرٰى قَالَ يَآ اَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِىٓ اِنْ شَآءَ اللّٰهُ مِنَ الصَّابِرِينَ ﴿١٠٢﴾ فَلَمَّآ اَسْلَمَا وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ ﴿١٠٣﴾ وَنَادَيْنَاهُ اَنْ يَآ اِبْرٰهِيمُ ﴿١٠٤﴾ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَآ اِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُحْسِنِينَ ﴿١٠٥﴾ اِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْبَلٰٓؤُا الْمُبِينُ ﴿١٠٦﴾ وَفَدَيْنَاهُ بِذِبْحٍ عَظِيمٍ ﴿١٠٧﴾ وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِى الْاٰخِرِينَ ﴿١٠٨﴾ سَلَامٌ عَلٰٓى اِبْرٰهِيمَ ﴿١٠٩﴾ كَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُحْسِنِينَ ﴿١١٠﴾ اِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ ﴿١١١﴾ وَبَشَّرْنَاهُ بِاِسْحٰقَ نَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿١١٢﴾ وَبَارَكْنَا عَلَيْهِ وَعَلٰٓى اِسْحٰقَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا مُحْسِنٌ وَظَالِمٌ لِنَفْسِهِ مُبِينٌ ﴿١١٣﴾

"Artık o, yanında çalışma çağına girince, (babası); "Evladım, rüyamda seni boğazladığımı görüyorum. Bak artık, ne düşünürsün?" dedi. O, "Babacığım, sana verilen emir ne ise onu yap. İnşaallah beni, sabredenlerden bulacaksın" dedi. Vaktaki ikisi de, (Allah'ın emrine) râzı oldular, (İbrahim) onu alnı üzere yıktı. Biz ona, "İbrahim! Rüyana sadâkat gösterdin. Şüphesiz ki biz, iyi hareket edenleri böyle mükâfatlandırırız" dedik. Gerçekten bu, apaçık ve kat'î bir imtihandı. Ona, büyük bir kurbanlık fidye verdik. Sonra gelen nesiller arasında ona, (iyi bir nâm) bıraktık. Selâm İbrahim'e. Biz, iyi hareket edenleri işte böyle mükâfatlandırırız. Gerçekten o, mü'min kullarımızdandı. Ona, sâlihlerden bir peygamber olmak üzere de, İshâk'ı müjdeledik. Hem ona hem İshâk'a (feyz ü) bereketler verdik. Her ikisinin neslinden iyi hareket edeni de vardır, nefsine apaçık zulmedeni de" (Sâffât, 102-113).

Bil ki Cenâb-ı Hak, *"Biz de ona uysal bir oğul müjdesini verdik"* (Sâffât, 101) buyurunca, bunun peşinden, müjdelenen o şeyin meydana geldiğine ve onun, büluğa erdiğine delâlet edecek şeyi getirerek, فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْىَ *"Artık o yanında koşma çağına girince..."* buyurmuştur ki, bu, "O, yetişip koşabilecek çağa gelince" demektir. Bu âyetteki "مَعَهُ" kelimesi, hâl olan bir

lafız olup, takdiri, كَائِنًا مَعَهُ "Onunla olduğu halde..." şeklindedir. Bu mananın nazar-ı dikkate alınmasının faydası şudur: Baba, herkesten daha fazla olarak çocuğuna şefkatlidir. Babanın dışında kalanlar çoğu kez, çocuğu çalıştırma işinde ona sert davranır da, o da henüz güç ve kuvvetini tam almadığı için buna dayanamaz. Bazı kimseler onun, o esnada on üç yaşında olduğunu söylemişlerdir. Bu sözden maksat şudur: Allahu Teâlâ, 101. âyette, o çocuğun "halîm-uysal" olacağını belirtince, bu âyette, onun hilminin mükemmel olduğuna delâlet eden şeyi belirtmiştir. Zira onda, bu büyük imtihanı üstlenmeye ve böylesi güzel bir cevap vermeye dair, ona kuvvet ve cesaret verecek bir hilim ve gönül genişliği, mükemmelliği vardır.

Onu Kesme Hakkında Rüya

Âyetteki, اِنِّی اَرٰی فِی الْمَنَامِ اَنِّی اَذْبَحُكَ *"Seni, rüyamda boğazladığımı görüyorum"* ifadesine gelince, bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifadenin tefsiri hususunda şu iki izah yapılmıştır:

a) **Süddî** şöyle der: **İbrahim** (a.s), **İshâk** (a.s) ile müjdelenip, **İshâk** (a.s) henüz doğmazdan önce, "o halde bu, Allah için kurbanlıktır" dedi. Bunun üzerine **İbrahim** (a.s)'e, "Sen adakta bulundun, o halde, adağını yerine getir" denildi. O da sabaha çıkınca, *"Evladım, seni rüyamda boğazladığımı görüyorum"* dedi.

Terviye ve Arefe'nin Menşei

Bu husus, bir başka yoldan da şu şekilde rivâyet edilmiştir: **Hz. İbrahim, Terviye gecesinde,** rüyasında, birisinin kendisine, "Allah sana, şu oğlunu kesmeni emrediyor" dediğini gördü. Sabaha çıkınca, bu rüyanın Allah'tan mı yoksa şeytandan mı olduğu hususunda, sabahtan akşama kadar düşündü. İşte bundan dolayı bu güne, **Terviye "Tefekkür" günü** adı verildi. Akşam yatınca, aynı rüyayı yine gördü. Böylece de bunun, Allah'tan olduğunu anladı. İşte bu sebeple de o güne Arefe "Bilme, anlama" günü adı verildi. Üçüncü gece de aynı rüyayı görünce, onu kesmeyi kafasına koydu ve işte bundan dolayı bu güne de, "**Yevmu'n-nahr**" denildi. Müfessirlerin görüşü budur, ki bu, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, rüyasında uyanıkken oğlunu kesmesini gerektiren şeyi gördüğüne delâlet eder. Buna göre âyetin takdiri, "Ben, rüyamda, seni kesmemi gerektiren şeyi gördüm" şeklinde olur.

Nebilerin Rüyasının Hükmü

b) "**Hz. İbrahim** (a.s) rüyasında onu kesiyor olarak gördü. Peygamber'in rüyaları ise, vahiy türündendir. Bu görüşe göre rüyada görülen şey, sadece **Hz. İbrahim** (a.s)'in onu kesmesidir. Buna göre, "Rüyada görülen her şeyin hak bir delil ve hüccet olduğu peygamberler nezdinde ya delil ile sabittir veya değildir. Eğer birinci durum söz konusu ise, **Hz. İbrahim** (a.s) daha niçin bu hâdise hakkında oğluna başvurmuştur? Tam aksine onun vazifesi, bu işi yerine getirmekle meşgul olması, bu hususta oğluna müracaat etmemesi, ona, *"Bak artık, ne düşünüyorsun?"* dememesi ve bu işi, çocuğunun kendisine, *"Sana emredileni yap"* demesine bağlamamasıdır. Bir de siz, **Hz. İbrahim** (a.s)'in ilk gün bu işi düşünüp durduğunu söylediniz. Şâyet, rüyada görülen her şeyin hak olduğu (peygamberin nezdinde) delil ile sabit olmuş olsaydı, böyle bir düşünmeye ve tefekküre ihtiyaç kalmazdı. Yok eğer, ikincisi, yani rüyada gördükleri şeyin hak olduğu, peygamberlerce delil ile sabit değilse, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, herhangi bir delilin, onun bir hüccet olduğuna delâlet etmediği, sırf bir rüya ile o çocuğu kesmeye yönelmesi, nasıl caiz olabilir?" denilirse, buna şu şekilde cevap verilebilir: "**Hz. İbrahim** (a.s), gördüğü bu rüyadan dolayı, bu hususta müteredditidi. Ancak ne var ki, gördüğü bu rüya, açık bir vahiy ile desteklenmiştir" denilmesi mümkündür. Allah en iyisini bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Zebîh'in Kim Olduğu**

Âlimler, kesilecek olan bu şahsın kim olduğu hususunda, ihtilâf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, bunun **İshâk** (a.s) olduğu ileri sürülmüştür ki bu, **Hz. Ömer, Hz. Ali, Abbas İbn Abdumuttalib, İbn Mes'ûd, Ka'bu'l-Ahbâr, Katâde, Saîd İbn Cübeyr, Mesrûk, İkrime, Zührî, Süddî** ve **Mukatil** (r.a)'in görüşüdür. Bunun, **Hz. İsmail** (a.s) olduğu da ileri sürülmüştür ki, bu da, **İbn Abbas, İbn Ömer, Said İbn el-Müseyyeb, Hasan el-Basrî, Şa'bî, Mücahid** ve **Kelbî** (r.a)'nin görüşüdür.

İsmail (a.s) Olduğunun Delilleri

Bunun **Hz. İsmail** (a.s) olduğunu ileri sürenlerin delilleri şunlardır:

1) Hz. Peygamber (s.a.s), اَنَا ابْنُ الذَّبِيحَيْنِ *"Ben, iki kurbanlığın oğluyum"* buyurmuştur. Ve yine, bir bedevi Hz. Peygamber (s.a.s)'e, *"Ey, iki kurbanlığın oğlu"* demiş, o da bunun üzerine tebessüm etmiştir. Bu husus, kendisine sorulduğunda da, *"Abdulmuttalib, Zemzem kuyusunu kazarken, "Şâyet Allah, benim bu işimi kolaylaştırırsa, çocuklarımdan birini kurban edeceğim"*

diye Allah için bir adakta bulunur. Derken, kesilmek için atılan kur'a neticesinde bu iş, Abdullah'a (Hz. Peygamber (s.a.s)'in babasına) çıkar. Neticede, Abdullah'ın dayıları buna mani olmuş ve Abdulmuttalib'e "(Bu işten dolayı) oğluna mukabil, yüz deve fidye ver!" demişler, o da bunun üzerine, yüz deve fidye vermiştir. İkinci kurbanlık şahıs ise, İsmail (a.s)'dir" buyurmuş ve olayı anlatmıştır.

2) **Esmâî**'nin şöyle dediği nakledilmiştir: "**Ebû Amr İbn el-A'lâ**'ya, zebîhin kim olduğunu sordum da, o da "Ey **Esmâî,** aklın nerede? **İshâk** (a.s) ne zaman Mekke'de bulunmuştur? Mekke'de bulunan **İsmail** (a.s) olup, **İsmail** (a.s), babasıyla beraber Kâbe'yi yapan zâttır. Kesme işine teşebbüs edilen yer ise, Mekke'dir" dedi.

3) Allahu Teâlâ, *"İsmâil'i, İdris'i, Zülkifl'i de yâdet"* (Enbiyâ, 85) emrinde, **İshâk** (a.s)'ı değil, **İsmâil** (a.s)'i sabırla vasfetmiştir. Ki, bu da **Hz. İsmail** (a.s)'in, kesilmeye karşı gösterdiği sabırdır. Cenâb-ı Hak onu yine, *"Kitap'ta İsmâil'i de yâd et. Çünkü o va'dinde sadıktı"* (Meryem, 54) buyruğunda, va'dinde sadık olmakla nitelemiştir. Çünkü o, babasına kesilme hususunda sabredeceğine dair vaadde bulunmuş ve bunu yerine getirmiştir.

4) Cenâb-ı Hak, *"Biz de ona İshâk'ı, İshak'ın ardından da Ya'kûb'u müjdeledik"* (Hûd, 71) buyurmuştur. Şimdi biz diyoruz ki: Şâyet kesilecek olan şahıs **İshak** (a.s) olmuş olsaydı, bu durumda bu kesilme emri, ya **İshak** (a.s)'tan **Ya'kûb** (a.s) dünyaya gelmeden önce, ya da sonra olmuş olurdu. Birincisi olamaz, zira Allahu Teâlâ, ona **İshak** (a.s)'ı müjdeleyip bu müjdenin yanında, ondan **Ya'kûb** (a.s)'un dünyaya geleceği de müjdelenmiş olunca, şimdi **Ya'kûb** (a.s)'un ondan meydana gelmeden önce kesilmesinin emredilmesi mümkün olamaz. Aksi halde, Allah, *"İshak'ın ardından da Ya'kûb'u..."* şeklindeki vaadinden dönmüş olur. İkincisi de olamaz, çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Artık o, yanında çalışma çağına girince, (babası), "Evladım! Ben seni rüyamda, boğazladığımı görüyorum"* ifadesi, âyette bahsedilen bu çocuğun, sa'ye, koşmaya ve o fiile güç yetirme noktasına gelmeden, Allah'ın, **Hz. İbrahim** (a.s)'e onu kesmesini emrettiğine delâlet eder ki, bu da, bu hadisenin bir başka zamanda meydana gelmiş olmasına ters düşer. Böylece, kesilecek olan şahsın, **İshâk** (a.s) olamayacağı sabit olmuş olur.

5) Cenâb-ı Hak, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, *"Ben doğrusu Rabbime gidiciyim. O, bana yol gösterir"* (Sâffât, 99) dediğini, daha sonra da kendisinden, yalnızlığında, kendisiyle ünsiyet duyacağı bir çocuk vermesini talep ederek, *"Ya*

Rabbi, bana sâlih evlat ihsan et" (Sâffât, 100) dediğini nakletmiştir. Böyle bir istek ise ancak, **Hz. İbrahim** (a.s)'in çocuğunun bulunmaması halinde makul ve yerinde olur. Çünkü onun, tek bir çocuğu bulunmuş olsaydı, bir çocuk talep etmezdi. Zira, olanı yeniden istemek, muhaldir. **İbrahim** (a.s)'in, "هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ" şeklindeki sözü, onun tek bir çocuk istediğini ifade eder. Çünkü, "مِنَ الصَّالِحِينَ" ifadesinin başındaki "**min**", ba'ziyyet bildirir. Ba'ziyyetin en alt derecesi ise, tek oluştur. Buna göre sanki, **Hz. İbrahim** (a.s)'in "مِنَ الصَّالِحِينَ" demesi, onun, Allah'tan tek bir çocuk istediğini gösterir. Binâenaleyh, böyle bir istekte bulunmanın, ancak ortada çocuk diye bir şey olmadığında yerinde olabileceği sabit olmuş olur. Bu sebeple de bu isteğin, **Hz. İbrahim** (a.s)'in ilk çocuğu istemesi halinde yapıldığı kesinleşir. Halbuki insanlar, **İsmail** (a.s)'in **İshâk** (a.s)'tan daha önce dünyaya gelmiş olduğu hususunda müttefiktirler. Böylece, bu duâ ve talep ile istenenin, **İsmail** (a.s) olduğu sabit olmuş olur. Hem sonra, Allahu Teâlâ, bu isteğin peşinden, kesilme hâdisesini zikretmiştir. Şu halde, kesilecek olan şahsın, **İsmail** (a.s) olması gerekir.

6) Pek çok haber, koçun boynuzunun, Kâbe'ye asıldığını bildirmektedir. Böylece, kesilecek olan şahsın, Mekke'de olduğu anlaşılmış olur. Binâenaleyh, şâyet kesilecek şahıs **İshak** (a.s) olmuş olsaydı, bu kesme işi Şam'da olmuş olurdu.

İshak (a.s) Olduğunun Delilleri

Kesilecek şahsın **İshak** (a.s) olduğunu söyleyenlerin delilleri de şunlardır:

1) Âyetin, önü ve sonu, bunu göstermektedir, önünün böyle olduğuna gelince, Allahu Teâlâ, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, bu âyetten önce, *"Ya Rabbi, bana sâlih evlat ihsan et"* (Sâffât, 100) dediğini nakletmiştir. Halbuki ulemâ, bununla kastedilenin, **Hz. İbrahim** (a.s)'in Şam'a hicret etmesi olduğu hususunda ittifâk etmişlerdir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"Biz de ona uysal bir oğul müjdesini verdik"* (Sâffât, 101) buyurmuştur. Binâenaleyh, bu çocuğun **İshâk** (a.s) olması gerekir. Bu ifadenin akabinden de, *"Artık o, yanında çalışma çağına girince..."* buyurmuştur. Ki bu, **İbrahim** (a.s)'le beraber çalışma çağına ulaşan bu çocuktan kastedilenin, Şam'da bulunan o çocuk olmasını gerektirir. Böylece, bu âyetin önünün, kesilecek olan şahsın **İshâk** (a.s) olduğuna delâlet ettiği sabit olmuş olur.

Âyetin sonu da buna delâlet eder. Çünkü Cenâb-ı Hak, bu kesilme hadisesini bitirince, *"Ona, sâlihlerden bir peygamber olmak üzere de, İshâk'ı*

müjdeledik" buyurmuştur ki, bu, "Cenâb-ı Hak **İbrahim** (a.s)'i, **İshak** (a.s)'ın sâlihlerden bir peygamber olmakla müjdeledi" manasındadır. Bu müjdenin, bu kıssanın anlatımının peşinden getirilmiş olması, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. İshak** (a.s)'ı, kesilme hadisesindeki bu sıkıntılara katlandığından dolayı, bu nübüvvetle müjdelediğini gösterir. Böylece bahsettiklerimizle, âyetin önünün ve sonunun, kesilecek olan şahsın **İshak** (a.s) olduğuna delâlet ettiği sabit olmuş olur.

2) Bunun doğruluğuna, **Ya'kûb** (a.s)'un **Yusuf** (a.s)'a yazmış olduğu şu meşhur mektubu delâlet eder: "Halilullah olan **İbrahim** (a.s)'in oğlu, zebîhullah olan **İshâk** (a.s)'ın oğlu, nebiyyullah olan Allah'ın kulu **Ya'kûb** (a.s)'tan..." Bu konuda söylenecek söz bundan ibarettir. **Zeccâc**, "kesilecek olanın bunlardan hangisi olduğunu en iyi bilen Allah'tır..." der. Allah en iyisini bilendir.

Kesme Yeri

Bil ki, onların kesme yerinin neresi olduğu hususundaki ihtilafları da, bizim daha önce zikrettiğimiz hususa dayanmaktadır. Kesilecek olan şahsın **İsmail** (a.s) olduğunu söyleyenler, kesme işine teşebbüsün Minâ'da yapıldığını; bunun **İshâk** (a.s) olduğunu söyleyenler ise, kesme işine teşebbüs edilen yerin, Şam olduğunu söylemişlerdir. Bu yerin, Beyt-i Makdis olduğu da ileri sürülmüştür. Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: Rüyadan Kesme Emri Çıkar mı?

Âlimler, **İbrahim** (a.s)'in, rüyasında gördüğü şey sebebiyle, bu işle emrolunduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilaf, fıkıh usûlünün meselelerinden bir meseleye dayanmaktadır ki, bu da şudur: "Kendisine uyma ve ittibâ etme zamanı gelmeden önce, hükmün neshołması caiz midir?" Buna, Ehl-i sünnet âlimlerimiz, "Bu caizdir" diye cevap verirlerken, **Mu'tezile** ile **Şafiî** ve **Hanefî** fukâhasından bir topluluk ise, bunun caiz olmayacağını söylerler. Birinci görüşe göre durum şöyledir: Allahu Teâlâ **İbrahim** (a.s)'e, önce boğazlamasını emretmiş, sonra da bu hükmü, onun uygulama zamanından önce neshetmiştir. İkinci görüşe göre ise, Allahu Teâlâ **İbrahim** (a.s)'e, boğazlamayı emretmemiştir. Ona emrettiği ise ancak, boğazlama ve kesme işinin mukaddimeleri (ön hazırlıklarıdır). Bu husus, nesh konusunun meselelerinden olan önemli bir meseledir. Ehl-i sünnet âlimlerimiz, uyma zamanının gelmesinden önce bir emrin nesholmasının caiz olacağı hususuna şu şekilde delil getirmişlerdir: Allah **İbrahim** (a.s)'e, oğlunu

boğazlamasını emretmiş, sonra da, **İbrahim** (a.s) bu işe girişmeden önce bu hükmü ondan neshetmiştir. Bu ise, bizim amacımızı ifade eder.

Biz, şu iki sebepten dolayı, muhakkak ki Allah **İbrahim** (a.s)'e oğlunu boğazlamasını emretmiştir dedik:

1) **İbrahim** (a.s) oğluna, *"Evladım, seni rüyamda boğazladığımı görüyorum"* demiş, oğul da *"Sana ne emredildiyse öyle yap"* diye cevap vermiştir. Bu da, **İbrahim** (a.s)'in, bizzat boğazlama ile değil de, boğazlamanın ön hazırlıklarını yapmakla emrolunduğuna delâlet eder. Sonra o, boğazlamanın mukaddimelerini yapmış, böylece de onları varlık âlemine sokmuş, gerçekleştirmiştir. O zaman da, o, bir şey ile emrolunmuş ve onu gerçekleştirmiş olur. Burada, bir "fidye"ye ihtiyaç duyulmaz. Fakat o, Cenab-ı Hakk'ın, *"Ona, büyük bir kurbanlık fidye verdik"* âyetinin delâletiyle, fidyeye ihtiyaç duymuştur. Bu da delâlet eder ki, **İbrahim** (a.s), kendisine verilen emri yerine getirmiştir. Böylece onun, boğazlama işinin bütün ön hazırlıklarını, mukaddimelerini yaptığı sabit olmuş olur. Bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, ona bizzat boğazlama işini emrettiğine delâlet eder. İşte, bu sabit olunca biz deriz ki: "Cenâb-ı Hak, ifâ ve ispatından önce, bu hükmü neshetmiştir." Bu da, bizim maksadımıza delalet eder.

Mu'tezile ise şöyle demiştir: "Biz, Allahu Teâlâ'nın, **İbrahim** (a.s)'e, oğlunu boğazlamasını emretmiş olduğunu kabul etmiyoruz. Bilakis biz diyoruz ki: Allahu Teâlâ ona, (sadece ve sadece) boğazlamanın mukaddimelerini emretmiştir. Birçok şey de buna delâlet etmektedir:

1) **İbrahim** (a.s), boğazlama işini gerçekleştirememiş, o ancak onun mukaddimelerini tahakkuk ettirmiştir. Sonra, muhakkak ki Cenâb-ı Hak, **İbrahim** (a.s)'den, *"Biz ona, "İbrahim! Rüyana sadakat gösterdin" dedik..."* âyetinin de delâlet ettiği gibi, onun, emrolunduğu şeyi yapmış olduğunu haber vermiştir. Bu da, Cenâb-ı Hakk'ın ona rüyada, bizzat boğazlama işini değil de, boğazlamanın mukaddimelerini emretmiş olduğuna delâlet eder. Bu mukaddimeler ise, oğulu yere yatırmaktan, bıçağı boynuna koymaktan ve "kes!" emri geldiğinde, bu işi yapmaya tam ve kesin bir azm göstermekten ibarettir.

2) Boğazlama işi, boğazı kesmekten ibarettir. Belki de **İbrahim** (a.s), oğlunun boğazını kesti; ancak ne var ki o, boğazın bir kısmını kesince, Allah o kesik yeri yeniden birleştirdi. İşte bu sebepten dolayı da, ölüm hâdisesi tahakkuk etmedi.

3) Bu görüşü savunan kimselerin kendisine en çok güvenip dayandığı üçüncü izah şekli ise şudur: Allah şâyet, muayyen bir şahsa, muayyen bir zamanda muayyen bir işi yapmasını emretmiş olsaydı, işte bu, o işi o vakitte yapmanın güzel olduğuna delâlet eder. Ama, onu o işten men ettiğindeyse, bu nehyetme de, bu işi o zamanda yapmanın kabîh olduğuna delâlet eder.

Eğer, bu nehiy, o emrin hemen peşinden meydana gelmiş olsaydı, iki durumdan birisinin olması lâzım gelirdi. Çünkü Cenâb-ı Hak, eğer o fiilin durumunu biliyor idiyse, O'nun, kabîh (çirkin) olan bir şeyi emrettiğinin, ya da güzel olan şeyi nehyettiğinin söylenmesi gerekir. Yok, eğer o işin durumunu bilmiyor idiyse, Allah'ın cahil olması gerekirdi ki, bu ise imkânsızdır! İşte bu konudaki sözün tamamı budur."

Birinciye cevap: Biz daha önce, Cenâb-ı Hakk'ın **İbrahim** (a.s)'e ancak boğazlama işini emretmiş olduğunu delilleriyle açıklamıştık.

Asılsız Görüşe Ret

Cenâb-ı Hakk'ın, *"rüyana sadakat gösterdin"* beyanına gelince, bu, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, bu rüya ile amel edilmesinin vacip olduğuna inanmış olduğunu gösterir, yoksa, onun, rüyasında gördüğü her şeyi yaptığına değil!

Muarızın, "**İbrahim** (a.s), boğazın bir kısmını kesince, Allah onu yeniden birleştirdi" şeklindeki görüşüne gelince, biz diyoruz ki: Bu, temelsiz ve asılsızdır. Çünkü, **İbrahim** (a.s) şâyet, kendisine emrolunan her şeyi yapmış olsaydı, "fidye"ye ihtiyaç duymazdı. O madem ki fidyeye ihtiyaç duydu, böylece biz onun emrolunduğu şeyi tamamlayamamış olduğunu anlarız.

Hüsn ve Kubûh Meselesi

Muarızın, "Bu durumda ya kabîh olanı emretmiş olması, ya da cehâlet gerekir" şeklindeki **üçüncü görüşü**ne gelince, biz diyoruz ki: Bu görüş, aklın güzel gördüğünü güzel, çirkin gördüğünü de çirkin görme esâsına dayanır. Bu ise, bâtıl ve asılsızdır. Yine, farzet ki bunu kabul edelim. Ancak ne var ki biz diyoruz ki: "Bir şeyi emretmek bazen, o emredilen şey güzel olduğu için güzel olur; bazen de, her ne kadar emrolunan şey güzel olmasa bile, herhangi bir maslahatın doğruluğunu ve uygunluğunu ifade ettiği için güzel olur" denilmesi niçin caiz olmasın? Baksana, efendi, kölesini terbiye edip düzeltmek istediğinde, meselâ, "Cuma günü geldiğinde, falanca işi yap!" der. Bu iş de, zor ve ağır işler cümlesinden olur. Efendinin bu emirden maksat, kölenin bu işi yapması değil, aksine, kölenin, kendisini

itaat ve boyun eğmeye alıştırmasıdır. Sonra efendi, kölenin, nefsini itaat ve inkıyada alıştırmış olduğunu anlayınca, ondan bu emri ve yükümlülüğü kaldırır. İşte burada da böyledir. Dolayısıyla, sizler bu ihtimalin yanlış olduğuna dair bir delil ve açıklama getiremediğiniz sürece, sözünüz tamam olmaz.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Dilemediği Şeyi Emretme**

Âlimlerimiz, Allahu Teâlâ'nın, bazen vukûunu istemediği şeyi de emredebileceği hususunda bu âyetle istidlâl etmiş ve şöyle demişlerdir: Bunun delili, Allah'ın, meydana gelmesini istemediği halde, bu boğazlamayı emretmiş olmasıdır. Cenâb-ı Hakk'ın, boğazlamayı emretmesi hususu, birinci meselede geçen izahtan dolayıdır. O'nun bu şeyin vukûunu istemediğine gelince, bize (Ehl-i sünnete) göre, Allah'ın, olmasını istediği her şey olur, meydana gelir! Böyle bir kesme işi tahakkuk etmediğine göre, biz Allahu Teâlâ'nın, bunun meydana gelmesini istemediğini anlamış bulunuyoruz. **Mu'tezile** ise şöyle der: "Allah, o kesmeden nehyetmiştir. Bir şeyden nehyetmek ise, nehyedenin, o şeyin meydana gelmesini istemediğine delâlet eder. İşte böylece, Allah'ın kesmeyi emrettiği, onu irâde etmediği sabit olmuş olur. Bu da "emr"in, "irâde" olmadan da olabileceğine delâlet eder." Allahu Teâlâ'nın, boğazlamayı emrettiğine dair sözün tamamı, birinci meselede geçmiş olan hususdur. Allah en iyisini bilendir.

BEŞİNCİ MESELE: **Emrin Uykuda Gelmesinin Hikmeti**

Bu mesele, bu teklifin uyanıkken değil de uykuda iken gelmesindeki hikmetin beyanı hakkında olup, bunun izahı şu birkaç açıdan yapılabilir:

1) Bu teklif, hem kesene, hem de kesilene alabildiğine ağır gelen bir tekliftir. Böylesi zor olan bir teklifin gelebileceğine dikkat çeken bir durum arz etsin diye, bu ilk defa uykuda gelmiş, daha sonra da bu uyku hali, uyanıklık halleriyle te'kîd edilmiştir. Böylece de bu teklif aniden gelmemiş, tam aksine yavaş yavaş varid olmuştur.

2) Allahu Teâlâ, Peygamber (s.a.s)'in, rüyalarını hak ve gerçek kılmıştır. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.s) hakkında, *"Andolsun ki Allah, Resûlü'nün gördüğü rüyanın hak olduğunu tasdik etmiştir. İnşaallah (hepiniz) emniyet içinde, korkusuzca mutlaka Mescîd-i Haram'a gireceksiniz"* (Fetih, 27) buyurmuştur. **Yusuf** (a.s)'un *"Doğrusu ben rüyâda on bir yıldızla güneşi ve ayı gördüm. Onların, bana secde ettiklerini gördüm"* (Yusuf, 4) dediğini

belirtmiş, **İbrahim** (a.s) hakkında da, *"Rüyamda, seni boğazladığımı görüyorum"* (Sâffât, 102) buyurmuştur.

Bundan maksadı, peygamberlerin sâdık ve doğru sözlü olduklarına delâlet eden delilleri takviye etmektir. Çünkü kişinin hali, ya uyanıklık ya da uyku halinden birisidir. Bu iki durum da onların doğruluklarına apaçık biçimde delâlet edince, bu onların bütün hallerinde sâdık olduklarının ve haktan yana olduklarının, tam ve mükemmel bir biçimde izahı olmuş olur. Allah en iyisini bilendir.

Sonra biz diyoruz ki: Peygamberler (s.a.s)'in bu hususta ki makamları üç kısma ayrılır:

a) Görülen rüyaya tıpatıp uyan durum. Bu tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Peygamber (s.a.s) hakkındaki, *"Mutlaka Mescîd-i Haram'a gireceksiniz"* (Fetih, 27) buyurup da, daha sonra bu şeyin aynen tahakkuk etmesi gibidir.

b) Aksi tecelli eden rüya. Bu da, tıpkı **Hz. İbrahim** (a.s) hakkındaki hâdise gibidir. Çünkü onun gördüğü şey kesme idi, ama tahakkuk eden şey ise, fidye ve kurtuluş idi.

c) Münasebet kurularak, bir tür yorum yapılmasıdır. Nitekim bu da, **Yusuf** (a.s)'un rüyası için söz konusudur. İşte bu sebepten dolayı, rüya tabir edenler, rüyaların işte bu üç tarzda olabilecekleri hususunda mutabakat sağlamışlardır.

ALTINCI MESELE: **Kıraat Farklılığı**

Hamza ve **Kisâî,** tâ'nın dammesi, râ'nın kesresi ile, **"mâ zâ turî"** şeklinde okumuşlardır ki, buna göre mana, "Bak bakalım, sen nefsinden, sabır ve metanet gösterebilecek misin?" şeklinde olur. Bu okuyuşa göre bu ifadenin manasının "Bakalım ne işârette bulunacaksın?" şeklinde olduğu da ileri sürülmüştür. Diğer kıraat imamları ise, tâ'nın fethası ile okumuşlardır. Bundan sonra da, kimileri "imâle" yapmış, kimileri ise yapmamıştır.

YEDİNCİ MESELE

Babanın bu konuda oğluyla yaptığı müşaverenin hikmeti, oğlunu bu hâdiseye muttali kılmaktır. Böylece de, onun, Allah'a itaat konusunda sergileyeceği sabrı görmek ve **İbrahim** (a.s)'in gözünün aydın olmasını temin etmektir. Çünkü o, onun hilimde bu büyük noktaya; kötülüklere sabretmede de bu yüksek dereceye ulaştığını görecek, böylece de, oğul için, âhirette büyük bir mükâfat, dünyada ise büyük bir nâm tahakkuk edecektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, **İbrahim** (a.s)'in çocuğunun, افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ *"Sana verilen emir ne ise, onu yap"* dediğini nakletmiştir ki, bu, افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ بِهِ "Kendisiyle emrolunduğun şeyi yap!" takdirindedir. Tıpkı bir kimsenin, "Sana işi emrettim, binâenaleyh, kendisiyle emrolunduğunu yap!" ifadesinde harf-i cerrin hazfedilmesi gibi, burada da, câr maa'l-mecrûr hazfedilmiştir.

Daha sonra oğul, سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللهُ مِنَ الصَّابِرِينَ *"İnşaallah, beni sabredenlerden bulacaksın"* demiş ve bu işi, bir bereket ve uğur umma tarzında, Allah'ın meşîetine bağlamıştır. Çünkü Allah'a isyandan, ancak Allah'ın korumasıyla korunulur; Allah'a itaate de, ancak Allah'ın muvaffak kılmasıyla imkân elde edilir.

Müteakiben Cenâb-ı Hak, فَلَمَّا أَسْلَمَا *"Vakta ki ikisi de, (Allah'ın emrine) razı oldular"* buyurmuştur. Arapçada, aynı manada olmak kaydıyla سَلِمَ - أَسْلَمَ -اِسْتَسْلَمَ لِأَمْرِ اللهِ "Allah'ın emrine teslim oldum" denilir. Kişi, Allah'ın emrine uyup boyun eğdiğinde, işte bu şekilde söylenir ve bu ifâde, bu üç şekilde de okunmuş olup, bunun temeli, senin, bir şey birisine ait olduğunda, سَلِمَ هٰذَا لِفُلَانٍ "Bu, falancanındır, onundur" şeklindeki sözüne dayanmakta olup, manası, "Bu şey, kendisi hakkında çekişilme ve nizâdan beri oldu" şeklindedir. Yine Araplar, "سَلِمَ لِأَمْرِ اللهِ وَأَسْلَمَ لَهُ" şeklinde kullanmışlardır. Bu iki şey de, onlardan nakledilmiş olup, yine bunun gerçekte manası, "Kendisini Allah'a adadı ve kendisini sırf O'na verdi" şeklindedir. "اِسْتَسْلَمَ" nin manası da, "Kendisinin sadece Allah'a ait olmasını talep etti" şeklindedir. **Katâde,** fiilin tesniye gelmesini, "Bu, oğlunu; oğlu da kendisini Allah'a teslim ettiler" şeklinde tefsir etmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ *"(İbrahim) onu alnı üzere yıktı"* buyurmuştur ki bu, "O onu, bir tarafı üzere yıktı da, böylece onun alnının iki tarafından birisi yere geldi" demektir. Çünkü, yüzün iki tarafı vardır; alın ise, bu iki taraf arasında olan şeydir. **İbnu'l-A'râbî** ise, "تَلِيلٌ"(telîl) de, "مَتْلُولٌ" de, "yıkılmış" manasındadır. "مُتِلٌّ" ise, "onu yıkan" anlamındadır" demiştir. Buna göre mana, o onu alnının bir tarafı üzerine yıktı demektir. **Mukatil** ise, "O onu, cephe üzere (yüzükoyun) çöktürdü" denmiştir ki, bu, hatadır; çünkü "alın" cepheden başkadır.

Hakk'ın İbrahim'e Çağrısı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرٰهِيمُ * قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا *"Biz ona, "Ey İbrahim, rüyana sadâkat gösterdin" diye nida ettik"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili olarak şu iki açıklama yapılmıştır:

a) Bu ifade, Kûfelilere ve **Ferrâ**'ya göre, "فَلَمَّا اَسْلَمَا" ifadesinin cevabı olup, ifadenin başındaki vâv zâiddir.

b) Basralılara göreyse, bu takdir caiz olmayıp, "**felemmâ**"nın cevabı mukadder olup, takdiri de, "O bunu böyle yapıp, Allah da ona, "Dikkat, **İbrahim!** Sen rüyanı gerçekleştirdin" diye nidâ edince, **Hz. İbrahim** (a.s) büyük bir mutluluğa ermiş, Allah ona, oğlunun peygamberliğini bahşetmiş ve mükâfatını da bolca vermiştir" şeklindedir. Basralılar sözlerine şöyle devam ederler: "Cevabın hazf edilmesi Kur'ân'da geçmekte olup, yadırganacak bir durum değildir. Bunun faydası da, cevâbın mahzûf olması halinde, o cevabın daha etkili ve azametli olmasını sağlamaktır."

Müfessirler şöyle demektedir: "**Hz. İbrahim** (a.s) oğlunu kesmek için yanı üstü yatırdığında, dağ tarafından, "**İbrahim!** Rüyanı gerçekleştirdin" diye nidâ edildi." Muhakkik ulemâ ise, bu teklifin sebebinin, **Hz. İbrahim** (a.s)'in, Allah'ın tekliflerine en mükemmel manada boyun eğmiş olması olduğunu söylemişlerdir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, onu, böylesi zor ve çetin bir teklifle mükellef tutup, hem kendinden hem de çocuğundan mükemmel bir biçimde taat ve inkıyâd zuhur edince, pek yerinde olarak, Cenâb-ı Hak, *"rüyanı gerçekleştirdin"* demiştir. Yani, "Bu rüyâdan elde edilmek istenen maksat elde edilmiştir" demektir.

"اِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُحْسِنِينَ" ifadesi yeni başlayan bir söz olup, daha önceki kısımla ilgisi yoktur. Buna göre manası, "**İbrahim** (a.s) ve oğlu bu mükellefiyeti yerine getirerek muhsin (iyi) kimseler oldular. Biz, bu iki muhsini mükâfatlandırdığımız gibi, bütün muhsinleri de mükâfatlandırırız" şeklindedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hakk, "اِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْبَلٰؤُا الْمُبِينُ" yani, "Bu, sayesinde ihlaslı olanların olmayanlardan seçildiği apaçık bir deneme yahut daha zoru bulunmayan çok çetin bir sıkıntıdır" buyurmuştur.

Cenâb-ı Hak, وَفَدَيْنَاهُ بِذِبْحٍ عَظِيمٍ *"Ona büyük bir kurbanlık fidye verdik"* buyurmuştur. "**Zebh**", "**zebeha**" (kesti) fiilinin masdarıdır. "**Zibh**" ise, "kesilecek şey" demektir. İşte âyette kastedilen budur. İşin kıssa tarafıyla ilgili bazı bahisler var:

Zebh Kıssası

Birinci bahis: Bu hâdise hakkında anlatıldığına göre, **İbrahim** (a.s) oğlunu kurban etmek istediğinde, "Evladım, ip ve bıçağı al, falanca yere odun toplamaya gidelim. Onlar, kurban edilecek yerin yolunu yarılayınca, babası

ona, kendisine verilen emri haber verdi. Bunun üzerine o, "Babacığım, çırpınmamam için ellerimi kollarımı iyice bağla. Kanımın sıçramaması ve annemin onu görüp üzülmemesi için, elbisemi uzağa koy. Kolay gelmesi için, bıçağını iyice bile ve boğazımı onunla hemen kes. Çünkü ölüm zor. Anneme selam söyle, eğer gömleğimi anama vermek istersen, ver. Çünkü belki de bu ona bu işi kolaylaştırır" dedi. **İbrahim** (a.s) de, "Yavrum, Allah'ın emri hususunda ne güzel yardımcısın" dedi. Sonra onu bağlamış olduğu halde, her ikisi de ağlayarak onu öpmek istedi, sonra bıçağı boğazına dayadı. Bunun üzerine oğlu, "Beni yüz üstü yatır. Çünkü yüzüme baktığında, bana acıman tutar. Kalbin rikkate gelir. Böylece bu, senin Allah'ın emrini yapmana mani olur" dedi. **Hz. İbrahim** (a.s) de böyle yapıp, bıçağı ensesine dayadı, kesmek istedi, ama bıçak kesmedi. Bunun üzerine, *"İbrahim! Rüyana sadakat gösterdin (...)"* diye ona nidâ olundu.

Gökten Gönderilen Kurbanlık

İkinci bahis: Âlimler, o oğulun yerine verilen kurbanın, koçun ne olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bunun, **Hz. Âdem** (a.s) oğlu **Hâbil**'in kurban olarak Allah'a sunup, Allah'ın kabul edip (göğe çektiği) koç olduğu; onu **İsmail** (a.s)'e karşılık fidye olarak gönderinceye kadar, cennette otladığını söylemiştir. Bazıları da, "Allahu Teâlâ, cennetten kırk yaz (yıl) otlamış bir koç gönderdi" demişlerdir. **Süddî** ise şöyle demiştir: "**İbrahim**" diye seslenildiğinde, **Hz. İbrahim** (a.s) geriye döndü. Bir de baktı ki dağdan aşağı inen, beyazımsı bir koç ... **İsmail** (a.s)'in üzerinden kalktı, o koçu tutup kurban etti. Oğlunun elini ayağını çözüp boynuna sarılarak, "Yavrum, sen bana işte bugün hibe edildin" dedi.

Âyetteki, "**azîm**" (büyük) kelimesine gelince, bu kurbanlığın iriliğinden ve semizliğinden ötürü bu adı aldığı söylenmiştir. Bu cümleden olarak, **Sa'îd b. Cübeyr,** "Cennette kırk yıl otlamış bir kurbanlığın, çok iri olması onun hakkıdır" der. Yine bu kurbana "büyük" denilmesinin, onun kıymetinin büyüklüğünden dolayı olduğu; çünkü Allah'ın onu, **Hz. İbrahim** (a.s)'in oğluna bir fidye olarak kabul etmiş olduğu söylenmiştir.

Zebîhin İsmâil Oluşunun Başka Delili

Daha sonra Hak Teâlâ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ *"Doğrusu, o mü'min kullarımızdandı"* buyurmuştur. Bu cümledeki "o" zamiri, **Hz. İbrahim** (a.s)'e râcîdir. Cenâb-ı Hak, *"Ona sâlihlerden bir peygamber olmak üzere de İshak'ı müjdeledik"* buyurmuştur. Bu âyetteki "**nebiyyen**" kelimesi, "hâl-i mukaddere"dir.

Yani, "Biz ona, peygamberliği mukadder olan **İshak**'ı müjdeledik" demektir. Kesilecek olan oğlan, **Hz. İsmail** (a.s) olduğunu söyleyenler, bu âyeti delil getirebilirler. Çünkü âyetteki "**nebiyyen**" kelimesi "hâl"dir. Binâenaleyh mananın, "Biz ona, İshak peygamber olduğu halde, İshak'ı müjdeledik" şeklinde olması mümkün değildir. Çünkü bu müjde **İshak** (a.s)'ın peygamber olmasından öncedir. Şu halde mananın, "Biz o **İshak**'ın peygamber olacağını takdir ettiğimiz ve ona bu hükmü (emri) verip, sabrettiği halde, ona **İshak**'ı müjdeledik" şeklinde olması gerekir. Durum böyle olunca da, âyette **İshak** (a.s)'ın verileceğine dair olan bu müjde, kesilecek olan o şahsın kıssasından sonra verilmiş olur. Böylece de, kesilecek olan oğulun, **İshak** (a.s)'tan başkası olması gerekir. Bu konuda en ileri söz olarak âyet, her ne kadar okunuş (sıra) bakımından, kurban edilecek oğlun kıssasından sonra geliyor ise de, meydana gelme bakımından ondan öncedir" denebilir. Fakat biz diyoruz ki, asıl olan, âyetlerin sırasına, aralarındaki irtibata riâyet etmektir. Doğruyu en iyi bilen ise Allah'tır.

Onun Kutlu Kılınması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَبَارَكْنَا عَلَيْهِ وَعَلَىٰ إِسْحَٰقَ *"Hem ona hem de İshâk'a bereketler verdik"* buyurmuştur. Bu âyette geçen "bereket" hususunda da şu iki izah yapılmıştır:

1) Allahu Teâlâ, İsrailoğullarının bütün peygamberlerini, **İshak** (a.s)'ın soyundan göndermiştir. (İşte bereket budur.)

2) Cenâb-ı Hak, kıyamete kadar, hem **Hz. İbrahim** (a.s), hem de **Hz. İshak** (a.s) için güzel bir nam bırakmıştır. Çünkü bereket, devam ve sebat manasınadır.

Daha sonra Allahu Teâlâ, وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا مُحْسِنٌ وَظَالِمٌ لِنَفْسِهِ مُبِينٌ *"Her ikisinin neslinden iyi hareket edeni de var, nefsine apaçık zulmeden de"* buyurmuştur. Bu ifadede, Yahudîlerin iftihar etmelerine bu durum bir sebep teşkil etmesin diye, ataların-ecdâdın çokça faziletli olmasından onların ardından gelenlerin de mutlaka faziletli olacağı, faziletli sayılacağı neticesi çıkarılamayacağı hususunda bir uyarı var. Âyetteki, "**muhsin**", *"iyi hareket eden"* ifadesine, peygamberler ve mü'minler, *"nefsine apaçık zulmeden"* ifadesine de kâfir ve fasıklar girer. Allah en iyi bilendir.

3- Hz. Musa İle Harun (a.s)'un Kıssası

وَلَقَدْ مَنَنَّا عَلٰى مُوسٰى وَهٰرُونَ ﴿١١٤﴾ وَنَجَّيْنَاهُمَا وَقَوْمَهُمَا مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ ﴿١١٥﴾ وَنَصَرْنَاهُمْ فَكَانُوا هُمُ الْغَالِبِينَ ﴿١١٦﴾ وَاٰتَيْنَاهُمَا الْكِتَابَ الْمُسْتَبِينَ ﴿١١٧﴾ وَهَدَيْنَاهُمَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ﴿١١٨﴾ وَتَرَكْنَا عَلَيْهِمَا فِى الْاٰخِرِينَ ﴿١١٩﴾ سَلَامٌ عَلٰى مُوسٰى وَهٰرُونَ ﴿١٢٠﴾ اِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُحْسِنِينَ ﴿١٢١﴾ اِنَّهُمَا مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٢٢﴾

"Andolsun ki biz Musa'ya da, Harun'a da nimetler verdik. Hem onları, hem kavimlerini o büyük sıkıntıdan kurtardık. Kendilerine yardım ettik de, gâlipler onlar oldular. Onlara açıklayıcı olan o kitabı verdik. Onlara doğru yolu gösterdik. Sonra gelen peygamberler ve ümmetler arasında da onlara iyi bir nam bıraktık. Musa'ya ve Harun'a bizden selam olsun. Şüphesiz biz, muhsinleri böyle mükâfatlandırırız. Gerçekten o ikisi Mü'min kullarımızdandı" (Sâffât, 114-122).

Onlara Yapılan İhsan

Bil ki bu, bu sûredeki kıssaların **üçüncüsü**dür. Yine bil ki, her ne kadar nimet vermenin birçok şekli var ise de, bu, menfaati celbetme ve zararı defetme şeklindeki iki çeşit nimete hasredilmiştir. Allahu Teâlâ burada, bu iki kısımdan da bahsetmiştir. O halde, *"Andolsun ki biz Musa'ya da, Harun'a da nimetler verdik..."* ifadesi, menfaat verme şekline; *"Hem onları, hem kavimlerini o büyük sıkıntıdan kurtardık"* ifadesi de, zararı defetme çeşidine işarettir.

Birinci kısma, yani menfaat verme şeklindeki nimete gelince, bil ki menfaatlerin, dünyevî ve dinî olarak iki kısma ayrıldığında şüphe yoktur. Dünyevî menfaatler var etmek, hayat vermek, akıl vermek, terbiye etmek, sıhhat vermek ve her birinde kemâl sıfatları yaratmadır. Dinî menfaatler ise, ilim ve taat (ibadet) olup, bunların en üstünü de, ezici ve net mu'cizelerle iç içe olan peygamberlik nimetidir. Cenâb-ı Hak, bu tafsilatı, diğer sûrelerde ele alındığı için, burada bunlara işaret etmekle yetinmiştir.

İkinci kısma, yani zararı giderme nev'inden olan nimete gelince, bu *"Hem onları, hem kavimlerini o büyük sıkıntıdan kurtardık"* cümlesiyle kastedilmiştir. Bu hususta, şu iki görüş vardır:

1) Bu, suda boğma hadisesidir. Allahu Teâlâ, **Firavun**'u ve ordusunu suda boğmuş, İsrailoğullarını kurtarmıştı.

2) Bu, Allahu Teâlâ'nın İsrailoğullarını, **Firavun**'un zulmünden kurtarmasıdır. Çünkü onların, erkek çocuklarını kestiriyor, kız çocuklarını ise bırakıyordu.

Bil ki Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s) ve **Hz. Harun** (a.s)'a lütfettiğinden bahsedince, bu lütfunun çeşitlerini detaylıca anlatmıştır:

1) وَنَصَرْنَاهُمْ *"Onlara yardım ettik"* cümlesindeki "هُمْ" (hüm) "onlar" zamiri, **Musâ, Harun** (a.s) ve kavimlerine râcîdir. "فَكَانُوا هُمُ الْغَالِبِينَ" cümlesi, "Bütün hallerinde, delil getirmekle, işin sonunda da devlet kurup, üstün olmak suretiyle, onlar gâlip geldiler" demektir.

2) *"Onlara (her şeyi) açıklayıcı olan o kitabı verdik..."* âyetiyle anlatılan nimet. Buradaki kitap ile, "Tevrat" kastedilmiş olup, **Tevrat**, dinî ve dünyevî hususlarda, İsrailoğullarının muhtaç olduğu her şeyi ihtiva eden bir kitaptı. Nitekim Hak Teâlâ, *"Biz, içerisinde bir hidâyet ve bir nur olan o Tevrat'ı indirdik..."* (Maide, 44) buyurmuştur.

3) *"Onlara doğru yolu gösterdik"* âyetiyle anlatılan nimet: Bu, "Onlara hem aklen, hem naklen hakkın yolunu gösterdik ve onları buna muvaffak kılıp kötülüklerden korumak suretiyle yardım ettik" demektir. Gerçek delillerin, dosdoğru yola (sırat-ı müstakime) benzetilmesini izaha gerek yoktur.

4) *"Sonra gelen (peygamberler ve ümmetler) arasında da, onlar için iyi bir nam bıraktık"* âyetinin ifade ettiği nimet. Bu hususta iki görüş vardır:

a) Bu sonra gelenler, Ümmet-i Muhammed'dir ve onların, *"Musa'ya ve Harun'a bizden selam olsun"* demeleridir.

b) Bundan murat, Ümmet-i Muhammed'dir ve onların, **Hz. Musa** (a.s) ve **Harun** (a.s)'u saygı ile anıp, sevmeleridir. Bu ikinci manaya göre, *"Musa'ya ve Harun'a bizden selam olsun"* ifadesi, Allah'ın onlara selamı olmuş olur.

İmanın Ehemmiyeti

Cenâb-ı Hak lütuf ve yüceliklerden bu dört çeşidi dile getirince إِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ *"Şüphesiz biz muhsinleri böyle mükâfatlandırırız"* buyurmuştur.

Bu ifadenin tefsiri biraz önce geçti. Daha sonra da, إِنَّهُمَا مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ *"Gerçekten o ikisi Mü'min kullarımızdandı"* buyurmuştur. Bu ifadenin anlatmak istediği de iman ile elde edilen faziletin, bütün faziletlerden daha kıymetli, daha üstün ve daha mükemmel olduğuna dikkat çekmektir. Eğer bu, bu manada olmasaydı, **Hz. Musa** (a.s) ve **Hz. Harun** (a.s)'un faziletlerinin, "kendilerinin Mü'minlerden olmaları" ile noktalanması yerinde olmazdı. Allah en iyi bilendir.

4- İlyas (a.s)'ın Kıssası

وَإِنَّ إِلْيَاسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴿١٢٣﴾ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَلَا تَتَّقُونَ ﴿١٢٤﴾ أَتَدْعُونَ
بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ ﴿١٢٥﴾ اللَّهَ رَبَّكُمْ وَرَبَّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ ﴿١٢٦﴾
فَكَذَّبُوهُ فَإِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ ﴿١٢٧﴾ إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ ﴿١٢٨﴾ وَتَرَكْنَا
عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ ﴿١٢٩﴾ سَلَامٌ عَلَىٰ إِلْ يَاسِينَ ﴿١٣٠﴾ إِنَّا كَذَٰلِكَ نَجْزِي
الْمُحْسِنِينَ ﴿١٣١﴾ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٣٢﴾

"Şüphesiz İlyas da peygamberlerdendi. Hani o, kavmine "Siz ittikâ etmez misiniz? O en güzel yaratan, sizin de, evvelki atalarınızın da Rabbi olan Allah'ı bırakıp da Ba'l'a (putuna) mı taparsınız?" dedi. Fakat bunlar onu yalanladılar. Şüphesiz bunlar da, elbette toplanıp (cehenneme) götürüleceklerdir. Allah'ın muhlis kulları müstesna... Biz ona, sonra gelenler arasında iyi bir nam (şan) bıraktık. Selam İlyas'a... Şüphe yok ki biz, Muhsinleri böyle mükâfatlandırırız. Gerçekten o, Mü'min kullarımızdandı" (Sâffât, 123-132).

Bil ki bu, bu sûredeki kıssaların **dördüncüsü**dür. Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Kıraat**

İbn Âmir, elifi vaslederek ve hemzesiz olarak, **"ve inne'l-yâse"** okurken, diğer kıraat imamları hemzeyle okumuşlardır. **Ebu Bekr b. Mihran,** "Kim elifi vaslederken, elifi zikrederse, hata etmiş olur. Çünkü Şamlılar

bunu bilmez ve yadırgarlar" demiştir. **Vahidî** şöyle der: "Bunun şöyle iki izahı yapılabilir:

1) Tıpkı **İbn Kesir**'in, "إِنَّهَا لَإِحْدَى الْكُبَرِ" (Müddessir, 35) âyetinden ve şairin "وَيَلْمُهَا فِي هَوَاءِ الْجَوِّ طَالِبَةً" beytinden hemzeyi hazfetmeleri gibi, buradaki "**ilyas**" kelimesinden de hemze hazfedilmiştir.

2) Tıpkı "وَالْيَسَعَ" (En'âm, 86) isminde olduğu gibi, bu elif, lâm-ı tarif olan lâm ile birlikte zikredilmiştir.

***İKİNCİ MESELE:* İlyas'ın Kim Olduğu?**

Âyetteki "**İlyas**"ın kim olduğu hususunda iki görüş ileri sürülmüştür:

a) **İbn Mes'ûd** (r.a)'un, bunu "إِنَّ إِدْرِيسَ" şeklinde okuyup, "İlyas, İdris'tir" dediği rivâyet olunmuştur. Bu, **İkrime**'nin görüşüdür.

b) Müfessirlerin ekserisi, bunun İsrailoğullarına gönderilen peygamberlerden bir peygamber olduğu ve **Musa** (a.s)'nın kardeşi **Harun** (a.s)'un soyundan gelen **İlyas b. Yâsin** olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. .

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَلَا تَتَّقُونَ *"Hani o kavmine "Siz, ittikâ etmez misiniz?" dedi"* buyurmuştur. Bunun takdiri, "Ey Muhammed, kavmine, **İlyas**'ın kendi kavmine "Siz Allah'tan korkmaz mısınız?" dediğini hatırlat" şeklindedir. **Kelbî,** bu ifadeye "Allah'tan başkasına ibadetten ittikâ etmez misiniz, çekinmez misiniz?" manasını vermiştir.

Bil ki **Hz. İlyas** (a s), önce onları kısaca korkutunca, daha sonra bu korkunun sebebinin ne olduğunu dile getirerek, أَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ *"Allah'ı bırakıp da Ba'l'a (putuna) mı tapıyorsunuz?"* demiştir ki, bu ifadeyle ilgili birkaç bahis vardır:

Ba'l

Birinci bahis: Burada geçen "**Ba'l**"in ne demek olduğu hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

1) Bu, tıpkı **Menat** ve **Hübel** gibi, onların bir putlarının özel ismidir. Bu putun altından olduğu; yirmi zirâ' uzunluğunda, dört yüzlü bir put olduğu; bununla fitneye düştükleri (yani aldanıp), alabildiğine saygı duydukları; hatta buna dört yüz tane hizmetçi tayin ettikleri; bu hizmetçilerin her birini de peygamber kabul ettikleri; şeytanın o **Ba'l**'ın içine girip, sapıklığın hükümlerini onlara söyleyip, hizmetçilerin bunları ezberleyip, insanlara öğrettikleri ve bunların Şam diyarındaki Ba'lebek şehri sakinleri olduğu; işte bundan dolayı şehirlerinin bu adı aldığı ileri sürülmüştür.

Bil ki müfessirlerin "Bu, onların bir putunun adıdır" şeklindeki sözlerinde bir mahzur yok. Fakat, "Şeytan Ba'l'in karın boşluğuna girip, dalâletin ahkâmını oradan konuşuyordu" şeklindeki sözleri müşkillik arz eder. Çünkü eğer böyle bir şeyin olabileceğini söylersek, pek çok mu'cizeyi zedeler. Zira Hz. Muhammed (s.a.s)'in mu'cizeleri arasında, kurdun ve devenin onunla konuştuğu, onun için hurma kütüğünün inlediği hususları nakledilmiştir. Eğer biz, şeytanın bir maddenin boşluğuna girip, oradan konuşabileceğini mümkün görürsek, bu, kurt, deve ve hurma kütüğü için de söz konusu olur. Bu da, böylesi şeylerin mu'cize olmasına mâni olur.

2) **Ba'l**, Yemen lehçesine göre, eğiticinin-yöneticinin adıdır. Nitekim "Bu evin Rabbi (başkanı-reisi) kimdir?" anlamında "مَنْ بَعْلُ هٰذِهِ الدَّارِ" ifadesi kullanılır. Yine bu manada olmak üzere, kadının kocasına da "**ba'l**" denmiştir. Nitekim Hak Teâlâ, *"Ba'lleri (yani kocaları), o kadınları yeniden nikâhlamaya ehaktır"* (Bakara, 228) ve *"Şu ba'lim (yani kocam) da bir ihtiyar"* (Hûd, 72) buyurmuştur. Buna göre âyetin manası, "Sizler, ba'llerinize, yani reislerinize tapıp, Allah'a ibadeti bırakıyor musunuz?" şeklinde olur.

Kul ve Fiilleri

İkinci bahis: Mu'tezile, kulun, kendi fiillerini yarattığı hususunda bu âyetle istidlâl ederek, "Eğer Allah'tan başka yaratıcılar olmasaydı, Allah kendisini "**Ahsene'l-Hâlikîn**" *"Yaratıcıların en güzeli"* diye tavsif etmezdi" demişlerdir. Bu hususta cevabımız, Mü'min 14. âyetinin tefsirinde geçmiştir.

Üçüncü bahis: Reşid-i Kâtib lakabında birisi, "Eğer "اَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ اَحْسَنَ الْخَالِقِينَ" denilmiş olsaydı, bu daha güzel olurdu. Çünkü bu durumda, tahsinî (bedîî) manaya da riâyet edilmiş olurdu" demiştir. Buna, "Kur'ân'ın fesahati, böylesi külfetleri gözetmede değil, aksine manasının kuvvetinde ve lafızlarının çeşitliliğindedir" diye cevap veririz.

Bil ki **İlyas** (a.s) onları, Allah'tan başkasına ibadet etmelerinden ötürü ayıplayıp tenkit edince, Allah'ın bir ve ortaksız olduğunu haykırarak, اَللّٰهَ رَبَّكُمْ وَرَبَّ اٰبَائِكُمُ الْاَوَّلِينَ *"Sizin de, evvelki atalarınızın da Rabbi olan Allah..."* demiştir. Bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Bu kitabımızda, beşeriyetin sonradan yaratılmış olduğunu, hür ve irade sahibi bir yaratıcının varlığına, ortağı olmadığına nasıl delil olduğunu anlatmıştık. Binâenaleyh bunu tekrar etmenin bir faydası yok.

Farklı Kıraat

İkinci bahis: Hamza, Kisâî, Âsım'ın ravisi **Hafs,** bu isimlerin hepsini, **"Ahsene'l-Halikîn"**den bedel yaparak nasb ile okurlarken; diğer kıraat imamları, bunu müste'nef cümle kabul ederek, merfû okumuşlardır. Birincisi, **Ebû Hatim** ve **Ebû Ubeyd**'nin de tercihidir. **Keşşâf sahibi** ise, **Hamza**'nın, vaslettiğinde (bu ifadeyi öncesine birleştirdiğinde) mansub; vakfettiğinde (öncesinden ayırdığında ise) merfu okuduğunu nakletmiştir.

Cenâb-ı Allah, **İlyas** (a.s)'ın, kavmine Rabbin birliğini anlattığını nakledince, "فَكَذَّبُوهُ فَإِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ" buyurmuştur. Bu, "Onlar yarın ihzâren (yaka-paça yakalanıp), cehennemde hazır bulundurulacaklardır" demek olup, bu hususta açıklamayı Sâffât, 57 âyetinin tefsirinde yapmıştık.

Daha sonra Allahu Teâlâ, إِلَّا عِبَادَ اللهِ الْمُخْلَصِينَ *"Allah'ın muhlis kulları müstesna"* buyurmuştur. Çünkü onun kavminin hepsi **İlyas** (a.s)'ı yalanlamamıştı. Onların içinde, tevhidi benimseyen kimseler vardı. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak böyle buyurmuştur ki bu, "Katıksız (şeksiz-şirksiz) olarak tevhide inananlar, cehennemde hazır tutulmayacaklar" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ * سَلَامٌ عَلَىٰ إِلْ يَاسِينَ *"Biz ona sonra gelenler arasında iyi bir nam (şan) bıraktık. Selam İlyas'a"* buyurmuştur. **Nâfî, İbn Âmir** ve **Ya'kûb,** "**Âl**" lafzını, "**Yâsîn**" lafzına muzaf kılarak, "**Âl-ü Yâsîn**" *"Yâsîn âilesi"* şeklinde okurlarken; diğer kıraat imamları elifin kesresi ile ve lâm'ı "**Yâsîn**"den ayırarak, "**İl-yâsin**" şeklinde okumuşlardır. Birinci kıraatle ilgili olarak şu izahlar yapılabilir:

a) En doğru izaha göre, biz bu peygamberin **İlyas b. Yâsîn** olduğunu söylemiştik. Dolayısıyla **İlyas, Yâsîn**'in âli, yani ehli-soyu-çocuğu olmuş olur.

b) **Yâsîn**'in âli (âilesi), **Hz. Muhammed**'in âli'dir.

c) **Yâsîn,** Kur'ân'ın adıdır. Buna göre sanki, "Allah'ın selamı, **Yâsîn** adındaki bu kitaba iman edenlere olsun" denilmek istenmiştir. Esas birincisidir. Çünkü bu, sözün siyâkına daha uygundur. İkinci kıraat hususunda da şu izahlar yapılır:

a) **Zeccâc** şöyle der: "**Mikâl**", "**Mîkâîl**", "**Mîkâlînu**" denildiği gibi, **İlyas** da, **İlyâsîn** de denilebilir."

b) **Ferrâ** ise, "Bu cemî (çoğul) bir kelime olup, bununla **İlyas** (a.s) ve ona tâbi olan Mü'minleri kastetmiştir. Bu, Arapların bir âileyi tümden ifade için, "Sa'dler, Muhallebler, (Ahmedler, Hasanlar)" demeleri gibidir. Nitekim şair de, اَنَا ابْنُ سَعْدٍ اَكْرَمُ السَّعْدِيْنَا "Ben, Sâ'd'ın oğluyum, Sâ'dlerin en kerîminin!" demiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"Şüphe yok ki biz muhsinleri böyle mükâfatlandırırız. Hakikat o, Mü'min kullarımızdandı"* buyurmuştur. Bunun tefsiri daha önce geçti. Allah en iyi bilendir.

5- Lût (a.s)'un Kıssası

وَإِنَّ لُوطًا لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴿١٣٣﴾ إِذْ نَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ أَجْمَعِينَ ﴿١٣٤﴾ إِلَّا عَجُوزًا فِي الْغَابِرِينَ ﴿١٣٥﴾ ثُمَّ دَمَّرْنَا الْآخَرِينَ ﴿١٣٦﴾ وَإِنَّكُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَيْهِمْ مُصْبِحِينَ ﴿١٣٧﴾ وَبِاللَّيْلِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿١٣٨﴾

"Lût da hiç şüphesiz peygamberlerdendi. Hani biz, hem onu, hem bütün ehlini kurtarmıştık. Geride kalanlar içinde bırakılan bir kocakarı müstesna... Sonra diğerlerini kökünden helâk ettik. Elbette siz, sabah-akşam onlara uğruyorsunuz. Halâ akıllanmayacak mısınız?" (Sâffât, 133-138).

Bu âyetler, sûredeki **beşinci kıssayı** anlatmaktadır. Allahu Teâlâ, bunu, müşrik Araplar ibret alsınlar diye zikretmiştir. Çünkü **Lût** (a.s)'un kavminden kâfir olanlar helâk olmuş, Mü'minler kurtulmuştu. Bu kıssanın tafsilatı daha önce geçmişti. Hak Teâlâ, *"Elbette siz, sabah akşam oralara uğruyorsunuz"* buyurarak, müşriklerin dikkatini çekmiştir. Çünkü onlar Şam'a yolculuk yaparlardı. Yolculuk yapan ise, (genelde) ya gece, ya gündüzün ilk vakitlerinde yolculuk yapar. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, bu iki vakti özellikle zikretmiştir. Sonra da *"Hâlâ akıllanmayacak mısınız?"* yani, "İbret alabileceğiniz, kullanabileceğiniz bir aklınız yok mu?" buyurmuştur. Allah en iyi bilendir.

6- Yûnus (a.s)'un Kıssası

وَإِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴿١٣٩﴾ إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ ﴿١٤٠﴾ فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ ﴿١٤١﴾ فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ ﴿١٤٢﴾ فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ ﴿١٤٣﴾ لَلَبِثَ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴿١٤٤﴾ فَنَبَذْنَاهُ بِالْعَرَاءِ

وَهُوَ سَقِيمٌ ﴿١٤٥﴾ وَأَنْبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً مِنْ يَقْطِينٍ ﴿١٤٦﴾ وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ
أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ ﴿١٤٧﴾ فَآمَنُوا فَمَتَّعْنَاهُمْ إِلَى حِينٍ ﴿١٤٨﴾

"Yûnus da, hiç şüphesiz peygamberlerdendi. Hani o, dolu bir gemiye kaçmıştı. Derken kur'a çekmişlerdi de, mağluplardan olmuştu. O, kınanmış bir halde, kendisini hemen balık yuttu. Eğer çok tesbih edenlerden olmasaydı, insanların yeniden dirilecekleri güne kadar, o (balığın) karnında kalıp gitmişti. İşte biz onu, hasta olduğu halde, açık bir araziye bıraktık. Üzerine, kökü olmayan bir ağaç bitirdik. Onu, yüz bin kişiye, hatta (bundan) artan sayıda kişiye peygamber gönderdik. Ona iman ettiler ve onları bir zamana kadar geçindirdik" (Sâffât, 139-148).

Bil ki bu da, sûrede ele alınan **altıncı** ve son kıssadır. Bu, şu sebepten ötürü sonuncu kıssa olarak anlatılmıştır. Çünkü **Hz. Yûnus** (a.s), kavminin işkencelerine sabretmeyip, bir gemiyle kaçtığı için bu sıkıntılara düştü. İşte bu husus, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, kavminin eziyetlerine sabır göstermesine bir sebep olmuştur.

Gemiye Binmesi

Âyetteki, وَإِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ * إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ *"Yûnus da hiç şüphesiz peygamberlerdendi. Hani o, dolu bir gemiye kaçmıştı"* ifadesi ile ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi, "Yûnus"un, nûn'un zammesi ve kesresiyle okunduğunu söyler.

İKİNCİ MESELE

Bu âyet, bu hâdisenin, **Hz. Yûnus** (a.s)'un, peygamber olduktan sonra başına geldiğini gösterir. Çünkü âyet, "O, gemiye giderken, peygamberlerdendi" manasındadır. Şöyle de denebilir: "Pek çok rivâyette, **"Hz. Yûnus** (a.s)'u, zamanın hükümdarı, kendisini, o kavmi Allah'a davet etmek için göndermişti. Sonra o oradan kaçmış; neticede balık kendisini yutmuştu" şeklinde bilgiler gelmişti. İşte bu sıradadır ki Allah onu resûl yapmıştı. Netice olarak diyebiliriz ki: "Âyetteki لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ *"gönderilenlerdendi"* ifadesi, onun o kaçtığı vakitte, Allah tarafından gönderilmiş resûl olduğuna delâlet

etmez." ileri sürülen bu hususa, şu şekilde cevap verilebilir: Hak Teâlâ, bu sıfatı onun için, saygı duyulsun diye zikretmiştir. Böyle bir netice de, "لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ" ifadesinden, onun Allah katında mürsellerden olduğu kastedildiğinde, ancak elde edilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki **"ebeka"** kelimesi, "kölenin ibâkı" deyiminden olup, bu, kölenin efendisinden kaçması anlamındadır. Daha sonra müfessirler ihtilâf etmişler, derken, kimileri **Yûnus** (a.s)'un Allah'tan kaçtığını söylemişlerdir ki, bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü bu deyim, kasten Rabbine muhalefet eden kimseler hakkında kullanılır Dolayısıyla da bu husus, peygamberler için düşünülemez. Yine âlimler, **Yûnus** (a.s)'un neden dolayı hata ettiği hususunda da ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, "Çünkü, İsrailoğullarına gitmesi emrolundu da, o, bu teklifi kabul etmedi ve Rabbine öfkelenerek çekip gitti" denilmiştir ki, bu izah da, Allah ona ister bunu vahy ile isterse bir başka peygamberin lisanıyla emretmiş olsun akıldan uzaktır, kabul edilemez.

Onun hatasının, kavmini dine daveti bırakıp, bu hususta sabretmeyişi olduğu da ileri sürülmüştür. Ama, bu da uzak bir ihtimaldir. Çünkü, Allahu Teâlâ ona böyle bir şeyi emredince, onun bunu yapmaması caiz olmazdı. Bu konuda doğruya en yakın olanı, şu iki izahtır:

1) Onun hatası, Allahu Teâlâ'nın, kendisini yalanlayan o kavme helâk cezasını indireceğini va'detmesi, böylece de onun, bu helâkın mutlaka geleceğini zannederek, Allah böyle bir azabı indirse bile, Allah'ın o azapla onları imha etmemesi de söz konusu ve ona düşen de, o kavmi dine davet etmeye devam etmek iken, işte bu davete sabredemeyişindendir. Çünkü bu hareket tarzı, emâreleri görülen bir şeye yönelme olup, her ne kadar bu gibi konularda da evlâ olan, zanna göre hareket etmemek ise de, herhangi bir günahı kasten işlemek değildir. Kavminden iman edenler çıktığı için, daha sonra **Yûnus** (a.s), bu zannında hata ettiğini anlamıştır. İşte âyetteki, *"Hani o, dolu bir gemiye kaçmıştı"* ifadesinin manası, anlattığımız bu hususdur.

2) **Yûnus** (a.s), kavmine, azabın geleceğini va'detmişti. Fakat bu azap gecikince o, adeta onlardan saklanırcasına ayrılıp gitmiş, o denize yönelmiş ve o gemiye binmiştir. İşte âyetteki, "اِذْ اَبَقَ اِلَى الْفُلْكِ" ifadesi bu manadadır. Bu âyetin müşkilliğini çözme hususundaki sözümüzün tamamını

biz, Cenâb-ı Hakk'ın, Enbiyâ, 87 âyetinin tefsirinde beyan etmiştik. Âyetteki, اِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ *"dolu gemi"* ifadesi de, Yûnus Sûresi'nde açıklanmıştı. Gemi yük ve insanlar ile ağzına kadar dolduğunda, "o gemi, "meşhûn"dur, doludur" denilir.

Kur'anın Kendisine Çıkması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَسَاهَمَ *"Derken kur'a çekmişlerdi"* buyurmuştur. **"el-Müsahemetu"**, "kur'a çekmek" demektir. Nitekim Arapçada, bir topluluk kur'a çektiğinde, "اَسْهَمَ الْقَوْمُ" deyimi kullanılır. **Müberred** ise, bu ifadenin, kur'a için karıştırılan **"sihâm"** (ok) lafzından alındığını söyler. Derken, فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ *"Mağluplardan olmuştu"* yani, "kur'ada kaybedenlerden..." Nitekim Arapçada, "Allah giderdi, o da gitti, kaydı" manasında اَدْحَضَ اللهُ حُجَّتَهُ فَدَحَضَتْ "Allah onun delilini giderdi, izâle etti; o da gitti" denilir ki, bu kelimenin de kökü, "kaymak" anlamına gelen **"dehd"** kelimesidir. Nitekim Arapçada, kaydığında, دَحَضَتْ رَجُلُ الْبَعِيرِ "Devenin ayağı kaydı" denilir.

İbn Abbas, Yûnus (a.s)'un kıssasıyla alâkalı olarak şunları anlatmıştır. "O, kavmiyle birlikte, Filistin'de oturuyordu. Derken, bir kral onlarla savaştı, onlardan dokuz buçuk kabile esir aldı. Sonraları geriye sadece iki buçuk kabile kaldı. Halbuki Allahu Teâlâ, İsrailoğullarına, *"Düşmanınız sizi esir alır veya başınıza bir musibet gelirse, bana dua edin, kabul edeyim"* diye vahyetmişti. Onlar, bunu unutup da esir düşünce, Allahu Teâlâ bir müddet sonra, İsrailoğullarının peygamberlerinden birisine, "Falanca kavmin kralına git ve ona İsrailoğullarına bir elçi (peygamber) göndermesini söyle" diye vahyetti. Derken bu kral da, kuvvetinden ve emin bir zat oluşundan dolayı **Yûnus** (a.s)'u seçti. **Yûnus** (a.s) da, "Allah bunu sana emretti" deyince, kral, "Hayır, ben, emin ve kuvvetli birisini göndermekle emrolundum. Sen ise, işte tam bu vasıftasın" dedi. Bunun üzerine Yûnus (a.s), "İsrailoğulları içinde, benden daha kuvvetlileri var. O halde ne diye onları göndermiyorsun?" dedi. Kral onda ısrar edince, **Yûnus** (a.s) öfkelendi, çekip gitti. Derken, Rum Denizi (Akdeniz)'ne geldi ve orada dopdolu bir gemi gördü. Derken, gemidekiler onu da gemiye aldılar. Gemi, denizin ortasına gelince, nerdeyse batacak oldu. Bunun üzerine gemiciler, "İçinizde günahkâr ve asi var. Eğer böyle olmasaydı, herhangi bir fırtına ve apaçık bir sebep olmaksızın, böyle bir manzara gemide olmazdı!" dediler. Tüccarlar da, "Bizim başımıza böylesi şeyler gelmiştir; binâenaleyh, biz böyle bir şeyle karşılaştığımızda kur'a çekeriz. Kur'a kime isabet ederse, onu, suya atar boğardık. Çünkü tek bir kimsenin boğulması, herkesin ve her şeyin

suya gark olmasından daha hayırlıdır" dediler. Derken, kur'a, **Yûnus** (a.s)'a çıktı. Bunun üzerine tüccarlar, "Günah işlemeye biz, Allah'ın nebisinden daha uygunuz" dediler. Bu işi ikinci, üçüncü kez tekrarladılar. Ama her defasında da kur'a, **Yûnus** (a.s)'a çıktı. Bunun üzerine **Yûnus** (a.s) "Durun, bu günahkâr benim" dedi, bir örtüye bürünerek, kendisini denize attı.

Derken o balık onu yuttu. Allahu Teâlâ da o balığa, "Onun kemiklerini kırma ve mafsallarını birbirinden koparma!" diye vahyetti. Derken bu balık, onu, önce Mısır'daki Nil nehrine, daha sonra Fars denizine, oradan el-Betâik Denizi'ne, derken Dicle'ye götürüp, derken onun yüzüne çıkararak, Nusaybin topraklarında düz ve geniş bir yere attı. **Hz. Yûnus** (a.s) bu sırada, üzerinde tüyü ve deri bulunmayan, yolunmuş bir civciv gibiydi. Derken Allah, onun üzerine "Yaktîn" ağacı bitirdi. O, hem bunun gölgesinden yararlanıyor, hem de güçlenip kuvvetleninceye kadar onun mahsulünden istifade ediyordu. Daha sonra o toprak, ağacı yedi bitirdi. Derken, kökünden yere devrildi. **Yûnus** (a.s), buna son derece üzüldü. Bunun üzerine, "Ya Rabbi, bu ağacın altında, güneşten ve rüzgârdan korunuyor, onun ürününden yiyordum. Şimdi ise, bu ağaç yere devrildi" deyince ona, **"Yûnus!** Sen, bir anda biten ve bir anda kökünden koparak yere yıkılan ağaca üzüldün, bu kadar kederlendin ama, yüz bine ve daha fazlası insana üzülmedin. Onları bırakıp gittin. Onlara git!" denildi." Olayın hakikatini en iyi bilen Allah'tır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ *"O, kınanmış bir halde, kendisini hemen balık yuttu"* buyurmuştur. Arapçada aynı manada olmak üzere, "اِلْتَقَمَهُ، اِلْتَهَمَهُ" kelimeleri kullanılır. "وَهُوَ مُلِيمٌ" kelimesine gelince, bir kimse, kendisinden dolayı kınanacağı bir şey yaptığında "اَلَامَ" fiili kullanılır. O halde مُلِيمٌ "yaptığından dolayı, yapılacak olan kınamaya müstahak olmuş olan kimse" demektir.

Tesbîh İlham Edilmesi

Müteakiben فَلَوْلَا اَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ * لَلَبِثَ فِى بَطْنِهِ اِلٰى يَوْمِ يُبْعَثُونَ *"Eğer çok tesbih edenlerden olmasaydı, insanların yeniden dirilecekleri güne kadar, o (balığın) karnında kalıp gitmişti"* buyurmuştur. *"Tesbih edenler..."* kelimesinin tefsiri hususunda şu iki açıklama yapılmıştır:

a) Bununla, Allahu Teâlâ'nın bir başka âyetinde, **Yûnus** (a.s)'un o zulumâtlar içinde, *"Derken o, karanlıklar içinde: "Senden başka hiçbir tanrı yoktur"* (Enbiyâ, 87) dediği kastedilmiştir.

b) Bu, "Şâyet **Yûnus** (a.s), balık kendisini yutmazdan önce "müsebbihîn-den" yani namaz kılanlardan olmasaydı ve vakitlerinin çoğunda Allah'ın zikrine ve taatine devam etmiş bulunmasaydı, o balığın karnında bek-lerdi ve o balığın karnı, kıyamete değin onun kabri olurdu" manasında-dır. İşte bu sebepten dolayı bazı âlimler şöyle demiştir: "Geniş zamanda Al-lah'ı anınız ki, Allah da sizi, başınız derde girdiğinde ansın! Çünkü **Yûnus** (a.s), Allah'ı çokça zikreden sâlih bir kul idi. Binâenaleyh o, o balığın kar-nına düşünce, Cenâb-ı Hak, *"Eğer çok tesbih edenlerden olmasaydı, insan-ların yeniden dirilecekleri güne kadar, o (balığın) karnında kalıp gitmişti"* buyurmuştur. **Firavun** ise, azgın, Allah'ı unutan bir kul idi. Boğulacağı sı-rada *"İsrailoğullarının kendisine iman ettiği o zâttan başka ilâh olmadığına inandım"* (Yûnus, 90) deyince, Cenâb-ı Hak da, *"Daha önce âsi idin; şimdi böyle söylüyorsun"* (Yûnus, 91) buyurmuştur."

Âlimler, **Hz. Yûnus** (a.s)'un, o balığın karnında ne kadar beklediği hu-susunda ihtilaf etmişlerdir. Kur'ân'ın lafzı ise, bu süreye delâlet etme-mektedir. **Hasan el-Basrî,** "O orada çok az bekledi. Balığın onu yutmasını müteakip, balığın karnından çıkarıldı" derken, **Mukatil, İbn Hayyâm,** bu sürenin üç gün olduğunu, **Atâ,** yedi gün olduğunu; **Dahhâk,** yirmi gün olduğunu söylemişlerdir. Bu sürenin bir ay olduğu da ileri sürülmüştür. Ben, onların bu süreleri hangi delille tayin ettiklerini bilemiyorum. **Ebû Hureyre**'den rivâyetle Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: *"Yûnus, balığın karnında tesbihatta bulundu da, melekler, onun tesbihatını duydu-lar ve "Ey Rabbimiz, biz, garip bir yerden cılız bir ses duyuyoruz" deyince, Cenâb-ı Hak, "İşte bu, benim Yûnus kulumdur. Bana isyan etti de, onu de-nizde balığın karnına hapsettim" dedi. Bunun üzerine melekler, "Her gün ve gece, kendisinden sana, sâlih amellerin yükselip geldiği o sâlih kul mu?" deyince, Allah, "Evet" diye cevap verdi. Bunun üzerine melekler o kula şe-faatçi oldular da, Allah da o balığa emretti, balık da onu o sahile atıverdi. İşte âyetteki, "İşte biz onu, açık bir araziye bıraktık"* cümlesi de bunu ifade eder. Bu âyetle ilgili birkaç bahis vardır:

Arâ'

Birinci bahis: "اَلْعَرَاءُ" (el-arâ'u) "ıssız, boş yer" demektir. **Ebû Ubeyde,** bu yerlere bu adın, kendisinde ağaç bulunmadığı ve kendisini kaplayan bir bitki örtüsü olmadığı için verildiğini söyler.

İkinci bahis: Allahu Teâlâ, *"İşte biz onu, açık bir araziye bıraktık"* buyurmuş, atma işi balığın hareketiyle meydana gelmiş olmasına rağmen, bu işi kendisine nisbet etmiştir, ki bu da, kulun fiilini Allah'ın yarattığına delâlet eder.

"وَهُوَ سَقِيمٌ" tabirinin manasının, "Tıpkı yeni doğmuş bir çocuk ve üzerinde hiç tüy bulunmayan, yumurtadan çıkmış bir civciv gibi, eti çürümüş ve bitkin, zayıf ve güçsüz hale gelmiş idi" şeklinde olduğu söylenmiştir. **Mücâhid** ise, "**sakîm**" kelimesine, "Derisi soyulmuş" manasını vermiştir.

Yaktîn Bitkisi

Daha sonra Cenâb-ı Hak "وَأَنْبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً مِنْ يَقْطِينٍ" buyurmuştur. Lafzın zahiri, balığın, **Hz. Yûnus**'u o ıssız yere attığında, Allahu Teâlâ'nın, onun üzerinde "**yaktîn**" ağacını bitirdiğine delâlet etmektedir ki, bu hadise, ona ait bir mu'cize olmuş olur. **Müberred** ve **Zeccâc,** "Gövdesi olmayan, yerin yüzüne doğru uzayıp giden her bitkiye, "**yaktîn**" denilir. Meselâ kabak, Ebû Cehil karpuzu ve karpuz gibi" derken, **Zeccâc,** "Ben bunun, bir şey bir yerde durduğunda söylenen "قَطَنَ بِالْمَكَانِ" deyiminden alındığını sanıyorum. Çünkü bu bitkilerin yapraklarının tümü, yerin yüzüne serildiği için, işte bundan dolayı ona, "**yaktîn**" denilmiştir" demiştir. **Ferrâ** da, bunun **İbn Abbas**'a göre, kabak bitkisinin yaprakları olduğunu rivâyet etmiş ve "Kim, bitkiler arasından kabağı "**yaktîn**" olarak anlarsa, yaprağı geniş olup ve bir şeyi örten her yaprak, işte bilsin ki, bu kimselere göre bu, "**yaktîn**"dir" demiştir. **Vahidî** (r.h) ise, "Âyet, müfessirlerin bahsetmediği şu iki şeyin söylenmesini de gerektirmektedir:

1) Bu bitki, daha önce orada bulunmuyorken, Allah onu, **Hz. Yûnus**'tan ötürü bitirmiştir.

2) Bu bitki, gölgesi meydana gelsin diye, çardaklara asılmıştı. Çünkü, şâyet yere serilmiş olsaydı, gölge etmesi mümkün olmazdı" demiştir.

Yûnus (a.s)'un Görev Yeri

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ *"Onu, yüz bin kişiye, hatta (bundan) artan sayıda kişiye peygamber gönderdik"* buyurmuştur. Bu ifadeyle alakalı olarak birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Bu ifâdenin manasının, "Biz, **Yûnus**'u, o balık kendisini yutmazdan önce peygamber olarak göndermiştik" şeklinde olması muhtemeldir. Bu izaha göre, âyette, her ne kadar gönderme işi, balığın yutmasından sonra zikredilmiş ise de, bununla, bu ifadenin ötekinden önce

olduğu kastedilmiş olup, başındaki vâv da, (atıf yoluyla) cemi' etmek için gelmiş olarak vâv'dır. Bu gönderme işinin, balığın yutmasından sonra olduğunun kastedilmiş olması da muhtemeldir. Çünkü, **İbn Abbas** (r.a), **"Yûnus** (a.s)'un peygamberliği, o balık kendisini kıyıya attıktan sonra olmuştur" demiştir. Böyle olması durumunda, **Hz. Yûnus** (a.s)'un, o ilk kavmin dışında, başka bir topluluğa peygamber olarak gönderilmiş olması düşünülebileceği gibi, yine aynı şeriatle, o ilk kavme ikinci kez gönderilmiş olması, onların da ona iman etmiş olması da düşünülebilir.

İkinci bahis: Âyetteki "اَوْ يَزِيدُونَ" ifadesinin zahiri, bu hususta, bir şekkin bulunduğunu icap ettirmekte olup, böyle bir şeyin Allah hakkında düşünülmesi ise, imkânsızdır. Bu ifâdenin benzerleri de "عُذْرًا اَوْ نُذْرًا" (Mürselât, 6); "لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ اَوْ يَخْشٰى" (Tâhâ, 44); "لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ اَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا" (Tâhâ, 113); "وَمَا اَمْرُ السَّاعَةِ اِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ اَوْ هُوَ اَقْرَبُ" (Nahl, 77); "فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى" (Necm, 9) âyetlerinde yer alır. Ulemâ, işte bu hususa, pek çok biçimde cevap vermiş olup, bunlardan en doğrusu tek bir izahtır. Bu da, takdirin "Onları gören birisi gördüğünde, "Bunlar yüz bin kişidir veya yüz binden daha fazladırlar" dedi..." manasında olmak üzere, veya "veya bunlar, sizin takdirinize göre daha fazladırlar" şeklinde olmasıdır. İşte bu ifadeye benzer bu tür ifadelerin tümüne verilecek cevap budur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَاٰمَنُوا فَمَتَّعْنَاهُمْ اِلٰى حِينٍ *"Ona iman ettiler ve onları bir zamana kadar geçindirdik"* buyurmuştur. Bu, "O kavim iman edince, Allahu Teâlâ onların o korkularını giderdi, kendilerini o azaptan emin kıldı ve onları bir zamana kadar, yani Allah'ın onlardan her biri için tayin ettiği vakte kadar geçindirdi.." demektir.

Allah'a Kız Evlat İsnadının Bâtıllığı

فَاسْتَفْتِهِمْ اَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَلَهُمُ الْبَنُونَ ﴿١٤٩﴾ اَمْ خَلَقْنَا الْمَلٰٓئِكَةَ اِنَاثًا
وَهُمْ شَاهِدُونَ ﴿١٥٠﴾ اَلَآ اِنَّهُمْ مِنْ اِفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ ﴿١٥١﴾ وَلَدَ اللّٰهُ وَاِنَّهُمْ
لَكَاذِبُونَ ﴿١٥٢﴾ اَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ ﴿١٥٣﴾ مَا لَكُمْ كَيْفَ
تَحْكُمُونَ ﴿١٥٤﴾ اَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿١٥٥﴾ اَمْ لَكُمْ سُلْطَانٌ مُبِينٌ ﴿١٥٦﴾ فَاْتُوا
بِكِتَابِكُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١٥٧﴾ وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا وَلَقَدْ

عَلِمَتِ الْجِنَّةُ اِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ ﴿١٥٨﴾ سُبْحَانَ اللهِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿١٥٩﴾ اِلَّا عِبَادَ اللهِ الْمُخْلَصِينَ ﴿١٦٠﴾

"Şimdi sor onlara, kızlar Rabbinin de, oğullar onların öyle mi? Yoksa biz, melekleri dişi yarattık da, onlar şahit miydiler? Haberin olsun ki, onlar hakikaten yalan söyleyerek, herhalde "Allah doğurdu!" derler. Onlar elbette yalancıdırlar. Kızları oğullara tercih mi etmiş O?! Ne oluyor size? Nasıl hükmediyorsunuz? Hiç düşünmez misiniz? Yoksa (elinizde) açık bir hüccetiniz mi var? Öyleyse eğer doğru söyleyenlerseniz, getirin kitabınızı. Bir de O'nunla cinler arasında bir hısımlık uydurdular. Andolsun ki bizzat cinler dahi, onların behemehal cehenneme ihzâren getirileceklerini pekâlâ bilmektedirler. Allah, onların isnat edegeldiklerinden yücedir, münezzehtir. Lakin Allah'ın ihlasa erdirilmiş kulları bunlar gibi değil" (Sâffât, 149-160).

Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Cenâb-ı Hak, peygamberler (a.s)'in kıssalarından bahsedince, yeniden müşriklerin inançlarını ve gidişatlarını açıklamaya; inançlarının çirkinliğini ve tutarsızlığını beyan etmeye başladı. Müşriklerin sözlerinden birisi de, Cenâb-ı Hakk'a çocuk isnat etmeleri, böylesi bir çabaya girip, bu çocukların erkek değil, dişi olduklarını iddia etmeleridir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, فَاسْتَفْتِهِمْ اَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَلَهُمُ الْبَنُونَ *"Şimdi sor onlara, kızlar Rabbinin de oğullar onların öyle mi"* buyurmuştur ki, bu ifade, bu sûrenin başındaki "فَاسْتَفْتِهِمْ اَهُمْ اَشَدُّ خَلْقًا اَمْ مَنْ خَلَقْنَا" (Sâffât, 11) ifadesine bir atıftır. Bu böyledir, zira Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'e ilk önce Kureyş'in öldükten sonra dirilmeyi niçin inkâr ettiklerini sormasını emretmiş, daha sonra da Hz. Muhammed (s.a.s)'e, o müşriklere, kızları Allah'a, erkekleri de kendilerine tercih edişlerinin sebebini sormayı emredinceye değin, sözü birbirine ilave ederek devam ettirmiştir.

Vâhidî, müfessirlerin şöyle dediğini nakletmiştir: "Kureyş ve Arabın kökü sayılan, **Cüheyne, Benî Seleme, Huzâ'a** ve **Benî Müleyh,** "Melekler, Allah'ın kızlarıdır!" demişlerdir. Bil ki bu söz, şu iki durumu kapsar:

a) Allah'a kızlar isnat etmeyi... Halbuki bu olamaz, batıldır. Zira Araplar, kızlardan dolayı ar duyuyor, utanıyorlardı. Mahlûkun (insanın) kendisinden ar duyup utandığı şey, onu yaratana nasıl isnat edilebilir?

Bilgi Kaynakları Yönünden Bâtıllığı

b) Meleklerin dişi olması... Bu da bâtıldır; çünkü ilmin (bilmenin) yolu, ya his, ya haber veya tefekkür ve düşüncedir. Hisse (duyu organlarıyla bilme) gelince, bu konuda, böyle bir şey söz konusu değildir. Çünkü onlar, Allah'ın melekleri nasıl yarattığını müşahede etmemişlerdir. Bu izah, Cenâb-ı Hakk'ın *"Yoksa biz, melekleri dişi yarattık da, onlar şahit miydiler?"* beyanından kastedilen hususdur. Bu hususta bir haber de yoktur. Çünkü haber, doğruluğu kesinkes bilindiği zaman ancak bir bilgi vesilesi sayılır. Halbuki, böyle bir hüküm veren bu kimseler, doğruluklarına bir delâlet ve bir emârenin delâlet etmediği, yalancı ve müfteridirler. Yaptığımız bu izah da, *"Haberin olsun ki, onlar hakikaten yalan söyleyerek, herhalde, "Allah doğurdu?" derler. Onlar, elbette yalancıdırlar"* âyetinden anlaşılandır.

Tefekkür de bulunmamaktadır. Bu hususu da şu iki yönden izah edebiliriz:

a) Akıl, böyle bir inancın yanlış olmasını iktizâ eder. Çünkü Allahu Teâlâ, varlıkların en mükemmelidir. Adi şeyleri seçmek ise, en mükemmel olana uygun düşmez. Bu husus da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kızları oğullara tercih mi etmiş O? Ne oluyor size? Nasıl hükmediyorsunuz?"* âyetinden kastedilen hususdur. Yani, "efdal olanın, iyi olana isnadı, aklen adî olanın efdal olana nisbetinden daha doğrudur. Şu halde, eğer bu konuda aklın hükmü nazar-ı dikkate alınmışsa, bu durumda sizin sözünüz de yine bâtıl olur" demektir.

b) Biz, bir an için onların inançlarının yanlışlığına dair istidlâl etmeyi bırakıp, onlardan görüşlerinin doğruluğuna delalet eden delil isteyelim. Onlar böylesi bir delil bulamayacaklarına göre, işte bu noktada, sözlerinin doğruluğuna delalet eden herhangi bir şeyin bulunmadığı ortaya çıkmış olur. Ki, söylediğimiz bu husus da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Yoksa, (elinizde) açık bir hüccetiniz mi var? Öyleyse, eğer doğru söyleyenlerseniz, getirin kitabınızı"* beyanından kastedilmiş olandır. Yaptığımız bu izahlarla, benimsemiş oldukları bu görüşün doğruluğuna, ne hissin, ne haberin, ne de tefekkür ve nazarın delâlet etmediği sabit olmuş olur. Dolayısıyla, böylece böylesi bir neticeye varmak kesinlikle batıl olmuş olur.

Bil ki Allah, onlardan, kendi inançlarının doğruluğuna delâlet eden bir delil isteyince bu, taklidin bâtıl olduğuna ve dinin, ancak delil ile sıhhat bulabileceğine delâlet eder.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk, اَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ *"Kızları oğullara tercih mi etmiş O?!"* buyurmuştur. Ekseriyetin kıraati, bu ifadenin başından vasl hemzesinin hazfedilmesi ve başındaki elifin fetha okunarak, hemze-i kat' kabul edilmesi şeklindedir. Çünkü bunun başındaki elif, kınama ve başa vurma, takvî elifidir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, "اَمِ اتَّخَذَ مِمَّا يَخْلُقُ بَنَاتٍ" (Zuhrûf, 16); "اَمْ لَهُ الْبَنَاتُ وَلَكُمُ الْبَنُونَ" (Tûr, 39) ve "اَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْاُنْثَى" (Necm, 21) âyetlerinde olduğu gibidir. Bu âyetlerin başındaki eliflerin tamamı istifham için olduğu gibi, bu âyetteki de böyledir. Rivâyetlerin birine göre **Nâfî,** "لَكَاذِبُونَ" kelimesini "اِصْطَفَى" fiiline istifham hemzesi olmaksızın vaslederek okumuştur (لَكَاذِبُونَ اصْطَفَى). Ama, "اِصْطَفَى" kelimesinden başlarken, elifi meksûr kılarak, bir haber tarzında (fiil olarak) "اِصْطَفَى" (istafâ) şeklinde okunmuştur. Buna göre, nasıl ki "ذُقْ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ" (Duhân, 49) âyetinin manası, "Sen azîz olduğunu düşünürdün" şeklinde ise, bu ifadenin takdiri de, "Onların iddiasına göre Allah kızları oğullara tercih etti" şeklinde olur.

Allah'la Cinler Arasında Akrabalık İddiaları

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا *"O'nunla cinler arasında bir hısımlık uydurdular"* buyurmuştur. Âlimler, bu ifadede geçen "**cinne**" sözüyle neyin kastedildiği hususunda ihtilaf ederek şu izahları yapmışlardır:

1) **Mukâtil,** "Onlar, meleklerin Allah'ın kızları olduğunu delilsiz olarak iddia ettiklerinde, Allah'la melekler arasında bir yakınlık ve nesep yakınlığı ispat etmeye kalkışmış oldular" demiştir. Bu görüşe göre, âyetteki "**cinne**" ile, melekler kastedilmiş olur. Meleklerin bu adı almaları da, ya gözle görülmediklerinden, veyahut da cennetin bekçileri oluşlarından dolayıdır.

Ben derim ki, bu görüş bana göre bir problem arz etmektedir. Çünkü Allahu Teâlâ, Kureyş'in, *"Melekler, Allah'ın kızlarıdır"* şeklindeki sözlerini çürütmüş, daha sonra da, *"O'nunla cinler arasında bir nesep uydurdular"* cümlesini buna atfetmiştir. Halbuki atıf, matufun, matufun aleyh'ten başka olmasını gerektirir. Binâenaleyh, bu âyetten kastedilenin, öncekinden başka olması gerekir.

2) **Mücâhid** şöyle der: "Kureyş kâfirleri, *"Melekler, Allah'ın kızlarıdır"* deyince, bunun üzerine **Ebû Bekir es-Sıddîk** (r.a) onlara, "Peki, anneleri

kimdir?!" deyince de onlar, "Cinlerin en şerefli olan dişileri" dediler. Bu da, bana göre akıldan uzak bir görüştür. Çünkü, evlilik sebebiyle meydana gelen hısımlığa, "nesep" ismi verilmez.

3) Biz, Cenâb-ı Hakk'ın, وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ *"Onlar, cinleri Allah'a ortak koştular"* (En'âm, 100) âyetini tefsir ederken, bir grup zındığın, "Allah ve İblis, iki kardeştirler! Allah, hayırlı ve iyi olan kardeş, İblis de, âdi ve şerli olan kardeştir" dediklerini rivâyet etmiştik. Binâenaleyh, buradaki *"Onunla cinler arasında bir nesep uydurdular"* cümlesinden, işte bu inanç kastedilmiştir. Bana göre bu görüş, doğruya en yakın olan görüş olup, **Yezdân** ve **Ehrimen** şeklinde ikili (düalist) sisteme inanan Mecûsilerin görüşüdür.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ *"Andolsun ki, bizzat cinler dahi, onların behemehal cehenneme ihzâren getirileceklerini pekâlâ bilmektedirler"* buyurmuştur ki bu, "Andolsun ki cinler, bu sözü söyleyenlerin, ihzâren cehenneme atılacaklarını ve azap göreceklerini bilmektedirler" anlamındadır. Bu âyetin manasının, "Andolsun ki cinler, kendilerinin azapta hazır tutulacaklarını bilmektedirler" şeklinde olduğu da ileri sürülmüştür. Binâenaleyh, birinci görüşe göre, "hüm" zamiri, "bu sözü söyleyenlere; ikinci görüşe göre ise, cinlerin bizzat kendilerine râcî olmuş olur.

İstisnanın İzahı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, kendisini, onların ileri sürmüş olduğu o yalan ve iftiralardan tenzih ederek, سُبْحَانَ اللّٰهِ عَمَّا يَصِفُونَ * إِلَّا عِبَادَ اللّٰهِ الْمُخْلَصِينَ *"Allah, onların isnat edegeldiklerinden yücedir, münezzehtir. Lâkin Allah'ın ihlasa erdirilmiş kulları bunlar gibi değil..."* buyurmuştur. Âyetteki bu istisnânın neden yapıldığı (müstesnâ minh'in ne olduğu) hususunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunun "لَمُحْضَرُونَ" kelimesinden yapılan bir istisnâ olduğu ileri sürülmüştür ki, buna göre mana, "Allah'ın ihlasa erdirilmiş kulları kurtulmuşlardır" şeklinde olur. Bunun, *"O'nunla cinler arasında bir nesep uydurdular"* cümlesinden yapılmış olan bir istisnâ olduğu da ileri sürülmüştür. Ve yine bunun, "**muhdarûn**" kelimesinden yapılmış olan bir istisnâ-i munkatı' olduğu da ileri sürülmüştür. Buna göre mana, "Lâkin ihlasa erdirilmiş kimseler, Allah'ı bu şekilde tavsif etmekten beridirler" şeklinde olur. Lâm'ın kesresiyle, "**muhlisîn**" okunması halinde, bu kelimenin manası, "ibâdetini ve inancını sırf Allah için yapmış olanlar müstesnâ..."; fetha ile "**muhlasîn**" okunması halinde ise, manası, "Allah'ın lütfu

ile, kendilerini böylesi kullar kıldığı kimseler müstesnâ" şeklinde olur. Allah en iyisini bilendir.

Melekler

فَإِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ ﴿١٦١﴾ مَآ أَنتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ ﴿١٦٢﴾ إِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ
الْجَحِيمِ ﴿١٦٣﴾ وَمَا مِنَّآ إِلَّا لَهُۥ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ ﴿١٦٤﴾ وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّآفُّونَ
﴿١٦٥﴾ وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ ﴿١٦٦﴾ وَإِن كَانُوا لَيَقُولُونَ ﴿١٦٧﴾ لَوْ أَنَّ عِندَنَا
ذِكْرًا مِّنَ الْأَوَّلِينَ ﴿١٦٨﴾ لَكُنَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ ﴿١٦٩﴾ فَكَفَرُوا بِهِۦ فَسَوْفَ
يَعْلَمُونَ ﴿١٧٠﴾

"Ne siz, ne de taptıklarınız, kimseyi Allah'a karşı kandırıp yoldan çıkaramazsınız. Ancak cehenneme girecek olanı kandırabilirsiniz. "Bizden, hiç kimse müstesna olmamak üzere, her biri için malûm birer makam vardır. Biziz, o saf saf dizilenler, biz! Biziz o tesbih edenler, biz! Hakikaten, (müşrikler evvelce) şu kat'î sözü söylüyorlardı: "Eğer nezdimizde, evvelkilerden bir kitap olsaydı, elbet biz de Allah'ın ihlâsa erdirilmiş kullarından olurduk." Şimdi ise O'na inanmayıp kâfir oldular. İleride bileceklerdir ya!" (Sâffât, 161-170).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki, Allahu Teâlâ kâfirlerin inançlarının yanlışlığına dair deliller getirince, Allah'ın, haklarında azâba dûçar olacaklarını, azap göreceklerini hükmettiği kimseler hariç, kâfirlerin, hiç kimseyi saptıramayacaklarına dikkat çeken ifadeyi getirmiştir. **Keşşâf sahibi,** Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ne siz, ne de tapmakta olduklarınız, siz kimseyi Allah'a karşı kandırıp yoldan çıkaramazsınız (...)"* ifadesiyle ilgili olarak şu iki açıklamayı yapmıştır:

a) "**Aleyhi**"deki zamir, Allah'a râcî olup, manası, "Sizler ve ma'butlarınız, sizler ve onlar, topyekûn, Allah'ın, ilm-i ezelîsi ile cehennemliklerden olduğuna hükmettiği cehennem yârânı olanlar müstesnâ, Allah'ın aleyhinde fitneye sürükleyemezsiniz" şeklinde olur. Buna göre şâyet, "Onlar,

onları Allah'a karşı nasıl kışkırtabilirler?" denilirse, biz deriz ki, onlar onları, iğvâlarıyla Allah'a karşı kışkırtırlar. Çünkü bu, senin tıpkı, اَفْسَدَهَا عَلَيْهِ "Falanca o kadın, ona (kocasına) karşı kışkırttı" demen gibi, فَتَنَ فُلَانٌ عَلَى فُلَانٍ اِمْرَاَتَهُ "Falanca, falancanın hanımını, ona karşı baştan çıkardı" şeklindeki sözüne benzer.

Tıpkı Arapların, كُلُّ رَجُلٍ وَضَيْعَتَهُ "Her adam, işiyle ve gücüyle beraberdir, uğraşır" şeklindeki sözlerindeki vav'ın "مَعَ" (-ile) manasına gelmesi ve cümlenin bu şekilde bitişinin caiz olması gibi, "وَمَا تَعْبُدُونَ" kelimesindeki vâv da, "مَعَ" anlamında olup, sözün "فَاِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ" biçiminde bitmesi mümkündür. Çünkü, âyetteki "وَمَا تَعْبُدُونَ" ifadesi, haberin yerini tutan bir ifâde olup, (esas haber vücûben hazfedilmiştir). Çünkü bunun takdiri, "Siz taptıklarınızla beraber..." şeklinde olup, manası, "Sizler ilahlarınızla beraber siniz" yani "Sizler, onların eşleri ve yaranlarısınız. Onlara tapmaktan geri durmazsınız" demektir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, "مَا اَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ" buyurmuştur. Yani "Siz, ancak sizin gibi cehenneme girmek isteyen kimseler dışında hiç kimseyi o tapmanıza yöneltemezsiniz" demektir. **Hasan el-Basrî,** lâm'ın dammesi ile, "صَالُ الْجَحِيمِ" (Sâlu'l-cahîm) şeklinde okumuştur ki, bu okuyuş şu şekilde izah edilir. Buna göre bu kelime çoğul kabul edilip, vâv'ı, iki sâkinin bir araya gelmesinden dolayı düşmüştür.

Eğer: "Âyette "مَنْ"e râcî olan "هُوَ" zamiri varken, bu ism-i fâil sîgasının cemî getirilmesi nasıl doğru olur?" denilirse, biz deriz ki, "**men**"in lafzı müfred, manası ise çoğuldur. Binâenaleyh "**hüve**" lafzı; "**salûn**" (ateşe girenler) kelimesi, manasına hamledilebilir.

İKİNCİ MESELE: **Şeytanın Nüfuzu Yok**

Âlimlerimiz, şeytanın iğvasının ve vesvesesinin bir tesiri olmadığına, müessir olanın Allah'ın kaza ve kaderi olduğuna bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Çünkü âyetteki, *"Ne siz, ne de tapmakta olduklarınız, siz O'nun aleyhinde fitneye sürükleyecek değilsinizdir"* ifadesi, insanları, fitneye ve sapıklığa düşürme hususunda, ne onların sözlerinin, ne de taptıkları şeylerin hallerinin bir tesiri olmadığı hususunda açık ve net bir ifadedir.

Cenâb-ı Hak, اِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ *"Kendisi cehenneme girecek olan kimse müstesna..."* buyurmuştur. Bu, "Allah'ın hükmüne ve takdirine göre, böyle olanlar müstesna" demek olup da, böylesi hâdiselerin meydana gelmesine sebep olan şeyin, Allah'ın hükmü olduğu hususunda açık bir ifadedir. **Ömer b. Abdulaziz,** işte bu neticeyi ispat için, bu âyeti delil getirmiştir. **Cübbâî**

şöyle der: "Bu âyetle, meleklere ibadet edenler kastedilmiş olup, onlar meleklerin, Allah'ın kızları olduğunu iddia ediyorlardı. Bu kimseler, Allah'ın ilm-i ezelisinde, kâfir olacakları sâbit olanlar müstesna, hiç kimseyi kâfir yapamazlar. Böylece bu, Allah, şeytanı vesveseden men etmiş olsaydı bile Allah'a iman etmeyecek olanların, şeytanın çağrısı ile, dalâlete düştüklerine delâlet eder. Aksi halde Cenâb-ı Hak, şeytana mânî olurdu. Böylece bununla, âsi olan herkesin, kendisinden salah (hayır) namına hiçbir fiilin çıkamayacağı anlaşılmış olur."

Buna şöyle cevap verilir: Bu sözün neticesi, insan ve cin şeytanlarının iğvasının hiçbir tesiri olamayacağı şeklinde olup, bunda bir münakaşa yoktur. Fakat bu âyetten yapılacak istidlâlin şekli, Allahu Teâlâ'nın, fitneye düşme hususunda, bunların sözlerinin ve vesveselerinin hiçbir tesiri olmayacağını beyan etmiş olmasıdır. Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu hükümden, *"Kendisi cehenneme girecek olan kimse"*leri müstesnâ etmiştir. Binâenaleyh âyette bahsedilen fitneye düşme ile, o kimsenin cehenneme gireceğine hükmedilmiş olmasının kastedilmesi gerekir ki bu da, "şekavet" ve "saadet"in meydana gelmesinde müessir olanın, Allah'ın o kimsenin şekavetine veya saadetine hükmetmesi olduğunda açık bir ifadedir. Bil ki âlimlerimiz, bu delili, şu meşhur hadisle izah etmişlerdir: Bu hadis, **Hz. Âdem** (a.s)'in, **Hz. Musa** (a.s)'yı ziyaretini anlatan hadistir.

Kader Hakkında Adem ve Musa (a.s) Hadisi

Kâdî bu hadisi, kelâm âlimlerinin kabul etmediğini, çünkü bunun, hiçbir kimsenin günahından ötürü kınanmamayı gerektirdiğini; çünkü eğer **Hz. Âdem** (a.s), Allah'ın onu yaratmazdan önce, onun için takdir ettiği bir amelden ötürü, **Musa** (a.s)'nın kendisini kınamasına izin vermemiş ise, bu, her günahkâr için söz konusu olur. Eğer böyle bir şey, **Hz. Âdem (a.s)** için delil olabiliyor ise, **Hz. Musa** (a.s) niçin tokat atıp (kazaen) öldürdüğü adam hususunda, *"Bu, şeytanın işindendir. Çünkü şeytan, apaçık saptırıcı bir düşmandır"* (Kasas, 17) ve *"Günahkârlara destek olmayacağım"* (Kasas, 17) demiştir? Niçin, Allah'ın kendileri için takdir ettiği bir işten ötürü, **Musa** (a.s), **Firavun**'u ve ordusunu kınamıştır? Hem bunların (Ehl-i sünnetin) durumuna şaşıyorum, kaderciliği kabul etmiyorlar. Halbuki bu hadis, **Hz. Âdem (a.s)**'in kaderci olmasını gerektiriyor. Binâenaleyh aslında onların, bu hadisi de kabul etmemeleri gerekir. Hem sonra, **Hz. Âdem (a.s)** ve **Hz. Havva**, *"Ey Rabbimiz, biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize rahmet etmezsen, mutlaka hüsrana uğrayanlardan oluruz"* (A'râf, 23)

demelerine rağmen, daha nasıl o, **Hz. Musa** (a.s)'ya karşı, "Bundan ötürü kınanamam. Çünkü Allahu Teâlâ beni yaratmazdan önce, bunu benim için takdir etmiştir" diye delil getirebilmiştir?"

Kaderi Red Eden Kâdî'ye Reddiye

Kâdî'nin sözlerinin tamamı bundan ibarettir. Ona karşı şöyle denebilir: Farzet ki sen bu hadisi kabul etmiyorsun. Ama söyle bakalım, bu âyeti kabul ediyor musun, etmiyor musun? Çünkü biz, bu âyetin, açıkça vesvesenin tesir etmediğine delalet ettiğini anlattık. Çünkü her şey, Allah'ın hikmetiyle tecelli etmektedir. Bunun delilleri şunlardır:

1) Eğer kâfir, şeytanın vesvesesi sebebiyle sapmış ve şeytanın sapıklığı da başka bir şeytan sebebiyle olmuşsa, o zaman şeytanların teselsülü gerekir ki bu imkânsızdır. Yok eğer bu, daha önce bulunan bir vesvese sebebiyle olmamış olan bir sapıklığa varıp dayanıyorsa, işte biz bunun böyle olduğunu söylüyoruz.

2) Herkes kendisinde gerçek ve doğru bir itikat ve dinin olmasını ister. Bunun zıddının bulunması, bunun kulun kendisinden olmadığına delâlet eder.

3) Fiiller, sebeplere (ona davet eden şeylere) dayanır. Sebeplerin tahakkuku ise, Allah'ın yaratmasıyla olur.

4) Allahu Teâlâ'nın hikmeti bir şeyi gerektirip, Allah da o şeyin olacağını bildiğine göre, şimdi eğer o şey meydana gelmeyecek olsa, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın daha evvel vermiş olduğu bu hükmün yalana dönüşmesi gerekir. Halbuki o hükmü vermeyi gerektiren o ilmin yalana dönüşmüş olması imkânsızdır. **Kâdî**'nin delil olarak ileri sürdüğü âyetler, her şeyin Allah'tan olduğuna delâlet eden âyetler ile çelişir gibi görünür. Halbuki Kur'ân bu âyetlerle dopdolu bir deniz gibidir. Geriye, bizim bahsettiğimiz aklî deliller sapasağlam kalır. Allah en iyi bilendir.

Meleklerin Sözü

Cenâb-ı Allah daha sonra, o meleklerin وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ *"Bizden hiçbir kimse müstesna olmamak üzere, her biri için malum birer makam vardır"* dediklerini bildirmiştir. Ekseri âlimler, bu ifadeyle, meleklerin kendilerinin ileri derecede kullar olduklarını ifade ettiklerini, çünkü namaz ve tesbih için yaratıldıklarını anlattıklarını belirtmişlerdir ki bundan maksat, meleklerin Allah'ın çocukları olduğunu söyleyenlerin görüşlerinin

yanlışlığına dikkat çekmektir. Çünkü onların, ileri derecede kullar oluşları, kulluklarını itiraf ettiklerine delâlet etmektedir.

Bil ki bu âyet, meleklerin üç çeşit sıfatları bulunduğunu gösterir;

1) *"Bizden hiçbir kimse müstesna olmamak üzere, her biri için malum birer makam vardır"* âyetinin ifade ettiği husus... Bu, her bir meleğin, daha ilerisine geçemeyeceği ve aşamayacağı mertebe ve derecesi bulunduğuna delâlet eder. İşte bu dereceler, onların, bu âlemin maddeleri üzerinde tasarruf etmedeki ve marifetullahtaki derecelerine bir işarettir. Onların, tasarruf ve fiillerdeki dereceleri, *"Biziz o saf saf dizilenler, mutlaka biz"* ifadesinin anlattığı husus olup, bundan murat, onların taatleri edada, hizmet ve kulluğu ifâdaki saf tutuşlarıdır. Onların marifetullahtaki dereceleri de, *"Biziz o tesbih edenler de, mutlaka biziz"* âyetinin anlattığı hususdur. Tesbih, Allah'ı kendisine yakışmayan şeylerden tenzih etmek demektir.

Bil ki Hak Teâlâ'nın bu iki âyeti, hasr (sadece) manasına olup, sanki "kullukta başkaları değil, sadece biz saf saf oluruz, sadece biz tesbih ederiz" manasınadır. Bu, böyle bir "hasr"ın doğru olabilmesi için, insanın ibadet ve bilgilerinin, meleğin ibadet ve bilgilerine nispetle adeta bir hiç olmasını gerektirir. Netice olarak diyebiliriz ki, bu üç âyet, meleklerin enteresan sıfatlarındaki sırlara işaret eder. O halde bu hasr bulunduğu halde, insanın meleklerden üstün olup olmadığının tartışılması bir yana, insanın derecesinin, meleğinkine yakın olması bile nasıl söylenebilir?

Âyetteki وَاِنْ كَانُوا لَيَقُولُونَ * لَوْ اَنَّ عِنْدَنَا ذِكْرًا مِنَ الْاَوَّلِينَ * لَكُنَّا عِبَادَ اللّٰهِ الْمُخْلَصِينَ *"Hakikaten müşrikler şu kat'î sözü söylüyorlardı: "Eğer nezdimizde, evvelkilerden bir kitap olsaydı, elbet biz de, Allah'ın ihlâsa erdirilmiş kullarından olurduk"* ifadesi, "Kureyş müşrikleri ve diğerleri, "Elimizde "zikir" yani, Ehl-i kitab'a indirilen **Tevrat** ve **İncil** gibi, geçmiş kitaplardan bir kitap olsaydı, ibadetimizi sırf Allah için yapardık ve onlar gibi, biz tekzip etmezdik" diyorlardı. Daha sonra onlara, zikirlerin efendisi olan bir zikir, bütün kitapların şahidi ve şahı bir kitap olan Kur'ân gelince, bunu yalanladılar" demektir. Bu âyetin bir benzeri de, *"Onlara bir uyarıcı elçi geldiği zaman, bu, onların ancak nefretini (kaçışını) artırdı"* (Fatır, 42) âyetidir.

Daha sonra Hak Teâlâ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ *"İleride bilecekler (onlar)"* buyurmuştur. Bu, "Onlar, bu inkâr ve yalanlamalarının neticesini ileride anlayacaklar" demektir.

Allah'ın Resûllere Vaadi

وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ ﴿١٧١﴾ إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ ﴿١٧٢﴾
وَإِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ ﴿١٧٣﴾ فَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّىٰ حِينٍ ﴿١٧٤﴾ وَأَبْصِرْهُمْ
فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ ﴿١٧٥﴾ أَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ ﴿١٧٦﴾ فَإِذَا نَزَلَ بِسَاحَتِهِمْ
فَسَاءَ صَبَاحُ الْمُنْذَرِينَ ﴿١٧٧﴾ وَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّىٰ حِينٍ ﴿١٧٨﴾ وَأَبْصِرْ فَسَوْفَ
يُبْصِرُونَ ﴿١٧٩﴾ سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿١٨٠﴾ وَسَلَامٌ عَلَى
الْمُرْسَلِينَ ﴿١٨١﴾ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿١٨٢﴾

"Andolsun ki (peygamber) olarak gönderilen kullarımız hakkında, bizim geçmiş sözümüz vardır: "Muhakkak onlar, mansur olacaklardır. Şüphesiz bizim ordumuz gâlib gelecektir." Onun için, sen bir müddet onlardan yüz çevir, gözetle onları. Onlar da yakında görecekler. Şimdi onlar, bizim azabımızın hemen gelmesini mi istiyorlar? Ama bu, onların bölgesine çökünce, o korkutulanların sabahı ne kötü olacak. Sen, bir müddet onlardan yüz çevir. Gözetle onları. Onlar da yakında görecekler. İzzet sahibi Rabbin, onların isnat ettikleri sıfatlardan yüce ve münezzehtir. Gönderilen bütün peygamberlere selâm. Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun"
(Sâffât, 171-182).

Galibiyetin Mahiyeti

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirleri, "Onlar, bu inkâr ve yalanlamalarının neticesini ileride bilip anlayacaklar" diye tehdit edince, bunun peşinden, Hz. Peygamber (s.a.s)'in kalbini güçlendirip, ona teselli olacak şeyi getirerek, *"Andolsun ki gönderilen kullarımız hakkında, bizim geçmiş sözümüz vardır. Muhakkak onlar mansur olacaklardır. Şüphesiz bizim ordumuz gâlip gelecektir"* buyurmuş; Hz. Peygamber (s.a.s)'e olan yardım ve destek vaadinin çok önceden takdir edilmiş olduğunu beyan etmiştir. Bunun bu manada oluşunun delili, *"Allah, "Ben ve peygamberlerim, mutlaka gâlip gelecektir" diye hükmetmiştir"* (Mücâdele, 21) âyetidir. Hem "hayır", zâtı gereği, "şer" ise ârızî olarak takdir edilmiştir. Zâtî olan, ârızî olandan daha kuvvetlidir.

Allah'ın yardım ve desteği, bazen delilin kuvvetli oluşu, bazen devlet ve hükümranlık, bazen de devam ve sebat vermekle olur. Binâenaleyh eğer (mü'min), bazen dünyevî şartlarının zayıflığı sebebiyle mağlup olsa bile, aslında gâliptir. Binâenaleyh "ama bazı peygamberler öldürülmüş, birçok mü'minler hezimete uğratılmıştır" diyerek, bu âyete itiraz edilemez.

Bekleyiş Süresi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, daha önce verilmiş olan hükmü ve kaderi bildirince, فَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتّٰى حِينٍ *"Sen, bir müddet onlardan yüz çevir, geri dur"* buyurmuştur. Bununla, "onlarla savaşmama ve bizim onlara va'dettiğimiz, bir müddet dünyadan yararlanmaya güvenmeleri" kastedilmiştir. Çünkü daha sonra, onların başına pişmanlık ve nedamet gelecektir. Müfessirler bu hususta ihtilaf etmişlerdir:

1) Bazıları, "bununla Bedir'e kadar bekleme,

2) Bazıları, "Mekke'nin fethine kadar,

3) Bazıları, "Kıyamete kadar bekleme" manasının kastedildiğini söylemiştir.

Daha sonra Hak Teâlâ, وَأَبْصِرْهُمْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ *"Gözetle onları. Onlar da yakında görecekler"* buyurmuştur. Bu, "Gözetle onları ve onların bu dünyada başlarına gelecek ölüm ve esaret gibi; ahirette de azabı gözetle. Onlar bu dünyada senin için mukaddes olan zaferi ve ilahî nusreti, âhiretteki bol mükâfatı seyredeceklerdir" demektir. Buradaki emirden murat, onların mutlaka olacak olana delalet eden o vaadi beklemeleri kastedilmiştir. Bunun meydana gelmesi yakındır, hatta seni gözetmekte olanların, hemen önü sıra olacaktır.

Âyetteki, *"Onlar da yakında görecekler"* ifadesi tehdit ve vaîd ifade eder. Daha sonra Hak Teâlâ, *"Şimdi onlar bizim azabımızın hemen gelmesini mi istiyorlar?"* buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) onları azapla tehdit ediyordu. Ama onlar hiçbir şey görmüyorlardı. Böylece o azabın inmesi hususunda alay ederek, onun hemen gelmesini istiyorlardı. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak, bu acele edişin bir cehalet olduğunu, çünkü Allah'ın her bir fiili için, ne öne alınabilecek, ne geri bırakılabilecek belli bir vakti olduğunu, o vakit gelip çatmadan, onu istemenin câhillik olduğunu anlatmıştır.

Daha sonra Hak Teâlâ, onların hemen gelmesini istedikleri o azabı anlatarak فَإِذَا نَزَلَ بِسَاحَتِهِمْ فَسَاءَ صَبَاحُ الْمُنْذَرِينَ *"Ama bu (azap) onların bölgesine çökünce, o korkutulanların sabahı ne kötü olacak!"* buyurmuştur. Bu manalar

şüphesiz, bu lafızla ifade edilmiştir. Sanki onlar, âdet üzere sabah vakti üzere geliyorlarmış gibi. Böylece de, bu vaktin zikredilmesi, bu işten bir kinâye kılınmıştır. Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"Onun için, sen bir müddet onlardan yüz çevir, gözetle onları. Onlar da yakında görecekler"* ifadesini yeniden getirmiştir. Birinci âyette (Sâffât, 175), daha önce geçmiş olan dünya ahvâli; bununla (Sâffât, 179) da, kıyametin durumu kastedilmiştir denilmiştir. Yapılan bu izaha göre bu demektir ki, âyetlerde herhangi bir tekrar söz konusu değildir. Bu âyetlerin tekrarının, alabildiğince tehdit ve alabildiğince korkutma meydana getirmek için olduğu da ileri sürülmüştür.

Hatime

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu sûreyi, bütün yüksek gayeleri içine alan, son derece şerefli olan bir sonuçla hitama erdirmiştir. Bu böyledir, zira insan için mühim olan şeylerin en mühimi, şu üç şeyi bilip tanımasıdır:

a) Beşerî tâkat ölçülerince, kâinatın ilâhını tanıyıp bilmek... Kişinin, Allah'ın sıfatlarını tanıyabildiği en ileri derecesi, şu üç türdür:

1) Allah'ı ulûhiyyet sıfatlarına uygun olmayan her türlü şeyden tenzih ve takdis etmek, ki bu da, âyetteki "**sübhane**" lafzıyla temin edilmiştir.

2) Cenâb-ı Hakk'ı, ulûhiyyet sıfatlarına yakışan her türlü şey ile tavsif etmek, ki bu da, âyetteki "**Rabbi'l-izzeti**" vasfından elde edilmiştir. Çünkü rubûbiyyet, terbiye ve eğitmeye bir işarettir. Terbiye ise, hikmet ve rahmetinin mükemmel olduğuna delâlet eder. İzzet ise, kudretinin mükemmelliğine bir işarettir.

3) Allah'ın, ulûhiyyet vasfında, eşlerden ve ortaklardan münezzeh olması... Çünkü, âyetteki "**Rabbi'l-izzeti**" vasfı, O'nun bütün hâdisata kâdir olduğuna delalet eder. Çünkü, "**izzet**" kelimesindeki "elif-lâm" (el-) istiğrak ifade etmektedir. "Her şey O'nun mülkü ve milki" olunca, geriye, başkası için hiçbir şey kalmaz. Böylece Cenâb-ı Hakk'ın "رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ" âyetinin, âlemin ilahını tanıma hususunda, derecelerin en ilerisini, son ve zirve noktaların en mükemmelini ihtiva eden bir cümle olduğu sabit olmuş olur.

b) İnsanın, bu dünya hayatında hem kendisine hem de bütün mahlûkata nasıl muamele etmesi gerektiğini bilip anlamasıdır. Bil ki, insanların pek çoğu, noksandır. Dolayısıyla, kendilerini kemâle erdiren bir mükemmil (kemâle erdirici), onları hakka ulaştıran bir mürşîd ve onları doğruya sevk eden bir rehberin olması gerekir. Böylesi kimseler ise, ancak peygamber (a.s)'lerdir. İnsanın fıtratı da açıkça ve net bir biçimde, noksan olanın,

kemâle erdiriciye (mükemmil olana) uyması gerektiğine şahâdet etmektedir. Binâenaleyh, işte bu hususa da وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ *"Gönderilen bütün peygamberlere selâm"* cümlesiyle dikkat çekmiştir. Çünkü bu ifade, peygamberlerin, beşere uygun kemal vasıflar hususunda, kendilerinin dışında kalanlardan üstün olduklarına ve hiç şüphesiz, kendilerinin dışında kalanların, onlara uymasının gerekli olduğuna delâlet eder.

c) Kişinin, ölümünden sonraki halinin nasıl olacağını bilmesi. Bil ki, kişinin, ölmezden önce bu durumunu bilip tanıması zordur, çetin bir iştir. Binâenaleyh, bu hususta dayanılacak şey tek olup, bu da, âlemin ilahının Ganî ve Rahîm olduğunu bilmektir. Çünkü, Ganî ve Rahîm olan, azap etmez. Böylece Cenâb-ı Hak, işte bu yola da, وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ *"Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun"* cümlesiyle dikkat çekmiştir. Bu böyledir, zira hamde layık ve müstahak olmak, ancak büyük bir in'âm sebebiyle olur. Böylece Cenâb-ı Hak, kendisinin mun'îm olduğunu, bu âyetle beyan etmiştir. Allah'ın âlemlerden müstağni olduğu gâyet açıktır. Vasfı böyle olandan, genel olarak sudûr edecek şey, rahmeti, fadlı ve keremidir. İşte böylece, bu özellik de kişinin ölümünden sonraki halinin, (genel olarak) selâmet ve esenlik olduğuna dikkat çekmektedir. Bu anlattıklarımızla, bu sonucun, yıldızların incilerinden en kıymetli incileri içinde barındıran bir sedef gibi olduğu ortaya çıkmış oldu. Hak Teâlâ'dan, hem dünya hem de ahirette, güzel hâtimeler ve âfiyetler niyaz ederiz.

Bu sûrenin tefsiri, 603 yılının Zilkade ayının on yedinci günü olan cuma gününün kuşluk vaktinde tamamlanmıştır. Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a; salât ü selâm da, peygamberlerin önderi olan Hz. Muhammed (s.a.s)'e, âline, ashâbına, çoluk-çocuğuna, hepsine olsun (Amin!).

***

SÂD SÛRESİ

Seksen sekiz âyet olup, Mekkî'dir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

صٓ وَالْقُرْاٰنِ ذِى الذِّكْرِ ﴿١﴾ بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِى عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ ﴿٢﴾ كَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَنَادَوْا وَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ ﴿٣﴾

"Sâd. O şanlı şerefli Kur'ân'a yemin ederim ki (hâl), küfredenler(in iddiâ ettikleri gibi değildir). Bilâkis, (onların dışı boş) bir onur, (içi ise tam) bir tefrika içindedir. Biz kendilerinden evvel nice ümmetleri helâk ettik. O zaman ne çığlıklar kopardılar. Halbuki, (o vakit azabtan kaçıp) kurtulma vakti değildi" (Sâd, 1-3).

Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Hurûf-u Mukatta'a**

Böylesi, **"fevâtihu's-suver"** ile alâkalı geniş açıklamamız, Bakara Sûresi'nde geçmiştir. Bununla beraber bazı şeyleri yeniden ele almamızda bir mahzur yoktur.

1) **"Sâd"** harfi, meselâ, **"sâdıku'l-va'd"**, **"sâniu'l-mesnûati"** ve **"samed"** kelimeleri gibi, başında sâd harfinin bulunduğu, Allah'ın İsimlerinin anahtarıdır.

2) Bu, "Hz. Muhammed (s.a.s) Allah'tan haber verdiği her hususta sadık oldu" anlamındadır.

3) Kâfirlerin bu dini kabul etmekten insanları **sadd** etmek (çevirmek) istediklerine işarettir. Nitekim, Allahu Teâlâ "الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ" (Nahl, 88) buyurmuştur.

4) Bu, "Kur'ân, işte böylesi harflerden meydana gelmiştir. Siz de, bu harfleri telaffuz etmenize rağmen, Kur'ân'a muarazada bulunamıyorsunuz. O halde bu, Kur'ân'ın mu'ciz bir kelâm olduğuna delâlet etmektedir" demektir.

5) Bu kelime, dâl'ın kesresiyle, müfâele babından **"Musâdde"** mastarından, emr-i hazır olup, bu mastar, muaraza, yarışmak, karşılaştırmak demektir. Nitekim "صَدَى" (yankı) kelimesi de bu kökten olup, tenha yerlerde

sesin katı cisimlere çarpması sonucunda oluşur. Buna göre bu kelimenin manası, "Yaptığın işleri, Kur'ân'a vur. Dolayısıyla da, Kur'ân'ın emirlerine göre amel et. Kur'ân'ın yasakladığı şeylerden kaçın" şeklinde olur.

6) Bu sûrenin ismi olup, kelâmın takdiri, "Bu Sâd, yani (Sâd Sûresi)'dir" şeklindedir.

Kasemin Konusu

Buna göre, "Burada, şöyle iki problem söz konusudur:

a) Cenâb-ı Hakk'ın, "وَالْقُرْاٰنِ ذِى الذِّكْرِ" ifadesi, kasem cümlesidir. Hakkında kasem edilen durum, **muksem aleyh** nerededir?

b) "**Bel**" edatı, daha önce sabit olan hükmün kaldırılmasını, daha sonra gelen ve önceki hükme zıt olan bir başka hükmün ispat edilmesini gerektirir. Öyleyse, burada bu mana nerede?" denilirse, bunlardan **birincisine** şu birkaç açıdan cevap verebiliriz:

1) (Biraz önce biz) "**sâd**" kelimesinin manasının, "Hz. Muhammed (s.a.s), Allah'tan haber verdiği her şey hususunda, sadık oldu" şeklinde olduğunu söylemiştik. Buna göre, "**sâd**" kelimesi, **muksem aleyh;** "وَالْقُرْاٰنِ ذِى الذِّكْرِ" ifadesi de kasem olmuş olur.

2) Kaseme konu teşkil eden husus mahzuf olup, kelamın takdiri, "O şanlı şerefli Kur'ân'a yemin ederim ki, Sâd Sûresi, mu'ciz bir kelamdır" şeklinde olur. Çünkü biz, (biraz önce) "**sâd**" kelimesinin, bir meydan okumaya dikkat çekme olduğunu açıklamıştık.

3) Bu kelimenin, bu sûrenin ismi kabul edilip, buna göre kelamın takdirinin, "Bu şanlı şerefli Kur'ân'a yemin ederim ki, bu Sâd'dır" şeklinde olmasıdır. Hz. Muhammed (s.a.s)'in bu sûrede, bu sûrenin bir mu'cize olduğunu iddiâ ettiği meşhur olunca, onun "Bu Sâd'dır" demesinin, onun "Bu, mu'ciz bir sûredir" demesi mesâbesinde olmuş olur ki, bu sözün bir benzeri de, "Bu, Hatem'dir. Allah'a yemin ederim ki" şeklindeki sözü olup, bu, "Bu, cömertliğiyle meşhur olandır" demektir.

Bel Edatı ile Giderilen Mana

İkincisine de şu şekilde cevap verebiliriz: "**Bel**" kelimesinden önce zikredilmiş olan hüküm, ya müfessirlerin de zikrettiği gibi, "Hz. Muhammed (s.a.s)'in risâletini tebliğ hususunda sâdık olması veya Kur'ân'ın veyahut da bu sûrenin mu'cize olmasıdır." Burada bel'den sonra zikredilmiş olan

hüküm ise, Kur'ân'ın böyle olduğu hususundaki münakaşa ve çekişmedir. İşte, böylece matlup hasıl olmuş olur. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE: **Sâd Harfinin Telaffuzu**

Hasan el-Basrî, içtimâ-i sakineynden dolayı, dâl'ın kesresiyle, "**sâdi**" şeklinde okumuştur. **İsa b. Ömer**, tenvinli fetha ile "**sâden**" şeklinde ve kasem harfini hazfedip de, fiilini doğrudan îsâl ederek (hazf ve îsâl yaparak) okumuştur, ki bu Arapların tıpkı, اَللّٰهِ لَاَفْعَلَنَّ "Allah'a yemin ederim ki şöyle şöyle yapacağım" demeleri gibidir. Kurrâ'nın ekserisi ise, cezm ile okumuşlardır **(Sâd).** Zirâ, âmillerden soyutlanmış isimler, sonları sükûn olarak zikredilirler.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Zikrin Manası**

"ذِى الذِّكْرِ" kelimesi hakkında şu iki izah yapılabilir:

a) Şerefli, kıymetli.. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Şüphe yok ki o (Kur'ân) senin için de, kavmin için de kat'î bir şereftir"* (Zuhruf, 44) ve *"Andolsun, size öyle bir kitap indirmişizdir ki, zikir (ve şeref)iniz ondadır"* (Enbiyâ, 10) buyurmuştur. Arapların sözlerinden olmak üzere, bu sözlerin mecâzı, onların, "Falancanın, şânı ve şöhreti vardır" demeleri gibi; لِفُلَانٍ ذِكْرٌ فِى النَّاسِ "Falancanın, insanlar içinde şânı ve şerefi vardır" ifadesidir.

b) Beyân ve açıklamalar ihtivâ eden Kur'ân... Yani, "Bu Kur'ân'da, evvelkilerin ve sonrakilerin kıssaları, temel ve ikinci derece olan ilimlerin beyânı vardır" demektir. Bu anlamı ihtiva eden bir âyet de, *"Andolsun ki, biz Kur'ân'ı düşünmek için kolaylaştırmışızdır. O halde bir düşünen var mı?"* (Kamer, 17) âyetidir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Mu'tezile'ye Cevap**

Mu'tezile şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hak, "وَالْقُرْاٰنِ ذِى الذِّكْرِ" buyurmuştur. Zikir ise muhdestir. Birincisini şu şekilde izah edebiliriz: Cenâb-ı Hak meselâ, *"Şüphe yok ki o (Kur'ân), senin için de, kavmin için de katî bir zikirdir"* (Zuhruf, 44), *"Bu, mübarek bir zikirdir"* (Enbiyâ, 50), *"O şanlı şerefli Kur'ân'a yemin ederim"* (Sâd, 1) ve *"Bu, ancak bir zikir ve apaçık bir Kur'ân'dır"* (Yâsin, 69) buyurmuştur.

İkincisini de şu şekilde izah edebiliriz: Cenâb-ı Hak, *"Rablerinden kendilerine muhdes (yeni) bir zikir gelmeyedursun"* (Enbiya, 2) ve *"Kendilerine Rahman'dan muhdes bir öğüt gelmeyedursun, onlar mutlaka bundan yüz çevirirler"* (Şuarâ, 5) buyurmuştur.[1]

1 Mu'tezile böylece "Kur'ân mahlûktur" iddiasını güçlendirmek istiyor (Ç).

Cevap: Biz sizin bu delillerinizi, (Kur'ân okurken) çıkarılan harfler ve sesler için geçerli sayıyoruz ki, bunlar muhdestirler.

"بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا" âyeti, hasette ve hakka inkıyâd etmekten tekebbür etmekte böylesine birleşebilen Kureyş'in önde gelen kâfirleri kastedilmiştir. Bu âyetteki "**izzet**" kelimesiyle de, ta'zim ve insanın, başkasına tâbi olmasına mâni olan ve kendinde bulunduğuna inandığı şey, duygu kastedilmiştir. Çünkü, Cenâb-ı Hak da bu hususu ifade etmek için, *"Ona, Allah'tan kork" denildiği zaman, izzeti kendisini günah işlemeye götürür"* (Bakara, 206) buyurmuştur. "**Şıkâk**" kişinin muhalif olduğu kimseye, ya eşitlik ya da ondan üstünlük iddiasıyla muhalefetini ortaya koymak olup, bu "**şıkk**" kelimesinden alınmış olur. Buna göre sanki bu kimse, karşı tarafa boyun eğmenin gerekli olduğu hususunda, kendisinin daha üstün olduğuna inanmış, böylece kendisi bir tarafta, hasmı da bir tarafta bulunmuş; kendisinin tarafında kalmayı istemiş, böylece de hasmının vereceği hükmün kendisi için geçerli olmayacağını bildirmek istemiştir, "مَعَادَاةً" mastarı da böyledir. Bu mastar da, iki kimseden birisinin, bir 'udve'de (tarafta), diğerinin de başka bir 'udve'de (tarafta) olması demektir. '**Udve**, vâdinin kenarı demektir. "**Muhâdde**" kelimesi de böyle olup, bu da, iki kimseden birisinin, diğerinin bulunduğu çizgiden başka bir çizgide bulunması anlamındadır. Nitekim "bir tarafta ve muhalifinin bulunduğu taraftan başka bir tarafta bulundu" manasında "اِنْحَرَفَ فُلَانٌ عَنْ فُلَانٍ وَجَانَبَ فُلَانٌ عَنْ فُلَانٍ" **(inharefe)** denilir. Allah en iyisini bilendir.

Mütekebbirleri Tehdit

Daha sonra Cenâb-ı Hak onları, izzet ve şikâkla tavsif edince, onları korkutmak üzere: كَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَنَادَوْا *"Biz, kendilerinden evvel nice ümmetleri helâk ettik. O zaman ne çığlıklar kopardılar!"* buyurmuştur ki bu, "Onlar, kendilerine dünyada azap geldiğinde çığlık kopardılar" demektir. Cenâb-ı Hak, onların ne amaçla çığlık attıklarını belirtmemiştir. Bu hususta şu izahlar yapılabilir:

a) En açık olan ihtimale göre, "Onlar, yardım istemek maksadıyla çığlık atmışlardır" demektir. Çünkü, başına azap gelen kimsenin nida ve çığlığı, ancak yardım isteme şeklinde olur.

b) "Onlar, azabı görünce, iman ve tevbe ederek çığlık attılar..." demektir.

c) Bu kelime, "Onlar seslerini yükselttiler" anlamındadır. Nitekim, "Ses cihetinden daha üstün, daha fazla" manasında, "فُلَانٌ اَنْدَى صَوْتًا مِنْ فُلَانٍ" denilir.

Cenâb-ı Hak, daha sonra وَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ *"Halbuki, (o vakit azaptan kaçıp) kurtulma vakti değildi"* buyurmuştur. Yani "Bu vakit, azaptan kaçmak vakti değildir" demek olup, bu, tıpkı *"Onlar çetin azabımızı gördükleri zaman, "inandık" dediler"* (Mü'min, 84) ve *"Nihâyet refah içinde olanları azap ile yakaladığımız vakit, hemen feryat eder ve yardım isterler"* (يَجْتَرُونَ) (Mü'minûn, 64) âyetleri gibidir

"**Cuâr**", yalvarıp yakarma ve yardım talebinde bulunmak için, sesi yükseltmek demektir. Yine bu, *"Şimdi mi (iman ediyorsun?) Halbuki sen daha evvel isyan etmiştin!"* (Yûnus, 91) ve *"Fakat hışmımızı gördükleri zaman imanları fayda verecek değildir"* (Mü'min, 85) âyetleri gibidir. Burada geriye şöyle birkaç bahis kalmaktadır:

"لَاتَ" Kelimesi

Birinci bahis: Bu, "**lâte**" kelimesinin izahı ile ilgilidir. **Halil** ve **Sîbeveyh,** bu kelimenin, "لَيْسَ"ye benzeyen "لَا" edatı olduğunu ve kendisine, tıpkı "رُبَّ" edatının sonuna bazen getirildiği gibi, tâ-ı te'nisin getirildiğini ve bunun te'kid ifade ettiğini, bu sebepten ötürü de, bu edat için yeni bazı hükümlerin (özelliklerin) ortaya çıktığını, meselâ artık bu durumda:

a) Sadece zaman ifade eden kelimelerin başına geldiğini;

b) İki parçasından sadece birisinin, yani ya isminin ya haberinin açıkça geldiğini, ikisinin birden açıkça getirilmesinin imkânsız olduğunu iddia etmişlerdir. **Ahfeş** ise, bunun, cinsten hükmü nefyeden "lâ" edatı olduğunu, kendisine tâ-ı te'nisin getirilmiş olduğunu ve "zaman"ları nefyetmek için kullanıldığını söylemiştir.

Âyetteki حِينَ مَنَاصٍ *"kurtulma vakti"* ifadesi, "lâte" edatı ile nasbedilmiş olup, sanki, وَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ لَهُمْ "Onlar için kurtulma vakti yoktur" denilmektedir. Bu ifade mübteda olarak, merfû da kılınabilir. Buna göre mana, "Onlar için olan, bir kurtuluş vakti yok" şeklinde olur.

İkinci bahis: Ekseri âlimler, tâ üzerinde vakfederlerken, **Kisâî** bu kelime üzerinde, tıpkı müennes isimlerde olduğu gibi, **hâ** ile vakfe yapar ("لَاهْ" **lâh** diye). **Keşşâf sahibi** şöyle der: "**Ebû Ubeyde**'nin, "Buradaki tâ, "hîn"in başına dahil olmuştur" şeklindeki sözünün bir izahı yoktur. **Ebû Ubeyde**'nin, **tâ**'nın **Hz. Osman** (r.a)'ın Mushaf'ında bu tâ'nın "**hîn**" kelimesine bitişik olarak yazılmasını delil getirişi de tutarsızdır. Mushaf'ta, yazı kurallarına uymayan nice şeyler vardır!"

Üçüncü bahis: "**Menâs**", kurtuluş yeri ve yardım isteme manalarında olup, Arapçada, birisi imdat istediğinde, "نَاصَهُ - يَنُوصُهُ" denilir. Kurtuluş yeri (sığınma) istediğinde, "اِسْتَنَاصَ" fiili kullanılır. Allah en iyi bilendir.

Müşriklerin Tevhitten Rahatsızlıkları

وَعَجِبُوٓا اَنْ جَآءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ وَقَالَ الْكَافِرُونَ هٰذَا سَاحِرٌ كَذَّابٌ ﴿٤﴾ اَجَعَلَ الْاٰلِهَةَ اِلٰهًا وَاحِدًا اِنَّ هٰذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ ﴿٥﴾ وَانْطَلَقَ الْمَلَاُ مِنْهُمْ اَنِ امْشُوا وَاصْبِرُوا عَلٰٓى اٰلِهَتِكُمْ اِنَّ هٰذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ ﴿٦﴾ مَا سَمِعْنَا بِهٰذَا فِى الْمِلَّةِ الْاٰخِرَةِ اِنْ هٰذَآ اِلَّا اخْتِلَاقٌ ﴿٧﴾

"(O kâfirler), içlerinden, tehlikeleri bildiren bir peygamberin gelmesine şaştılar: "Bu bir büyücü, bir yalancı. O, (bütün) tanrıları tek bir tanrı mı yapmış! Bu, gerçekten acâip bir şey!" dediler. Onların elebaşlarından bir gürûh, (birbirine) "yürüyün, ma'budlarınıza tapmakta sebat edin. Sizden beklenen işte budur" diyerek, kalkıp yürüdüler. "Biz bunu, son dinde de işitmedik. Bu, uydurma bir şeyden başka bir şey değil" (dediler)" (Sâd, 4-7).

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirlerin, kendilerinin bir izzet ve muhalefet içinde olduklarına inandıklarını nakledince, bunun peşinden, onların o bozuk söz ve iddialarını ortaya koyarak, وَعَجِبُوا اَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ *"O kâfirler, içlerinden, tehlikeleri bildiren bir peygamber gelmesine şaştılar"* buyurmuştur. Bu âyetteki "**minhum**" ile ilgili şu iki izah yapılabilir:

a) "Onlar, "Muhammed, hem dış hilkati, hem de sîret ve ahlâkı açısından, nesebi, şekli ve sûreti bakımından, bizim gibidir. Binâenaleyh, böylesi yüce bir makamın ve üstün derecenin, içimizden ona verilmiş olması nasıl düşünülebilir?" demişlerdir.

b) Bu kelimenin gayesi, onların ileri derecede câhil oluşlarına dikkat çekmektir. Çünkü onlara, kendilerini Allah'ın birliğine, meleklere saygıya, âhirete teşvike, dünyadan nefrete davet eden birisi gelmiştir. Hem sonra bu şahıs, onların akrabalarından olup, onlar bunun, yalan ve töhmetten tamamen uzak bir insan olduğunu biliyorlardı. İşte bütün bunlar, onu

tasdik etmeyi gerektiren şeylerdendir. Fakat bu kâfirler, ahmaklıklarından ötürü onun sözlerine şaşıyorlar."

Resûlü Retlerindeki Manasızlık

Bu ifadenin bir benzeri de, *"Peygamberlerini tanımıyorlar mı ki, onu reddediyorlar"* (Mü'minûn, 69) âyetidir. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, *"O kâfirler, içlerinden, tehlikeleri bildiren bir peygamberin gelmesine şaştılar..."* buyurmuştur. Bu, "Muhammed (s.a.s) onların kendi kavimlerinden ve aşiretlerindendi. Dünyevî bakımlardan onlar gibi idi. Ama gel gör ki, onlar ona itaat edip, tekliflerine boyun eğmekten ar duymuşlar, Allah'ın peygamberliğinin, içlerinden ona verilmiş olmasına ve bu kıymetli özellikleri kendilerinden onun temayüz etmesine şaşakalmışlardır" demektir. Velhasıl diyebiliriz ki: Bu şaşıp kalmanın esas sebebi, hasetten başka bir şey değildir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَقَالَ الْكَافِرُونَ هٰذَا سَاحِرٌ كَذَّابٌ *"Kâfirler, "Bu bir büyücü, bir yalancı!" dediler"* buyurmuştur. Allahu Teâlâ, onların şaşmalarını iyice ortaya koymak ve böyle bir sözün, ancak tam kâfir olanlardan sâdır olacağını anlatmak için, "Onlar dediler ki..." buyurmayıp, *"Kâfirler dediler ki..."* buyurmuştur. Bu: "Çünkü sihirbaz, Allah'a taatten alıkoyan ve şeytana taate davet eden kimsedir. Hz. Muhammed (s.a.s) ise, sizce de böyle değildir. Yalancı ise, herhangi bir şeyi olduğu gibi, gerçeği üzere haber vermeyen kimsedir. Halbuki Hz. Muhammed (s.a.s) aklın delilleri ile, doğru oldukları kesin bilinen, kadîm, alîm ve hakîm bir yaratıcının varlığını; haşir, neşir ve sâire şeyleri haber vermektedir. Öyle ise o nasıl yalancı olabilir?" demektir.

Resûle Yalan İsnadının Bâtıllığı

Daha sonra Allahu Teâlâ, onların, Hz. Muhammed (s.a.s)'in yalancı olduğu iddiasını ispat için dayandıkları bütün şeylerin, şu üç hususdan ibaret olduğunu nakletmiştir:

a) Ulûhiyyetle ilgili olanlar,

b) Nübüvvetle ilgili olanlar,

c) Âhiretle ilgili olanlar.

Ulûhiyyetle ilgili olan hususdaki iddiaları, اَجَعَلَ الْاٰلِهَةَ اِلٰهًا وَاحِدًا اِنَّ هٰذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ *"O, (bütün) tanrıları, tek bir tanrı mı yapmış! Bu gerçekten acâib bir şey!"* şeklindeki sözleridir. Rivâyet olunduğuna göre, **Hz. Ömer** (r.a) Müslüman olunca, Müslümanlar çok sevinmişler, Kureyş ise, buna çok üzülmüştür.

Derken ileri gelen kâfirlerden yirmi beşi birleşip, **Ebû Talib**'in yanına gitmişler ve "Sen bizim büyüğümüz ve liderimizsin. Şu akılsız Müslümanların ne yaptıklarını biliyorsun. Sana, bizimle yeğenin arasını bulasın diye geldik" dediler. Bunun üzerine, **Ebû Talib,** Hz. Peygamber (s.a.s)'i çağırttı ve ona, "Ey kardeşimin oğlu, bunlar senin kavmindir. Senden bir istekleri var. Artık, kavmine büsbütün yüklenme" dedi. Bunun üzerine, Hz. Peygamber (s.a.s), *"Onlar benden ne istiyorlar?"* deyince, onlar, "Bizi ve ilahlarımızı rahat bırak. Biz de seni ilahınla baş başa bırakalım" dediler. Bunun üzerine, Hz. Peygamber (s.a.s), *"Söyleyin bakalım: Eğer ben sizin istediğinizi yaparsam, siz bana, sayesinde bütün Araplara hükümran olacağınız ve acemin de size boyun eğeceği tek bir kelimeyi bana verir (kabul eder) misiniz?"* deyince, onlar "evet" dediler. Bunun üzerine, Hz. Peygamber (s.a.s) *"Kelime-i tevhid"i (Lâ ilâhe illâllah)'ı söyleyiniz"* deyince, onlar ayağa fırlayıp, "Çok tuhaf!" manasında, *"O, (bütün) tanrıları, tek bir tanrı mı yapmış. Bu gerçekten acâib bir şey"* dediler.

Şirk Saiklerinden Bazıları

Ben derim ki: Onların bu şaşmaları şu iki şeyden kaynaklanmaktadır:

1) Bu kimseler, tefekkür ve istidlâl etmiyorlardı. Aksine onların kafaları, maddi şeylere takılıp kalmıştı. Dolayısıyla görünür âlem olan bu dünyada, tek bir fâilin kudret ve işinin, büyük bir mahlûkatı korumaya yetmeyeceğini gördükleri için, görülmeyen âlemi de, görülene kıyas ederek, "Bu büyük âlemi korumak için, mutlaka her biri, bir tür korumayı üstlenmiş pek çok ilâhın bulunması gerekir" demişlerdir.

2) Bunca geçmişleri ve bunca akıllı kimseler, şirk üzerinde ittifak etmişler. Dolayısıyla onlar, "bunca kimselerin, akılları kuvvetli olduğu halde, câhil ve bâtılı savunan olmaları, bu tek insanın (Muhammed (s.a.s)'in) ise, sadık ve hakkı savunan olması, şaşılacak şey" demişlerdir.

Ben derim ki: Yemin ederim ki, eğer biz hiçbir delil ve hüccet olmaksızın, görünen âlemdekilerin hükmünü (durumunu), görünmeyen âleme kıyas edecek olursak, kâfirlerin birinci şüphesi, söz konusu olur. Fakat bunun yanlışlığı hususunda ittifak etmiş olduğumuza göre, görünen âlemdekilerin durumunun, görünmeyen âlemdekilere kıyas edilmesinin, kesinkes yanlış olduğunu anlarız. Bu düstur, temelden yanlış olunca, Allahu Teâlâ'nın zatı ve fiilleri hususunda müşebbihe olanların sözleri de temelden bâtıl olmuş olur. Cenâb-ı Hakk'ın zâtı hususunda müşebbihe olanlar

şöyle demişlerdir: "Görünür âlemde mevcut olan her şeyin, bir cisim olması ve mutlaka bir mekânda bulunması gerektiğine göre, gayb âleminde de durumun böyle olması gerekir."

Allahu Teâlâ'nın fiilleri hususunda müşebbihe olan **Mu'tezile** ise şöyle der: "Falanca iş, bize göre çirkindir. Öyleyse onun Allah hakkında da çirkin olması gerekir." Bu anlattığımız şeylerle, Cenâb-ı Hakk'ın gerek zatı, gerek fiilleri hususunda müşebbihe olanların bu sözleri doğru olacak olsaydı, o zaman bu müşriklerin şüphelerinin de doğru olduğunu söylemek gerekirdi. Bu müşriklerin sözlerinin yanlışlığı hususunda (bütün mezhepler) ittifak ettiğimize göre, Mücessimenin ve **Mu'tezile**'nin sözlerinin temelden yanlış ve bâtıl olduğunu anlarız.

Müşriklerin ikinci şüphelerine gelince, yemin ederim ki, eğer taklit doğru bir şey olsaydı, bu şüphe de doğru olabilirdi. Bu şüphe yanlış ve fasit olduğuna göre, taklidin de yanlış ve bâtıl olduğunu anlamış bulunuyoruz. Burada şöyle birkaç bahis var:

Birinci bahis: "**Ucâb**", acîb (şaşılacak şey) manasınadır. Ama bu kelime, "**acîb**"den daha ileri bir manadadır. Bu tıpkı Arapların "**tavîl-tuvâl**" (uzun), "**arîz-urâz**" (enli), "**kebîr-kübâr**" (büyük) kelimeleri gibidir. Bu ikinci şekiller daha ileri bir mana ifade etsinler diye, bazen şeddelenirler. Mesela, مَكْرًا كُبَّارًا *"çok büyük bir hile"* (Nuh, 22) âyetinde olduğu gibi.

İkinci bahis: Keşşâf sahibi bu kelimenin, şeddeli ve şeddesiz olarak okunduğunu, şeddeli olanın daha beliğ olduğunu, nitekim Cenâb-ı Hakk'ın, "وَمَكَرُوا مَكْرًا كُبَّارًا" buyurduğunu söylemiştir.

Cenâb-ı Allah daha sonra وَانْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ اَنِ امْشُوا وَاصْبِرُوا عَلٰى اٰلِهَتِكُمْ *"Onların elebaşlarından bir gürûh (birbirine), "Yürüyün, ma'budlarınıza tapmakta sebat edin" (dediler)"* buyurmuştur. Biz, "**mele**"in, "heybetlerinden ve azametlerinden ötürü, bulundukları yerlerde, kalpleri ve gözleri dolduran kimseler" manasına olduğunu anlatmıştık. Âyetteki, "**minhüm**" *"onların elebaşlarından"* ifadesi, "Kureyş'ten" demek olup, "Kureyş'in ileri gelenleri, Hz. Muhammed (s.a.s) onları bir hazırcevapla susturduktan sonra, birbirlerine, *"Haydi yürüyün, ma'budlarınıza ibadette sebat edin"* diyerek, **Ebû Tâlib**'in meclisinden ayrıldılar" manasınadır. Bu ifadeyle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Meşhur olan kıraat, "اَنِ امْشُوا" şeklindedir. **İbn Ebî Able** ise bunu, "en"in hazfiyle "اُمْشُوا" şeklinde okumuştur. **Keşşâf sahibi** şöyle

der: "Bu ifadenin başındaki "en" edatı tefsir ifade eden ve "yani" manasına gelen "اَیْ" manasınadır. Çünkü bu karşılıklı konuşmaların cereyan ettiği meclisten çıkanların, mutlaka ayrılırken, o mecliste olup bitenler hakkında konuşmaları gerekir. Dolayısıyla onların oradan ayrılışları, **"kavl"** manasını zımnen ifade etmektedir (şöyle şöyle diyerek yürüdüler.) Bundan dolayı bu "en" edatı gelmiştir." **İbn Abbas** (r.a)'ın bu ifadeyi "وَانْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ يَمْشُونَ" şeklinde yorumladığı rivâyet edilmiştir.

İkinci bahis: Bunun manası, "Onlar birbirlerine, "Haydi yürüyün ve sebat edin. Muhammed'in işini bertaraf etmede bir çareniz yok. İşte sizden beklenen budur" dediler" şeklindedir. Bu hususta şu üç mana verilebilir:

a) Allah'ın bunu dilemesinin hâricinde, Hz. Muhammed (s.a.s)'in dininin zuhurunun gitgide artmasının açık bir sebebi yok. Allah'ın, olmasını istediği şeyi ise, engelleyecek bir güç yoktur.

b) Bu şey, âdeta zamanın getirdiği belâlardan bir şey gibidir. Şu halde bizim bundan kurtuluşumuz mümkün değil.

c) Sizin (Kureyşlilerin) dininiz kastedilen, yani elinizden alınmak istenen bir şeydir. **Kaffal** şöyle der: "Bu, tehdit veya korkutmak için söylenmiş bir söz olup, "Muhammed'in gayesi, dinini anlatmak değil, aksine onun maksadı bize hakim olup, mallarımız ve çoluk çocuğumuz hakkında istediği gibi hükmetmektir" manasınadır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların مَا سَمِعْنَا بِهٰذَا فِى الْمِلَّةِ الْاٰخِرَةِ *"Biz bunu son dinde de işitmedik"* dediklerini nakletmiştir. "Son din" ile, Hıristiyanlar kastedilmiş olup, "onlar "Muhammed'in getirdiği bu tevhidi, Hıristiyanların dininde de görmedik" dediler" demektir. Yahut da bu ifade ile, Kureyşlilerin, atalarını üzerinde buldukları din kastedilmiştir.

Daha sonra onlar, اِنْ هٰذَا اِلَّا اخْتِلَاقٌ *"Bu, uydurma bir şeyden başka bir şey değil!"* demişlerdir. Velhasıl onlar, "Biz, atalarımızdan tevhit diye bir şey duymadık. Öyleyse bunun bâtıl (olması gerekir)" demek istemişlerdir. Eğer taklit, hak ve doğru olsaydı, bu müşriklerin sözleri de hak ve doğru olurdu. Bu bâtıl olduğuna, kabul edilmediğine göre, taklidin de bâtıl olduğunu anlıyoruz.

Vahy İnkârcılarını Ret

ءَأُنْزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا ۚ بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْ ذِكْرِي ۖ بَل لَّمَّا يَذُوقُوا عَذَابِ ﴿٨﴾ أَمْ عِندَهُمْ خَزَائِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ ﴿٩﴾ أَمْ لَهُم مُّلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا ۖ فَلْيَرْتَقُوا فِي الْأَسْبَابِ ﴿١٠﴾ جُندٌ مَّا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ مِّنَ الْأَحْزَابِ ﴿١١﴾

"O zikir, aramızda ona mı indirilmiş!?" (dediler). Hayır, onlar benim zikrimden şüphededirler. Hayır, onlar benim azabımı henüz tatmadılar. Onların nezdinde, o yegâne galip ve vehhâb Rabbinin rahmet hazineleri mi var yoksa!? Yahut o göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan şeylerin mâlikiyeti onlara mı ait? Öyle ise, sebeplerine sarılarak göğe yükselsinler. Onlar derme çatma gruplardan öyle bir ordudur ki, işte şurada hezimete uğratılmışlardır" (Sâd, 8-11).

Bil ki bu, o kâfirlerin **ikinci şüpheleri** olup, nübüvvet ile ilgilidir. Onlar bu şüphelerini şu şekilde ifade etmişlerdir: "Muhammed, zat, sıfat, zâhirî ve batını özellikler bakımından diğer insanlar gibi olunca, bu yüksek derecenin ve ulvî makamın ona has kılınması nasıl düşünülebilir?" İşte bu husus onların, ءَأُنْزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا *"O zikir, aramızdan ona mı indirilmiş!"* ifadesidir. Çünkü bu söz, inkârî bir istifham ihtiva eden bir sözdür. Allahu Teâlâ, **Hz. Sâlih** (a.s)'in kavminin aynen böyle bir söz söylediğini ve *"Bizim aramızdan zikir (vahiy) ona mı verildi? Hayır o, şımarık, aşırı bir yalancıdır"* (Kamer, 25) dediklerini nakletmiştir. Yine Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'in kavminin de, *"Şu Kur'ân iki memleketin birindeki büyük bir adama indirilmeli değil miydi?"* (Zuhruf, 31) dediklerini nakletmiştir.

Bu şüphenin izahı hususunda söyleyeceğimiz sözün tamamı şudur: O kâfirler, "Peygamberlik, insanın ulaşabileceği en yüksek derecedir. Binâenaleyh, bunun ancak insanların en şereflisi için söz konusu olması gerekir. Muhammed ise (hâşâ) insanların en şereflisi ve kıymetlisi değil. Dolayısıyla peygamberliğin onda meydana gelmemesi gerekir" diyorlardı. Bu cümleleri meydana getiren, ilk iki mukaddime doğrudur. Ama üçüncüsü

yalandır. Bu demagojinin, onlarca geçerli kabul edilişinin sebebi, şerefin ancak mal ve taraftar ile elde edilebileceğini sanmalarıdır. Bu ise, geçersizdir. Çünkü saadet dereceleri üçtür ve bunların en üstünü rûhânî, ortası bedenî, en düşüğü ise, bu ikisi dışındaki hârici olan derecedir. Bu da, mal ve makamla elde edilendir. İşte o kâfirler, bu sırayı tersine çevirip, en âdi dereceyi en kıymetli olarak kabul etmişlerdir. Bu sebeple, kimin elinde mal ve makamı çok görüyorlarsa, onu Hz. Muhammed (s.a.s)'den daha şerefli sayıyorlardı. İşte bu durumda, kafalarında o yanlış kıyas yer etmişti. Bundan dolayı Cenâb-ı Allah onların bu şüphesine şu birkaç açıdan cevap verdi:

1) بَلْ هُمْ فِى شَكٍّ مِنْ ذِكْرِى بَلْ لَمَّا يَذُوقُوا عَذَابِ *"Hayır, onlar benim zikrimden şüphededirler. Hayır, onlar benim azabımı henüz tatmadılar"* âyetinin ifade ettiği cevap... Bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hayır, onlar benim zikrimden (vahyimden) şüphededirler"* beyanı, "aksine onlar, üzerinde düşünmeleri halinde bu şek ve şüphelerini giderecek olan deliller hususunda bir şüphe içindedirler" manasınadır. Bu böyledir. Çünkü onların ileri sürdükleri şüphelerin tamamı, tutarsız birtakım cümlelerden ibarettir. Ama Hz. Muhammed (s.a.s)'in doğruluğunu gösteren deliller ise, kat'î ve kesindir. Dolayısıyla onlar, söyledikleri sözler üzerinde, gerçekten düşünecek olsalardı, onun peygamberliğini iptal hususunda tutundukları şüphelerinin tutarsızlığını görecekler ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğine delâlet eden delillerin doğruluğunu anlayacaklardı. Onlar bunu anlayamadıklarına göre, bunun, onların tefekkür ve istidlâlde bulunmamalarından dolayı olduğu anlaşılmaktadır.

Âyetteki; *"Hayır, onlar benim azabımı henüz tatmadılar"* ifadesine gelince, bu sözün manası "Onlar istidlâl ve tefekkürü, ben onlara azabımı tattırmadığım için terk ettiler. Eğer onlar o azabı tatmış olsalardı, o zaman onlardan ancak, emredilenleri yerine getirme, nehyedilenlerden kaçınma sâdır olurdu" şeklindedir.

b) *"Hayır, onlar benim zikrimden şüphededirler"* ifâdesindeki **"zikir"** ile Hz. Muhammed (s.a.s) kastedilmiştir. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.s), onlara küfürlerinde ısrar etmeleri halinde, ilahî azabı hatırlatıyor, bunu zikrediyordu. Ama onlar küfürlerinde ısrar ettikleri halde, başlarına böyle bir azap (hemen) gelmiyordu. Bu durum onların, Hz. Muhammed (s.a.s)'in doğruluğu hususunda şüpheye düşmelerine sebep oldu ve onlar *"Allah'ım, eğer bu (senin katından) bir hak ise, hemen bizim üstümüze gökten taş yağdır"*

dediler" (Enfâl, 32). Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"Hayır, onlar benim zikrimden şüphededirler"* buyurmuştur. Bu ikinci izaha göre, âyetteki, *"Hayır, onlar benim azabımı henüz tatmadılar"* buyruğunun manası, "Bu şüphe, o azabın hemen inmemesi sebebiyle hasıl olmuştur" şeklinde olur.

2) اَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ *"Onların nezdinde, o yegâne galip ve vehhâb Rabbinin rahmet hazineleri mi var"* âyetinin ifade ettiği cevap... Bunu şu şekilde izah ederiz: Peygamberlik mertebesi, yüce bir makam ve üstün bir derecedir. Bunu vermeye kâdir olan zatın, **"azîz"**, yani mükemmel kudret sahibi ve **"vehhâb"**, yani alabildiğine cömert olması gerekir. Böyle olan ise ancak Allahu Teâlâ'dır. Hak Sübhânehû ve Teâlâ, alabildiğine kudretli ve sehavetli olduğuna göre, bu nimeti bağışlaması kendisine bu nimetin bağışlanacağı kimsenin zengin veya fakir olmasına bağlı değildir. Yine bu, kendisine bu nimet hibe edilen şahsın düşmanlarının, onu sevip sevmemesine göre değişmez.

3) اَمْ لَهُمْ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَلْيَرْتَقُوا فِى الْاَسْبَابِ *"Yahut o göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan şeylerin mâlikiyeti onlara mı ait? Öyleyse sebeplerine sarılarak göğe yükselsinler"* âyetinin beyan ettiği cevap... Bil ki bu sözden kastedilenin, *"Onların nezdinde o azîz ve vehhâb Rabbinin rahmet hazineleri mi var?"* âyeti ile anlatılmak istenenden başka olması gerekir. Bu iki ifade arasındaki fark şudur: Allah'ın hazineleri sonsuzdur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Her şeyin hazinesi, katımızdadır"* (Hicr, 21) buyurmuştur. Gökler ve yerler de, o hazineler cümlesindendir. Dolayısıyla Allah bize o hâzineleri önce genel olarak zikredince, bunun peşinden, "gökler, yer ve ikisi arasında bulunan şeyler"den bahsetmiştir. Yani, "Bu şeyler de, Allah'ın hazinelerinin çeşitlerindendir. Binâenaleyh siz, bu çeşitlerden bile âciz olduğunuza göre, Allah'ın bütün hazinelerinden haydi haydi âciz olursunuz" demektir.

Bu iki cümle arasındaki fark hususunda söyleyebileceğim söz bundan ibarettir. Âyetteki, *"Öyleyse sebeplerine sarılarak göğe yükselsinler"* cümlesi ise, "Onlar, göklerin ve yerin mülkünün kendilerine ait olduğunu iddia ettiler. İşte bu sebeple onlara, "Sebeplere tutunarak, göğe çıkın ve sayesinde Arş'a ulaşacağınız, onun üzerine oturabileceğiniz, böylece bütün âlemi ve Allah'ın mülkünü idare edebileceğiniz, vahyi istediğiniz kimselere verebileceğiniz makamlara çıkın, çıkabilirseniz!" denilmek istenmiştir.

Bil ki İslâm filozofları bu ifadeye dayanarak, felekî kütlelerin ve Allah'ın onlara verdiği kuvvetlerin ve özelliklerin, süflî âlemde (dünyada) meydana gelen hâdiselerin sebepleri olduğuna, çünkü Allahu Teâlâ'nın, felekiyyâtı, "sebepler" olarak adlandırışını delil getirmişlerdir. Bu da bizim söylediğimiz manaya delâlet eder. Allah en iyi bilendir.

Allahu Teâlâ'nın, جُنْدٌ مَا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ مِنَ الْأَحْزَابِ *"Onlar, derme çatma gruplardan öyle bir ordudur ki, işte şurada hezimete uğratılmışlardır"* beyanıyla ilgili olarak incelenmesi gereken iki husus var: Birisi, bu âyetin lafızlarının izahı hakkında; diğeri ise, bunun daha önceki ifadelerle ilgisinin ne olduğu hakkındadır.

Birincisi: Âyetteki "**cünd**" kelimesi mübteda, "**mâ**" edatı, müphemlik ifade eden bir edat olup, tıpkı جِئْتُ لِأَمْرٍ مَا "Herhangi bir iş için geldim" ve عِنْدِى طَعَامٌ مَا "Yanımda, herhangi bir yiyecek var" denilmesi gibidir, "مِنَ الْأَحْزَابِ" kelimesi, "**cünd**"ün sıfatı; "**mahzûm**" kelimesi ise, mübtedanın haberidir. Âyette yer alan "هُنَالِكَ" kelimesinin "**cünd**"ün sıfatı olması ve mananın, "Orada olan ordu" şeklinde olması düşünülebileceği gibi, bunun "**mahzûm**" ile ilgili olup, "O gruplardan meydana gelen o ordu orada, yani Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini tenkit ettikleri sözleri söyledikleri o yerde hezimete uğramıştır" manasına gelmesi de mümkündür.

Mekke Fethinin Beşareti

İkincisi: Allahu Teâlâ, "Eğer onlar göklerin ve yerin sahibi iseler, sebeplere tutunup göğe çıksınlar!" buyurunca, bunun peşinden, onların çeşitli gruplardan meydana gelmiş derme çatma bir ordu olduklarını, bozguna uğratılacaklarını, çok zayıf olduklarını, dolayısıyla göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin sahibi olamayacaklarını anlatmak istemiştir. **Katâde,** âyetteki, *"şurada"* ifadesinin, Bedir gününe bir işaret olduğunu; Allahu Teâlâ'nın, henüz Müslümanlar Mekke'de iken, müşriklerin ordularının hezimete uğratılacağını haber verdiğini ve bu âyetin manasının (müjdesinin), Bedir günü gerçekleştiğini söylemiştir. Bunun Hendek günü olduğu da söylenmiştir. Ama bence doğruya en yakın olan, bu ifadeyle, Mekke fethi gününe işaret edilmiş olmasıdır. Çünkü âyetin manası bu durumda, "Onlar bu kelimeleri söyledikleri o yerde hezimete uğrayacak olan bir ordudurlar" şeklinde olup, o yer Mekke'dir. Dolayısıyla âyetten kastedilen mananın, "Onlar Mekke'de hezimete uğrayacaklardır" şeklinde olması gerekir. Bu ise, Fetih gününden başkası değildir. Allah en iyi bilendir.

Önceki Münkirlerin Akıbeti

كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَفِرْعَوْنُ ذُو الْأَوْتَادِ ﴿١٢﴾ وَثَمُودُ وَقَوْمُ لُوطٍ وَأَصْحَابُ لْـَٔيْكَةِ أُولَٰئِكَ الْأَحْزَابُ ﴿١٣﴾ إِنْ كُلٌّ إِلَّا كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ عِقَابِ ﴿١٤﴾ وَمَا يَنْظُرُ هَٰؤُلَاءِ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ ﴿١٥﴾

"Onlardan evvel Nûh kavmi, Âd kavmi ve kazıklar sahibi Firavun kavmi, Semûd ve Lût kavimleri ile Eyke ahalisi de, peygamberlerini yalanlamışlardı. İşte o grupların akıbeti... Onların her biri, ancak o peygamberleri yalanladıkları için onlara azabım hak oldu. Bunlar da, (hayvan) sağımı aralığı kadar bile gecikmeyecek bir tek korkunç sesten başka bir şey beklemiyorlar" (Sâd, 12-15).

Bil ki Allahu Teâlâ, bu kavmin şüphelerine cevap verirken, kendilerine bekledikleri azabın gelmemesinden ötürü, tefekkür ve istidlâle önem vermediklerini belirtince, bu âyette de, önceki peygamberlerin kavimlerinin de böyle olduklarını, ama önünde sonunda, onlara o azabın geldiğini bildirmiştir. Allahu Teâlâ'nın bundan maksadı, o azabın geleceğini haber veren peygamberlerini bu hususta yalanlayan bu kâfirleri korkutmaktır. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, o kavimlerden altısını burada zikretmiştir. Bu kavimlerden ilki, **Nûh** (a.s)'un kavmidir. Onlar, **Hz. Nûh** (a.s)'u yalanlayınca, Allah onları tufan ile suda boğarak imha etti. İkincisi, **Hûd** (a.s)'un kavmi **Âd**'dır ki, bunlar da **Hz. Hûd** (a.s)'u yalanlayınca, Allah bunları da, bir rüzgâr (kasırga) ile imhâ etti. Üçüncüsü **Firavun** ve kavmidir. **Firavun, Hz. Musa** (a.s)'yı yalanlayınca Allah onu, ordusuyla birlikte suda boğarak yok etti. Dördüncüsü **Sâlih** (a.s)'in kavmi **Semûd**'dur. Bunlar, **Hz. Sâlih** (a.s)'i yalanlayınca, o sayha (nârâ) ile helâk oluverdiler. Beşincisi, **Hz. Lût** (a.s)'un kavmidir. Bunlar da onu yalanlayınca, yere geçirilerek helâk edildiler. Altıncısı, **Şuâyb** (a.s)'ın kavmi olan **Eyke** ahalisidir. Bunlar da, onu yalanlayınca, (bir bulutla) gölgelendirildikleri o günün azabı ile cezalandırıldılar.

Zil Evtâd Firavun

Âlimler, "Cenâb-ı Hakk'ın **Firavun**'u, şu sebeplerden ötürü, "Kazıklar sahibi" diye tavsif etmiştir" demişlerdir.

b) Bu "**evtâd (veted)**" (kazık) kelimesinin aslı, çadırın ipleri veya binanın kirişleri gibi binanın sebatına vesile olan şeylere denir. Daha sonra bu kelime, mecazî olarak izzet ve hakimiyeti ifade için kullanılmıştır. Nitekim şâir,

وَلَقَدْ غَنُوا فِيهَا بِأَنْعَمَ عَيْشَةٍ فِى ظِلِّ مُلْكٍ ثَابِتِ الْأَوْتَادِ

"Andolsun ki onlar orada, kazıkları sağlam mı sağlam olan bir mülk ve saltanatın gölgesinde, en güzel bir yaşayışla ömür sürdüler" demiştir.

Kâdî şöyle der: "Bu kelimeyi, bu manaya almak daha uygundur. Çünkü peygamberleri yalanlayan **Firavun**'un, muazzam saltanatına rağmen Allahu Teâlâ tarafından gelen imha emriyle helâk olmasının muhatapta uyandıracağı tesir daha büyüktür.

2) **Firavun,** yukarıya doğru kazıklar dikiyor, azap edilecek şahsın, ellerini ve ayaklarını o dört kazık arasında geriyor, bu uzuvlardan her birini çiviliyor ve bu kimseyi, ölünceye kadar havada asılı bırakıyordu.

3) Azap edilecek şahsı, yere çakılmış kazıklara bağlıyor ve bu kimsenin üzerine akrep ve yılanları salıveriyordu.

4) **Katâde,** bunların, **Firavun**'un yanında bulunan ve oyun vesilesi olan birtakım kazıklar, ipler ve oyuncakların olduğunu söylemiştir.

5) **Firavun**'un ordusu çok sayıda idi. O geniş ordunun teçhizat ve donanımı ihtişamlı idi. Dolayısıyla, çadırlardan ötürü, çokça kazık kullanıyorlardı. Bu sebeple de, böylece meşhur oldu.

6) Âyetteki, "**zu'l-evtâd**" tabiri, kalabalık cemaati olan demektir. O cemaat "kazıklar" ile ifade edilmiştir, çünkü onlar, tıpkı kirişlerin ve kazıkların binayı sağlam tutması gibi, **Firavun**'un işini yerine getiriyor, onun memleketini ve mülkünü sapasağlam yapıyorlardı.[2]

Âyetteki, "**eyke**" kelimesine gelince, bu da, birbirine girmiş, koruluk demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, أُولٰئِكَ الْأَحْزَابُ *"İşte o grupların âkıbeti"* buyurmuştur ki, bu tabirle ilgili olarak birkaç görüş ileri sürülmüştür:

1) Bu, "Bahsettiğimiz bu ümmetler, peygamberlerinin aleyhine bir araya gelen ve bizim, bu sebepten dolayı kendilerini imha ettiğimiz kimselerdir.

2 Bu ayetteki evtâd'ın "Piramitler" olarak tefsir edilmesi daha tercihe şayandır. Zira bunlar Mısır Firâvunlarına mahsustur. Piramitler de dağlar gibi yerin içine girme büyüklük özelliklerine sahiptir. Nitekim "وَالْجِبَالَ اَوْتَادًا" ayetinde dağlar "evtâd" diye nitelendirilmiştir. (Matbu nüshada neşîrin notu).

Binâenaleyh, benzerini senin kavmine de yaparız" demektir. Bu böyledir, zira Cenâb-ı Hak, *"Öyle bir ordudur ki işte şurada hezimete uğratılmıştır"* (Sâd, 11) ifadesiyle, Hz. Muhammed (s.a.s)'in kavminin, bu gruplardan, yani önceki gruplar cinsinden bir hizip olduğunu belirtmiştir. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, kendisinin geçmiş gruplara, onları imha etmekle muâmele ettiğini belirtince, bu, Hz. Muhammed (s.a.s)'in kavmi için adamakıllı bir tehdit ve korkutma olmuştur.

2) Bu tabirin manası, onları alabildiğince kuvvetli ve çok olmakla vasfetme olup, bu tıpkı, "Adam, falancadır" denilmesi gibidir. Buna göre mana, "O grupların bunca mükemmel kuvvetlerine rağmen akıbetleri, helak olduğuna göre, ya bu miskin, zayıf ve cılız kimselerin durumu nasıl olur?" şeklinde olur.

Bil ki bu kimseler, bu haberleri tasdik etseler de etmeseler de, bu bir sakındırmadır, korkutmadır. Çünkü, bu hadiselerin neticeleri ve izleri devam edegelmekte olup, bu kuvvetli bir zan ifade eder. Dolayısıyla da onlar, ister istemez sakınır, kendilerine çekidüzen verirler. Bir de, bu ifadenin yeniden tekrarlanması, yine sakınmayı gerektirir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنْ كُلٌّ إِلَّا كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ عِقَابِ *"Onların her biri, ancak o peygamberleri yalanladıkları için onlara azâbım hak oldu"* buyurmuştur ki bu, "Bu grupların her biri peygamberlerini, terğîb ve terhibleri hususunda onları yalanlayınca, bir müddet sonra olsa bile, mutlaka onların üzerine o azap inivermiştir" demek olup, bundan maksat, dinleyenleri kötülüklerden caydırmak, men etmektir.

Sayhanın Manası

Daha sonra Cenâb-ı Hak, helâkleri gecikse bile, o azâbın onların başına geldiğini beyân etmek üzere وَمَا يَنْظُرُ هٰؤُلَاءِ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ *"Bunlar da (hayvan) sağımı aralığı kadar bile gecikmeyecek, bir tek korkunç sesten başka bir şey beklemiyorlar..."* buyurmuştur. Bu sayhanın ne demek olduğu hususunda da şu iki görüş ileri sürülmüştür:

1) Bununla; onların başına, tek bir defada ve ansızın gelen bir azap kastedilmiştir. Nitekim bir topluluk toptan yok olup gittiğinde صَاحَ الزَّمَانُ بِهِمْ "Zaman onları silip süpürdü, toptan yok etti" deyimi kullanılır. Nitekim şair de,

صَاحَ الزَّمَانُ بِآلِ بَرْمَكَ صَيْحَةً خَرُّوا لِشِدَّتِهَا عَلَى الْأَذْقَانِ

"Zaman Bermek oğullarına öyle bir çığlık bastı, öyle felaket getirdi ki, onlar, bunun şiddetinden çeneleri üzere kapaklandılar" demiştir. Bu kelimenin aslı, bir topluluğa hücum edildiğinde ortaya çıkan bağrışmadan, *"sayha"*dan da olabilir demiştir. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlar, kendilerinden evvel geçmişlerin günleri gibi (bir gün)den başkasını mı bekliyorlar?"* (Yûnus, 102) âyetidir.

2) Bu sayha, sûr'a ilk üflenen nefhanın sayhası ve çığlığıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, Yâsîn Sûresi'nde, *"Onlar birbiriyle itişip dururlarken kendilerini yakalayacak bir tek sayhadan başkasını gözetmezler"* (Yâsîn, 49) buyurmuştur. Buna göre mana, "Onlar, dünyada her ne kadar benim azabımı tatmadıysalar da, bu azap, kıyamette onlar için hazırdır!" şeklinde olur. Bu azâbın onlara yaklaştığı manasında olmak üzere, kendilerine bu azap gelmiş ve onları, o azâbı gözetleyenler kılmışçasına, onlar bu azap sebebiyle tıpkı, bir şeyi gözeten ve her an gelmesini bekleyen ve gözünün ucunu o yana doğru yönelten bir kimse gibi addolunmuşlardır.

Fevak'ın Manası

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu sayhayı nitelemek üzere, مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ *"(Hayvan) sağımı aralığı kadar bile gecikmeyecek"* buyurmuştur. **Hamza** ve **Kisâî,** bu kelimeyi fâ'nın dammesiyle "**fuvak**" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları fethayla, "**fevak**" şeklinde okumuşlardır. **Kisâî, Ferrâ, Ebû Ubeyde** ve **Ahfeş,** bu ikisinin de Arapların kullandığı "فَوَاقُ النَّاقَةِ" deyiminden olmak üzere, iki ayrı lehçe olduğunu söylemişlerdir ki, bu deyim "devenin iki sağımı arasındaki zaman" manasında olup, temel anlamı, "dönme ve rücû etme" manasına dayanır. Nitekim, "sağlığına döndü, kavuştu" anlamında "اَفَاقَ مِنْ مَرَضِهِ" denilir. Binâenaleyh, sütün memeye dönmesi için, iki sağım arasında bulunan zamana, fâ'nın fethası veya dammesiyle "**fevâk**" veya "**fuvâk**" denilir. Bu tıpkı senin, "قَصَاصُ الشَّعْرِ" ve قَصَاصُهُ "Makasın saçtaki izi-onun izi" demen gibidir. **Vâhidî,** "**fevâk**" ve "**fuvâk**" kelimelerinin "**ifâka**" mastarından iki isim olup, "**fâka**" (فَاقَةْ) kelimesinin de, tıpkı, "hastanın iyileşip kendine gelmesi" manasında, dönmek ve yatışmak manasında olduğunu, ancak ne var ki, fethâ ile olan "**fevâk**"ın mastar yerinde kullanılabilen bir kelime; damme ile "**fuvâk**"ın ise, sütün memeye dönüş süresine verilen bir ad olduğunu söylemiştir.

Vâhidî, el-Basît adlı eserinde, **Ebû Hureyre**'den, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, bu âyet hakkında, يَأْمُرُ اللهُ إِسْرَافِيلَ فَيُنْفَخُ نَفْخَةَ الْفَزَعِ. فَيَمُدُّهَا وَيُطَوِّلُهَا وَهِيَ الَّتِي يَقُولُ:

مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ *"Allah, İsrâfil'e emreder de, o da, yürekleri yerinden oynatan o nefhayı üfler. Derken bu nefhayı uzattıkça uzatır. Ki, işte bu nefha, Cenâb-ı Hakk'ın, "مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ" buyurduğu hususturu"* dediğini rivâyet etmiştir. **Vâhidî** sözüne devamla şöyle der: "Bu hadîse göre, âyetteki bu tabirin manası,

a) Sayhanın sona ermesi ve dinmesi yoktur.

b) Onun için, bir dönüş ve sükûnet yoktur" şeklinde olabilir ki, bu da, "O sayha, dinmez ve dinme haline de dönmez" demektedir. Ve yine, aynı hal üzere kalan herkes için, "O bundan dönmez **(lâ yufîku)** ve dönmek istemez **(lâ yestefîku)** denilir. Allah en iyisini bilendir."

Dâvûd (a.s)'un Saltanatı

وَقَالُوا رَبَّنَا عَجِّلْ لَنَا قِطَّنَا قَبْلَ يَوْمِ الْحِسَابِ ﴿١٦﴾ اِصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ ذَا الْاَيْدِ ۚ اِنَّهُ اَوَّابٌ ﴿١٧﴾ اِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْاِشْرَاقِ ﴿١٨﴾ وَالطَّيْرَ مَحْشُورَةً ۖ كُلٌّ لَهُ اَوَّابٌ ﴿١٩﴾ وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ وَاٰتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصْلَ الْخِطَابِ ﴿٢٠﴾

"(Şöyle) dediler: "Ey Rabbimiz, hesap gününden evvel bizim, amel defterlerimizi acele ver..." Onlar ne derlerse, sabret. Kulumuzu, o kuvvet sahibi Dâvûd'u hatırla. Çünkü o, daima Allah'ın rızasına dönen bir zattı. Biz ona dağları musahhar kıldık da bunlar, akşamleyin ve kuşluk vakti onunla birlikte tesbih ederlerdi. Kuşları da toplu olarak onun emrine bağlı kıldık. Dağlardan ve kuşlardan her biri onun tesbihiyle devamlı tesbih ederdi. Onun mülkünü de kuvvetlendirdik. Ona hikmet ve fasl-ı hitap verdik" (Sâd, 16-20).

Üçüncü Şüpheleri: Ba's

Bil ki biz, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O kâfirler, içlerinden, tehlikeleri bildiren (bir peygamber) geldiğinde şaştılar." Bu dedi(ler), bir büyücü, bir yalancıdır"* (Sâd, 4) ifadelerini tefsir ederken, o müşriklerin, şu üç şüpheden dolayı şaştıklarını söylemiştik:

a) Ulûhiyyetle ilgili olan husus... Ki bu, onların, *"o, tanrıları bir tek tanrı mı yapmış?!"* (Sâd, 5) şeklindeki sözlerinden anlaşılan hususdur.

b) Nübüvvet müessesesi ile ilgili olan husus... Ki, bu da onların, *"O Kur'ân, aramızdan ona mı indirilmiş?"* (Sâd, 8) şeklindeki sözlerinden anlaşılan hususdur.

c) Âhiret (meâd)le ilgili olan husus... Bu da onların, *"Şöyle dediler: "Ey Rabbimiz, hesap gününden evvel bizim, amel defterlerimizi acele ver"* şeklindeki sözlerinden anlaşılan hususdur. Bu böyledir, zira bu müşrik topluluk, haşr ve dirilme fikrini alabildiğine inkâr ediyor, böylece de haşr ve neşr fikrinin yanlışlığı ile, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetinin yanlışlığına istidlâl ediyorlardı. "**Kıtt**", bir şeyin parçası demektir. Çünkü, o onu parçaladığında, onu ondan koparmış olur. Bağış sayfasına da, "**kıtt**" denilir. Hz. Peygamber (s.a.s), mü'minlere, cennetin va'dedildiğinden bahsedince, bu kâfirler alay ederek, ya, "Bizim, cennetten olan hissemizi peşin ver!" veya "bize amel defterimizi hemencecik ver de bir bakalım!" demişlerdir.

Bil ki o kâfirler, *"Bu, bir büyücüdür, bir yalancıdır"* (Sâd, 4) ve istihzâ ederek, "Bizim nasibimizi hemencecik ver" diyerek, Hz. Peygamber (s.a.s)'e karşı alabildiğine sefih ve alçakça davranınca, Allah, Peygamberi'ne, onların bu beyinsizliklerine karşı sabretmesini emretmiş de, اِصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ *"Onlar ne derlerse, sabret"* buyurmuştur.

Dâvûd (a.s) ile Münasebet

İmdi eğer, bu emirle *"Kulumuz Dâvûd'u an"* emri arasında ne münasebet vardır?" denilirse, biz deriz ki: Bu iki ifâde arasındaki münasebet birkaç yönden izah edilebilir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s)'e sanki, "Sen bu cahillerin, Allah'a karşı cür'etlerini, haşri ve neşri retlerini gördün ise, Allah'ı ta'zimi ve haşr gününden çekinmesi örnek olan bir zatın, **Dâvûd** (a.s)'un kıssasını hatırla" denilmek istenmiştir. Çünkü, iki zıt şeyden birinin elde ettiği şeref ve kıymet oranında zıddının noksanlığı ortaya çıkar.

b) Hz. Muhammed (s.a.s)'e âdeta, "O müşriklerin senin sözünü ve dinini inkâr etmeleri sebebiyle, kalbin daralmasın. Çünkü onlar sana muhalefet ediyorlarsa bilesin ki, peygamberlerin ululuları ve büyükleri, sana muvafakat etmektedirler" denilmek istenmiştir.

c) Âlimlerin, **Hz. Dâvûd** (a.s) kıssasıyla ilgili olarak iki görüşleri bulunmaktadır: Kimileri, bu kıssanın onun hatasına delalet ettiğini söylerlerken,

kimileri de, bu kıssanın ondan herhangi bir hata sadır olmadığına delâlet ettiğini söylemişlerdir. Birinci görüşü benimseyenlere göre, bu ikisi arasındaki münasebet şu şekilde kurulabilir: Hz. Muhammed (s.a.s)'e âdeta, "Senin kederin ve üzüntün, ancak o kâfirlerin seni yalanlamalarından kaynaklanmaktadır. **Dâvûd** (a.s)'un kederi ise, bu günaha düşmesi sebebiyledir. Dâvûd (a.s)'un kederinin daha şiddetli olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh, senin içinde bulunduğun kederin hafiflemesi için, **Dâvûd** (a.s)'un kıssası ve **Dâvûd** (a.s)'daki o büyük üzüntüyü bir düşün!" denilmek istenmiştir.

İkinci fikri benimseyenler ise şöyle demişlerdir: **Dâvûd** (a.s)'un yanına giren o iki davacı, beşer idiler. Onlar, **Dâvûd** (a.s)'un yanına, ancak onu öldürmek için girmişlerdi. Derken **Dâvûd** (a.s), o ikisinden korktu, buna rağmen, onlara eziyet etmeye yönelmedi ve onların aleyhine, bedduada da bulunmayıp, -ilerde de geleceği üzere- tam aksine, onlar için mağfiret talebinde bulundu. İşte bu sebeple de, Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, **Dâvûd** (a.s)'un bu güzel davranışı ve tutumu hususunda, ona uymasını emretti.

d) Kureyşliler, Hz. Muhammed (s.a.s)'i yalanlamış, genelde onlar, "Bu, fakir bir yetimdir" dedikleri için onu hafife almışlardı. Daha sonra Cenâb-ı Hak, ona, **Dâvûd** (a.s)'un mülkünün mükemmelliğini anlatmış, dünyada, kederler ve üzüntülerden kurtulmanın imkânsız olduğunu anlaması için, **Dâvûd** (a.s)'un, bunca mülküne rağmen, kederlerden, üzüntülerden ve sıkıntılardan kurtulamadığını beyân buyurmuştur.

e) Cenâb-ı Hakk'ın sabır isteyen emri **Dâvûd** (a.s)'a hasredilmemiş, **Dâvûd** (a.s)'un kıssasının peşinden, diğer peygamberlerin kıssaları da anlatılmıştır. Buna göre Cenâb-ı Hak onlardan her birine, hususî bir kederin ve üzüntünün tahsis edilmiş olduğunu bildirmek için, peygamberine adeta, "Onların dediklerine sabret ve diğer peygamberlerin durumlarını nazar-ı dikkate al. İşte bu durumda sen, dünyanın, kederlerden, üzüntülerden uzak olmadığını, Allah katında elde edilen o yüce derecelerin ancak dünyada iken, çeşitli sıkıntılara ve yorgunluklara katlanmakla elde edildiğini anlamış olursun" demek istemiştir. Bizim, bu makamda yapabileceğimiz izahlar, bunlardır. Burada, öncekilerden daha kuvvetli ve daha güzel bir izah da vardır ki, bu, İnşaallah, "كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ اِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا اٰيَاتِهِ" (Sâd, 29) âyetinin tefsirine geldiğimizde yapılacaktır.

Bil ki, Allahu Teâlâ, bundan sonra dokuz peygamberin durumundan bahsetmiş, bunlardan üçünü tafsilatlı, diğer altısını da kısaca ele almıştır.

Dâvûd (a.s)'un Kıssası

Birinci kıssa: Dâvûd (a.s)'un kıssasıdır. Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın, bu kıssada bahsettiği şeylerin temel noktaları, şu üç çeşit sözdür:

a) Allah'ın, **Dâvûd** (a.s)'a verdiği, uhrevî ve dünyevî mutlulukları gerektiren sıfatların tafsilatlı anlatılması.

b) O iki davacının işinden dolayı, **Hz. Dâvûd** (a.s)'un başına gelen o hadisenin izahı.

c) Bu hadisenin vukuundan sonra, Allahu Teâlâ'nın, **Dâvûd** (a.s)'u halifesi olarak seçmesi. Birinci nev'e yani, Allah'ın, **Dâvûd** (a.s)'a verdiği mükemmel mutlulukları gerektiren o sıfatların izah edilmesine gelince bunlar on tanedir:

Dâvûd (a.s)'a Yapılan Lütuflar

1) Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, *"(Habibim), onlar ne derlerse, sabret. Kulumuz Dâvûd'u hatırla"* deyip, bu denli kıymetli olmasına rağmen, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, Allah'a taat konusunda sabretmesini teminen, **Dâvûd** (a.s)'a uymasını emretmesidir ki bu, Allah, mahlûkatın en üstünü olan Hz. Muhammed (s.a.s)'e iyi ahlâk hususunda **Dâvûd** (a.s)'a uymasını emrettiğinde, **Dâvûd** (a.s) için alabildiğine bir şeref ve alabildiğine bir ikrâmdır.

2) Cenâb-ı Hak, **Dâvûd** (a.s) hakkında, *"Kulumuz Dâvûd"* buyurmuş, **Hz. Dâvûd** (a.s)'u, kendisinin kulu olmakla tavsif etmiş; kendisini de alabildiğine ta'zîm ve saygı ifâde eden, çoğul sîgasıyla anmıştır ki, bu da son derece şeref vermedir. Baksana, Cenâb-ı Hak, miraç gecesinde Hz. Muhammed (s.a.s)'i, şerefyâb etmek isteyince, "سُبْحَانَ الَّذِی اَسْرٰی بِعَبْدِهٖ" (İsrâ, 1) buyurarak kulluğun en yüksek mertebe olduğuna işaret etmiştir. Binâenaleyh, tefsirini yapmakta olduğumuz âyetin bu ifadesi, **Dâvûd** (a.s)'un alabildiğine kıymetli bir zât olduğuna delâlet eder. Böylece de bu, aynı zamanda, **Dâvûd** (a.s)'un derecesinin yüksekliğinin bir delili olmuş olur. Çünkü, Allahu Teâlâ'nın, peygamberlerini kendisine kul olmakla tavsif etmesi, onların, O'na taatteki gayretleri sebebiyle kulluğu tahakkuk ettirdiklerini ihsâs ettirmektedir.

3) Âyetteki, ذَا الْاَيْدِ *"kudret sahibi"* ifadesinin anlattığı husus... Bu, "taat olan şeyleri edaya ve günahlardan kaçınmaya gücü olan" demektir. Bu böyledir. Çünkü Allahu Teâlâ, **Hz. Dâvûd** (a.s)'u, kuvvetli olmakla övünce, bu kuvvetin, övülmeyi gerektiren bir şekilde olması gerekir. Büyük övgüyü gerektiren kuvvet ise, ancak emrolunanı yapmaya ve nehyolunandan kaçmaya dair olan güç-kuvvettir. Burada geçen, "**el-eyd**" ifadesi, tıpkı, *"Ey Yahya, kitabı kuvvet ile al"* (Meryem, 13) ve *"Bunu kuvvet ile al"* yani, "emanetleri yerine vermede gayret ile dine daveti ifada şiddet ve âcizliği bırakmak suretiyle, bu levhaları al" (A'râf, 145) âyetlerindeki "kuvvet" kelimesi gibidir. Binâenaleyh "eyd" ile "kuvvet" aynı manaya gelir. Hak Teâlâ'nın, "...هُوَ الَّذِى اَيَّدَكَ بِنَصْرِهِ..." (Enfal, 62); "...وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ..." (Bakara, 87) ve "وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِاَيْدٍ" (Zâriyât, 47) âyetlerindeki kelimeler de bu manayadır. **Katâde**'nin, âyetin bu kelimesini, "Cenâb-ı Hak, **Hz. Dâvûd** (a.s)'a, ibadet hususunda bir kuvvet ve din hususunda bir anlayış verdi. Çünkü o, geceleri namaz kılar ve zamanının yarısını oruçlu geçirirdi" diye tefsir ettiği rivâyet edilmiştir.

4) Âyetteki, اِنَّهُ اَوَّابٌ *"O dâima (Allah'ın rızasına) dönen bir zattı"* ifadesinin anlattığı husus... Yani **Dâvûd** (a.s), bütün işlerinde Allah'a taate dönerdi. **Evvâb,** birisi döndüğünde kullanılan "آبَ" fiilinin, fa'âl vezninde bir isimdir. Nitekim Cenâb-ı Hak, اِنَّ اِلَيْنَا اِيَابَهُمْ *"Onların dönüşleri şüphesiz bizedir"* (Gâşiye, 25) buyurmuştur. Fa'âl vezni, mübalağa ifade eden bir sîgadır. Nitekim "**kattâl**" ve "**darrâb**" kelimelerinin, "**kâtil**" ve "**dârib**"den daha mübalağalı (ileri) bir mana ifade ettiği söylenmiştir.

5) Âyetteki, اِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْاِشْرَاقِ *"Gerçekten biz dağları musahhar kıldık da bunlar, akşamleyin ve kuşluk vaktinde onunla birlikte tesbih ederlerdi"* âyetinin ifade ettiği husus... Bu âyetin bir benzeri de, *"Ey dağ, onunla birlikte (Rabbine) dön" (dedik). Kuşlara da (bunu emrettik)"* (Sebe, 10) âyetidir. Bu ifade ile ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Bu ifadeyle ilgili olarak şu izahlar yapılabilir:

a) Allahu Teâlâ, dağın kütlesinde hayatı, aklı, kudreti ve konuşma özelliğini yarattı. Böylece o dağ, Allah'ı tesbih eder hale geldi. Bu âyetin bir benzeri de, *"Rabbi dağa tecelli edince..."* (A'râf, 143) âyetidir. Çünkü bunun manası da, "Allah o dağda aklı, anlayışı, sonra da kendisini görme kabiliyetini yarattı" demektir. İşte tefsir ettiğimiz âyetin manası da böyledir.

b) **Kaffâl**'ın tefsirinde rivâyet ettiğine göre şöyle denebilir: Allahu Teâlâ **Dâvûd** (a.s)'a, sesinin şiddetli ve güzel oluşundan ötürü, dağda hoş bir yankı ve yine sesinin güzelliğinden ötürü, kuşların kendisine kulak vereceği bir özellik vermiştir. Böylece dağın yankısı ve kuşların Dâvûd (a.s)'la beraber cıvıldayışları, âdetâ bir tesbih olmuştur. **Muhammed b. İshâk** şunu anlatmıştır: "Allahu Teâlâ, hiçbir mahlûkuna, **Dâvûd** (a.s)'a verdiği gibi güzel bir ses vermemiştir, öyle ki o, **Zebûr**'u okurken, vahşi hayvanlar, Dâvûd (a.s)'un onları boyunlarından yakalayabileceği bir mesafeye kadar yaklaşırlardı."

c) Allahu Teâlâ, dağları onun emrine âmâde kılmıştır. Bundan dolayı onlar, onun istediği yöne-yere hareket ediyorlardı. İşte dağların böyle, onun istediği yere gitmeleri bir tesbihtir. Çünkü onların bu hareketi, Allah'ın kudret ve hikmetinin mükemmelliğine delâlet eder.

İkinci bahis: Keşşâf sahibi, âyetteki يُسَبِّحْنَ *"tesbih ederler"* ifadesinin **"müsebbihât"** (tesbih edici oldukları halde) manasında olduğunu söylemiştir. Buna göre eğer, "Bu iki ifade arasında bir fark var mıdır?" denilirse, biz deriz ki: "Evet. **Abdulkâhir en-Nahvî**'nin (**el-Cürcânî**'nin) **"Delâilü'l-İ'caz"**ında da beyan ettiği gibi, fiil sîgası, o işin tekrar tekrar yapıldığına; isim sîgası ise, o işin devamlı olarak (kesintisiz) yapıldığına delâlet eder. Bunun böyle olduğu sabit olduğuna göre, âyetteki bu fiil, dağların tesbihinin zaman zaman, peyderpey meydana geldiğine ve bu sesi duyanların, dağların tesbihatını dinlemek için hazır bulunduklarına delalet eder.

İşrak

Üçüncü bahis: Zeccâc şöyle der: "Güneş doğduğunda, "شَرَقَتِ الشَّمْسُ"; etrafı aydınlattığında, "اَشْرَقَتِ الشَّمْسُ" denilir." Bu ikisinin aynı manaya olduğu da söylenmiştir. Fakat, birinci şekli daha fazla kullanılır. Çünkü Araplar, شَرَقَتِ الشَّمْسُ وَالْمَاءُ يَشْرُقُ "Güneş doğdu, su ortaya çıktı" ifadelerini çokça kullanır.

Duha Namazı

Dördüncü bahis: Âlimler, kuşluk namazının meşru oluşu hususunda bu âyeti delil getirmişlerdir. **Ümmü Hânî** (r.anha)'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir. "Hz. Peygamber (s.a.s) yanımıza geldi, abdest suyu istedi ve abdest alıp, kuşluk namazını kıldı ve sonra, *"Ey Ümmü Hânî, bu işrâk (kuşluk) namazıdır"* dedi. **Tâvûs İbn Abbas** (r.a)'tan şöyle dediğini nakletmiştir: *"Sizler, Kur'ân'da kuşluk namazından bahsedildiğini biliyor musunuz?"*

Yanındakiler, "Hayır" deyince o, bu âyeti okuyarak, *"Dâvûd (a.s) bu namazı kılardı. Kuşluk namazı aklıma geldiğinde, bunu bu âyette bulurum"* demiştir.

6) Hak Teâlâ'nın وَالطَّيْرَ مَحْشُورَةً *"Toplanıp gelen kuşların da her biri onun tesbihi sebebiyle tesbih ediyorlardı"* âyetinin ifâde ettiği sıfat... Bu ifâdeyle ilgili birkaç bahis var:

Birinci bahis: "**Tayr**", "**cibâl**" *"dağ"* üzerine atıf olup, takdiri, "Kuşları da toplanmış olarak, ona musahhar kıldık" şeklindedir. **İbn Abbas** (r.a) şöyle der: "**Dâvûd** (a.s) tesbîhata başladığında, dağlar ona uyar, kuşlar ona doğru gelip toplanır ve onunla birlikte tesbihatta bulunurlardı. Kuşların ona doğru toplanmaları, onların "haşr"idir." Bu izaha göre, o kuşları böyle bir araya toplayan Allahu Teâlâ olmuş olur. Eğer "akılları olmadığı halde, kuşlar Allah'ı nasıl tesbih edebilirler?" denilirse, biz deriz ki: Bu hususta şöyle denebilir: "Allahu Teâlâ, onlarda, kendisini bilebilecekleri kadar akıl yaratmıştır. İşte bu durumda onlar Allah'ı tesbih etmişlerdir. Bütün bunlar (aslında), **Hz. Dâvûd** (a.s)'un birer mu'cizesidir."

İkinci bahis: Keşşâf sahibi şöyle der: "Bu âyetteki "**mahşûreten**" kelimesi, önceki âyette geçen, يُسَبِّحْنَ *"tesbih ederler"* sözünün mukâbili olarak getirilmiştir. Fakat tesbihteki bu işin zaman zaman meydana geldiğini anlatma gibi bir mana, bu kelimede yoktur. İşte bundan dolayı bu kelime, fiil değil, İsim olarak getirilmiştir. Bunun sebebi şudur: "Eğer, "Haşrin (toplanmanın), onları toplayan tarafından bir anda meydana getirildiği" manasında, "Kuşları da, tesbih eder oldukları halde bir araya toplayarak, **Dâvûd** (a.s)'un emrine âmâde kıldık" denilmiş olsaydı, bu da bir önceki âyette olduğu gibi, o tesbihin zaman zaman olduğuna delalet ederdi. Allah en iyi bilendir.

Üçüncü bahis: Buradaki, "**tayrun**" ve "**mahşûrun**" kelimeleri merfû (ötüreli) olarak da okunmuştur.

7) Âyetteki, "كُلٌّ لَهُ أَوَّابٌ" ifadesinin anlattığı husus... Bu, "Dağlardan ve kuşlardan her biri evvâb, yani çokça dönüp gelici idiler. Yani **Dâvûd** (a.s), ne zaman tesbihe başlasa, dağlar da ona icabet eder, uyarlardı, kuşlar da dağların, tesbihatına dönerlerdi, uyarlardı" demektir. Bu sıfat ile, bundan önceki sıfat arasındaki fark şudur: Biz, önceki sıfatta dağların ve kuşların, **Dâvûd** (a.s)'un tesbihi ile birlikte tesbih ettiklerini anlıyoruz. Bu sıfatta ise, bu birlikte tesbih etmenin devamlı olduğunu anlıyoruz.

"**Lehû**" (ona) ifadesindeki zamirin, Allah'a râcî olduğu ve "**Dâvûd** (a.s), dağlar ve kuşlar, Allah'a rücû ederlerdi, yani tesbih için O'na yönelir ve O'nu tesbih ederlerdi" manasına geldiği de söylenmiştir.

8) وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ *"Onun mülkünü de kuvvetlendirdik"* âyetinin ifade ettiği sıfat... Cenâb-ı Hak bir başka âyetinde, bu fiili bu manada kullanarak *"Kardeşinle senin pazunu kuvvetlendireceğiz"* (Kasas, 35) buyurmuştur. "شَدَّ" fiilinin, ileri bir mana ifade ettiği de söylenmiştir.

Bu kuvveti sağlayan sebepler pek çok olup, ya dünyevî, ya dinî sebeplerdir. Dünyevî olanlar ile ilgili olarak âlimler şu iki izahı yapmışlardır:

a) **Vâhidî, Saîd b. Cübeyr**'in, **İbn Abbas** (r.a)'tan şunu rivâyet ettiğini söylemiştir: "**Hz. Dâvûd** (a.s)'u her gece otuz altı bin adam beklerdi. Dolayısıyla sabah olduğunda onlara, "Haydi artık gidin. Şüphesiz Allah'ın peygamberi **(Dâvûd)** sizden râzı oldu" denilirdi." Başkaları bu sayının daha fazla olduğunu söyleyerek, kırk bin kişi olduklarını ileri sürüp, **Dâvûd** (a.s)'un saltanat açısından, yeryüzü krallarının en güçlüsü olduğunu ifade etmişlerdir.

İkrime, İbn Abbas (r.a)'ın şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "Bir adam, **Hz. Dâvûd** (a.s)'a gelerek, bir başkasının kendisinin bir sığırını gasp ettiğini iddia etti. Ama o sığırı gasp ettiği iddia edilen şahıs bunu kabul etmedi. Bunun üzerine **Dâvûd** (a.s), o iddiada bulunana, "Delilini göster" dedi. Ama o, getiremedi. Bunun üzerine **Dâvûd** (a.s) rüyasında, Allahu Teâlâ'nın, kendisine bu iş nisbet edilen şahsı öldürerek cezalandırmasını emretti. **Dâvûd** (a.s), "Bu bir rüyadır" diyerek bekledi. Derken rüyadan sonra o adamı öldürmesi hususunda vahiy geldi. Bunun üzerine o adamı tutuklatıp getirtti ve Allah'ın, kendisine onu öldürmesini vahyettiğini o adama haber verdi. O adam da, "Allah doğrudur. Çünkü ben, o adamın babasını haksız yere öldürmüştüm" dedi. **Dâvûd** (a.s) bunun üzerine onu öldürttü. İşte bu hâdise, **Dâvûd** (a.s)'un mülkünü ve hükümranlığını kuvvetlendirdi. Bu kuvvetliliği gerektiren dinî sebepler ise, onun sabrı, tam itinası ve mükemmel ihtiyatıdır.

Hikmet

9) وَآتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ *"Ona hikmet verdik"* cümlesinin anlattığı sıfat... Bil ki Allahu Teâlâ, *"Kime hikmet verilmiş ise, ona çok hayır verilmiş demektir"* (Bakara, 269) buyurmuştur. Bil ki faziletler, ruhânî, bedenî ve bu ikisi dışında olmak üzere, üçe ayrılır. Ruhanî faziletler de, ilim ve amel olarak

iki kısma münhasırdır. İlim, beşer tâkati ölçüsünde insanın, hakikî tasavvurlar ve nefsanî tasdikler ile olmasıdır. Amel de, insanın, dünya ve âhiret işlerine en uygun olanı yapması demektir. İşte hikmet de budur. Hikmet bu adı, "**hikmet**" kelimesinin, işlerin "**ihkâm**" ile "**muhkem**" (sağlam) yapılıp, zayıflık sebeplerinden uzak tutulması manasında oluşundan ötürü almıştır. Sapasağlam ve isabetli inançlar, neshi (değişmeyi) ve çelişkiyi kabul etmezler. Dolayısıyla bunlar son derece muhkem olurlar. Dünya ve âhirete uygun olan amellere riâyet de vâcip olup, bunlar da yine çelişkiyi ve neshi kabul etmezler. İşte bu sebepten ötürü, bu bilgi ve amellere hikmet adını veriyoruz.

Fasl-ı Hitab

10) "وَفَصْلَ الْخِطَابِ" "**Fasl-ı hitab**" sıfatı... Bil ki bu âlemin cisimleri üç kısımdır:

a) İdrâk ve şuurdan uzak olanlar... Bunlar, cansızlar ve bitkilerdir.

b) İdrâk ve şuur sahibi olup, genelde tanıyıp bildikleri durumları başkalarına anlatamayan varlıklar... Bunlar da, insan dışındaki hayvanlardır.

c) İdrâk ve şuur sahibi olup, aynı zamanda bildiği durumları başkalarına anlatabilen varlıklar. Bunlar da onların bildikleri durumları konuşarak başkalarına anlatabilen insanlardır.

İnsanlar, kafalarındakini ve kalplerindekini anlatmaya muktedir olma açısından, farklı farklıdırlar: Kimileri için düzenli bir şekilde konuşma sanki imkânsızdır. Böylesi kimselerin sözleri, birbirine karışıktır, tam anlamıyla bir laf salatasıdır. Kimileri de, bazı bakımlardan, düzenli konuşamazlar. Kimileri de, manayı kavramada ve onu ifade etmede çok ileridirler. Kendilerinde böyle bir kudret bulunan herkesin, kendisinde bulunan ruhânî nâtıkadan sâdır olan eserleri (sözleri), o nispette mükemmel olur. Kendisinde bu kudret az bulunan kimselerin eserleri (sözleri) de, o nispette zayıf olur.

Cenâb-ı Hak, **Dâvûd** (a.s)'daki "konuşan ruh cevherinin" halinin mükemmel olduğunu, *"Ona hikmeti verdik"* ifadesiyle beyan edince, bunun peşinden onun, konuşmada, telaffuzda ve açıklamadaki halinin de mükemmel olduğunu izah etmek üzere *"ve fasl-ı hitabı verdik"* buyurmuştur ki bu, son derece güzel bir tertiptir.

Bazı müfessirler ilk defa **Dâvûd** (a.s)'un, konuşurken "اَمَّا بَعْدُ" dediğini söylemişler ve "fasl-ı hitab"ını onun böyle söylemesi olarak tefsir etmişlerdir.

Ben derim ki, bu gibi kelimelerin peşine düşüp, bunları araştıranlar, gerçekten Allah'ın kelamının manasını anlamaktan çok mahrum kalmışlardır. Allah en iyi bilendir. Bu ifade ile, **Dâvûd** (a.s)'un, davalıların arasında hükmetmesi, yani delil isteyip, yemin ettirme usulünü bilip kullanmasının kastedildiğini söyleyenlerin görüşü de uzak bir ihtimaldir. Çünkü bu, hiçbir şeyi diğer bir şeye karıştırmadan, her sözün yerini diğerinden ayırt edecek bir biçimde, **Dâvûd** (a.s)'un, gönlündeki ve kafasındaki fikirleri, güzel bir şekilde ifade etmeye muktedir olmasından ibarettir. İşte bizim verdiğimiz bu mana genel olup, bu hususta her şeyi içine alır. Allah en iyi bilendir. Allahu Teâlâ'nın, **Hz. Dâvûd** (a.s)'u medh için zikrettiği bu on sıfat hakkındaki sözümüz burada noktalanmaktadır.

Dâvûd (a.s)'un Huzurunda Duruşma

وَهَلْ اَتٰيكَ نَبَؤُا الْخَصْمِ اِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ ﴿٢١﴾ اِذْ دَخَلُوا عَلٰى دَاوٗدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ خَصْمَانِ بَغٰى بَعْضُنَا عَلٰى بَعْضٍ فَاحْكُمْ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تُشْطِطْ وَاهْدِنَآ اِلٰى سَوَآءِ الصِّرَاطِ ﴿٢٢﴾ اِنَّ هٰذَآ اَخِى لَهٗ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعْجَةً وَلِىَ نَعْجَةٌ وَاحِدَةٌ فَقَالَ اَكْفِلْنِيهَا وَعَزَّنِى فِى الْخِطَابِ ﴿٢٣﴾ قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ اِلٰى نِعَاجِهٖ وَاِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَآءِ لَيَبْغِى بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ اِلَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَا هُمْ وَظَنَّ دَاوٗدُ اَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهٗ وَخَرَّ رَاكِعًا وَاَنَابَ ﴿٢٤﴾ فَغَفَرْنَا لَهٗ ذٰلِكَ وَاِنَّ لَهٗ عِنْدَنَا لَزُلْفٰى وَحُسْنَ مَاٰبٍ ﴿٢٥﴾

"Sana o dâvâcıların haberi geldi mi? Hani onlar, duvardan mescide tırmanıp girmişlerdi. Hani Dâvûd'un huzuruna girmişlerdi de o bunlardan telaşa düşmüştü. Onlar: "Korkma, biz iki dâvâcıyız. Birimiz ötekinin hakkına tecavüz etti. Şimdi sen aramızda adaletle hükmet, aşırı gitme. Bizi dosdoğru yola ilet" dediler. (İçlerinden biri): "Şu benim kardeşim. Onun doksan dokuz koyunu var. Benim ise bir tek koyunum var. Böyle iken "Onu bana ver" dedi ve tartışmada beni yendi" dedi. (Dâvûd) da dedi ki: "Andolsun ki o, senin koyununu, kendi koyunlarına katmak istemesiyle sana zulmetmiştir. Gerçekten ortak iş sahiplerinin çoğu mutlaka birbirine haksızlık eder, ama iman edip, sâlih ameller işleyen kimseler müstesna. Bunlar da çok

azdır!" Dâvûd sandı ki biz kendisini deniyoruz. Bundan dolayı o, Rabbine istiğfar etti, rükû ederek yere kapanıp, Allah'a rücû etti. Biz de bunu onun için affettik. Katımızda muhakkak onun bir yakınlığı ve akıbet güzelliği var" (Sâd, 21-25).

Bil ki Allahu Teâlâ, **Hz. Dâvûd** (a.s)'u methedip, ona, biraz önce bahsettiğimiz on bakımdan övgüde bulununca, sayesinde bu hâdisede meydana gelen hallerin hiçbirinin, **Dâvûd** (a.s)'un medh ü senâya müstahak oluşunu ortaya koymadığını anlatmak için, bunun peşinden bir kıssa anlatmıştır:

Vaki Olan Hata

Âyetteki, وَهَلْ اَتٰيكَ نَبَؤُا الْخَصْمِ *"Sana o dâvâcıların haberi geldi mi?"* sorusu, *"Sana Musâ'nın sözü geldi mi?"* (Tâhâ, 9) âyeti gibidir. Bu sorunun hikmeti, kendisine kulak vermeye ve ibret almaya sevketsin diye, hakkında bu soru sorulan kıssanın önemine dikkat çekmektir. Ben derim ki: İnsanların, bu kıssa hakkında şu üç görüşleri var:

a) Kıssanın bu şekilde anlatılması, **Dâvûd** (a.s)'dan bir büyük günahın sâdır olduğunu gösterir.

b) Bu, ondan, bir küçük günahın sâdır olduğunu gösterir.

c) Bu kıssa, ondan, ne bir büyük günahın, ne de bir küçük günahın sâdır olduğunu göstermeyecek bir biçimdedir.

Birinci ihtimal: Birinci görüştekilerin bu kıssa ile ilgili sözlerinin özü şudur: **Dâvûd** (a.s), **Ûriyâ**'nın hanımına aşık olur. Çeşitli çarelere başvurur. Neticede kocasını öldürtür ve o kadınla evlenir. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak kendisine, bu hâdiseye benzer bir hâdise hakkında, iki davalı adam kılığında iki melek gönderir. Melekler hâdiseyi hüküm vermesi için ona arz ederler. Böylece **Dâvûd** (a.s), kendisinin günahkâr olduğunu itiraf edeceği bir biçimde hüküm verir ve sonra bunu anlayıp, Allah'a tevbe eder.

Dâvûd (a.s)'a İftira

Bu hususta inancım ve fikrim, anlatılan bu hikâyenin bâtıl olmasıdır. Bunun delilleri şunlardır:

1) Bu hikâye, insanların en fâsık ve günahkârına nisbet edilecek olsa, o bile bu tür şeylerden utanç duyar. Bu hikâyeyi anlatan o lüzumsuz pis herifin kendisine, böylesine şeyler nisbet edilecek olsa, kendini bundan alabildiğine tenzih eder ve çoğu zaman, kendine böyle şeyler nisbet edene

lanet eder. Durum böyle olunca, insana, masum olan bir peygambere böylesi bir şeyi nisbet etmesi nasıl uygun düşer?

2) Bu hikâyenin neticesi, **Dâvûd** (a.s)'un zulmederek bir Müslümanı öldürtüp, hanımıyla evlenme gayretine girmesine varır. Birinci husus, dinen kabul edilmez bir şeydir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) مَنْ سَعَى فِى دَمِ مُسْلِمٍ وَلَوْ بِشَطْرِ كَلِمَةٍ جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَكْتُوبًا بَيْنَ عَيْنَيْهِ آيَسَ مِنْ رَحْمَةِ اللهِ *"Kim, isterse bir kelimenin yarısıyla bile olsa, bir Müslümanın kanı (öldürülmesi) için gayret gösterirse, kıyamet günü, iki kaşının arasına, "Bu, Allah'ın rahmetinden uzak kaldı" diye yazılı olarak gelir"*[3] buyurmuştur. İkinci husus da, gerçekten nâhoş bir şeydir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ *"Müslüman, diğer Müslümanların dilinden ve elinden sâlim oldukları kimsedir"*[4] buyurmuştur. Bu hikâyeye göre ise, **Ûriya, Dâvûd** (a.s)'dan ne canı, ne hanımı hususunda sâlim olmuştur.

3) Allahu Teâlâ, bu kıssadan önce, **Dâvûd** (a.s)'u, biraz önce de anlattığımız gibi, on sıfatla nitelemiştir. Yine bu kıssadan sonra onu, pek çok sıfatlarla tavsif etmiştir. Bu sıfatların hepsi de, **Dâvûd** (a.s)'un böylesi kötü bir fiil, çirkin bir işle nitelenmesine terstirler. Bu konuyu iyice anlatabilmemiz için, biraz önce bahsettiğimiz o sıfatları yeniden ele almamızda bir sakınca yok. Binâenaleyh diyoruz ki:

Dâvûd (a.s)'un Sekiz Sıfatı

Birinci sıfat: Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.as)'e, sabırda üstün olma ve güçlüklere göğüs germe hususunda, **Dâvûd** (a.s)'un yolunca gitmesini emretmiştir. Şimdi kalkar da, **Dâvûd** (a.s)'un nefsinin muhalefetine (isteğine) dayanamayıp, şehvetini tatmin için bir Müslümanın. kanını akıtmaya gayret ettiğini söylersek, Ahkemü'l-hâkimîn olan Allah'ın, taatlere sabır konusunda peygamberlerin en üstünü olan Hz. Muhammed (s.a.s)'e, **Dâvûd** (a.s)'a uymasını emretmesi nasıl uygun düşer?

İkinci sıfat: Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, **Dâvûd** (a.s)'u, kendisinin "kulu" olarak vasfetmesidir. Bu şekilde vasfetmenin gayesinin, bu sıfata sahip kimsenin, kulluk noktasında kâmil olduğunu, taatleri edada ve haramlardan sakınmada doruk noktaya ulaştığını anlatmak olduğunu açıklamıştık. Şimdi kalkar da **Dâvûd** (a.s)'un böyle bâtıl işlerle meşgul olduğunu söylersek, bu

3 **İbni Mace,** Diyat, 1(2/874) Benzer hadisi....

4 **Buharî,** İman, 4, 5.

durumda o, Allah'a kullukta kemâle ermiş olmak şöyle dursun, aksine hevâ-ü hevesine ve şehvetine uymada doruğa ulaşmış bir kimse olur.

Üçüncü sıfat: Bu, âyetteki, *"kuvvetli"* kelimesiyle anlatılan sıfattır. Bu ifadeyle, dinî açıdan kuvvetli oluşun kastedildiğinde şüphe yoktur. Çünkü dînin dışında kalan şeylerdeki kuvvet, kâfir krallarda da var. Dindeki kuvvetin manası ise, farzları yerine getirme ve haramlardan sakınma hususunda mükemmel kuvvettir. Kendisini adam öldürmekten ve bir din kardeşinin hanımına arzu duymaktan alamayan kimse için, böyle bir kuvvetten nasıl bahsedilebilir?

Dördüncü sıfat: Bu, **Dâvûd** (a.s)'un Allah'a çokça rücû edişini anlatan sıfattır. Böylesi bir sıfat da, kalbi adam öldürmek ve fısk u fücurla dopdolu olan birisi için nasıl uygun düşer?

Beşinci sıfat: Bu, *"Dağları ona musahhar kıldık"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Şimdi sen, adam öldürmeye ve fısk u fücura vesile edilmesi için, dağların onun emrine verildiğini söyleyebilir misin?

Altıncı sıfat: Bu, *"Toplanmış olarak kuşları (ona musahhar kıldık)"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Rivâyet edildiğine göre, **Dâvûd** (a.s)'a, kuşları avlamak haram kılınmıştı. Binâenaleyh kendisinden Müslüman bir adamın canı ve hanımı hususunda emin olamadığı birisinden, kuşların emin olması nasıl düşünülebilir?

Yedinci sıfat: Bu, *"Onun mülkünü de kuvvetlendirdik"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bununla, Allahu Teâlâ'nın dünyevî sebep ve vasıtalarla, onun mülkünü kuvvetlendirmesi manasının kastedilmiş olması imkânsızdır. Aksine bununla kastedilen, Cenâb-ı Hakk'ın dinî ve uhrevî saadetleri takviye eden şeylerle, onun mülkünü kuvvetlendirmesidir. Şu halde bu âyetle, onun mülkünün hem dinî, hem de dünyevî hususlarda kuvvetlendirilmesi kastedilmiştir. Kendisini adam öldürmekten ve fısk u fücurdan alıkoyamayan kimse için, bu nasıl münasip olur?

Sekizinci sıfat: Bu, *"Ona hikmet ve fasl-ı hitab verdik"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Hikmet, bilme ve amel bakımından olması gereken her şeyi içine alan bir isimdir. Dolayısıyla **Dâvûd** (a.s)'un, pis şeytanın bile arkadaşlarının en seçkinine, canı ve hanımı hususunda eziyet çektirmekten utanç duyacağı bir işte ısrar etmesi durumunda, Cenâb-ı Hakk'ın onun için, *"Ona hikmet verdik"* demiş olması nasıl düşünülebilir? Binâenaleyh bu kıssanın anlatılmasından önce, Cenâb-ı Hakk'ın bu sıfatları zikretmesi, **Dâvûd**

(a.s)'un sahasının, ırz ve namusunun, böylesi hikâyelerden ve yalanlardan uzak olduğuna delâlet eder.

Dâvûd (a.s)'un On Sıfatı

Âyette anlatılan kıssadan sonra, **Hz. Dâvûd** (a.s) için zikredilen sıfatlar da on tanedir:

1) Bu, وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَى وَحُسْنَ مَآبٍ *"Katımızda muhakkak onun bir yakınlığı ve âkıbet güzelliği var"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu ifadenin burada getirilmesi ancak, bundan önce anlatılan kıssanın, **Hz. Dâvûd** (a.s)'un Allah'a itaat konusunda sebatlı olduğunu göstermesi halinde uygun düşer. Ama önceki kıssanın, **Dâvûd** (a.s)'un adam öldürmeye ve fısk u fücura gayret gösterdiğine delâlet etmesi halinde, *"Katımızda muhakkak onun bir yakınlığı ve âkıbet güzelliği var"* âyetinin zikredilmesi uygun düşmüş olmazdı.

2) Bu, *"Ey Dâvûd, biz seni yeryüzünde bir halife yaptık"* (Sâd, 26) âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu âyette de, o hikâyenin yalan ve düzmece olduğuna şu bakımlardan delalet eder:

a) Büyük bir padişah, adamlarının birinin, insanların canlarına, mallarına ve hanımlarına kastettiğini, musallat olduğunu anlatıp, bu durumu bir topluluğa anlatıp tamamladıktan sonra, o adamı için, "Ey kulum, ben halifeliğimi ve nâibliğimi sana havale ediyorum" demesi çok çirkin olur. Çünkü böylesi çirkin ve nahoş işlerin anlatılması, bunları yapanın kovulmasına ve icraattan men edilmesine yol açar. Ama bunun o padişah adına hareket ederek bir halife tarafından yapılması, kesinlikle uygun düşmeyecek bir iştir.

b) Fıkıh usûlünde şöyle bir kural vardır: "Bir sıfatın peşinden getirilen hüküm, bu hükmün, o sıfata bağlı (dayalı) olduğuna delâlet eder." Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, **Dâvûd** (a.s) için, böyle bir çirkin işten bahsedip, sonra da *"Biz seni yeryüzünde bir halife yaptık"* deyince, bu, halife yapmayı gerektiren şeyin, o kimsenin bu kötü fiilleri işlemiş olması olduğu hissini vermektedir. Böyle bir şeyin söz konusu olamayacağı ise malumdur. Fakat Cenâb-ı Hakk'ın bu kıssayı, **Hz. Dâvûd** (a.s)'un ırz ve namusunun, günahlardan uzak olduğuna ve Allah'a taat konusunda olabildiğince sabırlı olduğuna delâlet etsin diye getirmiş olması halinde, bunun peşinden, *"Biz seni yeryüzünde bir halife kıldık"* demesi uygun olur. Böylece tercih ettiğimiz görüşün daha evlâ olduğu sabit olur.

3) Hem bu kıssadan önceki, hem de sonraki âyetler **Dâvûd** (a.s)'un methedildiğine, muhterem biri olduğuna delâlet edip, ortada kalanlar, birtakım çirkinliklere ve kusurlara delâlet etmiş olsaydı, bu, tıpkı "Falanca, Allah'a taat konusunda, derece ve mertebesi ulu bir kimsedir. Adam öldürür, zina eder, hırsızlık yapar. Allah onu, yeryüzünde halife kılmıştır. Verdiği hükümleri tasvip etmiştir" denilmesi gibi olur. Böylesi bir sözün, insan tarafından söylenilmesi bile uygun olmadığına göre, buradaki durum da aynıdır. Aşık olma ve adam öldürtme hususunda faaliyet göstermenin en büyük kusurlardan olduğu ise malumdur.

4) Bu görüşü ileri sürenler, bu rivâyette, **Dâvûd** (a.s)'un, meselâ ateşe atılması, kesilecek olan oğluna mukabil kurban edilmek üzere koç verilmesi gibi şeylerin **Hz. İbrahim** (a.s) için; büyük bir mükâfatı gerektiren musibetlerin **Yâkub** (a.s) için meydana gelmesi gibi, önceki peygamberlerde bulunan bu yüce makamların, dinî konularda kendisi için de tahakkuk etmesini temenni ettiğini, derken Allahu Teâlâ'nın, kendisine, "Onlar, belâya mübtelâ olduklarında sabrettikleri için bu dereceleri elde ettiler" diye vahyettiğini; bunun üzerine de **Dâvûd** (a.s)'un, kendisine de bir belâ (imtihan vesilesi) vermesini istediğini; derken, Allah'ın ona, "Sen falanca gün bir belâya müptela olacaksın" diye vahyettiğini ve **Dâvûd** (a.s)'un bundan iyice sakındığını, derken o hâdisenin meydana geldiğini zikretmişlerdir.

Şimdi biz diyoruz ki: Onların bu anlattıkları şeyin başı, Cenâb-ı Hakk'ın, **Hz. Dâvûd** (a.s)'u, onun şerefini arttıracak, ihlasının derecesini mükemmelleştirecek bir belâ ile müptelâ kıldığına delâlet etmektedir. Binâenaleyh **Dâvûd** (a.s)'un, haksız yere adam öldürmeye çalışması ve aşk konusunda çok ileri gitmesi, onun bu önceki haline nasıl uygun düşer? Böylece, bu adamların anlattıkları bu hikâyenin başının, sonuna ters düştüğü sabit olmuş olur.

5) **Dâvûd** (a.s) *"Gerçekten, ortak iş yapanların çoğu mutlaka birbirine haksızlık eder, iman edip de (...) müstesnâ"* (Sâd, 24) demiş, iman edenleri, haksızlık yapmaktan istisnâ etmiştir. Şimdi biz kalkar da, onun haksızlık ile muttasıf olduğunu söylersek, bu durumda, "O, kendisinin imansız olduğuna hükmetmiştir" denilmesi gerekir ki, bu ise, olamaz ve bâtıldır.

6) Bir mecliste bulunuyordum. Derken orada, meliklerin büyüklerinden olan birisi de bulunuyordu ve bu melik, bunu gerektiren herhangi bir sebepten dolayı, bu fâsit anlayışın ve bu çirkin kıssanın anlatılmasını

içtenlikle istiyordu. Bunun üzerine ben, kendisine, "**Dâvûd** (a.s)'un nebilerin ve resûllerin ulularından olduğunda şüphe yoktur. Andolsun ki, Cenâb-ı Hak *"Allah, peygamberliğini nereye (kime) vereceğini en iyi bilendir"* (En'âm, 124) buyurmuştur. Allah'ın, kendisini böylesi büyük övgüyle övdüğü kimseyi tenkit hususunda ileri gitmemiz, bizim için caiz değildir. Hem, bir an için, onun peygamber olmadığını farz edelim, ama onun bir Müslüman olduğunda şüphe yoktur. Andolsun ki, Hz. Peygamber (s.a.s)'in لَا تَذْكُرُوا مَوْتَاكُمْ إِلَّا بِالْخَيْرِ *"ölülerinizi ancak hayırla anınız"*[5] buyurmuştur.

Sonra, bizim bu delillerden herhangi birisine iltifat etmediğimizi düşünelim. Ancak ne var ki biz diyoruz ki, göz boyamak için bahsedilen bu kıssanın, bir an için doğru ve gerçek olduğunu düşünelim. Çünkü, bunu rivâyet etmek ve bunu anlatmak, herhangi bir mükâfatı gerektirmez. Çünkü, kötü şeyleri yaymak ikâb ve cezâlandırılmayı gerektirmese bile, sevâbı gerektirmeyeceğini de zorunlu olarak bilmekteyiz. Ama bu kıssanın bâtıl olması halinde, bunu anlatanların büyük bir cezâya müstahak olacakları da malûmdur. Durumu ve niteliği böyle olan bir hadise hakkında aklın sarih hükmü, susmayı gerektirir. Böylece, bizim benimsediğimiz tutumun isabetli olup, bu kıssanın anlatılmasının haram ve yasak olduğu kesinleşir" dedim. O hükümdar, bu sözleri duyunca sustu ve artık hiçbir şey söylemedi.

7) Hem bu kıssanın, hem de **Yusuf** (a.s) kıssasının anlatılması, kötü şeylerin yayılmasına vesile olabilir. Dolayısıyla Cenâb-ı Hakk'ın *"İman edenler içinde kötülüğün yayılmasını arzulayanlar..."* (Nur, 19) âyetinin yasaklaması sebebiyle haram olması gerekir.

8) **Dâvûd** (a.s) şâyet, o adamın öldürülmesine çalışmış olsaydı, o zaman o, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Kim, velev ki bir kelimenin yarısıyla dahi, bir Müslümanın kanını heder etme hususunda sa'y ü gayret gösterirse, o, kıyamet gününde, iki kaşının arasına, "Allah'ın rahmetinden uzak kaldı" yazılmış olarak gelir"* hadisinin hükmüne dahil olur. Hem, **Dâvûd** (a.s) şâyet, böyle bir şey yapmış olsaydı, o zaman zalim olurdu. Bu sefer de o, Cenâb-ı Hakk'ın, *"İyi bilin ki, Allah'ın laneti zâlimlerin üzerinedir"* (Hûd, 18) âyetinin hükmüne girmiş olurdu.

9) **Saîd İbnu'l-Müseyyeb**'den, **Hz. Ali İbn Ebî Tâlib** (r.a)'in, "Kim size, kussâsın (hikaye anlatanların) anlattığı bir biçimde, **Dâvûd** (a.s)'un kıssasını

5 **Tirmizi,** Cevâiz, 34 (3/339) Benzer hadis...

anlatırsa, ona yüz altmış değnek vururum" dediği rivâyet edilmiştir ki bu, peygamberlere karşı yapılan iftiranın cezâsıdır.

Şu husus da bunu desteklemektedir: Sahabeden bazıları, "**Muğîre İbn Şu'be** zina etti" deyip, sahabenin âdillerinden üç kimse de bunun böyle olduğuna şahâdet edip, dördüncüsü, "Ben, bu işi gördüm" demeyince, **Ömer İbnu'l-Hattab,** o üç kişiyi yalancı saymış, iftira ettikleri için, her birine seksen değnek vurmuştur. Sahabeden birisi hakkındaki durum böyle olunca, peygamberlerin ulularından olan **Dâvûd** (a.s)'a karşı takınılacak olan tavır nasıl olur?

10) Rivâyet olunduğuna göre kimileri bu kıssayı, Allah'ın kitabında yer aldığı kadarıyla ele almış ve şöyle demişlerdir: "Bundan daha fazlasını söylemek uygun olmaz. Çünkü hâdise, bahsedildiği kadarıyla olup, Cenâb-ı Hak da, bu hadisenin, **Dâvûd** (a.s) üzerinde saklı kalması için, bundan bahsetmediğine göre, insanın, bin veya daha az veya daha çok yıldan sonra, bu perdeyi yeniden kaldırma hususunda gayret göstermesi caiz olmaz. Bunun üzerine **Ömer**[6], "Benim bu sözü duymam, bana, üzerine güneş doğan her şeyden daha sevimli geldi" dedi.

Yaptığımız bu izahlarla, masalcıların anlattıkları bu hikayenin, fâsit ve bâtıl olduğu iyice anlaşıldı. İmdi şâyet birisi, "Muhaddis ve müfessirlerin ileri gelenlerinden pek çoğu bu kıssayı nakletmişlerdir. O halde bu kıssa hakkındaki durum nasıl çözülebilir?" diyecek olursa, buna karşı verilecek gerçek cevap şudur: Kat'î deliller ile, âhad haberlerden herhangi birisi arasında bir çelişki ve tearuz meydana geldiğinde, kat'î delillere dönmek ve onları benimsemek daha evlâdır. Hem aslolan, "berâet-i zimmet"tir. Yine, haram kılan delil ile, helâl kılan tearuz ettiğinde, haram kılan delili almak daha evlâ olur. İhtiyata tutunma metodu da, bizim görüşümüzün tercih edilmesini gerektirir. Yine biz, iki kere iki dört edercesine biliyoruz ki, bu hâdisenin olduğunun farzedilmesi durumunda, Allahu Teâlâ kıyamet gününde bize, "Bu hâdisenin teşhiri hususunda niçin gayret göstermediniz?" demeyecektir. Ama, bu hâdisenin aslı ve esasının olmaması halinde, bunun anlatılması halinde ise, bize en büyük bir cezâ terettüp eder. Hem, Hz. Peygamber (s.a.s), إِذَا عَلِمْتَ مِثْلَ الشَّمْسِ فَاشْهَدْ *"(Bir meseleyi) güneş gibi berrak bir biçimde bildiğin zaman, şahâdette bulun"*[7] buyurmuştur.

6 Matbû nüshada ve baktığımız Hacı Selim Ağa, 90 (v. 935/a) nüshasında ibare böyledir. Burada bir metin boşluğu olabilir. Allahu a'lem (Ç.)

7 Hadisin kaynağını bulamadık (Ç.).

Halbuki, bu hikâyenin doğruluğu hususunda, ne bir ilim, ne de bir zann-ı gâlip bulunmamaktadır. Tam aksine bahsettiğimiz tarzda, (aleyhte) kesin deliller bulunur. Dolayısıyla bunun böyle olduğuna şahâdet etmenin caiz olmaması vâcip olur.

Hem, bütün müfessirler bu görüşte ittifâk etmemişlerdir. Tam aksine, hakkı, hakikati araştıran büyük bir grup ulemâ, bunu reddetmiş ve bunun, yalan ve fâsit olduğuna hükmetmişlerdir. Yine, müfessirlerin ve muhaddislerin görüşleri birbirleriyle tearuz ettiğinde, her iki tarafın görüşü de düşer, geriye, bizim bahsettiğimiz bu delillere sarılma kalır. Bizim bu hâdise hakkındaki sözümüzün tamamı bundan ibarettir.

Küçük Günah İhtimali

İkinci ihtimale, yani, bu kıssanın **Hz. Dâvûd** (a.s)'dan büyük günahın sâdır olmuş olmasını gerektirmeyip, küçük günahın sâdır olmuş olmasını gerektirdiği manasına hamledilmesi görüşüne gelince, biz diyoruz ki: Bu duruma göre, bu kıssanın keyfiyeti hususunda şu izahlar yapılabilir:

1) Bu kadına, **Ûriya** denilen zât dünürcü, talip oldu. Derken, kadının velileri bunu uygun buldular. Ama daha sonra, **Dâvûd** (a.s) da talip olunca, bu kadının ailesi, **Dâvûd** (a.s)'u tercih ettiler. Böylece, **Dâvûd** (a.s)'un hatası, onca karısı olmasına rağmen, Mü'min kardeşinin talip olduğu kadına talip olması olmuş oldu.

2) **Dâvûd** (a.s)'un gözü o kadına ilişti; derken kalbi ona meyletti. **Dâvûd** (a.s)'un bu noktada, kesin olarak günahı yoktur. Çünkü, onun o kadına herhangi bir kastı olmaksızın gözünün ilişmesi bir günah değildir. Bu bakmanın peşinden onda böyle bir meylin meydana gelmesi de, yine günah sayılmaz. Çünkü bu meyl, onun gücü dahilinde değildir. Dolayısıyla, o bundan sorumlu olamaz. Daha doğrusu, o kadının kocası tesadüfen (dahli olmaksızın) ölünce, o kadınla evlenmeyi umduğu için, onun öldürülmesi sebebiyle kendisinde büyük bir üzüntü hissetmemiştir. İşte böylece bu zelle, yani bu adamın öldürülüşünün ona zor gelmeyişi meydana gelmiştir.

3) **Dâvûd** (a.s) zamanındakiler, kendisi onunla evlenebilmesi için, birbirlerinden hanımını boşamasını isteyebiliyorlardı. İşte bu hususiaki örfleri, alışılmış ve bilinen bir şey idi. Biz de, ensârın, bu manada muhacire eşit davrandıklarını görmekteyiz. Böylece, tesadüfen **Dâvûd** (a.s)'un gözünün o kadına ilişmiş olması, onu arzulaması, derken kocasından, o kadından vazgeçmesini istemiş olması, kocasının da, **Dâvûd** (a.s)'un bu talebini

reddetmekten utandığı, böyle bir şeyi yaptığı ihtimal dahilindedir. Bu kadın, (hâdise eğer böyleyse), **Süleyman** (a.s)'ın annesidir. Bunun üzerine **Dâvûd** (a.s)'un bu talebini reddetmekten utandığı, böyle bir şeyi yaptığı ihtimal dahilindedir, yakışmaz. Çünkü ebrâra (iyi kullara) göre güzel olan şeyler, mukarreblere göre günah sayılırlar" denilmiştir.

Bu, yapılmış olan üç izahtır. Şâyet biz bu kıssayı, bunlardan herhangi birisine hamledersek, **Dâvûd** (a.s) hakkında söylenecek en fazla şeyin, onun terk-i evlâ (en efdal olanı terk etme) yaptığıdır.

Kıssanın Ona Övgü Olması

Üçüncü ihtimale, yani bu hadisenin, **Dâvûd** (a.s) hakkında ne büyük ne de küçük günahı gerektirmeyip, tam aksine en büyük övgü ve medih çeşitlerini gerektirdiğine gelince, biz diyoruz ki: Rivâyet olunduğuna göre, bir grup düşman Allah'ın nebîsi **Dâvûd** (a.s)'u öldürmek istediler. Bir gün onu, yalnız başına ve Rabbine taat ederken buldular da, o gün fırsatı değerlendirerek, mescidin duvarına tırmandılar. Yanına girince de, yanında, **Dâvûd** (a.s)'u onlardan koruyacak bir topluluğun olduğunu gördüler. Bunun üzerine çekinerek, hemen orada bir yalan uydurarak, *"İki davacı(yız). Birimiz ötekinin hakkına tecâvüz etti"* (Sâd, 22) dediler.

Ku'ân'ın lafızlarında, **Dâvûd** (a.s)'un günaha girdiği hususunda şu dört lafız ve cümleden başka, hüccet olabilecek hiçbir şey yoktur:

a) *"Dâvûd sandı ki, biz kendisine mutlaka bir azap hazırladık"* (Sâd, 24) cümlesi;

b) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bunun üzerine o, Rabbinden bağışlanmasını diledi"* (Sâd, 24) cümlesi;

c) *"(Allah'a) döndü"* cümlesi,

d) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz de bunu, onun için bağışladık"* cümlesi... Biz diyoruz ki, bu lafızlardan hiçbiri, onların (birincilerin) ileri sürdükleri şeye delâlet etmemekte olup, bunu şu birkaç açıdan izah edebiliriz:

1) Onlar; **Dâvûd** (a.s)'u öldürmek maksadıyla, işte bu yolla, onun yanına girip, **Dâvûd** (a.s) da onların maksatlarını anlayınca, öfkesi, **Dâvûd** (a.s)'u, onlardan intikam alma düşüncesiyle meşgul etmeye sevketti. Ancak ne var ki, Allah'ın rızasını elde etmek maksadıyla onları affetmeye ve bağışlamaya yöneldi ve, "Bu hâdise, işte o fitnedir. Çünkü bu, bir deneme ve bir mübtelâ kılma gibidir" dedi, daha sonra da, Rabbinden, onlardan

intikam almayı aklından geçirdiği için, bağışlanmasını istedi, bu düşüncesinden vazgeçti, Allah'a döndü ve Cenâb-ı Hak da, ondan kaynaklanan bu kadarcık azim ve niyeti bağışladı.

2) **Dâvûd** (a.s) her ne kadar onların kendisini öldürmek için yanına girdiklerine zann-ı galipte bulunmuş ise de, ancak ne var ki o, bu zann-ı galibinden dolayı pişman olmuş ve "Durumun böyle olduğuna bir delâlet ve emâre olmadığına göre, onlar hakkında böylesi kötü bir zanda bulunduğu için, onlar hakkında ne kötü davrandım!" demiştir ki, işte bu *"Dâvûd sandı ki, biz kendisine mutlaka bir azap hazırladık.. Bunun üzerine o, Rabbinden bağışlanmasını diledi, rükû ile yere kapanıp, bu zannından döndü"* âyetinden kastedilendir. Böylece de Allah bunu, **Dâvûd** (a.s)'dan bağışladı.

3) Onların **Dâvûd** (a.s)'un yanına girmesi, **Dâvûd** (a.s) için bir fitne olmuştur. Ancak ne var ki Dâvûd (a.s), bu giren ve kendisini öldürmeye kasteden kimselerin bağışlanmasını Allah'tan istemiştir..." ki, bu tıpkı Hz. Muhammed (s.a.s) hakkında Cenâb-ı Hakk'ın *"Hem kendinin, hem erkek Mü'minlerle kadın Mü'minlerin günahının bağışlanmasını iste..."* (Muhammed, 19) buyurmasına benzer. Binâenaleyh **Dâvûd** (a.s) onların bağışlanmasını istemiş, kendisini öldürmeyi kafalarına koyan ve içeri giren bu kimselerin bağışlanmasını isteme hususunda Allah'a yönelmiştir. Bu izaha göre âyetteki, "فَغَفَرْنَا لَهُ ذٰلِكَ" cümlesinin manası da, *"Dâvûd'a duyulan saygı ve hürmetten dolayı biz, onun (bu girenin günahını) bağışladık"* demek olur ki bu, bazı müfessirlerin, "لِيَغْفِرَ لَكَ اللهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ" (Fetih, 2) âyetinin *"Allahu Teâlâ, senin hatırın için ve senden dolayı, ümmetinin geçmiş günahlarını bağışlar"* anlamında olduğunu söylemesi gibidir.

4) Farz edelim ki, **Dâvûd** (a.s) kendisinden südûr eden bir zelleden dolayı tevbe etmiştir. Ancak ne var ki biz, bu zellenin, o kadın sebebiyle meydana geldiğini kabul etmiyoruz. Bu zellenin, davalı olan iki şahıstan diğerinin ifadesini almadan önce, birisinin lehine olarak hükmetmiş olmasından dolayı meydana gelmiş olduğunun söylenmesi niçin mümkün olmasın? Çünkü **Dâvûd** (a.s), *"Andolsun ki o, senin koyununu kendi koyunlarına (katmak) istemesiyle sana zulmetmiştir"* deyince, verdiği bu hüküm doğru olana uymadığı için, bir delil ve şahit bulunmadan, karşı tarafın mücerred iddiasıyla, berikinin zalim olduğuna hükmetmiş oldu. İşte bu esnada, istiğfar ve tevbe ile meşgul oldu. Ancak ne var ki, **Dâvûd** (a.s)'un bu hareket tarzı terk-i evlâ (daha efdal ve uygun olanı terk etmek) babındandır.

Yaptığımız bu izahlarla, âyetleri bu manaya hamlettiğimizde, **Dâvûd** (a.s)'a herhangi bir günahın isnat edilmesi şöyle dursun, tam aksine bu, taatlerin en büyüğünün ona isnat edilmesini gerektirir. Sonra biz diyoruz ki: Şu sebeplerden ötürü âyeti bu manaya hamletmek daha uygundur:

1) Müslümanın hareketleri hakkında, aslolan düşünce, o kimsenin menhiyyâttan uzak olduğunu düşünmektir. Hele de, bu kimse, nebî ve resûllerin ulularındansa...

2) Bu, daha ihtiyatlı olandır.

3) Cenâb-ı Hak, bu sûrenin başlarında, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, *"Onlar ne derlerse sabret. Kulumuzu, o kuvvet sahibi Dâvûd'u hatırla"* (Sâd, 17) buyurmuştur. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.s)'in kavmi, "O, sihirbazdır, yalancıdır" dedikleri için, alçaklıklarını, adiliklerini, akılsız olduklarını ortaya koyduklarından, *"Ey Rabbimiz, hesap gününden evvel bizim amel defterimizi acele ver"* (Sâd, 16) diyerek, onunla alay ettiklerinden, Cenâb-ı Hak, bu sûrenin başlarında, *"Ey Muhammed, onların alçaklıklarına, beyinsizliklerine sabret, buna katlan. Akıllı ve sabırlı ol. Öfkeni ortaya koyma ve kulumuz Dâvûd'u hatırla"* demiştir. Binâenaleyh, Hz. Muhammed (s.a.s)'in **Dâvûd** (a.s)'u hatırlaması, ancak, **Dâvûd** (a.s)'un, kendi kavminin eziyetlerine sabretmiş olması, beyinsizliklerine katlanmış olması, akıllı davranmış olması, öfkesini ve duygularını ortaya koymamış olması durumunda mâkul olur. Böyle bir mana ise ancak, bizim, âyeti bahsettiğimiz manaya hamlettiğimizde mümkün olur. Ama, bu âyeti onların ileri sürdüğü manaya hamlettiğimizde, bu iki söz, çelişki arz eder ve fâsit olur.

4) Bu rivâyet, ancak, biz o iki davalının melek olduğunu kabul etmemiz durumunda geçerli olur. O iki dâvâlı, meleklerden olup, aralarında herhangi bir husumet bulunmayıp, biri de diğerine tecâvüz etmemiş olduğuna göre, o iki şahsın, "Biz, birbirimize zulmetmiş iki dâvâlıyız" şeklindeki sözleri yalan olmuş olur. Dolayısıyla bu rivâyet ancak şu iki şeyle tam olur:

a) O yalanın, meleklere isnat edilmesi;

b) Meleklere yalan isnat etmeyi vasıta kılarak, kabahatlerin en adisini peygamberlerin ulularından olan büyük bir zâta isnat etme çabası. Ama biz âyeti, bahsettiğimiz manaya aldığımızda, o yalanı meleklere isnat etmekten ve bu çirkin işi peygamberlere mal etmekten kurtulmuş oluruz. Şu

halde, bizim görüşümüz daha evladır. İşte bu konuda, yanımızda olan bilgiler bundan ibarettir. Allah, kendi kelâmının inceliklerini en iyi bilendir.

Şimdi biz, âyetlerin tefsirine dönüyoruz. وَهَلْ اَتٰيكَ نَبَؤُا الْخَصْمِ *"Sana o davacıların haberi geldi mi?"* ifadesine gelince, **Vâhidî** şöyle der: خَصَمْتُهُ - اَخْصِمُهُ - خَصْمًا - "onunla davalaştım" fiilinin mastarıdır. Daha sonra bu mastar, iki ve daha çok kimseler için kullanılır olmuştur. Halbuki mastar ne tesniye ne de cemî olur. Nitekim Arapçada, tıpkı هُمَا عَدْلٌ - هُمْ عَدْلٌ "O ikisi, âdildir(ler); onlar adildir(ler)" denilmesi gibi, هُمَا خَصْمٌ - هُمْ خَصْمٌ *"O ikisi hasımdırlar; onlar hasımdırlar"* denilir. Buna göre mana, "İki davalı veya davalılar" şeklinde olur. Âyetteki "**hasm**" kelimesiyle, **Dâvûd** (a.s)'un yanına giren o iki şahıs kastedilmiştir.

Dâvûd (a.s)'un Mihrabı

Cenâb-ı Hak, اِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ *"Hani onlar, duvardan mescide tırmanmışlardı"* buyurmuştur. Sen, sûrun üzerine çıktığında, "تَسَوَّرْتُ السُّورَ تَسَوُّرًا" dersin. O halde "تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ" lâfzının manası, "Onlar, **Dâvûd** (a.s)'un yanına, o mihrabın sûrlarından geldi" demek olup, sûr, mihrabın en üst kısmı demektir. Nitekim, bir kimse evin sûru tarafından eve geldiğinde "تَسَوَّرَ فُلَانٌ الدَّارَ" denilir. Âyetteki "**mihrâb**" kelimesiyle de, **Dâvûd** (a.s)'un içine girip, Rabbine taatle meşgul olduğu ev kastedilmiştir. Bir şeyin, parçalarının en kıymetlisi ile isimlendirilmesi gibi, o evde mihrâb bulunduğu için, o eve "**mihrâb**" denilmiştir.

Cem'in En Azı

Burada, usûl-i fıkıh ilmine dair şöyle bir mesele vardır: Bazı kimselere göre, cem'in (çokluğun), en azı ikidir. Bunlar, işte bu âyete tutunarak, şöyle demişlerdir: "Çünkü Cenâb-ı Hak, bu âyetlerde çoğul sîgasını şu dört yerde kullanmıştır:

a) اِذْ تَسَوَّرُوا...

b) اِذْ دَخَلُوا...

c) مِنْهُمْ...

d) قَالُوا... ... Binâenaleyh, onların "خَصْمَانِ" demelerinin delâletiyle, iki kişi oldukları halde, bu dört lafzın hepsi de cemi, çoğul sîgasındadır. Dolayısıyla bu âyet cem'in en azının iki olduğuna delâlet eder." Bu görüşte olanlara şu şekilde cevap verilebilir: Bu iki hasımdan her birinin, büyük bir topluluk olmaları imkânsız değildir. Çünkü, biraz önce biz, "**hasm**"

kelimesinin isim kabul edilmesi halinde, tesniye ve cemî olamayacağını açıkladık.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ *"O vakit Dâvûd'un karşısına girivermişlerdi"* buyurmuştur ki, bu "Onlar mihrâba, o eve tırmandılar da, ama **Dâvûd** (a.s)'un yanına giremediler. Ama Cenâb-ı Hak, *"O vakit Dâvûd'un karşısına girivermişlerdi"* deyince, bu ifâde, onların tırmandıktan sonra, **Dâvûd** (a.s)'un yanına girdiklerini gösterir" demektir. **Ferrâ** şöyle der: "Bazen, "**iz**" edatı iki defa getirilir, ama bu iki "iz"edatının manası da, bir "iz" gibi olur. Bu, meselâ senin, girme ve saldırma vakti aynı olmasına rağmen, ضَرَبْتُكَ إِنْ دَخَلْتَ عَلَيَّ إِذْ إِجْتَرَأْتَ "Yanına girip de, bana saldırdığında seni dövdüm" demen gibidir.

Dâvûd (a.s)'un Telâşının Sebebi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَفَزِعَ مِنْهُمْ *"O, bunlardan telâşa düşmüştü"* buyurmuştur. Bunun sebebi şudur: **Dâvûd** (a.s), kendi yanına onların mutâd olan yoldan gelmediklerini görünce, bir kötülük yapmak için girdiklerini anladı da, işte bundan dolayı telaşa düştü.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قَالُوا لَا تَخَفْ خَصْمَانِ بَغَى بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ *"Korkma, dediler, biz iki dâvâcıyız. Birimiz ötekinin hakkına tecâvüz etti"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki "**hasmâni**" lafzı, mahzuf bir mübtedânın haberi olup, kelamın takdiri, "**nahnu hasmâni**" şeklindedir.

***İKİNCİ MESELE:* Gelenlerin Melek veya İnsan Olduğu**

Burada, âyetle ilgili iki görüş bulunur:

1) Bunlar, gökten inen iki melek olup, **Dâvûd** (a.s)'un daha önce yeltendiği o çirkin işe dikkatini çekmek istemişlerdir.

2) Bunlar, iki insan olup, **Dâvûd** (a.s)'un yanına kötülük yapmak ve onu öldürmek maksadıyla girmişlerdi. Onlar, **Dâvûd** (a.s)'u yapayalnız bulacaklarını sanmışlardı. Ama, **Dâvûd** (a.s)'un yanında, hizmetçilerden müteşekkil bir grup görünce, ortaya çıkacak bir kötülüğü savuşturmak için, işte bu yalanı uydurdular.

Bu iki kimsenin melek olmadığını söyleyenler, şu şekilde istidlâl etmişlerdir: Şâyet onlar melek olmuş olsalardı, *"Biz, iki davacıyız"* şeklindeki sözleriyle, yalan söylemiş olurlardı. Çünkü melekler arasında husumet

bulunmaz. Yine onlar, *Birimiz ötekinin hakkına tecavüz etti"* demelerinde ve *"Şu, benim biraderimdir. Onun doksan dokuz dişi koyunu var"* sözlerinde, yalancı olmuş olurlardı. Böylece, onların melek olmaları halinde, onların yalancı olmaları gerekirdi. Halbuki, *"Melekler sözle, asla O'nun önüne geçemezler"* (Enbiyâ, 27) ve *"Ne emrolunursa, onu yaparlar"* (Nahl, 50) âyetlerinden dolayı, meleklerin yalan söylemeleri caiz değildir.

Birinci görüşün sahipleri, bu açıklamaya şu şekilde cevap vermişlerdir: "Melekler bu sözü, hakiki manada değil, darb-ı mesel olarak söylemişlerdir. Dolayısıyla bundan, onların yalancı oldukları neticesi çıkarılamaz." Bu görüşe de şu şekilde karşılık verilmiştir:

Sizin ileri sürdüğünüz bu şey, lafzın zâhirinden udûl etmeyi, adaletli olmayı gerektirir. Halbuki bunun, aslolanın hilâfına bir hareket tarzı olduğu malumdur. Ama biz bu kelâmı, "O iki hasım, iki insandı. Bir kötülük maksadıyla **Dâvûd**'un yanına girmişlerdi. Daha sonra bu yalanı uydurdular" manasına alırsak, bu durumda bu yalan, fâsık iki şahsa isnat edilmiş olur. Binâenaleyh, bu, birinci görüşten daha evlâdır. Allah en iyisini bilendir.

Bu iki şahsın melek olduğunu söyleyenlerin delilleri de şunlardır:

1) Müfessirlerin ekserisinin bunda ittifak etmiş olmaları.

2) **Dâvûd** (a.s)'un makamının, ibâdet ederken halkının fertlerinden herhangi bir kimsenin yanına tırmanmasına imkân vermeyecek biçimde olması... Binâenaleyh, bu işin melekler tarafından yapılmış olması gerekir.

3) *"Onlar, "Korkma..." dediler"* cümlesi, bu iki şahsın melek olduklarına âdeta delâlet eder gibidir. Çünkü, halkından herhangi bir kimse, bu makamdaki şahsa, kolay kolay böyle bir söz söyleyemez...

4) Bu iki şahsın, *"Aşırı gitme"* şeklindeki sözleri de, bunların melek olduklarına delâlet eder gibidir. Çünkü, **Dâvûd** (a.s)'un yönettiği kimselerden herhangi biri, ona, "zulmetme, haktan ayrılma" demek cesaretini gösteremez.

Bilki, bu delillerin tutarsızlığı açık olup, bunlara cevap vermeye gerek yoktur. Allah en iyisini bilendir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Bağy**

Cenâb-ı Hak, "بَغَى بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ" buyurmuştur ki, bu *"Haddi aştı, sınırı tecâvüz etti"* demektir. Nitekim, aşırı derecede ağrı verip doruk noktaya çıktığında, "بَغَى الْجُرْحُ"; kadın zina ettiğinde de, "بَغَتِ الْمَرْأَةُ"; denilir. Çünkü

zina, büyük günahtır ve dinen yasaktır. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Cariyelerinizi, kızlarınızı (...) siz fuhşa mecbur etmeyin..."* (Nur, 33) buyurmuştur.

Hükm, فَاحْكُمْ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ *"Şimdi sen aramızda adâletle hükmet..."* cümlesine gelince, "Hüküm vermenin manası, o hâdise hususunda, Allah'ın teklif ve emrini, o iki şahıs üzerinde infâz etmede, o işi sapasağlam yapmak" şeklindedir. Atın, gemi azıya almasına mani olduğu için, حَكَمَةُ الدَّابَّةِ "Hayvanın, atın geminin ağızlığı" kelimesi de bu manadadır. Yine, sapasağlam olduğunda بِنَاءٌ مُحْكَمٌ "sağlam, muhkem yapı" denilmesi de bunun gibidir. Âyetteki, "بِالْحَقِّ" lâfzı, *"hak olan hüküm ile"* manasında olup, bu da, "Allah'ın verdiği hüküm.." demektir.

"وَلَا تُشْطِطْ" sözüne gelince; bir kimse uzaklaştığında, "شَطَّ الرَّجُلُ" denilir. Yine, sen evden uzaklaştığında, شَطَّتِ الدَّارُ "ev uzaktadır" denilmesi de böyledir. Nitekim âyette, "لَقَدْ قُلْنَا إِذًا شَطَطًا" varid olmuş, *"yani, o zaman biz, haktan uzak bir söz söylemiş oluruz"* (Kehf, 14) demektir. "وَلَا تُشْطِطْ", "Vereceğin bu hükümde, haktan uzaklaşma.." demektir.

"وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ"; **Sevâu's-Sırât,** yolun ortası anlamındadır. Nitekim فَاطَّلَعَ فَرَاٰهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ *"Derken o bakıp bunu o çılgın ateşin ta ortasında gördü..."* (Sâffât, 55) buyurulmuştur. Bir şeyin ortası, onun en üstünü ve en mutedil olanıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Böylece sizi vasat bir ümmet yapmışızdır"* (Bakara, 143) buyurmuştur.

Ben diyorum ki, o hasımlar, aynı maksadı şu üç şey ile ifade etmişlerdir:

a) "Hak olan hükümle hükmet."

b) "Haktan ayrılma! Ki, bu, bâtıl şeylerden nehyi ihtiva eder.."

c) "Bizi, yolun ortasına sevk et..." Yani, "Senin, hakkı gerçekleştirmede ve batıldan da sakındırma hususunda gayret göstererek bizi, bâtıl yoldan hak yola iletmen, döndürmen gerekir" demektir ki, bütün bunlar, matlûbu izahta, tam ve mükemmel ifadelerdir.

Bil ki onlar, bir anlaşmazlık bulunduğunu kısaca haber verince, bunun peşinden, bu anlaşmazlığın sebebini tafsilatlı bir biçimde getirerek, إِنَّ هٰذَا اَخِي لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعْجَةً *"Şu benim birâderimdir. Onun doksan dokuz dişi koyunu var"* demişlerdir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: "Bu âyetteki *"kardeşim, biraderim"* kelimesi, ya **"hâzâ"** kelimesinden bedeldir, ya da **"inne"** edâtının haberidir ki bununla,

ya din kardeşliği, veya dostluk, samimiyetten kaynaklanan kardeşlik, veyahut da *"Ortak iş yapanların çoğu mutlaka birbirine haksızlık eder"* âyetinden dolayı, ortaklık ve iştirak kardeşliğidir ki, bu kardeşliklerden her biri, zulümden ve haksızlıklardan kaçınmayı gerektirir."

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: "Tâ'nın fethasıyla, "تَسْعٌ وَتَسْعُونَ"; nûn'un kesresiyle "نِعْجَةً" şeklinde de okunmuştur ki bu, lehçelerin farklılığından kaynaklanmış olup, tıpkı نَطْعٌ – نِطْعٌ "sahtiyan döşek" ve لَقْوَةٌ – لِقْوَةٌ "dişi kartal" kelimeleri gibidir."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Leys, "**na'ce**"nin, vahşi sığırın, koyunun ve keçinin dişisi demek olduğunu; bunun çoğulunun, "نَعَجَاتٌ" olduğunu; Arapların örfünün, "النَّعْجَةُ" ve الظَّبْيَةُ "dişi hayvan ve ceylân" kelimelerini, kadından kinaye olarak kullanma biçiminde sürüp geldiğini söylemiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Adullah İbn Mes'ûd "تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعْجَةً أُنْثَى" diye okumuştur ki, bu, te'kîd için olup, tıpkı, "وَقَالَ اللهُ لَا تَتَّخِذُوا اِلٰهَيْنِ اثْنَيْنِ اِنَّمَا هُوَ اِلٰهٌ وَاحِدٌ" (Nahl, 51) âyeti gibidir.

Ortağın Tek Koyunu İstemesi

Müteakip "فَقَالَ اَكْفِلْنِيهَا وَعَزَّنِى فِى الْخِطَابِ" âyeti hakkında **Keşşâf sahibi** şöyle der: "اَكْفِلْنِيهَا" kelimesinin asıl manası, "Beni, tıpkı elimin altındakilere sahip olmam, kefil olmam gibi, ona da sahip olacak hale getir..." şeklindedir. عَزَّنِى "Beni yendi" manasında olup, عَزَّهُ – يَعِزُّهُ "Falancayı yendi" denilir. Buna göre mana, "O bana, getirdiği delillerin aleyhine delil getiremeyeceğim bir biçimde deliller getirdi..." şeklinde olur. Yine bu kelime, "عَازَنِى" şeklinde okunmuş olup, "اَلْمُعَازَاةُ" mastarından gelir. Manası da, "Muğalebe, karşılıklı üstün gelme çabası gösterme" şeklindedir.

Bil ki, bu iki şahsın meleklerden olduğunu söyleyenler, burada "**na'ce**, dişi koyun"dan bahsedilmesinin maksadının bir temsil ve teşbih olduğunu; zira **Dâvûd** (a.s)'un doksan dokuz tane karısının bulunduğunu, **Ûriyâ**'nın tek bir karısı bulunduğunu, dolayısıyla da meleklerin bu hadiseyi bir tariz ve çıtlatma şeklinde söylediklerini iddia etmişlerdir.

Dâvûd (a.s)'un Onu Reddetmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, "قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ إِلٰى نِعَاجِهِ" buyurmuştur ki bu, **Dâvûd** (a.s) dedi ki: *"O, muhakkak sana, senin, bir tek koyununu, kendi koyunlarına katmak istemesi sebebiyle zulmetmiştir"* demektir. Rivâyet olunduğuna göre **Dâvûd** (a.s) dâvâlıya: "Eğer sen bunu istersen", senin alnını, burnunu kırarız" deyince, o, "Ey **Dâvûd,** sen şöyle şöyle yaptığın için, esasen bizim sana böyle yapmamız gerekir" dedi. Daha sonra **Dâvûd** (a.s), etrafa bakındı, derken hiç kimseyi göremedi, durumu anladı.

Sadece Dâvâcıya Dayanarak Hükmetmesi

İmdi eğer, **"Dâvûd** (a.s)'un, sırf karşı tarafın sözü ile, iki dâvâlıdan birisinin aleyhine hükmetmesi nasıl câiz olur?" denilirse, biz deriz ki: İnsanlar bu hususta, şu izahları yapmışlardır:

a) **Muhammed b. İshâk** şöyle der: Davacı sözünü bitirince, **Hz. Dâvûd** (a.s), konuşmayan davalıya baktı ve "Eğer bu doğru söylüyorsa, sen şüphesiz ona zulmetmişsin" dedi. Velhasıl **Dâvûd** (a.s)'un bu hükmü davacının, iddiasında doğru olması şartına bağlı bir hükümdür."

b) **İbnü'l-Enbârî** şöyle demiştir: "Davalılardan birisi bu iddiada bulununca, ikincisi bunu kabul etti. Bunun üzerine **Dâvûd** (a.s) hükmünü verdi. Allahu Teâlâ, bu sözden açıkça anlaşıldığı için, karşı tarafın bunu itiraf ettiğini belirtmemiştir ki bu tıpkı senin, "Ticaret ettin ve kazandın" manasında, "Ben sana ticareti emrettim, sen de kazandın" demen gibidir. Keza Cenâb-ı Hak, (**Hz. Musa**'ya), *"Asanla denize vur" dedik, deniz de yarıldı"* (Şuarâ, 63) buyurmuştur. Bu da, "O asâsıyla vurdu ve deniz yarıldı" takdirindedir."

c) Bunun takdiri, "Durumu böyle olan bir kimse sana zulmetmiştir" şeklindedir.

Ortaklıktaki Güçlük

Dâvûd (a.s) وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ *"Gerçekten ortakların çoğu, mutlaka birbirine haksızlık eder"* demiştir. **Leys, "Halîtü'r-Reculi"** deyimi, "kişinin ortağı" demektir" der. **Zeccâc** da **"Huletâ,** ortaklar manasınadır" demiştir.

Eğer, "Ortaklar dışında zulmedenler de çokça bulunduğu halde **Dâvûd** (a.s) neden ortakların birbirinin hakkına tecavüzünü özellikle zikretmiştir?" denilirse, buna şu şekilde cevap verilir: Ortaklığın, birçok durumda

münakaşaya ve çekişmeye sebep olduğunda şüphe yoktur. Çünkü iki kişi, birbiriyle içli-dışlı yaşadığında, her biri diğerinin hallerine muttali olur. Taraflardan birinin sahip olduğu güzel şeylerden her birinden diğeri haberdar olduğunda, karşı tarafın o hususstaki arzusu artar. Bu da, kişiler arasında yarışma ve çekişmenin artmasına sebep olur. İşte bundan ötürü, **Dâvûd** (a.s) ortakları haksızlık yapma işi ile daha çok ilgili görmüştür. Daha sonra bu genel hükümden (durumdan), iman edip sâlih ameller işleyenleri istisnâ etmiştir. Çünkü böyle insanların, birbirlerine karışmaları, ancak dinî ve gerçek rûhî mutlulukları elde etme maksadıyladır. Dolayısıyla bunların ortaklığı, münakaşa, çekişme ve hasımlaşma sebebi olmaz.

Bil ki bu istisna, iman edip sâlih ameller işleyenlerin, bir birlerine haksızlık edemeyeceklerine delâlet eder. Dolayısıyla eğer **Dâvûd** (a.s), o adama (**Ûriyâ**'ya) haksızlık ve zulmetmiş olsaydı, verdiği bu fetva gereğince, kendisinin iman edip, sâlih amelde bulunanlardan olmaması gerekirdi. Onun Mü'minlerden olmamasının bâtıl oluşu ise malumdur. Böylece "Âyetteki bu koyun kıssası ile, Dâvûd (a.s)'un başından geçen kıssa kastedilmiştir" diyenlerin görüşlerinin bâtıl olduğu sübût bulmuştur.

İyilerin Azlığı

Daha sonra **Dâvûd** (a.s), وَقَلِيلٌ مَا هُمْ *"Fakat bunlar da ne kadar azdır!"* demiştir. Bil ki, Kur'ân'da ehl-i hayrın (Mü'minlerin, iyi kimselerin) azlığını bildiren âyetler pek çoktur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Şükredici kullarım ne azdır!"* (Sebe, 13) buyurmuştur. **Dâvûd** (a.s) da bu âyette aynı şeyi söylemiştir. Yine Cenâb-ı Allah, **İblis**'in *"Sen, o kulların çoğunu şükredici bulamayacaksın"* (A'raf, 17) dediğini nakletmiştir.

Bu azlığın sebebi, dünyaya cezbeden ve çağıran sebeplerin çok olmasıdır. Bu sebepler, bâtınî ve zâhirî hisler (duyular) olup, on tanedirler. Ayrıca şehvet, gazap (öfke) ve yedi tabiî kuvvettirler. Bunların toplamı on dokuzdur. Bu on dokuz güç (âdetâ cehennemin zebânîleri gibi), beden cehenneminin kapılarında beklemektedirler. Hepsi de insanı, yaratılmışlara ve dünyaya karışmaya ve maddî lezzetlere davet ederler. Hakka ve dine davet eden ise sadece akıldır. İnsanlar üzerinde, hissî ve tabiî kuvvetlerin hükümranlığı (tesiri), onlardaki aklî kuvvetin tesirinden daha çoktur. İşte bu sebepten ötürü, iyiler tarafında azlık, kötüler (kâfirler) tarafında çokluk söz konusudur.

Keşşâf sahibi, bu âyetteki "**mâ**" lafzının, müphemlik ifade ettiğini ve bunda, o iyi kimselerin azlığına şaşılması gerektiği manasının yattığını belirterek, "Eğer sen bu lafzın, hikmetini ve yerini öğrenmek istiyorsan, bunu, **İmru'ul-Kays**'ın şu beytinden anla:

وَحَدِيثٌ مَا عَلَى قِصَرِهِ وَانْظُرْ هَلْ بَقِىَ لَهُ مَعْنًى قَطُّ

"Onca kısalığına karşın, herhangi bir söz; bak (nerdeyse) herhangi bir manası kalmış mı?"

Zan ve İlim

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَظَنَّ دَاوُدُ اَنَّمَا فَتَنَّاهُ *"Dâvûd sandı ki biz kendisini deniyoruz"* buyurmuştur. Müfessirler, "Bu, "Dâvûd, bizim kendisini imtihan ettiğimizi anladı" manasındadır. Buradaki "**zann**" kelimesinin, bilme (anlama) manasına hamledilmesinin gerekçesinin sebebi şudur: **Hz. Dâvûd** (a.s) o iki davalı arasında hüküm verince, onlar birbirlerine bakıp güldüler. Sonra da onun gözü önünde göğe yükseldiler. Böylece **Hz. Dâvûd** (a.s), Allahu Teâlâ'nın kendisini, bu şekilde imtihan ettiğini anladı. Dolayısıyla onun bunu bildiği sabit olur. **Zann** kelimesini ilim (bilme-anlama) manasına almak mümkündür. Çünkü istidlâl yoluyla elde edilen ilim, zanna çok benzer. İşte bu benzerlik, bu "zann" kelimesinin ilim manasına mecazî olarak anlaşılmasının sebebidir" demişlerdir. Ben derim ki: Böyle bir söz, "O iki davalı, insan şekline girmiş iki melekti" dememiz halinde mümkün olur. Ama bunu söylemezsek, buradaki "zann" kelimesini "ilim" manasına almamız gerekmez. Hatta bir kimse, "**Dâvûd** (a.s), Allah tarafından böyle bir imtihanın olabileceğini zann-ı galibi ile anladığı için, istiğfar ve inâbe (tevbe) ile meşgul olmuştur" diyebilir.

Dâvûd (a.s)'un İstiğfarının Sebebi

Âyetteki, فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ *"Bunun üzerine Rabbine istiğfar etti"* cümlesi, "**Dâvûd,** Rabbinden bağışlanmasını istedi" demektir. Bu cümle ile ilgili olarak şu iki izah yapılabilir:

1) Eğer **Dâvûd** (a.s)'dan bir hata ve günahın sâdır olduğunu söylersek, âyetteki istiğfarın bundan ötürü yapıldığını söyleriz.

2) Yok eğer bunu söyleyemiyorsak, o zaman deriz ki: Bu hususta şu izahlar yapılabilir:

a) O kimseler, **Dâvûd** (a.s)'u öldürmek maksadıyla yanına girdiler. **Dâvûd** (a.s) da, çok kudretli ve kuvvetli bir padişah olduğu için, onlardan intikam

almaya tam gücü olmasına ve o anda hafif bir korku duymuş olmasına rağmen, onları affedip bir şey söylemeyince, bundan dolayı kendine bir "ucub" (beğenme duygusu) geldi. İşte bundan dolayı, Cenâb-ı Hakk'a istiğfar ve tevbede bulundu ve bu güzel hale yönelişinin, ancak Allah'ın buna muvaffak kılmasıyla olduğunu itiraf etti. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, onun hatırına gelen bu güzel duygu sebebiyle, ona mağfiret etti ve bağışladı.

b) Belki de **Hz. Dâvûd** (a.s), önce o girenlere eziyet etmek, cezalandırmak istedi. Daha sonra kendi kendine, "Bu, onların kötü niyetli olduklarına dair bir delil bulunmayan bir durumdur" deyip, onları bağışladı. Sonra da gönlüne gelen o ilk niyetten ötürü, Rabbinden bağışlanmasını istedi.

c) Belki de o iki kişi, hemen o anda Allah'a yönelip, **Dâvûd** (a.s)'dan tevbelerinin kabul edilmesi için, ondan kendileri namına Allah'tan bağışlanma dilemesini istediler. Bunun üzerine **Dâvûd** (a.s), Allah'tan af diledi ve yalvarıp yakararak Allah'a yöneldi. Allahu Teâlâ da, **Dâvûd** (a.s)'un şefaati ve duası sebebiyle onları bağışladı.

Bütün bu izahlar, açık ve düşünülebilecek izahlar olup, Kur'ân bu gibi şeylerle dopdoludur. Dolayısıyla âyetin lafzı, bütün bu izahlarımıza muhtemel olup, onların ileri sürdükleri ve dine uymayan o uydurma ve nahoş hikâyeyi kabul etmemiz için, ne kat'î, ne de zannî bir delil bulunmadığına göre, böylesine münker şeyleri kabule ve söylemeye sevk edecek şey nedir? Yaptığımız bu izahların doğruya daha yakın ve daha güçlü olduğunu, Cenâb-ı Hakk'ın bu kıssayı, *"Katımızda onun muhakkak bir yakınlığı ve bir akıbet güzelliği var"* diyerek bitirmiş olması da te'kid eder. Bu gibi bitirişler, ancak Allah'a hizmet ve ibadet hususunda pek çok amel sâdır olmuş olan ve Allah'ın emirlerine boyun eğme yolunda pek çok şiddetlere katlanan kimseler hakkında güzel olur. Fakat onun yukarıda bahsedilen türden bir suça ve günaha yönelen bir kimse olduğu kabul edilecek olursa, âyeti böyle sona erdirmek, onun durumuna uygun düşmez. **Melih b. Dînar** şöyle der: "Kıyamet günü, yüksek bir minber getirilir ve cennete yerleştirilir. Sonra da, Allah, "Ey **Dâvûd,** dünyada iken beni medh ü senâ ettiğin şu tatlı ve güzel sesinle, şimdi de beni medh ü senâ et" der." Allah en iyi bilendir. Burada şöyle birkaç bahis var:

Müteferrik Meseleler

1) "فَتَنَّاهُ" kelimesi, "فَتَّنَاهُ" ve "فَتَنَاهُ" şekillerinde okunmuştur. Bu kıraate göre, fiillerdeki tesniye elifi, o iki meleğe râcî olur.

2) Meşhur olan görüşe göre, bu istiğfarın, o koyun davası ile ilgili olmasıdır. Yine bunun **Hz. Dâvûd** (a.s)'un, ikincisinin sözünü dinlemeden, berikisi lehine hükmetmesi sebebiyle olduğu da söylenmiştir. Ama bu mümkün değildir.

3) Âyetteki, "وَخَرَّ رَاكِعًا وَاَنَابَ" cümlesi, sadece rükû yapıldığını gösterir. Secde ise, haberler (hadisler) ile sâbit olmuştur. Yine **Hz. Dâvûd** (a.s)'un, kırk gün şiddetli bir şekilde ağladığı da haberlerle sabit olmuştur.

4) **Şâfiî** (r.h)'ye göre, bu âyet, secde âyeti değildir. Çünkü **Şâfiî**'ye göre, bir peygamberin tevbesini haber veren bir âyet, tilavet secdesini gerektirmez.

5) **Ebû Hanife** (r.ah), bu âyeti, tilavet secdesinde, rükûnun secde yerine geçeceğine delil getirmiştir.

Halifeliğin Manası

يَا دَاوُدُ اِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِى الْاَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوٰى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ اِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ ﴿٢٦﴾ وَمَا خَلَقْنَا السَّمَآءَ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذٰلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ ﴿٢٧﴾ اَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِى الْاَرْضِ اَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ ﴿٢٨﴾ كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ اِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوٓا اٰيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ اُولُوا الْاَلْبَابِ ﴿٢٩﴾

"Ey Dâvûd, biz seni yeryüzünde bir halife yaptık. Öyleyse sen de insanlar arasında adalet ile hükmet ve hevâ-ü hevesine tâbi olma ki bu seni Allah yolundan saptırır. Çünkü Allah yolundan sapanlar, hesap gününü unuttukları için, onlara pek çetin bir azap vardır. O göğü, o yeri ve bunların arasında bulunan şeyleri biz boşuna yaratmadık. Bu, o kâfirlerin (yanlış) zannıdır. Bu yüzden o kâfirler için, ateşten helâk vardır. Yoksa biz, iman edip sâlih ameller işleyen kimseleri, yeryüzünde fesat çıkaran kimseler gibi mi sayacağız? Yahut muttakileri, fâcirlerle bir mi tutacağız? (Bu Kur'ân), âyetlerini insanlar iyice düşünsünler ve temiz akıl sahipleri ibret alsınlar diye sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır" (Sâd, 26-29).

Bil ki Allahu Teâlâ, bu kıssayı anlatıp, tamamlayınca, peşi sıra, yeryüzü halifeliğini **Dâvûd** (a.s)'a havale ettiğini ifade ettiği âyetleri getirmiştir. Bu, bu kıssa ile ilgili o meşhur uydurma hikâyenin yanlışlığına delâlet eden en güçlü delillerdendir. Çünkü bir adamın, Müslümanların kanını dökmeye gayret gösteren ve hanımlarını onlardan zorla almaya arzulu olan birisi olarak nitelendirilip, bunun hemen peşinden, Allah'ın bu kimseye yeryüzünün halifeliğini havale ettiğini söylemek, gerçekten akıl kârı olmayan bir iştir.

Dâvûd (a.s)'un Halifeliği

Hz. Dâvûd (a.s)'un halife oluşunun izahı hususunda şu iki şey söylenebilir:

a) Bu, "Biz seni Allah'a çağırma ve insanları idare etme hususunda, senden önceki peygamberlere halef kıldık..." demektir. Bu böyledir, çünkü bir adamın halifesi (halefi), onun peşinden gelip, onun yerini alan kimsedir. Bu ise, yok olması (ölmesi) düşünülebilecek kimseler için söz konusu olur. Bu manada halifesi olmak, Allah hakkında muhaldir.

b) Bu, "Biz seni, insanların mâliki ve onlar üzerinde hükmü geçen bir kimse kıldık..." demektir. İşte bu manada olmak üzere, ona, "Allah'ın halifesi" denilebilir. "Allah'ın yeryüzündeki halifeleri" ifadesi de, bu manadadır. Velhasıl bir kimsenin halife olması, hükmünün, idare ettiği insanlar üzerinde geçerli olması demektir. "Halife kılma" (yapma) lafzının hakikî manada alınması, bunun Allah hakkında olması imkânsızdır. Dolayısıyla, bu, hakikî manada alınamayacağına göre, o hakikî mananın ayrılmaz vasfını ifade etmiş olur. O ayrılmaz vasıf da, halifenin hükmünün geçerliliğidir.

İçtimaî Anlaşma

Daha sonra Allahu Teâlâ, فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ *"Öyleyse sen de insanlar arasında adalet ile hükmet"* buyurmuştur. Bil ki insan, tabiatı itibarıyla medenî olarak (yani toplu halde yaşama ihtiyacı içinde) yaratılmıştır. Çünkü bir insanın işleri ancak, böyle bir sistem içinde tam olarak karşılanır. Dolayısıyla bu ziraatçı, şu değirmenci, öbürü ayakkabıcı, falanca dokumacı, öteki terzi vs. olur. Netice olarak diyebiliriz ki, her biri kendi işini yaparak, hepsinin işlerinin toplamı ile, cemiyetin düzeni sağlanır. Böylece, insanın yaratılıştan medenî bir varlık olduğu sabit olmuş olur. Onlar, bir yerde bir araya geldiklerinde, aralarında anlaşmazlıklar ve husumetler meydana gelir. Kâdir ve muktedir bir kimsenin ise, bu husûmetleri sona erdirmesi gerekmektedir ki, bu da, herkes üzerinde hükmünü yürüten ve infâz eden

sultandır, hükümdardır. İşte böylece, insanların işlerinin ancak, yönetimi bilen muktedir bir sultan sayesinde düzene gireceği hususu kesinlik kazanır. Sonra, bu yönetici ve muktedir sultanın hükmü, onun hevâsına göreyse, onun kendi dünyasının menfaatlerini talep etmesi, halk üzerinde büyük zararlara yol açar. Çünkü o, halkını, kendisine fedâ etmekte ve onları, kendi menfaatlerini elde etmek için araç olarak kullanmaktadır. Bu da, âlemin harap olmasına, insanların anarşiye düşmesine yol açar. Bu ise sonunda, o hükümdarı helâk olması neticesine götürür.

Ama bu hükümdarın hüküm ve kararları, ilahî olan hak şeriate uygun olduğunda, âlemin düzeni sağlanır, en güzel bir biçimde de, hayır kapıları ardına kadar açılır. İşte *"Öyleyse sen de insanlar arasında adalet ile hükmet"* sözünden kastedilen budur. Yani, "İnsanlar arasında, adalet ile, hakka göre hükmeden birisinin bulunması mutlaka gereklidir. Böylesi kimse de, sen ol" demektir.

Daha sonra *"Ve hevâ-u hevesine tâbi olma ki, bu, seni Allah yolundan saptırır"* denilmiştir. Bunun tefsiri şudur: Hevâya tâbi olmak, Allah'ın yolundan sapmaya yol açar. Allah'ın yolundan sapmak ise, azapların en kötüsünü mûcip olur. Bu da, hevâya ittikâ etmenin, çok kötü bir azâbı gerektireceği sonucunu verir.

Hevâ Yoldan Çıkarır

Birincisine, yani, kişinin hevâ ve hevesine tâbi olmasının, Allah yolundan sapmış olmayı gerektirdiği hususuna gelince, bunu şu şekilde izah edebiliriz: Kişinin hevâsı, onu maddî lezzetlere gömülmeye ve onların içine batmaya çağırır. Bunlara gömülmek ise, bakî olan sâlih ameller demek olan, ruhanî, manevî mutlulukları elde etmekle meşgul olmaktan alıkor. Çünkü bu iki şey, birbirine zıt olan iki durumdur. Bunlardan birisinin artması oranında diğeri azalır.

Yoldan Çıkmak Azaba Götürür

İkincisine, yani, Allah yolundan sapmanın, çok kötü bir azâbı gerektirdiği hususuna gelince, bu, son derece açıktır. Çünkü insan, bu maddî şeylere alabildiğine ünsiyet eder, rûhânî, manevî halleri tamamıyla unutur da, böylece ölürse, mahbûbundan ve maşûkundan ayrılmış olur. Böylece de, ahalisi ile hiçbir ülfet ve ünsiyeti bulunmayan bir beldeye (âhirete) girmiş olur. Ve onun, bu memleketin nurlarını mütalâa edecek, kuvvetli bir basarı, gözü de yoktur. Böylece bu kimse, âdetâ, sevgilisinden ayrılmış ve

hoşlanmadığı şeylerle baş başa kalmış olan bir kimse gibi olur. Neticede bu şahıs, pek yerinde olarak, en büyük belâ ve sıkıntılara düşmüş olur. Binâenaleyh, kişinin hevâ ve hevesine uymasının, Allah yolundan sapmış olmasını; Allah yolundan sapmasının da, o kötü azâbı mûcib olduğu sabit olmuş olur ki, işte bu, mükemmel bir biçimde yapılmış olan bir izahtır:

"بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ" buyruğunun manası "Bu sapmanın ortaya çıkmasının temel sebebi, o hesap gününün unutulmasıdır. Çünkü bu kimseler, şâyet o günün hesabını nazar-ı dikkate almış olsalardı, âhiret günü için azık hazırlama işinden yüz çevirmez, bu bozuk lezzetlere böylesine dalıp gitmezlerdi" demektir.

Raşid Halîfeden Ders

Mervân oğulları halifelerinden birisinin, **Ömer İbn Abdilaziz**'e, "Bize "Halife olan kimselerin aleyhine olarak kader kalemi hareket etmez ve onun aleyhine olarak, ona günah yazılmaz" şeklinde ulaşmış olan haberi sen de duydun mu?" dediği, bunun üzerine de, **Ömer İbn Abdilaziz**'in, "Ey Mü'minlerin emîri, halife mi daha üstündür, yoksa peygamber mi?" deyip, daha sonra da, *"Çünkü Allah yolundan sapanlar, hesap gününü unuttukları için, onlara pek çetin bir azap vardır"* âyetini okuduğu rivâyet edilmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذٰلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ *"O göğü, o yeri ve bunların arasında bulunan şeyleri biz boşuna yaratmadık. Bu, o kâfirlerin (yanlış) zannıdır. Bu yüzden o kâfirler için, ateşten helâk vardır"* buyurmuştur ki, bu âyetin bir benzeri de, *"Ey Rabbimiz, sen bunları boşuna yaratmadın. Sen, pâk ve münezzehsin. Bizi ateşin azâbından koru* (Âl-i İmran, 191) ve *"Allah gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunan şeyleri ancak gerçek bir gaye ile yaratmıştır.."* (Rum, 8) âyetleri olup, bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Ef'ali İbad**

Cübbâî, kulların amellerini yaratanın Allah olmadığına dair, bu âyetle istidlâl ederek şöyle der: "Çünkü, kulların amelleri, küfrü ve fıskı da içine alır ki, bunların hepsi, bâtıl şeylerdir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak, *"Göğü, yeri ve bunların arasında bulunan şeyleri biz boşuna yaratmadık"* şeklinde izahta bulununca bu, kulların amellerini yaratanın Allah olmadığına delâlet eder ki, bunun bir benzeri de, *"Gökleri, yeri ve aralarındaki şeyleri biz, ancak gerçek bir gaye ile yarattık..."* (Hicr, 85) âyetidir. **Cebriyye**'ye[8] göre

8 **Cübbâî,** Ehl-i Sünneti kastediyor (Ç.).

ise, Cenâb-ı Hak, küfretsin diye kâfiri yaratmıştır. Halbuki küfür, bâtıldır. O halde bu demektir ki, Allah, bâtılı yaratmıştır. Daha sonra Cenâb-ı Hak bu hususu, *"Bu, o kâfirlerin (yanlış) zannıdır"* diyerek pekiştirmiştir ki bu, "Bu sözü söyleyen herkes kâfirdir" demek olup, bu da, **Cebriyye** mezhebinin, küfrün bizzat kendisi olduğu hususunda sarîh bir ifadedir."

Ehl-i sünnet âlimlerimiz ise, bu âyet ile, kulların amellerini yaratanın Allah olduğuna dair istidlâlde bulunarak şöyle demişlerdir: "Bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, göklerle yer arasında bulunan her şeyin yaratıcısı olduğuna delâlet etmektedir. Kulların amelleri de, göklerle yer arasında bulunanlar cümlesindendir. Dolayısıyla Allah'ın, bunların da yaratıcısı olması gerekir."

***İKİNCİ MESELE:* Âyetin Haşre Delaleti**

Bu âyet, haşr, neşr ve kıyametin vâkî olacağına ve doğruluğuna delâlet etmektedir. Bu böyledir, zirâ Allahu Teâlâ, mahlûkatı bu âlemde yaratmıştır. Bu durumda O'nun bunları ya zarar vermek, yahut fayda vermek için yarattığı; veyahut da, ne fayda ne de zarar amacıyla yaratmış olduğu söylenebilir. Birincisi bâtıldır; çünkü bu, rahîm ve kerîm olan Allah'a uygun düşmez. Üçüncü ihtimal de batıldır; çünkü, bu durum, onlar yok iken de mevcuttu, öyleyse, geriye ancak "O, onları, fayda sağlamak için yaratmıştır" denilmesi kalmaktadır.

Şimdi biz diyoruz ki, bu fayda verme işi, ya dünya ya da âhiret hayatında meydana gelir. Birincisi bâtıldır, çünkü dünyanın faydaları az, zararları ise çoktur. Ancak bir menfaatten dolayı, pek çok zararı üstlenmek ise, hikmete uygun düşmez. Bu kısım da bâtıl olunca, bu dünya hayatından sonra, diğer bir dünyanın mevcûdiyeti konusunda hüküm vermek sâbit olur ki, bu da, haşrin, neşrin ve kıyametin mevcûdiyetini kabul etmek demektir.

Bil ki, bu delili, pek çok yönden izah etmek mümkün olup, biz bunları, Yûnus Sûresi'nin başında iyice özetledik. Binâenaleyh, bunları tekrarlamaya gerek yoktur. Böylece bahsettiklerimizle, Allahu Teâlâ'nın, "Gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri bâtıl, boş yere yaratmadığı" sabit olmuş olur. Bu ikisinin yaratılışları bâtıl olmayınca da, haşrin ve neşrin olacağını söylemek gerekir. Yine, haşrin ve neşrin olacağını kabul etmeyen kimse, Allah'ın, gökleri ve yeri yaratmasındaki hikmeti hususunda şüphe etmiş olur ki, *"Bu, o kâfirlerin (yanlış) zannıdır. Bu yüzden o kâfirler için, ateşten helâk vardır"* âyetinden maksad da budur.

Cenâb-ı Hak, haşri ve neşri inkâr etmenin, Allah'ın, gökleri ve yeri yaratmasındaki hikmet hususunda şüphe etmemeyi gerektirdiğini kısaca beyan edip açıklayınca, bunu tafsilatlı bir biçimde ele almak üzere: أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ *"Yoksa biz, iman edip sâlih ameller işleyenleri yeryüzünde fesat çıkaranlar gibi mi sayacağız? Yahut müttakileri fâcirlerle bir mi tutacağız?"* (Sâd, 28) buyurmuştur. Bunu şu şekilde izah edebiliriz: Biz dünyada, Allah'a itaat edip, O'na isyandan sakınan kimselerin fakirlik, müzmin hastalık, kötürümlük ve çeşitli belâların içine düştüğünü; kâfir ve fâsık kimselerin ise, alabildiğine nimet ve rahatlıklar içinde bulunduklarını görmekteyiz. Binâenaleyh, haşr, neşr ve kıyamet olmasaydı, bu durumda, itaat eden kimsenin hali, isyân edeninkinden daha düşük olurdu ki, bu, hakîm ve rahîm olan Allah'ın hikmetine uygun düşmez. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın hikmetini zedeleyeceğine göre, haşri ve neşri kabul etmemenin, Allah'ın hikmetini inkâr etmiş olmayı gerektireceği kesinleşir.

Kur'ân'ı Düşünme Görevi

Daha sonra Cenâb-ı Hak كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ *"(Bu Kur'ân), âyetlerini insanlar iyice düşünsünler ve öz akıl sahipleri ibret alsınlar diye, sana indirdiğimiz mübarek bir kitaptır"* buyurmuştur ki, bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Mu'tezile şöyle demektedir: "Bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, Kur'ân'ı ancak, hayır (iyilik), rahmet ve hidâyet için indirdiğine delâlet etmektedir. Bu ise, şu iki şeyi ifâde eder:

1) Allah'ın fiilleri, maslahatları gözetme şartına bağlıdır.

2) Allah, herkesin iman etmesini, iyiliğini (hayrını) ve taatte bulunmasını ister. Halbuki, "Allah, kâfirin küfrünü irâde etmiş, dilemiştir" diyenlerin sözü böyle değildir."

***İKİNCİ MESELE:* Âyetler Arası Münasebet**

Bu, âyetlerin birbiriyle olan münasebeti hususundadır. Buna göre biz diyoruz ki: Birisi şöyle bir soru sorabilir: Allahu Teâlâ, bu sûrenin başında, kâfirlerden alaycı olan kimselerin, öldükten sonra dirilme ile kıyameti inkâr etme hususunda, alabildiğince ileri gittiklerini ve *"Ey Rabbimiz, hesap gününden evvel bizim amel defterimizi acele ver"* (Sâd, 16) dediklerini nakletmiştir. Allahu Teâlâ, onların böyle söylediklerini nakledince, bunun

cevâbını vermemiş, tam aksine, *"Onlar ne derlerse sabret. Kulumuz Dâvûd'u hatırla"* (Sâd, 17) demiştir. Halbuki, kıyametin hak oluşu ile, **Dâvûd** (a.s)'dan bahsetme arasında bir münasebetin olmadığı malûm olur. Derken, Cenâb-ı Hak, **Dâvûd** (a.s) kıssasını açıklamaya geniş yer vermiş, bu kıssanın akabinde de, *"Göğü, yeri ve bunların arasında bulunan şeyleri"* ifadesini getirmiştir. Allah'ın hikmetini ispat etmenin, **Dâvûd** (a.s) kıssasıyla bir münasebeti olmadığı da malûmdur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, gökleri ve yeri yaratmasında hikmet bulunduğundan bahsedip, haşir ve neşrin hak olduğu meselesinin ispatını da buna dayayınca, bundan sonra, Kur'ân'ın şerefli, üstün, faydası ve hayrı çok bir kitap olduğunu belirten beyana yer vermiştir. Halbuki, bu kısmın da, önceki sözlerle ilgisi olmadığı meydandadır. Durum böyle olunca, bu bölümler birbirleriyle alâkası olmayan, birbirinden uzak birtakım bölüm ve fasıllar olmuş olur. Durum böyle olunca, burada bu noktada Kur'ân-ı kıymetli ve şerefli bir kitap olarak nitelemek nasıl yerinde olur? İşte sorunun tamamı bundan ibarettir. Buna cevap vererek şöyle deriz:

Hukemâ şöyle demiştir: Bir kimse, câhil, ısrarlı, mutaassıp bir kimse ile karşı karşıya gelir ve bu kimsenin, o taassup ve ısrarına iyice daldığını görürse, bu kimsenin, o mesele ile ilgili olan sözünü yarıda kesmesi gerekir. Çünkü, bu kimse her ne zaman, o meseleyi daha çok izah etmek isterse, karşı tarafın, o meseleyi kabul hususunda duyacağı nefret de o nispette fazlalaşır. Binâenaleyh, bu durumda uygulanacak metot, o meseleyle ilgili sözü burada kesmek ve o birinci meseleden tamamen uzak, yeni bir söze geçmek ve bu sözü, o mutaassıp kimseye, birinci meseleyi unutturacak bir biçimde uzatmaktır. Karşı tarafın zihni, bu yeni mesele ile meşgul olup, birinci meseleyi unuttuğunda, beri taraf, söz esnasında, bu yeni mesele içinde, birinci mesele ve matlûba uygun mukaddimeler sokar. Çünkü, bu mutaassıp kimse, bu esnada bu mukaddimeyi kabul edecektir. O bunu kabul edince de, beri taraf, o ilk meseleyi ispat hususunda bu uygun mukaddimeye tutunur. Böylece, o mutaassıp karşı taraf, susturulmuş ve yenilmiş olur.

Bunu iyice kavradığına göre, şimdi biz diyoruz ki: Kâfirler, haşri, neşri ve kıyameti inkâr hususunda istihzavâri, *"Ey Rabbimiz, hesap gününden evvel bizim amel defterimizi acele ver"* (Sâd, 16) deme noktasına gelince, Cenâb-ı Hak, "Ey Muhammed, bu meseledeki sözü burada kes ve bu meseleden tamamen uzak olan başka bir söze başla, geç" demiştir ki, işte bu

başka söz de **Dâvûd** (a.s) kıssasıdır. Çünkü, bu kıssanın haşr ve neşir meselesiyle alâkası olmadığı malumdur. Cenâb-ı Hak bu kıssayı genişçe açıklayıp, kıssanın sonunda da, *"Ey Dâvûd, biz seni yeryüzünde bir halife yaptık, öyleyse sen de insanlar arasında adalet ile hükmet"* (Sâd, 26) buyurmuştur. Bu sözü duyan herkes, "Ne güzel yaptı! Çünkü ona, adalet ile hükmetmesini emretti" diyecektir. Daha sonra Cenâb-ı Hak sanki, "Ben sana, sadece hakkı emretmedim. Tam aksine, ben âlemlerin Rabbi olmamın yanı sıra, bir de, ancak adalet ile iş yaparım ve bâtıl ile hükmetmem!" demiştir. İşte bu noktada da, karşı taraf yine, "Ne güzel yaptı! Çünkü, ancak hak ile hükmetti!" diyecektir. Binâenaleyh, bu noktada (karşı tarafa) "Allah'ın hükmünün, bâtıl ile değil, adalet ile olması gerektiğini kabul ettiğine göre, senin, haşr ve neşrin vâki olacağını da kabul etmen gerekir. Çünkü, şâyet böyle olmasa, o zaman, hayırlara kendisini ulaştırma hususunda kâfirin Müslümana tercih edilmiş olması gerekirdi ki, işte bu durum hikmetin zıddı ve bâtılın da tâ kendisi olurdu" denilir. Binâenaleyh, işte bu güzel ve ince metotla Cenâb-ı Hak, karşı tarafın, kendisinden kurtulması mümkün olmayacak bir biçimde, haşri ve neşri inkâr edenlere karşı, kesin bir ilzâm ve susturmayı murat etmiştir. Böylece, kıyameti inkâr hususunda, onunla istihzâ etme derecesine çıkan bu karşı tarafı işte bu yolla susturulmuş ve ilzam edilmiş olur. Cenâb-ı Hak, "Kur'ân'da, ilzâm etme hususunda işte bu ince metottan bahsedince, pek yerinde olarak, Kur'ân'ı mükemmel ve üstün olarak tavsif ederek, *"indirdiğimiz mübarek bir kitap"* buyurmuştur. Çünkü düşünmeyen, tefekkür etmeyen ve ilahî muvaffakiyet kendisinin yardımına koşmayan kimseler, bu büyük Kur'ân'ın yüce sırlarına vakıf olamaz. Zira Kur'ân, gerçekte, âyetler arasındaki tertibin en mükemmelini ihtiva etmişken, o, işin zahirine bakarak, Kur'ân'da bir sıranın bulunmadığını iddia etmektedir. Bu âyetlerin tefsiri hususunda kafamızda mevcut olan şeylerin tamamı bundan ibarettir. Muvaffakiyet Allah'tandır.

Süleyman (a.s) ve Atlar

وَوَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمٰنَ ۚ نِعْمَ الْعَبْدُ ۚ اِنَّهٗۤ اَوَّابٌ ﴿٣٠﴾ اِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ
الصّٰفِنٰتُ الْجِيَادُ ۙ ﴿٣١﴾ فَقَالَ اِنِّيْۤ اَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّيْ ۚ حَتّٰى
تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ ﴿٣٢﴾ رُدُّوْهَا عَلَيَّ ۫ فَطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوْقِ وَالْاَعْنَاقِ ﴿٣٣﴾

"Biz Dâvûd'a, (oğlu) Süleyman'ı ihsan ettik. O, ne güzel kuldu. Çünkü o, dâima Allah'a rücû ederdi. Hani ona öğleden sonra, bir ayağını tırnağı üzerine dikip, üç ayağı üzerinde duran süratli koşu atları gösterilmişti de, "Gerçekten ben, mal sevgisine Rabbimi zikretmek için düştüm" demişti. Nihâyet bu atlar, perdenin arkasına gizlenmişlerdi. "Onları bana getirin" (dedi) ve hemen ayakları ile boyunlarını okşamaya başladı" (Sâd, 30-33).

Bil ki bu, **ikinci kıssadır.**

Övülen Kulun Kim Olduğu?

Âyetteki, نِعْمَ الْعَبْدُ *"O, ne güzel kul!"* ifâdesiyle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Diyoruz ki burada mahsûs bil-medh (övülen şahıs), mahzûftur. Bunun **Süleyman** (a.s) veya **Dâvûd** (a.s) olduğu ileri sürülmüştür. Birincisi daha uygundur. Çünkü **Hz. Süleyman** (a.s) bahsi geçen iki zattan, bu ifadeye daha yakın olarak zikredilmiş olandır. Bir de, bu ifadenin peşinden Cenâb-ı Hak, *"O, daima Allah'a rücû ederdi"* buyurmuştur. Bununla, **Dâvûd** (a.s)'un kastedilmiş olması mümkün değildir. Zira bu manada **Hz. Dâvûd** (a.s) daha önceki âyetlerde tavsif edilerek, *"Çünkü o, dâima (Allah'a) rücû eden (evvâb) bir zat"* (Sâd, 17) buyurulmuştur. Eğer biz, tefsir ettiğimiz âyetteki "evvab"ın da, Dâvûd (a.s)'un sıfatı olduğunu söyleyecek olursak, bir tekrar söz konusu olur. Fakat bunun, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın sıfatı olduğunu söylersek, o zaman, faziletteki kemâl sıfatları açısından, oğlunun, babasına benzemiş olması gerekir. Dolayısıyla bu daha uygun olur.

İkinci bahis: Allahu Teâlâ, *"O, ne güzel kul"* buyurmuş, sonra da, *"Çünkü o, dâima Allah'a rücû ederdi"* demiştir. Bu ikinci cümle, birincisinin illeti (sebebi-izahı) gibidir. Binâenaleyh bu, onun ancak çokça dönen (evvâb) olmasından ötürü, güzel kul olduğunu gösterir. Böylece de, çoğu vakitlerinde ve işlerinde, Allah'a çokça başvuran herkesin, "güzel bir kul" olarak tavsif edilmesi gerekir. İşte bu şüphe olmayan gerçeğin tâ kendisidir. Zira insanın mükemmelliği, zâtı gereği, hakkı tanımada; kendisiyle amel etmek için de, hayrı bilmede yatmaktadır. Bilgilerin en önemlisi ve birincisi mârifetullahtır. Taatlerin en önemlisi ve başı da, iyi ve güzel şeylerin ancak Allah'ın yardımıyla tam ve mükemmel olacağını itiraf etmektir. Böyle düşünen kimse, Allah'a çokça rücû eder, başvurur. Böylece de "evvâb" olmuş

olur. Dolayısıyla "evvâb" olan herkesin, "güzel bir kul" olması gerektiği sâbit olmuş olur.

Cenâb-ı Hakk'ın ...اِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ *"Hani ona öğleden sonra süratli koşu atları gösterilmişti..."* âyeti ile ilgili olarak şu izahlar yapılabilir:

a) İfâdenin takdiri, ...نِعْمَ الْعَبْدُ اِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ "Onun amelleri şöyle şöyle olduğu zaman, o ne güzel bir kuldu" şeklindedir.

b) Bu ifade, yeni bir cümle olup, ...اُذْكُرْ اِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ "Ey Muhammed, ona bu atlar arz edildiği zamanki halini düşün" takdirindedir. **"Aşiyy"**, ikindiden akşama kadar olan zaman dilimidir. Kendilerine bakıp, durumlarını görsün diye, **Hz. Süleyman** (a.s)'a bu zamanda, atlar sunulmuştur. "**Sâfinâtü'l-ciyâd**" deyimi ile atlar kastedilmiştir. Bu atlar, iki sıfatla nitelenmiştir:

1) **Sâfinât** olarak.. **Sıhah** müellifi **(Cevheri)** şöyle der: **Sâfin,** ayaklarını bir araya getiren demektir. Nitekim hadiste de, كُنَّا اِذَا صَلَّيْنَا خَلْفَهُ فَرَفَعَ رَأْسَهُ مِنَ الرُّكُوعِ قُمْنَا صُفُونًا *"Biz (ashab), Hz. Peygamber (s.a.s)'in arkasında namaz kıldığımızda, o başını rükûdan kaldırınca, biz "sufûn" olarak, yani ayaklarımızı birleştirmiş olarak kalkardık"*[9] denilmiştir. Ben derim ki: Her iki durumda da, "**sufûn**", atın faziletine delâlet eden bir sıfattır.

2) "**Ciyâd**" olarak... **Müberred** şöyle der: **Ciyâd, cevâdın** çoğulu olup, hızlı koşan manasınadır. Nitekim insanlardan, cömert olanlar **(cevâd**'lar) da, mallarını hızlı bir şekilde verip harcarlar. Binâenaleyh âyetin maksadı, o atların, dururlarken de, hareket ederlerken de mükemmel ve kaliteli olduklarını anlatmaktır. Onlar dururken, "**sâfinât**" olarak, hareket halinde iken de, "**ciyâd**" olarak nitelenmişlerdir. Yani, "Onlar durduklarında, en güzel bir biçimde sakin olarak dururlar. Hareket ettiklerinde de, hızlıca giderler. Dolayısıyla bazen istersin ona yetişirsin, ama bazen istediğin halde, ona yetişemezsin.

Fani Varlıklara İlgi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَقَالَ اِنِّي اَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي *"Gerçekten ben mal sevgisine Rabbimi zikretmek için düştüm" demişti"* buyurmuştur. Bu lafızların tefsiri hususunda şu izahlar yapılmıştır:

9 Hadisin kaynağını bulamadık (Ç.).

1) Âyetteki, "اَحْبَبْتُ" fiili, "عَنْ" harf-i cerri ile müteaddi olan bir fiil manasını taşımaktadır ve "Ben mal sevgisini Rabbimin zikrinin yerine geçirdim (...اَنَبْتُ عَنْ)" takdirindedir.

2) Bu fiil, اَلْزَمْتُ "lüzumlu kıldım" manasındadır. Yani, "Bunun, Rabbimin zikrinden, kitabı olan Tevrat'tan lüzumlu olduğunu öğrendim" demektir. Çünkü at beslemek Kur'ân'da övülüp, tavsiye edildiği gibi, Tevrat'ta da övülmüştür.

3) İnsan bazen bir şeyi sever. Ama aslında onu sevmemesi gerekir. Meselâ, hasta birisinin, hastalığını artıracak şeyi arzu etmesi ve bir babanın, kötü evladını sevmesi gibi. Fakat bir şeyi seven ve onu sevmeyi seven kimse, sevginin doruğunda olmuş olur. Buna göre âyetteki bu ifade, اَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْلِ لِهٰذِهِ "atları sevmemi sevdim" manasınadır.

4) Daha sonra o, عَنْ ذِكْرِ رَبِّي *"Rabbimin zikrinden..."* demiştir. Bu "ileri derecedeki bu sevgi, şehvetten ve hevâ-ü hevesten kaynaklanmayıp, ancak Allah'ın zikrinden ve emrinden kaynaklanmıştır" demektir. Yapılan izahların en güzeli budur.

Zamirlerin Mercii

Daha sonra Cenâb-ı Hak, حَتّٰى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ * رُدُّوهَا عَلَيَّ *"Nihâyet bu atlar perdenin arkasına gizlenmişlerdi. "Onları bana getirin" dedi"* buyurmuştur. Derim ki, hem "تَوَارَتْ", hem "رُدُّوهَا" kelimelerindeki zamirlerin, güneşe râcî olması muhtemeldir. Çünkü güneşle ilgili olan bir şeyden bahsedilmiştir. Bu da âyetteki **"aşiyy"** *(öğleden sonra)* kelimesidir. Yine bu iki zamirin, o atlara râcî olması da muhtemeldir. Birinci zamirin güneşle, ikincisinin atlarla ilgili olması muhtemel olması gibi, bunun tersinin olması da ihtimal dahilindedir. Dolayısıyla bütün bunlar, artık daha fazlası bulunmayan iki ihtimaldir:

1) Her iki zamirin de, atlara râcî olması ihtimaline göre, Cenâb-ı Hak sanki, *"O atlar perdenin arkasına gizlenince, "onları bana getirin" dedi"* buyurmuştur.

2) Her iki zamirin de güneşe râcî olması ihtimaline göre, "Güneş perdelenince "Onu bana getirin" (yeniden doğdurun)" dedi" manasında olur. Rivâyet olunduğuna göre, **Hz. Süleyman** (a.s) atlarla meşgul olduğu için, ikindi namazını kaçırmış ve Allah'tan, güneşi geri döndürmesini istemiştir. O halde, âyetteki, *"Onu bana getirin"* ifadesi, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın güneşin geri getirilmesini istemesine bir işarettir.

Merciin "Güneş" Olmayacağı

Bence bu ihtimal çok uzak olup, bunun delilleri şunlardır:

a) **Sâfinât** (atlar), âyette açık olarak zikredilmiştir. Güneş ise bu âyette zikredilmemiştir. Zamirin, açıkça belirtilen bir şeye râcî olması, mukadder bir şeye râcî olmasından daha evlâdır.

b) O, *"Gerçekten ben, mal sevgisine Rabbimi zikretmek için düştüm" demişti. Nihâyet bu atlar perdenin arkasına gizlenmişlerdi."* Bu âyetin zâhiri, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın böyle söylediğine ve bu kelimeleri atlar perdenin arkasında gizleninceye kadar tekrar ettiğine delâlet eder. Binâenaleyh "Bununla, "O atlar perde gerisinde kaybolmuştur" manası kastedilmiştir" dersek, o zaman mana, "Gözü, o atlara, atlar hareket ettiğinde iliştiğinde, bu sözü söyledi ve onlar gözden kaybolunceya kadar tekrarladı" şeklinde olur ki, bu uygun bir manadır. Ama bu ifade ile "Güneş perdeleninceye, gözden kaybolunceya kadar" manasının kastedildiğini söylersek, âyet, "O bu sözleri, ikindiden akşama kadar tekrar edip durdu" manasında olur ki bu son derece uzak bir ihtimaldir.

c) "تَوَارَتْ" fiilindeki zamirin (failin), güneş olduğunu söyler ve bu lafızları, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın, ikindi namazını kaçırdığı manasına alırsak, bu, onun, *"Gerçekten ben, mal sevgisine Rabbimi zikretmek için düştüm"* şeklindeki sözüne ters düşer. Çünkü bu sevgi, eğer Allah'ın zikrinden kaynaklanmış ise, **Süleyman** (a.s), ne namazını unutabilir, ne de Allah'ın zikrini bırakabilirdi.

d) **Hz. Süleyman** (a.s)'ın, güneş batıncaya, böylece de ikindi namazını kaçırıncaya kadar, o atlarla meşgul olmakla kalakaldığı farz edilse, bu iş büyük bir günah ve ileri derecede bir suç olur. Dolayısıyla bu duruma uygun düşen, tevbeyi ortaya koymak için, alabildiğine yalvarıp yakarması ve alabildiğine ağlayıp sızlaması idi. Fakat onun, hiç aldırmadan, âlemlerin Rabbine saygı duymadan, bu büyük suçun peşinden, her türlü edepten uzak bir şekilde, *"Onları bana getirin"* demesi, hayır ve güzellikten tamamen uzak kimselerden bile çıkacak bir söz değildir. Dolayısıyla böylesi bir işin, o ma'sûm peygambere isnadı nasıl câiz olabilir?

e) Felekleri ve yıldızları hareket ettirebilen Allahu Teâlâ'dır. Binâenaleyh **Hz. Süleyman**'ın "onları bana getir" demesi ve "getiriniz" dememesi gerekir. Eğer muhalifler **Hz. Süleyman** (a.s), muhatabın büyüklüğüne dikkat çekmek için cemî sîgası kullanmıştır" derlerse, biz deriz ki: "Onları getirin"

cümlesi, hakâretin en büyüğünü ihsâs ettiren bir lafızdır. Binâenaleyh bu lafızla, onun Cenâb-ı Hakk'a hakkıyla ta'zim ettiği nasıl söylenebilir?

f) Güneş şâyet battıktan sonra geri dönmüş olsaydı, bütün dünyadakilerce müşâhede edilirdi. Eğer böyle olmuş olsaydı, o zaman bu hâdiseyi anlatmaya sevk eden bolca sebep olmuş olurdu. Böyle bir şeyi hiç kimse söylemediğine göre, bu mananın yanlışlığını anlıyoruz.

g) Allahu Teâlâ, *"Hani ona öğleden sonra, o süratli koşu atları gösterilmiştir"* buyurmuş, bunun peşinden de, *"Nihâyet bu atlar perdenin arkasına gizlenmişlerdi"* demiştir. Zamiri, bahsedilen iki şeyden en yakın olana râcî kılmak daha evlâdır. Bahsedilen iki şeyin en yakını ise, *"O atlar"*dır. **"Aşiyy"** *(öğleden sonra, akşamüstü)* ifadesi ise, bu iki şeyden, zamire daha uzak olanıdır. Şu halde zamirin, atlara râcî olması daha evlâdır. Böylece, bu anlattıklarımızla, âyetteki, "حَتّٰى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ" ifadesini güneşin batışına; "رُدُّوهَا عَلَيَّ" ifadesini de, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın, Cenâb-ı Hak'tan, batmış güneşi yeniden doğdurmasını istemesi manasına hamletmenin bu ifadeler arasındaki münasebetten alabildiğine uzak bir söz olduğu sâbit olmuş olur.

Atları Okşama

فَطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ *"Süleyman (a.s), atların ayaklarını ve boyunlarını sıvazlamaya başladı"* demektir. Ekseri âlimler ise bunun, "O, o atların ayaklarını ve boyunlarını kılıçla meshetti, yani kesti" manasında olduğunu söyleyerek şöyle demişlerdir: "**Hz. Süleyman** (a.s) o atlara bakmakla oyalandığı için, ikindi namazını kaçırınca, o atların tekrar getirilmesini isteyip, Allah'a yaklaşmak (kurban) maksadıyla, onların boyunlarını ve ayaklarını kesti." Bence bu da uzak bir izahtır.

Atları Kesmedi

Bunun akıldan uzak oluşunun delilleri şunlardır:

1) Eğer bu ifade, "O onları kesti" manasında olsaydı, o zaman, *"Başlarını meshedin"* (Maide, 6) âyetindeki "mesh" de, kesme manasına olurdu ki, bu hiç kimsenin söylemediği bir şeydir. "Kılıçla onun başını meshetti" ifadesi kullanılsa bile, bundan o kimsenin boynunun vurulduğu manası anlaşılır. Fakat eğer, "kılıç" lafzı yer almazsa, o zaman "mesh"ten, kesinlikle kesmek ve vurmak manası anlaşılmaz.

2) Bu görüşte olanlar, **Süleyman** (a.s)'ın, dinen mezmûm olan şu pek çok fiili yapmış olacağı konusunda müttefiktirler:

a) Namazı terk (geciktirme).

b) Namazını unutacak kadar dünya sevgisinin ona hakim olması... Hz. Peygamber (s.a.s) حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ *"Dünya sevgisi, her hatanın başıdır"*[10] buyurmuştur.

c) **Hz. Süleyman** (a.s)'ın, bu büyük günahı işledikten sonra bir tevbe ve rücû etmemesi...

d) Âlemlerin Rabbine, *"Onları bana getirin..."* diye hitap etme cür'eti. Bu ise, akıllı bir kimsenin ancak değersiz hizmetçisine hitaben söyleyebileceği bir sözdür.

e) O, bütün bu günahların yanı sıra, atları bacaklarından ve boyunlarından kesmiş olmaktadır. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.s)'in, yemek için olmaları durumu hariç, hayvanları öldürmeyi nehyettiği rivâyet edilmiştir. Binâenaleyh bütün bunlar, Kur'ân'ın lafzı, bunlardan hiçbirine delalet etmediği halde, bu kimselerin **Hz. Süleyman** (a.s)'a isnat etmiş oldukları büyük günah çeşitleridir.

f) Bu kıssaları, Cenâb-ı Hak, *"(Şöyle) dediler: "Ey Rabbimiz hesap gününden evvel, bizim amel defterimizi acele ver"* (Sâd, 16) âyetinin peşinden zikretmiştir. Kâfirler, akılsızlık ve beyinsizlik hususunda, işte bu sözü söyleyecek noktaya gelince, Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, *"Ey Muhammed, onların beyinsizliklerine sabret ve kulumuz Dâvûd'un halini an (düşün)"* deyip, bunun peşinden, **Hz. Dâvûd** (a.s)'un kıssasını, daha sonra da, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın kıssasını ele almıştır ki, buna göre kelamın takdiri, Allahu Teâlâ'nın, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, *"Ey Muhammed, onların dediklerine sabret, aldırma ve kulumuz Süleyman'ı da hatırla"* şeklinde olur, böylesi bir söz ise, ancak **Süleyman** (a.s)'ın bu kıssada üstün ve faziletli işler yaptığını, güzel ahlâk örnekleri verdiğini, Allah'a taat hususunda sabr u sebât gösterdiğini, şehevî şeylere iltifat etmediğini söylememiz halinde uygun düşer. Ama eğer **Süleyman** (a.s) kıssasında, bu âyetlerde kastedilen şeyin, onun büyük günahlara yeltenmesi ve işlemesi olmuş olsaydı, bu kıssa buraya uygun düşmezdi. Böylece Allah'ın kitabının, bu bozuk görüşleri reddedip, onların fasit ve yanlış oldukları çağrısında bulunduğu sabit olmuş olur.

Şu halde, hakka, Kur'ân'ın lafızlarına ve doğruya uygun olan tefsir, şöyle dememizdir: "Hz. Muhammed (s.a.s)'in dininde olduğu gibi, onların dininde de, at beslemek, **Hz. Süleyman** (a.s) için menduptu. **Süleyman**

10 **Keşfu'l-Hafa,** 1/344.

(a.s), savaşma ihtiyacı hissetti, tahtına oturup, atların getirilip, idman ettirilmesini emretti ve "Ben bu atları, dünyadan ve nefsimin hoşlanışından ötürü değil, ancak Allah'ın emrinden ve O'nun dinini güçlendirmeden ötürü seviyorum" dedi ki, işte *"Rabbimin zikrinden..."* ifadesinden kastedilen budur. **Hz. Süleyman** (a.s) sonra, o atların koşturulmasını, hareket ettirilmesini, perde ile örtülünceye kadar, yani gözden kayboluncaya kadar koşturulmasını emretti. Daha sonra da atları eğiten seyislere, o atları kendine getirmelerini emretti. Atlar getirilince de, onların bacaklarını ve boyunlarını sıvazlamaya başladı.

Atları Okşamadan Maksad

Bu sıvazlamadan maksadı şunlardı:

a) Atlar, düşmanı savuşturmada en büyük yardımcılar oldukları için, onların kıymetli oluşlarını göstermek.

b) **Hz. Süleyman** (a.s) bu hareketiyle, idaresini ve mülkünü koruma hususunda, işlerin çoğunu bizzat kendisinin yapabileceği derecelere indiğini göstermek istemiştir.

c) **Hz. Süleyman** (a.s), atların durumlarını, hastalıklarını ve kusurlarını en iyi bilenlerdendi. Böylece onlarda hastalık emâreleri bulunup bulunmadığını anlamak için, onları böylece denedi ve bacakları ile boyunlarını sıvazladı.

Râzî'nin, Farklı Tefsirini İzahı

Yaptığımız bu tefsir, Kur'ân'ın (bu âyetlerin) lafızlarına tıpatıp uygun düşen bir tefsirdir. Böylece dinen câiz ve uygun olmayan şeylerden hiçbirini, **Hz. Süleyman** (a.s)'a mal etmemiş oluruz. Ben, insanların (âlimlerin), aklın ve naklin kabul etmediği ve delili olmak şöyle dursun, ispatı için bir şüphe bile bulunmadığı halde, böyle zayıf izahları nasıl kabul edebildiklerine çok şaşıyorum. Eğer, "Âlimlerin çoğu, âyeti bu şekilde tefsir etmişlerdir. Dolayısıyla sen onlar hakkında ne diyebilirsin?" denilirse, biz deriz ki: Burada bizim için şu iki makam söz konusudur:

Birinci makam: Âyetin lafızlarının, o âlimlerin ileri sürdükleri bu izahlardan hiçbirine delâlet etmediğini iddiâ ederiz. Elhamdülillah ki bunun, bizim söylediğimiz manada olduğu da ortaya çıkmıştır. Bunun netliği ve berraklığı hususunda hiç kimse şüphe edemez.

İkinci makam: "Âyetin lafzının, bu görüşlerden hiçbirine delâlet etmediğini farz edelim. Fakat bunlar, o âlimlerin görüşleridir. Peki, senin bu hususta sözün ne olabilir?" denebilir. Bizim buna karşı cevabımız şudur: Pek çok delil, peygamberlerin "ismet" sahibi (yani masum, günahtan uzak) olduklarına delâlet eder ve hiçbir delil, bu hikayelerin doğruluğuna delâlet etmemektedir. Halbuki âhad rivâyetler, çok kuvvetli delillere muâraza edemezler (karşı delil olamazlar). Binâenaleyh kendilerine iltifat edilmeyen, sözleri muteber olmayan kimselerden nakledilen bu hikâyelerin durumunun nice olacağını var sen düşün. Allah en iyi bilendir.

Süleyman (a.s)'a Yapılan İhsanlar

وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمٰنَ وَاَلْقَيْنَا عَلٰى كُرْسِيِّهٖ جَسَدًا ثُمَّ اَنَابَ ﴿٣٤﴾ قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِى وَهَبْ لِى مُلْكًا لَا يَنْبَغِى لِاَحَدٍ مِنْ بَعْدِىٓ ۚ اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ ﴿٣٥﴾ فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِى بِاَمْرِهٖ رُخَآءً حَيْثُ اَصَابَ ۙ ﴿٣٦﴾ وَالشَّيَاطِينَ كُلَّ بَنَّآءٍ وَغَوَّاصٍ ﴿٣٧﴾ وَاٰخَرِينَ مُقَرَّنِينَ فِى الْاَصْفَادِ ﴿٣٨﴾ هٰذَا عَطَآؤُنَا فَامْنُنْ اَوْ اَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٣٩﴾ وَاِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفٰى وَحُسْنَ مَاٰبٍ ﴿٤٠﴾

"Andolsun biz, Süleyman'ı imtihan da ettik ve tahtının üstüne bir ceset bırakıverdik. Sonra o, yine (Allah'a) rücû etti ve dedi ki: "Ya Rabbi, affet beni, bana öyle bir mülk ver ki, o benden başka hiçbir kimseye müyesser olmasın. Şüphesiz bütün muratları ihsan eden sensin sen!" Bunun üzerine biz de, ona rüzgârı musahhar ettik. Bu (rüzgâr), onun emriyle, onun dilediği yere, yumuşacık akar giderdi. Şeytanları (onlardan) her binâ ustasını ve her dalgıcı, (yine onlardan) zincirlerle bağlanmış olan diğerlerini de (Onun emrine râm ettik ve dedik ki): "Bu, bizim bir bağışımızdır. Artık (dilediğine) hesapsız ver, yahut tut (kıs). Şüphe yok ki katımızda, onun mutlak bir yakınlığı ve ulaşacağı güzel bir yer var" (Sâd, 34-40).

Onun İmtihanına Dair Asılsız Hikâyeler

Bil ki bu âyet, **Süleyman** (a.s) ile ilgili ikinci bir hâdiseyi anlatmaktadır. Âlimler âyetteki, *"Andolsun biz, Süleyman'ı imtihan da ettik"* ifadesinden

ne kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu hususta hem hikâyeci ve nakilcilerin, hem de ehl-i ilmin ve araştırmacıların ayrı ayrı görüşleri vardır; Hikayecilerin görüşlerine gelince, onlar bu hususta şu hikâyeleri nakletmelerdir:

1) **Hz. Süleyman** (a.s)'a, bir adada bulunan bir şehrin haberi ulaşır. Böylece o, ordusuyla birlikte, rüzgâra binerek oraya çıkar. O şehri alıp, kralını öldürür. Bu arada, insanların en güzel yüzlüsü olan **Cerâde** ismindeki kralın kızını da ele geçirir ve onu kendisine ayırır. Bu kız Müslüman olur. **Süleyman** (a.s) onu sever. Ama kız, hep babası için ağlar. Bunun üzerine, **Hz. Süleyman** (a.s) bir cine emir verir ve o, kız için babası şeklinde bir heykel yaptırtır. Heykele kızın babasının elbiselerinden giydirir. Kız, sabah akşam hizmetçileriyle birlikte, hep o heykelin yanına gidip, ona secde ederler. Derken **Âsâf,** bu durumu **Süleyman** (a.s)'a haber verir. Bunun üzerine **Hz. Süleyman** (a.s) o heykeli kırdırtıp, kadını cezalandırır. Daha sonra tek başına bir sahraya çıkıp, oraya kül yaydırıp, Allah'a tevbe için, külün üzerine oturur.

Süleyman (a.s)'ın, **Emine** adında, bir ümmü veledi (çocuğunun annesi olan bir cariyesi) vardır. Tuvalete gittiğinde, yahut hanımlarıyla yatmak istediğinde mührünü ona emanet ederdi. **Hz. Süleyman** (a.s)'ın mülkünün kuvveti de, o mühründe saklı idi. Yine bir gün mührünü o kadının yanına bıraktı. Şeytan, **Hz. Süleyman** (a.s) şeklinde, bir denizci kıyafetiyle kadının yanına gelip, **"Emine!** Mührümü ver" dedi. Böylece mührü eline geçirip, **Süleyman** (a.s)'ın tahtına oturdu. Kuşlar, cinler ve insanlar, ona gelip gitmeye başladı. O (sahrada), **Hz. Süleyman** (a.s)'ın görünümü değişmişti. Bu sırada mührünü almak için, **Emine**'nin yanına vardı. Ama **Emine** onu tanımadı ve kovdu. Böylece **Hz. Süleyman** (a.s) bir suç işlemiş olduğunu anladı. Derken ev ev, el açıp dilenmeye başladı. "Ben **Süleyman**'ım" dediğinde, insanlar üzerine toprak atıp, ona sövüp sayıyorlardı. Daha sonra, balıklarını taşımak suretiyle, balıkçıların yanında çalışmaya başladı. Onlar ona her gün iki balık (ücret) veriyorlardı.

Hz. Süleyman (a.s), evinde o puta tapıldığı gün sayısınca, yani kırk gün bu hal üzere oldu. **Âsâf** ve İsrailoğullarının ileri gelenleri, **Hz Süleyman** (a.s)'ın kılığına girmiş olan şeytanın verdiği hükümleri ve kararları yadırgamaya başladı. Bunun üzerine **Âsâf, Hz. Süleyman** (a.s)'ın hanımlarına birtakım sorular sormaya başladı. Onlar, "Bu, bizler hayızlı iken de bizlerle birleşiyor. Üstelik, cünüplükten ötürü de yıkanmıyor" dediler. -Şeytanın

hükmünün bu kadınlar hariç, diğer bütün konularda geçerli olduğu da ileri sürülmüştür.- Derken uçup kaçtı ve o mührü denize attı. Mührü bir balık yuttu ve bu balık neticede, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın eline geçti. **Hz. Süleyman** (a.s) balığın karnını yardı, bir de baktı ki mührü orada. Mührünü alıp, Allah'a secdeye kapandı. Böylece mülkü yeniden eline geçti. O şeytanı yakalayıp, bir kaya parçasının içine tıkayıp, o kayayı denize attı.

2) O hükümdarın kızı, bu heykele ibadete başlayınca, **Hz. Süleyman** (a.s) fitneye düşmüş oldu. Mührü elinden düştü ve mührü eline alamadı. Bunun üzerine **Âsâf:** "Sen bir günahından (hatandan) ötürü bu fitneye düşürüldün. Binâenaleyh Allah'a tevbe et" dedi.

3) **Süleyman** (a.s), şeytanlardan birisine, "İnsanları nasıl fitneye düşürüyorsunuz?" dedi. Bunun üzerine şeytan, "Mührünü bana ver de, sana göstereyim" dedi. **Hz. Süleyman** (a.s), mührünü ona verince, şeytan mührü denize attı. Böylece **Hz. Süleyman** (a.s)'ın elinden mülkü gitti. Şeytan böylece **Hz. Süleyman** (a.s)'ın tahtına oturdu.

Bu rivâyetleri anladığına göre, bu görüşte olanlar, âyetteki, *"Andolsun ki biz, Süleyman'ı imtihan ettik (fitneye düşürdük)"* ifadesinden, "Allahu Teâlâ'nın onu bu şekilde imtihan etmesi; *"ve tahtının üstüne bir ceset bırakıverdik"* ifadesinden de, bu şeytanın onun tahtı üzerine oturması kastedilmiştir" derler.

4) **Hz. Süleyman** (a.s)'ın fitneye düşüşünün sebebi, üç gün insanlara gözükmemesidir. Bundan dolayı onun mülkü elinden alındı, bir ceza olmak üzere, tahtına bir şeytan oturtturuldu.

Bunların Asılsızlığının İspatı

Bil ki muhakkik âlimler, bu rivâyetleri birçok açıdan akıldan uzak görmüşlerdir:

1) Eğer şeytan, gerek şekil, gerek huy bakımından, peygamberlerin kılığına girebilseydi, bu durumda, şeriatin hiçbir hükmü hususunda bir güven kalmazdı. İnsanların, **Hz. Musa** (a.s), **Hz. İsa** (a.s), **Hz. Muhammed** (s.a.s) şeklinde gördüğü insanlar, bu durumda, gerçekte bunlar değil, aksine, saptırmak ve iğvâ etmek için, bunların kılığına girmiş şeytanlar olduğu iddia edilebilirdi. Bunun söz konusu olmasının ise, bütün hak dinleri kökünden bâtıl kılacağı mâlumdur.

2) Eğer şeytan, Allah'ın peygamberi olan **Hz. Süleyman** (a.s)'a bunları yapabilseydi, onun bütün âlim ve zâhid kimselere karşı da bunları

yapabilmesi gerekirdi. Bu durumda da, onun onları öldürebilmesi, eserlerini paramparça etmesi ve evlerini-barklarını yıkıp dökebilmesi gerekirdi. Bunun herhangi bir âlim hakkında söz konusu olması imkânsız olduğuna göre, böyle şeyler, yüce peygamberler hakkında haydi haydi imkânsız olur.

3) Allah'ın hikmet ve ihsanına, şeytanı, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın hanımlarına musallat kılması nasıl uygun düşer? Böyle bir şeyin çirkin olduğunda şüphe yoktur.

4) Eğer **Süleyman** (a.s)'ın, o hükümdarın kızına o heykele tapma hususunda müsaade ettiğini söylersek, bu, bizzat **Hz. Süleyman** (a.s)'dan kaynaklanan bir küfür olur. Yok eğer o buna kesinlikle müsaade etmemiş ise, bu günah o kadına aittir. Dolayısıyla, Cenâb-ı Hak, ondan kaynaklanmayan bir fiil yüzünden **Hz. Süleyman** (a.s)'ı neden cezalandırsın?

Âyetin Makbul Tefsiri

Muhakkik âlimlerin, âyetin tefsiri olarak ileri sürdükleri izahlar ise şunlardır:

1) **Hz. Süleyman** (a.s)'ın başına gelen fitne (imtihan) şöyledir: Onun bir oğlu oldu. Bunun üzerine şeytanlar, "Eğer bu yaşarsa, aynen babası gibi bize hükümran olur. Öyleyse ne yapıp edip, onu öldürmemiz gerekir" dediler. **Hz. Süleyman** (a.s) bu komployu öğrenip, o oğlunu, bulutlar arasında büyütmeye başladı. Bir gün işleriyle meşgulken, o çocuk ölü olarak, tahtının önüne düşüverdi. **Hz. Süleyman** (a.s) o anda, bu konuda Allah'a tevekkül etmediği için, hata etmiş olduğunu anlayıp, Rabbinden bağışlanmasını istedi ve O'na rücû etti.

2) Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "**Hz. Süleyman** (a.s), "Ben, her biri Allah yolunda mücahede eden bir arslan doğursun diye, her gece yetmiş hanımımı ziyaret edeceğim" dedi. Fakat bu arada "inşaallah" demedi. Derken, bütün kadınlarını dolaştı, hiçbiri hamile kalmadı; bunlardan sadece birisi hamile kaldı ki, o da, yarım adam doğurdu. Derken bu çocuk, **Hz. Süleyman** (a.s) tahtında otururken, onun yanına getirildi ve kucağına verildi. *"Nefsim, kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, şâyet Hz. Süleyman (a.s), "İnşaallah-Eğer Allah dilerse" demiş olsaydı, onların hepsi de, birer arslan gibi, Allah yolunda cihat ederlerdi."* İşte, âyetteki, "وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمٰنَ" ifadesinden kastedilen budur.

3) "Allah'ın, kendisine verdiği şiddetli bir hastalık sebebiyle, biz **Süleyman**'ı imtihan ettik ve onun kürsîsi üzerine, ondan olan bir ceset atıverdik.

Bu, hastalığın şiddetinden ötürüdür" demektir. Çünkü Araplar, zayıf ve çelimsiz çocuklar hakkında, "Bu, kasabın kütüğü üzerindeki bir et ve ruhsuz bir cesettir" derler. "ثُمَّ اَنَابَ" yani, "Sıhhatli ve sağlıklı durumuna döndü" demektir. Binâenaleyh lâfız, bu tür izahlara muhtemel iken, onu, biraz önce söylediğimiz o tutarsız izahlara hamletmeye gerek yoktur.

4) Ben derim ki: Şöyle de denilebilir: Allahu Teâlâ, bazı yönlerden kendisine gelebilecek olan bir belâyı bekleme ve ona bir musibet musallat kılma gibi şeylerle, **Hz. Süleyman**'ı imtihan etmiş ve işte bu korkunun şiddetinden dolayı o da, o taht üzerine atılmış olan zayıf bir ceset gibi oluvermiştir. Daha sonra Allahu Teâlâ ondan bu korkuyu izâle etmiş ve onu eski güç ve kuvvetine, huzuruna tekrar döndürmüştür.

قَالَ رَبِّ اغْفِرْلِى *"Affet beni ya Rabbî"* ifadesine gelince, bil ki, önceki âyetleri, **Hz. Süleyman** (a.s)'dan zelle ve küçük günahların sudur ettiği manasına alanlar, işte bu cümleye tutunarak, "Şâyet ondan bir günah südûr etmemiş olsaydı, o, bağışlanmayı talep etmezdi" demişlerdir. Buna şu şekilde cevap verilmesi mümkündür:

İnsan bazen, daha iyi ve daha güzel olanı yapamayabilir. İşte bu durumda da, bağışlanma talebinde bulunabilir. Çünkü, "ebrârın hasenatı (iyilikleri), mukarrebînin seyyiesi (hatası) sayılır. Bir de, peygamberler, devamlı olarak nefsi kırma, tevâzu ve huşu izhar etme makamındadır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) de اِنِّى لَاَسْتَغْفِرُ اللهَ فِى الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ سَبْعِينَ مَرَّةً *"Ben, her gün ve her gece, Allah'tan, yetmiş kez bağışlanmamı isterim"*[11] beyanından, işte böylesi bir mananın kastedilmiş olması uzak bir ihtimal değildir. Allah en iyi bilendir.

Daha sonraki duası "وَهَبْ لِى مُلْكًا لَا يَنْبَغِى لِاَحَدٍ مِنْ بَعْدِى..." Bu âyet, din işlerinin dünya işlerine takdim edilmesi gerektiğine delâlet etmektedir. Çünkü **Süleyman** (a.s) ilk önce affını istemiş, daha sonra da, mülk verilmesi talebinde bulunmuştur. Ayrıca bu âyet, Allah'tan mağfiret talebinde bulunmanın, dünyada çeşitli hayır kapılarının açılmasına vesile olduğuna da delâlet etmektedir. Çünkü **Süleyman** (a.s), ilk önce bağışlanmasını talep etmiş, daha sonra da bunu, mülk talebinde bulunmaya vesile kılmıştır.

Nûh (a.s) da böyle yapmıştır. Çünkü Cenâb-ı Hak, **Nûh** (a.s)'un, *"Artık dedim, Rabbinizden mağfiret dileyin. Çünkü O, çok bağışlayıcıdır. O, üstünüze bol yağmur salıverir. Sizin mallarınızı, oğullarınızı da çoğaltır"* (Nûh,

11 **Müslim**, Zikir, 41 (4/2075) "Yüz ker... şeklinde.

10-12) dediğini nakletmiştir ve, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e de, *"Ehline namazı emret. Kendin de ona sebât ile devam eyle. Biz senden bir rızık istemiyoruz. Seni biz rızıklandırırız"* (Tâhâ, 132) demiştir. Şâyet, **"Hz. Süleyman** (a.s)'ın *"Bana öyle bir mülk ver ki o benden başka hiçbir kimseye müyesser olmasın"* ifadesi, onun haset ettiğini ihsâs ettirmektir" denilirse, buna şu şekilde cevap veririz: Şeytanın, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın mülküne hükümran olduğunu söyleyenler, "Cenâb-ı Hakk'ın "لَا يَنْبَغِى لِاَحَدٍ مِنْ بَعْدِى" ifadesinin manası, "Allah ona, şeytanların onun yerini asla tanımayacakları ve alamayacakları bir mülk verdi..." şeklindedir" demişlerdir.

Ama, bunu kabul etmeyenler ise, buna şu birkaç yönden cevap vermişlerdir:

a) "Mülk" kudret anlamındadır. Buna göre âyetin manası, "Benim onlara muktedir olmamın, peygamberliğimin ve risaletimin doğruluğuna delâlet eden bir mu'cize olabilmesi için, beni, benden başka hiçbir kimsenin asla kâdir olamayacağı birtakım şeylere muktedir kıl" şeklinde olur. Bu izahın doğru olduğunun delili şudur ki: Cenâb-ı Hakk'ın, bu ifadenin hemen peşinden, *"Biz de, ona rüzgârı müsahhar ettik. Bu (rüzgâr), onun emriyle, onun dilediği yere, yumuşacık akar giderdi"* buyurmuş olmasıdır. Binâenaleyh rüzgârın, **Hz. Süleyman** (a.s)'ın emriyle hareket etmesi şaşılacak bir kudret ve şaşılacak bir mülktür. Bunun, onun nübüvvetine delâlet eden bir mu'cize olduğunda ise şüphe yoktur. Dolayısıyla "وَهَبْ لِى مُلْكًا لَا يَنْبَغِى لِاَحَدٍ مِنْ بَعْدِى" beyanından kastedilen mana işte budur. Çünkü mu'cizenin şartı, başkasının ona muarazada bulunamamasıdır. O halde Cenâb-ı Hakk'ın bu ifadesinin manası, "Hiçkimsenin kendisine muarazada bulunamayacağı bir mülk ver" şeklinde olur.

b) **Hz. Süleyman** (a.s) hastalanıp, daha sonra da iyileşince, dünyanın iyiliklerinin, verâset ya da başka bir sebeple başkalarına intikal ettiğini anladı da, Rabbinden, kendisinden başkasına intikâl etmeyen bir mülk vermesini talep etti. İşte bu, onun Cenâb-ı Hak'tan, "وَهَبْ لِى مُلْكًا لَا يَنْبَغِى لِاَحَدٍ مِنْ بَعْدِى" ifadesiyle talep ettiği şey olup bu, "Benden başkasına geçmeyen bir mülk ver" demektir.

c) Onları yapmaya ve yerine getirmeye kâdir olduğu halde, dünyanın hoş ve leziz şeylerinden kaçınmak, yapmaya kâdir olamadığı halde onlardan kaçınmaktan çok daha zordur. Böylece, âdeta **Hz. Süleyman** (a.s)'ın sanki, "Ey Allah'ım, mükâfatımın daha tam ve daha üstün olabilmesi için,

kendilerini yerine getirebilme imkânım olduğu halde onlardan kaçınabilmem için, bana beşerin sahip olduğu şeylerden tamamen uzak ve onlardan üstün olan bir mülk ver!" demek istemiştir.

d) Bazı kimseler şöyle demişlerdir: Dünyanın hoş ve leziz şeylerinden uzak durabilmek, çetin ve zor bir iştir. Çünkü, hazır ve mevcut olan şeylerdir. Âhiretin saadetleri ise, ileriki bir zamanda olacaktır. Halbuki, şimdiden var olanın, sonradan olacak olanla değiştirilmesi, zordur. İşte bu cümleden olarak **Süleyman** (a.s), "Halk tarafından, dünyalık elde etmenin, Mevlâ'ya hizmet etmeye mani olmadığının anlaşılması için, "Ya Rabbî bana beşerin sahip olduğu mülklerin en büyüğü olan bir mülk ver ki, böylece ben, onları yapabilme imkânına sahip iken, onlardan son derece uzak kalabileyim" demiştir.

e) Dünyayı elde edemeyenlerin kalpleri, daima bunlara asılı kalır. Böylece de, dünyada büyük mutlulukların ve faydalı şeylerin bulunduğunu zanneder. İşte bu cümleden olarak **Süleyman** (a.s), "Ey izzet ve ululuğun Rabbi, bana, mülklerin en büyüğünü ver" demiştir. Böylece insanlar, o mülklerin hallerinin en mükemmeline vakıf olabilsinler de, bu durumda akıl, bunlarda da bir fayda bulunmadığını anlar; kalp, bunlardan yüz çevirir, bunlara iltifât etmez, Allah'a kullukla meşgul olur, dünya ile ilgili şeylerle iştigal etmez ve nefis, böylece de itminâne erer.

Havanın Onun Hizmetine Verilmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِى بِأَمْرِهِ رُخَاءً حَيْثُ أَصَابَ *"Biz de, ona rüzgârı müsahhar ettik. Bu (rüzgâr), onun emriyle, onun dilediği yere, yumuşacık akar giderdi"* buyurmuştur. رُخَاءً "yumuşacık biçimde" demek olup, "**rehâvet**" kökündendir. Rüzgâr, sarsmayacak ve itmeyecek bir biçimde yumuşak olduğunda, hoş ve güzel olur.

İmdi eğer: "Cenâb-ı Hak, bir başka âyetinde, *"Süleyman'a da şiddetli esen rüzgârı (müsahhar kıldık)"* (Enbiyâ, 81) buyurmuştur" denilirse, biz deriz ki: Buna da şu iki bakımdan cevap verilebilir:

a) Bu iki âyet arasında bir çelişki yoktur. Çünkü, bundan kastedilen mana, o rüzgârın, şiddetli esen rüzgâr kuvvetinde olduğu, ancak ne var ki, **Süleyman** (a.s)'ın emriyle hareket ettiği için, hoş ve tatlı olduğu, bu sebeple de yumuşacık oluşudur.

b) O rüzgâr, bazen yumuşacık, bazen de sert ve şiddetli olabiliyordu. Bu ikisi arasında bir tezât yoktur. Âyetteki "حَيْثُ اَصَابَ" ifadesine gelince, buradaki "**esâbe**", "kastetti ve irâde etti" manasındadır.

Nitekim **el-Esmâî,** Arapların, اَصَابَ الصَّوَابَ فَاَخْطَأَ الْجَوَابَ *"Doğruyu kastetti, ama cevapta hata etti"* dediklerini nakletmiştir. **Ru'be**'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Dil âlimlerinden iki adam, bu kelimenin manasını sormak için kendisine gelirler. Derken, onların yanına varır ve, اَيْنَ تُصِيبَانِ "Nereyi kastediyorsunuz?" der. Bunun üzerine o ikisi, "Öğrenmek istediğimiz buydu, "اَصَابَ" kelimesinin anlamı" derler. Velhasıl, diyebiliriz ki, bu âyetten kastedilen, Allahu Teâlâ'nın, rüzgârı **Hz. Süleyman** (a.s)'ın isteği doğrultusunda onun emriyle, hareket edecek bir biçimde emrine müsahhar kılmış olmasıdır.

Şeytanları Ona Âmâde Kılması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَالشَّيَاطِينَ كُلَّ بَنَّاءٍ وَغَوَّاصٍ *"Şeytanları, (onlardan) her binâ ustasını ve her dalgıcı..."* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Âyetteki, "**şeyâtîn**", bir önceki âyette geçen "**rîh**" kelimesine matuftur. "كُلَّ بَنَّاءٍ" kelimesi de "**şeyâtîn**" lafzından bedeldir. (Bundan sonra gelen) "اٰخَرِينَ" de, "كُلَّ بَنَّاءٍ" kelimesine matuftur. Buradaki bedel, "**bedel-i kül mine'l-kül**"dür. Yani, "O şeytanlar, **Hz. Süleyman**'a dilediği binayı yapıyorlardı. Onun için denize dalıyor ve inciler çıkarıyorlardı" demektir. قَرَّنَهُمْ فِى الْجِبَالِ مُقَرَّنِينَ "O, onları iplerle bağladı" deyiminden gelir. Fiilin şeddeli kullanılması kesret ve çokluk ifade eder. "**Esfâd**", "bukağı ve zincirler" anlamında olup, bunun tekili, "**safed**" kelimesidir. "**Safed**" aynı zamanda bağış anlamındadır. Nitekim şair **Nabiğa,** وَلَمْ اُعَرِّضْ اَبَيْتَ اللَّعْنَ بِالصَّفَدِ"Ebeyte'l-la'ne (Hep iyilikte bulunmuş olan!) Bana ikramda bulunasın diye seni kınamamış değilim" demiştir. Buna göre, "**safed**", bağ ve bukağı anlamına gelir. Binâenaleyh, sen kimi sıkı biçimde bağlarsan, "فَقَدْ صَفَدْتُهُ" dersin. Kime de bolca bağış verirsen, o zaman da "فَقَدْ اَصْفَدْتُهُ" dersin.

Cinler Maharetlerini Niçin Göstermiyorlar?

Burada şöyle bir bahis vardır: Bu âyetler, şeytanların çok büyük kudret ve kuvvete sahip olduklarına delâlet eder. İşte bu kudret ve kuvvet sayesinde onlar, beşerin yapamayacağı, muhkem binâlar yapmışlar, o denizlere dalabilmişler ve **Hz. Süleyman** (a.s) da onları bağlama ihtiyacını hissetmiştir. Birisi, "Bu şeytanların bedenleri ya kesiftir, ya da latiftir. Eğer birincisi olursa, duyu organları (gözleri) sağlam olan kimselerin onları görmesi

gerekir. Çünkü, eğer onların bedenleri kesif olmasına rağmen, biz onları göremezsek, yanımızda kendisini görüp duyamadığımız dağların ve korkunç seslerin bulunması da mümkün olur ki, bu iş "safsata"ya düşmektir. Eğer İkincisi, yani onların bedenleri kesif değil, tam aksine şeffaf ve latif olursa, bu gibi şeylerin "alabildiğine kuvvetli olmakla" nitelenmeleri imkânsız olur. Bir de, kuvvetli rüzgârlar sebebiyle, onların bedenlerinin dağılıp parçalanmaları ve o anda ölmeleri gerekir ki, bu da onları, güçlü ve kuvvetli binalar yapmakla nitelemeye bir engel teşkil eder. Bir de, cinler ve şeytanlar, böylesi bir kuvvete sahip iseler, daha niçin onlar, zamanımızdaki âlim ve zâhid kimseleri öldürmüyor ve Müslümanların alabildiğine, onlara lanette bulunmalarına ve onlara olan düşmanlıklarını izhâr etmelerine rağmen, insanların bedenlerini niçin harap etmiyorlar? Bu hususlara dair herhangi bir şey görülüp hissedilmediğine göre, biz cin ve şeytanın varlığına dair ileri sürülen görüşün zayıf olduğunu anlamaktayız" diyebiliriz."

Bil ki, âlimlerimiz, bizim onları görmemize rağmen, onların cisimlerinin kesif olabileceğini söylemişlerdir. Bir de, onların cisimlerinin latif olmasının, renkleri olmadığı anlamında; yoğun ve katı olmalarının da, bölünüp parçalanmama manasında olduğu da ileri sürülebilir.

Cübbâî, bunların cisimlerinin kesif olduğunu kabul eder ve, "İnsanlar, **Hz. Süleyman** (a.s) zamanında onları görebiliyorlardı. Ama ne zaman ki, **Süleyman** (a.s) vefât etti, Allah o zaman o cinleri ve şeytanları öldürdü ve bedenleri alabildiğine şeffâf ve latif olan başka bir grup cin ve şeytan yarattı ki, bunların kuvvetten yana bir güçleri yoktur. Zamanımızdaki cin ve şeytanlar da işte bu türdendir" iddiasında bulunur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, هٰذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ اَوْ اَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ *"Bu, bizim bir bağışımızdır. Artık (dilediğine) hesapsız ver, yahut tut (kıs)"* buyurmuştur. Bu hususta da şu iki açıklama vardır:

a) **İbn Abbas** (r.a), "Bu, dilediğine hesapsız ver, dilediğine de verme. Verip vermeme hususunda sana bir zorluk yoktur" manasındadır" demiştir.

b) Bu, özellikle şeytanlar hakkındadır. Buna göre mana, "Bu, emre âmâde kılınmış şeytanlar, bizim (sana olan) bir bağışımızdır. Binâenaleyh, onlardan dilediklerine ihsan ve ikramda bulun da, onların yolunu açıp gitsinler; istediklerini de, hadsiz hesapsız biçimde işte alıkoy, çalıştır" şeklindedir.

Cenâb-ı Hak, **Süleyman** (a.s)'a dünyada verdiği nimetlerden bahsedince, bunun peşinden ona âhirette vereceği nimetleri getirerek, وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَى وَحُسْنَ مَآبٍ *"Şüphe yok ki katımızda, onun mutlak bir yakınlığı ve ulaşacağı güzel bir yer var"* buyurmuştur. Bunun tefsiri, daha önce geçmişti.

Eyyûb (a.s)'un Sabrı

وَاذْكُرْ عَبْدَنَآ أَيُّوبَ إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُۥٓ أَنِّى مَسَّنِىَ ٱلشَّيْطَٰنُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ ﴿٤١﴾
ٱرْكُضْ بِرِجْلِكَ هَٰذَا مُغْتَسَلٌۢ بَارِدٌ وَشَرَابٌ ﴿٤٢﴾ وَوَهَبْنَا لَهُۥٓ أَهْلَهُۥ وَمِثْلَهُم مَّعَهُمْ
رَحْمَةً مِّنَّا وَذِكْرَىٰ لِأُو۟لِى ٱلْأَلْبَٰبِ ﴿٤٣﴾ وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثًا فَٱضْرِب بِّهِۦ وَلَا
تَحْنَثْ ۗ إِنَّا وَجَدْنَٰهُ صَابِرًا ۚ نِّعْمَ ٱلْعَبْدُ ۖ إِنَّهُۥٓ أَوَّابٌ ﴿٤٤﴾

"Kulumuz Eyyûb'u da an. Ama o, Rabbine şöyle nidâ etmişti: "Gerçekten, şeytan beni yorgunluğa ve azâba uğrattı." Ayağınla vur. İşte hem, yıkanacak, hem içecek soğuk (bir su). Ona hem ailesini, hem onlarla beraber olan bir mislini, bizden bir rahmet ve temiz akıl sahipleri için de bir ibret olmak üzere bağışladık. "Elinle bir demet sap al da, onunla vur. Yemininde durmazlık etme" (dedik). Biz, onu hakikaten sabırlı bulduk. O, ne güzel kuldu! Gerçekten o, daima Allah'a dönen bir zât idi" (Sâd, 41-44).

Bil ki bu, bu sûrede ele alınan, **kıssaların üçüncüsüdür.** Yine bil ki, **Dâvûd** (a.s) ve **Süleyman** (a.s)'lar, Allah'ın, kendilerine çeşitli nimet ve in'âmları bolca verdiği kimselerden; **Eyyûb** (a.s) ise, kendisine çeşitli belâları tahsis ettiği kimselerdendir. Bu kıssalardan tamamının maksadı, insanların ibret almalarını sağlamaktır. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "Ey **Muhammed,** kavminin beyinsizliğine sabret. Çünkü dünyada hiç kimse, nimet, mal ve makam bakımından **Dâvûd** (a.s) ve **Süleyman** (a.s)'dan; belâ, sıkıntı ve musibetler açısından da, **Eyyûb** (a.s)'dan daha ileri değildir. Dünyanın hallerinin, hiç kimse için aynı durumu arz etmediğini ve insanın mutlaka, kötülük ve sıkıntılara karşı sabretmesi gerektiğini anlayabilmen için, işte bu kimselerin durumunu bir düşün" demek istemiştir. Bu ifadelerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle der: "**Eyyûb**" kelimesi, atf-ı beyândır. "**İz**" edatının başına geldiği cümle ise, bundan bedel-i iştimâldir. "...اَنِّی" kelimesi, "...بِاَنِّی" takdirinde olup, kendisi sebebiyle Cenâb-ı Hakk'a yalvarıp yakardığı **Eyyûb** (a.s)'un söylediği sözü, bir hikâyedir. Eğer Cenâb-ı Hak bu ifadeyi bir hikâye (nakil) şeklinde getirmemiş olsaydı, o zaman, (bunun yerine) بِاَنَّهُ مَسَّهُ "Ona dokunmuş olması sebebiyle" derdi. Çünkü **Hz. Eyyûb** (a.s), gâib olup, üçüncü şahıstır. Âyetteki "بِنُصْبٍ" (bi nusbin) kelimesi, "**nasab**", "**nusub**", sâd'ın sükûnu, fethası ve dammesiyle birlikte, nûn'un dammesi ve fethasıyla okunmuştur. O halde meselâ "نَصَبٌ" ve "نُصْبٌ" okunuşu, tıpkı **reşed ruşd; adem, udm** ve **sakam, sukm** kelimeleri gibidir. "نَصْبٌ" (nasb) mastar olup, "**nusub**", "**nasab**" kelimesinin müsakkali (ağırlaştırılmış şekli) olup, aynı manadadırlar ki, yorgunluk, meşakkat ve acı demektir."

Bil ki, **Hz. Eyyûb** (a.s)'da, iki tür meşakkat ve sıkıntı bulunuyordu:

a) Malının mülkünün yok olup gidip de, bunun yerini belâ ve sıkıntıların alması sebebiyle meydana gelen ileri derecedeki üzüntü ve keder...

b) Bedenindeki şiddetli acılar ve sızılar... Bu iki tür sıkıntı onda tahakkuk edip meydana gelince, şüphesiz Cenâb-ı Hak bunu beyan için, âyette şu iki lafzı, "**nusb**" ve "**azâb**" kelimelerini getirmiştir.

***İKİNCİ MESELE:* İmtihanda Şeytanın Dahli**

Âlimlerin bu mevzûda şu iki görüşleri bulunmaktadır:

a) **Eyyûb** (a.s)'un bedenini saran, o acılar ve hastalıklar, şeytanın fiilinden dolayı meydana gelmiştir.

b) Bunlar, Allah'ın fiilinden ötürü meydana gelmişlerdir. Bu âyette şeytana mal edilen bu azap, onun, vesvese ve kötü düşünceleri **Hz. Eyyûb** (a.s)'un kalbine atmasından doğan azaptır.

Eyyûb (a.s)'ın Kıssası

Birinci görüşe gelince, bunun izahı şöyledir: "Rivâyet olunduğuna göre **İblis,** Rabbine bir soru sorarak, "Kulların arasında, beni kendisine musallat etmen durumunda, benden kaçınacak ve bana yaklaşmayacak kimseler var mıdır?" der. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak da, *"Evet, kulum Eyyûb!"* cevabını verir. Derken şeytan, **Eyyûb** (a.s)'a vesvese vermeye başlar. **Eyyûb** (a.s) ise, **İblis**'i bizzât görür ama ona iltifat etmez.

Bunun üzerine **İblis,** "Ya Rabbi, o benden kaçınıp bana iltifat etmedi; beni, onun malına musallat et" dedi. Ve **Eyyûb** (a.s)'a gelerek, "Malından, şunlar şunlar yok oldu gitti" dedi. Bunun üzerine **Eyyûb** (a.s), *"Allah verdi; Allah aldı"* dedi ve Allah'a hamd ü senâda bulundu.

Derken, şeytan, "Ya Rabbi, **Eyyûb,** malına da aldırış etmedi. Beni onun çocuklarına musallat et" dedi. Ve, gelerek, **Eyûb** (a.s)'un evini yıktı. Bunun üzerine de, **Eyyûb** (a.s)'un çocuklarının tamamı öldü. Peşinden de gelerek, durumu **Eyyûb** (a.s)'a bildirdi, ama o, buna da aldırmadı.

Derken şeytan, "Ya Rabbi, o malına ve çocuklarına aldırış etmedi. Beni, onun bedenine musallat kıl" dedi. Cenâb-ı Hak da buna müsaade etti. O da, **Eyyûb** (a.s)'un derisine üfledi, bunun üzerine **Eyyûb** (a.s)'da şiddetli hastalıklar ve yoğun acılar meydana geldi. **Eyyûb** (a.s), bu belâ ve sıkıntı içinde yıllarca kaldı. Ve, o şehir halkının kendisinden tiksineceği bir hale geldi.

Bunun üzerine, tenhâ bir yere götürüldü ve artık kendisine hiç kimse de yaklaşmadı.. Derken şeytan, **Eyyûb** (a.s)'un hanımına gelerek, "Şâyet kocan, benden yardım isterse, onu bu sıkıntıdan kurtarırım" dedi. Hanımı bu hususu kocasına anlatınca, **Eyyûb** (a.s), Allah'ın kendisine sıhhat ve afiyet vermesi halinde, hanımına yüz değnek vuracağına yemin etti. İşte o zaman **Eyyûb** (a.s), *"Gerçekten, şeytan beni, yorgunluğa ve azâba uğrattı"* dedi. Bunun üzerine Allah, duâsına icâbet ederek, ona, *"Ayağınla vur"* diye vahyetti. Bunun üzerine Allah, onun ayağının altından soğuk ve güzel bir su fışkırttı. Derken, **Eyyûb** (a.s), o suyla yıkandı. Bunun üzerine Allahu Teâlâ da, onun içindeki ve dışındaki bütün hastalıkları ondan giderdi; ailesini ve malını ona yeniden verdi."

Şeytanın Etkisizliği

İkinci görüş: Şeytanın, insanları hastalık ve acılara düşürme hususunda asla bir kudreti yoktur. Bunun delilleri şunlardır:

a) Şâyet biz, ölümün, hayatın, sıhhat ve hastalığın şeytan tarafından meydana getirildiğini kabul edecek olursak, bu durumda, meselâ bizden biri hayatını, ancak, şeytanın yapması sebebiyle elde etmiş olur ve yine meselâ, belki de elde ettiğimiz hayır ve mutlulukların tamamı şeytanın fiiliyle meydana gelmiş olur. Böyle olması halinde, hayatı-ölümü, sıhhat ve hastalığı verenin, Allahu Teâlâ olduğunu bilme imkânını elde edemezdik.

b) Şeytan, şâyet böylesi şeye kâdir ise, daha niçin, peygamberleri ve velileri öldürmek için çaba sarf etmiyor, onların evlerini barklarını harap etmiyor ve çocuklarını öldürmüyor?

c) Allahu Teâlâ, şeytanın, *"Zaten benim, sizin üzerinizde hiçbir hükmüm, nüfûzum da yoktur. Yalnız ben sizi çağırdım, siz de bana hemen icabet ettiniz'* (İbrahim, 22) dediğini nakletmiştir. Böylece şeytan, kendisinin, vesvese ve bozuk fikirler verme ve telkin etme dışında, beşer üzerinde bir güç ve kuvvetinin bulunmadığını açıkça ifade etmiştir. İşte bu da, **Hz. Eyyûb** (a.s)'u o hastalığa ve afetlere müptelâ kılanın şeytan olduğunu söyleyenlerin görüşlerinin aksine delildir.

İmdi eğer, birisi, "Bu halleri yapan Allah'tır, fakat Allah, bütün bunları, şeytanın talebine uygun olarak yapmıştır" demek niçin caiz olmasın?" derse, biz deriz ki: "Bu elem, acı ve hastalıkların yaratıcısının Allah olduğu mutlaka itiraf edildiğine göre, şeytanı bu hususta vasıta kılmanın faydası ve manası nedir? Tam aksine, doğru olan **Eyyûb** (a.s)'un, *"Gerçekten şeytan beni, yorgunluğa ve azaba uğrattı"* ifadesinden kastedilen, şeytanın, bozuk vesveseler ve bâtınî bazı hatıralar atması sebebiyle, onu o çeşitli azap ve sıkıntılara düşürmüş olmasıdır.

Vesvesenin Çeşitleri

Sonra, bu görüşü benimseyenler, bu vesveselerin nasıl olduğu hususunda ihtilaf etmiş ve bu hususta şu izahları yapmışlardır:

1) Onun hastalığı, son derece acı veren bir hastalık idi. Bu hastalığın zamanı uzayıp insanlar ondan tiksinip, ona yaklaşmaktan iğrenip, mal namına hiçbir şeyi kalmayıp; hanımı insanlara hizmet etmek suretiyle onun için bir miktar azık elde edip, insanların ondan nefret ve iğrenmesi de, hanımını kendi yanına girmekten ve kendilerine hizmetten men edecek dereceye ulaşıp, bu arada şeytan da, kendisine, içinde bulunduğu önceki nimetlerle şimdi içinde bulunduğu sıkıntıları hatırlatıp, **Eyyûb** (a.s) da, bu vesveseleri def etme çabasına düşüp ve bu vesveseler onun kalbinde gittikçe kuvvet kazanınca, Eyyûb (a.s) korktu ve Allah'a yalvarıp yakararak, *"Gerçekten şeytan beni, yorgunluğa ve azâba uğrattı"* demiştir. Çünkü, bu tür düşünceler her ne zaman ileri safhaya varırsa, onun bunlardan ötürü kalbinin elemi de o nispette artardı.

2) **Eyyûb** (a.s)'un hastalığının süresi uzayınca, şeytan ona geldi, onu, Rabbi konusunda ümitsizliğe düşürmeye çalıştı ve sabırsızlanmayı ona

süslemeye başladı. İşte bu sebeple de, **Eyyûb** (a.s), kalbinde, ümitsizliğe düşme vehminin kuvvet kazanacağından endişelendi de, bunun üzerine Allah'a yalvararak, *"Gerçekten, şeytan beni, yorgunluğa ve azâba uğrattı"* dedi.

3) Denildiğine göre şeytan, **Hz. Eyyûb** (a.s)'un hanımına, "şâyet kocan bana itaat eder, benim sözümü dinlerse, ondaki bu afetleri gideririm" deyip, hanımı da bunu ona anlatınca, şeytanın, dinine şaşacağı hususunu zann-ı galiple anladı ve bu husus kendisine son derece ağır geldi de Allah'a yalvarıp yakararak, *"Gerçekten şeytan beni, yorgunluğa ve azaba uğrattı"* dedi.

4) Rivâyet olunduğuna göre Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: **Eyyûb** (a.s), on sekiz yıl, bu belâ içinde kalıverdi. Öyle ki, iki kişi hariç, yakını ve uzağı, herkes onu terk etti. Daha sonra da, bu iki kişiden biri diğerine, "Andolsun ki, **Eyyûb** (a.s), bu âlemde, hiç kimsenin işlemediği bir günah işlemiştir. Şâyet o böylesi bir günah işlemeseydi, bu tür sıkıntılara düşmezdi" dedi. Ve onlar bunu, **Eyyûb** (a.s)'a açtılar. Bunun üzerine **Eyyûb** (a.s), "Sizin ne dediğinizi bilmem, ama şu var ki, Allahu Teâlâ, benim münakaşa eden ve bu arada Allah'ı zikreden iki kişiye uğrayıp, evime döndüğümde, onların, hak olan şeyler dışında Allah'ı anmalarını kerîh gördüğümden dolayı onlardan nefret etmiş olduğumu bilir" dedi.

5) Denildiğine göre, **Eyyûb** (a.s)'un hanımı, insanların yanında çalışıyor, onlardan azık miktarı kadar ücret alıyor ve azığı da **Eyyûb** (a.s)'a getiriyordu. Derken, insanlar, onu artık hiçbir zaman çalıştırmayacakları hususunda anlaştılar. Bunun üzerine kadınlardan birisi, kendisine bir miktar azık vermek mukabilinde, iki örüğünden birisini kesmesini istedi. O da, bunu yaptı. Daha sonra, ikinci günde de, aynı şeyi yaptı. Derken kendisinin, hiçbir örüğü kalmadı. **Eyyûb** (a.s) yatağında yan dönmek istediğinde, o örüklere tutunurdu.[12] **Eyyûb** (a.s) örükleri bulamayınca, kalbine, kendisine eziyet veren düşünceler yerleşti, gitgide kederi arttı da, işte bunun üzerine, *"Gerçekten, şeytan beni yorgunluğa ve azâba uğrattı"* dedi.

6) **Eyyûb** (a.s), zaman zaman, "Ya Rabbî, andolsun ki, üzerimde, iki şeyin birleştiğini biliyorum. Sen bana, o malı verdiğinde, ben, muhtaçlar için dayanak, yolcular için yardımcı, yetimler için de baba oldum" dedi. Bunun üzerine, bir buluttan, **"Eyyûb!** Bu muvaffakiyet kimden?" diye kendisine nidâ edildi de, bunun üzerine **Eyyûb** (a.s), yerden toprak aldı, başına saçarak, "Senden ya Rabbî!" dedi.

12 Bize makul görünmese de metni başka türlü çeviremedik (Ç.).

Daha sonra da, kalbine gelen ilk düşüncenin yeniden geleceğinden endişelenerek ve bundan korkarak, *"Gerçekten, şeytan beni, yorgunluğa ve azâba uğrattı"* dedi. Âlimler, daha değişik görüşler de ileri sürmüştür. Allah, durumun iç yüzünü en iyi bilendir.

Bir Yahudinin şöyle dediğini duydum. **İmrân İbn Musa**'nın, **Hz. Eyyûb** (a.s) hâdisesi hakkında müstakil bir kitabı vardı. Bu kitapta yer alanların özeti şuydu: **Eyyûb** (a.s), Allah'a alabildiğine itaat eden, ona itaate devam eden, Allah'ın emirlerine ta'zimde ve Allah'ın mahlûkatına duyulması gereken şefkatte, doruk noktaya çıkmıştı. Ama, derken o, böylesi zor ve büyük belâ ve sıkıntılara düçar oldu. Şu halde bu, bir hikmetten dolayı mıdır, yoksa değil midir? Eğer bu, bir hikmetten ötürü ise, onun geçmiş zamanda bir suç işlemediği ve böylece de, bu azâbın o suç mukabili olmadığı malumdur. Yok eğer bu iş, onun elde edeceği mükâfatın çoğalmasını sağlamak için ise, hakîm ve rahîm olan Allah, bu uzun ve hoş olmayan hastalıkları, kederleri, acıları vasıta kılmaksızın da, her türlü güzel, faydalı ve iyi şeyleri ona ulaştırmaya kadirdir. Bu durumda, bu hastalık ve belâlarda, herhangi bir fayda ve hikmet yok demektir. Bunlar açık ve yüce kelimeler olup, Allahu Teâlâ'nın fiillerinin, maslahat ve mefsedetlere bağlanmaktan münezzeh olduğuna delâlet etmektedir. Açık olan gerçek, O'nun yaptıklarından mes'ûl olmaması, insanların ise, yaptıklarından mes'ûl oluşlarıdır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetin lafzı, bu yorgunluğun ve bu azabın, ancak şeytan tarafından olduğuna delâlet etmektedir. Âyette bahsedilen bu azap, birinci görüşe göre, **Hz. Eyyûb** (a.s)'un bedenindeki hastalıklardan; ikinci görüşe göre ise, şeytanın vesveselerinin artması sebebiyle, onun kalbinde meydana gelen kederlerden ve hüzünlerden ibarettir. Her iki duruma göre de, bu fiilin şeytana ait olduğunu söylemek gerekir. Ehl-i sünnet âlimlerimiz (r.h), buna, "Biz, fiilin, şeytana ait olduğunu inkâr etmiyoruz. Ancak ne var ki biz, kulun fiilini de, daha evvel yaptığımız malum açıklamalara göre, "Allah'ın yarattığını söylüyoruz" diyerek cevap vermişlerdir.

Ayağıyla Göze Fışkırtması

Cenâb-ı Hakk'ın, ارْكُضْ بِرِجْلِكَ *"Ayağınla vur..."* ifadesine gelince, bu, "**Hz. Eyyûb** (a.s) şeytandan şikâyet edince, âdetâ Rabbinden, bu sıkıntıyı kendisinden gidermesini istemiş, Allah da onun bu isteğine, ارْكُضْ *"Ayağınla vur"* demek suretiyle icâbet etmiştir, "**rekd**", ayakla, kuvvetli bir biçimde

itmek, tepmek demektir. Nitekim رَكَضَكَ الْفَرَسُ "At, seni tepti" denilmesi de bu manadadır. Buna göre kelâmın takdiri, "Biz ona, "ayağınla vur.." dedik" şeklinde olur. Denildiğine göre o, ayağıyla o yere vurunca, oradan bir göze fışkırdı. Bunun üzerine, هٰذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ *"İşte hem yıkanacak, hem içecek soğuk (bir su).."* denildi. Yani, "Bu, kendisiyle yıkanacağın ve böylece de içini temizleyip hastalıklardan sıhhat bulacağın bir sudur.." demektir.

Bu lafzın zahiri, **Eyyûb** (a.s) için tek bir gözenin fışkırdığına, onun ondan içip yıkandığına delâlet etmektedir. Ama müfessirler, "Onun için iki göze fışkırdı.. Derken onlardan birisinden yıkandı, diğerinden içti. Böylece, Allah'ın izniyle, o hastalık onun içinden ve dışından temizlendi demişlerdi. Yine denildiğine göre, o, sağ ayağıyla yere vurdu. Yerden sıcak bir su fışkırdı. O, bu suyla yıkandı. Sol ayağıyla vurdu. Bundan dolayı soğuk bir su fışkırdı ve ondan içti.

Ailesine Kavuşması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَوَهَبْنَا لَهُ اَهْلَهُ *"Ona ailesini bağışladık"* buyurmuştur. Bağışlanan bu ehlinin, ilk ailesinin aynısı olduğu ve onlar gibisinin ilaveten verildiği ileri sürüldüğü gibi, başkalarının o ehli gibi ona verildiği de söylenmiştir. Ama birincisi daha uygundur. Çünkü âyetin zâhirinden anlaşılan budur. Binâenaleyh zaruret yok iken, âyetin zâhirinden ayrılmak câiz değildir. Âlimler bu hususta farklı izahlar yapmışlardır: Bazıları bunun manasının, "Biz onlardan o hastalığı giderdik ve yeniden sapasağlam oldular" şeklinde olduğunu söylerlerken, bazıları da bunun manasının, "Ondan ayrılmış iken, yeniden onun yanına geldiler, oradan gitmişlerken, yeniden oraya döndüler" şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Kimileri de bunun manasının, "O, onlara; onlar da ona yeniden kavuşup, birlikte olma imkânı buldular" şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

Hak Teâlâ'nın وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ *"Ve onlarla beraber olan bir mislini (verdik)"* ifadesinin manası, "Allahu Teâlâ, **Eyyûb** (a.s)'u, yeniden sıhhat ve mal vermek suretiyle dünya nimetlerinden faydalandırdı. Ona güç-kuvvet verdi. Böylece nesli çoğaldı. Derken, ehl-ü iyâli, evvelki halinden kat kat fazla sayıda oldu" şeklindedir. **Hasan el-Basrî** (r.h), âyette bahsedilen "ona ehlinin bağışlanması..." ile kastedilen mananın, onların Allahu Teâlâ'nın, ölmelerinden sonra yeniden diriltmesi olduğunu söylemiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, رَحْمَةً مِنَّا *"Bizden bir rahmet olarak..."* buyurmuştur. Bu, "Biz, bütün bunları bir mecburiyetten dolayı değil, bir lütuf ve ihsan olarak yaptık" demektir.

Allahu Teâlâ sonra, وَذِكْرٰى لِأُولِي الْأَلْبَابِ *"ve temiz akıl sahipleri için bir ibret olarak"* buyurmuştur. Bu, "Biz önce ona belâ verdik. O ise sabretti. Sonra ondan bu belâyı kaldırıp, sabredenin kazanacağına akıl sahiplerinin dikkatini çekmek için, ona çeşitli nimetlerimizi ve ihsanlarımızı verdik" demektir ki, bunun maksadı da yine, söze başlanılan o ilk cümleye, yani Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Muhammed (s.a.s)'e hitaben söylediği, *"Onlar ne derlerse sabret. Kulumuz Dâvûd'u hatırla"* (Sâd, 17) âyetine dikkat çekmektir. **Mu'tezile,** *"Bizden bir rahmet ve temiz akıl sahipleri için bir ibret olarak..."* âyetinin manasının, "Biz, bütün bunları işte bu maksat ve gayelerden ötürü yaptık" şeklinde olduğunu, bunun ise, Allah'ın hükümlerinin ve fiillerinin birtakım maksat ve gayelere bağlı olduğuna delâlet ettiğini söylemişlerdir ki bu konudaki sözümüz (cevabımız) defalarca geçti.

Yeminini Tutması

Âyetteki, وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثًا *"Elinle bir demet sap al"* ifadesi, *"Ayağınla vur"* ifadesine atfedilmiştir. "ضِغْثٌ" kelimesi, ot, fesleğen ve benzeri şeylerden küçük bir demet manasınadır. Bil ki bu söz, daha evvel, **Hz. Eyyûb** (a.s)'dan bir yeminin sâdır olduğuna delâlet etmektedir. Bir hadiste, onun hanımına karşı yemin ettiği bildirilmiştir. Âlimler, onun, hangi sebepten ötürü hanımına karşı yemin ettiği hususunda ihtilaf etmişlerdir: Bu yeminin, o kadının, **Hz. Eyyûb** (a.s)'u şeytana taate meylettirmeye gayretinden dolayı olduğunu söylemek uzak bir ihtimal olduğu gibi, yine saç örüğünü kesip vermesinden ötürü olduğunu söylemek de akıldan uzaktır. Çünkü yiyecek almaya mecbur olan birisinin böylesi bir harekette bulunması mubahtır. Doğruya en yakın olan, o hanımının, **Hz. Eyyûb** (a.s)'a, bazı işlerinde muhalefet etmesinden ötürü bu yeminin olmasıdır. Çünkü o kadın, bazı işlerini görmeye gidiyor, bu yüzden gecikiyordu. **Hz. Eyyûb** (a.s), iyileştiğinde ona yüz sopa vuracağına dair hasta iken yemin etti. O kadın, ona çok güzel hizmet ettiği gibi, Cenâb-ı Hak, **Hz. Eyyûb** (a.s)'un yeminini, hem kendine hem hanımına kolay olan en basit yolla çözdü. Bu ruhsat, devam etmektedir. Hz. Peygamber (s.a.s)'e, bir câriyeyle zinâ eden sakat, sıska biri getirildi. Hz. Peygamber (s.a.s): خُذُوا اِعْتِكَالًا فِيهِ مِائَةُ شِمْرَاخٍ

فَاضْرِبُوهُ بِهِ ضَرْبَةً *"İçinde yüz çöpü bulunan bir hurma salkımı alıp, ona onunla bir kere vurunuz"*[13] buyurdu.

Destanlaşan Sabır

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا *"Biz onu hakikaten sabırlı kıldık"* buyurmuştur. Buna göre eğer, "**Hz. Eyyûb** (a.s), Cenâb-ı Hakk'a serzenişte bulunup halinden şikâyet etmişken, Cenâb-ı Hak onu nasıl sabırlı olarak nitelemiştir?" denilirse, buna şöyle birkaç şekilde cevap veririz:

1) O, Cenâb-ı Hakk'a şeytandan dolayı şikâyette bulunmuş, Cenâb-ı Hak'tan ötürü hiç kimseye şikâyette bulunmamıştır.

2) O acı ve sızılar, onun bedeninde ortaya çıktığında hiç sızlanmamış, ama kalbindeki vesveseler büyüdüğü zaman, kalbi ve dini hususunda endişeye kapılarak, yalvarıp yakarmaya başlamıştır.

3) Şeytan bir düşmandır. Düşmanı sevgiliye, dosta şikâyet etmek, şikâyet edenin sabrını zedelemez.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ *"O ne güzel kuldu! Gerçekten o, dâima Allah'a dönen bir zattı"* buyurmuştur ki bu, güzel bir kul olan o zatın şerefinin, "**evvâb**" oluşundan kaynaklandığına delâlet eder. Birisinin şöyle dediğini duydum: Cenâb-ı Hakk'ın **Hz. Süleyman** (a.s) hakkındaki, *"O ne güzel kuldu!"* (Sâd, 30) ifadesiyle, yine bir keresinde **Hz. Eyyûb** (a.s) hakkında aynı ifade nazil olunca, ümmet-i Muhammed'in (ashabın) kalbindeki keder büyüdü ve "Cenâb-ı Hakk'ın **Hz. Eyyûb** (a.s) hakkındaki bu âyet, onun için büyük bir şerefi ifade eder. Böylesi bir şerefi elde edebilmemiz için, **Hz. Eyyûb** (a.s)'un mülkü gibi bir mülkü elde etmeye kalksak, buna gücümüz yetmez. Eğer **Eyyûb** (a.s) gibi, bir belâyı taşımak istesek, buna da gücümüz yetmez. Şu halde böylesi bir şerefi elde etmemiz nasıl mümkün olur acaba?" dediler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, *"O ne güzel bir mevlâdır ve ne güzel bir yardımcıdır!"* (Hacc, 78) âyetini indirdi. İşte bu âyet, "Sen güzel bir kul olamazsan da, ben güzel bir mevlâyım. Dolayısıyla eğer senden lüzumsuz-hatalı şeyler sâdır olursa, lütuf ve fazl bendendir. Eğer senden bir kusur sâdır olursa, rahmet ve kolaylık benden" demektir.

13 **Ebû Davut,** Hudûd, 33; (İbn. Mace, Hudûd, 18).

Resûllerin Yolu

وَاذْكُرْ عِبَادَنَآ اِبْرٰهِيمَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ اُولِى الْاَيْدِى وَالْاَبْصَارِ ﴿٤٥﴾ اِنَّآ اَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ ﴿٤٦﴾ وَاِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفَيْنَ الْاَخْيَارِ ﴿٤٧﴾ وَاذْكُرْ اِسْمٰعِيلَ وَالْيَسَعَ وَذَا الْكِفْلِ وَكُلٌّ مِنَ الْاَخْيَارِ ﴿٤٨﴾

"Kuvvetlerin ve basiretlerin sahipleri olan kullarımız, İbrahim'i, İshâk'ı ve Yakûb'u da an. Çünkü biz onları, hâlis bir hasletle, yani yurtlarını hatırlamaları (hasletiyle) hâlis yaptık. Çünkü onlar, bizim katımızda, cidden seçkinlerden ve hayırlı zatlardandı. İsmâil'i, Elyesâ ve Zülkifl'i de an. İşte bütün bunlar hayırlı insanlardı" (Sâd, 45-48).

Âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Farklı Kıraat**

İbn Kesir, müfret olarak "**abdena**" şeklinde okumuştur. Bu, **İbn Abbas**'ın kıraatidir. **İbn Kesir** der ki: *"Kulumuz"* ifâdesi, büyük bir şerefi gösterir. Binâenaleyh bu şerefin, bu âyette bahsedilenlerin en büyüğüne verilmesi gerekir ki o da, **Hz. İbrahim** (a.s)'dir." Diğer kıraat imamları bunu cemî olarak "**ibadena**" okuyarak şöyle demişlerdir: "Çünkü bu sıfat, **Hz. İbrahim** (a.s)'in dışındaki peygamberler için de kullanılmıştır. Meselâ **Hz. İsâ** (a.s) hakkında da, *"O, kendisine in'am ettiğimiz bir kuldur"* (Zuhruf, 59); **Hz. Eyyûb** (a.s) hakkında, *"O, ne güzel bir kuldu!"* (Sâd, 44); **Hz. Nûh** (a.s) hakkında, *"O, çok şükreden bir kuldu!"* (İsrâ, 3) denilmiştir. Binâenaleyh, âyetteki bu kelimeyi "**abdenâ**" okuyan, sadece "**İbrahim**" kelimesini bunun atf-ı beyânı yapmış olur. Daha sonra onun zürriyeti olan "**İshâk**" ve "**Ya'kûb**" kelimelerini "**abdenâ**" üzerine atfetmiş olur. Kim de bunu cemî olarak "**ibâdenâ**" okursa, **İbrahim, İshâk** ve **Ya'kûb** kelimelerinin tümünü birden, bu kelimenin atf-ı beyânı yapmış olur.

İKİNCİ MESELE

Âyetin takdiri şöyledir: Allahu Teâlâ, ta baştan Hz. Muhammed (s.a.s)'e, *"Onların dediklerine sabret. Kulumuz Dâvûd'u hatırla"* demiş ve bu işi, *"Kulumuz İbrahim'i de an"* deyinceye kadar devam ettirmiştir ki bu, "Ey **Muhammed**! Ateşe atıldığında **İbrahim**'in, kesilmek istendiğinde **İshâk**'ın,

çocuğu kaybolup, üzüntüden gözlerini yitirdiğinde **Yâ'kûb**'un sabrını an" demektir.

Yed ve Basar'ın Delâleti

Daha sonra Cenâb-ı Hak, أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ *"Kuvvet ve basiret sahipleri..."* buyurmuştur. Bil ki el, birçok işin yapma âletidir. Göz de, idrak edilenlerin en kuvvetlisi için bir âlettir. Binâenaleyh işleri el ile, idrâki (anlayışı) da göz ile ifade etmek, güzel ve yerindedir. Bunu iyice kavradığın zaman diyoruz ki, insanın ruhunun, biri çalışan (iş yapan), diğeri idrâk eden iki kuvveti vardır. Çalışan kuvvetinden sâdır olan en şerefli şey, Allah'a itaattir; idrâk eden-bilen, kuvvetinden kaynaklanan en şerefli şey de marifetullahtır. Bu ikisinin dışındaki işler ve bilgiler, âdetâ boş ve bâtıl şeylerdir. Binâenaleyh âyetteki bu ifade, bu iki şeye işarettir.

Yurdunu Hatırlama

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ *"Çünkü biz onları hâlis bir hasletler, yani yurtlarını hatırlamaları (hasletiyle) hâlis yaptık"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"**Hâlise**", tenvinle veya izafetle okunmuştur. Binâenaleyh bunu tenvinle okuyanlara göre takdiri, "Biz onları, kendisinde hiçbir şâibe bulunmayan hâlis bir hasletten ötürü, kendimize has (kullar) kıldık. O haslet de, yurtlarını hatırlama hasletidir" şeklindedir. Bu kelimeyi izafetle okuyanlara göre ise mana, "Yurtlarını hatırlama hasletleri sebebiyle biz onları..." şeklinde olur, yani, "Yurtları hatırlama işi, bazen Allah için, bazen Allah'tan başka gayelerden dolayı olur" demektir. Bu da, "Biz onları, işte bu hatırlama hasleti sebebiyle, hâlis kıldık" demektir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki, "**zikrâ'd-dâr**" *(yurtlarını hatırlamaları...)* ifadesiyle ilgili olarak şu izahlar yapılmıştır:

1) Bununla, "Onlar âhiret yurdunu hatırlamaya gark oldular ve bu hatırlayışta dünyayı unutacak dereceye vardılar" manası kastedilmiştir.

2) Bu ifade ile, "Âhiret yurdunda onlar için yüce bir nâm olacaktır" manası kastedilmiştir.

3) Bu "Allahu Teâlâ, onlar için dünyada güzel bir nam bırakıp, *"Bizim için, sonradan gelecek insanlar arasında güzel bir nam nasip et"* (Şuarâ, 84) şeklindeki dualarını kabul etmiş oldu.

Hak Teâlâ وَإِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفَيْنَ الْأَخْيَارِ *"Çünkü onlar bizim katımızda cidden seçkinlerden ve hayırlı zatlardandı"* yani "Onlar kendi soylarının seçkinlerindendi" buyurmuştur. "**Ahyâr**" kelimesi "**hayyir**" yahut "**hayr**" kelimesinin çoğulu olup, tıpkı "**meyyit**" ve "**meyt**" kelimelerinin çoğulunun, "**emvât**" gelmesi gibidir. Âlimler, peygamberlerin **ismet** sıfatına sahip olduklarına bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, bunların, mutlak olarak, her hâlükârda iyi ve hayırlı kimseler olduklarını söylemiştir. Bu, istisnâ yapılabilecek ve mücmelliği giderilebilecek bir ifade olmasının delâleti ile, onların hakkında hayırlılık vasfının bütün fiil ve sıfatlarda geçerliliğini gösterir.

Allahu Teâlâ sonra, *"İsmâil'i, Elyesa'ı ve Zülkifl'i de an. İşte bütün bunlar hayırlı insanlardı"* buyurmuştur. Bunlar, Allah'ın dini uğrunda sıkıntılara göğüs geren, diğer bir grup peygamberdirler. Biz, bu isimlerin izahları ve bu peygamberlerin özellikleri hususunda, Enbiyâ ve En'âm sûrelerinde gerekli açıklamalarda bulunduk. Artık onları tekrar etmeye gerek yok. Bu sûredeki peygamber kıssaları ile sözün sonu işte burasıdır.

Adn Cennetleri

هٰذَا ذِكْرٌ وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَآبٍ ﴿٤٩﴾ جَنَّاتِ عَدْنٍ مُفَتَّحَةً لَهُمُ الْأَبْوَابُ ﴿٥٠﴾ مُتَّكِئِينَ فِيهَا يَدْعُونَ فِيهَا بِفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ وَشَرَابٍ ﴿٥١﴾ وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ أَتْرَابٌ ﴿٥٢﴾ هٰذَا مَا تُوعَدُونَ لِيَوْمِ الْحِسَابِ ﴿٥٣﴾ إِنَّ هٰذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُ مِنْ نَفَادٍ ﴿٥٤﴾

"Bu, bir zikirdir. Müttakiler için bir güzel dönüp varma yeri, Adn cennetleri. Onlar için bütün kapılar tamamen açılmıştır. Orada tahtlarına kurulurlar onlar. Orada birçok yemiş ve bir içecek isterler. Yanlarında gözlerini yalnız (kocalarına) dikmiş, yaşıt birçok dilberler vardır. İşte hesap günü için size va'dolunan şeyler bunlardır. Şüphesiz bu, bizim, bitip tükenmeyecek rızkımızdır" (Sâd, 49-54).

Bil ki "**zikr**" hakkında iki izah şekli bulunmaktadır:

a) Buna göre Cenâb-ı Hak, bu peygamberlerin (a.s) hallerinin zikrini, sırf Hz. Muhammed (s.a.s)'in, kavminin beyinsizliğine sabretmesi için açıklamıştır. İşte bu yol tamamlanıp, bunun peşinden, cahillerin beyinsizliklerine sabretmeyi gerektiren başka bir yolu zikretmeyi dileyip ve nihâyet, iki konudan birini de diğerinden ayırmayı murat edince, pek yerinde olarak هٰذَا ذِكْرٌ *"Bu, bir zikirdir"* buyurmuş; sonra da, bu ikinci konunun anlatımına başlayarak, *"Müttakiler için..."* buyurmuştur. Nitekim, ehl-i imân olan bir kimse, bir sözü tamamladığında, "Bu birinci konu" der, sonra da, diğer konunun izahına başlar. Yine, kâtib (yazar), kitabının bir faslını bitirip de, bir başkasına başlamayı dilediği zaman, "İşte böyle. Şimdiye kadar şunları şunları görmüş olduk" der. Bunun delili ise şudur: Cenâb-ı Hak cennetlikleri anlatmayı tamamlayıp da, bunun peşinden cehennemliklerin anlatımını getirmeyi dilediğinde, *"Bu, böyledir. Azgınların gideceği yer ise, muhakkak en kötü bir mercidir"* (Sâd, 55) buyurmuştur.

b) İkinci izah şekli de şudur: Bununla, "Bu, bir peygamber (a.s) için, bir şeref ve bir yâd-ı cemildir. Onlar, ebediyyen anılırlar" manası kastedilmiştir... Sahîh olan ise, birinci izah şeklidir.

Cenâb-ı Hakk'ın وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَآبٍ *"Müttakîler için bir güzel dönüp varma yeridir"* beyanına gelince, bil ki Allah, onu yalancı bir sihirbaz olarak nitelemeleri ve onun için, istihzâ yoluyla, *"Ey Rabbimiz, bizim amel defterimizi acele ver (de görelim!)"* (Sâd, 16) demeleri suretiyle, Kureyş kâfirlerinin Hz. Peygamber (s.a.s)'e karşı yaptıkları beyinsizlikleri naklettiğinde, işte bundan sonra Hz. Muhammed (s.a.s)'e bu beyinsizliklere katlanmasını emretmiş ve şu iki bakımdan da, mutlaka sabretmek gerektiğini açıklamıştır:

a) Cenâb-ı Hak, önceki o peygamberlerin sıkıntı ve musibetlere sabretmiş olduğunu beyan edince, "İşte bu sabır konusunda, ey Muhammed, senin de onlara uyman gerekir" demek istemiştir.

b) Bu âyet-i kerimede, Allah'a itaat eden kimse için, şöyle şöyle mükâfatlar; ona muhalefet eden kimse için de, şöyle şöyle ikâb ve cezâ olduğunu Allah beyan etmiştir. Bütün bunlar ise, Allah'ın emirlerine sabretmeyi gerektirmektedir. İşte bu, çok güzel bir nazm ve hoş bir tertiptir.

Ruhların Kıdemi İddiasına Ret

Cenâb-ı Hakk'ın "وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَآبٍ" ifadesine gelince, buradaki "**meâb**", *"merci dönüş yeri"* anlamındadır. Ruhların kadîm olduğunu söyleyenler, bu âyet ve "**rucû**" (geriye dönüş) kelimesini ihtiva eden diğer âyetlerle istidlâl etmişlerdir. İstidlâl biçimi ise şöyledir: "**Rucû**" kelimesi ancak, bu ruhların, bedenlerden önce de mevcut olmaları; Allah'ın celâlinin huzurunda bulunup da, sonradan bedene ilişmeleri halinde uygun ve yerinde olur. İşte, ruhlar bedenlerden ayrıldıklarında ise bu hal, "**rücû**" (geriye dönüş) olarak isimlendirilir." Buna göre şöyle cevap verilir: Bu şâyet bir manaya delâlet ediyorsa, bu, ruhların bedenlerden önce mevcut olduğu hususudur; yoksa bu lafız, ruhların kadîm (ezelî ve ebedî) olduklarına delâlet etmez.

Açılan Cennet Kapıları

Âyetteki, "جَنَّاتِ عَدْنٍ" ifadesi, "لَحُسْنَ مَآبٍ" ifâdesinden bedeldir. Daha sonra gelen "مُفَتَّحَةً لَهُمُ الْأَبْوَابُ" tabiri ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, bu lafzın izahı konusunda, birkaç vecih zikretmişlerdir:

a) **Ferrâ** şöyle demiştir: "Bunun manası, "Cennetin bütün kapıları onlar için açılmıştır" anlamındadır. Çünkü Araplar, elif-lâm'ı, izafetten bedel sayarlar. Nitekim Araplar, مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حَسَنِ الْوَجْهِ "Yüzü güzel olan bir adama rastladım" derler. İşte, "**el-vechi**" kelimesindeki elif-lâm, izafetten bedeldir. (Yani "وَجْهِهِ"anlamında)."

b) **Zeccâc** şöyle demiştir: "Bu ifadenin manas, "Onlar için, cennetten kapılar açılmıştır..." şeklindedir.

c) **Keşşâf sahibi** ise şöyle demiştir: اَلْأَبْوَابُ "kapılar" kelimesi, zamirden bedeldir. İfadenin takdiri ise, مُفَتَّحَةً هِيَ الْأَبْوَابُ "Onlar için onlar, yani kapılar açılmıştır" şeklindedir. Bu, senin tıpkı, ضُرِبَ زَيْدٌ اَلْيَدُ وَالرِّجْلُ "Zeyd'e, yani eline ve ayağına vuruldu.." demen gibidir. Binâenaleyh "**el-ebvâb**" kelimesi, bedel-i iştimaldir."

İKİNCİ MESELE

"جَنَّاتُ عَدْنٍ" mübtedâ, kendisinin de onun haberi olarak bu kelime ref ile "**mufettehatun**" şeklinde de okunmuştur. Bu durumda, her ikisi de, mahzûf bir mübtedânın haberi olup, bu da, "**hüve**" (zamiri)dir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bil ki, Allahu Teâlâ bu âyet-i kerimede, cennetliklerin hallerine dair birkaç şey zikretmiştir:

a) Onların, meskenlerinin halleri... O halde, *"Adn cennetleri"* ifadesi iki şeye delâlet eder:

1) Bu meskenlerin, bahçeler ve bostanlar olduğuna...

2) Bu meskenlerin daimi olup sona ermeyeceğine...

"Onlar için bütün kapılar tamamıyla açılmıştır" ifadesi hakkında birkaç izah şekli bulunur:

a) Mananın şu şekilde olması: "Cennetlerde görevli melekler, o cennetin sahibini gördüklerinde, ona, o cennetin kapılarını açarlar ve onları, "selâm!" diyerek selâmlarlar. İşte böylece o da, meleklerle çevrelenmiş olarak, çok izzetli bir biçimde ve en güzel bir hâl üzere, oraya girer. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Nihâyet oraya varıp kapıları açılınca (cennetin) bekçileri (şöyle) dedi(ler): "Selâm size! Tertemiz geldiniz! Artık ebedî kalmak üzere girin buraya"* (Zümer, 73) buyurmuştur.

b) O cennetlikler, bu kapıların açılmasını istediklerinde, onlar kendiliklerinden onlara açılırlar; kapanmasını istediklerinde de, yine onlara kendiliklerinden kapanırlar.

c) Buradaki "açılma" kelimesinden kastedilen, o meskenlerin genişliğini, gözlerin onu tarayıp dolaştığını ve orada çok hoş ve leziz hallerin müşahede edildiğini (edileceğini) anlatmaktır.

Cennetliklerin Rahatı

Daha sonra gelen "مُتَّكِئِينَ فِيهَا" hakkında birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Cenâb-ı Hak bu âyette, onların, cennette yaslanıp kurulduklarını anlatmış, diğer âyetlerde de, bu yaslanıp kurulmanın nasıl olduğunu beyan etmiştir. Meselâ bir âyette, *"Tahtların üzerine kurulup dayanmışlardır"* (Yâsîn, 56), başka bir âyette ise, *"(Zevceleri) yeşil yastıklara ve güzel döşemelere yaslanarak (nimetlenirler)"* (Rahmân, 76) buyurmuştur.

İkinci bahis: "مُتَّكِئِينَ فِيهَا" ifadesi, kendisinde âmil olan (zîhâl olan kelime)den önce gelmiş olan bir hal ifadesidir. Bu ifadede âmil olan ise "يَدْعُونَ فِيهَا" ifadesidir. Mana, يَدْعُونَ فِي الْجَنَّاتِ مُتَّكِئِينَ فِيهَا "Cennetlerde, onlar yaslanıp kurulmuş oldukları halde isterler" şeklinde olur.

Cenâb-ı Hak sonra, "بِفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ وَشَرَابٍ" buyurmuştur. Bu, "Çeşit çeşit yemişler ve yine çeşit çeşit içecekler isterler" manasındadır. İfade, "Çok yemiş ve çok içecek..." takdirindedir. Böyle bir mananın serdedilmesinin sebebi ise şudur: Arapların yurtları çok sıcak olup, meyvesi ve içecekleri gâyet az idi. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak onları (cennetteki) bu şeylere arzulandırmış, teşvik etmiştir.

Cennet Zevceleri

Cenâb-ı Hak meskenin, yenilecek ve içilecek şeylerin durumunu anlatınca, bunun peşinden nikâhlanılacak olanın halini de bildirmek üzere وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ *"Yanlarında, gözlerini yalnız (kocalarına) dikmiş dilberler vardır"* buyurmuştur. Bunun tefsiri, daha önce Sâffât Sûresi'nde geçmişti. Kısaca mana, "onların, kalpleri sadece kendi kocalarına yönelerek, onların dışındakilerden yüz çevirmiş oldukları" şeklindedir.

Etrâb

Âyetteki "**etrâb**" kelimesine gelince, bu, "aynı yaşta olan" anlamındadır. O dilberlerin aynı yaşta olmaları muhtemel olduğu gibi, onların, kocalarla aynı yaşta olmaları da muhtemeldir. **Kaffâl** şöyle demiştir: "Böyle bir sıfatın zikredilmesinin sebebi şudur: O dilberler, gerek görünüm, gerek yaş, gerekse süs ve nimet bakımından hep birbirine benzeyince, onlara meyil ve arzu da aynı seviyede olacaktır, ki bu da, kıskançlığın olmamasını gerektirir."

Cenâb-ı Hak daha sonra هٰذَا مَا تُوعَدُونَ لِيَوْمِ الْحِسَابِ *"İşte hesap günü için size va'dolunan şeyler bunlardır"* buyurmuştur. Yani, "Allah müttakilere, bu sıfatlarla nitelenmiş olan mükâfatlar va'detmiştir" demektir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu mükâfatın devamlı olduğundan bahsetmiş ve إِنَّ هٰذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُ مِنْ نَفَادٍ *"Şüphesiz bu, bizim, bitip tükenmeyecek rızkımızdır"* buyurmuştur.

Azgınların Akıbeti

هٰذَا ۚ وَإِنَّ لِلطَّاغِينَ لَشَرَّ مَآبٍ ﴿٥٥﴾ جَهَنَّمَ ۚ يَصْلَوْنَهَا ۚ فَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿٥٦﴾ هٰذَا ۙ فَلْيَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ ﴿٥٧﴾ وَآخَرُ مِنْ شَكْلِهِ أَزْوَاجٌ ﴿٥٨﴾ هٰذَا فَوْجٌ مُقْتَحِمٌ مَعَكُمْ ۖ لَا مَرْحَبًا بِهِمْ ۚ إِنَّهُمْ صَالُو النَّارِ ﴿٥٩﴾ قَالُوا بَلْ أَنْتُمْ ۖ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ ۚ أَنْتُمْ قَدَّمْتُمُوهُ لَنَا ۖ فَبِئْسَ الْقَرَارُ ﴿٦٠﴾ قَالُوا رَبَّنَا مَنْ قَدَّمَ لَنَا هٰذَا فَزِدْهُ عَذَابًا ضِعْفًا

فِى النَّارِ ﴿٦١﴾ وَقَالُوا مَا لَنَا لَا نَرٰى رِجَالًا كُنَّا نَعُدُّهُمْ مِنَ الْاَشْرَارِ ﴿٦٢﴾ اَتَّخَذْنَاهُمْ سِخْرِيًّا اَمْ زَاغَتْ عَنْهُمُ الْاَبْصَارُ ﴿٦٣﴾ اِنَّ ذٰلِكَ لَحَقٌّ تَخَاصُمُ اَهْلِ النَّارِ ﴿٦٤﴾

"Bu (böyledir). Azgınların gideceği yer ise, muhakkak en kötü bir mercidir. Cehennem! Onlar buraya girecekler. Artık, ne kötü döşektir o! İşte o azâbı, (evet) onu tatsınlar, (ki bu), kaynar su ve irindir. O şekilden başka daha diğer nevi azaplar da vardır. İşte şu, körü körüne maiyyetinize koşup giren güruhtur. Onlar, rahat (yüzü) görmesinler. Çünkü onlar, o ateşe gireceklerdir. Derler ki: "Hayır, asıl siz rahat (yüzü) görmeyin. Bunu bizim önümüze siz getirdiniz. Ne çirkin durum!" Onlar derler: "Ey Rabbimiz, bunu bizim önümüze kim getirdiyse, onun ateş içindeki azâbını katmerli olarak arttır." (Azgınlar) derler: "Kendilerini bayağılardan saydığımız adamları niye görmüyorsunuz? Biz onları eğlence edinirdik. Yoksa gözler onlardan uzaklaşıp kaydı mı?" İşte bu, ehl-i cehennemin birbiriyle davalaşması muhakkak ve kat'î bir gerçektir" (Sâd, 55-64),

Bil ki Cenâb-ı Hak, müttakilerin mükâfatının durumunu vasfedince, bundan sonra, azgınların ikâbının niteliğini zikretmiştir ki, böylece, vaadin peşinden vaîd (tehdit), terğîbin peşinden de terhîb (korkutma) gelmiş olsun...

Cehennemliklerin Bazı Halleri

Bil ki Cenâb-ı Hak, cehennemliklerin hallerinden birkaç nev'i zikretmiştir:

A) Onların, varacakları mercileri ve dönüş yerleri... Bu *"Bu, (böyledir). Azgınların gideceği yer ise, muhakkak en kötü bir mercidir"* âyetiyle bildirilmiş olup, bu, *"Müttakiler için bir güzel dönüp varma yeri vardır"* (Sâd, 49) âyetinin mukabilinde zikredilmiştir. Böylece Cenâb-ı Hak, azgınların halinin, müttakilerin halinin zıddı olduğunu beyan etmiştir.

Âlimler, burada geçen "**tâğîn**" (azgınlar) kelimesiyle kimlerin murat edildiği hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Müfessirlerin ekserisi bunu, "kâfirler"

manasına hamletmiştir. **Cübbâî,** "Bu kelime, ister kâfir olsun, ister olmasın, büyük günah işlemiş olan "ehl-i kebâir"e hamledilir" demiştir.

Birinciler, birkaç bakımdan istidlâlde bulunmuşlardır:

a) Âyetteki, "لَشَرَّ مَاٰبٍ" kelimesi onların dönüş yerlerinin, başkalarınınkilerden daha kötü ve şer olmasını iktizâ eder. Bu ise ancak, kâfirlere uygun düşer.

b) Allahu Teâlâ onlardan, onların, *"Biz onları eğlence edinirdik"* dediklerini nakletmiştir. Bu da ancak kâfirlere yakışan bir durumdur. Çünkü fâsık, mü'mini alay konusu edinmez.

c) Bu, kınama için getirilmiş olan bir ifadedir. Mutlak isim ise, kemâl manasına hamledilir. Azgınlıkta kâmil olan ise, kâfirdir.

Cübbâî görüşünün doğruluğuna, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sakın! Çünkü insan muhakkak azar, kendisini ihtiyaçtan vâreste gördü diye.."* (Alak, 6-7) âyetiyle istidlâl etmiştir. Bu, tuğyan ile vasfetmenin, bazen büyük günah sahibi kimse hakkında da söz konusu olduğuna delâlet etmektedir. Bir de, Allah'ın mükellefiyetlerini çiğneyen ve o hususlarda haddi aşan, tuğyân etmiş olur.

Bunu iyice kavradığına göre, şimdi diyoruz ki: **İbn Abbas** (r.a) şöyle der: "Bu âyetin manası, "Tuğyan edip, peygamberlerimi yalanlayanlar için, en kötü bir mercî (varış yeri) vardır" şeklindedir.

Daha sonra جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا *"Cehennem, onlar oraya girecekler"* buyurulmuştur. Cenâb-ı Hak tuğyan edenler için, en kötü bir dönüş yeri olduğunu bildirince, bu kötü dönüş yerini bu ifadeyle açıklamıştır.

Hak, Teâlâ sonra da, فَبِئْسَ الْمِهَادُ *"Artık ne kötü döşektir o!"* buyurmuştur. Bu tıpkı, *"Onlar için cehennemde bir döşek vardır. Üzerlerinde (yine ateşten) örtüler vardır"* (A'raf, 41) âyeti gibidir. Allahu Teâlâ, cehennemliklerin altında olan o ateşi, uyumak isteyenlerin altlarına döşedikleri yatağa benzetmiştir.

Hamîm ve Gassâk

B) Cehennemliklerin yiyecek ve içecekleri...

Sonra Cenâb-ı Hak, هٰذَا فَلْيَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ *"İşte o azabı, (evet) onu tatsınlar (ki bu), kaynar su ve irindir"* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bununla ilgili olarak şu iki izah yapılmıştır:

1) Âyette bir takdim-tehir söz konusu olup, kelamın takdiri, هٰذَا حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ فَلْيَذُوقُوهُ "Bu, bir kaynar su ve irindir. İşte bunu tatsınlar" şeklindedir.

2) Âyetin takdiri, "Cehennem. Onlar oraya girerler. Ne kötü bir döşektir bu! Onlar bunu tatsınlar" şeklindedir. Daha sonra söze yeniden başlayıp, *"Kaynar su ve irin..."* denilmiştir.

İKİNCİ MESELE

"غَسَّاقٌ" hem şeddeli, hem şeddesiz okunmuş olup, bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu, cehennemliklerden akan irin, sarı su demektir. Nitekim Arapçada göz yaşı aktığında "غَسَقَتِ الْعَيْنُ" denir. **İbn Ömer** (r.a), "Bu, cehennemliklerden akan irin manasınadır. Bu irinler bir yere toplanır. Onlar da onu içerler" demiştir.

b) **"Hamîm,** sıcağı ile yakan; **gassâk** ise soğuğu ile yakan şey" denilmiştir. **Ezherî, "Gâsik,** soğuk manasınadır. Bundan ötürü geceye, gündüzden daha soğuk olduğu için, **gâsik** denilmiştir" der.

c) **Gassâk,** kokmuş ve kokuşmuş demektir. **Zeccâc,** "Eğer, ondan bir damla, dünyanın doğusuna düşse, bütün batıdakileri; batıya düşse, doğudakileri kokutur" demiştir.

d) **Kâ'b, "Gassâk,** akreb ve yılan gibi, zehirli canlıların, zehirlerinin içine aktığı bir cehennem gözesidir" demiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hamza, Kisâî ve **Asım**'ın ravisi **Hafs,** Kur'ân'ın her yerinde bu kelimeyi, sîn'in şeddesiyle, **gassâk** şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, şeddesiz olarak okumuşlardır. **Ebû Ali el-Fârisî,** "Benim tercihim, bunu şeddesiz okumaktır. Çünkü şeddeli okununca bu kelime, ya isim, ya da sıfat olmuş olur. Eğer isim kabul edilirse, isimler çok nâdir durumlar hariç, bu vezinde gelmezler. Eğer sıfat kabul edilirse, bu demektir ki bu kelime mevsûfunun yerine geçmiştir. Binâenaleyh asıl olan bu durumda bunun câiz olmamasıdır" demiştir.

Başka Azaplar

Allahu Teâlâ sonra, "وَاٰخَرُ مِنْ شَكْلِهِ اَزْوَاجٌ" buyurmuş olup, bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebû Amr, "**uhrâ**" kelimesinin çoğulu olarak, elif'in zammesi ile bunu, "أُخَرُ" şeklinde okumuştur. Buna göre mana, "çeşitli diğer azaplar" şeklindedir. Bu aynı zamanda, **Mücâhid**'in de kıraatidir. Diğer kıraat imamları ise bunu, müfred sîga ile, "أَخَرُ" (diğer bir azap) şeklinde okumuşlardır. Birinci kıraate göre mana, "Tadılan bu azabın şeklinde, tadılacak diğer azaplar, yani, şiddet ve korkunçluk bakımından bunun gibi azaplar..." şeklindedir. Buna göre, âyetteki "**ezvâc**", "**ecnâs**" (aynı cinsten azaplar) manasınadır. İkinci kıraate göre ise mana, "Ya diğer bir azap, yahut tadılacak diğer bir şey..." manasınadır. Bu durumda "**ezvâc**", "**âhar**"ın sıfatı olur. Çünkü bu azabın çeşitli olması mümkündür. (Dolayısıyla sıfatı cemî olarak gelmiştir.) Yahut da, her üç kelimenin, yani "**hamîm**", "**gassâk**" ve "**âhar**" kelimelerinin hepsinin birden sıfatıdır. **Keşşâf sahibi,** bu kelimenin, şîn'ın kesresi ile "**şiklihi**" diye okunduğunu ve bunun bir lehçe (kullanım şekli) olduğunu, (buna benzer olan) "غِنْجٌ" kelimesinin ise sadece kesre ile okunduğunu[14] söylemiştir.

C) Bil ki Allahu Teâlâ, azgınların âhiretteki yerlerini ve yiyeceklerini anlatınca, önce onların dünyada iken dostlarıyla olan hallerini, sonra ikinci olarak da, düşmanlarına karşı hallerini ele almıştır.

Birincisi, âyetteki, هٰذَا فَوْجٌ مُقْتَحِمٌ مَعَكُمْ *"İşte şu, körü körüne maiyyetinize giren güruhtur"* ifadesidir. Bil ki bu, o cehennemliklerin liderlerinin, birbirlerine söyledikleri sözlerinin nakledilişidir. Bunun böyle olduğunun delili, bundan sonra, tâbî olan o insanların, *"Hayır, asıl siz, rahat (yüzü) görmeyin. Bunu bizim önümüze siz getirdiniz"* demeleridir. Âyetteki, *"İşte şu, körü körüne maiyyetinize giren güruhtur"* ifadesinin, cehennem bekçilerinin, küfrün liderlerine, onlara uyanlar için söyledikleri sözleri; *"Onlar rahat yüzü görmesinler. Çünkü onlar o ateşe gireceklerdir"* ifadesinin de, küfür liderlerinin sözü olduğu da ileri sürülmüştür. Buna göre, "هٰذَا فَوْجٌ مُقْتَحِمٌ مَعَكُمْ" cümlesi, "Bu, tıpkı onların, cehâlet ve sapıklık hususunda sizinle birlikte olmaları gibi, sizinle cehennemde birlikte olan, izdihamlı kalabalık bir topluluktur" manasında olur. "Sizinle birlikte olmaları"nın manası, "size dost ve sizinle birlikte olma uğrunda, cehenneme girmişlerdir" şeklinde olur. Çünkü "اِقْتَحَمَ" bir sıkıntıyı üstlenme ve o sıkıntıya râzı olma demektir. Zira "**kuhme**", "şiddet" manasınadır.

14 Mana itibariyle münasebet bulunmadığı halde, anlaşılan, müfessirimiz lügavî mukayese yapmak gayesiyle bu kelimeyi zikretmiştir (Ç.).

Âyetteki, لَا مَرْحَبًا بِهِمْ *"Onlar rahat (yüzü) görmesinler"* deyimi, o liderlerin, kendilerine tâbi olanlara yönelik bir beddualarıdır. Nitekim kişi, lehine dua ettiği kimselere, "merhaba" der. Bu, ya "Darlık ve sıkıntı olmayan, rahat bir yere geldin" manasınadır, yahut da "Sen yurduna geldin" manasınadır. Bu kelime ile beddua etmek için, başına **"lâ"** edatı getirilir. Âyetteki **"bihim"**, kendilerine beddua edilenlerin cehenneme girdiklerini ve onların bu azaba müstahak oluşlarının sebebini bildirip, bir benzeri de, *"Her ne zaman oraya bir ümmet (bir millet) girse, kardeşine (yoldaşına) lanet eder"* (A'raf, 38) âyetidir. Tâbi olanlar ise, بَلْ أَنْتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ *"Hayır, asıl siz rahat (yüzü) görmeyin"* derler. Onlar, bu sözleriyle, "Ey liderler, bize bedduâ ettiğiniz bu söze siz daha layıksınız" manasını kastederler ve bunun sebebini, *"Bunu bizim önümüze siz getirdiniz"* diyerek açıklarlar. Bu âyetteki "bunu" zamiri, ya âyetteki "azâb"a yahut da cehenneme girişlerine râcîdir.

İmdi, "onların bunlara bu azabı getirmeleri ne demektir?" denilirse, biz deriz ki: Bu getirmeyi gerektiren şey, kötü amellerdir. Nitekim Cenâb-ı Allah, *"Tadın bu yakıcı azabı. Çünkü bu, ellerinizle yapıp, sunduğunuz şeydir"* (Enfal, 50-51) buyurmuştur. Fakat o küfür liderleri, iğvâları ile bunun esas sebebi olup, bu azap da, o iğvânın cezası olunca, işte o zaman tâbi olanlar, *"Bunu bizim önümüze siz getirdiniz"* diyerek reisleri, öne getirenler (sunanlar), o cezayı da sunulan şey kılmışlardır. O halde "bunu" zamiri, *"Azgınların gideceği yer ise, muhakkak en kötü bir mercidir"* cümlesinin delâlet ettiği o "azgınlıktan" bir kinayedir. "فَبِئْسَ الْقَرَارُ" yani "Durulacak ve iskan edilecek bir yer olarak, cehennem ne kötü bir yerdir!"

Daha sonra liderlere tâbi olanlar, رَبَّنَا مَنْ قَدَّمَ لَنَا هٰذَا فَزِدْهُ عَذَابًا ضِعْفًا فِى النَّارِ *"Ey Rabbimiz, bunu bizim önümüze kim getirdiyse, onun ateş içindeki azabını katmerli olarak arttır"* demişlerdir. Âyetteki "ضِعْفًا" kelimesi, "muzaaf" demek olup, "kat kat, katmerli" manasınadır. Bunun bir benzeri de, *"Rabbimiz bizi bunlar saptırdılar. Binâenaleyh onlara kat kat azap ver"* (A'raf, 38) ve *"Rabbimiz, biz efendilerimize ve büyüklerimize itaat ettik. Onlar da bizi saptırdılar. Ey Rabbimiz, onlara iki kat azap ver"* (Ahzab, 67-68) âyetleridir.

İmdi eğer, "Takdir edilmiş, biçilmiş her azap, eğer hak edilişe göre ise, buna kat kat denmez. Yok eğer, hak edilenden fazla ise, o zaman da bu zulüm olur. Zulüm ise câiz değildir?" denilirse, biz deriz ki: Bununla, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"Kim kötü bir yol icat ederse, kıyamete kadar kendi mes'ûliyeti ile beraber bu yol üzere hareket edenlerin günahı-vebali de ona*

olur" hadisinin manası kastedilmiş olup, buna göre mana, ikiye katlanan bu azabın bir katı saptırma, bir katı da sapma azabı olur. Allah en iyi bilendir.

Burada, kâfirlerin dünyada iken, kendilerinin dostları oldukları kimselere karşı âhiretteki hallerinin anlatımı son bulmaktadır. Dünyada iken düşman oldukları insanlara karşı âhiretteki tutumları ise, وَقَالُوا مَا لَنَا لَا نَرَى رِجَالًا كُنَّا نَعُدُّهُمْ مِنَ الْأَشْرَارِ *"(Azgınlar) derler ki: "Kendilerini bayağı kimselerden saydığımız adamları niye görmüyoruz?"* ifadesi ile anlatılmıştır. Yani o kâfirler, cehenneme bakıp araştırdıklarında böyle söylerler ve bununla, değer vermedikleri o Müslüman fakirleri kastederek, onlara ya kendilerinde mal-mülk olmayan alt tabakadan, yahut da kendilerinin dininin aksine hareket eden kimseler oldukları için, şerli kabul ettiklerinden, o Müslümanlara "**eşrâr**" (şerliler) demişlerdir.

Daha sonra o kâfirler, أَتَّخَذْنَاهُمْ سِخْرِيًّا *"Biz onları eğlence edinirdik"* demişlerdir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebû Amr, Hamza ve **Kisâî,** bu âyetin başındaki elif'i vasledip "مِنَ الْأَشْرَارِ اتَّخَذْنَاهُمْ" şeklinde okurlarken; diğer kıraat imamları bunu, istifham olarak, "أَتَّخَذْنَاهُمْ" şeklinde okumuşlardır. **Ebû Ubeyd** şöyle der: "İstifham, önce مَا لَنَا لَا نَرَى "niye görmüyoruz?" şeklinde geçtiği için, ve müşrikler dünyada iken mü'minleri alaya aldıklarında, kendilerinden şüphe etmedikleri için, bu elif vasl ile okunmuştur. Çünkü Allahu Teâlâ bu hususu, *"Onları eğlence edindiniz. Hatta onlar size beni hatırlamayı unutturdu"* (Mü'minûn, 110) âyetiyle haber vermiştir. Dolayısıyla onların, kendilerinin bildikleri bir şeyi sormaları yerinde olmaz." **Ferrâ** "Bu istifhamın manası, taaccüp ve azarlamadır. Bu manada, bilinen bir şeyi soru şeklinde ifade etmek câizdir" diye cevap verir.

Âyetteki, "أَتَّخَذْنَاهُمْ" kelimesi "أَمْ زَاغَتْ عَنْهُمْ" kelimesine denk düşsün diye, mutlaka bunun başına istifham hemzesi getirilmesinin gerekli olduğunu söyleyenlerin görüşünün izahına göre eğer, "Birinci kıraate göre, o halde, "أَمْ زَاغَتْ" ifadesinin dengi olan cümle nedir?" denilirse, biz deriz ki: O cümle mahzûf olup buna göre mana, "Kastedilenler onlar mıdır, yoksa gözler onlardan uzaklaşıp kaydı mı?" şeklindedir.

İKİNCİ MESELE

Nâfî, sîn'in zammesiyle "**suhriyyen**" okurken, diğerleri sîn'in kesresiyle "**sıhriyyen**" okumuşlardır. Her ikisi de aynı manayadır. Kesre ile okunması

halinde manasının, alay etmek; zammesiyle okunması halinde ise, zelil kılmak, aşağı kabul etmek ve musallat olmak olduğu ileri sürülmüştür.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler, bahsi geçen iki kıraate binâen âyetin, kendinden öncekilerle münasebeti hususunda iki görüş üzere ihtilaf etmişlerdir: Haber cümlesi olarak okunan kıraate göre, kelâmın takdiri, "Onlar, hakir oldukları için o kimseleri terk ettiler, yahut da gözleri onlardan uzaklaştığı için, "Niye onları görmüyoruz?" dediler" şeklinde olup, onları hakir görüşleri, *"Onları eğlence edinirdik"* şeklindeki sözleriyle ifade edilmiştir. İstifham cümlesi şeklinde okunmasına göre kelamın takdiri, "ya, biz onlar hiç de böyle olmadıkları ve dolayısıyla cehenneme girmedikleri halde, onlarla alay ettiğimiz için, yahut da gözler onlardan uzaklaşıp kaydığı için, *"niye onları görmüyoruz?"* derler" şeklinde olur.

Bil ki Allahu Teâlâ, onların işte bu şekilde çekiştiklerini nakledince, "onlar hakkında haber verdiğimiz bu durum, mutlaka onların başına gelmesi haktır" demiş, sonra da onlardan naklettiği o şeyi açıklayarak, تَخَاصُمُ اَهْلِ النَّارِ *"İşte bu, ehl-i cehennemin birbiriyle dâvâlaşmasıdır"* buyurmuştur. Hak Teâlâ, bu sözleri bir dâvâlaşma olarak isimlendirmiştir. Çünkü liderlerin, *"Onlar, rahat (yüzü) görmesinler"* şeklindeki sözlerine karşılık; tâbi olanların, *"Asıl siz rahat (yüzü) görmeyin"* şeklindeki sözleri bir çekişmeyi ifade etmektedir.

Kur'ân Mühim Haberdir

قُلْ اِنَّمَآ اَنَا۠ مُنْذِرٌ ۖ وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّا اللّٰهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ ﴿٦٥﴾ رَبُّ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ ﴿٦٦﴾ قُلْ هُوَ نَبَؤٌا عَظِيمٌ ﴿٦٧﴾ اَنْتُمْ عَنْهُ مُعْرِضُونَ ﴿٦٨﴾ مَا كَانَ لِيَ مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَاِ الْاَعْلٰى اِذْ يَخْتَصِمُونَ ﴿٦٩﴾ اِنْ يُوحٰى اِلَيَّ اِلَّآ اَنَّمَآ اَنَا۠ نَذِيرٌ مُبِينٌ ﴿٧٠﴾

"De ki: "Ben, sadece gelecek tehlikeleri haber veren bir peygamberim. Tek hakim Allah'tan başka hiçbir tanrı yoktur. Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan şeylerin Rabbidir. O Aziz ve Gaffar'dır." De ki: "Bu (Kur'ân), en mühim bir haberdir. Siz ise ondan yüz çeviriyorsunuz. Mele-i A'lâ hakkında onlar aralarında münazara ederlerken, benim

hiç bir bilgim yoktu. Ben ancak gelecek tehlikeleri apaçık haber verici olduğum için, bana vahyolunuyor" (Sâd, 65-70).

Bil ki Allahu Teâlâ, bu sûrenin başında, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, insanları, Allah'tan başka ilah olmadığı ve kendisinin Allah katından gönderilmiş, hakkı ve hakikati açıklayan bir peygamber olup, kıyametin vuku bulacağına inanmaya davet edince, o kâfirlerin beyinsizlik edip Resûlullah'ın sihirbaz ve yalancı olduğunu söyleyerek, onun sözüyle alay ettiklerini nakletmiş, sonra da şu iki sebepten ötürü peygamberlerin kıssalarına yer vermiştir: **Birincisi,** Hz. Peygamber (s.a.s)'i, kavminin beyinsizliklerine sabretme hususunda, bu peygamberleri kendisine örnek almaya sevk edici olması için; **ikincisi,** kâfirleri, inkâr ve beyinsizlikte ısrar etmekten caydırıcı, imanı kabule sevk edici olsun diye... Cenâb-ı Allah, işte bu metodu tamamlayınca, bunun peşinden bir başka metodu zikretmiştir: Bu da, cennetliklere verdiği nimetler ile cehennemliklere verdiği cezaların açıklanmasıdır.

Hak Teâlâ bu açıklamaları tamamlayınca, yine bu sûrenin başında ele alınan tevhit, nübüvvet ve öldükten sonra dirilme esaslarını yeniden ele alarak, "Ey Muhammed, "Ben sadece gelecek tehlikeleri haber veren bir peygamberim (münzirim) ve tek hakim olan Allah'tan başka bir ilah olmadığının ikrarı gereklidir" de" buyurmuştur. Çünkü doğru sıra, önce karşı tarafın şüphelerinin ele alınması, sonra bu şüphelere cevap verilmesi, daha sonra da bunun peşinden, ispat edilmek istenen şeyin doğruluğunu gösterecek delillerin getirilmesidir. İşte Cenâb-ı Hak da burada önce, karşı tarafın şüphelerine cevap vermiş, görüşlerinin yanlış olduğuna dikkatleri çekmiş, bunun peşi sıra da, ortaya konulmak istenen şeylerin doğruluğunu gösteren delilleri zikretmiştir. Çünkü yanlış ve uygun olmayan şeyleri bertaraf etmek, uygun olanı ispattan önce gelir. Yine tahtayı-levhayı yıkayıp temizlemek, onun üzerine doğru şekil ve yazıları yazmaktan önce gelir. Bu sırayı iyice düşünen kimse, sûrenin başından sonuna kadar bütün âyetlerin, en güzel bir tertip ve münasebet (ilgi) üzere geldiğini ister istemez kabul edecektir.

قُلْ إِنَّمَا أَنَا مُنْذِرٌ *"De ki: "Ben, tevhidi, nübüvveti ve kıyameti inkâr edenlere verilecek cezalar ile bunlara inanacaklara verilecek mükâfatları tebliğ ediyorum"* demektir. Allahu Teâlâ, o kâfirlerin, *"O (bütün) tanrıları bir tek tanrı*

mı yapmış?" (Sâd, 5) dediklerini nakletmek suretiyle, sûrenin başında tevhit delillerini ele aldığı gibi, bu âyetlerde de, işe yine birliğinin izahı ile başlamış ve وَمَا مِنْ إِلٰهٍ إِلَّا اللّٰهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ *"Tek hâkim Allah'tan başka hiçbir tanrı yoktur"* buyurmuştur. İşte bu cümlede, Hak Teâlâ'nın ortaktan ve benzerden münezzeh olduğunu gösteren delile bir işaret vardır. Bunu şöyle izah edebiliriz: İlah olma vasfında, Allah'a ortak koşulmak istenen şey, ya mutlak manada âlemde tasarruf etmeye kâdir bir varlık olur, yahut böyle olmayıp, âciz ve cansız bir varlık olur. Birinci ihtimal söz konusu olamaz. Çünkü ortağı mutlak manada tasarrufa kâdir olunca, kendisi kâdir ve kâhir olamaz. Çünkü bu, bir şeyin olmasını, ortağı ise o şeyin zıttını irade etse, bu iki zıttan birisinin meydana gelmesi, diğerinden daha evla olmaz. Bu durumda da bu, bunlardan her birinin diğeri ile bertaraf edilmesi neticesine götürür. Böyle olması halinde ise, o, artık kâdir ve kâhir değil, aksine âciz ve güçsüz bir varlık olmuş olur. Âciz olan ise, ilah olmaya elverişli değildir. O halde âyetteki, *"Tek hâkim olan Allah'tan başka hiçbir tanrı yoktur"* cümlesi, kendisinin tek hakim oluşuna bir işarettir. İkincisi, yani O'na ortak koşulan varlıkların, meselâ bu putların, kesinlikle hiçbir şeye kadir olamayan ortaklar olduklarının söylenmesi de yanlıştır. Çünkü akıl sarih olarak, kâdir ve kâhir olan ilaha ibadet etmenin, duymayan, görmeyen ve hiçbir bakımdan senden zararı gideremeyen o cansız varlıklara ibadet etmekten daha uygun olduğu hükmünü verir. Şu halde âyet-i kerime, işte anlattığımız bu iki tür delile işaret etmektedir.

Buradaki İlahî Vasıflar

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın kahhâr (hakîm) olması, kendisinden korkulması ve sakınılması gerektiğini anlatmaktadır. Binâenaleyh Hak Teâlâ bu hususu önceki ifade ile anlatınca, bunun peşinden bir ümit ve teşviki ifade eden âyetini getirerek, رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ *"Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan şeylerin Rabbidir, azîzdir, gaffârdır"* buyurmuştur. Binâenaleyh O'nun, *"Rabb"* oluşu, terbiye edişini, ihsan, kerem ve cömertliğini; *"Gaffâr"* oluşu da, teşvik ve ümidi ihsâs ettirmektedir. Öyleyse O, ibadet edilmesi gerekli olan bir varlıktır. Çünkü O, azabından korkulan, fazlı ve mükâfatı ümit edilen bir zattır.

Bu âyetleri tefsir etmek için, başka bir yola girip şöyle diyoruz: Allahu Teâlâ burada, sıfatlarından şu beşini, yani, birliğini, kahhâr oluşunu, rubûbiyyetini, azîz ve gaffâr oluşunu zikretmiştir. O'nun birliği, haktan yana olanlar ile müşrikler arasında münakaşa konusudur. Hak Teâlâ, birliğine

yine kahhâr oluşu ile istidlâl etmiştir ki biz, bunun buna nasıl delil olduğunu açıkladık. Fakat O'nun kahhâr oluşu, birliğinin ispatına delâlet etse bile, bu sıfat, aynı zamanda O'ndan alabildiğine korkulmasını gerektiren bir vasıftır. Dolayısıyla bunun peşinden, rahmetine, lütfuna ve keremine delâlet eden şu üç sıfatını getirmiştir:

a) Göklerin, yerin ve ikisi arasındaki her şeyin Rabbi olması... Bunu anlamak, ancak Allah'ın, gökleri, yeri, dört ana unsuru ve onlardan doğan üç varlık çeşidini yaratışındaki hikmetinin eserlerine bakıp, bunlar üzerinde tefekkür etmekle tam olur. Bu iş ise, sâhili olmayan bir okyanustur. Binâenaleyh sen, Hak Teâlâ'nın işte bu şeyleri yaratışındaki hikmet ve rahmetinin neticeleri hususunda tefekkür ettiğinde, onun bütün bunlardaki sırasını iyice kavramış olursun. Bu ise büyük bir ümidi doğurur.

b) O'nun azîz oluşu... Bu sıfatın bu sadedde getirilmesinin hikmeti şudur: Birisi, farzet ki O, Rabdir, eğiticidir ve kerimdir. Fakat O, her şeye kâdir değildir" diyebilir. Cenâb-ı Allah işte böyle bir soruya, kendisinin azîz olduğunu, yani bütün mümkinata kâdir, her şeyin üstesinden gelen, hiçbir şeyin mağlup edemeyeceği bir zat olduğunu bildirerek cevap vermiştir.

c) O'nun gaffâr oluşu... Bu sıfatın burada getirilişinin hikmeti de şudur: Yine birisi, "Farzedelim ki O, Rabdir ve lütuf sahibidir. Fakat O, itaat edenler ve ibadette ihlasa ermiş kimseler için böyledir" diyebilir. Cenâb-ı Hak işte bu hususa da şu şekilde cevap vermiştir: Birisi, meselâ yetmiş yıl küfür üzere devam etse (yaşasa), sonra tevbekâr olsa, ben, bu kimsenin ismini, günahkârlar defterinden siler, fazlım ve rahmetimle onun bütün günahlarını örter ve onu ebrârın (iyilerin) derecelerine çıkarırım."

Niçin Mühim Haber?

Bil ki Allahu Teâlâ, işte bu hususu beyân edince, قُلْ هُوَ نَبَؤٌا عَظِيمٌ * اَنْتُمْ عَنْهُ مُعْرِضُونَ *"De ki: "Bu en büyük bir haberdir. Siz ise ondan yüz çeviriyorsunuz"* buyurmuştur. Bu âyette bahsedilen, "en mühim haber" şunlar olabilir: Bununla, Allahu Teâlâ'nın tek oluşunun, büyük bir haber olduğunun kastedilmesi mümkündür. Yine bununla, nübüvvetin (peygamberliğin) mühim bir haber oluşunun kastedilmesi de mümkündür. Yine bununla, haşr, neşr ve kıyamet inancının mühim haber oluşunun kastedilmesi de mümkündür. Bu böyledir. Çünkü bu üç esas, sûrenin başında ele alınmış ve o üç esastan ötürü söz, buraya kadar uzayıp gelmiştir.

Yine bu "en büyük bir haber" ifadesiyle, Kur'ân'ın bir mu'cize oluşunun kastedilmesi de mümkündür. Çünkü bu sûrede Kur'ân'dan da, *"Sana indirdiğimiz feyz kaynağı (mübarek) bir kitaptır"* (Sâd, 29) âyetinde bahsedilmiştir. İşte bu kimseler, Allah'ın, *"De ki: "Bu en büyük bir haberdir. Siz ise ondan yüz çeviriyorsunuz"* âyetinde bahsedilen şeyden yüz çevirmişlerdir. *"Siz ise ondan yüz çeviriyorsunuz"* beyanı bütün bunlar hakkında tefekkür etmeye ve istidlâlde bulunmaya bir teşvik olup, taklitten men etmektir. Çünkü bunlar, çok yüce esaslardır. İnsan bunlar hakkında gerçek üzere olması halinde, en büyük saadet kapılarını elde etmiş olur. Yine insan eğer bu hususlarda bâtıl (yanlış) üzere olursa, şekavet kapılarının en büyüğüne düşmüş olur. Dolayısıyla bu konular büyük ve önemli haberlerdir ve yüce esaslardır. Akıl sarih olarak, insanın bu hususta tam bir ihtiyat içinde olmasını, vurdum duymaz ve aldırış etmez bir kimse olmamasını gerektirir.

Mele-i A'lâdaki Tereddüt

Âyetteki, مَا كَانَ لِيَ مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَإِ الْأَعْلَى إِذْ يَخْتَصِمُونَ *"Mele-i A'lâ hakkında onlar aralarında münazara ederlerken, benim hiçbir bilgim yoktu"* âyetine gelince, bil ki Allahu Teâlâ mükellefleri, bu dört meselede ihtiyatlı olmaya teşvik etmiş ve şu açılardan bu teşviki pekiştirmiştir:

a) Bunlardan her birisi "en büyük haber"dir. Büyük haberde ise, ihtiyatlı olmak gerekir.

b) Mele-i A'lâ, bu hususta çekişmişlerdir. Bu konuda söylenenlerin en güzeli, bunun Cenâb-ı Hakk'ın *"(Allah) ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" dedi. (Melekler) dediler ki: "Orada fesat çıkaracak ve kan dökecek kimse mi yaratacaksın? Halbuki biz, seni hamdinle tesbih ediyor ve takdis ediyoruz. " (Allah) dedi ki: "Ben, sizin bilmediğinizi biliyorum"* (Bakara, 30) âyetinde beyan edilen husus olmasıdır. Bu, şu manayadır: O melekler, "İnsanlar, şehvetlerini yerine getirmekle meşguller iken (ki bu husus âyette, *"Orada fesat çıkaracak..."* ifadesiyle anlatılmaktadır) ve öfkelerini uygulamakla meşguller iken, (ki bu da âyette *"kan dökecek kimse"* ifadesiyle anlatılmaktadır) biz ise, seni hamdinle tesbih ederken, insanın yaratılmasında hangi hikmet ve fayda vardır?" demek istemişlerdir. Bunun üzerine Allahu Teâlâ da, *"Ben, sizin bilmediğinizi biliyorum"* diyerek cevap vermiştir.

En iyisini Allah bilir ya, bunu şu şekilde izah ederiz: Aklın yaptığı taksimata göre mahlûkat dört kısma ayrılır:

a) Kendilerinde akıl ve hikmet bulunup, nefs ve şehvet bulunmayan varlıklar. Bunlar, sadece meleklerdir.

b) Kendilerinde nefis ve şehvet bulunup, ilim ve hikmet yer almayanlar. Bunlar, hayvanlardır.

c) Bu iki kısımdan uzak olan varlıklar. Bunlar, cansız varlıklardır.

d) Bu taksime göre geriye dördüncü bir kısım kalır. Bu da, kendisinde bu iki hususun birlikte bulunduğu varlıklardır. Bunlar insanlardır. İnsanın yaratılış maksadı, cehâlet, taklit, tekebbür ve temerrüd (inat) değildir. Çünkü bütün bunlar, hayvanların ve yırtıcı hayvanların sıfatlarıdır. Aksine insanın yaratılış maksadı, ondan ilim, hikmet ve taatin zuhûr etmesidir.

Şu halde Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ben sizin bilmediklerinizi biliyorum"* (Bakara, 30) âyetinin manası şudur: "Bu tür mahlûkatta (insanda), her ne kadar kendisini yanlışa davet eden, şehvet ve kan dökmeye sevk eden gazap (öfke) bulunsa bile, onu marifetullaha, muhabbetullaha, taate ve hikmete sevk edecek olan akıl da var." Allahu Teâlâ'nın meleklere işte bu şekilde cevap verdiği sabit olunca, insanın, bu sıfatları elde etme hususunda gayret ve cehd sarf etmesi, cehalet, taklit, ısrar, inat ve tekebbürden sakınması gerekir. Durum böyle olunca da, bu hâdisenin keyfiyetine vâkıf olan herkesin, buna vakıf oluşu kendisini, ilahî bilgileri ve üstün huyları elde etme hususunda çalışıp çabalamaya ve kendini bunların zıtlarından men etmeye sevk edici olması gerekir. İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı Hak bu makamda böyle buyurmuştur.

İmdi eğer, "Meleklerin, *"Orada fesat çıkaracak ve kan dökecek kimse mi yaratacaksın?"* şeklindeki sözleri sebebiyle, onların bu konuda karşı koyduklarının söylenilmesi câiz değil. Çünkü Allah'a karşı gelmek küfürdür?" denilirse, biz deriz ki: Bu âyette, bir soru ve bir cevabın olduğunda şüphe yoktur. Bu ise, bir hasımlaşmaya ve münazaraya benzer bir durumdur. Benzerlik ise, mecazî mananın kullanılmasının bir sebebidir. İşte bu sebepten ötürü, bu durum için, hasımlaşma (münazara) denilmesi yerinde olmuştur.

Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'e bu sözü bir rumuz şeklinde (telmihli olarak) söylemesini emredince, اِنْ يُوحٰى اِلَيَّ اِلَّا اَنَّمَا اَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ *"Ben ancak gelecek tehlikeleri apaçık haber verici olduğum için bana vahyolunuyor"* demesini emretmiştir. Bu, "Ben bu münazarayı vahiy ile öğrendim. Allah bana, sizi inzar edeyim diye ve bu kıssa, sizi, taatlerinizde ihlasa, cehalet ve taklitten kaçınmaya şevketsin diye, bu kıssayı vahyetti" demektir.

Âdem (a.s)'in Yaratılışı

اِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّى خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ ﴿٧١﴾ فَاِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ
مِنْ رُوحِى فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ ﴿٧٢﴾ فَسَجَدَ الْمَلٰٓئِكَةُ كُلُّهُمْ اَجْمَعُونَ ﴿٧٣﴾ اِلَّآ
اِبْلِيسَ اِسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ ﴿٧٤﴾ قَالَ يَآ اِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ اَنْ تَسْجُدَ لِمَا
خَلَقْتُ بِيَدَىَّ اَسْتَكْبَرْتَ اَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ ﴿٧٥﴾ قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِى
مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ ﴿٧٦﴾ قَالَ فَاخْرُجْ مِنْهَا فَاِنَّكَ رَجِيمٌ ﴿٧٧﴾ وَاِنَّ عَلَيْكَ
لَعْنَتِى اِلٰى يَوْمِ الدِّينِ ﴿٧٨﴾ قَالَ رَبِّ فَاَنْظِرْنِى اِلٰى يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴿٧٩﴾ قَالَ فَاِنَّكَ
مِنَ الْمُنْظَرِينَ ﴿٨٠﴾ اِلٰى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ ﴿٨١﴾ قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَاُغْوِيَنَّهُمْ
اَجْمَعِينَ ﴿٨٢﴾ اِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ ﴿٨٣﴾ قَالَ فَالْحَقُّ وَالْحَقَّ اَقُولُ
﴿٨٤﴾ لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ اَجْمَعِينَ ﴿٨٥﴾

"Rabbin O, (münazara) zamanında meleklere demişti ki: "Ben, çamurdan bir insan yaratacağım. Artık o(nun hilkatini) tamamlayıp, içerisine de ruhumdan üfürdüğüm zaman, kendisi için derhal, (bana) secdeye kapanın!." Bunun üzerine bütün melekler toptan secde etmiş, yalnız İblis kibirlenmeye yeltenmişti. (Zaten) o, (ilm-i ilahîde) kâfirlerdendi. Buyurdu ki: "Ey İblis, ellerimle (yani bizzat) yarattığıma secde etmekten seni hangi şey men etti? Kibirlenmek mi istedin, yoksa yücelerden mi oldun?" (İblis) dedi: "Ben ondan üstünüm, beni ateşten, onu çamurdan yarattın." Allah buyurdu: "Hemen buradan çık, zira artık sen, taşlanan (rahmet-i ilâhiyeden kovulan bir mel'ûn)sun. Ve şüphesiz ki, cezâ gününe kadar, lânetim senin üstünedir." (İblis) dedi: "Ya Rabbi, o halde, (insanların) tekrar dirilecekleri güne kadar, bana mühlet ver." (Allah) buyurdu: "Haydi sen, mühlet verilenlerdensin, bence malûm olan zamanın (bir) gününe kadar." (İblis) dedi: "İzzetin hakkı için, (mutlak kudret ve kahrına and ederim ki) ben de artık onların hepsini muhakkak azdıracağım. İçlerinden ihlâsa erdirilmiş (Mü'min) kulların müstesna." (Allah) buyurdu: "İşte bu doğru. Ben, şu hakikati söyleyeyim: "Cehennemi, senden, (senin cinsinden) ve onların (insanların) içinden sana tâbi olanların hepsiyle dolduracağım"
(Sâd, 71-85).

Önceki Kısımla Münasebet

Bil ki, bu kıssanın ele alınışının maksadı, hasetten ve kibirden men etmektir. Bu böyledir, çünkü **İblis,** düştüğü şeye ancak, hasedi ve kibri sebebiyle düşmüştür. Kâfirler de, Hz. Muhammed (s.a.s) ile ancak, hasetleri ve kibirleri sebebiyle münakaşa edip, karşı koymuşlardı. Binâenaleyh, Allahu Teâlâ bu kıssayı, onu dinlemek, böylece de kendilerini bu iki kötü huydan alıkoysun diye zikretmiştir. Netice olarak diyebiliriz ki, Allahu Teâlâ, mükellefleri düşünmeye ve istidlâlde bulunmaya, tefekkürde bulunmaya teşvik etmiş; onları inattan, ısrardan ve taklitçilikten men etmiş ve böylece de, işte bu hususun izahı sadedinde şunları zikretmiştir:

a) Bu, "önemli, büyük bir haberdir. Öyleyse, bu konuda ihtiyatlı olmak gerekir."

b) Meleklerin, beşerin yaratılmasındaki hikmeti sormalarının anlatılması... **Hz. Âdem** (a.s)'in yaratılışındaki asıl hikmetin, cehâlet ve tekebbür değil, marifet ve taat olduğuna delâlet eder.

c) **İblis, Hz. Âdem** (a.s)'le, ancak haset ve kibirden dolayı cedelleşmiş ve ona hasım olmuştur. Şu halde insanın, bu iki şeyden kaçınması gerekir. İşte bu âyetlerdeki münasebet vechinin izahı budur. Bil ki bu kıssanın izahı, pek çok sûrede geçmiştir. Dolayısıyla, söylenmesi mutlaka gerekli olanın dışındaki sözleri tekrarda fayda yoktur. Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Çamurdan Beşer**

"اِنِّی خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِینٍ" ifadesi hususunda şöyle birkaç soru sorulabilir:

Birinci soru: Bu, şuna benzer: Meselâ gümüş bilezik edinmek de mümkün olduğunda "Ben, altın bilezik takacağım" denilmesinin yeri vardır. Acaba çamurdan başka bir şeyden beşeri yaratma imkânı var mıydı ki böyle denildi?

İkinci soru: Cenâb-ı Hak burada, beşeri, çamurdan yarattığını bildirmiş, diğer âyetlerinde de, onu, diğer şeylerden yarattığını belirtmiştir. Meselâ, **Hz. Âdem** (a.s) hakkında, onu, topraktan yaratmış olduğunu bildirmesi; yine O'nun, **Hz. Âdem** (a.s)'i *"Kuru bir çamurdan, suretlenmiş bir balçıktan"* (Hicr, 28) yarattığını bildiren âyetiyle, yine O'nun, *"İnsan, aceleden yaratılmış..."* (Enbiyâ, 37) âyetinde olduğu gibi.

Üçüncü soru: Bu âyet, Cenâb-ı Hak meleklerine, *"Ben, çamurdan bir beşer yaratacağım"* diye haber verdiğinde, meleklerin hiçbir şey söylemediklerine,

diğer bir âyette, yani Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ben, yeryüzünde bir halife var edeceğim"* (Bakara, 30) dediğini belirttiği âyette ise, o meleklerin soru sorduklarını ve kendisinin de buna cevap verdiğini beyan ettiğine delâlet etmektedir. Şu halde, bu iki ifade arasında bir çelişki olduğu düşünülebiliyor.

Birincisine şöyle cevap verilir: Kelamın takdiri şöyledir: Cenâb-ı Hak onlara, ilk önce, yaratacağı bu beşerin, hayvanî, yırtıcı, şeytanî ve melekî kuvvetleri kendinde toplayan bir şahıs olduğunu anlatmıştır. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak, *"Ben, çamurdan bir insan yaratacağım"* deyince, O, âdeta "İşte bu sıfatları kendinde taşıyacak bu varlığı, ben sadece çamurdan yaratacağım" demek istemiştir.

İkincisine de şöyle cevap verilir: (Bu hususta), en uzak madde topraktır. Sonra, buna daha yakın olan, çamurdur. Yaratılmaya, bundan da yakın olan, süratlenmiş balçık; yine, yaratılmaya bundan daha da yakın olan **"salsâl"** (kuru, özlü çamur)dır... Böylece, bu kelimeler arasında bir tezât olmadığı kesinleşmiş olur.

Üçüncüsüne de şu şekilde cevap verilir: Allah, Bakara Sûresi'nde geçen o âyette, meleklere, yeryüzünde bir halife yaratacağını beyan etmiştir. Buradaki âyet ile de, o halifenin, çamurdan yaratılmış bir beşer olduğunu beyan etmiştir.

İKİNCİ MESELE

"فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي" âyeti, beşeri yaratmanın, ancak şu iki şeyle, yani ilk önce tesviye edip düzeltmek, daha sonra da ona ruh üflemekle tam olduğuna delâlet etmektedir. Bu doğrudur, zira insan, beden ve ruhtan meydana gelmiştir. İnsana bedeni, menî (nutfe)den, nutfe de hayız kanı gibi kirli kandan, bu da **ahlât-ı erbaa** (dört karışım)dan; bunlar da **erkân-ı erbaa** (dört rükünden) meydana gelmektedir. Binâenaleyh, böylesi bir tesviyenin meydana gelebilmesi için mutlaka, bu sayılan şeylerin her biri için, hususî bir miktarın; bunların karışım ve terkiplerinin nasıl olacağının ve kendisinden ötürü "nefs-i natıka" (insan ruhu)nın kabul edilmesi için bir kabiliyetin meydana geldiği o mizâç ve karışımın kendisinde meydana geleceği bir müddetin bulunmasının gözetilmesi gerekir.

İnsanın rûhuna ise, *"içerisine de, rûhumdan üfürdüğüm zaman"* cümlesiyle, işâret edilmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın bu ruhu kendisine nisbet edişi, rûhun kıymetli, yüce, kudsî bir cevher olduğuna delâlet etmiştir. **Hulûliyye (fırkası),** bu ifadenin başında yer alan "min" edatının, teb'îz için olduğunu

ve bunun da, bu rûhun, Allah'ın parçalarından bir parça olduğu zannını uyandırdığını iddia etmişlerdir ki, bu, son derece yanlıştır. Çünkü, hakkında, cüz'ün ve küllün (parça ve bütünün) düşünülebildiği her varlık mürekkep, zâtı gereği "mümkinü'l-vücûd" ve "muhdes" varlıktır.

Ruh Üflenmesi

Bu ruhun, o kalıba nasıl üflendiği meselesine gelince, bil ki, doğruya en yakın olanı şöyle denilmesidir: Rûhun cevheri şeffâf, nûrânî, elementleri ulvî ve cevheri kudsî olan birtakım maddelerden ibaret olup, bu, bedende tıpkı ışığın havada, ateşin de kömürdeki nüfuz ve hareketi gibi hareket edip ona sirâyet eder. Binâenaleyh, bizce ancak bu kadar bilinmektedir. Ama bu üfleyişin nasıl yapıldığı meselesine gelince bu, ancak Allahu Teâlâ'nın bilebileceği şeylerdendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Secde Emrinin Kapsamı**

"فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ" cümlesindeki **fâ**, o bedenine o rûhun üflenmesi tamam olur olmaz, o meleklere, secde etmelerine dair Allah'ın emrinin teveccüh ettiğine delâlet etmektedir. Ama, bu secde ile, sadece yeryüzünün melekleri mi emrolunmuştu, yoksa, bu ifadenin içine, *"O gün rûh ve melekler saf halinde ayakta duracaktır"* (Nebe, 38) âyetinde bahsedilen Cebrâil, Mikâil ve en büyük Rûh gibi, gökyüzünün melekleri de girmekte midir meselesine gelince, işte burada, derin konular bulunmaktadır.

Sûfiyye'nin bir kısmı şöyle demektedirler: "**Hz. Âdem** (a.s)'e secde etmekle emrolunan o melekler, bitkisel ve hissî-hareketsel hayvanî kuvvetlerdir. Çünkü bu kuvvetler, insan bedeninde rûh cevherinin hizmetçileridir. Secde etmeyen **İblis** ise, akıl cevherine karşı gelen, vehmî kuvvettir. Bu hususdaki söz, uzundur...

Diğer Sorular

Geriye kalan diğer meseleler, yani, meleklerin **Hz. Âdem** (a.s)'e nasıl secde ettikleri; bunun, **Hz. Âdem** (a.s)'in meleklerden üstün olup olmadığına delâlet edip etmediği; **İblis**'in meleklerden olup olmadığı ve onun zaten kâfir olup olmadığı gibi meselelere gelince, bütün bunların izahı, Bakara ve diğer sûrelerde geçmişti.

DÖRÜNCÜ MESELE: **Müşebbihe'ye Ret**

Cenâb-ı Hakk'ın, uzuv ve organları bulunduğunu söyleyen kimseler, Allah'ın iki eli olduğunu ispat hususunda, مَا مَنَعَكَ اَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَىَّ *"İki*

elimle, (yani bizzat) yarattığıma secde etmeden seni hangi şey men etti?" ifadesiyle istidlâlde bulunarak, "Âyetin zahiri, buna delâlet etmektedir. Dolayısıyla, bunu benimsemek gerekir. Pek çok âyet de, bu âyete uygun bir şekilde gelmiştir. Binâenaleyh, kesinkes buna hükmetmek gerekir" demişlerdir.

Bil ki Allahu Teâlâ'nın, birtakım cüzlerden ve uzuvlardan meydana gelmiş bir cisim olmadığına delâlet eden deliller daha önce geçmişti. Ancak ne var ki, biz burada, çok net bir biçimde susturucu şöylesi birkaç nükteden bahsedelim:

1) Allah'ın, uzuvlardan ve cüzlerden meydana geldiğini söyleyenler ya sadece Kur'ân'da bahsedilen uzuvları ele almakla ve buna ilavede bulunmamakla yetinecekler; yahut da buna ilavede bulunacaklar. Binâenaleyh, eğer birincisi olursa, o zaman onların, çirkinlikte, daha fazlasının uygulanmayacağı bir biçimi ve şekli ortaya koymuş olmaları gerekir... Çünkü, onların *"O'nun vechi hariç, her şey yok olucudur"* (Kasas, 88) âyetinden dolayı, sadece bir yüz parçası bulunacak bir biçimde, O'na bir yüz kabul etmiş olmaları gerekir.

Yine o parçada, تَجْرِى بِأَعْيُنِنَا *"Gözlerimin önünde akıp gider"* (Kamer, 14) âyetinden ötürü, pek çok gözler; "عَلٰى مَا فَرَّطْتَ فِى جَنْبِ اللّٰهِ" (Zümer, 56) âyetinden dolayı, (o yüzde) tek bir cenb (yan); مِمَّا عَمِلَتْ اَيْدِينَا *"Ellerimizin yaptığından"* (Yâsin, 71) âyetinden dolayı, o "yan"da pek çok eller; -O'nun iki elinin olduğunun farzedilmesi halinde-, bu iki elin, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَلْحَجَرُ الْاَسْوَدُ يَمِينُ اللّٰهِ فِى الْاَرْضِ *"Hacer-i Esved, Allah'ın yeryüzündeki sağ elidir"*[15] hadisinden dolayı, tek bir tarafta olması gerekir Keza يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ *"O gün, baldır açılır"* (Kalem, 42) âyetinden dolayı, O'nun tek bir bacağı olduğunu ispat edip kabul etmiş olmaları... gerekir.

İşte (çizilen) bu şekilden, üzerinde pek çok gözlerin, tek bir yanın (böğür) ve yanın üzerinde, pek çok ellerin ve tek bir bacağın bulunduğu (sadece) bir yüz parçası meydana gelir... Halbuki, ortaya çıkan bu şeklin, en çirkin şekil olduğu malûmdur. Şâyet bu, bir köle olsaydı, hiç kimse onu almak için rağbet etmezdi. Öyleyse nasıl olur da insan, âlemlerin Rabbinin bu şekilde olduğunu söyleyebilir?

İkincisine, yani, Kur'ân'da ele alınan o uzuvlarla yetinmeyip, tam aksine, uygun te'villere göre, bu uzuvları arttırıp eksiltmesine gelince, bu durumda, bunun görüş ve mezhebi, âyetlerin, sadece zâhirî manasına

15 **Kenzû'l-Ummâl,** 12/34744.

hamledilmesi halinde dahi bâtıl ve geçersiz olur. Ve onun, mutlaka er geç aklın delillerini kabul etmesi gerekir.

2) Onlar, Allah'ın uzuvları olduğunu ispata kalkıştıklarında, bu durumda sen bak. Eğer onlar O'na, erkeğin uzvunu ispat edip verirlerse, o zaman o, erkek olur; eğer, kadının uzvunu ispat ederlerse, bu durumda o, dişi olur. Yok ikisi de değil derlerse, bu durumda o, ya burulmuş, ya da cinsî münasebetten âciz, (innîn) olur. Allah bu zâlimlerin, (O'nun hakkında) söyledikleri şeylerden iyice uzak, yüce ve münezzehtir!

3) Bu delilimiz, Cenâb-ı Hakk'ın zâtıyla ilgilidir. Binâenaleyh şöyle diyebiliriz: Onun cismi, ya kesinlikle nüfuz edilmeyen, katı ve sert bir cisim olur ve böylece de, çok sert bir taş olmuş olur; yahut da, kendisine nüfuz olunabilen bir varlık olur, böylece de, bölünebilen ve parçalanabilen, yumuşak bir varlık olur. Halbuki Allah, bütün bunlardan yüce ve münezzehtir.

4) Eğer Cenâb-ı Hak, yerinden kımıldayamayacak bir biçimde ise, bu durumda O, aciz, kötürüm, oturduğu yerden kalkamaz bir varlık olmuş olur. Yok eğer O, olduğu yerden hareket edecek bir biçimde ise, bu durumda O, birtakım değişikliklere mahal olur ve böylece de, *"Batıp kaybolanları sevmem"* (En'âm, 76) ifâdesinin muhtevasına girmiş olur.

5) Eğer O, yemiyor, içmiyor, uyumuyor ve hareket de etmiyorsa, ölü gibidir. Eğer bu işleri yapıyor ise, çok obur ve yemeye içmeye, cinsî münasebette bulunmaya muhtaç olan bir insandır, ki bu, bâtıl ve temelsizdir.

6) Onlar demektedirler ki, Allah her gece, Arş'tan dünya semasına inmektedir. Allah'ın inmesi sırasında biz onlara deriz ki: Allah, Arş'ın üzerinde iken, hem Arş'ın müdebbiri, hem de dünya semasının müdebbiri olarak kalır mı? O zaman da, O'nun inmesinde bir fayda söz konusu olmaz. Yok eğer, Arş'ın müdebbiri olarak kalmıyor ise, o zaman O'nun inmesi sırasında Arş'ın ve göklerin ilahî olmaktan uzak kalmış olması gerekir.

7) Onlar, Allahu Teâlâ'nın Arş'tan daha büyük olduğunu, Arş'ın büyüklüğünün ise Kürsî'nin büyüklüğüne nispet edilemeyeceğini, dünya semasına varıncaya değin, bunun bu tertip üzere devam ettiğini söylerler... İşte durum böyle olunca, dünya semasının Allah'ın azametine nispeti, zerrenin denize olan nispeti gibi olur. Allah dünya semasına indiğinde de, ya "İlâh, dünya semasına sığacak bir biçimde küçülür" denilir, ya da "Dünya seması, Arş'tan daha büyük hale gelir" denilir ki, bütün bunlar batıl ve yanlıştır.

8) Âlemin (dünyanın) bir küre biçiminde olduğu sabit olmuştur. Dünya eğer, bir topluluğa nispetle üst ise, diğerine nispetle de alt olur. Ki bu, batıldır. Eğer o, herkese nispetle üst ise, o zaman da, bu âlemi bütün yönlerden kuşatan bir cisim olur. Bu görüşe göre, bu âlemin ilahı da, feleklerden bir felek olur.

9) Yeryüzü küre biçiminde, gökler de aynı biçimde küre şeklinde olunca, senin farzedip takdir edeceğin her saat, güneşi görmeyen küre sakinlerinden, belli bir topluluk hakkında gecenin üçte biri olur. Binâenaleyh, şimdi şâyet Cenâb-ı Hak, gecenin üçte birinde Arş'tan inecek olsaydı, O'nun, devamlı olarak Arş'tan inmiş ve artık hiçbir şekilde Arş'a dönmemiş olması gerekirdi.

10) Biz, güneşin ve ayın, şu üç kusurdan dolayı ilâh olamayacaklarını belirtmiştik:

a) Bunların, parça ve kısımlardan meydana gelmiş olmaları...

b) Sınırlı ve sonlu olmaları...

c) Hareket, sükûn, doğup-batma gibi özelliklerle muttasıf olmaları... Şu halde, şâyet **Müşebbihe**'nin ileri sürdüğü ilâh, kısımlardan ve parçalardan meydana gelmiş olsa, o zaman mürekkeb bir varlık olmuş olur. Arş üzerinde olsa, o zaman sınırlı ve sonlu olur. Eğer, Arş'tan inip yine oraya dönecek olsa, hareket ve sükûn ile tavsif edilmiş olur. Binâenaleyh, bu üç sıfat, şâyet ulûhiyyete ters ise, Allah'ın, bütün bunlardan tenzih edilmesi gerekir. Bu da, **Müşebbihe**'nin görüşünü iptal eder. Yok eğer, ulûhiyyete aykırı değilse, bu durumda hiç kimse, güneşin ve ayın ulûhiyyetini, ta'n ve tenkit edemez.

11) Cenâb-ı Hak, *"De ki: "O Allah, birdir"* (İhlas, 1) buyurmuştur. Halbuki ehad lafzı, mükemmel bir biçimde bir vahdeti ifade eder. Bu ise, Allah'ın cüzlerden ve parçalardan meydana gelmiş olmasına ters düşer.

12) Cenâb-ı Allah, *"Allah ganîdir, sizlerse fakir..."* (Muhammed, 38) buyurmuştur. Şimdi, Allah şâyet parça ve kısımlardan meydana gelmiş olsaydı, bu durumda O, kendisini meydana getiren bu kısımlara muhtaç olmuş olurdu ki, bu, Allah'ın mutlak manada ganî-müstağnî olmasına aykırıdır. Şu halde, yaptığımız bu izahlarla, Allah'ın uzuvlarının ve kısımlarının bulunduğunun söylenilmesinin imkânsız olduğu sabit olmuştur.

Müteşabihlerin Yorumu

Cenâb-ı Hakk'ın, uzuvlardan ve organlardan tenzih edilmesinin vâcib olduğu, yakînî ve kesin delillerle sabit olunca, biz diyoruz ki, ulemâ, (meselâ) Allah hakkında ifade edilen "**el-yedu**" (el) lafzı hakkında şu izahları yapmışlardır:

1) "**Yed**", "kudret" anlamındadır. Nitekim Araplar, "Benim gücüm ve kudretim yetmez" anlamında, "مَالِي بِهٰذَا الْأَمْرِ يَدٌ" derler. Cenâb-ı Hak da, اَوْ يَعْفُوَا الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ *"Yahut nikâh düğümü elinde bulunan kimse bağış yapmış olsun"* (Bakara, 237) buyurmuştur.

2) "**Yed**" kelimesi, "nimet" manasındadır. Nitekim Arapçada, kendisiyle nimet manası kastedilerek, اَيَادِي فُلَانٌ فِي حَقِّ فُلَانٍ ظَاهِرَةٌ "Falan hakkında, falancanın nimet ve iyilikleri, apaçıktır" denilir. O halde, Allah hakkında kullanılan, "iki el" tabiriyle ya açık ve gizli nimetler, yahut da, dinî-dünyevî nimetler kastedilmiştir.

3) Bu lafız, bazen, te'kîd için getirilir. Meselâ bir kimsenin, eliyle suç işleyen kimseye هٰذَا مَا كَسَبَتْ يَدَاكَ "Bu, senin iki elinin kazandığı, yaptığı şeydir" demesi gibidir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ *"Rahmetimin öncesinde bir müjdeci olarak..."* (A'râf, 57) buyurmuştur.

Yed'in Te'vilinin Tenkidi

Birinci te'vile şöyle deriz: "Burada, "**yed**" lafzını "kudret" anlamına almak caiz değildir. Bunun delilleri de şunlardır:

a) Âyetin zâhiri, Allah'ın, iki elinin bulunduğunu ifade etmektedir. Binâenaleyh, şimdi, "**yed**", kudret anlamına alınacak olursa, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın, iki kudretinin olduğunun söylenmesi gerekir ki, bu olamaz.

b) Âyet, **Hz. Âdem** (a.s)'in, iki el ile yaratılmış olmasının, onun üstünlüğünü ve melekler tarafından kendisine secde edilmiş olmayı gerektirmesini iktizâ eder. Binâenaleyh, şâyet "el" (**yed**), "kudret" anlamında olursa, o zaman, **Hz. Âdem** (a.s) kudret ile yaratılmış olur. Ne var ki, bütün eşya, Cenâb-ı Hakk'ın kudreti ile yaratılmıştır. Bu sebeple, **Hz. Âdem** (a.s)'in Allah'ın eliyle yaratılmış olması gibi, **İblis** de, Allah'ın eliyle yaratılmıştır. Bu sebeple, "**yed**"in, "kudret" anlamına alınması durumunda, bunun, **Âdem** (a.s)'e **İblis** tarafından secde edilmesinin illeti olması, **İblis**'e **Âdem** (a.s)'in secde etmesine illet olmasından daha evlâ olamaz. Böylece de, âyetin nazmı (düzeni) bozulur ve bâtıl olur.

c) Hz. Peygamber (s.a.s), bir hadiste, كِلْتَا يَدَيْهِ يُمْنَى *"Allah'ın her iki eli de sağ eldir"* buyurmuştur. Bu vasfın, kudrete uygun düşmeyeceği malumdur.

İkinci te'vîle, yani, "iki yed"in, "iki nimet" manasına alınmasına gelince, bu da şu sebeplerden dolayı olamaz:

1) Allah'ın nimetleri pek çoktur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın nimetlerini saymaya kalksanız, sayamazsınız"* (Nahl, 18) buyurmuştur. Halbuki, âyetin zahiri el sayısının sadece iki olduğunu bildirmektedir.

2) Şâyet, "**yed**" nimet anlamına gelseydi, bu durumda biz, şöyle diyebilirdik: Nimet, Allah tarafından mahluklar için yaratılır. Bu durumda da, Âdem (a.s) Allah için değil, bazı mahlûkat için yaratılmış olurdu. Bu ise onun kemâlinden ziyade, noksanlığına sebep olurdu.

3) Şâyet "**yed**" nimet anlamında olsaydı, o zaman "تَبَارَكَ الَّذِى بِيَدِهِ الْمُلْكُ" (Mülk, 1) âyetinin manası, *"Mülkü, nimetinde olan zât ne yücedir;"* بِيَدِكَ الْخَيْرُ (Âl-i İmrân, 26) cümlesinin manası *"Hayır senin nimetindendir"* ve بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ (Maide, 64) cümlesinin manası da, *"Hayır, doğrusu, O'nun iki nimeti yayılmıştır"* şeklinde olurdu ki, bütün bu mânaların bozuk olduğu malumdur.

Üçüncü te'vile, yani "**yed**" lafzının bazen te'kîd için ziyâde olarak getirilmesi meselesine gelince, biz şöyle deriz: Bu lafız, hem kendisinde böyle bir uzuv bulunanlar, hem de bulunmayanlar hakkında kullanılır. Birincisine gelince, bu, meselâ Arapların, eliyle suç işleyen kimse hakkındaki, هٰذَا مَا كَسَبَتْ يَدَاكَ "Bu, senin iki elinin kazandığı şeydir" demeleri gibidir. Bunun sebebi şudur: Kudretin, kendisini gösterdiği yer, eldir. İşte bu sebeple, "**yed**" lafzı, kudret anlamına alınabilmiştir. Böyle olması halinde, "**yed**" lafzından kudret manası kastedilmiş olur. Halbuki, bu izahın iptal edilişi, daha önce geçmişti. İkincisine gelince, bu da, meselâ بَيْنَ يَدَىْ عَذَابٍ شَدِيدٍ *"Çetin bir azaptan evvel"* (Sebe, 46) âyeti ile, Hz. Peygamber (s.a.s)'in بَيْنَ يَدَىِ السَّاعَةِ *"Kıyamet öncesinde"* ifadesi gibidir. Ancak ne var ki biz, bu lafızla bu mecâzın yapıldığını söylüyor, kabul ediyoruz. Fakat, mecâza kıyas uygulanmaz ve bu, daima aynı olmaz. İşte bu sebepten elbette, bu cümlelerin manası "azâbın eliyle" "saatin eliyle meydana gelmiştir" şeklindedir, denilemez. Biz, لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَىِ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ *"Allah ve Resûlü'nün önüne geçmeyiz"* (Hucurât, 1) hitabıyla, te'kîd ve ziyadeliğin kastedilebileceğini kabul ediyoruz. Ama bu âyette bahsedilen, mecazî manada olarak bu lafız değil, tam aksine, خَلَقْتُ بِيَدَىَّ *"İki elimle yarattım"* ifadesidir. Mecâzlara kıyas etme bâtıl olunca, sizin bu iddialarınız tamamıyla sakıt olur, düşer. Bu konuda benim söyleyeceklerim bundan ibarettir" diyebiliriz.

Mezkûr Tenkidin Tenkidi

Bu konuda, bence, özet olarak şu söylenebilir: Büyük bir hükümdar, ilgi ve alâkasını bütünüyle o işe yöneltmesi durumu hariç, herhangi bir şeyi

kendi eliyle yapmaz. Binâenaleyh, son derece gösterilecek ilgi ve alâka, el ile yapılacak işin ayrılmaz vasfı olunca, o zaman, kesin deliller bulunduğunda, bu kelimeyi mecâzî manada almak mümkün olur. Benim bu konuda özetle söyleyeceğim şeyler bundan ibaret olup, Allah en iyisini bilendir.

İblis'in Gururu

Cenâb-ı Hakk'ın, "اَسْتَكْبَرْتَ اَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ" hitabına gelince bu, *"Şu anda mı kibirlendin, yoksa, hep eskiden beri kibirlenenlerden, yücelerden misin?"* demektir. **İblis** bu soruya اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِى مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ *"Ben ondan üstünüm, beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın"* diyerek cevap vermiştir ki, bu da, "Şâyet ben, şeref ve kıymet bakımından ona denk isem, benim ona secde etmemin emredilmesi çirkin olur. Nasıl böyle olmasın ki, ben ondan üstünüm" demek olup, daha sonra **İblis,** kendisinin **Âdem** (a.s)'den daha üstün olduğunu şu şekilde açıklamıştır: "Benim aslım, ateştendir. Ateş ise çamurdan daha kıymetlidir. Şu halde, benim aslımın, **Âdem**'in aslından daha iyi olduğu ortadadır. Aslı, aslından daha iyi olan, ondan daha üstündür." **İblis**'in bu cümleleri, şu üç mukaddimeden ibarettir:

İblis'in Kıyası

Birinci mukaddime: İblis, ateşten yaratılmıştır. Bunun delili ise Cenâb-ı Hakk'ın, **İblis**'ten naklettiği, *"beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın"* (A'râf, 12) ve *"Cânnı da daha önce çok zehirleyici ateşten yarattık"* (Hicr, 27) şeklindeki ifadeleridir.

Ateşin Üstünlüğü

İkinci mukaddime: Ateş, çamurdan daha üstündür. Bunun delilleri ise şunlardır:

a) Felekî (göksel) kütleler, unsurî (yerel) kütlelerden kıymetlidir. Ateş, feleklere en yakın olan unsurdur. Yer ise, onlardan en uzak olan unsurdur. Öyleyse, ateşin yerden daha üstün olması gerekir.

b) Ateş, battıklarında, bu âlemi aydınlatma hususunda, güneşin ve ayın yerini alır. Halbuki, güneş ile ay, yerden daha kıymetlidirler. Şu halde, aydınlatma hususunda onların yerini alan şey, yerden daha üstündür.

c) Aslî ve etken keyfiyetler, ya hararettir, ya da bürûdet (soğukluk)tur. Hararet (sıcaklık), bürûdetten daha üstündür. Çünkü hararet, hayata; bürûdet ise, ölüme uygun olan vasıflardır.

d) Yer, kesîf, yoğun; ateş ise, latif ve şeffâftır. Şeffâf olan ise, yoğun ve kesif olandan daha kıymetlidir.

e) Ateş, aydınlatıcılık vasfını haizdir. Yer ise, karanlıktır. Halbuki aydınlık, karanlıktan daha iyidir.

f) Ateş, hafiftir. Dolayısıyla, ruha benzer. Yer ise ağırdır. Dolayısıyla bedene benzer. Rûh ise, bedenden daha üstündür. O halde ateş, yerden daha üstündür. İşte bundan dolayı tabipler, iki ağır unsurun, bedenlerin terkibinde; iki hafif unsurun da, rûhların meydana gelmesinde daha elverişli ve müsait olduğu hususunda mutabıktırlar.

g) Ateş, yükselme özelliğine sahiptir. Yer (toprak) ise, inme özelliğine sahiptir. Yükselen, inenden daha üstündür.

h) Felekler burçlarının ilki, koç burcudur. Çünkü, Kuzey Ekvator noktasından ilk başlayan bu burçtur. İşte bu burç, ateş karakterindedir. Canlılardaki uzuvların en şereflisi ise, onun kalbi ve rûhudur ki bu, kalp ile rûh da, ateş karakterindedir. Canlılardaki uzuvların en değersizi ise kemiktir. Halbuki kemik ise, soğuktur, kurudur ve yer özelliğindedir.

i) Yere ait maddeler, her ne zaman daha ileri derecede nûranî ve ateşe benzer özellik arz ederlerse, o nispette kıymetli olurlar. Yine bunlar, her ne zaman daha çok bulanık, yoğun, tozlu ve yer karakterinde olurlarsa, o nispette de, değerden düşerler. Meselâ, ateşe benzeyen maddeler, altın, yakut, parlak kıymetli taşlar gibi. Yine bunların, giyim eşyasından misali ve örneği ise, has ipek ile, ondan yapılan elbisedir. Yer karakterinde ve tozlu topraklı olan şeyin daha değersiz olmasına gelince, bu gâyet açıktır.

j) Görme kuvveti şeref ve üstünlük bakımından, zirvede olan kuvvettir. Bu kuvvetin fonksiyonu ise ancak ışık sayesinde tam olur. Halbuki ışık ve ışınlar, ateşe benzeyen maddelerdir.

k) Maddî âlemdeki maddelerin en kıymetlisi güneştir. Bunun, şekil, karakter ve tesir bakımından, ateşe benzediğinde şüphe yoktur.

l) Pişme, olgunlaşma ve hayat, ancak hararet (sıcaklık) ile kemâl bulur, tam noksansız olur. Şâyet, sıcaklık kuvveti olmasaydı, karakterler tamamlanmaz ve terkipler meydana gelmezdi.

m) Enerji ve fiil kuvveti açısından, unsurların en kuvvetlisi, ateştir. İnfial (tepkilenme) kuvveti açısından, unsurların en mükemmeli ise yerdir. Fiil ve enerji, infialden daha üstündür. O halde ateş yerden (topraktan) daha üstündür.

Toprağın Üstünlüğü

Yerin, ateşten daha üstün olduğunu söyleyenlere gelince, bunlar şu izahları yapmışlardır:

a) Yer (toprak) güvenilirdir, muslih (yapıcı)dır. Çünkü sen ona bir tohum attığında, sana o tohumu meyveli bir ağaç olarak geri verir. Ateş ise hâindir. Kendisine teslim ettiğin her şeyi bozar.

b) Görme kuvveti ateşi övmüşse, bir de dokunma duyusunun söylediklerine kulak versin.

c) Yer, ateşe hükümrandır. Çünkü o, ateşi (üzerine atıldığında) söndürür. Ateş ise, öz toprağa tesir edemez.

Üçüncü mukaddime, "Bir şeyin aslı, diğer şeyin aslından daha değerli olursa, o şey de ötekinden daha değerli olur" iddiası şeklindedir. Bil ki bu mukaddime, gerçekten yalan ve yanlıştır. Çünkü külün aslı ateştir. Güzel bahçelerin ve meyveli ağaçların aslı ise topraktır. Meyveli ağacın, külden daha hayırlı olduğu iki kere iki dört edercesine malumdur. Hem farzedelim ki, ateşin bu cihetini nazar-ı dikkate almak bir üstünlüğü gerektirmektedir... Ama bunun, üstünlüğü gerektirecek başka bir cihetle çelişki teşkil etmesi mümkündür. Meselâ, her türlü faziletten uzak ama asil bir insanın nesebinin, o kişinin üstün sayılmasını gerektirmesi gibi. Ama asil (soylu) olmayan bir kimse, ilmi ve takvası çok olursa, sınırsız derecelerle o soyludan daha üstündür. İşte **İblis**'in ileri sürdüğü kıyasındaki, yalan ve yanlış olan mukaddimesi budur.

Hatanın Cezasının Büyüklüğü

Eğer birisi, "Farzedelim ki **İblis,** yaptığı bu kıyasta hata etmiştir. Fakat bu muhalefetinden ötürü, küfre girmesi neden gerekmiştir? diye sorabilir. Bu soruyu, şöyle birkaç yönden daha iyi ortaya koymak mümkündür:

a) Âyetteki *"secde edin"* ifadesi bir emirdir. Emir ise her zaman, vücûbu gerektirmez. Aksine mendubluğu da ifade eder. Mendub olana muhalefet etmek, onu yapmamak ise, muhalefet edeni küfre düşürmesi şöyle dursun, âsi olmasını bile gerektirmez. Hem sonra, emrin vücûb (farziyyet) ifade ettiğini söyleyenler de, bu emrin net olarak, mendubluğu ifade etme ihtimalini inkâr etmiyorlar. Dolayısıyla böyle açık ve net bir ihtimal varken **İblis**'in, bu küfre düşmesi şöyle dursun, âsi sayılmasını bile gerektirmemelidir.

b) Farzedelim ki emir, vücûb ifade eder. Ama **İblis,** meleklerden değildi. Binâenaleyh meleklere, **Âdem** (a.s)'e secde etmelerinin emredilmesi hükmüne **İblis** dahil olmaz.

c) Farzedelim ki bu emir, **İblis**'i de içine almaktadır. Ama genel bir ifadenin, kıyas ile "tahsis" edilmesi câizdir. Dolayısıyla **İblis,** bu emrin umûmiliğinden kendisini kıyas ile "tahsis" etmiş (hariç tutmuştur).

d) Farzedelim ki kendisinin bu secde emriyle memur olduğunu bile bile, secde etmedi. Fakat bu kadar bir şey, ancak âsi olmayı gerektirir, küfrü değil. Öyleyse, **İblis**'in secde etmemekle kâfir olduğu nasıl söylenebilir?" diyebilir.

Buna şöyle cevap verilir: Farzedelim ki emir sîgası, vâcip oluşu göstermez. Ama bu sîgaya, vucûba delâlet eden pek çok karine eklenmiştir. Meselâ buradaki o karinelerden birisi, *"Kibirlenmek mi istedin, yoksa yücelerden mi oldun?"* hitabıdır. Şu halde **İblis,** o fâsit kıyasını yapınca, bu onun, bunu Allah'ın emirleri ve teklifleri hususunda tenkit yapabilmek için yaptığını gösterir. Bu durum ise onun kâfir olmasını gerektirir.

Racîm Sıfatının İzahı

Bunu iyice kavradığına göre, diyoruz ki: **İblis** bu fâsit kıyasını yapınca, Cenâb-ı Hak, فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ *"Hemen buradan defol. Zira artık sen taşlananlardan (mel'ûnlardan)sın"* buyurmuştur. Bil ki Usûl-ü Fıkıh'ta şöyle bir kâide vardır: Uygun bir vasfın peşi sıra bir hüküm getirildiğinde, bu, o hükmün o vasfa bağlı olduğunu gösterir. Buradaki hüküm, Hak Teâlâ'nın, onun nassı (âyeti) kıyas ile tahsis ettiğini (sınırladığını) haber vermesinin peşi sıra gelen, taşlanmış (ilahî rahmetten kovulmuş olması) hükmüdür. Binâenaleyh bu, nassı kıyas ile tahsis etmenin, işte bu hükmü gerektirdiğine delalet eder. Âyetteki *"buradan"* ifadesi, ya cennetten, yahut "göklerden" defol manasında olup, yine buradaki "**racîm**" kelimesi, "**mercûm**" (taşlanıp kovulmuş, uzaklaştırılmış) manasınadır. Bu kelime ile ilgili iki izah vardır:

1) Bu, şeytanın kovulduğunu anlatan mecâzî bir ifadedir. Çünkü açıktır ki, kovulan (bazen) taşlanarak kovulur. İşte "recm" budur. Binâenaleyh "recm" (taşlama), kovmadan ayrılmaz, ondan ayrı düşünülmez bir şey olunca, bu kelime, kovma manasında mecâzî olarak kullanılmış olabilir.

Eğer, "Kovmak, aynı zamanda lanet etmek (uzaklaştırmak) demektir. Âyetteki "**racîm**" kelimesini kovma manasına alırsak, bunun hemen peşinden gelen, *"lanetim senin üzerinedir"* cümlesi, lüzumsuz bir tekrar olmuş olur?" denilirse, buna da şu iki şekilde cevap verilir:

a) Biz "recm"i, cennetten veya göklerden kovma; laneti ise, Allah'ın rahmetinden uzaklaştırma manasına alıyoruz.

b) Biz, "recm"i kovma manasına; "laneti" de, bu kovmanın kıyamete kadar sürüp gitmesi manasına alıyoruz. Binâenaleyh bu, sırf kovmadan daha fazla bir şey olup, lüzumsuz bir tekrar olmaz.

2) Biz bu kelimeyi hakiki manaya, yani şeytanın gök taşlarıyla taşlanması manasına da alabiliriz. Allah en iyi bilendir.

Lânet Süreli mi?

Şimdi buna göre eğer, "اِلٰى" harf-i cerri, intiha-i gâyeyi (mesafenin sonunu) gösterir. O halde âyetteki **"ilâ yevmiddîn"** *"din gününe kadar"* tabiri bu ilahî lanetin, kıyamet gününün gelmesiyle son bulmasını gerektirir?" denilirse, **Keşşâf sahibi** buna şu şekilde cevap vermiştir: "**İblis**'e lanet dünya hayatında devam etmektedir. Binâenaleyh kıyamet günü geldiğinde, bu lanetin yanı sıra, tahakkukuyla, bu lanetin bile unutulacağı çeşitli ilâhi azaplar olacaktır."

Ba'se Kadar Mühlet

Bil ki **İblis** mel'un olunca, فَاَنْظِرْنِى اِلٰى يَوْمِ يُبْعَثُونَ *"O halde (insanların) tekrar diriltilecekleri güne kadar bana mühlet ver"* dedi. **İblis**'in, ölümden kurtulmak için, insanların diriltilecekleri güne kadar mühlet verilmesini istediği; çünkü öldükten sonra dirilme gününe kadar kendisine mühlet verilmesi halinde, o gün gelmezden önce ölmeyeceği, o gün gelince de artık zaten canının alınmayacağı, böylece de ölümden kurtulmuş olacağını düşündüğü ileri sürülmüştür. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah, *"Haydi sen, malum olan zamanın gününe kadar, mühlet verilenlerdensin"* buyurmuştur. Bu, "Sen, Allah'ın bileceği, ama O'ndan başka hiç kimsenin bilemeyeceği bir güne kadar mühletlisin" demektir.

Azdırma Çabası

Bu söz üzerine **İblis**, فَبِعِزَّتِكَ لَاُغْوِيَنَّهُمْ اَجْمَعِينَ *"Senin izzetine yemin ederim ki, ben de artık onların hepsini azdıracağım"* demiştir ki bu, Allah'ın izzet ve hükümranlığına yapılan bir yemindir. Şeytan burada azdırma işini, kendisine nisbet etmiştir. Dolayısıyla o, bu sözüne göre, **Kaderiyye**'nin (**Mu'tezile**'nin) görüşündedir. Bir defasında ise o, *"Ya Rabbi, beni azdırmana mukabil, ben de..."* (Hicr, 39) diyerek, azdırma işini, **Cebriyye**'de olduğu gibi, Allah'a nisbet etmiştir ki bu, şeytanın bu meselede şaşkın olduğuna delâlet etmektedir.

İhlaslılara Etkisizliği

Âyetteki, اِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ *"İçlerinden ihlasa erdirilmiş kulların müstesnâ"* ifadesi ile ilgili şu incelikler var:

İblis Bile Yalandan Kaçınır

Birinci incelik: **İblis**'in bu istisnadan muradının, sözünde (yemininde) bir yalan meydana gelmemesi olduğu; çünkü eğer böyle bir istisna yapmayıp, herkesi azdıracağını iddia etmiş olsaydı, o zaman Allah'ın sâlih kullarını yoldan çıkarmaktan âciz kaldığında yalanının ortaya çıkacağı söylenmiştir. Buna göre **İblis** âdeta, "Bu yeminimde yalan olmasın diye, işte bu istisnâyı yaptım" demek istemiştir. İşte bu noktada şöyle denilebilir: Yalan, **İblis**'in bile ar duyduğu bir şeydir. Dolayısıyla bir Müslümanın yalana yeltenmesi nasıl uygun düşebilir?

Eğer, "Bu âyet ile *"Biz, senden evvel gönderdiğimiz her resûl ve nebî, bir* şey *arzu ettikleri zaman, mutlaka şeytan onun dilediği hakkında (bir fitne meydana) atmış olmasın"* (Hacc, 52) âyeti nasıl te'lif edilebilir?" denilirse, biz deriz ki: **İblis,** "Ben, Allah'ın sâlih kullarını azdırmayı kastetmedim" dememiş, aksine, "Ben onları azdırmak isteyeceğim" demiştir. Ne var ki şeytan onları azdırmak istese de, onları azdıramamıştır.

İkinci incelik: Bu âyet, **İblis**'in, Allah'ın muhlis kullarını azdıramayacağına delâlet etmektedir. Cenâb-ı Hak, **Hz. Yusuf** (a.s) hakkında da, *"Şüphesiz o muhlis kullarımızdandır"* (Yusuf, 24) buyurmuştur. Binâenaleyh, bu iki âyetin toplamından, **İblis**'in (şeytanın), **Yusuf** (a.s)'u azdıramadığı neticesi çıkmaktadır ki bu, **Haşeviyye**'nin, **Hz. Yusuf** (a.s)'a isnat ettikleri o çirkin iddialarda yalancı olduklarına delâlet eder.

İblis'e Tabi Olanların Akıbeti

Bil ki **İblis,** işte bu sözü söyleyince, Allahu Teâlâ, فَالْحَقُّ وَالْحَقَّ اَقُولُ * لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ اَجْمَعِينَ *"İşte bu doğru. Ben şu hakikati söylüyorum: "Andolsun cehennemi senden ve onların içinden sana tâbî olanların hepsi ile dolduracağız"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Âsım ve **Hamza,** birinci "hakk"ı "فَالْحَقُّ" şeklinde, ikincisini nasb ile "وَالْحَقَّ" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları her ikisini nasb ile okumuşlardır. Bu kelimelerin merfû okunuşu, فَلْحَقُّ قَسَمِى "Hak olan yeminimdir" takdirindedir. Yine nasb okunuşları da "kasem"den ötürüdür, yani فَبِالْحَقِّ "hakka yemin olsun ki" takdirindedir. Bu tıpkı "وَاللهِ" (Vallahi...) demen gibidir. "وَالْحَقُّ اَقُولُ" cümlesindeki "Hak" kelimesi, kendinden sonraki fiilin mef'ulü olarak mensupdur, Yani "Hakkı söylüyorum" demektir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "**minke**" kelimesi, "senin cinsinden" manasınadır. **İblis**'in cinsinden olanlar ise, şeytanlardır. "وَمِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ" ifadesi de, "**Âdem** (a.s)'in neslinden, sana tâbî olanlar" manasınadır.

Eğer, "Bunun peşi sıra gelen "**ecma'în**" (hepsi) kelimesi, neyi te'kid etmektedir?" denilirse, deriz ki: Bu kelime ile, "**minhum**" (onların) zamirinin, yahut "**minke**" ve "**tebiake**" kelimelerindeki kâf (sen) zamirlerinin te'kid edilmiş olması muhtemeldir ve "Ben, tabî olanlar ve olunanlar ile, hiçbirinin yakasını bırakmamak şartıyla, cehennemi dolduracağım" demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Kadere Delil**

Âlimlerimiz her şeyin Allah'ın kaza ve kaderiyle olduğu konusunda bu âyeti, şu şekillerde delil getirmişlerdir:

1) Allahu Teâlâ, **İblis** hakkında, *"Hemen buradan çık (defol). Zira, artık sen taşlanıp (kovulanlardansın) ve şüphesiz ceza gününe kadar lanetim senin üzerinedir"* buyurmuştur. Binâenaleyh bu, Allah'ın, o şeytanın hiç iman etmeyeceğine dair bir haberidir. Eğer **İblis,** farzımuhal, iman edecek olsa, Allah'ın doğru olan bu haberi yalana dönüşmüş olurdu. Bu ise imkânsızdır. Binâenaleyh iman etmekle emrolunmuş olmasına rağmen, **İblis**'in iman etmesi imkânsızdır.

2) O, *"Senin izzetin hakkı için, ben de artık muhakkak onların hepsini azdıracağım"* demiştir. Dolayısıyla Hak Teâlâ şeytanın kullarını iğvâ edeceğini biliyor ve şeytanın bu iddiasını duyuyordu. Hem de **İblis'**i bu işten men etmeye kâdirdi. Men etmeye kâdir olan kimse, men etmediği zaman, o işe razı demektir.

İmdi eğer, "Bu men etme işi, ifsat edecek (durumu bozacak) bir şeydir" denilirse, biz deriz ki: Bu yanlış bir sözdür. Çünkü bu engelleme, hem **İblis'**i saptırmaktan, hem de insanoğlunu sapmaktan kurtaracaktı. Bunun ifsat edecek bir şey olması bir tarafa, maslahatın tâ kendisidir.

3) Allahu Teâlâ, cehennemi kâfirler ile dolduracağını haber vermiştir. Dolayısıyla eğer onlar kâfir olmasalardı, Allah'ın yalan söylemiş olması ve câhil olması gerekirdi.

4) Eğer Cenâb-ı Allah, kâfirin inkâr etmemesini dilemiş olsaydı, peygamberleri ve sâlihleri ebedî bırakması, **İblis**'i ve şeytanları öldürmesi gerekirdi. O, bu işin aksini yaptığına göre, biz, kâfirin küfrünü irade ettiğini anlıyoruz.

5) Allah'ın bu kâfirleri imanla mükellef tutması, onların, kendilerinin kesinlikle iman etmeyeceklerine delâlet eden bu âyetler ile, iman etmekle mükellef kılınmalarını gerektirir. Bu durumda da onların kesinlikle, asla, iman etmeyeceklerine inanmakla mükellef olmaları gerekir. Bu ise, teklif i mâ-lâ yutaktır. Allah en iyi bilendir.

Tebliğ Ücretsizdir

قُلْ مَآ اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ اَجْرٍ وَمَآ اَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ ﴿٨٦﴾ اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ ﴿٨٧﴾ وَلَتَعْلَمُنَّ نَبَاَهُ بَعْدَ حِينٍ ﴿٨٨﴾

"De ki: "Ben buna karşı sizden hiçbir ücret istemiyorum ve ben külfet çıkaranlardan değilim." O (Kur'ân), âlemlere bir öğütten başka (bir şey) değildir. Her halde onun mühim haberini bir zaman sonra bileceksiniz" (Sâd, 86-88).

Bil ki Allahu Teâlâ bu sûreyi işte bu güzel sonuçla bitirdi. Çünkü Allah dinî konularda ihtiyatlı olmanın farziyyetine delâlet eden pek çok esaslardan bahsetmiş ve sonra bu sûreyi bitirirken, "İnsanları davet ettiğim bu şeyin hak mı, bâtıl mı olduğunun anlaşılabilmesi için, hem davet edenin, hem de davetin hakkında düşünülmesi gerekli olan şeydir. Davet edene gelince, o benim. Ben, bu davetime karşılık bir ücret ve mal istemiyorum. Halbuki yalancı kimselerin mal talebinden kesinlikle vazgeçmeyecekleri açıktır" buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in ise dünyadan uzak olduğu, ona rağbet etmediği açıktır.

Külfetsizlik Nedir?

Davet keyfiyetine gelince Hz. Peygamber (s.a.s), *"Ben külfet çıkaranlardan değilim"* demiştir. Müfessirler bu hususta pek çok izahlar yapmışlardır. Ama zannıma gâlib olan mana şudur: "Benim sizi davet ettiğim bu şey, doğruluğunu anlama hususunda ileri derecede birtakım külfetlere girmeye gerek olmayan, aksine doğruluğuna aklın sarih olarak şahadet ettiği bir dindir. Dolayısıyla ben sizi önce Allah'ın varlığını ikrar etmeye, ikinci olarak O'nu kendisine layık olmayan her şeyden tenzih ve takdis etmeye -ki bu manayı *"Allah gibi hiçbir şey yoktur"* (Şûra, 11) ve benzeri âyetler desteklemektedir-; üçüncü olarak, Allah'ın ilim, kudret, hikmet ve rahmet

ile mükemmel manada mevsuf olduğunu kabule; dördüncü olarak O'nun ortaklardan ve zıtlardan münezzeh olduğunu ikrara; beşinci olarak, âdi cansızlar olan ve kendilerine ibadet etmede hiçbir fayda, ibadet etmemeden dolayı hiçbir zarar bulunmayan bu putlara ibadetten vazgeçmeye; altıncı olarak, melekler ve peygamberler olan, mukaddes-tertemiz ruhlara saygı duymaya; yedinci olarak, *"Kötü ameller işleyenleri, yaptıklarına göre cezalandırmak, güzel ameller işleyenleri de, en güzel (mükâfatla) mükâfatlandırmak için"* (Necm, 31) âyetinden ötürü, öldükten sonra dirilişin ve kıyametin olacağını ikrara ve sekizinci olarak da dünyadan yüz çevirip, âhirete yönelmeye davet ediyorum.

Şu halde, işte bu sekiz esas, Allah'ın ve **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in dini hususunda, nazar-ı dikkate alınması gerekli çok kuvvetli esaslardır. Ufacık akıl ve bir nebze fikir bile, bu sekiz esasın doğruluğuna şahadet eder. Böylece benim insanları davet ettiğim bu şeriat hususunda, külfet çıkaranlardan olmadığım, aksine doğruluğuna ve yüceliğine, bâtıl ve fasit şeylerden uzak olduğuna her akl-ı selimin ve bozulmamış fıtrat sahibinin şahadet ettiği bir din olduğu anlaşılır." İşte bu mana âyetteki, *"O (Kur'ân), âlemlere bir öğütten başka (bir şey) değildir"* ifadesi ile anlatılmak istenendir. Allah bu mukaddimeleri beyan edince, *"Her halde onun mühim haberini bir zaman sonra bileceksin"* buyurmuştur. Bu, "Sizler, cehâlet ve taklitte ısrar edip, anlattığımız bu çok net şeyleri kabule yanaşmazsanız, bir müddet sonra bu yanaşmamada isabetli mi, yoksa hatalı mı olduğunuzu anlayacaksınız" demektir. Korkutma ve sakındırma konusunda, önceki açıklamaların peşi sıra böyle sözlerin söylenilmesi, kuvvet bakımından daha fazlası olmayan ifadelerdendir. Allah en iyi bilendir.

Allah rahmet etsin (ben) musannif şöyle derim: Bu sûrenin tefsiri, altı yüz üç hicri senesinde, Zilkâde ayının ikinci üçte birinin sonunda, perşembe günü tamamlanmıştır. Bütün nimet ve ihsanlarına karşılık Allah'a hamd olsun. Salat-u selâm, O'nun yerdeki ve gökteki tertemiz kullarına olsun. Yine sıfatlarına ve isimlerine uygun bir biçimde medh ü sena Allah'a, tam ta'zîm (saygı), O'nun peygamberleri ile veli kullarına olsun ve Cenâb-ı Hak din gününe kadar, bunlara salat-u selâm etsin, rahmet etsin.

***

ZÜMER SÛRESİ

Bu sûre Mekkî'dir ve yetmiş beş âyettir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

Allah'ın Birliği

تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ ﴿١﴾ اِنَّآ اَنْزَلْنَآ اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ فَاعْبُدِ اللّٰهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ ﴿٢﴾ اَلَا لِلّٰهِ الدِّينُ الْخَالِصُ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ اَوْلِيَآءَ مَا نَعْبُدُهُمْ اِلَّا لِيُقَرِّبُونَآ اِلَى اللّٰهِ زُلْفٰى اِنَّ اللّٰهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فِى مَا هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ ﴿٣﴾ لَوْ اَرَادَ اللّٰهُ اَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا لَاصْطَفٰى مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ سُبْحَانَهُ هُوَ اللّٰهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ ﴿٤﴾

"Kitabın indirilmesi, o azîz ve hakîm Allah'tandır. Şüphesiz biz o kitabı sana hak olarak indirdik. O halde Allah'a, dini O'na has kılarak ibadet et. Gözünü aç, hâlis din Allah'ındır. Onu bırakıp da, kendilerine birtakım dostlar edinenler, "Biz bunlara ancak, bizi Allah'a daha fazla yaklaştırsınlar diye tapıyoruz" dediler. Şüphe yok ki Allah onlarla (mü'minler) arasında, ihtilaf edegeldikleri şeyler hakkında hükmünü verecektir. Muhakkak ki yalancı, tam kâfir olan o kimseleri, Allah doğruya iletmez. Eğer Allah, bir evlat edinmek isteseydi, elbette yaratacaklarından dilediğini seçerdi. Fakat O, münezzeh ve yücedir! O, eşi ve benzeri olmayan Allah'tır, birdir ve her şeye hakimdir" (Zümer, 1-4).

Bil ki bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **İ'rab**

Ferrâ ve **Zeccâc,** "**tenzîlu**" kelimesinin merfû okunuşu hususunda şu iki izahı yapmışlardır:

a) Bu kelime mübtedâ, "...مِنَ اللّٰهِ" ise haberdir.

b) Kelamın takdiri, هٰذَا تَنْزِيلُ الْكِتَابِ *"Bu, o kitabın indirilişidir"* şeklindedir. O halde buna göre, âyetin başında mahzûf bir mübteda vardır. Bu tıpkı, "سُورَةٌ اَنْزَلْنَاهَا" (Nur, 1) âyeti gibidir. Bunun takdiri de, ...هٰذِهِ سُورَةٌ "Bu, indirdiğimiz bir sûredir" şeklindedir.

Bazıları şu sebeplerden ötürü birinci izahın daha tercihe şayan olduğunu söylemişlerdir:

1) Takdirde bulunmak, aslolanın aksine yapılan bir hareket tarzıdır. Dolayısıyla ancak bir zaruret bulunduğu zaman takdire başvurulur. Burada ise bir zaruret yoktur.

2) Biz, bu ifadenin mübteda ve haberden meydana gelmiş tam bir cümle olduğunu söylediğimiz zaman, önemli bir mana ifade etmiş olur. Bu önemli mana da, bu kitabın, başkasından değil, Allah'tan gelmiş olmasıdır. Binâenaleyh bu hasr (sadece) manası, nazar-ı dikkate alınması gereken bir manadır. Ama bu cümlenin başına bir mübteda takdir edersen, bu önemli mana elde edilemez.

3) Biz, cümlenin başına bir mübteda getirdiğimizde, هٰذَا تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللهِ "Bu, Allah'tan olan o kitabın indirilişidir" takdirinde olur. Bu durumda da, bizim bir mecâzî mana vermemiz gerekir. Çünkü *"bu"* ifadesi, sûreye işarettir. Sûre ise, indirilişin kendisi değil, indirilen şeydir. Bu durumda, "**tenzil**" mastarından ism-i mef'ûl (indirilmiş şey) manasının kastedildiğini söyleme ihtiyacı duyarız. Yine bu da, bir zaruret yok iken, üstlendiğimiz bir mecaz olur.

***İKİNCİ MESELE:* Kur'ân Mahluk Değil**

Kur'ân'ın mahlûk (yaratılmış) olduğunu söyleyenler, bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ Kur'ân'ı, indirmek ve indirilmiş olmakla nitelemiştir. Böyle bir nitelik (sıfat) ise, ancak muhdes ve mahluk olan şeylere uygun düşer." Buna karşı vereceğimiz cevap, "Biz, bu lafızları kalıplar ve harfler manasına alıyoruz" şeklinde olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Pek çok âyet, Kur'ân'ın, "**tenzîl**" sıfatı bazı âyetlerde "**münzel**" veya "**münezzel**" sıfatı nitelendiğine delâlet etmektedir. **Birincisi,** meselâ, *"Hiç şüphesiz o, âlemlerin Rabbinin bir tenzilidir"* (Şuarâ, 192), *"O (Kur'ân), hakîm ve hamîd'den bir tenzildir"* (Fussilet, 42) ve *"O rahman ve rahîm (Allah'tan) bir tenzildir"* (Fussilet, 2) âyetlerinde olduğu gibidir. **İkincisi** de, *"Biz, zikri inzâl ettik"* (Hicr, 9) ve *"Onu gerçek olarak inzal ettik ve o da hak ile indi"* (İsra, 105) âyetlerinde olduğu gibidir. Sen, Kur'ân'ın münzel (indirilmiş) oluşunun, mecâzî manaya değil hakiki manaya, onun bir tenzîl (indiriliş) olmasından daha yakın olduğunu bilmektesin. Dolayısıyla "**münzel**" de mecazdır. Çünkü eğer Kur'ân ile, Cenâb-ı Hakk'ın zâtıyla kâim olan

(zatında bulunan kelâm sıfatı) kastedilince, bu sıfat, zattan ayrılmayı ve inmeyi kabul etmez bir şeydir. Yok eğer Kur'ân ile, harfler ve sesler kastedilirse, bunlar da, ayrılmayı ve inmeyi kabul etmeyen vasıflardır. Dolayısıyla nüzûl (inme) ile kastedilen, bunları Hz. Peygamber (s.a.s)'e tebliğ eden o meleğin inmesidir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Allah Müstağnîdir**

Mu'tezile şöyle der: "**Azîz**", mağlup olmayan kâdir demektir. Dolayısıyla bu sıfat, Cenâb-ı Hakk'ın sınırsız kudrete sahip olduğuna delâlet eder. "**Hakîm**", işlerini, his ve iştahına göre değil, hikmete göre yapan demektir. Bu manalar ise, ancak Hak Teâlâ'nın her şeyi bilen bir âlim ve her şeyden müstağni bir ganî olduğu sabit olduğu zaman tam olur." Bunun böyle olduğu sâbit olduğuna göre, Allah'ın azîz ve hakîm olması, O'nun şu üç sıfatına, yani bütün her şeyi bilmesine, bütün mümkinâta kâdir olmasına ve her şeyden müstağni oluşuna (hiçbir şeye ihtiyacı olmadığına) delâlet eder. Dolayısıyla böyle olan bir varlık, çirkin şeyleri yapmaktan ve çirkin şeye hükmetmekten kaçınır. Durum böyle olunca da, O'nun her yaptığı şey bir hikmet ve bir doğru olmuş olur.

Kur'ân'ın Mahiyeti

Bunun da böyle olduğu sâbit olduğuna göre, diyoruz ki, Kur'ân'dan faydalanmak, şu iki esasa dayanır:

a) Kur'ân'ın ilahî kelam olduğunun bilinmesi... Bunun delili, Hz. Peygamber (s.a.s)'in doğru (sâdık) oluşunun, mu'cizelerle ispat edilmiş olması ve onun, *"Kur'ân Allah'ın sözüdür"* dediğinin mütevatir olarak sâbit olmasıdır. Dolayısıyla bu iki mukaddimenin toplamından Kur'ân'ın, Allah'ın kelâmı olduğu neticesi çıkar.

b) Allahu Teâlâ, bu lafızlarla, ya o lafızların konulmuş oldukları manaları; ya lügat açısından (sonradan) kazandıkları manaları; ya da örfî veya şer'î karine ve emarelere göre kazandıkları manaları kastetmiştir. Çünkü eğer Cenâb-ı Hak bu manaları kastetmemiş olsaydı, bu, karışıklığa sebebiyet verme olurdu. Bu ise, hakîm olan zata yakışmaz. Anlattıklarımız ile, Kur'ân'dan istifade etmenin, ancak bu iki esası kabul etmekle olacağı ve bu iki esasın ispat edilmesinin yolunun da, Cenâb-ı Hakk'ın, hakîm oluşuna dayandığı; Allah'ın hakîm oluşunun ispatının yolu ise, meseleyi O'nun "**azîz**" olmasına dayamakla olacağı anlaşılır. İşte bundan ötürü Hak Teâlâ, *"Kitabın tenzili (indirilmesi), o azîz ve hakîm Allah'tandır"* buyurmuştur.

İnzal ve Tenzîl

Cenâb-ı Hakk'ın إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ *"Şüphesiz biz kitabı sana hak olarak indirdik"* âyetiyle ilgili iki soru var:

Birinci soru: "**Tenzîl**" kelimesi, Cenâb-ı Hakk'ın Kur'ân'ı, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, tedrici bir biçimde, parça parça indirdiğini; "**inzâl**" kelimesi de, toptan indirdiğini düşündürmektedir. Böyle olunca, bu iki ifade nasıl bağdaştırabilir?

Cevap: Eğer, bahsettiğimiz tarzda "**tenzîl**" ile "**inzâl**" arasında bir fark bulunduğu doğru ise, bu iki ifadeyi, te'lif etmenin yolu, "Biz, sana o kitabı, küllî bir hüküm olarak indirmeye ve ulaştırmaya, kesinkes karar verdik." Bu, "inzâl"in manası; "daha sonra da onu sana, maslahatlara uygun olarak parça parça indirdik" -ki bu da "tenzil"in manasıdır- şeklinde denilmesidir.

İkinci soru: Hak Teâlâ'nın, *"Şüphesiz biz o kitabı sana hak olarak indirdik"* ifadesinden ne kastedilmiştir?

Cevap: Bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) Bununla, "Kur'ân'da, tevhidin, nübüvvetin, âhiretin ve çeşitli mükellefiyetlerin ispatına dair koymuş olduğumuz her şey, amel edilip benimsenmesi gerekli olan hak ve gerçektir" manasında olmak üzere, "Biz sana, o kitabı gerçek olarak indirdik" anlamı kastedilmiştir.

b) Bununla, bu kitabın, Allah katından indirildiğine delâlet eden, hak bir delile binâen, "Biz sana o kitabı indirdik" manası kastedilmiştir. Bu delil de, fasîh kimselerin, Kur'ân'a muaraza etmekten âciz oluşlarıdır. Binâenaleyh, şâyet Kur'ân mu'cîz bir kelâm olmasaydı, onlar ona muaraza etmekten âciz kalmazlardı.

İhlâs

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَاعْبُدِ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ *"O halde Allah'a, dini O'na has kılarak, ibadet et"* buyurmuş olup, bu cümle ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, *"Şüphesiz biz kitabı sana hak olarak indirdik"* cümlesinde bu kitabın, hakkı, gerçeği, doğruluğu ihtiva ettiğini beyan buyurunca, işte bu noktada, onda yer alan o gerçeklerden birisini zikretmiştir ki bu da, insanın, ihlaslı olarak, Allah'a ibadetle meşgul olup O'ndan başkasına ibadetten tamamen uzak kalmasıdır. İnsanın, ihlaslı ve samimi bir biçimde

Allah'a ibadetle meşgul olması, Hak Teâlâ'nın *"O halde Allah'a, ihlasla ibadet et"* emrinden; insanın, Allah'tan başkasına ibadet etmekten kesinlikle uzak kalmasının gerekliliği de, *"Gözünü aç, halis din Allah'ındır"* ifadesinden anlaşılmaktadır. Çünkü, âyetteki "...أَلَا لِلَّهِ" lafzı, hasr ifade eder. "Hasr, hükmü, mezkûr olana vermek, mezkûr olmayandansa nefyetmek" demektir.

İhlâsın Şartları

Bil ki, ibadetin ihlasla yapıldığı, hakikatte anlaşılamaz. Ancak, ne var ki biz, ibadetin, ihlasın ve ihlâsa aykırı olan şeylerin ne olduğunu anladığımız zaman, bunu bilebiliriz. Şu halde, bunlar, kendilerinden mutlaka bahsedilmesi gerekli olan üç şeydir.

İbadete gelince, bu, yapmak veya söylemek; veyahut da yapmamak veya söylememektir. Ve bu, sırf o emrin mutlaka kabul edilmesi gerekli olan yüce bir buyruk olduğuna inanıldığı için ifâ edilir.

İhlasa gelince, bu da, o fiili yapmaya veya yapmamaya kişiyi sevk eden şeyin, sırf (bu emre) inkıyâd ve imtisâlden ötürü yapılmasıdır. İmdi, eğer bundan başka bir sebep söz konusu olursa, bu durumda, kişiyi taate sevk eden bu sebep, diğer sebepten ya üstün olur, ya ona denk olur veyahut da ondan aşağı olur. Ulemâ, bu sebebin, o sebebe denk veya ondan aşağı olabileceği ihtimalinin kabul edilmeyeceği hususunda ittifak etmişlerdir. Kişiyi Allah'a taate sevk eden bu sebebin, o sebebe baskın çıkmasına gelince, ulema bunun bunu ifade edip etmeyeceği hususunda ihtilaf etmiştir Biz, bu meseleyi defalarca ele aldık. Kur'ân'ın lafzı, ibadetlerin ihlaslı bir biçimde yapılmasının farz olduğuna delâlet etmektedir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"O halde Allah'a, dini O'na has kılarak ibadet et"* buyruğu, ibadetleri, ihlaslı bir biçimde yapmanın gerekliliği hususunda açık bir ifadedir. Bu husus, *"Halbuki onlar Allah'a, O'nun dininde ihlâs erbâbı ve muvahhidler olarak, ibadet etmelerinden başkasıyla emrolunmamışlardır"* (Beyyine, 5) âyet-i kerimesiyle de kuvvet kazanır.

İhlâsa Aykırı Şeyler

İhlasa ters düşen şeylerin izahına gelince, bunlar, şeriki tedaî ettiren, çağrıştıran şeyler olup, şunlardır:

1) İbadetin gösteriş için yapılması... Bunun, kahramanlık duygusuyla yapılmış olması da riyaya girer.

2) Kişinin, taatte bulunuş maksadının, cenneti elde etmek ve cehennemden kurtulmak arzusu olması...

3) Onun bu ibadetleri yaparken, bunların, mükâfatı gerektirmede veya cezâyı gidermede tesirleri olduğuna inanması.

4) O taatlerin makbul olabilmeleri için, kişinin, büyük günahlardan beri olması. Bu son görüş, **Mu'tezile**'nin görüşüne binâen nazar-ı dikkate alınacak olan görüştür.

***İKİNCİ MESELE:* İhlasın Başı Tevhit**

Bazı kimseler, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O halde Allah'a, dini O'na has kılarak, ibâdet et"* emrinden, Allah'tan başka ilâh olmadığına şahadet etmenin; (Yani, 'Lâ ilâhe illallâh' demenin) kastedildiğini ileri sürerek, Hz. Peygamber (s.a.s)'in söylediği rivâyet edilen, لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ حِصْنِي وَمَنْ دَخَلَ حِصْنِي اَمِنَ مِنْ عَذَابِي *"Lâ ilâhe illallâh, benim kalemdir. Kim benim bu kaleme girerse, azâbımdan emin olur"*[16] hadis-i kudsisiyle istidlâl etmişlerdir ki, bu, "küfür bulunduğu sürece, taat fayda vermediği gibi, iman olduğu sürece, günahlar da zarar vermez" diyen kimselerin görüşüdür. Ekseri ulemâ ise, bu âyetin, Cenâb-ı Hakk'ın, emir ve yasaklar namına, teklif ettiği her şeyi içine aldığını söylemişlerdir ki, evlâ olan da budur. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O halde, Allah'a ibadet et"* ifadesi, genel bir ifadedir.

Hasan el-Basrî ile Ferazdak

Rivâyet olunduğuna göre, **Ferazdak**'ın hanımının vefatı yaklaşınca, namazını **Hasan el-Basrî**'nin kıldırmasını vasiyet eder. **Hasan el-Basrî,** kadının namazını kıldırıp, kadın kabre defnolununca, **Hasan el-Basrî, el-Ferazdak**'a, "Ey **Ebû Firâs,** bu iş (ölüm) için ne hazırladın?" dedi. Bunun üzerine **Ferazdak,** "Allah'tan başka ilâh olmadığına şahadeti..." cevabını verdi. Bunun üzerine **Hasan el-Basrî** (r.a), "Bu, (bu işin) direği. Peki bunun ipleri nerde?" buyurdu ve böylece, çadırdan istifade edilebilmesi için, çadırın direğinden, ancak ipler sayesinde yararlanılabileceğini beyân buyurdu.

Mu'tezile'nin Amel Anlayışı

Kâdî şöyle der: "Hz. Peygamber (s.a.s)'in, **Muâz** ve **Ebû'd-Derdâ**'ya, وَاِنْ زَنَى وَاِنْ سَرَقَ عَلَى رَغْمِ اَنْفِ اَبِي الدَّرْدَاءِ *"Ebû'd-Derdâ'ya rağmen, zina etse ve hırsızlık yapsa bile (cennete girecek)"*[17] dediği sahîh ise, bu, bu manaya, tevbe etmenin şart koşulması ile hamledilebilir. Aksi halde, bu haberi kabul etmek caiz olmaz. Çünkü bu, bir kere Kur'ân'a muhaliftir. İnsanın, zinâ ve

16 **Kenzû'l-Ummal** 1/158.

17 Libas bâbü's-siyabi'l-ebyad. Burada Ebu'd-Derda (r.a) denilmesi zûhal olup doğrusu Ebu Zerr (r.a) denilmesidir (Ç.).

hırsızlıktan men edilmemesini doğurur. Bir de, böylesi kimse bu fiilleriyle haddi aşmamış olur. Çünkü bu kimse, çirkin şeylere alabildiğine arzu duyarken, kelime-i şehâdete tutunması halinde, bu günahların ona zarar vermeyeceğini zanneder ve bu, o kişiyi, o çirkin fiilleri yapmaya bir nevi teşvik etmiş olur. Halbuki, bütün bunlar, Allah'ın (emir ve yasaklarındaki) hikmetine aykırı düşer.

Bundan, "günahların zararının tevbe ile zâil olup silinmesi de, yine kişiyi o kötü şeyler yapmaya bir teşvik sayılmaz mı?" neticesi çıkarılmasın! Çünkü biz diyoruz ki, günahların zararının tevbe ile zail olacağına inanan kimse, aynı zamanda o kötü şeylerin yapılmasının zararlı olduğuna da inanmakla beraber, ne var ki, tevbenin o zararları silip süpüreceğine de inanmıştır. Ama, "Kelime-i şehâdeti söylediğin müddetçe, çirkin şeyleri yapmak zarar vermez" diyen kimsenin sözü böyle değildir." **Kadî**'nin sözünün tamamı bundan ibarettir.

Mu'tezile'ye Cevap

Kâdî'ye şöyle cevap verilebilir: Senin, "(Hadisle alakalı olarak) onların bağışlanacağına dair söz, Kur'ân'a muhaliftir" şeklindeki sözüne gelince, bu hiç de böyle değildir. Tam aksine Kur'ân, buna delalet etmektedir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışındakileri, dilediği kimseler için bağışlar"* (Nisa, 48) ve *"Rabbin, zulümlerine rağmen, insanlar için mağfiret sahibidir"* (Ra'd, 6) buyurmuştur ki bu son âyet, "zulüm yapmalarına rağmen..." demek olup, bu tıpkı, "yerken, içerken" manasında olarak, عَلَى اَكْلِهِ وَشُرْبِهِ "Emiri, yerken ve içerken gördüm" denilmesi gibidir. Ve yine Cenâb-ı Hak, *"Ey kendilerinin aleyhinde haddi aşanlar, Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Allah bütün günahları dilerse affeder"* (Zümer, 53) buyurmuştur.

Kâdî'nin, "Bu, (o kişiyi), o çirkin şeyleri yapmaya teşvik etmeyi gerektirir" şeklindeki sözüne gelince, ona şöyle denilir: Eğer durum böyle olsaydı, o zaman, Cenâb-ı Hakk'ın, (günahkâr kişileri) bağışlamasının da, aklen çirkin olması gerekirdi. Halbuki bu görüş, Bağdatlı Mu'tezilîlerin görüşüdür. Sen ise bunu demezsin. Çünkü Basralı Mu'tezile'nin görüşüne göre, günahkâra azap etmek, aklen câizdir. Hem bu durumda, kişinin tevbesi ile de bağışlanmaması gerekir. Çünkü kişi, günah işleyip tevbe ettiğinde, Allah'ın kendisini bağışlayacağını bildiği an, bu da o kötü şeyleri yapmaktan men edici olmaz. **Kâdî**'nin ileri sürdüğü farka gelince, bu haktan uzak

bir şeydir. Çünkü kişi, o günahtan o anda tevbe etmeye azmettiği an, bu günahın kendisine artık kesinlikle zarar vermeyeceğini anlar. Sonra biz diyoruz ki:

Biz Ehl-i sünnetin görüşü şudur: Biz, genel olarak, büyük günahların da affedileceğine kesin olarak hükmediyoruz. Ama bunun, bütün herkes hakkında söz konusu olması meselesi şüphelidir. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Bunun dışındakileri, dilediği kimseler için bağışlar"* (Nisa, 48) buyurmuş, genel olarak mağfiretin olabileceğini kesinkes belirtmiştir. Ancak ne var ki, Cenâb-ı Hak, bu bağışlamanın herkes hakkında olacağını kesin olarak belirtmemiş, tam aksine, kendisinin dilediği kimseler hakkında söz konusu olduğunu belirtmiştir. Böyle bir korku kişide mevcut olduğu sürece, günahları işlemeye teşvik etme diye bir şey söz konusu olamaz! Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Farklı Kıraat**

Keşşaf sahibi şöyle der: **"Ed-dîn"** (الدِّينَ) kelimesi, (şâz olarak) ref ile de okunmuştur. Bunu ref ile okuyanların hakkı ve görevi, Cenâb-ı Hakk'ın, "وَاَخْلَصُوا دِينَهُمْ اَلَا لِلّٰهِ الدِّينُ الْخَالِصُ" (Zümer, 3) ifadesine uygun olabilmesi için, "لِلّٰهِ" (Nisa, 146) ifadesinden dolayı âyetteki "مُخْلِصًا" kelimesini de lâm'ın fethası ile "**muhlesan**" okumalarıdır. Çünkü, "**hâlis**" de, "**muhles**" de aynıdır. Ancak ne var ki, ed-dîn kelimesi, "mecâz-i isnadî" olarak, sahibinin (dini yaşayanın) sıfatı ile vasfedilmiş olur ve bu tıpkı, Arapların, شِعْرٌ شَاعِرٌ "Şair olan şiir" demelerine benzer.

Şirkin Masum Yüzü

Bil ki, Allahu Teâlâ, ibâdetlerin başının tevhîd konusunda samimiyet ve ihlas olduğunu beyan edince, bunun peşinden, müşriklerin tuttukları yolu kınayan âyeti getirerek, وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ اَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ اِلَّا لِيُقَرِّبُونَا اِلَى اللّٰهِ زُلْفَى *"O'ndan başka kendilerine birtakım dostlar edinenler, "Biz bunlara ancak, bizi Allah'a daha fazla yaklaştırsınlar diye tapıyoruz" dediler"* buyurmuştur ki, bu ifadenin takdiri, "Allah'ın dışında dost edinenler, "Biz onlara ancak, onlar bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye tapıyoruz" derler" şeklindedir. Takdirin böyle olması halinde, âyetteki "**ed-dîn**" kelimesinin haberi mahzûf olup, bu da يَقُولُونَ *"derler"* kelimesidir.

Putlaştırılan Nesneler

Bil ki, âyetteki, *"..onlara..."* zamiri, Allah'ın dışında, kendisine tapınılan ma'butlara ait olup, bunlar da, akıllı ve akılsız diye ikiye ayrılırlar. Akıl

sahibi olan ma'butlara gelince, birtakım kimseler, meselâ **Hz. İsa** (a.s)'ya, **Hz. Üzeyr** (a.s)'e ve meleklere tapmışlardır. Pek çok kimse de, güneşe, aya, yıldızlara tapmışlar ve fakat bunların düşünebilen, konuşabilen canlılar olduklarına inanmışlardır. Kendilerinde hayat ve akıl bulunmadığı halde, tapınılan mabutlara gelince, bunlar da putlardır. Bunu iyice kavradığın zaman biz diyoruz ki: (Haydi diyelim ki), kâfirlerin ileri sürdüğü bu söz, akıl sahibi olan bu ma'butlar hakkında uygun bir sözdür! Ama bu söz, aklı olmayanlar için, hiç de uygun düşmez. Bunu şu iki açıdan izah edebiliriz:

a) "مَا نَعْبُدُهُمْ" ifadesindeki "**hüm**" zamiri, akıllılara râci olan bir zamirdir. Dolayısıyla putlara râci olması uygun düşmez.

b) O kâfirlerin, **Hz. İsa** (a.s), **Üzeyr** (a.s) ve melekler hakkında, Allah katında kendilerine şefaatçi olacaklarına inanmış olmaları uzak ihtimal değildir (inanmış olabilirler). Ama, insanın, putların ve cansız şeylerin, kendilerini Allah'a yaklaştıracağına itikat edip inanması, akıldan uzak bir şeydir. Bu takdire göre, onların maksatları, onlara ibadet etmenin, kendilerini Allah'a yaklaştıracağına inanmalarıdır.

Şöyle de denebilir: İnsan, o putlar bir ağaç ya da bir taş olmaları itibariyle, onlara tapmaz. Onlar onlara ancak, onların, ya yıldızların, ya semavî ruhların, veyahut da gelmiş geçmiş peygamber ve sâlih kimselerin heykelleri olduklarına inandıkları için ibadet ederler ki, o insanların bu putlara ibadet ediş maksatları, ibadetleri, bu heykelleri kendilerinin birer sûretleri (sembolleri) kabul ettikleri o varlıklara yöneltmektir.

Netice olarak diyebiliriz ki: Putperestler şöyle diyebilirler: "En büyük ilah, beşerin kendisine ibâdet etmesinden yüce ve münezzeh olan bir zâttır. Beşere düşen, meselâ yıldızlar, semavî ruhlar (ve **Hz. İsa** (a.s), **Üzeyr** (a.s), melekler...) gibi, Allah'ın kullarından ve yaratıklarından en büyüklerine ibadet etmektir. Onlara düşen ise en büyük ilâha ibâdet etmekle meşgul olmalarıdır." İşte onların, âyetteki, *"Biz bunlara ancak, bizi Allah'a daha fazla yaklaştırsınlar diye tapıyoruz"* şeklindeki sözlerinden kastedilen budur.

Şirke Ret

Bil ki Allahu Teâlâ, onların bu inançlarını nakledince, buna şu birkaç açıdan cevap vermiştir:

1) Allah, cevap verme hususunda sadece tehditle yetinerek, *"Şüphe yok ki Allah, onlarla (mü'minler) arasında, ihtilaf edegeldikleri şeyler hakkında hükmünü verecektir"* buyurmuştur. Bil ki, batıldan yana olan bir kimse,

bâtıl bir görüş ileri sürüp, onda ısrar ettiğinde, buna müdahale etmenin yolu, bu ısrarını onun kalbinden silip süpürecek bir yol araştırmaktır. Binâenaleyh, böylece, adamın kalbindeki ısrarı zâil olup, müteakiben, beriki de ona, görüşünün batıl olduğuna dair deliller işittirince, bu metot, maksada daha fazla ulaştırıcı olur. İşte bundan dolayı tabipler, **mundıc** (olgunlaştırıcı) ilacın, **müshil** (ishal edici)den mutlaka önce verilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Çünkü, olgunlaştırıcı olması suretiyle içteki bozuk maddeler yumuşar ve dışarıya çıkabilecek hale gelir. Böylece sen ona, işte bundan sonra ishâl edici ilacı içirdiğinde tam bir temizlenme (boşalma) sağlanır. Aynen bunun gibi, burada da, karşı taraf ilk önce o korkutma ve o tehditleri duyunca, bu, aynen, doktorun hastasına ilk defa olgunlaştırıcı ilacı vermesi gibi; ikinci olarak da, görüşünün batıl olduğuna dair o delilleri ona duyurmak da doktorun, o hastaya ikinci olarak ishâl edici ilacı vermesi gibi olur. Binâenaleyh, âyetteki bu tehdidin öncelikle ifade edilmesinin faydası işte budur.

Hidâyetten Mahrum Olanlar

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ اللهَ لَا يَهْدِى مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ *"Muhakkak ki yalancı, gerçekten kâfir olan o kimseleri Allah, doğruya iletmez"* buyurmuştur ki bu, "Kim, yalanda ve küfürde ısrar ederse, hidâyetten mahrum olarak kalakalır" demek olup, buradaki yalan ile, o müşriklerin, o putları kendi elleriyle yonttuklarını, onlar üzerinde tasarrufta bulunduklarını ve onların, değersiz cansız nesneler olduklarını bile bile, onların bu putları ibadete müstahak olan ilahlar olarak tavsif etmiş olmalarıdır. Bu şeyleri, ulûhiyyetle vasfetmenin, katıksız bir yalan olduğuna dair ise, zarurî bir bilgi vardır.

Âyetteki küfür sözüyle, itikatla ilgili olan küfrün kastedilmiş olması muhtemeldir. Burada böyledir, çünkü o müşriklerin o putları ilâhlar olarak nitelemeleri bir yalan; onların o putların ulûhiyyetine inanmaları ise, derin bir cehâlet ve bir küfürdür. Yine bu ifâde ile, nimete karşı nankörlük etme, manasının kastedilmiş olması da muhtemel olup, bunun izahı şöyle yapılır: İbadet, ta'zimin doruk noktasıdır. Sonsuz ta'zim de, ancak, kendisinden sonsuz in'âm ve lütufların çıkıp südûr ettiği kimseye uygun ve lâyıktır. Nimetler veren ise, Allah (c.c)'dır. Bu putların ise, bu işte herhangi bir etki ve fonksiyonları yoktur. Bu putlara ve heykellere ibadetle meşgul olmak, gerçek in'âm edicinin nimetini inkâr etmiş olmayı gerektirir (küfrân-ı nimet).

Allah'ın Evlâdı Yoktur

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَوْ اَرَادَ اللّٰهُ اَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا لَاصْطَفٰى مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ سُبْحَانَهُ هُوَ اللّٰهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ *"Eğer Allah, bir evlat edinmek isteseydi, elbette yaratacaklarından dilediğini seçerdi. Fakat O, münezzeh ve yücedir. O, eşi ve benzeri olmayan Allah'tır, birdir ve her şeye hakimdir"* buyurmuştur. Bu sözün maksadı, kendisinin, çocuktan münezzeh ve berî olduğuna dair kesin birtakım deliller getirmektir. Ki, bunun izahı, şu birkaç açıdan yapılabilir:

1) "Şâyet O, bir çocuk edinmiş olsaydı, ancak, çocukların en mükemmeli olan, erkek evlat edinmekten hoşnut olurdu. Durum böyle olunca, nasıl olur da siz O'na, kızları nisbet edebilirsiniz?" demektir.

2) Allah, gerçek birdir, tektir. Gerçek tek olanın ise, çocuğunun olması imkânsızdır. O'nun gerçek tek oluşuna gelince, bu şöyledir: Şâyet O, mürekkep bir varlık olsaydı, O kendisini meydana getiren her bir parçaya muhtaç olurdu. Halbuki parçası, kendisinden (bütünden) başkadır. Şu halde, bu demektir ki O, başkasına muhtaçtır. Başkasına muhtaç olan ise, zâtı gereği "mümkin" varlıktır. Zâtı gereği mümkin olan ise, zâtı gereği vâcibü'l-vücûd olamaz.

"Gerçekte tek olanın, çocuğu olmaz" meselesine gelince, bunun delilleri şunlardır:

a) Çocuk, bir şeyin kendisinden ayrılan, sonra da, çocuk sûretine denk olan bir sûretin oluştuğu bir kısım ve parça demektir. Bu ise ancak, kendisinden bir parçanın ayrılabileceği şeyler hakkında düşünülebilir. Mutlak tek olan varlık hakkında ise, böyle bir şey söylenemez.

b) Çocuğun şartı, mahiyetinin tamamı bakımından, babasına denk olmasıdır. Bu demektir ki bu şeyin hakikati bu iki şahıs için de geçerli olan bir hakikat-i nev'iyye (nev' ile ilgili bir hakikat) olmuş olur. Bu ise imkânsızdır. Çünkü onlardan her birini tayin etmek eğer o mahiyetin ayrılmaz vasıflarından ise, o zaman o mahiyetten ancak ve ancak, tek bir şahsın meydana gelmesi gerekir. Eğer, bu tayin etmek, o mahiyetin ayrılmaz vasıflarından değilse, o zaman bu tayin etme işi, o şeyin ayrılması sebebiyle bilinir hale gelmiş olur. Dolayısıyla da o şey, zâtı gereği vâcibü'l-vücûd olan bir ilâh olmuş olmaz. Bu sebeple O'nun zâtı gereği vâcibü'l-vücûd olan bir ilâh olmasının, kendisinin gerçekte tek bir fert olmasını gerektirdiği sabit olmuş olur. O'nun, hakiki manada tek olması ise, kendisinin bir çocuğunun

bulunmasına manidir. Böylece, O'nun tek oluşunun, çocuğunun olmasına mani olduğu kesinlik kazanmış olur.

c) Çocuk ancak, bir çiftten meydana gelir. Çiftlerin ise, mutlaka, aynı cinsten olmaları gerekir. Şâyet O'nun çocuğu olmuş olsaydı, o tek olmaz, tam aksine O'nun eşi, hanımı(!) da, O'nun cinsinden olurdu.

Allah'ın kahhâr olmasının, O'nun çocuğunun olmasına mani olmasına gelince, bu da şöyledir: Çocuğa muhtaç olan, ölen, böylece de, yerini tutabilecek bir çocuğa muhtaç olan kimse demektir. Şu halde, çocuğa muhtaç olan, ölüme yenilmiş kimsedir. Kendisi kahhâr olup da, hiç kimsenin, kendisine hükmedemediği zât hakkında ise, çocuk düşünülmesi imkânsız olur. Bu sebeple *"O, eşi ve benzeri olmayan Allah'tır, birdir ve her şeye hakimdir"* âyetinin, Cenâb-ı Hakk'ın çocuğu olmadığını gösterme hususunda, kesin delillere şamil olan lafızlar olduğu sabit olmuş olur.

Yaratıcı Kudret

خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ يُكَوِّرُ الَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكَوِّرُ النَّهَارَ عَلَى الَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِى لِاَجَلٍ مُسَمًّى اَلَا هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ ﴿٥﴾ خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَاَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْاَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ اَزْوَاجٍ يَخْلُقُكُمْ فِى بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِى ظُلُمَاتٍ ثَلٰثٍ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ فَاَنّٰى تُصْرَفُونَ ﴿٦﴾ اِنْ تَكْفُرُوا فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِىٌّ عَنْكُمْ وَلَا يَرْضٰى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ وَاِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰى ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ اِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿٧﴾

"O, gökleri ve yeri hak ile yarattı. Geceyi gündüzün üstüne doluyor, gündüzü de gecenin üstüne... Ay ve güneşi emre âmâde kılmış, her biri muayyen bir vakit için akıp gitmektedir. Uyan! O, öyle mutlak gâlip, çok bağışlayandır. Sizi bir kişiden yarattı. Sonra ondan da, eşini meydana getirdi. Sizin için, davarlardan sekiz çift indirdi. Sizi, analarınızın karınlarında, üç karanlık içinde, bir yaratılıştan sonra öbür yaratılışla halkedip duruyor. İşte, Rabbiniz olan Allah, budur. Mülk O'nun. O'ndan başka hiçbir tanrı yok. Böyle iken, siz

nasıl olup da (haktan) döndürülüyorsunuz? Eğer küfrederseniz, şüphesiz, Allah sizden müstağnidir. Bununla beraber O, kullarının küfrüne razı olmaz. Eğer şükrederseniz, sizin faydanız için, bundan hoşnut olur. Hiçbir günahkâr, diğerinin günahını çekmez. Nihâyet, hepinizin dönüşü ancak Rabbinizedir. Artık neler yapmakta idiniz, O, size haber verir. Çünkü O, göğüslerin içinde olan her gizliyi hakkıyla bilendir" (Zümer, 5-7).

Bil ki, önceki âyetler, Cenâb-ı Hakk'ın, kendisinin bir, kahhâr ve gâlib, yani kudretinin mükemmel oluşu ile, kendisinin çocuk edinmiş olmaktan münezzeh olduğuna delil getirmektedir. O, bu meseleyi bu hususlara istinat ettirince, bunun peşinden, kudretinin tam müstağni oluşuna delâlet edecek şeyleri zikretmiştir. Bir de, Cenâb-ı Hak, o putların, ilâh kabul edilmelerini tenkit etmiş, bunun peşinden de, nazar-ı dikkate alındığında, ulûhiyyetin tahakkuk edeceği vasıfları getirmiştir.

Ulûhiyyetin Delilleri

Bil ki biz, bu kitabın çeşitli yerlerinde, Allah'ın, ulûhiyyeti ispat sadedinde zikrettiği delillerin ya felekî, ya da unsurî olduğunu beyan etmiştik.

Felekî, semavî deliller olanlara gelince, bunlar şunlardır:

a) Göklerin ve yerin yaratılması... Bunun, kâdir bir ilâhın varlığına pek çok yönden delâlet ettiğini, "اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ" (En'âm, 1) âyetinin tefsirinde açıklamıştık.

b) Gece ve gündüzün hallerinin değişmesi... ki bu husus burada, *"O, geceyi gündüzün üstüne doluyor, gündüzü de gecenin üstüne doluyor"* buyruğunda kastedilmiş olandır. Bu böyledir, zira aydınlıkla karanlık, heybetli iki ordudurlar. Her gün biri diğerine, diğeri de öbürüne galip gelir. Bu hâdise, bunlardan her birinin mağlûp ve makhûr olduğuna ve bunların kendisinin yönetim ve hakimiyeti altında oldukları bir kâhir ve gâlib bulunduğuna delâlet eder. İşte bu kâhir ve gâlib olan, Allah (c.c)'tır. Buradaki **"tekvîr"**den maksat, bunların her birinde, diğerinden noksanlaştığı kadarıyla bir artışın meydana gelmesidir. Gece ve gündüzün tekvîri ile, نَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الْحَوْرِ بَعْدَ الْكَوْرِ *"Geldikten sonra, arkasını dönüp gitmesinden Allah'a sığınırım..."* hadisinde ifâde edilen şey kastedilmiştir. Bil ki, Cenâb-ı Hak işte bu manayı, hem bu ifâdeyle, hem de, *"Geceyi gündüze bürür"* (A'râf, 54),

"Geceyi gündüze sokar" (Hadid, 6) ve *"O, iyice düşünüp ibret almak arzusunda bulunan kimseler ... için gece ile gündüzü birbiri ardınca getirendir"* (Furkân, 82) âyetleriyle açıklamıştır.

c) Yıldızların hallerinin nazar-ı dikkate alınması... Özellikle, güneşle ayın.. Çünkü güneş gündüzün; ay da, gecenin sultanıdır. Bu âlemin pek çok faydaları bu ikisine bağlıdır.

كُلٌّ يَجْرِى لِاَجَلٍ مُسَمًّى *"Her biri muayyen bir vakit için akıp gitmektedir..."* buyruğundaki muayyen vakit, kıyamet günüdür. Çünkü bu iki şey, bu güne kadar sürüp gider. Ama bu gün tahakkuk ettiğinde, onlar da yok olur giderler. Bu ifadenin bir benzeri de *"Güneşle ay toplandı..."* (Kıyame, 9) ifâdesidir. Bu müsahhar kılma ile, bu feleklerin, kıyamete değin, tıpkı sığırın döndürdüğü o dolap gibi, aynı şekilde dönmeleri, o gün geldiğinde ise, kitapların sayfalarının dürülmesi gibi (Enbiyâ, 104), semânın dürülmesi kastedilmiştir.

Cenâb-ı Hak, işte bu üç çeşit felekî delilden bahsedince, اَلَا هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ *"Gözünü aç. O, emrinde mutlak galiptir. Çok bağışlayıcıdır"* buyurmuştur. Ki bu, "Bu büyük kütleleri yaratmak, her ne kadar O'nun azîz, yani kudretinin mükemmel olduğuna delâlet ediyorsa da, ancak ne var ki O, rahmeti, lütfu ve ihsanı büyük ve sonsuz olan, çok affedici bir Rabdir" demektir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, kendisinin, kudretinin büyük olduğunu haber vermesi, O'ndan korkmayı ve çekinmeyi; kendisinin çok affedici olduğunu haber vermesi de, rahmetinin çokluğunu; rahmetinin çokluğu da, ümidi ve O'na karşı şevk duymayı gerektirmiştir.

Allah'ın Ulûhiyyetinin Arzî Delilleri

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu felekî delillere, bu süflî âlemden alınan delilleri de eklemiş ve böylece bu işe, ilkönce insandan bahsederek, خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا *"O, sizi bir kişiden yarattı. Sonra ondan da, eşini meydana getirdi"* buyurmuştur. İnsanın oluşumunun, hür ve irâde sahibi bir ilâha delâlet edişinin izahı, defalarca geçmişti. Buna göre şâyet, "**Hz. Âdem** (a.s) insanlar yaratılmazdan evvel yaratılmışken, daha nasıl Cenâb-ı Hak, *"O, sizi bir kişiden yarattı. Sonra ondan da, eşini meydana getirdi"* diyebilmiştir?" denilirse, âlimler işte bu soruya, birkaç şekilde cevap vermişlerdir:

1) "**Sümme**" kelimesi, iki hâdiseden birisinin, diğerinden sonra olduğunu beyan etmek için kullanıldığı gibi, iki kelâmdan birisinin, diğerinden

sonra söylendiğini beyan etmek için de gelebilir. Bu, meselâ bir kimsenin, "Bugün ne yaptıkların bana ulaştı. Sonra, senin dün yaptığın ise, çok enteresandı" demesi gibidir. Yine birisi, "Ben sana bugün bir şeyler verdim. Sonra, sana dün verdiğim o şey ise, daha çok idi" diyebilir.

2) İfadenin takdiri, "Sizi tek başına yaratılmış bir nefisten; sonra da o nefisten onun eşini yarattı.." şeklinde olabilir.

3) Allah, **Âdem (a.s)**'in zirriyetini, kendi belinden, zerreler halinde çıkardı, bundan sonra da, **Havvâ**'yı yarattı.

Helâl Kılınan Sekiz Eş

Bil ki Allahu Teâlâ, bir yaratıcının (kendisinin) varlığına, insanın yaratılması ile istidlâlde bulununca, bu istidlâlinin peşinden, yine bir yaratıcının varlığına, hayvanların varlığı ile de istidlâlde bulunarak, وَاَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْاَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ اَزْوَاجٍ *"Sizin için, davarlardan sekiz çift indirdi"* buyurmuştur ki, bunlar deve, sığır, koyun ve keçidir. Biz, bu hayvanların, bir yaratıcının varlığına nasıl delâlet ettiklerini, Nahl Sûresi, 5. âyetinin tefsirinde açıklamıştık.

İnzal Tabirinin Kullanılışı

Hak Teâlâ'nın, *"Sizin için ... indirdi"* ifadesinin tefsiri hususunda şu izahlar yapılmıştır.

a) Allah'ın hükmü, takdiri ve kaderi, Levh-i Mahfuz'da olacak her şey yazılı olduğu için, "gökten inme" ile ifade edilmiştir.

b) Her canlı, bitki ile hayatiyetini sürdürür. Bitkiler de ancak su ve toprak ile hayatiyetlerini sürdürebilirler. Su ise esas olarak gökten iner. Böylece de esas itibariyle, bu hayvanlar da sanki gökten inmiş gibidir.

c) Allahu Teâlâ bu hayvanları önce cennette yarattı, daha sonra yere indirdi.

"Sekiz çift" tabiri, "Deve, sığır, koyun ve keçi'den, birer erkek ve dişi olarak sekiz eş demektir." "**Zevc**", beraberinde bir diğeri bulunan her şey için kullanılır. Binâenaleyh bu, tek başına kaldığında "ferd" olur. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Velhasıl ondan, erkek ve dişi, iki zevc (sınıf) çıkarmıştır"* (Kıyame, 39) buyurmuştur.

Ana Karnında Yaratılış

Daha sonra Cenâb-ı Hak, يَخْلُقُكُمْ فِى بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ *"Sizi analarınızın karınlarında ...bir yaratılıştan sonra öbür yaratılışla yaratıp duruyor"* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili bir kaç bahis vardır:

Birinci bahis: Hamza, elif'in ve mim'in kesresiyle **"immihâtikum";** **Kisâî,** hemze'nin kesresi ve mim'in fethasıyla "اِمَّهَاتِكُمْ" **(immehâtikum)** okurlarken; diğer kıraat imamları, elif'in zammesi ve mim'in fethasıyla okumuşlardır.

İkinci bahis: Allahu Teâlâ insanları tek bir şahıstan yani **Âdem** (a.s)'den yarattığını anlatınca, bunun peşi sıra en'âm'ı yaratışından bahsetmiştir. Cenâb-ı Hak, insandan sonra hayvanların en kıymetlileri "en'âm" olduğu için, özellikle bunlardan bahsetmiştir. Daha sonra, bu ikisinin peşinden, insan ile en'âm hayvanları arasında müşterek olan, ana karnında yaratılmış olma durumundan bahsetmiştir. Âyetteki *"Bir yaratılıştan sonra öbür yaratılışla"* ifadesinden murat, Allahu Teâlâ'nın, *"Andolsun biz insanı çamurdan süzülmüş bir özden yarattık. Sonra onu sarp ve metin bir karargâhta bir nutfe yaptık. Sonra o nutfeyi bir alak (rahme tutunmuş bir parça) haline getirdik. Derken bunu bir çiğnem et yaptık. O bir çiğnem eti de kemikler haline getirip, o kemiklere et giydirdik. Sonra onu bir başka yaratılışla inşâ ettik. Sûret verenlerin en güzeli olan Allah'ın şanı ne yücedir"* (Mü'minûn, 12-14) âyetlerinde anlattığı şeylerdir.

Üç Karanlık

Âyetteki, فِى ظُلُمَاتٍ ثَلٰثٍ *"üç karanlık"* tabirinin, ananın karnı, rahmi ve rahimdeki, çocuk kesesi olduğu söylendiği gibi, babanın beli, ananın rahmi ve karnı olabileceği de ileri sürülmüştür ki biz, bu şeyler ile nasıl istidlâl edildiğini (delil getirildiğini), Âl-i İmrân, 6 âyetinin tefsirinde anlatmıştık.

Bil ki Allahu Teâlâ, bu delilleri ortaya koyup açıklayınca, ذٰلِكُمُ اللهُ رَبُّكُمْ *"İşte Rabbiniz olan Allah budur"* buyurmuştur. Bu, "Size diyorum, fiillerinin harikalığını görüp anladığınız bu varlık, Rabbiniz Allah'tır" demektir. Bu âyette, Allah Sübhânehû ve Teâlâ'nın, cüzlerden ve kısımlardan, maddelerden ve mekândan münezzeh olduğuna bir delâlet vardır. Çünkü Hak Teâlâ, kullarına kendi zatını anlatmak istediğinde, bu şeyleri yaratan ve yönetenin, ancak kendisi olduğunu söylemiştir. Eğer O'nun kendisi, parçalardan ve kısımlardan meydana gelmiş bir cisim olsaydı, kendisini bu kısımlar ve parçalardan bahsederek anlatırdı. Ama O'nun kendisini fiilleri, halleri ve eserlerinden bahsederek anlatması, kendini kendi zatının dışındaki birtakım unsurlarla anlatmadır. Halbuki birinci anlatma, ikinci anlatmadan (tariften) daha mükemmeldir. Dolayısıyla şâyet birinci şekil anlatım mümkün olsaydı, Cenâb-ı Hakk'ın ikinci şekli tercih etmesi bir

noksanlık ve kusur olurdu. Bu ise, Allah hakkında câiz (doğru) olmazdı. Böylece bu ikinci şekli tercih etmenin, ancak birinci şeklin imkânsız olması durumunda makul ve yerinde olduğunu anlamış oluyoruz. Bu ise, Allah'ın cisim olmaktan ve birtakım kısımlar ile parçalardan meydana gelmekten çok yüce ve uzak olduğuna delâlet eder.

Hükümranlık O'nundur

Daha sonra Allahu Teâlâ, "لَهُ الْمُلْكُ" buyurmuştur. Bu, hasr (sadece) manasını ifade eder ve "Mülk başkasının değil, ancak O'nundur" demektir. Mülkün, başkasının değil, sadece O'nun olduğu ortaya çıkınca, Allah'tan başka ilahın olmadığını söylemek ve inanmak gerekir. Zira eğer bir başka ilah daha bulunsaydı, bu mülk ya onun da olur, veya olmazdı. Eğer onun da olsaydı, bu durumda onlardan her biri malik ve kâdir olurdu. Böylece de aralarında "temânû" (karşılıklı engelleme) olurdu. Nitekim Cenâb-ı Hak bu hususu, *"Eğer o ikisinde, yani göklerde ve yerde, Allah'tan başka ilahlar olsaydı, onlar fesada uğrar, düzeni bozulurdu"* (Enbiyâ, 22) âyetiyle beyan etmiştir. Bu, muhaldir. Eğer ikincisi için, bu mülkten bir şey yok ise, o zaman o noksan bir varlık olur. Dolayısıyla da ilah olmaya elverişli olmaz. Bu sebeple delil, Allah'tan başka bir "melik" olmadığına delâlet edince, âlemin (kâinatın) ilahının ve bütün mahlûkâtın ma'budunun ancak tek, gerçek, hiçbir şeye muhtaç olmayan, her şey kendisine muhtaç Allahu Teâlâ olduğunun söylenmesi gerekir.

Bil ki Allahu Teâlâ işte bu deliller ile, kendisinin hikmet-kudret ve rahmetinin tam ve mükemmel olduğunu ortaya koyunca, bunun peşi sıra müşrikler ve sapıkların yollarını şu birkaç açıdan çürütme işini yapmıştır:

1) Bu, فَأَنَّىٰ تُصْرَفُونَ *"Böyle iken siz nasıl olup da (haktan) döndürülüyorsunuz?"* cümlesi ile anlatılan husus... Bu âyeti, hem Ehl-i sünnet, hem **Mu'tezile** delil olarak kullanmıştır. Ehl-i sünnet âlimlerimizin bunu delil getirişleri şu şekildedir: "Bu, onların bunca açık seçik şeylerden, kendi kendilerine sapmayıp, aksine onları bu hakikatlerden başkalarının vazgeçirdiği, o başkasının ise ancak Allah olduğu hususunda net bir ifadedir ki, aklî delil de bunu destekler. Çünkü herkes, gerçeğe ve doğruya ulaşmak ister. İnsan buna ulaşamayıp, kendinde cehalet ve sapıklık tahakkuk edince, bu işin onun kendisinden değil, başkasından olduğunu anlıyoruz." **Mu'tezile**'nin istidlâl şekli ise şöyledir: "Hak Teâlâ'nın bu beyanı, bu döndürülüşten ötürü

duyduğu hayreti ifade eder. Binâenaleyh eğer bu döndürme (saptırma) işinin fâili Allah olsaydı, bu taaccüp manasız bir şey olmuş olurdu."

Allah'ın İhtiyaçsızlığı

Daha sonra Allahu Teâlâ, إِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ *"Eğer inkâr ederseniz, şüphesiz Allah sizden müstağnidir"* buyurmuştur ki bu, "Allah, menfaat elde etmek yahut kendisinden bir zararı gidermek için insanları mükellef tutmamıştır. Çünkü Allahu Teâlâ, her şeyden müstağnidir, hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. O'nun hakkında, bir menfaat elde etme ve bir zararı giderme gibi şeyleri düşünmek imkânsızdır" demektir. Şu hususlardan ötürü, Allah'ın her şeyden müstağni olduğunu söylüyoruz:

1) O, hem zâtı, hem de bütün sıfatları bakımından vâcibü'l-vücûd (varlığı zorunlu) olandır. Böyle olan bir varlık ise, mutlak olarak, hiçbir şeye muhtaç olmaz.

2) Eğer O, bir şeye muhtaç olsaydı, bu ihtiyaç ya ezeli, ya sonradan çıkma bir ihtiyaç olurdu. Birinci ihtimal bâtıldır. Aksi halde ezelde, muhtaç olduğu şeyin kendisi tarafından yaratılmış olması gerekirdi ki bu imkânsızdır. Çünkü yaratılmış olma ile ezelî olma birbirine zıttırlar. İkinci ihtimal de olamaz. Çünkü ihtiyaç, bir noksanlıktır. Hakim olan varlığı, herhangi bir şey, kendisinin noksanlığını gerektirecek bir işi yapmaya sevk edemez.

3) Farzedelim ki Allahu Teâlâ hakkında, şehvet, nefret ve ihtiyaç gibi şeylerin söz konusu olup olamayacağı konusunda bir şüphe vardır. Fakat gökleri, yeri, güneşi, ayı, yıldızları, Arş'ı, Kürsî'yi, dört ana elementi (unsuru) ve bunlardan çıkan üç esas varlık çeşidini yaratmaya kâdir olan bir ilahın, (meselâ) Zeyd'in namazından, Amr'ın orucundan istifade etmesinin ve Zeyd'in namazı kılmayışından, Amr'ın oruç tutmamasından zarar görmesinin imkânsız olduğu açık ve kesin olarak malumdur. Böylece, bu anlattığımız şeyler vasıtasıyla, bütün âlemin kâfir olması ve cehaletlerini sürdürmeleri halinde bile, Allah'ın onlara hiçbir ihtiyacı olmadığı, müstağni olduğu anlaşılır.

Küfre Râzı Değil

Daha sonra Allahu Teâlâ وَلَا يَرْضَى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ *"Bununla beraber O, kullarının küfrüne râzı olmaz"* yani "O, her ne kadar hiç kimsenin imanı kendisine fayda, ve hiç kimsenin inkârı kendisine zarar vermediği halde, yine de küfre râzı olmaz, onun olmasını istemez" buyurmuştur. **Cübbâî** bu âyeti şu iki açıdan kendine delil getirmiştir:

a) **Cebriye** (Ehl-i sünneti kastediyor), "Kulların küfrünü de Allah yaratmıştır. Binâenaleyh bu küfür (inkâr), Allah'ın yarattığı bir şey olması açısından doğru ve haktır" demektedirler. Eğer durum onların dediği gibi olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hak, onu kendisi yarattığı için, küfre râzı olmuş olurdu. Bu mana ise, bu âyete zıttır.

b) Eğer küfür, Allah'ın takdiri ve kazası ile olmuş olsaydı, o zaman bizim de küfre râzı olmamız gerekirdi. Çünkü "Allah'ın kazasına rızâ" vaciptir. Ümmet, "küfre râzı olmanın küfür" olduğu hususunda müttefik olduğuna göre, bu işin Allah'ın kazasıyla olmadığı ve Allah'ın rızasına uygun olmadığı sâbit olmuş olur."

Cübbâî'ye Cevap

Ehl-i sünnet âlimlerimiz, Cübbâî'nin bu istidlâllerine cevap vererek şunları söylemişlerdir:

a) Kur'ân'ın âdeti, "kullar" ifadesini mü'minler için kullanma şeklinde cereyan eder. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Yeryüzünde ağırbaşlı olarak yürüyen Rahmanın kulları..."* (Furkan, 63); *"Allah'ın kullarının içtiği bir göze..."* (İnsan, 6) ve *"Benim kullarım üzerinde senin (ey şeytan) bir tesirin olamaz"* (Hicr, 42) buyurmuştur. Buna göre, *"O, kullarının küfrüne râzı olmaz"* cümlesi, "O, mü'min kulları için küfre râzı olmaz" manasında olur. Bu mana ise, biz Ehl-i sünnetin inancına zarar vermez.

b) Küfrün, Allah'ın iradesiyle olduğunu söylüyoruz. Ama küfrün, Allah'ın rızası ile olduğunu söylemiyoruz. Çünkü *"rızâ"* o şeyi övmek, yapılışını medh-ü senâ etmek demektir. Zira Hak Teâlâ, *"Şüphesiz Allah mü'minlerden râzı oldu..."* (Fetih, 18) buyurmuştur ki bu, "Allah o mü'minleri över, medh-ü senâ eder" demektir.

c) Allah kendisine rahmet etsin, babam **Ziyâüddîn Ömer** şöyle derdi: "Rızâ, kınamamak ve karşı gelmemek demektir. Bu ise irâde etmek demek değildir. Bunun delili, **İbn Düreyd**'in "رضيت قسرًا وعلى القسر رضًا * من كان ذا سخط على ضرف القرض" sözüdür. O, bu şiirinde rızanın, zorlama ile birlikte bulunacağını kabul etmiştir. Bu da, bizim dediğimiz hususa delâlet eder.

d) Farzedelim ki "rızâ", bir şeyi irâde etmek (istemek) manasınadır. Ama âyetteki *"O, kullarının küfrüne râzı olmaz"* ifadesi genel bir ifadedir. Binâenaleyh bu, Allahu Teâlâ'nın, kâfirin küfrünü irâde ettiğine delâlet eden âyetlerle tahsis edilir (sınırlandırılır). Bu tıpkı, *"Siz ancak Allah'ın dilediği şeyleri dilersiniz"* (İnsan, 30) âyetinde olduğu gibidir. Allah en iyi bilendir.

Şükre Râzı Olur

Daha sonra Cenâb-ı Allah وَإِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ *"Eğer şükrederseniz, sizin için bundan hoşnut olur"* buyurmuştur. Allah küfre rızası olmadığını bildirince, şükürden râzı olduğunu beyan etmiştir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kıraat âlimleri, "يَرْضَهُ" kelimesinde "**hû**" zamirini şu üç değişik şekilde okumuşlardır:

1) **Nâfî, Ebû Amr, İbn Âmir, Âsım, Hamza,** bunu zammeli olarak ve "ihtilâs" ile okumuşlardır.

2) Bir diğer rivâyete göre **Ebû Amr** ve **Hamza,** tahfif (kolaylık için), bunu sükûn ile okumuşlardır.

3) Yine bir diğer rivâyete göre **Nâfî** ve **İbn Kesir, İbn Âmir, Kisâî,** bunu zamme ve "**işbâ'** " ile okumuşlardır. **Vâhidî** (r.h) şöyle der: "Kıraat imamlarından, bu zamire vâv ekleyecek kadar, bunu işbâ' ile okuyanlar var. Çünkü "hû"dan önceki harf harekeli olunca, tıpkı "لَهُ ضَرَبَهُ" daki **hâ**'lar gibi olur. Dolayısıyla bunlar, bütün kıraat imamlarınca işbâ' ile okunduğuna göre, bu "**hâ**" da böyle okunabilir. Yine kıraat imamlarından **hâ**'yı harekeli okuyup, bunu sanki önünde **vâv** varmış gibi çekmeyenler de vardır. Çünkü bu kelimenin aslı, "يَرْضَاهُ" şeklindedir. Cezmden ötürü hazfedilen elif'in, bu hazfi vâcip değildir. Dolayısıyla sanki var gibi hükmündedir. Elif varken nasıl vâv getirmek câiz değilse, işte burada da böyledir.

İKİNCİ MESELE

"**Şükr**", söz, inanç ve amelden mürekkep bir haldir. Söz, nimetin olduğunu ikrar etmek; inanç, o nimetin, nimeti veren o Zat'tan çıktığına inanmaktır.

Suçun Şahsîliği

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ *"Hiçbir günahkâr diğerinin günahını çekmez"* buyurmuştur. **Cübbâî** şöyle der: "Bu, Allahu Teâlâ'nın hiç kimseye, başkasının fiilinden ötürü azap etmeyeceğine delâlet etmektedir. Eğer kâfirlerin fiilini Allah yapmış ve yaratmış olsaydı, onlara bu fiillerden ötürü azap etmesi câiz olmazdı. Yine atalarının günahı yüzünden torunlara azap etme de câiz değildir. Ama Ehl-i sünnet bunun aksini

söylüyor. Âkilenin (yani suçlunun akrabalarının), diyeti ödemesini kabul etmeyenler de bu âyeti delil getirmişlerdir.

Dönüş Allah'adır

Allahu Teâlâ sonra, ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ *"Nihâyet, hepinizin dönüşü ancak Rabbinizedir"* buyurmuştur. Bil ki biz, insan için en önemli şeylerin, mümkün olduğu kadar yaratanını tanıması, bu dünya hayatında kendisine zararlı ve faydalı şeyleri, ölümden sonraki hallerini öğrenmek olduğunu defalarca anlattık. Dolayısıyla bu âyette, gerek ulvî âlem, gerek süflî âlemden olmak üzere, Allah'ın kudretinin, ilminin ve hikmetinin mükemmelliğine delâlet eden pek çok deliller vardır. Cenâb-ı Hak, daha sonra şükretmeyi emretmiş ve küfrü nehyetmiş; peşi sıra da, *"Nihâyet, hepinizin dönüşü ancak Rabbinizedir"* buyurarak, insanın ölüm sonrası hallerini anlatmıştır. Bu ifadeyle ilgili bir kaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Müşebbihe, "ilâ" edatına tutunarak, âlemin ilahının bir cihette bulunduğu görüşüne yol bulmaya çalışmıştır ki, biz buna defalarca cevap vermiştik.

İKİNCİ MESELE

Bir topluluk da, bu ruhların bedenlerden önce de var olduğunu iddia etmiş ve bu âyet ile diğer âyetlerde bulunan "rücû-geri dönmek" kelimesine tutunmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyet, ba's ile kıyametin ispatına, vaki olacağına delâlet etmektedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ *"Artık neler yapmakta idiniz, O, size haber verir"* buyurmuştur. Bu ifade, günahkâr için bir tehdit, mutî için ise bir müjdedir. Cenâb-ı Hakk'ın اِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ *"Çünkü O, göğüslerin içinde olan her gizliyi hakkıyla bilendir"* cümlesi ise, önceki ifadenin bir illeti (sebebi) gibidir. Yani, "Amellerinizi size haber vermesi, O'nun için mümkündür. Çünkü O, bütün malûmatı bilendir. Binâenaleyh O, sizin kalplerinizdeki davet edici sebeplerle alıkoyucu şeyleri de bilir" demektir. (Nitekim) Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: اِنَّ اللهَ لَا يَنْظُرُ اِلٰى صُوَرِكُمْ وَلَا اِلٰى اَقْوَالِكُمْ وَلٰكِنْ يَنْظُرُ اِلٰى قُلُوبِكُمْ وَاَعْمَالِكُمْ *"Muhakkak Allah sizin hizmetlerinize ve sözlerinize bakmaz; fakat O, sizin kalplerinize ve amellerinize bakar."*[18]

18 **Müslim**, Birr, 33,34 (4/1987).

Farz Olan Bilgi

وَاِذَا مَسَّ الْاِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَا رَبَّهٗ مُنِيبًا اِلَيْهِ ثُمَّ اِذَا خَوَّلَهٗ نِعْمَةً مِنْهُ نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُوٓا اِلَيْهِ مِنْ قَبْلُ وَجَعَلَ لِلّٰهِ اَنْدَادًا لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِهٖ قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا اِنَّكَ مِنْ اَصْحَابِ النَّارِ ﴿٨﴾ اَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ اٰنَآءَ الَّيْلِ سَاجِدًا وَقَآئِمًا يَحْذَرُ الْاٰخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهٖ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ اِنَّمَا يَتَذَكَّرُ اُولُوا الْاَلْبَابِ ﴿٩﴾

"İnsana bir zarar dokunduğu zaman o, Rabbine, bütün (varlığı ile) O'na dönerek, yalvarır. Sonra ona kendinden bir nimet verdiği vakit ise, evvelce O'na yalvardığını unutur. Allah'a, O'nun yolundan saptırmak için, eşler katmaya başlar. De ki: "Küfrünle biraz eğlenedur! Çünkü sen, muhakkak cehennemliklerdensin!" Âhiret (azabı)ndan korkarak, Rabbinin rahmetini umarak gecenin saatlerinde secdeye kapanır, kıyamda durur bir halde taat ve ibadet eden kimsenin durumu böyle midir? De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak temiz akıl sahipleridir ki, hakkıyla düşünür" (Zümer, 8-9).

Bil ki, Cenâb-ı Hak şirkin çürüklüğünü bildirip, kendisine ibadet edilmesi gerekenin Allah olduğunu açıklayınca, bu âyette de, putlara tapan o kâfirlerin yolunun tutarsız olduğunu beyan etmiştir. Bu böyledir, çünkü, onlara herhangi türden bir zarar dokununca onun izalesi için ancak Allah'a yönelirler. Bu sıkıntı ve zarar onlardan zâil olup gidince de, yeniden putlara tapmaya başlarlar. Şu bilinmektedir ki onlar, zarar bulunduğu zaman Allah'a yönelirler; zira, hayır ve zarar iletmeye kâdir olan ancak O'dur. Bazı durumlarda durumun böyle olduğunu bilince, onların, bütün durumlardan bunun böyle olduğunu itiraf etmeleri vacip olur. İşte böylece, onların bu konudaki yollarının çelişik olduğu sabit olmuş olur.

Musibet Zamanında Rabbe Dönüş

Cenâb-ı Hakk'ın, وَاِذَا مَسَّ الْاِنْسَانَ *"İnsana... dokunduğu zaman"* ifadesine gelince, buradaki, "insan" ile, **Utbe b. Rebîa,** vb. muayyen kimselerin

kastedildiği söylendiği gibi, yine bu âyette, daha önce zikredilmiş olan kâfirin kastedildiği de söylenmiştir. Çünkü ifade, daha önce geçmiş olan malûm bir şey hakkında varid olmuştur.

Âyetteki "**durr**", ister bedeni, ister malı, ister ailesi, isterse çocukları hakkında olsun, hoşlanılmayan bütün durumlar bunun kapsamına dahildir. Zira lafız, mutlak olup, onu kayıtlamanın anlamı yoktur. دَعَا رَبَّهُ *"O, Rabbine... yalvarır"* ifadesi ise, "Rabbine sığındı ve O'na nida etti. O sıkıntıyı O'ndan başkasının kaldırabileceğini de ummadı" anlamındadır. İşte bundan dolayı, مُنِيبًا اِلَيْهِ *"O'na dönerek"* buyurmuştur. Yani, "Bu zararın ve sıkıntının izâlesi hususunda sadece O'na dönerek ve rücû ederek" demektir. Zira, "**inâbe**" mastarı, dönmek ve rücû etmek anlamına gelir.

"ثُمَّ اِذَا خَوَّلَهُ نِعْمَةً مِنْهُ" âyetindeki "خَوَّلَهُ" (havvelehû) kelimesi, *"ona verdi"* anlamındadır. **Keşşâf sahibi** şunu demiştir: "Bu kelimenin hakikatine dair iki izah şekli bulunur:

1) Bu, "Allah onu, bir malın gözeticisi ve sahibi kıldığında" demektir. Bu deyim Arapların, bir kimse, malı iyice görüp gözetmeyi, ona bakmayı taahhüt edip taahhüdünü ifa ettiği zaman, onun hakkında kullanılan, هُوَ خَائِلُ مَالٍ وَخَالُ مَالٍ "O, malı iyi koruyup gözeten, ıslah edendir" deyiminden alınmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet edilen şu haber de bunun gibidir: اَنَّهُ كَانَ يَتَخَوَّلُ اَصْحَابَهُ بِالْمَوْعِظَةِ *"O, ashabına öğüt vermek için elverişli durumlarını kollardı."*

2) Bu, "onu, gururlanır ve iftihar eder duruma getirdiği zaman" demektir ki, o zaman kelime, "iftihâr etti ve kendinde bir şeyler vehmetti" anlamında olan "خَالَ - يَخُولُ" kelimesinden iştikak etmiş olur. Nitekim bu manada olmak üzeredir ki, Araplar şunu demiştir: اِنَّ الْغَنِيَّ طَوِيلُ الذَّيْلِ مَيَّاسٌ "Muhakkak ki zenginin etekleri yerde sürünür ve o, gururlanarak yürür."

Nisyan'dan Maksat

Daha sonra Cenâb-ı Hak, نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُوا اِلَيْهِ مِنْ قَبْلُ *"Evvelce O'na yalvardığını unutur"* buyurmuştur. Yani, "Daha önce kendisine yalvarıp yakardığı Rabbini unutur" demektir. Buradaki "**mâ**" edatı "وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰى" (Leyl, 3) "وَلَا اَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا اَعْبُدُ" (Kâfirûn, 3) ve "فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ" (Nisa, 3) âyetlerindeki "**mâ**" gibi, "**men**" anlamındadır. Mananın, "İzale etmesi için kendisinden ötürü Allah'a yalvarıp yakardığı o sıkıntı ve belâyı unuttu" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Âyetteki "نَسِيَ" (nesiye) *"unuttu"* kelimesinden maksat, "Daha önce hiç O'na yönelmemiş gibi, O'na duâ

etmeyi terk etti" manasıdır. Bununla şâyet, hakiki anlamda unutmak manasını kastetmiş olsaydı, bundan ötürü onu kınamazdı. Bundan muradın, "Feryât etmemesi (gerektiği)ni, O'ndan başka ilâh olmadığını unuttu da, böylece, Allah'la beraber başka ortaklar edinmeye başladı" manasının olduğu da söylenmiştir.

Daha sonra وَجَعَلَ لِلّٰهِ اَنْدَادًا لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِهِ *"Allah'a, O'nun yolundan saptırmak için, eşler katmaya başlar"* kısmı ile ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Kıraat Farkı**

İbn Kesîr, Ebû Amr, yâ'nın fethasıyla **"li yadılle"**; geriye kalanlar da, "başkasını saptırmak için" anlamında yâ'nın dammesiyle, **"li yudılle"** şeklinde okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Maksat şudur: Allahu Teâlâ, aklı başında olan bu kimselerin, bu iki durumdaki çelişkilerin ne denli şaşırtıcı olduğuna dikkat etmelerini ister. Onlar, bir sıkıntı anında, Allah'tan başka ilticâ makamı olmadığına inanırlar, ama kendilerine nimetler verildiği zaman ise, O'nunla beraber, başka ilâhlar edinmeye dönerleri... Şurası malumdur ki, Allahu Teâlâ hayra ve şerre sadece o kâdir ve muktedir olduğu için, sıkıntı ve belâ anlarında sadece kendisine ilticâ edilen olduğunda, bu hal ve manâ, rahatlık ve huzur vakitleri için de geçerlidir. Onların bu iki vakitteki durumlarının anlatılmasında, onların çelişki içinde bulunduklarını ve akıllarının kıt olduğunu, ortaya koymayı gerektiren bir maksat bulunur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِهِ" ifadesinin manası, "O, sadece kendisini saptırmakla yetinmez. Bilakis, ister fiiliyle olsun, ister sözle, o, başkasını da kendisine ortak olmaya, ona katılmaya çağırır. Böylece, günahı arttıkça artar" şeklindedir. "لِيُضِلَّ" kelimesindeki **lâm,** "لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا" (Kasas, 8) âyetindeki lâm gibi, "akıbet lâmı"dır. Cenâb-ı Hak, onların bu çelişkili fiilini nakledince, onları tehdit etmek üzere şöyle buyurdu: قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا *"Deki: "Küfrünle biraz eğlenedur."* Bundan kastedilen, emir manası değildir. Bilâkis, men ve nehiy olup, dünyadaki menfaatlenmesinin az olup, varacağı yerin de cehennem olduğunu ona anlatmak ve bildirmektir.

Allahu Teâlâ, müşrikler ile sapıkların sıfatlarını ve onların, Allah'tan başkalarına tutunmalarını anlatınca, bunun peşinden, ancak Allah'a rücû eden, Allah'ın lütfundan başkasına itimat etmeyen hak ehli, mü'minlerin

durumunu anlatmak üzere اَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ اٰنَاءَ الَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا *"Yoksa, o, "... gecenin saatlerinde secdeye kapanır, kıyamda durur bir halde taat ve ibâdet eden kimsenin durumu böyle midir?"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfî, İbn Kesîr ve **Hamza,** bu ifadeyi şeddesiz mim ile "اَمَنْ" (e men); geriye kalanlar da, şedde ile "اَمَّنْ" (em men) diye okumuşlardır. Şeddesiz okunması halinde bunun iki izah şekli vardır:

1) Buradaki elif, istifham elifi olup, "men"in başına gelmiştir. Cevap mahzûf olup takdiri, كَمَنْ لَيْسَ كَذٰلِكَ *"Şöyle şöyle olan, böyle olmayan gibi midir?"* şeklindedir. Cevâbın, "Allah'a ortaklar tutan gibi midir?" şeklinde olduğu, ancak, daha önce zikri geçmiş olan ifade ile yetinildiği de söylenmiştir.

2) "اَمَنْ"deki elif'in nidâ elifi olması... Buna göre sanki, "Ey cennet ehlinden olan itaatkâr kimse!.." denilmiştir. Şeddeli okunmasına gelince, **Ferrâ** şöyle demiştir: "İfadenin aslı, "اَمْ مَنْ" şeklinde olup, mîm mîm'e idğâm edilmiştir." Buna göre buradaki "**em**" edâtı, senin اَزَيْدٌ اَفْضَلُ اَمْ عَمْرٌو "Zeyd mi daha faziletlidir, yoksa Amr mı?" sözündeki "**em**" edâtı gibi olmuş olur.

İKİNCİ MESELE: **Kunût**

Kânit, farz olan tâat ve ibadetleri yapan kimsedir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَفْضَلُ الصَّلَاةِ صَلَاةُ الْقُنُوتِ *"Namazın en efdali içinde kunût olan namazdır"*; bu, namazda, kıyamda durmaktır. Sabah namazında kunûtta bulunmak da, bu manadadır. Çünkü kişi, ayakta bulunduğu halde, duâ eder. **İbn Ömer** (r.a): "Ben kunût'un manasının Kur'ân okuma, uzun uzun kıyamda durmadan başka manaya geldiğini bilmiyorum" dediği, sonra da, bu âyeti okuduğu; **İbn Abbas** (r.a)'tan, Cenâb-ı Hakk'ın, "كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ" (Bakara, 116) âyetinden dolayı, "kunût, Allah'a tâatte bulunmaktır" ve **Katâde**'den de, "اَنَاءَ اللَّيْلِ" deyiminin, "Gece saatleri; onun başı, ortası ve sonu boyunca.." manasında olduğu rivâyet edilmiştir.

Gece İbadetinin Fazileti

Bu lafızda, gece ibadete durmanın faziletine ve onun, gündüz ibadete durmaktan daha üstün olduğuna bir dikkat çekme bulunur. Bazı açıklamalar da bunu teyit eder;

1) Gece ibâdeti, gözlerden daha saklıdır. Bu sebeple, riyadan da çok uzak olur?

2) Karanlık, görmeyi engellerken, insanların uykuda olmaları da, duyulmaya mani olur. Kalp, haricî hallerle meşgûliyetten uzak olunca, esas arzu edilmesi gereken (aslî matluba) döner ki bu da, Marifetullâh ve O'na kulluk hizmetidir.

3) Gece, uyku zamanıdır. Uykuyu terk etmekte, ağır ve zor olur. Bu vakitte yapılan ibadetin sevabı da daha çok olur.

4) Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: *"Şüphesiz, gece kalkışı (kalp ile uzuvlar arasında) tam bir uyuma ve sağlam bir kıraate daha elverişlidir"* (Müzzemmil, 6) buyurmuştur. Âyetteki, **"sâciden"** kelimesi, hâl'dir. Bu kelimeler, peşpeşe gelen iki haber olmak üzere, **"sâcidun"** ve **"kâimun"** şeklinde de okunmuştur. Aradaki vâv ise, iki sıfatın arasını birleştirmek için gelmiştir.

Bil ki bu âyet, pek çok acîb sırlara delâlet etmektedir:

Âyetteki Bazı Sırlar

1. Bu âyete, amel'in zikredilmesiyle başlanmış, ilmin zikredilmesiyle de bitirilmiştir. Amel'e gelince, bu, kişinin itaatkâr, sâcid ve kâim olmasıdır. İlme gelince, bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hiç, bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"* buyruğudur. Bu ifade, insanın kemâlinin bu iki maksûdun gerçekleşmesine bağlı olduğunu gösterir. Çünkü amel, başlangıç; ilim ve mükaşefe ise, nihâyet ve sonuçtur.

2) Allahu Teâlâ, amelden yararlanmanın, ancak insan, ona devam ettiği sürece meydana geleceğine dikkat çekmiştir. Çünkü **"kunût"**, kişinin, kendisine vâcip olan tâatleri yapmasını ifade eder. Bu da, amelin ancak, insan ona devam ettiği sürece faydalı olacağını gösterir. Âyetteki, "سَاجِدًا وَقَائِمًا" kelimeleri amellerin çeşidine; *"âhiret (azabın)dan korkarak, Rabbinin rahmetini umarak (...)"* ifadesi de, insan amellere devam ettiğinde ona önce, kahr ve korku makamının tecellî ettiğine işarettir. *"Âhiret (azabı) ndan korkarak.."* ifadesi, bunu gösterir. Bundan sonra ise rahmet makamı gelir ki, *"Rabbinin rahmetini umarak"* ifadesi de bunu gösterir. Sonra da, mükâşefe nevileri meydana gelir ki, *"Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"* âyeti de bunu gösterir.

Recâ'nın Havf'a Galibiyeti

3) Cenâb-ı Hak, korku makamından da, *"âhiret azabından korkarak..."* diyerek bu korkuyu kendisine nisbet etmemiştir. Ümit makamında ise, *"Rabbinin rahmetini umarak"* buyurmuş ve bu ümidi kendisine nisbet

etmiştir ki Allah'ın huzurunda olmaya, recâ (ümit) tarafının daha uygun olduğuna delâlet eder.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"Gecenin saatlerinde secdeye kapanan... kimse (gibi) midir?" âyeti ile, **Hz. Osman** (r.a)'ın kastedildiği, çünkü onun tek bir rekâtla bütün geceyi ihyâ ettiği ve tek rekâtta bütün Kur'ân'ı okuduğu söylenmiştir. Ama doğru olan, bu ifade ile, böyle olan herkesin kastedilmiş olmasıdır. Buna böyle mana verilmesi halinde, içine hem **Hz. Osman** (r.a), hem de başkaları girmiş olur. Çünkü âyet, **Hz. Osman** (r.a)'a hasredilmemiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bu âyette bir hazfin bulunduğunda bir şüphe yoktur. Buna göre kelamın takdiri, "taat ve ibadet eden kimse, başkası gibi midir?" şeklindedir. Sözden anlaşıldığı için bu kısmın hazfi makul ve yerindedir. Zira Allahu Teâlâ, bundan önce kâfirden bahsetmiş, bunun peşinden de, *"Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"* buyurmuştur. Buna göre âyetin manası, "sıfatları ve özellikleri, gecenin saatlerinde secde ve kıyam etmek suretiyle itaatkârlık olan, bilen kimseler, ancak belâ ve korku anında Allah'ın birliğine inanan, rahat ve boş zamanlarında ise müşrik olanlarla hiç bir olur mu?" şeklindedir. Dolayısıyla bu takdiri yaptığında, âyetten kastedilen mana ortaya çıkmış olur. Cenâb-ı Hak, kâfirleri *"bilmeyenler"* diye tavsif etmiştir. Çünkü onlara her ne kadar bilme vasıta ve organlarını vermiş ise de, onlar ilim elde etmekten, bilmekten yüz çevirmişlerdir. İşte bu sebepten ötürü Hak Teâlâ onları, akılları ve kalplerinden istifade etmedikleri için sanki akıl sahibi olmayanlar sırasına koymuştur.

İlmin Önemi

Allahu Teâlâ'nın, قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ *"De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"* hitabı ilmin fazileti ile ilgili önemli bir dikkat çekiştir. Bu hususu, *"Âdem'e bütün isimleri öğretti"* (Bakara, 31) âyetini tefsir ederken, alabildiğine anlattık. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Hak Teâlâ, *"bilenler"* ifadesiyle, bahsi geçenleri, yani *"taat ve ibadet eden"* kimseleri; *"bilmeyenler"* ifadesiyle de, böyle olmayan kimseleri kastetmiştir. Böylece, "**kânitu**" (yani taat ve ibadet edenleri) "âlimler" saymıştır ki bu, ameli olmayanın, gerçek âlim olamayacağına dikkat çekmedir." **Keşşâf sahibi** sözüne şöyle devam eder: "İşte bu âyette, ilimleri az olup, sonra da itaat ve ibadette bulunmayıp, hem o ilimlerinde aldanan, hem de dünya

hususunda fitneye düşen kimseler için büyük bir kayıp vardır. O halde bunlar, Allah katında câhil kimselerdir."

Daha sonra Allahu Teâlâ, اِنَّمَا يَتَذَكَّرُ اُولُوا الْاَلْبَابِ *"Ancak temiz akıl sahipleridir ki, hakkıyla düşünür"* buyurmuştur ki bu, "Âlimler ile cahiller arasındaki büyük farkı, yine ancak temiz akıl sahipleri anlar" demektir. Âlimlerden birisine "Sizler, ilmin maldan daha üstün olduğunu söylüyorsunuz. Ama ilim adamlarını, kralların ve zenginlerin kapılarında görüyoruz. Bunların, âlimlerin kapılarına gittiklerini görmüyoruz" denilmiş. Buna o âlim, "Bu da ilmin üstün olduğuna delâlet eder. Çünkü âlimler, maldaki-zenginlikteki menfaati anlamış ve dolayısıyla bunun (ilmin) peşine düşmüştür. Cahiller ise, ilmin faydasını anlamadıkları için, ilmin peşine düşmemişlerdir" diye cevap vermiştir.

İhlas

قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمْ لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا فِى هٰذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ وَاَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةٌ اِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ اَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿١٠﴾ قُلْ اِنِّىٓ اُمِرْتُ اَنْ اَعْبُدَ اللّٰهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ ﴿١١﴾ وَاُمِرْتُ لِاَنْ اَكُونَ اَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ ﴿١٢﴾ قُلْ اِنِّىٓ اَخَافُ اِنْ عَصَيْتُ رَبِّى عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ ﴿١٣﴾ قُلِ اللّٰهَ اَعْبُدُ مُخْلِصًا لَهُ دِينِى ﴿١٤﴾ فَاعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ مِنْ دُونِهِ قُلْ اِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوٓا اَنْفُسَهُمْ وَاَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اَلَا ذٰلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ ﴿١٥﴾ لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ وَمِنْ تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ ذٰلِكَ يُخَوِّفُ اللّٰهُ بِهِ عِبَادَهُ يَا عِبَادِ فَاتَّقُونِ ﴿١٦﴾

"De ki: "Ey iman eden kullarım, Rabbinizin azabından korkun. Bu dünyada iyi hareket edenler için bir güzellik vardır. Allah'ın arzı geniştir. Elbette sabredenlere ecirleri hesapsız ödenecektir." De ki: "Ben, Allah'a, O'num dininde ihlaslı olarak, ibadet etmekle emrolundum. Bana Müslümanların ilki olmam emrolundu." De ki: "Eğer ben Rabbime isyan edersem, gerçekten o büyük günün azabından korkarım." De ki: "Ben, dininde O'na muhlis olarak, ancak Allah'a ibadet ederim. Artık siz de, O'nu bırakıp dilediğinize tapın!" De ki: "Gerçekten hüsrana düşenler, kendilerini de, mensuplarını da

ziyana uğratanlardır." Dikkat et ki bu, apaçık hüsrânın tâ kendisidir. Onların hem üstlerinde, hem de altlarında ateşten tabakalar vardır (olacaktır). İşte Allah, kullarını bununla korkutuyor: "Ey kullarım, benden korkun" (Zümer, 10-16).

Bil ki Allahu Teâlâ, bilenlerle bilmeyenler arasında eşitlik olmadığını beyan edince, bunun peşinden Peygamberi'ne, mü'minlere şu tür ifadelerle hitap etmeyi emretmiştir.

Birincisi: قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمْ *"Ey iman eden kullarım, Rabbinizden ittikâ edin"* hitabıdır. Bu, "Allah, mü'minlere, imanlarına takvayı eklemelerini emrediyor" demektir. Bu, kişinin günah işlediği zaman imanının kaldığına delâlet eden birinci derecede delillerdendir. **Kâdî**: "Allah onlara, imanlarının boşa gitmemesi için, takvaya ermelerini de emretmiştir. Çünkü onlar büyük günahlardan korundukları müddetçe, kendilerine mükâfat verilir. Büyük günahlara yöneldikleri zaman ise, mükâfatları silinir" der. **Kâdî**'ye şöyle denebilir: "Bunun, senin görüşünün zıddına delâlet etmesi daha uygun düşer. Çünkü Allahu Teâlâ, mü'minlere takvayı emredince bu, o kimsenin takvası olmadığı zamanda da mü'min olmaya devam ettiğine delalet eder ki bu, fasıklığın (günahkârlığın) imanı yok etmeyeceğine delâlet eder."

Hasene (İyilik)

Bil ki Allahu Teâlâ, mü'minlere ittikayı (takvayı-korkuyu) emredince onlara, bu takvanın faydalarını da bildirerek, لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا فِى هٰذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ *"Bu dünyada iyi hareket edenler için, bir iyilik vardır"* buyurmuştur. *"Bu dünyada"* kaydının, hem *"iyi hareket edenler"*, hem de *"güzellik vardır"* ifadesiyle ilgili olması muhtemeldir. Birincisiyle ilgili olmasına göre âyet, "Bu dünyada iken o iyi hareket eden, muhsinlerden olan herkes için, âhirette bir hasene (mükâfat) vardır. O mükâfat da cennete giriştir" manası gelir. Buradaki "hasene" (iyilik) kelimesinin nekire getirilmesi, o hasenenin (mükâfatın) büyüklüğünü anlatmak içindir, yani "Aklın, onun mükemmelliğinin künhüne ulaşamayacağı bir hasene" demektir. Bunun, ikincisiyle ilgili olmasına göre ise, "Muhsinler için, bu dünyada bir iyilik (mükâfat) vardır" manasındadır. Bu görüşte olanlar, "O güzellik de sıhhat ve afiyettir" (huzurdur)" demişlerdir. Bence evlâ olan, bu ifadenin Hz. Peygamber (s.a.s)'in, ثَلَاثَةٌ لَيْسَ لَهَا نِهَايَةٌ: اَلْاَمْنُ وَالصِّحَّةُ وَالْكِفَايَةُ *"Üç şeyin sonu-sınırı yoktur:*

Emniyet, sıhhat ve kifâyet (yeterli maîşet..)" hadis-i şerifinde bahsedilen bu üç şey manasında alınmasıdır. Bazı kimseler birinci görüşün daha uygun olduğunu ileri sürerek şu delilleri getirmişlerdir:

1) "**Hasene**" kelimesinin nekire oluşu, sonsuzluğa, yüksekliğe ve yüceliğe delâlet eder. Bu durum ise, dünya hallerine uygun düşmez. Çünkü dünyanın her şeyi değersiz ve sonludur. Dolayısıyla bu özellikler, âhiret hallerine uygun düşer. Çünkü âhiret halleri kıymetlidir, son bulmaktan ve sona ermekten uzaktırlar.

2) Allah'ın birliğine inanıp, sâlih ameller işleyerek iyi hareket etmiş olan, yani muhsin olanlara verilecek mükâfatlar ancak âhirette verilecektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"İşte bu gün her nefse kazandığı şey tastamam verilecektir"* (Mü'min, 17) buyurmuştur. Hem sonra, sıhhat, emniyet ve yeterli maîşet gibi dünya nimetleri kâfirler için de söz konusudur. Üstelik bu nimetlerin kâfirler için oluşu, mü'minlere nispetle daha çok ve daha ileridir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s): اَلدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَجَنَّةُ الْكَافِرِ *"Dünya mü'min için bir hapishane, kâfir için bir cennettir"*[19] buyurmuştur. Cenâb-ı Hak da, *"Eğer (bütün) insanlar (küfre imrenecek) bir tek ümmet haline gelmeyecek olsalardı, Rahman'ı inkâr edenlerin evlerinin tavanlarını, çıkacakları merdivenleri... gümüşten yapardık"* (Zuhruf, 33) buyurmuştur.

3) "Bu dünyanın iyilikleri ancak iyilik yapanlar (muhsinler) içindir" manasında olmak üzere, âyetteki bu kelime, hasr ifade etmiş olur. Bu ise, olamaz. Fakat bu âyetteki "**hasene**" kelimesini, âhiretteki mükâfat manasına alırsak, âyetteki hasr yerini bulmuş olur. Dolayısıyla bunu âhiret iyilikleri manasına almak daha evlâdır.

Allah'ın Arzı Geniştir

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاَرْضُ اللهِ وَاسِعَةٌ *"Allah'ın arzı geniştir"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili olarak şu iki görüş var:

a) Bu, "iyilik yapmada (muhsinlikte) kusur edenler için bir mazeret kapısı yoktur. Öyle ki, eğer bunlar, bu işi kendi vatanlarında ve kendi yurtlarında olmaları şartına bağlayıp, gayretleri iyi işlere sarf edememe babında, imkân bulamadıklarını ileri sürerlerse, onlara "Allah'ın arzı geniş, beldeleri çoktur. Binâenaleyh bulunduğunuz yerlerden, taat ve ibadetlerinizi tam yapabileceğiniz beldelere göçün. İyiliklerine iyilik, taatlerine taat katma maksadıyla, yurtlarını bırakıp başka yerlere göçmeleri hususunda,

19 **Müslim**, Zühd, 1 (4/2272).

peygamberleri ve sâlihleri örnek alın" de" demektir. Bu, Mekke'den Medine'ye hicrete ve vatandan ayrılmanın ıstırabına katlanmaya bir teşviktir. Âyetin bir benzeri de, *"(Melekler) onlara derler ki: "Ne işte idiniz?" Onlar, "Biz yeryüzünde (dinin emirlerini tatbikten) âciz kimselerdik" derler. Melekler de, "Allah'ın arzı geniş değil miydi? Siz orada hicret edeydiniz ya" derler"* (Nisa, 97) âyetidir.

b) **Ebû Müslim** şöyle der: "Âyetteki "**arz**" (yer-toprak) sözü ile, cennetin kastedilmiş olması imkânsız değildir. Çünkü Allahu Teâlâ mü'minlere takvayı, yani Allah korkusunu emretmiş, daha sonra da, takvaya eren kimsenin âhirette hasene elde edeceğini, yani bir daha çıkmamak üzere cennete gireceğini, daha sonra da Allah'ın arzının yani cennetinin, *"Bizi cennetten, neresini dilersek konmak üzere bu yere mirasçı yapan Allah'a hamdolsun"* (Zümer, 74) ve *"Genişliği gökler ve yer kadar olan ve müttakiler için hazırlanmış olan cennetlere koşun"* (Âl-i İmran, 133) âyetlerinde de anlatıldığı gibi, geniş olduğunu bildirmiştir." Bence birinci görüş daha evlâdır. Çünkü âyetteki, *"Sabredenlere ecirleri hesapsız ödenecektir"* ifadesi, ancak bu manaya daha uygun düşer. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Sabr"ın ne demek olduğu hususundaki izahı, Bakara Sûresi'nde yapmıştık. Burada, *"sabredenler"* ile, Allah'a taat uğrunda, vatanlarından ve akrabalarından ayrılmanın verdiği acı ve kederleri yudumlayıp, belâlara katlanmaya tahammül edenler kastedilmiştir.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ'nın sabredenlere va'dettiği bu menfaatleri, "ecir" (ücret) olarak ifade etmesi, amelin mükâfat için yapıldığı zannını uyandırmaktadır. Çünkü ecir, çalışarak hak edilen şeydir. Fakat amel ve ibadetlerin, mükâfat için yapılmadığına dair kesin deliller vardır. Binâenaleyh âyetteki ecir (ücret) sözünü, bu mükâfatların hak etmeye göre değil, ilahî vaade göre bir ecir oluşu manasına hamletmek gerekir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Hesapsız Mükâfat**

Allahu Teâlâ bu ücretin, "hesapsız", "sınırsız" olduğunu söylemiştir. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) **Cübbâî** şöyle der: "Onlara, hak ettikleri şey ile birlikte, lütuf olarak fazlası verilir. Dolayısıyla bu, hesapsız bir ecir olmuş olur. Eğer onlara sadece hak ettikleri verilmiş olsaydı, bu hesaplı olmuş olurdu." **Kâdî,** "Bu

izah yanlıştır. Çünkü Allahu Teâlâ bu ecri "hesapsız" diye nitelemiştir. Eğer onlara sadece hak ettikleri ücret verilmiş olsaydı, o zaman ücret lütuftan başka olurdu" demiştir.

b) Bu mükâfatın üç vasfı vardır:

1) Onlar için bunun devamlı olması... O halde âyetteki *"hesapsız"* ifadesi, "sınırsız, sonsuz" demektir. Çünkü hesap altına girebilen her şey sonludur. Sınırsız olanlar, hesapsız olmuş olurlar.

2) Bunun, aslında mükemmel bir menfaat olması... İtaat edenin aklı, onun künhünü kavrayamaz. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) إِنَّ فِي الْجَنَّةِ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ *"Cennette gözlerin görmediği, kulakların duymadığı ve hiçbir beşerin kalbinden geçmeyen şeyler vardır"*[20] buyurmuştur. Binâenaleyh cennetlikler görüp müşahede ettikleri her türlü mükâfatı, tasavvur ettiklerinden ve beklediklerinden daha ileri bulurlar. İnsanın beklemediği şey hakkında, "Bu onun hesabında yoktu" ifadesi kullanılır. O halde, âyetteki *"hesapsız"* ifadesi işte bu manaya kullanılmıştır.

3) Belâya dûçâr edilmiş kimselerin mükâfatı, tartılarla-ölçülerle takdir edilmez. **Keşşâf sahibi,** Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: يَنْصِبُ اللهُ الْمَوَازِينَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيُؤْتَى بِأَهْلِ الصَّلَاةِ فَيُوَفَّوْنَ أُجُورَهُمْ بِالْمَوَازِينِ وَيُؤْتَى بِأَهْلِ الصَّدَقَةِ فَيُوَفَّوْنَ أُجُورَهُمْ بِالْمَوَازِينِ وَيُؤْتَى بِأَهْلِ الْبَلَاءِ فَلَا يُنْصَبُ لَهُمْ مِيزَانٌ وَلَا يُنْشَرُ لَهُمْ دِيوَانٌ وَيُصَبُّ عَلَيْهِمُ الْأَجْرُ صَبًّا *"Allahu Teâlâ, kıyamet günü teraziler kor: Namaz kılanlar getirilir ve ücretleri tartılarak kendilerine tastamam verilir. Zekât verenler getirilir, bunların da ücretleri tartılarak tastamam verilir. Sonra belâlara uğramış olanlar getirilir. Bunlar için ne bir terazi kurulur, ne de defterler açılır. Bunların ücretleri kendilerine sağanak yağmuru gibi bol bol verilir."*[21] Cenâb-ı Allah da burada, *"Fakat sabredenlere ecirleri hesapsız ödenecektir"* buyurmuştur. Hatta dünyada sıhhatli yaşayanlar, belaya uğrayanların mazhar oldukları lütufları görünce, bedenlerinin makaslarla doğranmış olmasını temenni ederler.

İkincisi: Allahu Teâlâ, Resûlü'ne, إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ *"Ben Allah'a O'nun dininde ihlas edici olarak ibadet etmekle emrolundum"* demesini emretmiştir. **Mukâtil** şöyle der: "Kureyş kâfirleri, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Seni, bize getirdiğin bu dine sevk eden şey ne? Babanın, dedenin ve kavminin ulularının dinine baksana. Onlar, **Lât**'a ve **Uzzâ**'ya tapmaktalar"

20 **Müsnet**, 2 (313,370).

21 Deylemî, 5/8829.

dediler. Allahu Teâlâ bunun üzerine bu âyeti indirerek, *"Ey Muhammed, de ki: "Ben Allah'a O'nun dininde ihlas edici olarak ibadet etmekle emrolundum"* buyurdu." Ben derim ki: İki çeşit mükellefiyet vardır:

1) Dinen câiz olmayanları yapmaktan sakınmak,

2) Dinen uygun olanları yapmak... Birincisi gerekli olan sıradan ötürü, ikincisinden önce gelir. Bunun böyle olduğu sâbit olduğuna göre, diyoruz ki: Cenâb-ı Hak önce, uygun olmayan şeylerin yapılmamasını emrederek, *"Rabbinizden ittika edin"* buyurmuştur. Çünkü ittikâ-takvâ, uygun olmayanlardan sakınmak demektir. Daha sonra bunun peşinden, uygun olanları yapmayı emrederek, *"Ben Allah'a O'nun dininde ihlas edici olarak ibadet etmekle emrolundum" de"* buyurmuştur. Bu ifade, şu iki kayd-şartı ihtiva etmektedir:

a) Allah'a ibadet emrini,

b) Bu ibadetlerin, gerek açık, gerek gizli şirk şâibelerinden arı ve duru olması... Cenâb-ı Allah, bu hususu başkalarının haydi haydi yerine getirmesi gerektiğine dikkat çekmek için, bu emri Peygamber'e yönelik olarak emretmiştir. O halde bu, âdeta başkalarını teşvik eden bir ifadedir.

İlk Müslümanın Manası

Cenâb-ı Hak, وَأُمِرْتُ لِأَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ *"Bana, Müslümanların ilki olmam emrolundu"* demesini emretmiştir. Bunun, "Ben, vazifeli olarak gönderildiğim bu ifadelere sımsıkı sarılanların ilkiyim" manasında olduğunda şüphe yoktur. Bu ifadede şöyle iki incelik vardır:

Birinci incelik: Hz. Peygamber (s.a.s) sanki, "Ben, kendileri yapmadıkları halde, insanlara birtakım şeyler emreden zorba krallardan değilim. Aksine size emrettiğim her şeyi yapmak ve ona devam etme açısından, insanların ilkiyim ve en çok yapanım" demektedir.

İkinci incelik: Hz. Peygamber (s.a.s), *"Bana, Müslümanların ilki olmam emrolundu"* buyurmuştur. İbadetin, biri kalp, diğeri organlarla ilgili iki esası vardır. Kalp ile ilgili olan, organlarınkinden daha kıymetlidir. Bundan ötürü Cenâb-ı Hak, daha kıymetli olanı önce zikredip *"Dîni (ibadeti) O'na tahsis ederek"* demesini istemiştir. Bunun peşinden ise, daha az kıymetli olanı zikretmiştir. Bu da, organların amelidir, yani İslâm'dır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), "Cibril" hadîsinde, "İslâm"ı, zâhiri ameller olarak açıklamıştır. İşte bu husus, bu âyette, *"Bana, Müslümanların ilki olmam emrolundu"* cümlesiyle anlatılmıştır. Birisi, "âyetteki *"emrolundum"* kelimesinin

tekrar edilmesinin faydası ve gereği yoktur" diyemez. Çünkü biz diyoruz ki: Bu kelime, önce kalbin amelleri hakkında, sonra da uzuvların amelleri hakkında kullanılmıştır. Dolayısıyla bu, bir lüzumsuz tekrar değildir.

Üçüncü bir incelik: Âyetteki bu ifadede, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, Allah katından gönderilmiş, itaat olunması farz bir peygamber olduğuna bir dikkat çekme vardır. Çünkü Allah'ın kanunlarına teslim olanların ilkinin, Resûlüllah (s.a.s)'tan başkası olması mümkün değildir. Çünkü o kanun ve mükellefiyetleri tanıyıp öğrenenlerin ilki, onu tebliğ eden peygamberdir.

Kıyamet Korkusu

Cenâb-ı Allah, kalp ile ve Peygamber'e mahsus amellerde, Hz. Peygamber (s.a.s)'e ihlaslı olmasını emrettiğini beyan edip, emir de, hem vücûba (farz oluşa), hem de nedbe (mendub oluşa) ihtimalli olunca, bu emrin vücûb ifade ettiğini beyan buyurarak قُلْ اِنِّی اَخَافُ اِنْ عَصَیْتُ رَبِّی عَذَابَ یَوْمٍ عَظِیمٍ *"De ki: "Eğer ben Rabbime isyan edersem, gerçekten o büyük günün azabından korkarım"* demiştir. Bu ifadeyle ilgili şöyle birkaç incelik var:

Birinci incelik: Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, bu hükmü önce kendi nefsine uygulamasını emretmiştir. Bundan muradı, başkalarını günahlardan alabildiğine uzaklaştırmaktır. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.s), bunca kıymetine ve peygamberlik şerefine rağmen, onun bile, günahlardan çekinip sakınması vâcip olunca, bu, başkaları için haydi haydi gerekir.

İkinci incelik: Bu âyet, günaha terettüp eden şeyin, cezanın tahakkuku değil, aksine cezâdan korkma olduğuna delâlet eder ki bu da bizim, "Allah bazen günahkârı ve büyük günah sahibini affedebilir" şeklindeki görüşümüze uygun düşer. Binâenaleyh günah işlendiğinde gerekli olan, ilahî cezadan korkmadır, yoksa ilahî cezanın bizzat tahakkuk etmesi değildir.

Üçüncü incellik: Bu âyet, emrin zâhirinin vücûb ifade ettiğine delâlet eder. Bu böyledir, çünkü Cenâb-ı Hak, âyetin başında, *"Bana Müslümanların ilki olmam emrolundu"* demeyi emretmiş, bundan sonra da, *"Eğer ben Rabbime isyan edersem, gerçekten o büyük günün azabından korkarım" de"* buyurmuştur. Binâenaleyh buradaki isyanın manası, biraz önce geçen o emri yerine getirmemektir. Bu ise, o emri terk edenin isyankâr olmasını gerektirir. İsyan eden kimseye, ilahî cezâdan korkmak düşer. Zaten vücûbun manası da budur:

İbadette İhlas

Üçüncüsü: قُلِ اللّٰهَ اَعْبُدُ مُخْلِصًا لَهُ دِينِى *"Ben, dininde O'na muhlis olarak ancak Allah'a ibadet ederim" de"* hitabıdır... Eğer, *"Ben, dîni (ibadeti) O'na tahsis etmekle emrolundum"* ifadesi ile bu ifadedeki tekrarın manası nedir?" denilirse, biz deriz ki: "Aslında bu bir tekrar değildir. Çünkü birincisi, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Allah tarafından, ibadetleri yapmakla emrolunduğunu; ikincisi ise, onun, Allah'tan başka hiç kimseye ibadet etmemekle emrolunduğunu haber vermektedir. Bu böyledir, zira, "Allah'a ibadet etmekle emrolundum" sözü hasr ifade etmez, ama *"De ki:" Ancak Allah'a ibadet ederim"* âyeti, hasr ifade edip, *"Sadece Allah'a ibadet ederim. O'nun dışında hiçbir şeye ibadet etmem"* manasınadır. Bunun delili, *"De ki: "Ben dininde O'na muhlis olarak ancak Allah'a ibadet ederim"* ifadesinin peşinden, *"Artık siz de (ey müşrikler) O'nu bırakıp dilediğinize tapın"* buyurulmuş olmasıdır. Bu ifadenin, bir emir değil, aksine bir yasaklama manasında olduğunda şüphe yoktur. Buna göre sanki Cenâb-ı Hak şöyle demek istemiştir: "Tevhide riâyet etmenin gerektiğini anlatışımız zirveye ulaşınca, artık bundan sonra sizler kendinizi daha iyi tanırsınız."

Asıl Hüsran

Daha sonra Hak Teâlâ, bu ifadenin alabildiğine bir yasaklama olduğunu, قُلْ اِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا اَنْفُسَهُمْ *"De ki: "Gerçekten hüsrana düşenler, kendilerini de, mensuplarını da ziyana uğratanlardır"* ifadesiyle bildirmiştir. Çünkü bunlar, daha büyüğü tasavvur edilemez bir helake düşmüşlerdir. Yine bunlar mensuplarını, çoluk-çocuklarını da zarara sokmuşlardır. Çünkü eğer onlara tâbi olan bu kimseler de cehennemliklerdense, bunlar kendilerini ziyana soktukları gibi, onları da ziyana sokmuşlar demektir. Yok eğer bunlar cennetliklerdense, bunlar, berikilerden artık kesinlikle bir daha dönüşü olmayan bir ayrılışla ayrılmışlardır. **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Herkesin cennette bir yeri, çoluk-çocuğu ve hizmetçileri vardır. Eğer o, itaat edenlerden olursa, bütün bunlar kendisine verilir. Yok eğer cehennemliklerdense, bunlardan mahrum olur. Kendisi, çoluk-çocuğu ve o yeri bakımından zarar-ziyan etmiş olur ve o yere, başka Müslümanlar vâris olur."

Cenâb-ı Hak, bu kimselerin ziyanlarını anlatınca, bu ziyanın son derece korkunç ve kötü olduğunu belirtmek üzere اَلَا ذٰلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ *"Dikkat et ki bu, apaçık hüsrânın tâ kendisidir"* buyurunca, bu tekrar,

1) Te'kid için olmuş olur;

2) Allahu Teâlâ, bu cümlenin başında "**elâ**" edatını getirmiştir. Bu, tembih (dikkat çekmek) içindir. Bu gibi yerlerde, tembih edatının getirilmesi, işin ehemmiyetine delâlet eder. Buna göre sanki: "Bu iş, ululuk ve büyüklük açısından, havsalanızın alamayacağı derecededir. Dolayısıyla uyanık olun" denilmektedir.

3) Âyetteki "**huve**" zamiri, hasr (sadece) manasınadır. Sanki, "Bütün hüsranlar, bu ziyanın karşısında ziyan sayılmaz" denilmektedir.

4) Hak Teâlâ'nın bu hüsranı (zarar-ziyanı) "**mübîn**" (apaçık) kelimesiyle nitelemesi onun korkunçluğunu gösterir. Ben derim ki: Âyetin lafzının, bunun apaçık bir hüsran olduğuna delâlet ettiğini beyan ettik. Dolayısıyla bunun apaçık bir hüsran oluşunu aklen beyan edelim:

Hüsranın Aklî İzahı

Diyorum ki: İki şeyi, yani bunun bir hüsran olduğunu ve sonra da bu ziyanın apaçık olduğunu beyan etmeliyiz. **Birincisi**nin izahı şöyledir: Allahu Teâlâ insana bu hayatı, aklı ve (maddeden) yararlanma gücünü vermiştir. İşte bütün bunlar, insanın sermayesidir. Bu hayattan maksat, âhiret için güzel bir hayatı kazanmaktır. Akıl, bedihî (açık) ilimlerden ibarettir. Keza bu ilimler, sermayenin ta kendisidir. Tefekkür ve fikir ise, birtakım ilimleri sıralamadan ibarettir ki, bu sıralamadan gaye kesbî ilimleri tahsis etmektir. Binâenaleyh akıl denen bu bedihî ilimler (bilgiler), sermayedir. Bunların belli bir tarzda ele alınıp kullanılması, tıpkı bir tâcirin, sermâyede ve o sermayeyi alış-veriş ile çeşitli kalıplara sokmadaki tasarrufuna benzer. Neticede yeni ilimlerin (bilgilerin) hâsıl oluşu da âdeta kâr elde etmeye benzer. Ayrıca iş yapabilme gücü de sermâyeye benzer. Bu kuvveti, iyi ve güzel şeyler elde etmede kullanma, tâcirin anaparasındaki tasarruflarına; iyi ve güzel şeyleri elde etme de, yine tâcirin tasarrufları (alış-verişleri) neticesinde elde ettiği kâra benzer. Bunun böyle olduğu sâbit olunca diyoruz ki: Allah bir kimseye, hayatı, aklı ve imkânı verir, sonra o bunlardan, ne hakikati öğrenmek, ne de güzel işler yapmak suretiyle istifade edemezse, kârdan tamamen mahrum kalmış olur. Öldüğü zaman, sermâye tamamen bitmiş olur. Böylece de bu, bir hüsrân olmuş olur. Bunun bir hüsrân (zarar-ziyan) olduğunun izahı böyledir.

İkinci hususun, yani bu hüsrânın mübîn (apaçık) oluşunun izahı ise şöyledir: Bir kimse, alış-verişlerinden fazla kazanç temin etmeyebilir. Ama

bunun yanı sıra âfetlerden ve zararlardan emin olabilir. Bu tıpkı, fazla kâr elde etmediği gibi, fazla zarara da uğramayan durumunda olduğu gibidir. Ama bu kâfirler, sermâyeleri demek olan akıllarını, çeşitli şüpheleri ortaya atmak, cehaletlerini ve sapıklıklarını takviye etmek için kullanmışlardır. Yine bunlar, güç ve kuvvetleri şer, bâtıl ve fâsit işlerde kullanmışlardır. Dolayısıyla bunlar, tamamen kötü olan şu gibi işleri yapmışlardır:

a) Onlar bedenlerini ve akıllarını, yanlış inançlar ve bozuk işler uğrunda harcamışlardır.

b) Öldüklerinde sermâyeleri, hiçbir kazanç getirmemiş olarak tükenmiştir.

c) Dünyada iken o sapık şeyleri desteklemeden dolayı çektikleri ileri derecede yorgunluklar, ölümden sonra büyük ceza ve belâların sebepleri olmuşlardır. İşte insanın, bu gibi hususlara vakıf olunca, onların zarar-ziyanlarından daha büyük, onların mahrûmiyetlerinden daha ileri bir hüsran ve mahrumiyeti düşünemeyeceği ortaya çıkmış olur. Böylesi bir hüsrandan Allah'a sığınıyoruz.

Alttan Üstten Ateşin Sarması

Cenâb-ı Allah, onların kârdan tamamen mahrum olduklarını, nasıl zarara girdiklerini açıklayınca, onların bu mahrûmiyet ve zararla da kalmayıp, buna büyük bir azap ve dehşetli bir cezayı hak etmeyi de ekledikleri anlatmak üzere; لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ وَمِنْ تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ *"Onların hem üstlerinde, hem de altlarında ateşten tabakalar vardır"* buyurmuştur ki bununla cehennemin onları her taraftan kuşatması kastedilmiştir. Bunun ruhanî haller hususundaki bir benzeri de, insanı, cehaletin, mahrumiyetin, hırsın ve diğer kötü huyların çepeçevre sarmasıdır. Buna göre şâyet, "Gölge (**zulel**) insanın üzerinde olana denilir. Binâenaleyh, insanın altında olana daha nasıl gölge denilir?" denilirse, buna şu birkaç açıdan cevap verilir:

a) Bu, iki zıttan birinin adının, diğeri için de kullanılmış olması bâbından olup, bu tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Bir kötülüğün cezâsı, onun gibi bir kötülüktür"* (Şûra, 40) âyeti gibidir.

b) Altta olan da, onun altında olan diğer bir insan için bir tabaka, gölge olur. Çünkü, ateş de, tıpkı cennetin derece derece olması gibi, dereke dereke (tabaka tabaka)dir.

c) Alttaki tabaka (gölge), hararet, yakma ve eziyet verme açısından üsttekine benzeyince, işte bu benzeme ve denklikten dolayı, bunlardan

birinin ismi, diğeri için de kullanılmıştır. **Hasan el-Basrî** de şöyle demiştir: "Onlar, cehennemin iki tabakası arasındadırlar. Üstlerinde olanın, altlarında olandan daha fazla olduğunu bilemezler." Bu âyetin bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O günde azap onları hem üstlerinden, hem ayakları altından saracak..."* (Ankebût, 55) ve *"Onlara cehennemden döşekler, üstlerinde örtüler vardır"* (A'râf, 41) âyetleridir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ذٰلِكَ يُخَوِّفُ اللّٰهُ بِهِ عِبَادَهُ *"İşte Allah, kullarını bununla korkutuyor"* buyurmuştur ki bu, "Azâbın vasfına dair az önce geçen bu şey..." demektir. Binâenaleyh, âyetteki "**zâlike**" kelimesi mübtedâ, "يُخَوِّفُ اللّٰهُ بِهِ عِبَادَهُ" cümlesi de haberdir. Âyetteki bu cümle ile alâkalı olarak şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Kelamın takdiri, "Kâfirler için hazırlanmış olan bu azap, Cenâb-ı Hakk'ın, kendisi ile kullarını, yani mü'minleri korkuttuğu şeydir" şeklindedir. Çünkü biz, Kur'ân'da geçen "**ibâd**" (kullar) lafzının, iman ehli için kullanıldığını, onlara has olduğunu beyan etmiştik. Bu, Mü'minler kâfirlerin halinin böyle olduğunu duyup dinlediklerinde korktukları ve böylece de Cenâb-ı Hakk'ın birliği ve O'na taat hususunda ihlâslı olduklarından, mü'minler için bir korkutma olmuştur.

b) Bu ifâde, bir soruya verilmiş olan cevap niteliğindedir. Çünkü, "Allahu Teâlâ âlemlerden müstağnidir. Şehvetten, intikam almaktan ve eziyet etmekten münezzehtir. Binâenaleyh, böylesi bir zâta, bu münkirlere işte bu şekilde azap etmesi nasıl uygun düşer?" denilmektedir. Buna şu şekilde cevap verilir: Cenâb-ı Hakk'ın böyle buyurmaktan maksadı, kâfirleri ve sapıkları, küfürlerinden ve sapıklıklarından sakındırıp korkutmaktır. Binâenaleyh, mükellefiyet, ancak korkutma ile tam olup, bundan yeterli miktarda yararlanma da, bu şeyi varlık âlemine sokmakla olunca, işte mükellefiyet demek olan bu neticeyi elde etmek için, işte bu tür bir azâbı varlık âlemine sokmak gerekmiştir Bence, birinci izah doğruya daha yakın olup, Cenâb-ı Hakk'ın bundan sonra, يَا عِبَادِ فَاتَّقُونِ *"Ey kullarım, benden korkun"* buyurmuş olmasıdır. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ey kullarım"* ifadesinden açıkça kastedilenin, mü'minler olduğu ortadadır. Buna göre sanki, "Kâfirlerin azâbını mü'minlere anlatmanın maksadı, mü'minleri korkutmak ve sakındırmaktır. Binâenaleyh, ey o mü'minler, korkuda sakınmada ve takvada çok ileri gidin, bunları çok yapın..." denilmek istenmiştir.

Müttakîlerin Güzel Akıbeti

وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ اَنْ يَعْبُدُوهَا وَاَنَابُوٓا اِلَى اللّٰهِ لَهُمُ الْبُشْرٰى ۚ فَبَشِّرْ عِبَادِ ﴿١٧﴾ اَلَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ اَحْسَنَهُٓ اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ هَدٰيهُمُ اللّٰهُ وَاُولٰٓئِكَ هُمْ اُولُو الْاَلْبَابِ ﴿١٨﴾ اَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ اَفَاَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِى النَّارِ ﴿١٩﴾ لٰكِنِ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ غُرَفٌ مِنْ فَوْقِهَا غُرَفٌ مَبْنِيَّةٌ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ ۖ وَعْدَ اللّٰهِ ۖ لَا يُخْلِفُ اللّٰهُ الْمِيعَادَ ﴿٢٠﴾

"Tağût'tan, ona tapmaktan kaçınıp da Allah'a yönelenlere (gelince), onlar için de müjde vardır. O halde, kullarımı müjdele. (O kullarım ki), onlar söze, (dikkatle) kulak verirler de, onun en güzeline uyarlar. İşte bunlar, Allah'ın kendilerine hidâyet verdiği kimselerdir. İşte bunlar, temiz akıl sahipleri olanların ta kendileridir. Kendisine azap hükmü hak olmuş kimseyi, (bu yüzden) ateşte bulunan kişiyi, artık sen mi kurtaracaksın? Fakat Rablerinden korkanlar (yok mu), onlar için, üzerlerinde (başka başka) konaklar binâ edilmiş, altlarından da ırmaklar akan yüksek konaklar bulunur. Bu, Allah'ın va'didir. Allah, sözünden caymaz" (Zümer, 17-20).

Bil ki, Allahu Teâlâ, vaadi, her zaman vaîdiyle (tehdidiyle) birlikte zikredilsin, böylece de mükemmel manada bir terhîb ve terğîb olsun diye, putlara ve heykellere tapanlarla ilgili olan tehditlerden bahsedince, (bunun peşinden) bunlara ibâdetten kaçınan ve şirkten korunan kimselerle alâkalı olan vaadini getirmiştir. Bu kelime ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Tâğût**

Keşşâf sahibi şöyle der: "**Tâğût**", tıpkı "**melekût**" ve "**rahemût**" veznin-den olup, "**tuğyân**" mastarından, "**feelût**" veznindedir. Ancak ne var ki bu kelimede, lame'l-fiilin ayne'l-fiil'den önce getirilmesi suretiyle, bir kalp (çevirme, değiştirme) bulunur. Lafızda şu tür mübalağalar vardır:

a) Bu husus, bizzat mastarın kendisiyle ifâde edilmiştir. Buna göre bu şey, âdeta o tuğyân ve azgınlığın kendisi olmuş olur.

b) Bu kalıp, mübalağa kalıbıdır. Çünkü "**rahemût**", "geniş rahmet"; "**melekût**" da, "yaygın ve şumüllü mülk" demektir.

c) Biraz önce de ifade ettiğimiz gibi, bu kelimede lame'l-fiil, ayne'l-fiilden önce getirilmiştir. Bu gibi şeylere de ancak, mübalağa ifade etmek için başvurulur.

İKİNCİ MESELE

Âlimler, bu âyetteki "**tâğût**" kelimesi ile, şeytanın mı yoksa putların mı kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bunun, şeytan olduğu ileri sürülmüştür. Eğer, "Bu müşrikler şeytana değil, putlara tapmışlardır" denilirse, biz deriz ki: Putlara tapmaya kışkırtan şeytan olunca, putlara ibâdete yönelmek, şeytana ibâdet etmek olmuş olur.

Buradaki "**tâğût**" kelimesiyle, putun kastedildiği gibi; harekette bulunamadıkları için, onlara, mecazî olarak "**tâğûtlar**" adının verildiği de ileri sürülmüştür. O halde azgınlar (tağîler), bu putlara tapanlardır. Ancak ne var ki, tuğyân, putlar görülüp onlara yaklaşıldığında tahakkuk edince, putlar, zâhir itibariyle, müsebbebin (neticenin) vasfının sebebe verilmesi kabîlindendir. İşte bu şekilde tavsif edilmişlerdir. Allah'ın dışında kendisine tapılan ve itaat edilen her şeyin, **tâğût** olduğu da ileri sürülmüştür.

Tarihlerde şu ifade edilmektedir: Putlara ibâdetin temeli şudur: Birtakım kimseler, ilâhın büyük bir nûr; meleklerin de, küçüklük ve büyüklük açısından, farklı farklı birtakım nurlar olduğuna inanan, ve böylece teşbih inancını benimsemiş olan kimselerdi. Derken, bu hayallerine uygun birtakım heykeller ve şekiller icâd ettiler ve kendilerinin Allah'a ve meleklere ibadet ettikleri inancıyla, bu heykellere ve şekillere ibadet etmeye başladılar.

Ben diyorum ki: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Tâğût'tan ... kaçınıp da..."* ifadesinden sonuç olarak elde edilen mâna, "Allah'ın dışında kalan her şeye kulluk etmekten yüz çevirenler" şeklindedir.

Bütün Varlığı ile Allah'a Dönme

"وَأَنَابُوا إِلَى اللهِ" cümlesi, "Bütün varlıklarıyla Allah'a yönelirler" demektir. Ben, **Tevrât**'ın beşinci bölümünde, "Allahu Teâlâ'nın **Hz. Mûsa**'ya: *"Ey Mûsa bütün kalbinle, Allah'a icâbet et"* buyurduğunu gördüm. Şimdi ben diyorum ki: Kişinin kalbinde, Allah'tan başkasına bir alâka olduğu sürece, bu kimse, bütün kalbiyle Allah'ına icâbet etmiş olmaz. Bütün kalple Allah'a icâbet, ancak taat konusunda bile, kalbin, Allah'ın dışında kalan her şeyden yüz çevirdiğinde elde edilebileceğine göre, daha nasıl kalp, bu âlemde

birtakım sebeplerin neticelere götürdüğünü hissi ile müşahede edip dururken, Allah'ın dışında kalan her şeyden yüz çevirebilecektir?! Biz diyoruz ki: Kalbin, Allah'ın dışında kalanlardan yüz çevirmesi ile onun bunların yokluğuna hükmetmesi kastedilmemiştir; çünkü bu, safsataya düşmek olur. Bu ise, bâtıldır. Tam aksine bundan maksat, kişinin, zâtı gereği vâcibü'l-vücûd olanın tek olduğunu; O'nun dışında kalan her şeyin, zâtı gereği mümkinü'l-vücûd olduğunu ve zâtı gereği mümkin olan her şeyin, ancak vâcibü'l-vücûd'un var etmesiyle meydana geleceğini bilmesidir.

Allah'ın Yaratma Mekanizması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, eşyâyı yaratmasını iki kısma ayırmıştır.

a) Vasıtasız olanlar, ki bunlar, gökler âlemi ile, rûhanî âlemlerdir.

b) Vasıtalı olanlar ki, bunlar da unsurlar âlemi ile süflî âlemdir. Eşyanın işte bu tarzda olduğunu anladığın an, bütün her şeyin Allah için, Allah'tan, Allah ile olduğunu ve O'ndan başka herhangi bir müdebbirin ve O'nun dışında herhangi bir müessirin olmadığını anlarsın. İşte bu durumda kişinin bakışları, mümkin varlıklardan kesilir, kalbi, ilk müessir ve ilk mûcid ile meşgul hale gelir. Çünkü bu kimse şâyet, böylesi bir neticeye ulaştıracak bir biçimde maddî-manevî sebepleri araya sokarsa, o zaman bu durum gerçekleşir. Eğer kişi, böylesi bir neticeye ulaştıracak bir biçimde bu şeyleri kullanmazsa, o zaman bu netice meydana gelmez. İşte bu yolla da, bu noktada onun bakışları her şeyden uzaklaşır, kalbinde, sadece ilk mûcid (Allah) hariç, hiçbir şeye karşı ilgi ve alâka kalmaz.

Tevekkülün Manası

Bir gün ben, ırz, namus, malı ve canı koruma hususunda çocuklardan birisine nasihat ediyordum. Derken çocuk bana karşı geldi ve "Çalışıp çabalamaya; sa'y ü gayrete değil, tam aksine Allah'ın kaderine dayanmak gerekir" dedi. Bunun üzerine ben de, "Senin söylediğin bu söz doğrudur, ancak ne var ki, sen bunun ne manaya geldiğini bilmiyorsun" dedim. Çünkü, her şeyin Allah'tan olduğunda şüphe yoktur. Ancak ne var ki Allah, eşyâyı şu iki şekilde idare etmektedir:

a) Bunların bir kısmının meydana gelmesini ve gerçekleşmesini, bilinen birtakım sebeplere bağlamıştır.

b) Bir kısmını da, bu sebepleri vâsıta kılmaksızın yaratır. Birinci kısım, süfli âlemde meydana gelen hadiselerdir. İkinci kısım da, ulvî âlemde meydana gelen hadiselerdir. İmdi, biz diyoruz ki: Kim, süflî âlemde meydana

gelen bu hadiseleri, Cenâb-ı Hakk'ın tayin edip belirlediği o sebeplerden hareketle elde etmek istemezse, bu kimse Cenâb-ı Hakk'a hikmeti hususunda karşı koymuş, yönetimi hususunda muhalif olmuş olur. Çünkü Allahu Teâlâ, süflî âlemdeki şeylerin, o belli, malûm sebeplere binâen meydana gelmelerine hükmetmiş; sen ise, bunları o sebepler olmaksızın elde etmek istiyorsun. İşte, Allah'tan başkasından yüz çevirmenin ve tamamiyle Allah'a yönelmenin hakikati hususundaki sözümüz budur. Şu halde, âyetteki "وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ" ifadesi, kişinin, Allah'tan başka her şeyden yüz çevirmesine; "وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ" cümlesi de, kişinin bütün varlığıyla Allah'a yönelmesine bir işârettir.

Müjde

Daha sonra Cenâb-ı Hak, işte bu kimselere birtakım şeyler va'detmiştir:

a) لَهُمُ الْبُشْرَىٰ *"Onlar için de müjde vardır"* cümlesinin ifade ettiği hususdur. Bil ki bu husus, şöylesi birtakım cihetleri alâkadar etmektedir:

1) Bu müjde ne zaman tahakkuk edecek? Biz deriz ki: Bu, kişinin ölümü yaklaştığında; kabre konulduğunda; kıyamet meydanında durduğunda; bir kısım cennete bir kısım da cehenneme gittiğinde ve mü'minler cennete girdiğinde olacaktır. İşte bu duraklardan her birinde, hayır, huzur, rahatlık ve genişlik gibi bir müjde meydana gelir.

2) Bu müjde, ne ile elde edilecektir? Biz diyoruz ki, bu müjde, kötülüklerin ortadan kalkması ve kişinin muradını elde etmesiyle olacaktır. Başa gelmesinden hoşlanılmayan şeylerin ortadan kalkmasına gelince, bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Korkmayın ve hüzünlenmeyin...diye..."* (Fussilet, 30) âyetinden anlaşılmaktadır. Korku, ilerde olacak şeylerden ötürü duyulur. Hüzün ise, geçmiş şeyler sebebiyle olur. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, *"korkmayınız ... diye"* buyurması, "ilerde kıyametin hallerinden korkmayın; dünyada elde edemediğiniz o güzel şeyleri elde edemediğinizden dolayı da üzülmeyiniz..." anlamındadır.

Allahu Teâlâ, başlarına gelmesini istemedikleri bu şeyleri onlardan izâle edince, onlara, hayırlar ve mutluluklar meydana geleceği müjdesini vererek, *"cennetle sevinin..."* (Fussilet, 30) buyurdu. Yine Cenâb-ı Hak bir başka âyette, *"O günde ki, erkek mü'minlerle kadın mü'minleri, nurları önlerinden ve sağlarından koşar bir halde görürsün. (Melekler onlara), "Bugün sizin müjdeniz, içlerinde ebedî kalacağınız, altlarından ırmaklar akan cennetlerdir" (diyeceklerdir)"* (Hadîd, 12) buyurmuş, başka bir yerde ise (aynı

şekilde), *"Canlarının isteyeceği, gözleri aydın edecek ne varsa, oradadır ve siz, içinde ebedî kalacaksınız"* (Zuhruf, 71) buyurmuştur.

3) Müjdeyi veren kimdir? Biz diyoruz ki: Bunların, melekler olması muhtemeldir. Onlar ya ölüm sırasında bu müjdeyi verirler, -ki nitekim Cenâb-ı Hak, *"Ki bunlar, meleklerin, pâk ve âsûde olarak canlarını alacakları kimselerdir. "Selâm size..." derler"* (Nahl, 32) buyurmuştur-, yahut da, onlar cennete girdikten sonra bu müjdeyi verirler. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Sabrettiğiniz şeylere mukabil, sizlere selâm! Dâr(-ı dünya)nın ne güzel sonucudur bu!"* (Ra'd, 24) buyurmuştur. Bu müjdeyi verenin, Allahu Teâlâ olması da muhtemeldir. Nitekim O, *"Kendisine kavuşacakları gün onlara edeceği mutluluk dileği, selâmdır"* (Ahzâb, 44) buyurmuştur.

"لَهُمُ الْبُشْرٰى"daki Te'kîd Üslûbu

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın, "لَهُمُ الْبُشْرٰى" ifadesinde, şu tür te'kîdler bulunmaktadır:

a) Bu, hasr ifâde eder. Çünkü bu cümle, "başkaları için değil, onlar için müjde vardır!" manasındadır ki bu da, bu müjdenin, herhangi bir kimse hakkında, bu kimsenin, Allah'tan başkasına ibadet etmekten kaçınıp, tamamen Allah'a yöneldiğinde, tahakkuk edeceğini ifade eder.

b) "**el-Büşrâ**" kelimesinin başındaki elif-lâm, mahiyeti ifade eder. Binâenaleyh bu elif-lâm, bu mâhiyetin tamamının, işte bu kimselere ait olduğunu ifade eder. Dolayısıyla da, bu müjdeden, başkaları için bir pay söz konusu olmaz.

c) Haber verme ile müjdeleme arasında bir fark yoktur. O halde, müjde, o iyiliklerin tahakkuk ettiğine dair verilen, ilk haberdir.

Bunu iyice kavradığında şimdi biz diyoruz ki: Bu kimseler, dünyada iken, çeşitli mükâfat ve hayırlara dair duydukları her şeyi, işte bunlar ölürken veya kabirde iken duyduklarında, bu bir haber vermek olur. Binâenaleyh, bu müjdenin, ancak, onların bu dünyada iken duyup bildikleri şeyin üzerinde, başka çeşitli mutlulukların gerçekleşeceğine dair bir haber hasıl olduğu zaman vaki olacağı sabit olmuş olur. Biz, Allah'tan, bunu elde edebilmeyi isteriz. Nitekim Cenâb-ı Hak da *"...gözlerin aydın olacağı (nimetlerden) kendilerine neler gizlenmiş bulunduğunu kimse bilmez..."* (Secde, 17) buyurmuştur.

d) "لَهُمُ الْبُشْرٰى" ifadesiyle, (bu müjdeyi veren) Allah'tır. Allah ise büyükler büyüğü ve mevcûdatın en mükemmelidir. Bu müjdenin tahakkuk

etmesinde nazar-ı dikkate alınan şart da büyük olup, bu da, Allah'ın dışında kalanlardan içtinap ederek, bütün varlığıyla O'na yönelmedir. Büyük bir hükümdar ortaya büyük bir şart koyup, sonra da, "Bu büyük şartı yerine getirenlere (şunu) müjdelerim" dediğinde, bu büyük şarta bağlanmış olan ve bu büyük hükümlerden sâdır olacak olan bu müjde, müjdelenen o şeyin, mükemmellik ve üstünlük bakımından, akılların ve fikirlerin açıklayamayacağı bir dereceye ulaştığına delâlet eder. Böylece Cenâb-ı Hakk'ın "لَهُمُ الْبُشْرٰى" ifadesinin, işte bu bakımlardan sonsuz mükemmellik ve sonsuz mutluluğa delâlet ettiği sabit olmuş olur. Allah en iyisini bilendir.

Müjdelenenlerin Sıfatı

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Onlar için de müjde vardır"* deyip, bu da, âdeta mücmel bir ifade gibi olunca, bunun peşinden onu açıklayacak bir kelâmı getirerek, فَبَشِّرْ عِبَادِ * الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ اَحْسَنَهُ *"O halde, kullarımı müjdele. (O kullarım ki), onlar söze, (dikkatle) kulak verirler de, onun en güzeline uyarlar..."* buyurmuş ve, "Sözü iyice dinleyip de, böylece o sözün en güzeline tâbi olan" bu kulları ile, başkalarını değil, tâğûtlardan uzaklaşarak, büsbütün Allah'a yönelenleri kastetmiştir. İşte bu da, saadetlerin başının, hayır kaynaklarının, iyilik madenlerinin, Allah'tan başkasından yüz çevirip ve tamamen kendini Allah'a tâate vermek olduğunu gösterir ki, bu ifadenin maksadı, tâğûtlardan uzaklaşıp bütünüyle Allah'a yönelen o kimselerin, işte sözü iyice dinleyip de, o sözün en güzeline tâbi olanlar diye nitelenenlerin bu kimseler olduğuna dikkat çekmektir! Böylece, işte bu metoda dikkatleri çekmek için, zâhir isim, zamirin yerine konulmuştur.

Sözün En Güzeli

Ulemâdan bazıları da şöyle demişlerdir: "Cenâb-ı Hak, tâğûtlardan uzaklaşıp, tamamen Allah'a yönelenler için müjde olduğunu beyân edip, bu da, sadece evvelkilerin kendisine ulaşıp elde ettiği yüce bir derece olup, ayrıca saadet ve mutlulukları sadece onlara tahsis etmek de, büyük bir çoğunluğun bundan mahrum olmasına yol açıp, bu da, tam ve mükemmel bir rahmete uygun düşmeyince, hiç şüphesiz Cenâb-ı Hak, hükmü daha genel tutmuş ve "Bütün her hususta ve her şeyde, en güzelini seçen herkes, mutlular zümresine dahildir!" buyurmuştur." Bil ki bu âyet, şöyle birtakım incelikleri gösterir:

Birinci incelik: Tefekkür ve istidlâlde bulunmanın farz olması... Bu böyledir, zira Allahu Teâlâ, hidâyet ve felâhın, insanın, dinlemiş olduğu o

pek çok şeylere bağlı olduğunu beyan buyurmuştur. Çünkü insan bu durumda, dinlediği bu şeylerden, en güzelini ve en doğrusunu seçip alır. En güzelini ve en doğrusunu diğerlerinden seçip almanın ise, ancak duyup dinleme ile olmayacağı malûmdur. Çünkü duyup dinleme, herkes için müşterek olan bir husustur. Zira, Allahu Teâlâ'nın, *"(O kullarım ki), onlar söze, (dikkatle) kulak verirler..."* ifadesi, okuyup dinlemenin, herkes için müşterek olduğuna delâlet etmektedir. Böylece, en güzelini diğerlerinden seçip almanın, duyup dinleme değil de, aklî deliller ve tefekkür ile olacağı sabit olmuş olur. Bu da, övgü ve methe mazhar olmayı gerektirenin, aklın delillerine tâbi olmak ve işi, düşünmeye, tefekkür etmeye ve istidlâlde bulunmaya bağlamak olduğuna delâlet eder.

İkinci incelik: Mezhepleri ve dinleri doğru kabul etmenin yolu, şu iki şeyden geçer:

a) Dini elde etmek amacıyla, onun doğruluğuna dair deliller ve hüccet getirmek... Bu ise ancak, (o dinin) bütün meselelerine dair tafsilatlı bir izaha girmekle elde edilmesi mümkün olan bir şeydir.

b) Biz, bu dinin delillerini araştırmaya, onları izah etmeye, şüphelerini gidermeye ve o şüphelerin asılsızlığını ortaya koymaya girmeden önce, bu görüşler ve dinler ile, bunların zıtlarım aklımıza vururuz. Aklın daha ilk bakışta, daha üstün ve daha mükemmel olduğuna hükmettiği her şey, kabul edilmeye daha uygun ve daha evlâ olur. Bunu şöyle bir misâl ile açıklayalım: Akıl, açıkça, âlemin ilâhının, Hayy, Âlim, Kâdir, Halîm, Hakîm ve Rahîm olan bir ilâh olduğunu kabul etmenin, bunları inkâr etmekten daha makul olduğuna şahâdet etmektedir. Binâenaleyh, bu yol ve bu din, daha evlâ olmuş olur.

Yine, Allah'ın, mülkünde ve hükümranlığında, ancak O'nun meşîetine uygun olan şeylerin olabileceğini ikrar ve kabul etmek, Allah'ın hükümranlığında meydana gelenlerin çoğunun, O'nun irâdesinin aksine olarak meydana geldiğini söylemekten daha uygundur. Allah'ın, tek, hiçbir şeye muhtaç olmayıp, aksine her şeyin kendisine muhtaç olduğu Samed olup, mürekkep olmaktan ve uzuvlara sahip olmaktan münezzeh olduğunu söylemek, O'nun, cüzlerinin ve parçalarının bulunduğunu ve bunlardan meydana geldiğini söylemekten daha uygundur.

Yine, O'nun zamandan ve mekândan azâde bir zât olduğunu söylemek, O'nun, zamana ve mekâna muhtaç olan bir zât olduğunu söylemekten daha

evlâdır. Yine, Allah'ın Rahîm, Kerîm olduğunu; bazen, vereceği cezâdan vazgeçtiğini söylemek, O'nun, asla affetmeyen bir zât olduğunu söylemekten daha evlâdır Binâenaleyh, işte bütün bu hususlar, Cenâb-ı Hakk'ın, *"(O kullarım ki), onlar söze, dikkatle kulak verirler de, onun en güzeline uyarlar..."* âyetinin muhtevasına girer. Bu sebeple diyoruz ki, işte bunlar, itikat konularında sözün en güzelini seçmeyi ilgilendiren hususlardır.

Mükellefiyetle ilgili olanlarına gelince, bunlar da iki kısma ayrılır:

a) İbâdetlerle ilgili olanlar...

b) Muâmelâtla ilgili olanlar...

İbadetle ilgili olanlara gelince, bu meselâ, bizim, "Girişinde, 'Allahu Ekber' denilen; bu tekbirle berâber niyet edilen; Fâtiha Sûresi okunan; beş durakta ta'dîl-i erkân yapılan; teşehhüd okunulan ve "es-Selâmü aleyküm..." ifadesiyle kendisinden çıkılan namaz, hiç şüphesiz bu, kendisinde bu tür kurallara riâyet edilmeyen namazdan daha güzeldir. Akıllı kimseye, işte böylesi namazı tercih etmesi, bunun dışındakileri terk etmesi gerekir" şeklindeki sözümüzdür. Bütün ibâdet konularında hüküm, aynıdır.

Muâmelâtla ilgili olanlara gelince, bu da böyledir. Çünkü Allahu Teâlâ, kısası, diyeti ve affetmeyi meşrû kılmış; ne var ki bu arada, (insanları), affetmeye teşvik ederek, *"Affetmeniz, takvâya daha yakındır.."* (Bakara, 237) buyurmuştur. **İbn Abbas**'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Bununla şu kastedilmiştir: Kişi, bir toplulukla beraber oturur; oradaki iyi, güzel, ya da kötü sözleri dinler, ama sonunda, dinlediği şeylerin, en güzelini anlatır; diğerlerini ise terk eder (unutur)."

Akıl-Hidâyet İlişkisi

Bil ki Allahu Teâlâ, sözü dinleyip de, böylece o sözün en güzeline tâbi olanlar hakkında, أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَٰئِكَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ *"İşte bunlar, Allah'ın kendilerine hidâyet ettiği kimselerdir, işte bunlar temiz akıl sahiplerinin ta kendileridir"* demek suretiyle hükmetmiştir ki, burada şöyle ilginç bir incelik vardır: Akılda ve ruhta hidâyetin meydana gelmesi, sonradan olan (muhdes) bir iştir. Binâenaleyh bu iş için, mutlaka bir fâil; ve bu işi kabullenen bir varlığın bulunması gerekir. Binânealeyh fâile gelince, işte bu, Allah (c.c) olup, bu mânâ O'nun *"İşte bunlar Allah'ın kendilerine hidâyet ettiği kimselerdir"* cümlesinden kastedilendir. Bunu kabul eden varlığa da, O'nun, *"İşte bunlar, temiz akıl sahiplerinin ta kendileridir"* cümlesiyle işâret edilmiştir. Çünkü insan, akıllı ve kâmil manada anlayışlı olmadığı

müddetçe, bu tür gerçek bilgilerin, onun kalbinde meydana gelmesi imkânsız olur. Biz, "Bu hidâyetin fâili, Allah'tır!" dedik, zira rûh cevheri, kendisindeki aklın nûru ile birlikte, gerçek ve bâtıl inançları kabul edebilecek bir konumdadır. Bir şey, iki zıt şeyi de kabullenebilecek biçimde olursa, onu üstlenebilecek olanın bu iki duruma nispeti, eşit seviyededir. Durum böyle olunca, bu kabul edenin, iki taraftan birisinin ağır basmasına sebep olması imkânsız olur. Baksana, madde, aynı derecede hareket ve sükûnu kabul edici olduğunda, maddenin bizzat kendisinin bu iki taraftan birinin diğerine üstün olmasına sebep olması imkânsız olur.

İmdi, şâyet onlar, "Biz, rûhun ve aklın bizzat kendisinin, böyle bir üstünlüğü gerektirdiğini söylemiyoruz. Tam aksine biz, onun bu iki taraftan birisini elde etmeyi istediğini söylüyoruz... Dolayısıyla da, işte bu istek, bu tercihin sebebi olmuş olur, diyoruz.." derlerse, biz deriz ki: "Bu da bâtıldır. Çünkü, rûhun bizzât kendisi, böylesi bir irâdeyi üstlenebileceği, kabul edebileceği gibi; aklın bizzat kendisi de nefsin üstlendiği bu irâdeye taban tabana zıt bir iradeyi izhâr edebilir. Böylece de, nefis cevherinin, bu irâdenin sebebi olması, imkânsız olur. Dolayısıyla, hidâyetin tahakkuk etmesi için, mutlaka ve mutlaka, bir fâilin ve o hidâyeti üstlenecek bir kâbil'in (varlığın) bulunması gerektiği sabit olmuş olur. Fâilin, nefsin bizzat kendisi olması imkânsızdır. Tam aksine fâil, Allah'tır. Kâbile, benimseyene gelince, işte bu, nefis cevheridir. İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, *"İşte bunlar, Allah'ın kendilerine hidâyet ettiği kimselerdir. İşte bunlar, temiz akıl sahiplerinin ta kendileridir.."* buyurmuştur.

İstifham Cümlesinin İzahı

Daha sonra Cenâb-ı Hak أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ أَفَأَنْتَ تُنْقِذُ مَنْ فِي النَّارِ *"Kendisine azap hükmü hak olmuş kimseyi, (bu yüzden) ateşte bulunan kişiyi, artık sen mi kurtaracaksın?"* buyurmuştur. Bu ifâdeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin lafzıyla alâkalı bir soru vardır ve şöyledir: "Cenâb-ı Hak, "أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ" buyurmuştur. Halbuki Arapçada, aynı anda, hem isim hem de haberin başına istifham harfinin, hemzenin getirilmesi doğru olmaz. Meselâ أَزَيْدٌ أَتَقْتُلُهُ "Zeyd'i mi, onu öldürüyor musun?" denilmez. Tam aksine burada, bir başka şey vardır ki bu da şudur: İstifham harfi, şart ve şartın cevâbının başına gelebildiği gibi, aynı anda fâ harfi de, her ikisinin

başına gelir ki bu da, âyetteki "اَفَمَنْ حَقَّ" ifadesiyle "اَفَاَنْتَ تُنْقِذُ" ifadesidir. İşte böyle bir sorudan dolayı nahiv âlimleri ihtilaf etmiş ve bu hususta şu izahları yapmışlardır:

a) **Kisâî** şöyle der: "Âyet, iki cümle olup, ifadenin takdiri, "Kendisine azap hükmü hak olmuş kimseyi mi, sen mi onu himaye ediyorsun? Onu sen mi, ateşten kurtaracaksın?" şeklindedir.

b) **Keşşâf sahibi** şöyle der: "İfadenin aslı, "Kendisine azap hükmü hak olmuş kimseyi, onu sen mi kurtaracaksın? (تُنْقِذُوهُ -...onu kurtaracaksın)" şeklinde olup, bu, başına, inkâr için olan hemze ile, cezâ için (şartın cevabı) olan fâ'nın geldiği bir şart cümlesidir. Daha sonra ise bunun başına, hitâbın kendisine delâlet ettiği mahzûf bir şeye atfedebilmek için fâ gelmiştir ki, kelamın takdiri, أَأَنْتَ مَالِكُ اَمْرِهِمْ فَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ أَفَأَنْتَ تُنْقِذُهُ "Sen mi onların işini üstlenmişsin? Bir kimseye azap hükmü hak olmuşsa, onu sen mi kurtaracaksın?!.." şeklindedir. İkinci (اَفَاَنْتَ) hemze, birincinin aynısı olup, "yadırgama ve inkâr" manalarını te'kîd için, tekrarlanmıştır. "مَنْ فِى النَّارِ" ifadesi de, "تُنْقِذُهُ"deki "**huve**" zamirinin yerine konulmuştur. Bu izaha göre âyet, tek bir cümledir.

c) Bu istifham harfinin, burada inkâr manasını ifade için getirildiği söylenebilir. Cenâb-ı Hakk'ın işte bu hususu yadırgaması tam ve mükemmel olunca, hiç şüphesiz bu inkârı alabildiğine yapabilmek için, hem şartta, hem de cezada (azapta) istifham edatını getirmiştir.

İKİNCİ MESELE

Âlimlerimiz, hidâyet ve dalalet meselesinde bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: *"Allahu Teâlâ, "Kendisine azap hükmü hak olmuş kimseyi ... sen mi kurtaracaksın?"* buyurmuştur. Binâenaleyh, o kimse hakkında azap hükmü kesinleşince, artık ondan iman ve ibadetin sâdır olması imkânsızdır. Aksi halde "Allah'ın doğru olan haberi yalana, ilmi de cehle dönüşmüş olur ki, bu imkânsızdır." Bu hususta ikinci bir izah da şöyledir: Allahu Teâlâ, azap hükmünün, kişiden iman ve taatin sâdır olması hususunda tam bir yadırgamayı gerektirdiğini bildirmiştir. Eğer aksi mümkün olsaydı ve azap hükmünün hak oluşu, o kişiden imânın sâdır olmasına engel teşkil etmeseydi, o zaman bu yadırgamanın ve bu işi uzak görmenin bir manası kalmazdı."

***ÜÇÜNÇÜ MESELE:* Büyük Günaha Şefaat**

Kâdî, bu âyet ile, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, büyük günah sahiplerine şefaat etmeyeceğine dâir istidlâlde bulunarak "Çünkü bunlar için artık ilahî azap kesinleşmiş-hak olmuştur. Dolayısıyla şefaat, onları cehennemden kurtarma demek olur. Halbuki Allahu Teâlâ, bunun olamayacağını belirtmiştir" der. **Kâdî**'ye şöyle cevap verilebilir: "Biz, büyük günah sahipleri için ilahî azabın hak olduğunu kabul etmiyoruz. Allahu Teâlâ, *"Şüphesiz Allah, kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz. Ama bunun dışında kalanları, dilediği kimseler için bağışlayabilir"* (Nisa, 48) ve *"Allah bütün günahları bağışlar"* (Zümer, 53) buyurmuşken, büyük günah sahipleri için azap nasıl hak olur? Allah en iyi bilendir."

Cennette Yüksek Konaklar

Allahu Teâlâ'nın tâğûtlardan kaçınıp, tamamen (ihlasla) Allah'a yönelen bu kimselere va'dettiği şeylerden ikincisi de لٰكِنِ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ غُرَفٌ مِنْ فَوْقِهَا غُرَفٌ مَبْنِيَّةٌ *"Fakat Rablerinden korkanlar (yok mu)? Onlar için, üzerlerinde (başka başka) konaklar bina edilmiş, yüksek konaklar bulunur"* âyetiyle ifade edilen hususdur. Bu, Hak Teâlâ'nın, kâfirlerle ilgili, *"Onların üstlerinde ateşten tabakalar, altlarında tabakalar vardır"* (Zümer, 16) âyetinin mukabili gibidir. Buna göre eğer, "Âyetteki "**mebniyyetün**" kelimesi ne demektir?" denilirse, biz deriz ki: Bir konak, bir diğer konağın üzerine binâ edildiğinde, üstte olan, altta olandan, yapı açısından daha zayıf olur. Dolayısıyla bu kelimenin manası şudur: "Her ne kadar bu konaklar, başkalarının üzerinde ise de, kuvvet ve sağlamlık açısından, altta olana eşittir. Velhasıl, hem üstte, hem de altta olan konakların her birinde bir bakıma üstünlük, bir bakıma noksanlık vardır: Üstte olanın üstünlüğü, yüksekliği ve üstte oluşudur. Noksanlığı ise, gevşekliği ve zayıflığıdır. Altta olan ise bunun zıttıdır. Ama cennet konakları, her bakımdan üstünlüğe sahip konaklardır. Yani onlar yüksektirler, yücedirler, alabildiğine muhkem ve sağlamdırlar."

İslâm filozofları şöyle demişlerdir: Üst üste yapılmış bu konakların, ruhî ve manevî bakımdan örneği şudur: Kesbî ilimler birbirine dayalıdırlar. Allah'ın zatını ve sıfatlarını bilmek demek olan, en ileri ilimler, alabildiğine kuvvetli, hatta muhkemlik ve tutarlıklık açısından, aslî-bedîhî ilimler gibidirler."

Cenâb-ı Allah sonra, تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ *"Altlarından ırmaklar akan (konaklar)"* buyurmuştur. Bunun manası açıktır. Sonra sözü sona erdirerek, وَعْدَ اللهِ لَا يُخْلِفُ اللهُ الْمِيعَادَ *"Bu, Allah'ın va'didir. Allah sözünden caymaz"* buyurmuştur. Âyetteki, *"Bu, Allah'ın va'didir"* ifadesi, لَهُمْ غُرَفٌ *"Onlar için konaklar vardır"* cümlesini, te'kid eden bir mefûl-i mutlaktır. Çünkü bu, "Allah onlara, bunu va'detti" demektir.

Vaad ile Vaîd'in Farkı

Âyette, şöyle önemli bir incelik vardır: Allahu Teâlâ, vaadleri bulunan pek çok âyette, "Bu, Allah'ın vaadidir. Allah vaadinden dönmez" gibi açık ifâdeler kullanmıştır. Halbuki vaîd (tehdit)leri bulunan âyetlerinde böylesi net ve te'kidli ifadeler kullanmamıştır. Bu, **Mu'tezile**'nin söylediğinin aksine, vaad tarafının vaîd tarafından daha tercihe şayan olduğuna delâlet eder. Eğer onlar, "Cenâb-ı Allah, vaîd ile ilgili olarak, *"Allah'ın katında söz değiştirilmez ve ben (Allah) kullarıma zulmedici değilim"* (Kâf, 29) buyurmuştur. (Bu da kesin ifadedir)" derlerse, biz deriz ki: Bu âyet, vaîd ile ilgili olan bir ifade olmayıp aksine, hem vaadi hem vaîdi içine alan genel bir ifadedir. Dolayısıyla biz (Ehl-i sünnetin) tercihi olan görüşün hak olduğu sâbit olur.

Kaynaklar ve Bitkiler

اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللهَ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَآءِ مَآءً فَسَلَكَهٗ يَنَابِيعَ فِى الْاَرْضِ ثُمَّ يُخْرِجُ بِهٖ زَرْعًا مُخْتَلِفًا اَلْوَانُهٗ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرٰيهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَجْعَلُهٗ حُطَامًا اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَذِكْرٰى لِاُولِى الْاَلْبَابِ ﴿٢١﴾

"Görmedin mi ki Allah gökten bir su indirdi ve onu yerde kaynaklara soktu. Sonra onunla çeşit çeşit ekinler çıkardı. Daha sonra onları kupkuru hale getirdi. Böylece sen onları sapsarı halde görürsün. Sonra onları, kuru bir kırıntı yapar. Şüphesiz bunda temiz akıl sahipleri için mutlaka bir ibret vardır" (Zümer, 21).

Bil ki Allahu Teâlâ, âhireti akıl sahipleri için büyük bir arzu ve iştahı çekecek bazı sıfatlarla nitelemiştir. Âhireti bu şekilde nitelemede, aynı nispette dünyadan nefreti gerektiren bir mana da vardır. Çünkü Allahu

Teâlâ, gökten bir su yani yağmur indirdiğini beyan etmiştir. -İşte bundan dolayı, yerde olan her şeyin gökten olduğu söylenmiştir.- Sonra o yağmuru bazı yerlere indirip, taksim ettiği ve yerin altındaki kaynaklara sokarak, gözeler, tıpkı bedenlerdeki damarlar gibi, bazı kanallar ve yollar haline koyduğunu, sonra bu sayede, yeşil, kırmızı, sarı, beyaz ve benzeri çeşitli renklerde ekinler veya arpa, buğday, susam vs. gibi çeşit çeşit bitkiler çıkardığını, daha sonra bütün bu bitkilerin sararıp kuruduğunu beyan etmiştir. Bu şöyle olur. Bir bitkinin kuruma işi tamamlanınca yerinden ayrılması mümkün olur, ama parçaları dağılmayabilir. İşte bu cüzler, dağılmak üzere kurur, sonra da elle ufalanacak kuru kırıntı haline gelir. Âyet bunu ifade eder.

Bitkilerdeki Ders

"Elbette bunda alınacak ders vardır." Yani kim bitkilerin bu hallerini görüp müşahede ederse, hayvanlar ile insanların hallerinin de neticede böyle olacağını anlar. Çünkü ömrü ne kadar uzun olursa olsun, insanın mutlaka renginin sararıp solacağı, kemiklerinin ve uzuvlarının âdetâ kuruyacağı bir noktaya gelecek, sonra da ölecektir. Binâenaleyh bitkiler üzerinde böyle bir gözlem yapıldığında, bu insana, aynı şeylerin kendisi ve hayatı için söz konusu olduğunu hatırlatır. Bu durumda da, kendisinin dünya ve lezzetlerine karşı nefreti (isteksizliği) artar. Velhasıl Allahu Teâlâ önceki âyetlerde, kişileri dünyadan nefret ettirecek şeyleri zikretmiş, kıyametle ilgili özellikleri, insanı daha çok taate sevk edecek; dünya ile ilgili sıfatları da, insanı daha çok dünyadan nefret ettirecek bir şekilde açıklamıştır. Âhirete teşvik işini, dünyadan nefret ettirmeden önce yapmıştır. Çünkü âhirete teşvik, bizzat maksat olan bir şeydir. Dünyadan nefret ettirmek ise, dolaylı olarak maksat olan bir şeydir. Bizzat maksat olan, dolaylı olarak maksat olandan önce gelir. Bu âyetin tefsiri ile ilgili sözümüzün hepsi bundan ibarettir.

Geriye, âyetteki bazı lafızların açıklanması kalmıştır: **Vâhidî** şöyle der: "يَنَابِيعَ" kelimesi "يَنْبُوعٌ" lafzının çoğulu olup, bu kelime "نَبَعَ - يَنْبُعُ، نَبَعَ - يَنْبُعُ" ve "نَبَعَ - يَنْبُعُ" fiillerinden, "يَفْعُولٌ" vezninde bir isim olup, bunlar, **Kisâî** ve **Ferrâ**'nın bahsettiği üç değişik kullanım şeklidir. Bu kelime, âyette, harf-i cerrin hazfiyle mansubdur. Çünkü "فِي يَنَابِيعَ" takdirindedir. Âyetteki "يَهِيجُ" kelimesi, "yeşerir" manasına da gelir. "**Hutâm**" ise, kuruyup, kırıntı haline gelen bitki demektir.

Kur'ân Hidâyeti

اَفَمَنْ شَرَحَ اللّٰهُ صَدْرَهُ لِلْاِسْلَامِ فَهُوَ عَلٰى نُوْرٍ مِنْ رَبِّهٖ فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوْبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللّٰهِ اُولٰٓئِكَ فِىْ ضَلٰلٍ مُبِيْنٍ ﴿٢٢﴾ اَللّٰهُ نَزَّلَ اَحْسَنَ الْحَدِيْثِ كِتٰبًا مُتَشَابِهًا مَثَانِىَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُوْدُ الَّذِيْنَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِيْنُ جُلُوْدُهُمْ وَقُلُوْبُهُمْ اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ ذٰلِكَ هُدَى اللّٰهِ يَهْدِىْ بِهٖ مَنْ يَّشَآءُ وَمَنْ يُّضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهٗ مِنْ هَادٍ ﴿٢٣﴾ اَفَمَنْ يَّتَّقِىْ بِوَجْهِهٖ سُوْٓءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَقِيْلَ لِلظّٰلِمِيْنَ ذُوْقُوْا مَا كُنْتُمْ تَكْسِبُوْنَ ﴿٢٤﴾ كَذَّبَ الَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَاَتٰىهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُوْنَ ﴿٢٥﴾ فَاَذَاقَهُمُ اللّٰهُ الْخِزْىَ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الْاٰخِرَةِ اَكْبَرُ لَوْ كَانُوْا يَعْلَمُوْنَ ﴿٢٦﴾ وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِىْ هٰذَا الْقُرْاٰنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَّعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُوْنَ ﴿٢٧﴾ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِىْ عِوَجٍ لَّعَلَّهُمْ يَتَّقُوْنَ ﴿٢٨﴾

"Öyle ya, Allah'ın göğsünü İslâm'a açtığı, dolayısıyla onun da Rabbisinden bir nûr üzere olduğu kimse, hiç (kalbi mühürlenmiş kimse gibi olur mu?) Artık kalpleri Allah'ın zikrinden bomboş ve kaskatı kalmış olanların vay haline! Onlar apaçık bir dalâlet içindedirler. Allah kelâmın en güzelini, âyetleri birbiriyle ahenktar, katmerli, (tıklım-salkım hakikatlerle dolu) bir kitap halinde indirmiştir. Rablerine derin saygı göstermekte olanların derileri onun karşısında ürperir. Sonra da hem derileri hem kalpleri Allah'ın zikrine (yatışıp) yumuşar. İşte bu (kitap) Allah'ın gönderdiği bir rehberdir. O, dilediğine bununla hidâyet eder. Allah kimi de saptırırsa, artık onun için hiçbir hidâyet edici yoktur. Zâlimlere, "Tadın, kazandığınız şeyin azabını" denilirken, kıyamet günü onun yüzünü, o kötü azaptan kim koruyacak? Onlardan evvelkiler de peygamberlerini yalanladılar ve hiç akıllarına gelmeyecek bir yönden kendilerine azap geldi. Böylece Allah onlara dünya hayatında rüsvaylığı tattırdı. Âhiret azabı ise elbet daha büyüktür, eğer bilseler!.. Andolsun ki biz, bu Kur'ân'da insanlar için, va'z u nasihat alsınlar diye, her misalden örnekler gönderdik ve onu her türlü

tenakuz ve ihtilaftan uzak, dosdoğru, Arapça bir Kur'ân olarak indirdik. Umulur ki onlar ittika ederler" (Zümer, 22-28).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Allahu Teâlâ, kendisine taat ve ibadet edip, dünyadan yüz çevirmenin gerekliliği hususundaki delilleri iyice ortaya koyunca, bunun peşinden, o apaçık delillerden, ancak Allah'ın, göğüsleri açıp, kalpleri nurlandırması ile mükemmel olarak istifade edileceğini beyan buyurmak üzere, أَفَمَنْ شَرَحَ اللهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ *"Öyle ya, Allah'ın, göğsünü İslâm'a açtığı, dolayısıyla onun da Rabbisinden bir nur üzere olduğu kimse, hiç kalbi mühürlenmiş kimse gibi olur mu?"* demiştir.

Göğsü Açmanın Manası

Bil ki biz, En'âm Sûresi'nde 125. âyetin tefsirinde, göğse inşirah vermenin ve hidâyetin ne demek olduğunu iyice anlatmıştık. Burada bunları kısmen tekrar etmekte bir beis yoktur. Dolayısıyla diyoruz ki: Allahu Teâlâ, "nefis" cevherlerini mahiyet olarak farklı farklı yaratmıştır: Bir kısmı hayırlı, nurlu, kıymetli, ilahî meselelere meyyâl ve ruhanî varlıklarla beraber olmaya alabildiğine istekli; bir kısmı da kötü, bulanık, âdi ve maddeye düşkündür. İşte bu farklılıktan, beşerî ruhların (nefislerin) cevherlerinde (özünde) mevcut bir şeyin olduğu anlaşılmaktadır. İstikvâ (işi iyice incelemek) da bu işin böyle olduğunu göstermektedir. Bunu iyice anladığında, biz deriz ki: Âyette bahsedilen "**inşirah**" (göğsü açma) ile kastedilen, işte nefsin yaratılışında mevcut olan, ileri derecedeki istidâddır. Böyle ileri derecede bir istidâd (kâbiliyet) mevcut olunca, tıpkı ufacık bir ateş ile hemen tutuşan kibrit misali, bu hâlin, ufacık bir sebep ile, kuvveden fiile çıkmasına yeter. Nefsin, kudsî ve parlak şeyler ile ruhânî halleri kabulden uzak olup, aksine maddi şeyleri elde etmeye gömülmesi, ilahî şeylere uygun düşen durumlardan pek az tesir almasına gelince, bu durumda nefis, katı, bulanık ve zulmânî olmuş olur. Ne zaman yakînî ve açık deliller, böyle nefislere çokça getirilse, bunların katılıkları ve zulmetleri o nispette azalır. Bu kâideyi anlayınca, diyoruz ki: Göğsün inşirahı, anlattığımız bu hususdur.

Âyetteki "**nûr**" hidâyet ve marifet (bilgi) demektir, önce göğüste bir "inşirâh" meydana gelmeden, bu "nûr" tahakkuk etmez. Hasıl olan bu kuvvet,

ruhtaki kuvvet olduğuna göre, elbette bu kuvvet, delilleri işitmekle elde edilmiş değildir. Hatta bazen, naklî delilleri işitmek, kasvet ve nefreti artırır. İşte bu anlattıklarım, bu âyetlerin manalarına iyice vâkıf olunması için, insan tarafından bilinmesi gereken kesin kaidelerdir. Âlimlerimizin "cebr ve kader" meselesi hususunda ve yine **Mu'tezile**'nin aynı konudaki söz ve delilleri, ilgili yerlerde geçmişti. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "**men**" kelimesi, haberi mahzûf bir mübteda olup, tıpkı önceki âyetteki "...أَمَّنْ هُوَ" (Zümer, 9) ifadesi gibidir. Buna göre takdiri, "Allah'ın, göğsünü İslâm için açıp, böylece hidâyete eren bir kimse, Allah'ın, kalbini mühürlediği, dolayısıyla kalbinin kasvetinden ötürü hidâyete eremeyen kimse gibi midir?" şeklindedir. Bu takdire göre, cevap (haber) zikredilmemiştir. Çünkü zikredilen sözlerden bu cevap anlaşılmıştır. O sözler de, *"Artık kalpleri Allah'ın zikrinden bomboş ve kaskatı kalmış olanların vay haline..."* ifadesidir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Katı Kalpler Zikirden Kaçar**

Âyetteki, فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللهِ *"Artık kalpleri Allah'ın zikrinden bomboş ve kaskatı kalmış olanların vay haline.."* ifadesi ile ilgili şöyle bir soru vardır: "Allah'ı zikretmek, *"Dikkat edin, ancak Allah'ın zikriyle kalpler mutmain olur (sükûnet bulur)"* (Ra'd, 28) âyetinin de ifade ettiği gibi, nurun, hidâyetin ve alabildiğine bir sükûnetin (itminânın-yatışmanın) meydana gelmesine sebeptir. Öyleyse, nasıl olmuş da, Cenâb-ı Hak bu âyette, kendisinin "zikr"ini, kalplerin katılaşmasına sebep göstermiştir?

Cevap: Diyoruz ki: Nefis (ruh), bozuk yapıda olur, unsurları bulanık, ruhanî şeylere ilgi duymaktan uzak, behîmî karakterlere ve kötü huylara alabildiğine meyyâl olursa, işte bu nefsin Allah'ın zikrini duyması, onun katılığını ve bulanıklığını artırır. Bu sözümüzü şöyle birkaç misalle izah edelim: Tek bir failin fiilleri, bu fiilleri kabul eden (bunların tesirinde olan) varlıkların farklılığına göre farklılık arz eder. Meselâ güneşin ışığı, çamaşırcının yüzünü karartırken, çamaşırlarını beyazlatır. Güneşin sıcaklığı mumu yumuşatırken, tuzu katılaştırır. Yine biz, aynı mecliste (toplulukta) aynı sözü söyleyen bir insan düşünelim. Birisi bunun sözlerini beğenirken, bir diğeri beğenmeyebilir. Bu durum, biraz önce de bahsettiğimiz gibi, nefis cevherlerinin ve o nefsin hallerinin farklılığından başka bir şeyden kaynaklanmamaktadır. Hak Teâlâ'nın, *"Andolsun ki biz insanı özlü bir*

çamurdan yarattık..." (Mü'minûn, 12) âyeti nâzil olunca, orada **Hz. Ömer** (r.a) ile bir başkası vardı. Resûlullah (s.a.s), *"Sonra onu bir diğer yaratılışla inşâ ettik"* (Mü'minûn, 14) âyeti ile sözü bitirince, oradakilerden her biri, "Yaratıcıların en güzeli olan Allah'ın şânı ne yücedir" dediler. Bunun üzerine Resûlüllah (s.a.s), vahiy kâtibine, *"Yaz. İşte bu şekilde nâzil oldu"* dedi. Bu hâdise, **Hz. Ömer** (r.a)'in imanına iman katarken, berikinin küfrünü artırmıştır. Bunu iyice kavradığına göre, Allah'ın zikrinin de, ruhânî ve temiz nefislerdeki, nuru, hidâyeti ve itminânı; şeytânî ve pis nefislerde ise, kasveti ve haktan uzaklaşmayı gerektirmiş olması uzak bir ihtimal değildir.

Bu hususu da iyice kavradığına göre şimdi biz diyoruz ki: Ruhî ve manevî sıhhati sağlayan ilaçların başı ve en önemlisi Allah'ın zikridir. Binâenaleyh meselâ Allah'ı zikir, bazı nefislerin hastalığının artmasına sebep oluyorsa, onların hastalığı, artık giderilmesi umulmayan ve ilacı bulunmayan bir hastalık olmuş olur. Böylece o, alabildiğine ileri bir şer noktasında bulunmuş olur. İşte bu incelikten ötürü, Hak Teâlâ, *"Artık kalpleri Allah'ın zikrinden bomboş ve kaskatı kalmış olanların vay haline! Onlar apaçık bir dalâlet içindedirler"* buyurmuştur. Bu, hakikati ortaya koyan mükemmel bir sözdür.

Cenâb-ı Allah, bunun böyle olduğunu beyan edince, peşi sıra, Kur'ân'ın, nur, şifâ, hidâyet ve alabildiğine bir itminân sebebi olduğunu anlatan ifadesini getirmiştir. Bundan maksat şunu anlatmaktır: Kur'ân böylesi sıfatlara sahip olarak, o insanın kalbinin katılığının artmasına sebep olunca, bu durum o kimsenin nefis cevherinin âdilik ve kötülük hususunda zirveye çıktığına delâlet etmiştir.

Kur'ân'ın Vasıfları

Binâenaleyh diyoruz ki: Allahu Teâlâ Kur'ân'ı bu âyetlerde şu kemâl sıfatları ile nitelemiştir:

Birinci sıfat: اَللّٰهُ نَزَّلَ اَحْسَنَ الْحَدِيثِ *"Allah sözlerin en güzelini indirmiştir"* âyetinin ifade ettiği sıfat... Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Kur'ân'ın Hâdis Olması**

Kur'ân'ın mahluk olduğunu söyleyenler, bu âyeti şu birkaç açıdan delil getirmişlerdir:

1) Allahu Teâlâ, hem bu âyetinde, hem de şu âyetlerinde Kur'ân'ın hâdis (sonradan meydana gelme, yaratılmış olma) sıfatı ile nitelemiştir: *"Öyle ise şâyet iddialarında doğru iseler onlar bir hadîs (söz) getirsinler"* (Tûr, 34); *"Bu*

hadisi (sözü) mü hor görüyorsunuz?" (Vâkıa, 81). "Hadîs"in, mutlaka hâdis (mahluk) olması gerekir. Hatta, hâdis olmaya delalet etme açışından, "hadîs" kelimesi, "hâdis"ten daha ileridir. Çünkü Arapçada, "Bu hadîstir (yenidir), eski değildir"; "Bu eskidir, ama "hâdis" değildir" denilir ve böylece "hadîs"in, çok yakın zamanda meydana gelmiş bir şey olduğu anlaşılır. Hâdise, hadîs denmiştir, çünkü bu, harflerden ve kelimelerden meydana gelmiştir. Harfler ve kelimeler ise, an be an meydana gelir, böylece "hâdis" olurlar. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenlerin izahı bundan ibarettir.

2) Allahu Teâlâ Kur'ân'ı, "indirilen" bir kitap olarak nitelemiştir. İndirilen bir şey ise, başkasının kendisinde tasarruf edebileceği bir konumdadır. Böyle olan ise, hâdis (mahluk)tur.

3) Âyetteki, "**Ahsenü'l-hadis**" ifadesi, Kur'ân'ın, tıpkı "Zeyd, kardeşlerinin en üstünüdür" ifadesinin, Zeyd'in "kardeş" olma bakımından ötekilerle müşterek ve onlar cinsinden olmasını gerektirdiği gibi, diğer sözler cinsinden bir söz olmasını gerektirir. Böylece Kur'ân'ın diğer sözler cinsinden olduğu sâbit olur. Diğer sözler "hâdis" olduğuna göre, Kur'ân'ın da hâdis olması gerekir.

4) Allahu Teâlâ Kur'ân'ı "kitap" diye nitelemiştir. Kitap ise, toplanmak-bir araya gelmek manasına gelen "ketb" mastarından türemiştir. Bu durum, Kur'ân'ın, bir toplayıcı tarafından toplanan ve bir tasarruf edicinin tasarruf mahalli bir şey olduğunu gösterir. Bu ise, Kur'ân'ın muhdes (mahluk) olduğuna delâlet eder.

Bunların hepsine birden şu şekilde cevap verebiliriz: Bu delilleri, harflerden, seslerden, lafızlardan ve satırlardan meydana gelmiş "söz" için geçerli sayıyoruz ve o manada mahluktur. Allah en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* En Güzel Söz Olması**

Kur'ân'ın **"ahsenü'l-hadîs"** (sözlerin en güzeli) olması, ya lafzı, ya manası açısındandır.

Birinci kısım, yani lafzı açısından, sözlerin en güzeli olması şu iki bakımdandır:

a) Bu güzelliği, Kur'ân'ın fesâhati ve vecizliği bakımındandır.

b) Üslûbundaki nazmı açısındandır. Çünkü Kur'ân, ne şiir, ne hitap, ne de hitabe cinsinden bir şeydir. Aksine bu, bütün bunlardan farklı bir türdür. Şu da var ki, her selîm fıtrat sahibi, Kur'ân'ı beğenir ve ondan tat alır.

İkinci kısım, yani manası açısından, onun sözlerin en güzeli olması hususunda da şu izahlar yapılabilir:

a) Bu, tenâkuzlardan uzak bir kitaptır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Eğer bu, Allah'tan başkasının katından olsaydı, onlar bunda çok ihtilaflar (zıtlıklar) bulurlardı"* (Nisa, 82) buyurmuştur. Bu kadar büyük ve hacimli bir kitap, her türlü tenakuzdan uzak olunca, bir mu'cize olur.

b) Kur'ân'ın geçmiş ve gelecekle ilgili, pek çok gaybî haberleri taşıması...

c) Kur'ân'da bulunan ilimler gerçekten çoktur. Bu ilimleri şöyle diyerek anlatabiliriz: Faydalı ilimler, Allahu Teâlâ'nın hitabında, *"Mü'minlerin hepsi, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine imân ederler ve "O'nun peygamberlerinin hiçbirini diğerinden ayırmayız" (derler). Yine derler ki: "Dinledik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz, senin affını isteriz. Dönüşümüz sanadır"* (Bakara, 285) âyetiyle ifade ettiği hususlar. Binâenaleyh faydalı ilimler için söylenebilecek en özlü tarif budur.

Allah'a İmanın Kapsamı

Birinci Nev': Birinci kısma, yani Allah'a iman meselesine gelince, bil ki bu husus, şu beş hususu kapsar: Cenâb-ı Hakk'ın zatını, sıfatlarını, fiillerini, hükümlerini ve isimlerini tanıyıp bilmek... Hak Teâlâ'nın zâtını bilmek, kişinin Allah'ın varlığını, kıdemini ve bekâsını bilmesi demektir. Allah'ın sıfatlarını bilme ise, iki çeşittir:

1) Kendisini tenzih etmek, gerekli olan hususları bilmek. Bu da, Cenâb-ı Allah'ın bir cevher, parça ve kısımlardan meydana gelmiş bir mürekkep, bir yönde ve mekânda bulunan bir varlık olmadığını bilmek, böyle olmaktan O'nu tenzih etmektir. Kişinin, Cenâb-ı Hakk'ı böylesi şeylerden tenzihi anlatan lafızların şu dört tane lafız olduğunu, yani "لَمْ، مَا، لَا" ve "لَيْسَ" lafızları olduğunu bilmesi gerekir. Bahsedilen bu dört lafız, Kitabullah'ta, Allah'ı tenzih için kullanılmıştır. Meselâ **"leyse"**, لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ *"O'nun gibisi yoktur"* (Şûra, 11) âyetinde; **"lem"**, لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ *"O doğurmadı, doğurulmadı ve hiçbir şey O'na denk olmadı"* (İhlas, 3-4) âyetinde; **"mâ"** وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا *"Senin Rabbin unutmaz"* (Meryem, 64) مَا كَانَ لِلّٰهِ اَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ *"Allah bir çocuk edinmez."* (Meryem, 35) âyetinde ve **"lâ"** da, لَا تَاْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ *"Onu ne bir uyuklama, ne de bir uyku tutar"* (Bakara, 255); وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ *"O, doyurur, doyurulmaz"* (En'âm, 14); وَهُوَ يُجِيرُ وَلَا يُجَارُ عَلَيْهِ *"O, himâye eder, himaye edilmez"* (Mü'minûn, 88) ve Kur'ân'ın otuz yedi yerinde geçen, لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ *"Allah'tan başka ilah yoktur"* âyetlerinde kullanılmıştır.

Kur'ân'da Mevcut Sıfatları Bilme

İkinci Nev'e yani Kur'ân'a göre Cenâb-ı Hakk'ın tavsif edilmesi gereken sıfatlarıdır. Bunlardan **birincisi,** Allah'ı bilmek ve O'nun mühdis ve hâlik (var edici ve yaratıcı) olduğunu bilmektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Gökleri ve yeri yaratan Allah'a hamdolsun"* (En'âm, 1) buyurmuştur. **İkincisi,** Allah'ın kâdir olduğunu bilmektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, Kıyâme Sûresi'nde, *"Evet, biz onun parmak uçlarını bile derleyip yeniden yaratmaya kâdiriz"* (Kıyame, 4) ve *"(Bütün bunları yapan Allah), ölüleri tekrar diriltmeye kâdir değil midir?"* (Kıyame, 40) buyurmuştur. **Üçüncüsü,** Hak Teâlâ'nın âlim olduğunu bilmek... Nitekim o, *"O, kendisinden başka ilah olmayan, gayb ve şehâdet âlemini bilen Allah'tır"* (Haşr, 22) buyurmuştur. **Dördüncüsü,** O'nun her şeyi bildiğini bilmektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Gaybın anahtarları O'nun katındadır. Onları ancak o bilir"* (En'âm, 59) buyurmuştur. Yine O, *"Allah, her dişinin neye gebe olduğunu bilir"* (Ra'd, 8) buyurmuştur. **Beşincisi,** O'nun hayy (diri) olduğunu bilmektir. Nitekim Allah, *"O, kendinden başka hiç (gerçek) tanrı olmayan hayydır. Dolayısıyla dini O'na has kılarak, O'na ibadet edin"* (Mü'min, 65) buyurmuştur. **Altıncısı,** Allah'ın, irâde edici olduğunu bilmek... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah kime doğru yolu gösterir, imana muvaffak ederse, onun göğsünü İslâm için açar..."* (En'âm, 124) buyurmuştur. **Yedincisi,** Allah'ın semî ve basîr olduğunu bilmek... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O, semî ve basîrdir"* (Şûra, 11) ve *"Şüphesiz ben sizinleyim; işitiyor ve görüyorum"* (Tâhâ, 46) buyurmuştur. **Sekizincisi,** Allah'ın konuşucu olduğunu bilmek. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Eğer yerdeki ağaçlar kalem olsa, deniz de, arkasından yedi deniz daha kendisine yardım ederek (mürekkep) olsa, yine Allah'ın kelimeleri tükenmez..."* (Lokman, 27) buyurmuştur. **Dokuzuncusu,** işin, külliyyen O'na ait olduğunu bilmek... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Önce de sonra da, iş, Allah'a aittir"* (Rum, 4) buyurmuştur. **Onuncusu,** Allah'ın, rahmân, rahîm ve mâlik olduğunu bilmek... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Rahman ve Rahîm olan.. Din gününün mâliki olan..."* (Fatiha, 2-3) buyurmuştur. Allah'ın, vasıflandığı sıfatları bilme ile alakalı olarak ele alınan husus, bundan ibarettir.

Allah'ın Fiillerini Bilme

Üçüncü Nev': Bunlar, Allah'ın fiillerine dairdir. Bil ki fiiller, ya manevî, ya da maddî olurlar. Manevî olanlara gelince, pek azı müstesnâ, bunlara vâkıf olmak mümkün değildir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Rabbimin ordularını, kendisinden başka kimse bilemez"* (Müddessir, 33) buyurmuştur. Maddî

olanlara gelince, bunlar, ya ulvî âlem veya süflî âlemdir. Ulvî âlemler hakkında, şu bakımlardan söz edebiliriz:

1) Göklerin hallerinden bahsetmek..

2) Güneşin ve ayın hallerinden bahsetmek.. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arş üzerinde hükümrân olan Allah'tır. Kendisini durmayıp kovalayan gündüze geceyi o bürüyüp örter. Güneşi, ayı, yıldızları -hepsi de emrine râm olarak- (yaratan O)"* (A'râf, 54) buyurmuştur.

3) Işınların hallerinden bahsetmek.. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah, göklerin ve yerin nûrudur"* (Nûr, 35) ve *"Güneşi bir ziyâ, ayı da bir nûr kılan O'dur"* (Yunus, 5) buyurmuştur.

4) Göklerin hallerinden bahsetmek... Nitekim O, *"Rabbine bir bakmadın mı? Gölgeyi nasıl uzatmıştır O? Eğer dileseydi onu elbet sâkin de kılardı.."* (Furkan, 45) buyurmuştur.

5) Gece ve gündüzün art arda gelmesi... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Geceyi gündüze sarar, gündüzü de geceye..."* (Zümer, 5) buyurmuştur.

6) Yıldızların faydaları... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O, karanın ve denizin karanlıkları içinde kendileriyle yollarınızı bulmanız için, sizin faydanıza yıldızları yaratandır.."* (En'âm, 97) buyurmuştur.

7) Cennetin sıfatları... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Genişliği, semânın ve yerin genişliği gibi olan cennetler için (...) yarışın"* (Hadîd, 21) buyurmuştur.

8) Cehennemin sıfatları... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Onun yedi kapısı, onlardan her kapının ayrılmış birer nasibi vardır"* (Hicr, 44) buyurmuştur.

9) Arşın sıfatları... Cenâb-ı Hak, *"Arşı yüklenen, bir de onun etrafında bulunan (melekler).."* (Mü'min, 7) buyurmuştur.

10) Kürsînin sıfatı... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kürsîsi, gökleri ve yeri kuşattı.."* (Bakara, 255) buyurmuştur.

11) Levh-i Mahfûz'un ve "kelâm"ın sıfatı... Cenâb-ı Hak, *"Daha doğrusu o çok şerefli bir Kur'ân'dır ki mahfûz bir levhadır"* (Burûc, 21-22) buyurmuştur. Kalem'e gelince, bu da Cenâb-ı Hak'ın, *"Nûn. Kalem'e ve onların yazdıklarına kasem olsun..."* (Kalem, 1) âyetinin beyan ettiği hususdur.

Süflî âlemin hallerini izaha gelince, bunlardan **birincisi,** Arz'dır. Cenâb-ı Hak, arz'ı, şu pek çok sıfatlarla nitelemiştir:

1) Onu bir beşik (mehd) olmakla... Allahu Teâlâ, *"Ki O, arzı sizin için bir beşik (gibi) kıldı"* (Tâhâ, 53) buyurmuştur.

2) Döşek (mihâd) olmakla.. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Biz, arzı bir döşek (gibi) kılmadık mı?"* (Nebe, 6) buyurmuştur.

3) Onu bir toplantı yeri (kifât) olmakla... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Biz, yeri bir toplantı yeri yapmadık mı? Dirilere de ölülere de?"* (Mürselât, 25-26) buyurmuştur.

4) Zelûl (emre âmâde kılınmış, boyun eğmiş) olmakla... Cenâb-ı Hak, *"O, yeri, sizin faydanıza olarak (müsahhar) kılandır...)"* (Mülk, 15) buyurmuştur.

5) Halı gibi dümdüz olmakla (bisât)... Cenâb-ı Hak, *"Allah, yeri sizin için bir döşek yapmıştır, onun geniş yollarından gezip dolaşınız diye..."* (Nûh, 19-20) buyurmuştur. Bu hususta söz, uzundur. **İkincisi,** denizdir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O, denizi ondan taze et yemeniz... için (hizmetinize) ram edendir"* (Nahl, 14) buyurmuştur. **Üçüncüsü,** hava ve rüzgârlar. Nitekim Cenab-ı Hak, *"O rahmetinin önünden rüzgârı müjdeci gönderendir...* (A'raf 57) ve *"Bir aşılayıcı rüzgâr gönderdik"* (Hicr, 22) buyurmuştur. **Dördüncüsü** gök gürültüsü, şimşek çakması gibi göksel olayları... Nitekim Cenab-ı Hak, *"Gök gürültüsü O'nu hamd ile, melekler de O'ndan korkusuna tesbih eder.."* (Ra'd, 13) ve *"İşte görüyorsun ki yağmur bunların arasından çıkıyor...* (Nur, 43) buyurmuştur. Yıldırımların, yağmurların ve bulutların terakümünden, üst üste gelmesinden bahsedilmesi de işte bu türdendir. **Beşincisi,** ağaçların, meyvelerin halleri ve bunların tür ve çeşitleridir. **Altıncısı,** hayvanların halleri. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"..deprenen her canlıyı, orada üretip yaydı.."* (Bakara, 164) ve *"Davarları da o yaratmıştır ki, bunlarda sizin için ısıtıcı ve koruyucu maddeler ve nice nice menfaatler vardır"* (Nahl, 5) buyurmuştur. **Yedincisi,** insanın ilk yaratılışındaki enteresanlıklar.. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Andolsun biz insanı çamurdan bir hülâsadan yarattık..."* (Mü'minûn, 12) buyurmuştur. **Sekizincisi,** insanın gözü, kulağı, dili, aklı ve anlayışındaki harikalar... **Dokuzuncusu,** âlemin ilk yaratılışından kıyametin sonuna kadar, peygamberlerin ve hükümdarların tarihi ile, insanların hallerinin ele alınması.. **Onuncusu,** insanların ölürken ve öldükten sonraki hallerinden; öldükten sonra dirilmesi ve kıyametin keyfiyetinden bahsedip, saîd ve şâkî kimselerin hallerini izah etmek.. Böylece biz, gökler âleminde mevcut ilim çeşitlerinden on tanesi ile, unsurlar,

yani arz âlemindeki diğer on çeşit ilme işaret etmiş olduk. Kur'ân, işte bu denli yüksek yüce ilim çeşitlerinin izahını kapsamaktadır.

Allah'ın Hükümlerini Bilmek

Dördüncü Nev'e gelince, ki bu, Allah'ın hüküm ve tekliflerinin açıklanmasıdır. Biz diyoruz ki: Bu teklifler, ya kalbin işleri, yahut da uzuvların amelleri hususunda olurlar.. Bunlardan **birincisi,** ahlâk ilmi yani güzel ahlâkın kötü ahlâktan ayırt edilmesi ilmi adını alır. Kur'ân, bütün bunları kapsamaktadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Şüphesiz ki Allah adâleti, iyiliği, akrabaya vermeyi emreder. Taşkın kötülükten, münkerden, zulüm ve tecebbürden nehyeder"* (Nahl, 90) ve *"Kolaylığı tut. İyiliği emret. Câhillerden yüz çevir.."* (A'râf, 199) buyurmuştur. **İkincisi**ne, yani uzuvların amellerine dair olan mükellefiyetlere gelince, bu da, Fıkıh ilmi adını almaktadır. Kur'ân, bu ilmin düsturlarını en mükemmel bir biçimde kapsamaktadır.

Beşinci Nev'e, yani Allah'ın isimlerini bilmeye gelince, bu hususta da Cenâb-ı Hak, *"En güzel isimler Allah'ındır. O halde O'na bunlarla duâ edin"* (A'râf, 180) buyurmuştur. İşte bütün bunların hepsi de, Allah'ı tanıma ile ilgilidir.

Meleklere İman

İman konusunda nazar-ı dikkate alınan esaslardan **ikinci kısım** da, meleklere inanmaktır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Mü'minlerin hepsi, Allah'a, meleklerine ... iman ederler"* (Bakara, 285) buyurmuştur. Kur'ân, bazen kısa, bazen de tafsilatlı bir biçimde, meleklerin sıfatlarının açıklanmasını kapsamaktadır. İcmali açıklama, meselâ Cenâb-ı Hakk'ın, (bu âyette olduğu gibi), *"... ve meleklerine ..."* buyurmasıdır. Ayrıntılı açıklamaya gelince, bu şunlardır:

a) Onların, Allah'ın elçileri olduğuna delâlet eden ifâdeler... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Melekleri... elçiler yapan Allah..."* (Fatır, 1) buyurmuştur.

b) Bu âlemin görevlileri olduklarını gösteren ifadeler... Cenâb-ı Hak, *"... sonra iş bölümü yapan melekler ..."* (Zâriyat, 4), *"bir de icra edenler..."* (Nâziat, 5) ve *"Saflar bağlayıp duranlara ... yemin ederim ki..."* (Sâffât, 1) buyurmuştur.

c) Meleklerin, Arşın taşıyıcıları olduğunu bildiren ifadeler... Nitekim Cenâb-ı Allah, *"O gün Rabbinin Arşını, üstlerinde bulunan sekiz (melek) yüklenir"* (Hakka, 17) buyurmuştur.

d) Meleklerin, Arşın etrafında dönüp dolaştıklarını ifade eden âyetler... Cenâb-ı Hak, *"Melekleri görürsün ki, Rablerine hamd ile tesbih ederek Arşın etrafını kuşatmışlardır"* (Zümer, 75) buyurmuştur.

e) Meleklerin, cehennemin bekçileri olduğunu bildiren âyetler... Nitekim *"(o ateşin) üzerinde iri gövdeli, sert tabiatlı melekler vardır..."* (Tahrim, 6) buyurulmuştur.

f) Meleklerin, kerîm yazıcılar olduklarını ifâde eden husus... Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Halbuki sizin üzerinizde hakiki bekçiler, çok şerefli yazıcılar vardır"* (İnfıtâr, 10-11) buyurmuştur.

g) Meleklerin, takipçiler olduğunu gösteren ifadeler... Cenâb-ı Hak, *"Onun önünde, arkasında kendisini... takip eden (melek)ler vardır"* (Ra'd, 11) buyurmuştur. Cinlerin ve şeytanların halleri de, meleklerin halleri babında zikredilir.

Kitaplara İman

İmanda, nazar-ı dikkate alınan esaslardan **üçüncü kısım,** kitapları tanımaktır. Kur'ân, **Hz. Âdem** (a.s)'in kitabının hallerini açıklamayı kapsamaktadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Derken, Adem, Rabbinden birtakım kelimeler belleyip aldı.."* (Bakara, 37) buyurmuştur. **İbrahim** (a.s)'e verilen sahifelerin hallerinden bahsetmek de, bu kısma dahildir. Nitekim, *"... Rabbi, İbrahim'i birtakım kelimelerle imtihan edip de o, bunları tamamen yerine getirince..."* (Bakara, 124) buyurulmuştur. **Tevrât, İncil** ve **Zebûr**'un hallerinden bahsetmek de, yine bu kısma dahildir.

Resûllere İmân

İmân konusunda, nazar-ı dikkate alınan esaslardan **dördüncü kısım,** peygamberleri tanımaktır. Allahu Teâlâ, bir kısım peygamberlerin hallerini genişçe anlatmış, diğerlerinin hallerini ise, müphem bırakmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Onların içinden, sana kıssalarını anlattığımız kimseler de var, sana bildirmediğimiz kimseler de var.."* (Mü'min, 78) buyurmuştur.

Allah'ın İnsanlara Emirleri

Beşinci kısım: Mükelleflerin halleriyle ilgili olan kısım olup, bu da ikiye ayrılır:

a) Mükelleflerin, kendilerine yüklenen bu mükellefiyetlerin farz oluşlarını kabul etmeleridir. Ki bu, mevzubahis, *"dinledik ve itaat ettik, dediler"* (Bakara, 285) şeklindeki âyetinden kastedilendir.

b) Bu ameller sırasında, kendilerinden birtakım kusurlar sâdır olduğunu itiraf edip, daha sonra da, ilahî bağış talep etmiş olmalarıdır ki, bu da, *"Ey Rabbimiz, senin bağışını isteriz.."* (Bakara, 286) âyetinden kastedilendir. Sonra, kulluk duraklarındaki kusurları görmenin miktarları, rubûbiyyetin izzetini mütalâa etme nispetinde artacağından ötürü, kulun "Ey Rabbimiz! Senin affetmeni isteriz" sözü de fazla miktarda olmuştur.

Âhiret Hakkında Bilgi

Altıncı kısım: Âhiret, öldükten sonra dirilmeyi ve kıyameti bilmek... Ki bu, âyetteki, *"Dönüşümüz sanadır"* ifadesinden kastedilendir. Bu da, dini talep hususunda, mühim olan birtakım esasların bilinmesi gerektiğine bir işarettir. Kur'ân, bu esasların izahı, tarifi ve açıklaması hususunda, sonu olmayan bir ummandır. Sen, Kur'ân'ın bunları kapsadığı gibi, yerin ne doğusunda ne de batısında bunları kapsayan başka bir kitap göremezsin. Yaptığımız bu tefsiri iyice düşünen herkes, bizim, Kur'ân'ın faziletler denizinin sadece bir damlasından bahsettiğimizi anlar. Durum böyle olunca, pek yerinde olarak Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ı *"Allah, kelâmın en güzelini ... indirmiştir"* diyerek methetmiştir. Allah, en iyisini bilendir.

Müteşâbih

Kur'ân'ın **ikinci sıfatı,** Cenâb-ı Hakk'ın, كِتَابًا مُتَشَابِهًا *"Âyetleri birbiriyle ahenkdâr... bir kitap halinde"* âyetinin ifade ettiği hususdur. **"Kitap"**ın ne demek olduğunu, Cenâb-ı Hakk'ın "ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ" (Bakara, 2) âyetinin tefsirinde açıkladık. Bunun, "müteşâbih ahenkdâr" olmasına gelince, bil ki bu âyet, Kur'ân'ın tamamının müteşâbih olduğuna delâlet etmektedir. *"Sana kitabı indiren O'dur. Ondan bir kısım âyetler muhkemdir ki bunlar, kitabın anasıdır. Diğer bir kısım da müteşâbihlerdir.* (Âl-i İmran, 7) âyeti ise, bu kitabın tamamının değil, bir kısmının müteşâbih olduğunu göstermektedir. Bu kitabın, bu âyette de belirtildiği gibi, tamamının müteşâbih olması meselesine gelince, **İbn Abbas,** bunun manasının, "Bu kitabın bir kısmı bir kısmına benzer.." şeklinde olduğunu söylemiştir. Ben de diyorum ki, bu benzerlik şu hususlardadır:

Âyetlerin Benzeme Yönleri

1) Belâgat sahibi bir yazar, uzunca bir kitap kaleme aldığında, onun kullandığı kelimelerin bir kısmı fasîh olur, bir kısmı ise olmaz. Halbuki Kur'ân böyle değildir. Çünkü Kur'ân, bütün cüzleriyle, alabildiğine fasihtir.

2) Edîb bir kimse, bir hâdise hakkında, fasîh lafızlarıyla bir kitap yazıp, bir başka hâdise hakkında ise bir başka kitap yazdığında genel olarak, onun ikinci kitaptaki sözleri, birinci kitaptakilerden başka olur. Halbuki, Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s) kıssasını Kur'ân'ın pek çok yerinde naklet-miş, ama bütün bunlar, fesâhatta birbirine denk ve birbirine benzerdirler.

3) Kur'ân'daki âyet ve açıklamaların hepsi, birbirini takviye ve birbirini te'yid eder.

4) Bahsettiğimiz ilimlerden pek çok çeşidi, hepsinin maksadı, dine davet ve Allah'ın azametini izah olması bakımından, birbirlerine benzerler. İşte bundan dolayı sen, Kur'ân'da ele alınan her kıssanın maksadının, bahsettiğimiz bu hususlar olduğunu görürsün. Binâenaleyh, Kur'ân'ın "müteşâbih" olmasından maksat, işte budur. Doğruya ileten Allah'tır.

Mesânî

Kur'ân'ın sıfatlarından **üçüncü sıfat,** onun, مَثَانِيَ "katmerli" olmasıdır. Biz, bu kelimenin tefsirini, *"Andolsun ki biz sana, tekrarlanan yediyi... verdik"* (Hicr, 87) âyetinde iyice anlatmıştık. Hülasa olarak, bahsettiğimiz bu şeylerin pek çoğu, emir-nehiy, umûm-husûs; mücmel-müfesser; göklerin-yerin halleri; cennet-cehennem; karanlık-aydınlık; Levh-i Mahfuz-Kalem; melekler-şeytan; Arş-Kürsî; vaad-vaîd ve ümit-korku... gibi çift bulunurlar. Ki bunun gayesi, Hakk'ın dışında kalan her şeyin çift olduğunu beyan etmektir. Yine bu, her şeyin, zıddı ve karşıtı ile (aynı anda bulunup) onunla mübtelâ olduğuna; gerçek Bir'in, Hak Teâlâ olduğuna delâlet etmektedir.

Derileri Ürpertmesi

Kur'ân'ın sıfatlarından **dördüncü sıfat,** Cenâb-ı Hakk'ın, تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللهِ *"Rablerine derin saygı göstermekte olanların derileri onun karşısında ürperir. Sonra da hem derileri hem kalpleri Allah'ın zikrine (yatışıp) yumuşar..."* (Zümer, 23) âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُهُمْ" tabirinin manası, "Onları bir ürperiş yakalar" demek olup, bu, korku esnasında insanın derisinde meydana gelen bir değişikliktir. Müfessirler, "Bu ifadenin manası, "Bunlar, rahmet, ihsan, lütuf âyetlerini dinlediklerinde, kendilerinde bir ferahlık meydana gelir de, böylece kalpleri, Allah'ın zikrine (yatışıp) yumuşar" şeklindedir" demişlerdir. Ama, ben diyorum ki: "Ariflerden muhakkik kimseler şöyle demektedirler: "Allah'ın

celâlinin henüz başlangıcında yürüyen kimseler, şâyet celâl âlemine bakacak olurlarsa, şaşırıp kalırlar. Eğer onlar, cemâl âleminden bir eser görürlerse, hayat bulurlar." Binâenaleyh, bizim bu konuda, iyice açıklamada bulunmamız ve bu meseleyi aydınlatmamız gerekir. Bu sebeple biz diyoruz ki:

İnsan, Allah'ın mekân ve cihetten tenzih edilmesi gerektiğine delâlet eden deliller hususunda şöyle iyice bir düşündüğünde, işte o zaman onun derisi ürperir. Çünkü âlemin ne içinde, ne dışında, ne ona bitişik, ne ondan ayrı olmayan bir varlığı ispat edip kabul etmek, tasavvuru ve düşünülmesi zor olan şeylerdendir. İşte bu noktada, böyle düşünen kimsenin derisi ürperir. Ama, bu kimse, Allah'ın tek, bir olması gerektiğine delâlet eden deliller hususunda iyice düşünüp, bir mekânda bulunan her şeyin parçalanabileceği de sabit olunca, işte tam o zaman, (aynı şahsın) derisi yumuşar ve kalbi, gönlü, Allah'ın zikrine yönelir. Hem bu insanın aklı, "ezel"in ne demek olduğunu tam anlayıp, ihata etmek isteyip; onun zihninde milyonlarca sene önceye gitmek, daha sonra da yine, bu müddetin her lahzasında aynı şekilde milyonlarca sene önceye gitmeyi dilese, bu hususta yollar aramaya devam etse, daha daha önceye gitme tasavvurunu devam ettirse, evet bu hususa daldıkça dalıverse ve ezelin anlamını kafasında toparladığını zannetse, yine de o kimsenin aklı, "Bu da ne ki?" der. Çünkü, kişinin kafasında tasavvur ettiği bütün bunlar, yine de sonludur. "Ezel" ise, işte sonlu olan bu müddetten önce olan şey, varlık demektir. Dolayısıyla kişinin aklı, bu noktada dehşete kapılır, şaşar ve derisi ürperir. Ama bu tür itibar ve değerlendirmeleri bırakıp, "Burada bir varlık var.. Bu varlık ise, ya Vâcibü'l-Vücûd'dur; ya da Mümkinü'l-Vücûd'dur. Binâenaleyh, eğer Vâcibü'l-Vücûd ise, bu devamlıdır, evveli ve sonu olmaktan münezzehtir; yok eğer, Mümkinü'l-Vücûd ise, bu Vâcibü'l-Vücûd olana muhtaçtır, dolayısıyla, Vâcibü'l-Vücûd olan yine ezelî ve ebedî olur..." diyerek, aklı, "ezel"in manasını bu şekilde, anlamaya yöneldiğinde, işte bu noktada onun derisi ve kalbi, Allah'ın zikriyle yumuşar. Binâenaleyh, âyette bahsedilen bu iki makamın, azap veya rahmet âyetlerini duymaya hasretmeyi gerektirmediği; tam aksine, bunun o mertebelerin başlangıcı olduğu, bundan sonra ise, sınırsız mertebelerin bulunduğu ve âyette bahsedilen bu iki halin bulunmasıyla sınırlanamayacağı sabit olmuş olur.

***İKİNCİ MESELE:* Kur'ân ve Şiirin Etkisi**

Vahidî, Kitâbü'l-Basît adlı eserinde, **Katâde**'nin şöyle dediğini rivâyet eder: "Kur'ân, Allah'ın velî kullarının, mükâşefe ve müşahedeler esnasında,

bazen derilerinin ürperdiğine; bazen de, derilerinin ve kalplerinin, Allah'ın zikrine doğru yumuşadığına delâlet etmektedir. Bunda, onların akıllarının aradan çekildiğine, uzuvların düzeninin bozulup şaşırdıklarına dair herhangi bir delâlet yoktur. Binâenaleyh, bu, bu tür hallerin (yani aklın kaybolup uzuvların çırpınmasının) bulunması halinde, mutlaka ve mutlaka şeytandan olduğunu gösterir." Ben derim ki: Burada, şöylesi bir hususu da ele almak gerekir: Allâme **Ebû Hamid el-Gazâlî, "İhyâu Ulûmi'd-Dîn"** adlı eserinde şöyle bir mesele ele alır: "Biz, hicrân ve vuslat gibi hususların izahını kapsayan şiir beyitleri dinlediğinde, pek çok kimsede, son derece etkili bir vecd halinin (kendinden geçme) görüldüğünü, ama âyetleri dinlediğinde ise, bu hallerden yana, onda hiçbir şeyin zuhûr etmediğini müşahede etmekteyiz.

Gazâlî, bunu kabullenmiş ve bu hususta da, pek çok mazeret bulmaya çalışmıştır. Ben diyorum ki: Ben, bu tür şeyleri anlamaktan mahrum yaratıldım, (bunları sezemiyorum). Çünkü ben, Kur'ân'ın sırları hakkında, her ne zaman iyiden iyiye düşündüysem, tüylerim ürperdi, âdeta aklım durdu ve kalbimde, bir dehşet ve korku meydana geldi. Ama, her ne zaman bu şiirleri düşündüysem, bunlar bana çok basit geldi ve kendimde, bunlardan dolayı kesinlikle bir etki ve tesir hissetmedim. Doğru yolun ve isabetli metodun, şu olduğunu zannediyorum:

1) Bu şiirler, insanlara mahsus olan vuslat ve hicrânı, buğz ve sevgiyi anlatan birtakım kelimelerdir. Bunların, (bu şekilleriyle) Allah'ta olduğunu söylemek ise küfürdür. Bu hallerden, Allah'ın celâline uygun olan manalara geçmek ise, ancak ilimde rüsûh, derinlik sahibi ulemanın yapabileceği şeydir... Kur'ân'ın kapsadığı manalar ise, Allah'ın celâline lâyık ve uygun olan hallerdir. Binâenaleyh, kim bu manalara vakıf olursa, aşkın tesirinden dolayı, kalbinin şaşkınlığı artar. Zira, kendisinde iman nûru bulunan bir kimsenin, *"Gaybın anahtarları O'nun yanındadır. Kendinden başkası bunları bilmez.."* (En'âm 59) âyetini dinlediğinde, ıstırabının büyük olması gerekir.

2) Meşayih'ten birisinin şöyle dediğini duydum: Sözün tesiri bulunduğu gibi, o sözün, o sözü rûhen ve psikolojik olarak destekleyen bir kişinin ağzından çıkmasının da, bir tesiri vardır. Çünkü, o sözü söyleyenin ruhî kuvveti, bu sözün diğer ruhlarda müessir olmasında yardımcı olur. Burada, Kur'ân'da söyleyen ve konuşan ise, **Cibrîl** (a.s)'in masum olan peygambere tebliğ etmesi yoluyla, Cenâb-ı Hak'tır. Halbuki, beri yerde söz

söyleyen ise, şehvetle dolup taşan, fısk u fücûra davet eden, (kimi kez) yalancı olan şairdir.

3) Kur'ân'ın hedefi, hakka davet etmeye yöneliktir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Şüphesiz ki sen, muhakkak doğru bir yolun rehberliğini yapıyorsun. Göklerde ne var, yerde ne varsa, hepsi kendisinin olan Allah'ın yoludur"* (Şûra, 52-53) buyurmuştur. Şiirin hedefi ise, (çoğunlukla) batıla yöneliktir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Şairlere (gelince), onlara da sapıklar uyarlar. Onların her vadide hakikaten ifrata düşegeldiklerini ve hakikaten yapmayacakları şeyleri söyleyen kimseler olduklarını görmedin mi?"* (Şuarâ, 224-226) buyurmuştur. Binâenaleyh, yaptığım bu izah, bu iki durum arasında açıkça mevcut olan farklardır. Gönülde hissolunanlarla alâkalı olanlara gelince, herkes, içinde hissedip duyduğunu dile getirir. Benim içimde ve aklımda bulup hissettiklerimse, söylemiş olduğum bu şeylerdir. Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu mesele, bu âyetteki diğer müşkil hususların izahı konusundadır. Biz bunları soru ve cevap şeklinde ele alacağız.

İkşi'rar Kelimesi

Birinci soru: "تَقْشَعِرُّ" lafzının terkibi nedir, nasıl oluşmuştur?

Cevap: Keşşâf sahibi şöyle der: "Bunun terkibi, rubaî olması için kendisine ilâve edilen râ harfinin yanı sıra, "kurumuş eski deri" demek olan, "تَقَشُّع" kelimesinin harflerinden oluşmuştur. Nitekim Arapçada, اِقْشَعَرَّ جِلْدُهُ "Korkudan derisi ürperdi" "ve tüyleri dimdik oldu..." denilir. Bu ise, şiddetli korku hakkında söylenmiş olan bir darb-ı meseldir.

Fiilin Müteaddiliği

İkinci soru: "تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ" cümlesinde fiilin "ila" edatı ile Cenab-ı Hakk'ın; bu fiili, "اِلٰى" (-e, -a) harf-i müteaddi kılmasının sebebi nedir?

Cevap: Kelâmın takdiri, "Onların kalpleri Allah'ın huzuruna vardığında, derileri ve kalpleri yumuşar" şeklinde olup, kişi bunu, idrâkiyle hissedip duyamaz.

Üçüncü soru: Cenâb-ı Hak, niçin "Allah'ın rahmetinin zikrine doğru..." demeyip de, doğrudan doğruya, *"Allah'ın zikrine..."* buyurmuştur?

Cevap: Allah'ı, rahmetinden dolayı seven kimse, Allah'ı sevmemiştir. O, ancak Allah'tan başka şeyi (rahmetini) sevmiştir. Ama Allah'ı, kendisi

dışındaki bir şey için değil de, O'nu bizzat seven kimse, işte gerçek seven kişi bu olup, bu da yüksek bir derecedir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, "Sonra, onların derileri ve kalpleri, Allah'ın rahmetinin zikrine doğru yumuşar.." buyurmamış, tam aksine, *"Allah'ın zikrine..."* buyurmuştur. Allahu Teâlâ bu manayı, *"Allah kime doğru yolu gösterir, imana muvaffak ederse, onun göğsünü İslâm için açar..."* (En'âm, 125) âyetiyle, *"Haberiniz olsun ki, kalpler ancak zikrullâh ile kuvvetlenip tatmin olur"* (Ra'd, 28) âyetinde açıklamıştır. Yine Cenâb-ı Hak, **Musa** (a.s)'nın ümmetine, *"Ey İsrâiloğulları, size ihsan ettiğim bunca nimetlerimi hatırlayın.."* (Bakara, 40) ve **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in ümmetine de, *"Öyle ise siz beni anın, ben de sizi anayım.."* (Bakara, 152) buyurmuştur.

Mükâşefe

Dördüncü soru: Cenâb-ı Hak niçin, korkudan bahsederken, sadece derilerin ürperdiğini; ümitten bahsederken de, hem derilerin, hem de kalplerin yumuşadığını belirtmiştir?

Cevap: Çünkü, ümit makamındaki mükâşefe, korku makamındakinden daha mükemmeldir. Çünkü hayır, iyi ve güzel, bizatihi matlûptur. Kötü ise, dolaylı olarak matlûptur. Mükâşefelerin yeri ise, kalpler ve ruhlar, gönüllerdir. Allah, en iyisini bilendir.

Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ı işte bu şekilde niteleyince, ذٰلِكَ هُدَى اللّٰهِ يَهْدِى بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ *"İşte bu (kitap), Allah'ın gönderdiği bir rehberdir. O, dilediğine bununla hidâyet eder. Allah kimi de saptırırsa, artık onun için hiçbir hidâyet edici yoktur"* buyurmuştur. Bu âyetin başında geçen "**zâlike**" kelimesi, aynı âyette geçen "**kitap**" lafzına bir işâret olup, "Bu, Allah'ın, kullarından dilediği kimseleri hidâyete erdirme vesilesi kıldığı hidâyet rehberi olup, bu kulları da, bu hidâyete ehil olabilmeleri için, Cenâb-ı Hakk'ın her şeyden önce gönülleri açtığı, inşiraha kavuşturduğu kimselerdir. *"Kimi saptırırsa"*, yani, kimin de kalplerini kaskatı, karanlık, anlayışsız ve bu hidâyete ehil olmaya aykırı bir halde kılarsa, *"Onun için hiçbir hidâyet edici yoktur."* Ehl-i sünnet âlimlerimizin bu âyetle istidlâlleri, **Mu'tezile**'nin soruları ve âlimlerimizin verdiği cevaplar, aynen, En'âm, 125 âyetinin tefsirinde geçtiği şekildedir.

Yüzü Cehennemden Kurtarma ve Tebliğ

اَفَمَنْ يَتَّقِى بِوَجْهِهِ سُوءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ *"... Kıyamet günü onun yüzünü o kötü azaptan kim koruyacak ..."* âyetine gelince, bil ki, Allahu Teâlâ, kalpleri katı

olan kimseler hakkında, birisi dünyevî, diğeri de uhrevî olmak üzere iki hüküm vermiştir. Onlar hakkında verilen dünyevî hüküm, tam bir sapmalarıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah kimi de saptırırsa, artık onun için hiçbir hidâyet edici yoktur"* buyurmuştur. Onlar hakkında verilen uhrevî hüküm ise, şiddetli azâb olup, bu da *"... Kıyamet günü onun yüzünü, o kötü azaptan kim koruyacak"* âyetinden anlaşılan husustur.

Bunu şu şekilde izah edebiliriz: Uzuvların en kıymetlisi yüzdür. Zira yüz, güzelliğin ve parlaklığın mahallidir. Yüz aynı zamanda, hislerin ve duyu organlarının ambarı ve mekânıdır. İnsanlar, birbirlerinden, yüzleri sayesinde ayrılırlar. Saadet ve şekâvetin izleri de, ancak yüzde belirir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O gün yüzler vardır; parıl parıl parlayıcıdır, gülücüdür, sevinicidir. O gün yüzler de vardır; üzerlerini toz-toprak (bürümüştür). Onu bir karanlık ve siyahlık kaplayacaktır. İşte bunlar kâfirler, fâcirlerdir"* (Abese, 38-42) buyurmuştur. Yine, Arapların eşrafı ve önde geleni hakkında, "Ey Arabın yüz akı, ve gözü gözdesi..." ve bir şeyin künhüne delâlet eden yola ve metoda da, "Bu işin özü ve künhü; aslı esası, (وَجْهُهُ) işte şudur" denilir. Binâenaleyh, anlattıklarımızla, uzuvların en kıymetlisinin "yüz" olduğu sabit olmuş olur. Hem insan, herhangi bir azâba duçar olduğunda, o elini, yüzünü koruyan bir kalkan gibi kullanır.

Sen bunu iyice anladığında şimdi biz diyoruz ki: Korunabilen herkes, yüzünün dışında kalan her şeyi, yüzü için fedâ edince, hiç şüphesiz, kişinin "yüzü ile korunması" ifadesinin, onun korunmaktan aciz olduğuna dair bir kinâye olması güzel ve yerinde olmuştur. Bunun bir benzeri de, **Nâbiğa**'nın şu şiiridir:

وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ اَنَّ سُيُوفَهُمْ بِهِنَّ فُلُولٌ عَنْ قِرَاعِ الْكَتَائِبِ

"Onların kılıçlarında ordularla çarpışmaktan ötürü meydana gelen, kırıklardan başka kusur yoktur", yani, "Onlarda bundan başka kusur yok. Bu ise zaten kusur sayılmaz. Binâenaleyh onların hiçbir bakımdan (vecihden) kusurları yoktur" demektir. İşte âyette de "ehl-i cehennem, "hiçbir bakımdan korunamazlar. Ancak yüzleriyle korunmaya çalışırlar. Bu ise aslında korunma değildir. O halde, korunmaya hiç kudretleri yoktur" manası kastedilmiştir. Yine, cehenneme atılanların, elleri boyunlarına bağlanmış olarak atıldıkları söylenir. Bu durumda onların ancak yüzleriyle cehennemden sakınmaya çalışacakları açıktır. Bunu iyice kavradığına göre diyoruz ki: Bu şart edatının cevabı mahzûf olup, takdiri, "Kıyamet günü, yüzü ile o

azabın kötüsünden korunan kimse, hiç azaptan emin olan gibi olur mu?" şeklinde olur. Dolayısıyla benzerlerinde hazfedildiği gibi, burada da bu cevap hazfedilmiştir. Azabın kötüsü, şiddetlisi demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, وَقِيلَ لِلظَّالِمِينَ ذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ *"Zâlimlere, "Tadın kazandığınız şeyin azabını" denilecek"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak kalpleri katılaşanların âhiretteki azaplarını anlatınca, onların dünyada iken azaba nasıl duçar olduklarını da anlatmak üzere; *"Onlardan evvelkiler de peygamberlerini yalanladılar ve azap onlara, akıllarına gelmeyecek yönden geliverdi"* buyurmuştur. Bu, o kimselerin durumlarına bir dikkat çekmektir. Çünkü, فَأَتَيٰهُمُ الْعَذَابُ *"Azap kendilerine geldi"* cümlesinin başındaki "fâ" edatı, bu azabın onlara, o tekzipleri (yalanlamaları) sebebiyle geldiğine delâlet etmektedir. Binâenaleyh ortada bir tekzip bulununca, sebepten neticeye bir işarette bulunmak için, o azabın da olması gerekmiştir. Âyetteki, *"hiç akıllarına gelmeyecek yönden"* ifadesi, "hiç hesaba katmayıp, hatırlarına getirmedikleri yönlerden..." demektir. Çünkü belâ ve azaplar onlara işte böyle yönlerden gelir. Onlar, kendilerini ne zaman emin hissetseler, azap onlara, emin oldukları o cihetlerden gelir. Allahu Teâlâ onlara, dünyada iken böyle bir azabın geldiğini beyan buyurunca, onlara zillet, rezillik, rüsvaylık ve alçaklığın geldiğini de bildirmiştir. Âyette böyle bir kaydın getirilmesinin hikmeti, tam bir azapta, rezillik ve zilletle iç içe olan bir acının bulunduğunu anlatmaktır.

Âhiret Azabı Daha Büyük

Cenâb-ı Allah sonra, وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَكْبَرُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ *"Âhiret azabı ise elbet daha büyüktür, eğer bilseler"* buyurmuştur. Bu, "işte o kimseler yok mu, onlara, biraz önce de bahsedildiği gibi, bu azap, ne rezillik gelmiş ise de, kıyamet gününe bırakılan azapları, bundan çok daha büyük ve şiddetlidir" demektir. Bundan murat, korkutma ve çekindirmedir.

Allahu Teâlâ, bu hususlarda, bu üstün hikmetlerden ve güzel şeylerden bahsedince, bunun, açıklamada mükemmellik noktasına ulaştığına da işaret etmek üzere: وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هٰذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ *"Andolsun ki biz bu Kur'ân'da insanlar için va'z u nasihat alsınlar diye, her misalden örnekler gönderdik"* buyurmuştur. Bunun hikmeti açıktır. **Mu'tezile,** bu âyetin, Allah'ın fiil ve hükümlerinin bir sebebe bağlı olduğuna, "Allahu Teâlâ'nın, herkesin imanını ve kendisini tanımasını istediğine delâlet ettiğine, çünkü âyetteki *"Kur'ân'da insanlar için... örnekler gönderdik"*

ifadesinin, bir sebebi ihsâs ettirdiğini, âyetin sonundaki, *"va'z u nasihat alsınlar diye..."* ifadesinin de yine bir sebebi ihsâs ettirdiğini, bu örneklerin maksadının, Cenâb-ı Hak'ın, düşünce ve ilmin meydana gelmesini irâde edişi olduğunu söylemişlerdir.

Kur'ân'da böylesi faydalı ve net açıklamalar bulununca, Kur'ân'ı medh ü senâ ile anmak gerektiği için Cenâb-ı Hak, قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِى عِوَجٍ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ *"Onu her türlü tenakuz ve ihtilaftan uzak, dosdoğru Arapça bir Kur'ân olarak indirdik. Umulur ki onlar ittikâ ederler, diye..."* buyurmuştur. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Halku'l-Kur'an İddiası**

Kur'ân'ın muhdes (mahluk) olduğunu söyleyenler, işte bu âyeti, şu birkaç açıdan delil getirmişlerdir:

1) Âyetteki bu ifade, Allahu Teâlâ'nın bu darb-ı meselleri, insanların öğüt almaları için getirdiğine delalet eder. Bir başka şeye bağlı olarak yapılan şey ise, muhdes olur. Çünkü kadîm, ezelde zaten var olan demektir. Bu ise, "O bunu falanca maksattan ötürü yapmıştır" denilmesine mânî olur.

2) Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ın Arapça olduğunu söylemiştir. Kur'ân ise ancak, lafızları, Arap'ın diline ve ıstılahlarına göre bu manalara delâlet ettiği zaman Arapça olur. Arap'ın dili ve ıstılahına göre meydana gelen şey ise, mahlûk ve muhdes olur.

3) Cenâb-ı Hak, bu Kur'ân'ı "**Kur'ân**" diye nitelemiştir. "**Kur'ân**" ise, kıraat (okuma) manasınadır. Kıraat mastardır. Mastar ise, cümlede mef'ûl-ü mutlaktır. Dolayısıyla Kur'ân, bir iş, bir mef'ûl olmuş olur."

Bunlara şöyle cevap verilir: Siz (**Mu'tezile**'nin) yaptığı bu izahların hepsini biz (Ehl-i sünnet), harfler ve sesler manasına alıyoruz. Bunlar ise zaten (bizce de) hâdis ve muhdestir.

İKİNCİ MESELE

"**Arabiyyen**" kelimesi hal olarak mansubdur. Buna göre mana, "Biz insanlara, bu Kur'ân'da Arapça olarak ve Arapça açıklanmış olarak, o misalleri getirdik" şeklindedir. Bu kelimenin (medih ifade eden ve durumu düzelten) bir cümle sebebiyle mansub olması da muhtemeldir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak, bu kitabı şu üç sıfatla nitelemiştir:

1) "Kur'ân" (okunma) sıfatıyla... Bu sıfatla, onun kıyamete kadar, mihraplarda ve her yerde okunması kastedilmiştir. Nitekim Hak Teâlâ, *"Şüphesiz o zikri biz indirdik ve onu muhafaza edecek olanlar da bizleriz"* (Hicr, 9) buyurmuştur.

2) "Arapça" sıfatıyla... Bununla da, fasîh ve belîğ (edîb) kimselerin, o Kur'ân'a benzer söz söylemekten âciz kalacakları anlatılmak istenmiştir. Nitekim Cenâb-ı Allah, *"De ki: 'İnsanlar ve cinler, bu Kur'ân gibisini getirmek üzere birleşseler, birbirlerine destek olsalar bile, bunun gibisini kesinlikle getiremezler"* (İsra, 88) buyurmuştur.

3) **"Gayra zî ivec"** *"her türlü tenakuz ve ihtilaftan uzak"* sıfatıyla... Bununla, Kur'ân'ın çelişki ve tenakuzdan uzak ve berî oluşu anlatılmak istenmiştir, Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Eğer Kur'ân, Allah'tan başkasının katından olmuş olsaydı, o (insanlar) onda pek çok ihtilaf (çelişki) bulurdu"* (Nisâ, 82) buyurmuştur.

Âyetteki, لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ *"Umulur ki onlar ittikâ ederler"* cümlesine gelince, **Mu'tezile**, Allah'ın hükümlerini bir sebebe bağlama görüşünde bu ifadeyi de delil getirmiştir. Burada şöyle bir incelik var: Hak Teâlâ önceki âyette, *"va'z u nasihat alsınlar diye..."*, burada ise *"ittikâ ederler diye"* buyurmuştur. Bunun sebebi şudur: Va'z u nasihat alma, ittikâ etmekten önce gelir. Çünkü insan bunlardan ibret alıp, bunları öğrenip, künhüne erip, manalarını iyice anladığında, ittikâ ve sakınma meydana gelir. Allah en iyi bilendir.

Şirkteki Çelişki

ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا رَجُلًا فِيهِ شُرَكَآءُ مُتَشَاكِسُونَ وَرَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٢٩﴾ اِنَّكَ مَيِّتٌ وَاِنَّهُمْ مَيِّتُونَ ﴿٣٠﴾ ثُمَّ اِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ ﴿٣١﴾ فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللّٰهِ وَكَذَّبَ بِالصِّدْقِ اِذْ جَآءَهُ اَلَيْسَ فِى جَهَنَّمَ مَثْوًى لِلْكَافِرِينَ ﴿٣٢﴾

"Allahu Teâlâ, üzerinde birbirine karşı sert ve geçimsiz bir çok ortakların hakkı (ortaklığı) bulunan bir köle (hizmetçi) ile, sadece bir kişinin adamı olan birisini, (müşrik ile mü'mini) bir misal olarak getirmiştir. Bu ikisinin hali bir olur mu? Bütün hamd Allah'a mahsustur. Fakat onların çoğu bilmezler. Muhakkak sen de öleceksin,

onlar da ölecekler. Sonra şüphesiz siz de Rabbinizin huzurunda mahkemeye çıkarılacaksınız. Allah'a karşı yalan söyleyenden ve sıdk u hakikati, kendisine gelir gelmez yalanlayandan daha zâlim kimdir? Kâfirler için, cehennemde bir karargâh yok mu?" (Zümer, 29-32).

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirlere yönelik tehdidi alabildiğine ortaya koyunca, bunun peşinden, onların gidişatlarının bozukluğunu ve yollarının yanlışlığını gösteren bir darb-ı mesel getirerek böyle buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE: **Müteşâkis**

"**Müteşâkisûn**", "ihtilaf edenler, huysuzluk yapanlar, problem çıkaranlar" demektir. Nitekim birisi bir problem çıkardığında, "- يَشْكُسُ - شَكِسَ شَكْسًا" denilir. Yine problem çıkaran manasında "رَجُلٌ شَكِسٌ" denilir. Karşılıklı olarak birbirlerine güçlük ve zorluk çıkaranlar için "تَشَاكَسَ" fiili kullanılır. Nitekim **Leys, "Teşâküs,** karşılıklı çekişme ve ihtilaf çıkarmadır" demiştir. Yine biri gidip, diğeri geldiğinde, "Bu ikisi birbirine zıttır" manasında, "Gece ve gündüz müteşâkistirler" denilir. Âyetteki "**fîhi**" kelimesi, tıpkı, "Onda müşterektirler" demen gibi, "**şürekâ**" kelimesine mütealliktir.

İKİNCİ MESELE: **Farklı Kıraatler**

İbn Kesir ve **Ebû Amr,** elif ile ve lâm'ın kesresiyle "**salimen**" okumuşlardır. Arapçada bu, "**selime**"nin ism-i failidir. Diğer kıraat imamları ise, bu kelimeyi elifsiz olarak, sîn ve lâm'ın fethasıyla "**selemen**" diye okumuşlardır. Yine bu kelimenin, ayne'l-fiili sâkin olarak, sîn'in fethası ve kesresiyle, "**selmen**" ve "**silmen**" şekillerinde okunduğu da söylenmiştir. "**Sâlim**" okuyanlara göre kelime, ism-i fâil olup, "**racülün**" ve "**sâlimun**" takdirindedir. Diğer kıraatlere göre ise kelime, mastar olup, "selâmetli, kurtulmuş adam" manasındadır. "سَلَمًا لِرَجُلٍ" sadece bir adama ait olup, üzerinde başkasının ortaklığı bulunmayan (köle) demektir. "رَجُلًا" kelimesi, mübteda olarak merfû da okunmuştur. Buna göre mana, "Bu adam, sadece bir adama âit (olan bir köledir)" şeklindedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kelamın takdiri, "Kavmin için bir darb-ı mesel (benzetme) yap ve onlara, aralarında ihtilaf ve çekişme bulunan ve her biri, "O benim kölemdir" diyen, bir çok ortağa ait bir köle için söyledikleri şeyleri hatırlat:

Ortaklardan her biri, o köleyi kendi hizmetinde kullanmaya çekmek ister, böylece köle ne yapacağını şaşırır. Birisini râzı etse, diğerleri öfkelenir. Birinin işini yapmaya kalksa, diğerlerinden her biri onu bir başka işe sevk eder. Dolayısıyla bu köle, hangisini râzı etmesinin daha uygun olduğunu, hangisinin kendisinin ihtiyaçlarına destek olduğunu bilemez bir halde şaşkın kalır. İşte bu kimse, bu durumdan dolayı, hep bir rahatsızlık ve bitmeyen bir yorgunluk içindedir. Misal verilen diğer kölenin ise, tek bir sahibi vardır. Köle sadece ona hizmet etmektedir. Hizmet edilen sahibi ise, kölenin işlerine ve ihtiyaçlarına destek oluyor. Öyleyse, bu iki kölenin hangisinin hali daha güzel ve daha iyidir?" şeklinde olup, bununla anlatılmak istenen şey, birkaç ilahın olduğunu söyleyenlerin halini bir temsildir. Çünkü bu durumda Hak Teâlâ'nın da, *"Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı, yer ile göğün düzeni bozulurdu"* (Enbiya, 22) ve *"Onların bazısı bazısına üstünlük sağlardı"* (Mü'minûn, 91) âyetlerinde anlattığı gibi, bu ilahlar birbirleriyle çekişir ve birbirlerine baskın çıkmaya çalışırlardı. Böylece de o müşrik, şaşkın bir halde kalır, o ilahların hangisine ibadet edeceğini bilemez, hangisinin Rab olduğuna, kimden rızkını isteyeceğine, kimin şefkatine tutunacağına karar veremez. Onun şefaatçisi, tasasıdır. Kalbi ise parça parçadır. Ama sadece bir ilaha inanan, o ilahın mükellef tuttuğu şeyleri yerine getiren, onu memnun edecek ve kızdıracak şeyleri bilen kimsedir. Binâenaleyh bunun hali, kurtuluşa birincisinden daha yakındır. Bu, şirkin çirkinliğini, tevhidin güzelliğini göstermede alabildiğine hoş bir benzetmedir.

Eğer, "Bu misal, putlara ibadet etmeye tam uygun bir misal değildir. Çünkü putlar cansız olup, aralarında, böylesi bir çekişme ve geçimsizlik yoktur" denilirse, biz deriz ki: Putperestler çeşit çeşittirler. Kimileri, "Bu putlar, yedi yıldızın heykelleridir" deyip, gerçekte o yedi yıldıza taparlar. Sonra da, bu yıldızlar arasında bir çekişmenin olduğunu söylerler. Baksana, bu kimseler **Zuhal**'in en büyük uğursuz; **Müşteri**'nin "en büyük uğur" olduğunu söylerler. Kimileri de bu putların, felekî ruhların heykelleri olduğunu söylerler. Bu görüşte olanlar âlemde meydana gelen her türlü hadisenin, semavî ruhlardan birisi ile ilgili olduğunu iddia etmişlerdir. Onlara göre bu ruhlar arasında çekişme ve rekabet vardır. Bu durumda, âyetteki misal, bunlara tıpatıp uyar. Kimi müşrikler de, putlarının, geçmiş âlimlerinin ve zâhitlerinin heykelleri olduklarını söylerler. O halde bunlar, o âlimler ve zâhitler kendilerine şefaatçi olsunlar diye, bu heykellere tapıyorlar.

Bu inançta olanlardan her bir fırka, doğru olanın, kendi dininde olan o büyük adam olduğunu, onun dışındakilerin ise bâtıl yolda olduğunu iddia etmiş olur. Bu durumda da misal, yine uygun düşer. Böylece bu misalin, anlatılmak istenen şeye uygun olduğu anlaşılır.

Hak Teâlâ'nın هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا *"Bu ikisinin hali bir olur mu?"* ifadesine gelince, ifadenin takdiri, هَلْ يَسْتَوِيَانِ صِفَةً *"Bu ikisi, durum ve halce bir olur mu?"* şeklindedir. Buna göre "مَثَلًا" (meselen) kelimesi, temyiz olmak üzere, mansubdur. İfâdenin manası, "O ikisinin sıfatı ve hâli bir olur mu? Eşit olur mu?" şeklindedir. Temyizde, cinsi beyan etmek için, müfret ifâdeyle (مَثَلًا) yetinilmiştir. "مَثَلَيْنِ" (meseleyni-iki mesel ve durum olarak) şeklinde de okunmuştur. Sonra Cenâb-ı Hak, اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ *"Bütün hamd, Allah'a mahsustur"* buyurmuştur. Manası ise, "Şeriklerin ve ortakların (endâd) bulunduğunu söylemek bâtıl olup, Vâhid, Ehad ve Hak olan o Allah'tan başka da hiçbir ilâhın bulunmadığı sabit olunca, işte o zaman, hamdin de, başkasına değil ancak O'na mahsus olduğu sâbit olmuştur" şeklindedir. Cenâb-ı Hak bundan sonra, بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ *"Fakat onların çoğu bilmezler"* buyurmuştur ki, "Bütün hamdin, başkasına değil de, ancak O'na mahsus olduğunu ve ibâdete müstahak olanın da, başkası değil, ancak O olduğunu bilmezler" demektir. Bununla kastedilenin, "Bu apaçık deliller ve kesin burhanlar zikredilip geçmiş olunca, Allahu Teâlâ, her ne kadar insanların ekserisi bunu bilmeseler ve bunlara vakıf olmasalar bile, "Bu açıklamaların meydana gelmesi ve bu delillerin zuhur etmesi sebebiyle, Allah'a hamdolsun; bütün hamdler O'na mahsustur!" buyurmuştur" şeklinde olduğu da söylenmiştir.

Allahu Teâlâ bu açıklamaları tamamlayınca, اِنَّكَ مَيِّتٌ وَاِنَّهُمْ مَيِّتُونَ *"(Habibim), muhakkak (sen de öleceksin) onlar da ölecekler.."* buyurmuştur. Bundan murat ise, "bu topluluk var ya, onlar, dünyada kendilerini hırs ve haset istila ettiği için bu kesin delillere iltifat etmezlerse, sen sakın buna aldırma! Çünkü, sen öleceksin, onlar da ölecekler; sonra, kıyamet gününde Allah'ın huzuruna götürülecek ve O'nun nezdinde hükümleşeceksiniz. Adil ve hak olan Allah, aranızda hükmedecek, böylece de, hakkı olan şeyi herkese iletip verecektir. İşte o vakit de, haktan yana olan, batıldan yana olandan; doğru olan da, bozuk olan (zındık)dan ayrılacaktır..." manasıdır. İşte âyetten hedeflenen budur. "اِنَّكَ مَيِّتٌ وَاِنَّهُمْ مَيِّتُونَ" cümlesi "Her ne kadar diri olsanız da, sen ve onlar, ölüler mesabesindesiniz... Çünkü, (yakın ve) gelecek olan her şey, mutlaka vukû bulacaktır (onun için gelmiş sayılır)" demektir.

Sonra Cenâb-ı Hak, onların çirkin fiillerinden başka bir çeşidini beyan etmiştir ki, bu, onların yalan söylemeleri ve buna da, haktan yana olup doğru söyleyene tekzibi ilave etmeleridir. Onların yalan söyledikleri şeye gelince, bu onların, Allah'a çocuk ve ortaklar isnat etmesidir. Onların, doğru söyleyenleri yalanlamada ısrar etmelerine gelince, çünkü onlar, nübüvvet iddiası hususunda doğru olduğuna dair kesin hüccet sabit olduktan sonra dahi, Hz. Muhammed (s.a.s)'i yalanlamaya devam etmişlerdir.

Sonra Cenâb-ı Hak bunun peşinden tehdit ve vaîdi getirmiş ve أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِلْكَافِرِينَ *"Kâfirler için, cehennemde yer mi yok?"* buyurmuştur. Bazı kimseler, ehl-i kıbleden olan kimi muhalif ve muarızları tekfir etme hususunda bu âyete sarılmışlardır. Çünkü, (bunlara göre), bütün kati meselelerde muhalif ve karşı olan kimse, sözünde yalancı olur. Aynı zamanda da, hak mezhebi yalanlamış bulunur; böylece de, bu tehdit ve vaîdin kapsamına girmiş olur...

Doğruların Hâli

وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ﴿٣٣﴾ لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ عِندَ رَبِّهِمْ ذَٰلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ ﴿٣٤﴾ لِيُكَفِّرَ اللَّهُ عَنْهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي عَمِلُوا وَيَجْزِيَهُمْ أَجْرَهُم بِأَحْسَنِ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٣٥﴾ أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِن دُونِهِ وَمَن يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ ﴿٣٦﴾ وَمَن يَهْدِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِن مُّضِلٍّ أَلَيْسَ اللَّهُ بِعَزِيزٍ ذِي انتِقَامٍ ﴿٣٧﴾

"Sıdkı getirene ve onu tasdik edenlere gelince: İşte onlar takvaya erenlerin ta kendileridir. Rableri nezdinde dileyecekleri şeyler onlarındır. İşte bu, iyi hareket edenlerin mükâfatıdır. Çünkü Allah, onların geçmişte yaptıkları en kötü (hareketlerini bile) örtecek, yapmakta olduklarının en güzeliyle mükâfatlarını ihsan edecektir. Allah kuluna kâfi değil mi? Seni, O'ndan başkalarıyla korkutuyorlar. Allah kimi saptırırsa, onun yolunu bir doğrultucu yoktur. Allah kime de hidâyet ederse, onu bir saptırıcı yoktur. Allah intikam sahibi, mutlak bir galip değil midir?" (Zümer, 33-37).

Bil ki, Allahu Teâlâ, yalancıları ve doğru olanları yalanlayıcıları konu alan tehdidini zikredince, bunun peşinden de, vaadi tehdidine bitişsin diye, doğrular ile tasdik edenlerin vaad ve mükâfatını zikretmiştir. Konuyla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَالَّذِى جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ" ifadesinin takdiri, "وَالَّذِى صَدَّقَ بِهِ" şeklindedir. Bu hususta iki görüş bulunmaktadır:

a) Bundan murat tek şahıs olup, sıdkı getiren, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'dir, onu tasdik eden ise, **Ebû Bekir** (r.a)'dir. Bu görüş, **Ali İbn Ebî Talib** (r.a) ile, bir grup müfessirden (r.a) nakledilmiştir.

b) Maksat, sıdkı getiren herkestir. O halde, sıdkı getirenler, peygamberlerdir. Onu tasdik edenler ise, onlara tâbi olanlardır. Bu görüşü savunanlar, sıdkı getirenin bir cemaat olduğunu; zira, böyle olmasaydı, *"İşte onlar takvaya erenlerin ta kendileridir"* denilmesinin caiz olmayacağını söyleyerek, istidlâlde bulunmuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Risalet ancak dört rükün ile tamamlanır: Gönderen (**mursil**), gönderilen (**mursel**), risâlet ve kendilerine gönderilenler (**mürsel ileyh**). Resûl göndermeden kastedilen, kendilerine resûl gönderilen toplumun, risâleti kabul ve onu tasdike yönelmesidir. Binâenaleyh, tasdikte bulunan ilk şahıs, gönderme (**irsâl**) işinin kendisiyle tamamlanmış olduğu kişidir. Ben, Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet eden kişilerden anlatan ve bahseden birisinin, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle demiş olduğunu söylerken duydum: دَعُوا اَبَا بَكْرٍ فَاِنَّهُ مِنْ تَتِمَّةِ النُّبُوَّةِ *"Ebû Bekr'e ilişmeyin, onu kendi haline bırakın; çünkü o, nübüvvetin tamamlayıcısıdır."*[22]

Bil ki: İster tasdik edenden maksat muayyen bir şahıs olsun, ister bu sıfatla muttasıf bütün şahıslar olsun, netice itibariyle **Hz. Ebû Bekir** (r.a) buna dahildir. Birinci duruma göre olmasına gelince, **Ebû Bekir** (r.a)'in de buna dahil olduğu aşikârdır. Çünkü ifade, tasdike ilk yönelmiş olan kişiyi de şümûlüne alır. Ulemâ ise, ilk tasdik eden en faziletli kişinin ya **Hz. Ebû Bekir** ya da **Hz. Ali** (r.a) olduğunda icmâ etmişlerdir. Bu lafzı **Hz. Ebu Bekir** (r.a)'e hamletmek ise daha evlâdır. Zira **Hz. Ali** (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in bi'seti sırasında küçük idi. Böylece de o, evdeki küçük bir çocuk gibiydi. Malumdur ki, onun tasdiki ve yönelmiş olması, öyle pek fazla bir

22 **Kenzû'l-Ummal** 7/18790.

kuvvet ve güç ifade etmez. **Ebu Bekir** (r.a)'e gelince, o, hem yaşça, hem de makam ve mevkice büyük bir kimse idi. O halde, onun tasdike yönelmesi, İslâm için, bir hayli güç ve kuvvet ifade eder. Buna göre bu lafzı, **Hz. Ebû Bekir** (r.a)'e hamletmek daha evlâdır. İkinci duruma göre olmasına gelince, bu, bundan muradın, bu sıfatla muttasıf olan herkes olmasıdır. Bu takdire göre, **Ebû Bekir** (r.a) de bunun kapsamına girer.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: "Bu kelime, şeddesiz olarak "صَدَقَ" (sadaka) şeklinde de okunmuştur. Yani, "Onunla, insanlara doğru davrandı; onlara yalan söylemedi. Kendisine (Kur'ân) nasıl inmişse, hiçbir tahrif olmaksızın, onu insanlara iletti" demektir. Bunun manasının, "Onunla, yani onun vesilesiyle sâdık ve doğru oldu... Çünkü Kur'ân mu'cizedir, mu'cize ise, çirkin bir şey yapmayan sonsuz hikmet sahibi Allah tarafından bir te'yid ve doğrulamadır. Böylece, risâleti iddia eden kimse, bu mu'cize sebebiyle, sâdık, doğru olmuş oldu..." şeklinde olduğu da söylenmiştir. Bu ifade "**sudıka**" şeklinde de okunmuştur.

Bil ki, Allahu Teâlâ, sıdkı getiren ile onu tasdik eden hakkında pek çok hükümden bahsetmiştir.

Birinci hüküm: أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ *"İşte onlar, takvaya erenlerin ta kendileridir"* cümlesinin ifâde ettiği husus olup şöyledir: Tevhit ve şirk, birbirine zıt iki şeydir. İki zıttan birisi daha şerefli ve daha faziletli olunca, ikinci zıt da, daha değersiz ve düşük olur. Tevhit, vasıfların en şereflisi olunca, şirk de, en değersiz şey olur. İki zıttan birisini yapan da, ikinci zıttı terk etmiş olur. Binâenaleyh, en kıymetli şey olan tevhidi icrâ eden de, en değersiz ve âdi şey olan şirki terk etmiş olur. İşte bu manadan dolayı tasdik edenler, müttakîler olmakla nitelenmişlerdir.

İkinci hüküm: Tasdik edenler hakkındaki لَهُمْ مَا يَشَاؤُنَ عِندَ رَبِّهِمْ ذَٰلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ *"Rableri nezdinde dileyecekleri şeyler onlarındır. İşte bu, iyi hareket edenlerin mükâfatıdır"* cümlesidir. Bu vaadin içine, mükellefin arzu ettiği her şey girmektedir.

Cennetteki Farklılık Hüzün Verir mi?

İmdi eğer "Kemâlin, bizzat sevildiği ve bizatihi arzu edildiği hususunda şüphe yoktur. Cennetlikler ise, akıllı kimselerdir. Onlar, nebiler ile büyük velilerin yüce makamlarını müşahede ettiklerinde, bunların yüce hayırlar ve mükemmel dereceler olduklarını anlarlar. Kemâl ve hayır olarak bir

şeyi bilmek ise, ona meyli ve arzu duymayı gerektirir. Durum böyle olunca da, bu derecelerin kendileri için de hasıl olmasını arzularlar. O zaman da, bu âyetin hükmüne göre, bunların hasıl olması gerekir. Ve yine, eğer bu onlar için meydana gelmezse, o zaman da onlar keder ve yalnızlık içinde kalırlar" denilirse, buna şöyle cevap verilir: "Allahu Teâlâ, cennetliklerin kalbinden kin ve hasedi izâle edecektir. Bu da, onların âhiretteki hallerinin dünyadakinin hilâfına olmasını iktizâ eder..."

Rabbi Görmek İsteyenler

Kıyamet gününde mü'minlerin Allah'ı göreceklerini söyleyenler bu âyete (de) tutunmuşlar ve şöyle demişlerdir: Kendilerinin Allah'ı göreceklerine inananlar, O'nun, *"ve onu tasdik edene..."* ifadesinin kapsamına dahildirler Çünkü onlar, nebileri (a.s) tasdik etmişlerdir. Sonra bu şahıs, Allahu Teâlâ'yı görmek diler.. (İşte o zaman) bunun, *"Rableri nezdinde arzu ettikleri şeyler onlarındır"* âyetinden dolayı meydana gelmesi gerekir...

Eğer muarızlar, "Biz, cennetliklerin bunu isteyeceklerini kabul etmiyoruz" derlerse, biz deriz ki: Bu, bâtıldır. Çünkü rü'yet, Allah'ı görmek hicabın (perdenin) kalkması ile tecellî vecihlerinin en büyüğüdür. Bunun, bu bakımdan, herkesçe talep edilecek bir hal olduğunda hiçbir şüphe yoktur. Hatta, bu matlûbun bulunmasının varlığı bizzat imkânsız bir şey olduğu delil ile sabit bile olsa, bunu talep etmek terk edilir, ama bu, talebi gerektiren şeyin bulunmamasından değil, aksine, bir mâniin bulunmasındandır ki, bu da, onun bizatihi imkânsız oluşudur. İşte böylece, bu ihtimalin kaim olduğu; nassın ise, onların dileyip istedikleri her şeyin meydana geleceğini bildirdiği, dolayısıyla bunun, Rü'yetullâhın hasıl olmasını da gerektirdiği sabit olmuş olur.

Bil ki, "عِنْدَ رَبِّهِمْ" tabiri, cihet ve mekân anlamında, bir "yan, nezd" manasına değildir. Aksine bu عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ *"Kudret sahibi, mülkü yüce olanın yanında..."* (Kamer, 55) âyetinde de olduğu gibi, samediyyet ve ihlas manasındadır. Şunu bil ki **Mu'tezile** Cenâb-ı Hakk'ın, *"İşte bu, iyi hareket edenlerin mükâfatıdır"* âyetine tutunarak, bu mükâfatın, onların ibadetlerinde iyi davranmış olmaları sebebiyle, onlar tarafından hak edilmiş olduğunu söylerler.

Üçüncü hüküm: لِيُكَفِّرَ اللهُ عَنْهُمْ اَسْوَاَ الَّذِي عَمِلُوا وَيَجْزِيَهُمْ اَجْرَهُمْ بِاَحْسَنِ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ *"Çünkü Allah onların geçmişte yaptıkları en kötü (hareketlerini bile) örtecek, yapmakta olduklarının en güzeliyle mükâfatlarını ihsan edecektir"*

buyruğudur. *"Rableri nezdinde dileyecekleri şey onlarındır"* cümlesi, bu mükâfatın geleceğine delâlet etmektedir.

Hak Teâlâ'nın, *"Çünkü Allah onların en kötü (hareketlerini bile) örtecek"* âyeti, o azabın onlardan düşeceğine en mükemmel bir biçimde delâlet etmektedir. Bununla, onların, peygamberleri, Allah'tan getirdikleri şeyler hususunda tasdik etmeleri halinde Allah'ın onların amellerinin en kötüsünü, yani bu tasdik ve imanlarından önceki inkârlarını silip, onlara sevabın en güzel çeşidini vereceği manasının kastedildiği de ileri sürülmüştür.

Mukâtil, Cenâb-ı Hakk'ın onlara amellerinin güzellerine karşılık verip, kötü amellerine karşılık vermeyeceğini söylemiştir. Bil ki **Mukâtil, Mürcie** fırkasının önderlerindendir. **Mürcie** ise, küfür (inkâr) var ise, insanın taatlerinin hiçbir menfaat sağlayamayacağı gibi, kişinin imanı var ise, günahlarının ona zarar vermeyeceğini iddia ederler. **Mukâtil,** bu âyeti delil getirerek şöyle der: "Bu âyet, peygamberleri tasdik edenlerin, Cenâb-ı Hakk'ın, kötü amellerini sileceğine delâlet eder Âyetteki "en kötü" ifadesini, onların iman öncesi küfürlerine hamletmek câiz değildir. Çünkü âyetin zahiri, bu silme işinin, Cenâb-ı Hakk'ın bunları müttakiler olarak nitelediği zaman olduğuna delâlet eder. Bu takva ile, onların şirkten kendilerini korumaları demektir. Durum böyle olunca da bununla, imandan sonra yapılmış olan büyük günahların kastedilmiş olması gerekir. Böylece bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, onların, iman ettikten sonra yaptıkları şeylerin en kötülerini sileceği hususunda bir nass (kesin hüküm) olur. Onların yaptıkları şeylerin en kötüleri de, büyük günahlardır.

Allah Kuluna Yeter

Dördüncü hüküm: Örf, bâtılı savunanların, hakkı savunanları pek çok tehditle korkuttuklarını göstermektedir. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, bu şüphenin belini de, *"Allah kuluna kâfi değil mi?"* buyurarak kırmış ve bu hususu, bir soru üslûbuyla ele almıştır. Bundan maksat, bunu insanların aklına iyice yerleştirmektir. Gerçek de budur. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın bütün malumatı bilen bir âlim, her şeye gücü yeten bir kâdir, her türlü ihtiyaçtan müstağni bir ganî olduğu sabittir. Binâenaleyh bu demektir ki Allahu Teâlâ, kullarının ihtiyacını bilir, onları gidermeye kâdirdir ve o ihtiyaçları daha iyi ve rahat şeylerle değiştirmeye gücü yetendir. O cimri ve muhtaç değildir ki, cimri ve muhtaç oluşu, bu maksadı yerine getirmesine engel teşkil etsin. Bunun böyle olduğu sâbit olunca, Hak Teâlâ'nın belâları defedip,

âfetleri kaldıran, insana muratlarını veren bir zât olduğu açıkça anlaşılır. İşte bundan ötürü Hak Teâlâ, *"Allah kuluna kâfi değil mi?"* buyurmuştur.

Cenâb-ı Allah, bu mukaddimeyi (girişi) yapınca, buna dayanan matlup neticeyi de bildirmek üzere وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ *"Seni O'ndan başkalarıyla korkutuyorlar"* buyurmuştur. Bu, "Allahu Teâlâ'nın kuluna yeter olduğu sâbit olunca, Allah'tan başkası ile korkutma, abes, boş ve asılsız olur" demektir. Kıraat imamlarının çoğu, âyetteki "**abd**" kelimesini müfret olarak okumuşlardır ki bu **Ebû Ubeyde**'nin de tercihidir. Çünkü Cenâb-ı Hak, "**abd**" (kul) kelimesine işareten, *"Seni korkutuyorlar"* ifadesiyle, "seni" zamirini kullanmıştır. Rivâyet olunduğuna göre Kureyş, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Biz, ilahlarımızın seni çarpacağından korkarız" dediler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak bu âyeti indirdi. Bazıları da âyetteki "**abd**" kelimesini cemî olarak "**ıbâd**" okumuşlar. Bu kıraate göre, "kullar" ile, peygamberlerin kastedildiği ileri sürülmüştür. "Çünkü **Hz. Nuh** (a.s)'a, kavmine karşı tufan; **İbrahim** (a.s)'e ateş; **Yunûs** (a.s)'a da, düştüğü belâdan kurtarılması yetmiştir. O halde Ey Muhammed (s.a.s), ben senden önceki o peygamberlere yettiğim gibi sana da yeterim". Bununla, peygamberlerin kavimlerinin onlara kötü davranmış olduğunun anlaşıldığı da ileri sürülmüştür. Çünkü Hak Teâlâ, *"Her ümmet kendi peygamberlerine kastetti"* (Mü'min, 5) buyurmuştur. Fakat O, peygamberlerine, düşmanlarının şerlerine karşı yetmiştir.

Bil ki Allahu Teâlâ, vaad, vaîd, tergîb ve terhîb (korkutma ve teşvik) için, uzun uzun sözler sarf edince, sözü bir sonuçta bitirmiştir. Esas hüküm de budur. İşte bundan dolayı O, وَمَنْ يُضْلِلِ اللهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ * وَمَنْ يَهْدِ اللهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُضِلٍّ *"Allah kimi saptırırsa, O'nun yolunu bir doğrultucu yoktur. Allah kime de hidâyet ederse, onu bir saptırıcı yoktur"* buyurmuştur. Bu, "O lütuf ve açıklamalar, ancak Allah'ın kuluna hidâyet ve tevfiki nasip etmesi halinde fayda verir" demektir.

Âyetteki, *"Allah, intikam sahibi, mutlak bir galip değil midir?"* ifadesi, kâfirler için bir tehdittir.

Bil ki Ehl-i sünnet âlimlerimiz, kulların amellerinin yaratılması ve olacak şeylerin irade edilmesi meselesinde, Hak Teâlâ'nın bu âyetini delil getirmişlerdir. Bu konuda her iki tarafın söyledikleri malumdur: **Mu'tezile,** bu iki meselede kendi mezheplerinin doğruluğuna dair, *"Allah, intikam sahibi, mutlak bir galip değil midir?"* ifadesini delil getirerek, "Eğer onlardaki

küfrün yaratıcısı (kendileri değil de), Allah olsaydı, intikam ve tehdit ifade eden bu ifade, onlar hakkında kullanılamazdı" demişlerdir.

Allah Hâkim-i Mutlaktır

وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ قُلْ أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ إِنْ أَرَادَنِيَ اللّٰهُ بِضُرٍّ هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتُ ضُرِّهِ أَوْ أَرَادَنِي بِرَحْمَةٍ هَلْ هُنَّ مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ قُلْ حَسْبِيَ اللّٰهُ عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ ﴿٣٨﴾ قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلٰى مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَامِلٌ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴿٣٩﴾ مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَيَحِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُقِيمٌ ﴿٤٠﴾

"Yemin olsun ki onlara "gökleri ve geri kim yarattı?" diye sorsan, muhakkak, "Allah" diyecekler. De ki: "O halde söyleyin bana, Allah benim için bir zarar dilerse sizin Allah'ı bırakıp taptığınız o şeyler, O'nun bu zararını giderebilirler mi? Yahut Allah benim için bir rahmet dilerse, onlar O'nun bu rahmetini engelleyebilirler mi?" De ki: "Bana Allah yeter. Tevekkül edenler ancak O'na tevekkül ederler." De ki: "Ey kavmim, bulunduğunuz hal ve minval üzere (dilediğinizi) yapın. Ben de yaparım. Kendisine rüsvay edici bir azap gelecek olan ve üzerine dâimi bir azap konacak olan kim imiş, ileride anlayacaksınız" (Zümer, 38-40).

Bil ki Allahu Teâlâ, müşriklerle ilgili vaîd ile, mü'minlerle ilgili vaad hususunda genişçe malumat verince, putperestlerin yolunun çürük ve bozuk olduğunu göstermek için, yeniden deliller getirip, bunu şu iki esasa dayamıştır:

Allah'ın Varlığındaki İttifak

Birinci esas: O müşrikler, kâdir, âlim, hakîm ve rahîm bir ilahın varlığını kabul etmekte idiler. Âyetteki, *"Yemin olsun ki onlara, "gökleri ve yeri kim yarattı?" diye sorsan, muhakkak, "Allah" diyecekler"* ifadesi ile bu anlatılmaktadır. Bil ki bazı kimseler şöyle derler: Kâdir, hakîm ve rahîm bir ilahın var olduğunu bilmek, çoğu insanların, üzerinde, ittifâk ettikleri bir husus olup, bu hususta onlar arasında bir münakaşa yoktur. Fıtrî akıl da,

bu bilginin doğruluğuna şahadet etmektedir. Çünkü göklerin, yerin, özellikle bitkilerin ve hayvanların ve insanın bedenindeki enteresan şeyler ile insandaki harikulade çeşitli hikmetler ve acaip maslahatlar hususu üzerinde düşünüldüğünde, bu düşünen kişi, mutlaka kâdir, rahîm ve hakîm bir ilahın varlığını kabul edecektir.

İkinci esas: Putların hayra ve şerre hiçbir kudretleri yoktur. Bu husus da, *"O halde söyleyin bana, Allah benim için bir zarar dilerse, sizin Allah'ı bırakıp taptığınız o şeyler, O'nun bu zararını giderebilirler mi? Yahut Allah benim için bir rahmet dilerse, onlar O'nun bu rahmetini engelleyebilirler mi?"* âyetiyle anlatılmıştır. Böylece bu kimsenin, mutlaka kâdir, hakîm ve rahîm bir ilahın varlığını ikrâr etmesi gerektiği ve o putların ne hayra, ne şerre bir kudretinin bulunmadığı sabit olur. Durum böyle olunca, Allah'a ibadet etmek ve O'na güvenip dayanmak yeterli olur. İşte âyetteki, *"De ki: "Bana Allah yeter. Tevekkül edenler ancak O'na tevekkül ederler"* ifadesi ile bu anlatılmıştır. Böyle bir esas bulunduğuna göre, insan müşriklerin korkutmalarına aldırmaz. Binâenaleyh âyetin muradı, bu âyetten önce bahsedilen, *"Seni O'ndan başkalarıyla korkutuyorlar"* cümlesine karşı verilecek cevaba bir dikkat çekiştir.

Aslı üzere, kelimeler tenvin ile "**kâşifâtûn**", "**mumsikâtun**" şeklinde; kolaylık olsun diye, (tenvini düşürerek) izafetle, "كَاشِفَاتُ ضُرِّهِ" ve "مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ" şeklinde; okunmuştur.

Müennesteki İncelik

Eğer, "Âyetteki, *"Seni O'ndan başkalarıyla korkutuyorlar"* ifadesinden sonra niçin o korkutan şeyleri "müennes" olarak, "**kâşifât**" ve "**mümsikât**" şeklinde ifade etmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bundan maksat, o şeylerin alabildiğine güçsüz ve zayıf olduklarına dikkat çekmektir. Çünkü dişilik, zayıflığın bulunduğu farz edilen bir durumdur. Bir de müşrikler, putlarını, müennes isimlerle niteleyip, **Lât, Uzzâ** ve **Menât** gibi isimler veriyorlardı. Bu sebepten de olabilir.

Cenâb-ı Hak, müşriklere karşı, savuşturulmasına imkân bulunmayan böylesine güçlü deliller getirince, bunun peşinden, tehdit üslûbu ile, *"De ki: "Ey kavmim, bulunduğunuz hal ve minval üzere (dilediğinizi) yapın..."* yani "Sizler, son derece güçlü ve kuvvetli olduğunuza inanıyorsunuz. Öyle ise ellerinizden gelen her türlü hile ve tuzağa başvurun. Ben de, dinimi anlatmak için çalışıp çabalayacağım. Çünkü sizler o azabın ve rezilliğin, bana

mı, yoksa sizin başınıza mı geleceğini göreceksiniz" buyurmuştur. Bu ifadenin maksadı, tehdit ve korkutmadır.

Hayatın Kıymeti

إِنَّآ أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ لِلنَّاسِ بِالْحَقِّ ۖ فَمَنِ اهْتَدَىٰ فَلِنَفْسِهِ ۖ وَمَن ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا ۖ وَمَآ أَنتَ عَلَيْهِم بِوَكِيلٍ ﴿٤١﴾ اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِى لَمْ تَمُتْ فِى مَنَامِهَا ۖ فَيُمْسِكُ الَّتِى قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰٓ إِلَىٰٓ أَجَلٍ مُّسَمًّى ۚ إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٤٢﴾ أَمِ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللَّهِ شُفَعَآءَ ۚ قُلْ أَوَلَوْ كَانُوا لَا يَمْلِكُونَ شَيْـًٔا وَلَا يَعْقِلُونَ ﴿٤٣﴾ قُل لِّلَّهِ الشَّفَٰعَةُ جَمِيعًا ۖ لَّهُۥ مُلْكُ السَّمَٰوَٰتِ وَالْأَرْضِ ۖ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٤٤﴾

"Şüphesiz biz sana kitabı insanların faydası için, hak olarak indirdik. Artık kim hidâyete ererse, bu, kendi lehinedir. Kim de saparsa, ancak kendi aleyhine sapmış olur. Sen, onlar üzerinde bir vekil değilsin. Allah, insanın ölümü zamanında ve ölmemiş olanı uykusu zamanında ruhlarını alır. Hakkında ölüme hükmettiğinin ruhunu tutar, diğerini ise, muayyen bir vakte kadar salar. Şüphe yok ki bunda iyi düşünecek kimseler için kesin ibretler vardır. Yoksa o (kâfirler), Allah'tan başka varlıkları şefaatçiler mi edindiler?" De ki: "Hiçbir şeye güç yetiremeseler, akıl erdiremez olsalar da mı (onları şefaatçi ediniyorlar)?" De ki: "Bütün şefaat Allah'ındır. Göklerin ve yerin mülkü O'nundur. Nihâyet hepiniz ancak O'na döndürüleceksiniz" (Zümer, 41-44).

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın da, *"İman etmeyecekler diye, neredeyse kendini helak edeceksin "* (Şuarâ, 3); *"İnanmıyorlar diye, bir üzüntü duyarak arkalarından kendini âdeta tüketeceksin"* (Kehf, 6) ve *"O halde (habibim), nefsin onlara karşı (üzüntülerle tükenip) gitmesin"* (Fâtır, 8) buyurduğu gibi, onların küfürde ısrarları, Hz. Peygamber (s.a.s)'e ağır geliyordu. Binâenaleyh

Hak Teâlâ, işte bu âyetlerinde, bazen delil ve beyyinelerle, bazen derb-ı mesellerle (benzetmeler yaparak), bazen de vaad ve vaîdlerle, müşriklerin yollarının yanlışlığı hususunda detaylı malumat verince, bunun peşinden, Peygamber (s.a.s)'in kalbinden bu büyük üzüntü ve endişeyi silip götürecek bir ifade getirerek, إِنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ لِلنَّاسِ بِالْحَقِّ *"Şüphesiz biz o kitabı insanların faydası için, hak olarak indirdik sana..."* buyurmuştur. Bu şu manayadır: "Biz sana, insanların faydalanmaları ve sayesinde hidâyete ermeleri için, kıymetli ve mükemmel bir kitap indirdik ve onun inişini hak ile birlikte kıldık." Bu hak, onun Allah katından olduğunu gösteren mu'cize oluşudur. Binâenaleyh, *"Kim hidâyete ererse, bu hidâyete erişinin faydası kendisinedir. Kim de sapıtırsa, bu sapmasının zararı kendinedir."* وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ *"Sen onlar üzerinde bir vekil değilsin"* yani "Sen onları zorla imana sevk etmekle görevli değilsin. Kabul etmek veya etmemek onlara havale edilmiştir" demektir. Bu, onların inkârda ısrarları karşısında Hz. Peygamber (s.a.s)'i teselli etmek içindir.

Cenâb-ı Hak sonra, hidâyet ve dalâletin, ancak kendisinden olduğunu beyan etmiştir. Çünkü hidâyet, hayata ve uyanıklığa; dalalet, ölüme ve uykuya benzemektedir. Hayat ve uyanıklık, ölüm ve uyku, ancak Allah'ın yaratması ve var etmesiyle meydana geldiği gibi, hidâyet ve dalalet de ancak Allah'tan olur. Binâenaleyh kim bu inceliği iyice kavrarsa, Allah'ın kader sırrını anlamış olur. Kim de Allah'ın kader sırrını iyice anlarsa, bela ve musibetler kendisine kolay gelir. Binâenaleyh işte bu inceliğe dikkat çekme, Hz. Peygamber (s.a.s)'in kalbinden o hüznün giderilmesine sebep olur. İşte âyetin, önceki âyetlerle münasebeti budur. Bu münasebet hususunda, şu izah da yapılmıştır: Allahu Teâlâ, ibadete putlardan daha müstahak olduğunu anlatmak için, âlemin ilâhının olduğu hususunda bu delili de zikretmiştir.

İKİNCİ MESELE

Âyetin maksadı şudur: Allahu Teâlâ, ölüm esnasında ruhları alıyor. Uyurken de ölmesine hükmettiği ruhları tutup, diğerlerini, yani uyuyanı belirlenmiş zamanına, yani ölümü için biçilmiş vaktine kadar (ecelleri gelinceye kadar) salıyor. Binâenaleyh "اَللّٰهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا" âyeti, "Allah, ölürken çıkacak olan o ruhları tutup bedenlerine geri göndermiyor" manasında, "وَيُرْسِلُ الْأُخْرٰى إِلٰى أَجَلٍ مُسَمًّى" ifadesi, de, "Uyurken aldığı o ruhları, uyandıklarında bedenlerine geri gönderiyor ve bu durum belli bir zamana kadar devam ediyor. O belli zaman da, o canın ölüm vaktidir" manasındadır. İşte âyetin lafzının izahı böyledir ve gerçeğe tıpatıp uymaktadır.

Ruhtaki Büyük Kabiliyet

Fakat bu hususu iyice izah etmemiz gerekir. Bu sebeple diyoruz ki: İnsanî ruhlar, ruhânî, aydınlatıcı cevherler demektir. Ruh, bedenin tamamıyla alâka kurduğunda, onun ışığı-tesiri bütün uzuvlarda ortaya çıkar. Buna hayat denir. Diyoruz ki: Ölüm esnasında bu cevherin bütün ilgi ve münasebeti, bedenin içinden ve dışından kesilir. Buna da ölüm denir. Ama uyurken, ruhun tesir ve ışığı, bazı bakımlardan, bedenin zâhirinden kesilir, ama bedenin içinden kesilmez. Böylece ölüm ve uykunun aynı cins şeyler olduğu görülür. Ama ölüm, tam olarak alakayı kesmek, uyku ise bazı bakımlardan ve eksik olarak (kısmen) alakayı kesmektir.

Ruh-Beden Münasebetleri

Bunun böyle olduğu anlaşıldığına göre, kâdir, âlim ve hakîm olan o yüce zatın, ruh cevherinin bedenle alâkasını şu üç şekilde idâre ettiği sâbit olur:

a) Ruhun ışık ve tesirinin, bedenin bütün parçalarında, içinde ve dışında gözükmesi... İşte bu uyanıklık halidir.

b) Ruh cevherinin ışık ve tesirinin, bazı bakımlardan, bedenin zâhirinden alakasını kesip, bedenin batınındaki alakasını sürdürmesi... Bu da uyku halidir.

c) Ruh cevherinin ışık ve tesirinin bedenin tamamından kesilmesi... İşte ölüm de budur. Böylece ölüm ve uykunun her birinin, ruh cevherinin ölümü manasına gelmede müşterek oldukları, sonra bu ikisinin birbirinden, belli özellikler sayesinde ayrıldıkları sâbit olmuş olur. Böylesi acaib (enteresan) bir idare, ancak kâdir, alîm ve hakîm bir zattan olur. İşte âyetteki, *"Şüphe yok ki bunda iyi düşünecek bir kavim için kesin ibretler vardır"* ifadesi ile anlatılmak istenen budur. Bununla şu mana da murat edilmiş olabilir: "Deliller, insana gerekli olanın, işte böylesi bir kudret ve hikmete sahip olan bir ilaha ibadet edilmesine, şuursuz ve idraksiz birtakım cansız varlıklar olan putlara ibadet edilmemesine delalet etmektedir."

Şirkin Masum Yüzü

Bil ki kâfirler, bu söze karşı bir soru yönelterek, "Biz bunların zarar ve fayda veren ilahlar olduğuna inandığımız için bu putlara tapmıyoruz. Biz ancak bunlara, Allah katında mukarrep (yakın) bazı kimselerin heykelleri oldukları için ibadet ediyoruz. Binâenaleyh bu demektir ki biz bunlara, o büyük kimselerin, Allah katında bizim şefaatçilerimiz olmaları için ibadet ediyoruz" demişlerdir. Böylece Allahu Teâlâ, onların bu sorusuna, اَمِ اتَّخَذُوا

مِنْ دُونِ اللهِ شُفَعَاءَ قُلْ اَوَلَوْ كَانُوا لَا يَمْلِكُونَ شَيْئًا وَلَا يَعْقِلُونَ *"Yoksa o kâfirler Allah'tan başka varlıkları şefaatçiler mi edindiler?" De ki: "Hiçbir şeye güç yetirmeseler, akıl erdiremez olsalar da mı?"* diyerek cevap vermiştir.

Şefaat Yalnız Allah'ındır

Bu cevabın izahı şöyledir: O kâfirler, bu şefaati ya bu putlardan, yahut da putların, heykelleri olduğunu söyledikleri o âlim ve zahid kimselerden beklemektedirler. Birinci ihtimal olamaz, çünkü bu cansızlar, yani putlar, hiçbir şeye güç yetiremezler ve hiçbir şey düşünemezler. Binâenaleyh daha nasıl bunlardan o şefaatin olması beklenebilir? İkinci ihtimal de olamaz. Çünkü kıyamet günü hiç kimse, hiçbir şeye sahip olamaz ve Allah'ın izni olmaksızın o şefaate de kâdir değildir. Böylece, gerçek şefaatçi, o şefaatin yapılmasına müsâade edecek olan Allahu Teâlâ'dır. Binâenaleyh Allah'a ibadet etmek, başkasına ibadet etmekten daha evladır. İşte Hak Teâlâ'nın قُلْ لِلّٰهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا *"De ki: "Bütün şefaat Allah'ındır"* ifadesi ile kastedilen budur.

Allah'ın Hükümranlığı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, kendisinden başka hiçbir kimsenin bir (gerçek) mülkü olmadığını, لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ *"Göklerin ve yerin mülkü O'nundur. Nihâyet hepiniz ancak O'na döndürüleceksiniz"* buyurarak açıklamıştır. Bazı kimseler, şefaatin hiç olmayacağına dair, *"De ki: "Bütün şefaat Allah'ındır"* âyetine tutunmuşlardır. Çünkü Hak Teâlâ'nın, yapılacak şefaate müsaade etmediği sürece, hiç kimsenin şefaat edemeyeceğini biz de kabul etmekteyiz. Eğer, "Allahu Teâlâ'nın, *"Allah, insanın ölümü zamanında ... ruhlarınızı alır"* ifadesi ile ilgili olarak şöyle bir soru sorulabilir: Bu âyet, canları alanın, ancak Allah olduğunu gösterir. Bu husus, *"Ölümü ve hayatı yaratan (Allah'ın) şanı yücedir"* (Mülk, 2): *"Benim Rabbim, dirilten ve öldürendir"* (Bakara, 258) ve *"Sizler ölüler iken, sizleri dirilttiği halde, Allah'ı nasıl inkâr edebilirsiniz?"* (Bakara, 28) âyetleri ile de kuvvet bulur. Ama Cenâb-ı Hak bir başka âyette, *"De ki: "Sizlerin canını ölüm meleği alır"* (Secde, 11); bir üçüncü âyetinde de, *"Sizden birine ölüm (vakti) geldiğinde, onun canını elçilerimiz alır"* (En'âm, 61) buyurmuştur, (ne dersiniz?)" denilirse, buna şöyle cevap veririz: Gerçekten can alan, Allahu Teâlâ'dır. Fakat O, sebepler âleminde çeşitli işlerden her birini bir meleğe havale etmiştir. Böylece de, canları alma işini ölüm meleğine (**Azrail** (a.s)'e) havale etmiştir ki o, başkandır. Onun emri altında, hizmetçisi ve tâbisi olan melekler vardır. Binâenaleyh işte bu âyette, can alma işi gerçek

manada Allah'a; ikinci âyette, bu işin baş görevlisi olduğu için ölüm meleğine, diğer âyette de, ölüm meleğinin emrinde oldukları için, diğer meleklere nisbet edilmiştir. Allah en iyi bilendir.

Alay Edilen Gerçeğin Onları Sarması

وَإِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ ۖ وَإِذَا ذُكِرَ الَّذِينَ مِنْ دُونِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ ﴿٤٥﴾ قُلِ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ عَالِمَ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ أَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ فِي مَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿٤٦﴾ وَلَوْ أَنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِهِ مِنْ سُوءِ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ۚ وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ ﴿٤٧﴾ وَبَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ ﴿٤٨﴾

"Allah, bir olarak anıldığı zaman, âhirete inanmazların kalpleri tiksinir. Ama Allah'tan başkası anıldı mı, bunların derhal yüzleri güler. De ki: "Ey gökleri ve yeri yaratan, gizliyi de, âşikârı da bilen Allah'ım! Kullarının aralarında ihtilaf etmekte oldukları şeyler hakkındaki hükmü sen vereceksin. Eğer yerde ne varsa hepsi ve bunlarla birlikte bir misli daha, o zâlimlerin elinde olsaydı, kıyamet günü uğrayacakları azabın kötülüğünden kurtulmak için elbette bunları feda ederlerdi. Halbuki (o gün) onlar için Allah'tan hiç de ummayacakları nice şeyler meydana gelecektir. Onların (dünyada) kazandıkları kötülükler o gün açığa çıkmış ve eğlence edinmekte oldukları şey onları çepeçevre sarıp kuşatmış olacaktır"
(Zümer, 45-48).

İşmi'zaz

Bil ki bu, müşriklerin o kötü işlerinden bir diğeridir. "Bir olan Allah'tan başka Allah yoktur. O birdir, ortağı ve benzeri yoktur" dediğinde, onların yüzlerinde ve kalplerinde nefret izleri belirir. Ama putlardan ve heykellerden bahsettiğinde, onların kalplerinde ve gönüllerinde sevinç izleri belirir ki bu, onların cehâletine ve ahmaklığına delâlet eder. Çünkü Allah'ı

zikretme, mutlulukların başı, hayır ve güzel şeylerin en birincisidir. Âdi cansızlar demek olan o putların zikri ise, cehaletin ve ahmaklığın başıdır. Binâenaleyh onların, bir olan Allah'ı zikirden nefret etmeleri ve bu putların anılması ile sevinip ferahlanmaları, onlarda çok bulunan o cehâlete ve ileri derecedeki ahmaklığa delâlet eden en kuvvetli delillerdendir.

Keşşâf sahibi şöyle der: "Bazen bu iki fiil yani, "**İstibşâr**" ve "**işmi'zâz**", birbirinin mukabili olarak kullanılır. Çünkü bunlardan her biri, kendi babında zirveyi ifade eder. Zira "**istibşâr**", kişinin kalbinin, sevincinin eserinin yüzünün beşeresinde (derisinde) görülebilecek kadar ileri olmasını ifade eder. "**İşmi'zâz**" ise, kişinin öfke ve üzüntüsünün iyice artıp, böylece canını kalbinin içinde sıktığına, böylece de yüzünün derisinde, yerin karanlığına benzer bir karanlığın ve bir bulanıklığın belirmesini ifade eder."

Allahu Teâlâ, akıl fıtratının da, yanlışlığına şahadet ettiği bu enteresan işi nakledince, bunun peşinden şu iki şeyden bahsetmiştir:

1) Büyük bir duayı zikredip, önce bu duada kendini tam bir kudret ile niteleyerek, *"De ki: "Ey gökleri ve yeri yaratan Allah'ım..."* buyurmuş, ikinci olarak da yine kendisini tam bir ilimle tavsif edip *"Gizliyi de âşikârı da bilen Allah'ım"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak bu âyette kudretini, ilminden önce getirmiştir. Çünkü O'nun kudretini bilme, ilmini bilmeden öncedir.

2) Cenâb-ı Allah bu duayı zikredince, *"Kullarının aralarında ihtilaf etmekte oldukları şeyler hakkındaki hükmü sen vereceksin"* yani "Onların, Allah'ın birliğinin zikrinden nefretleri, ama şirkin bahsinden hoşlanmaları, aklın bedâheti ile, yanlışlığı bilinen bir husustur. Buna rağmen, onlar bu işte ısrar etmişlerdir. Binâenaleyh sen hariç, hiç kimse onlardan bu yanlış inancı ve batıl görüşü silmeye kâdir olamaz. **Ebû Seleme**'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "**Aişe**'ye, Hz. Peygamber (s.a.s)'in gece namazına ne ile başladığını sordum. O da, şöyle dedi: اَللّٰهُمَّ رَبَّ جِبْرِيلَ وَمِيكَائِيلَ وَاِسْرَافِيلَ فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ عَالِمَ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ اَنْتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ اِهْدِنِى لِمَا اخْتُلِفَ فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِاِذْنِكَ وَاِنَّكَ تَهْدِى مَنْ تَشَاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ *"Hz. Peygamber şöyle dua ederek başlardı: "Ey Allah'ım, ey Cebrail'in, Mikâil'in ve İsrafil'in Rabbi, ey göklerin ve yerin yaratıcısı, gizliyi de âşikârı da bilen Allah'ım, kullarının aralarında ihtilaf etmekte oldukları şeyler hakkındaki hükmü sen vereceksin. Beni, izninle, ihtilaf edilen o hakka ilet. Şüphesiz sen, dilediğini, sırat-ı müstakime iletensin"*[23]

23 **Nesâî**, Kıyamu'l-leyl, 12 (3/213).

Kâfirlere Tehditler

Bil ki Allahu Teâlâ, onlardan bu batıl görüşü nakledince, onlara yönelik vaîd (tehdid) olarak şunları zikretmiştir:

1) O kâfirler şâyet, yeryüzündeki malların tamamına malik olsalardı, bir o kadar da ellerinde bulunsaydı, onlar, o şiddetli azaptan kendilerini kurtarmak için, bütün bunları fidye olarak verirlerdi.

2) Cenâb-ı Hakk'ın, وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ *"Halbuki (o gün) onlar için Allah'tan hiç de ummayacakları nice şeyler meydana gelecektir"* âyetinin ifade ettiği husus olup, bu, "Onlar için, hesaplarında olmayan çeşitli azaplar meydana gelecek..." demektir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in cennetteki mükâfatın vasfı hususunda, فِيهِمَا مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ *"O cennette, hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir beşerin hatırından bile geçmediği şeyler vardır"*[24] buyurduğu gibi, ilahi ceza hususunda da böylesi bir ceza kullanılmıştır ki, bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Halbuki (o gün) onlar için Allah'tan hiç de ummayacakları nice şeyler meydana gelecektir"* âyetinin ifade ettiği hususdur.

3) Cenâb-ı Hakk'ın, وَبَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا *"Onların (dünyada) kazandıkları kötülükler o gün açığa çıkmış..."* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu da, "Kazandıkları o günahların neticeleri, kendilerine zuhur etti, tahakkuk etti" demek olup, bu da, "Kazandıkları o günahların neticeleri olan çeşitli azaplar, onlar için zuhur edip meydana geldi" demektir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ *"Onların istihzalarının cezası, onları her taraftan kuşattı"* buyurmuş, işte bu hususlarla, onların cezalarının büyüklüğüne dikkat çekmiştir.

İnsanın Yersiz Gururu

فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَانَا ثُمَّ إِذَا خَوَّلْنَاهُ نِعْمَةً مِنَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلَى عِلْمٍ بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٤٩﴾ قَدْ قَالَهَا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٥٠﴾ فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَالَّذِينَ ظَلَمُوا

24 **Müsned**, 2 / 313.

مِنْ هٰٓؤُلَآءِ سَيُصِيبُهُمْ سَيِّـَٔاتُ مَا كَسَبُوا۟ ۚ وَمَا هُم بِمُعْجِزِينَ ﴿٥١﴾ أَوَلَمْ يَعْلَمُوٓا۟ أَنَّ
ٱللَّهَ يَبْسُطُ ٱلرِّزْقَ لِمَن يَشَآءُ وَيَقْدِرُ ۚ إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَـَٔايَٰتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٥٢﴾

"İnsana bir zarar dokunduğu zaman, bizi çağırır. Sonra kendisine, bizden bir nimet verdiğimiz vakit, "Bu, bana ancak, bilgimden dolayı verilmiştir" der. Hayır, bu bir imtihandır. Lakin, onların çoğu bilmezler. Bu (sözü), onlardan evvelkiler de söylemişlerdi de, kazanmakta oldukları o şeyler kendilerine hiçbir fayda vermemişti. Neticede, o kazandıkları kötülükler, onları musibete uğratmıştı. Bunlar içinden zulmedenlere gelince, onları kazandıkları kötülükler de, kendilerini çarpacaktır. Ve onlar da, bizim azabımızın önüne geçebilecek değildirler. Allah'ın, kimi dilerse, onun rızkını yaymakta, (kimi de dilerse onunkini) kısmakta olduğunu hâlâ anlamadılar mı? Şüphesiz bunda, iman edecek bir kavim için kat'î ibretler vardır"
(Zümer, 49-52).

Bil ki bu, onların o yanlış yollarından başka bir yolun anlatılışıdır. Zira onlar, fakirlik ve hastalık demek olan bir zarara düştüklerinde, Allah'a yalvarıp yakarıyorlar ve bunun giderilmesinin, sadece O'nun sayesinde olacağını biliyorlardı... Ama, Allah onlara nimetler lütfedip bağışladığında ise, -ki bu nimet ya, maldaki bolluk veyahut da kişinin can sağlığı ve afiyetidir-, bunun, ancak kendi kesbi ve gayreti, çabası ile meydana geldiğini iddia ediyor; eğer verilen bu şey mal ise, "Bu benim kazancımla"; eğer sıhhat ise, "bu ancak, benim falanca ilacı kullanmam sebebi ile meydana gelmiştir" diyor ki, bu büyük bir çelişkidir. Çünkü bu kimse aciz ve ihtiyaçlar içinde kıvranıyorken her şeyi Allah'a nisbet ediyor, ama emniyette, sıhhat ve afiyette iken bunu Allah'a nisbet etmeyerek, kendisinin kesbine isnat ediyor ki, bu kabîh bir çelişkidir. Böylece Allahu Teâlâ, onların, sıkıntı ve rahatlık içinde bulunuyorlarken, izledikleri bu tutarsız yolun kötülüğünü veciz ve fasih bir lafızla beyân ederek, بَلْ هِىَ فِتْنَةٌ *"Hayır, bu bir imtihandır"* buyurmuştur ki bu, "kâfire verilen bu nimet, bir imtihan vesilesidir. Çünkü, bu nimet verildiğinde şükredilmesi, geri alındığında ise sabredilmesi gerekli olan bir nimettir. Durumu böyle olan şey ise, kendisine nimet verilen kimsenin durumu o esnâda sınanıp denendiği için, "fitne" olarak nitelenebilir. Nitekim Arapçada, özünü posasından ayırıp da miktarını belirlemek

için ateşe koyduğunda, فَتَنْتُ الذَّهَبَ بِالنَّارِ "Altını, ateş ile fitneledim, yani hasını potasından ayırdım" denilir.

Fa ve Vav ile Yapılan Atıf

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ *"Lakin, onların çoğu bilmezler..."* buyurmuştur. Bu, "Bizim bu verdiğimiz nimet, ancak bir deneme içindi..." demektir. Âyette geriye, soru ve cevabı sadedinde ele alacağımız şöylesi birkaç bahis kalmıştır:

Birinci soru: Bu âyetin, fâ ile; bu sûrenin başındaki aynı manadaki âyetin (Zümer, 8) vâv ile atfedilmesinin sebebi nedir?

Cevap: Allahu Teâlâ, bu âyetten önce, o müşriklerin Cenâb-ı Hakk'ın birliğini duyduklarında nefrete kapıldıklarını, bozulduklarını; ama, şeriklerden bahsedildiğini duyduklarında ise sevindiklerini nakletmiş, daha sonra da, takip için olan fâ ile, bir zarara ve bir belâya duçar olduklarında, bir olan Allah'a sığındıklarını belirtmiştir. Böylece, ilk fiilleri, ikinci hareketlerine ters düşmüştür. Bu sebeple Cenâb-ı Hak (bu ifadeyi), bu müşriklerin o anda çok açık bir çelişkiye düştüklerine; her biri diğerine zıt olmasına rağmen, birinci ile ikinci arasında bir fâsıla bulunmadığına delâlet etsin diye, fâ-i takibiyyeyi getirmiştir. İşte burada, takip için getirilen fâ'nın getirilişindeki fayda budur. Birinci âyetteki (Zümer, 8) gaye ise, onların o anda bir tenakuz içinde bulunduklarını beyan etmek değildir. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak bu âyeti, fâ ile değil de vâv ile getirmiştir.

İkinci soru: "Tahvîl" (التخويل) ne demektir?

Cevap: Tahvîl, lütfetmek, karşılıksız vermek demektir. Buna göre âyetin manası, "Biz, onlara lütfediyoruz, onlar ise, bunu hak ettiklerini zannediyorlar" şeklinde olur.

Kibirden Kurtulma Gereği

Üçüncü soru: Âyetteki, *"Bu, bana ancak, bilgimden dolayı verilmiştir"* ifadesinden ne kastedilmiştir?

Cevap: Bununla, "Bu bana, Allah'ın benim ona müstahak olduğumu bilmesinden dolayı"; "Bu bana, benim buna müstahak olduğumu bilmemden ötürü verilmiştir..." manasının kastedilmiş olması muhtemeldir. Bu ifadeyle şöyle bir mananın da kastedilmiş olması muhtemeldir: "Bu bana, -meselâ kişinin hasta olup da kendisini tedavi etmesi gibi- ilmim, yani onu elde etmeye muktedir olabilmeyi bilmemden dolayı verilmiştir." Yani bu kimse,

"Ben bu sıhhati, hastalığın nasıl tedavi edileceğini bilmemden; bu malı da, nasıl kazanılacağını bilmemden dolayı... elde ettim" demek istemiştir.

Dördüncü soru: "**Ni'metu**" kelimesi, müennestir. "اُوتِيتُهُ" ifâdesindeki "**hû**" zamiri de, nimete râcidir. Binâenaleyh, müzekker bir zamir (**-hû**), müennese râcî olabilmiştir? Hatta Cenâb-ı Hak, bu ifadenin hemen ardından, "بَلْ هِيَ فِتْنَةٌ" buyurmuş, buradaki (nimete râcî olacak) bu zamiri de müennes getirmiştir. Binâenaleyh, bunun sebebi nedir?

Cevap: Kelamın takdiri, "Biz ona, nimete dair bir şey verdiğimizde..." şeklinde olup, böylece "**ni'met**" kelimesinin lafzı müennes, manası ise müzekker olmuş olur. İşte bu sebeple de, hiç şüphesiz bu iki husus caiz olabilmiştir.

İddialar İlahî Hükmü Değiştiremez

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قَدْ قَالَهَا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَمَا اَغْنٰى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ *"Bu sözü, onlardan evvelkiler de söylemişlerdir de, kazanmakta oldukları o şeyler, kendilerine hiçbir fayda vermemişti."* buyurmuştur. "قَالَهَا" ifadesindeki "**hâ**" zamiri; "**el-kelimetu**" veya "**el-cümletu**" te'vilinde olduğu için, "اِنَّمَا اُوتِيتُهُ عَلٰى عِلْمٍ" ifadesine râcidir. "الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ" ifadesiyle kastedilenler de, **Kârun** ve onun kavmidir. Çünkü **Kârun,** *"Bu bana ancak, bende olan ilimle verilmiştir..."* (Kasas, 78) demiş, kavmi de bunu benimsemiş, buna razı olmuştu. Dolayısıyla âdeta, sanki onlar bu sözü söylemiş gibi olmuşlardı. Geçmiş ümmetlerin içinde aynı sözü söyleyenlerin de mevcut olmuş olması mümkündür.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"... kazanmakta oldukları o şeyler, kendilerine hiçbir fayda vermemiştir"* buyurmuştur ki, bu, "Bu batıl inanç ve kesbettikleri ve benimsedikleri bu yanlış görüş, Allah'ın azabından hiçbir şeyi onlardan def edememiş; tam aksine, kesbettikleri bu şeylerin cezası, başlarına gelmiştir!" demektir.

Cenâb-ı Hak, öncekilerin içinde, kazandıkları şeylerin kötülüğünün, yani batıl inançlarının ve fasit görüşlerinin azabına uğrayanlar olduğunu beyan edince, وَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ *"Ve onlar da, bizim azabımızın önüne geçebilecek değildirler..."* buyurmuştur ki, bu da, "Onlar beni, ne dünyada, ne de âhirette acze düşüremezler (elimden kurtulamazlar)" demektir.

Rızık Allah'ın Elinde

Daha sonra Cenâb-ı Hak, "اَوَلَمْ يَعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ" buyurmuş olup, bu, "Hâlâ Allahu Teâlâ'nın, dilediği kimselerin bazen rızkını

genişleten, bazen de kısan bir zât olduğunu yoksa anlamadılar mı?" demektir. Âyetteki, "**yakdıru**" kelimesinin manası, *"kıt verir, daraltır"* demektir.

Bunun (aklen) delili ise şudur: Biz, insanların rızkının bol ve dar oluşları açısından farklı farklı olduklarını görmekteyiz. Bunun mutlaka bir sebebi vardır. Bunun sebebi ise kişinin aklı ya da cehaleti değildir. Çünkü biz, nice akıllı ve kudretli kimselerin, geçim sıkıntısına düştüklerini ve nice cahil, hasta ve zayıf kimselerin de bolluk içinde yüzdüklerini görmekteyiz... Bu, tabiatın, yıldızların ve feleklerin tesiriyle de değildir. Çünkü kendisinde, büyük bir hükümdarın ve kahir bir padişahın doğduğu o saatte, gerek insanlardan, gerekse insanların dışındaki diğer canlılardan nice âlemler de doğmaktadır. Yine o saatte, bitkilerden de bir âlem meydana gelmektedir. Binâenaleyh biz, o aynı saat içinde mutluluk ve bedbahtlık açısından farklı olmalarına rağmen, pek çok şeylerin meydana geldiğini görüp müşahede ettiğimize göre, mutluluk ve bedbahtlık hususunda müessir olanın bu doğan (yıldızlar) olmadığını anlamış oluyoruz. Bu kısımlar batıl ve geçersiz olunca da, bu hususta müessir olanın, Allahu Teâlâ olduğunu anlamış oluyoruz. İşte bu kesin, aklî delil ile, "اَوَلَمْ يَعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ" âyetinin ifade ettiği mananın doğruluğu ortaya çıkmış olur. Nitekim şair de,فَلَا السَّقْطُ يَقْضِر بِهِ الْمُشْتَرِى وَلَا النَّحْسُ يَقْفِر عَلَيْنَا زُحَلُ وَلٰكِنَّهُ حُكْمُ رَبِّ السَّمَاءِ وَقَاضِرِ الْقُضَاةِ تَعَالَى وَجَلَّ "Ne, Müşteri yıldızının hükmettiği bir mutluluk söz konusudur, ne de Zuhal yıldızının aleyhimize olarak yazdığı mutsuzluk! Fakat bütün bunlar, semavatın Rabbi ve hakimler hakimi olan Yüce Allah'ın hükmüdür"

Affın Genişliği

قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ اَسْرَفُوا عَلٰى اَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا اِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ ﴿٥٣﴾ وَاَنِيبُوٓا اِلٰى رَبِّكُمْ وَاَسْلِمُوا لَهُ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَاْتِيَكُمُ الْعَذَابُ ثُمَّ لَا تُنْصَرُونَ ﴿٥٤﴾ وَاتَّبِعُوٓا اَحْسَنَ مَآ اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَاْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَغْتَةً وَاَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ ﴿٥٥﴾ اَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتٰى عَلٰى مَا فَرَّطْتُ فِى جَنْبِ اللّٰهِ وَاِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاخِرِينَ ﴿٥٦﴾ اَوْ تَقُولَ لَوْ اَنَّ اللّٰهَ هَدٰينِى لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ ﴿٥٧﴾ اَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ

لَوْ اَنَّ لِی كَرَّةً فَاَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ ﴿٥٨﴾ بَلٰى قَدْ جَآءَتْكَ اٰيَاتِی فَكَذَّبْتَ بِهَا وَاسْتَكْبَرْتَ وَكُنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ ﴿٥٩﴾

"De ki: "Ey kendi aleyhlerine olarak haddi aşan kullarım, Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz O, çok affedicidir, çok merhametlidir. Size azap gelip çatmazdan önce Rabbinize dönün, O'na teslim olun. Aksi takdirde yardım edilmezsiniz. Rabbinizden size indirilenin en güzeline, kendiniz farkında olmayarak, ansızın (başınıza) azap gelmezden önce tâbî olun. Her nefsin, "Allah yanında, işlediğim taksirattan dolayı yazıklar olsun bana. Gerçekten ben, eğlenenlerdendim" diyeceği, yahut "Allah bana hidâyet verseydi elbette ben de müttakîlerden olurdum" diyeceği yahut azabı görürken, "Benim için bir dönüş daha olsaydı da, iyi hareket edenlerden bulunsaydım" diyeceği gün gelmeden önce (Rabbinizden indirilene tabi olun.)" Hayır, sana âyetlerim gelmişti de, sen onları yalan saymış, kibirlenmeye kalkmış, kâfirlerden olmuştun"
(Zümer, 53-59).

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirlerle ilgili tehditler hususunda, genişçe bilgi verince, kulları hakkındaki rahmetinin, fazlının ve ihsanının mükemmel olduğunu da bunun peşi sıra haber vermiştir.

Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Büyük Günahların Affı**

Ehl-i sünnet âlimlerimiz, Allahu Teâlâ'nın, büyük günahları affedebileceğine dair, bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Biz, bu kitapta, Kur'ân'ın örfünün, *"kullarım"* ifadesinin, mü'minler için olacak şekilde kullandığını anlatmıştık. Nitekim Hak Teâlâ, *"Rahman'ın yeryüzünde mütevazî olarak yürüyen kulları..."* (Furkân, 63) ve *"Allah'ın kullarının içeceği göze..."* (İnsan, 6) buyurmuştur. Bir de *"kullarım"* lafzı, ta'zim (saygı ve değeri) gösterme sadedinde kullanılmıştır. Dolayısıyla bunun, sadece mü'minler hakkında kullanılmış olması gerekir. Bunun böyle olduğu sâbit olunca, bu âyetteki, *"Ey kullarım"* lafzının, mü'minler hakkında kullanıldığı anlaşılır. Bir de mü'min, kendisinin Allah'ın abdi (kulu) olduğunu itiraf eden

kimsedir. Müşrikler ise, kendilerini **Abdullât, Abduluzzâ ve Abdulmesih** diye adlandırmışlardır. Böylece *"ey kullarım"* ifadesinin ancak mü'minlere uygun düştüğü sâbit olur.

Bu da sâbit olunca diyoruz ki: Allahu Teâlâ, *"Kendilerine karşı israf eden, haddi aşan kullarım..."* buyurmuştur. Bu ise, bütün israf edenleri içine alan genel bir ifadedir. Cenâb-ı Hak, bundan sonra, *"Çünkü Allah bütün günahları bağışlar"* buyurmuştur ki bu, O'nun, mü'minlerden sâdır olan günahların hepsini bağışlayıcı olmasını gerektirir. Bizim anlatmak istediğimiz de budur.

Af İçin Tevbe Şart mı?

İmdi, eğer sorulacak olursa ki: "Bu âyeti zahirî manasına almak mümkün değildir. Aksi halde, günahların bağışlanmış olduğuna kesin hükmetmek gerekir. Siz (Ehl-i sünnet) ise, böyle demiyorsunuz. Dolayısıyla, bu âyetin manası, sizin söylediğiniz şey değildir. Sizin söylediğinize ise bu âyet delâlet etmemektedir. Binâenaleyh yaptığınız istidlâl düşer. Bir de Allahu Teâlâ, bunun peşi sıra, *"Size azap gelip çatmazdan önce Rabbinize dönün, O'na teslim olun ... farkında olmaksızın, ansızın (başınıza) azap gelmezden önce..."* buyurmuştur. Eğer âyetin evvelinden, Allahu Teâlâ'nın bütün günahları kesinkes bağışlayacağı kastedilmiş olsaydı, bunun peşinden tevbeyi emretmez ve onları, anlamadıkları ve beklemedikleri bir yönden kendilerine gelecek bir azapla korkutmazdı. Hem sonra Cenâb-ı Hak, *"Her nefsin, "Allah yanında işlediğim taksirattan dolayı vay yazıklar olsun bana..." diyeceği gün (...)"* buyurmuştur. Eğer bütün günahlar affedilmiş olsaydı, insanın böyle demesine gerek kalmazdı. Ayrıca eğer, anlatılmak istenen şey, âyetin lafzının zahirinin delâlet ettiği şey olsaydı, o zaman bu, âdeta günahları işlemeye bir teşvik ve günah yapmaya bir salıverme gibi olurdu ki böyle bir şey Allah'ın hikmetine uygun düşmez. Bunun böyle olduğu sâbit olunca, o zaman âyetten "Günahkârın ilâhî azaptan kesinlikle kurtulamayacağı" zannına kapılmasının caiz olmayacağına dikkat çekmek olduğunu söylemek gerekir. Çünkü böyle inanan kimse, Allah'ın rahmetinden ümit kesmiş olur. Zira her günahkâr ve âsi, ne zaman tevbe etse, cezası silinip, mağfiret ve rahmet ehlinden olur. Dolayısıyla âyetteki, *"Allah bütün günahları bağışlar"* ifadesi, "Tevbe etmek ve O'na yönelmek şartıyla Allah günahları bağışlar" manasında olmuş olur." Evet böyle bir suale karşı şöyle cevap verilir:

Karşı tarafın (**Mu'tezile**'nin) "Âyet bütün günahların kesinkes affını gerektirir. Siz ise bunu söylemiyorsunuz" şeklindeki sözüne gelince, biz diyoruz ki, "Aksine biz bunu söylüyor ve benimsiyoruz. Çünkü "**yağfiru**" (affeder) fiili muzârî olup, muzârî gelecek zaman için kullanılır. Bize göre Allah, **"Lâ ilâhe illallah, Muhammedün-Resûlüllah"** diyen herkesi, cehennemden çıkaracaktır. Böyle olması halinde büyük günah sahibi de, ister cehennem ateşine girmeden önce, ister girdikten sonra olsun, kesinlikle neticede affedilecektir. Böylece âyetin zâhirinin delâlet ettiği mananın, bizim inancımızın tâ kendisi olduğu sâbit olur.

Yine karşı tarafın, "Günahların tamamının bağışlanması durumunda, Allahu Teâlâ tevbeyi emretmezdi" şeklindeki sözüne de şöyle cevap verebiliriz: Bize göre, insanın her zaman tevbesi vâciptir (gereklidir). Çünkü ilahî cezâ, her zaman için söz konusudur. Çünkü ilâhî cezânın hiç olmadığını söylemiyoruz. Aksine Cenâb-ı Hak kayıtsız şartsız da affedebilir, bir müddet cehennemde azap ettikten sonra da affedebilir, diyoruz. İşte aynı yol ile, onların diğer sorularına da cevap verilebilir. Allah en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Af Delilleri**

Bil ki bu âyet, ilahî rahmetin olacağına, şu bakımlardan delâlet eder:

1) Allahu Teâlâ günahkârı "kulum" diye adlandırmıştır. Kulluk ise, kişinin ihtiyaç içinde olduğunu, zillete düştüğünü anlatır. Rahîm ve kerîm'e uygun düşen ise, miskin ve muhtaç kuluna, hayır ve rahmetini bol bol vermesidir.

2) Allahu Teâlâ, mütekellim ya'sı ile onları kendisine nisbet ederek, *"Ey kendi aleyhlerine olarak israf eden kullarım"* buyurmuştur. Allah'a nisbet edilme şeref ve bahtiyarlığı, ilahî azaptan emin olmayı ifade eder.

3) Cenâb-ı Hak, *"Kendi aleyhlerine olarak isrâf edenler..."* buyurmuştur. Bu, "O günahların zararı bana değil onlaradır. Dolayısıyla, günahlardan ötürü zararın onlara yönelik olması onlara yeter. Öyleyse, bu kullara, ayrıca bir zararın verilmesine gerek yok" demektir.

4) Allahu Teâlâ, *"Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin"* buyurarak, kullarını, ümitsizliğe düşmekten nehyetmiştir. Binâenaleyh bu, âdeta bir ümit ve keremi (ikramı) bekleme hususunda bir emir olur. Ümidi ve keremi beklemeyi emrettiğinde Kerîm'e uygun düşen ancak keremdir.

5) Allahu Teâlâ önce, *"Ey kullarım..."* demiştir. Binâenaleyh buna uygun olan O'nun, "Rahmetimden ümit kesmeyiniz" demesi idi. Ama O, böyle

değil de, *"Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyiniz"* buyurmuştur. Çünkü bizim "Allah" dememiz, Allah'ın en büyük ve yüce ismidir. Dolayısıyla, böylesi yüce bir isme nisbet (izâfe) edilen rahmetin de, rahmet ve lütuf çeşitlerinin en büyüğü olması gerekir.

6) Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyiniz"* buyurunca, gerekli olan, bunun peşi sıra, "Çünkü O, bütün günahları bağışlar" demesi idi. Ama O, böyle değil de, "Allah" ismini tekrarlayarak, en büyük te'kidi ifâde eden edatını eklemiştir. Bütün bunlar, Rahman'ın va'dindeki mükemmelliğe delâlet eder.

7) Eğer Cenâb-ı Hak, "O, günahları bağışlar" demiş olsaydı, maksat yine anlatılmış olurdu. Ama O, buna te'kid ifade eden, "**cemî'an**" lafzını da eklemiştir. Bu da, rahmeti te'kid eden bir diğer husustur.

8) Allah, kendisini "**gafûr**" diye tavsif etmiştir. "**Gafûr**" lafzı ise, bu mağfiret hususunda çok ileri dereceyi ifade eder.

9) Cenâb-ı Allah, Kendisini "**rahîm**" diye tavsif etmiştir. Rahmet ise, mağfirete ilave bir mana ifade eder. Dolayısıyla, *"O, gafûrdur"* âyeti, ilahî cezayı gerektiren suç ve günahları sileceğine; *"rahîmdir"* ifadesi de, rahmeti ve mükâfatı gerektiren şeyleri var edeceğine ve vereceğine bir işarettir.

10) Hak Teâlâ'nın "إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ" yani, *"Gafûr ve rahîm olan ancak O'dur O"* sözü, hasr (sadece) manası ifade edip, "Ondan başka gafûr ve rahîm yoktur" demektir. Bu, Allah'ın alabildiğine gufran ve rahmet sahibi olduğunu gösterir. Binâenaleyh işte bu on husus, âyette mevcuttur ve her biri de Allah'ın rahmet ve mağfiretinin mükemmelliğini göstermektedir. Allah'tan, bunları elde etmemizi ve fazl-u rahmeti sayesinde cezasından kurtulmamızı temenni ediyoruz.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Âyetin Nüzul Vesilesi**

Âlimler, âyetin sebeb-i nüzulü hususunda çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. "Bu, Mekkeliler hakkında nâzil olmuştur. Çünkü onlar, "Muhammed, putlara tapanların ve adam öldürenlerin bağışlanmayacağını iddia ediyor. Biz ise putlara taptık ve adam öldürdük. Dolayısıyla daha nasıl Müslüman olabiliriz?" demişler (âyet bunun üzerine nazil olmuştur)" denildiği gibi, âyetin, Müslüman olmayıp, arzu edip de tevbesinin kabul olmayacağından korktuğu için, **Hz. Hamza** (r.a)'nın katili **Vahşî** (r.a) hakkında nâzil olduğu ve âyet nazil olunca Müslüman olduğu da söylenmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Bu âyet ona mı mahsustur, yoksa bütün Müslümanlar

için genel midir?" diye sorulduğunda o, *"Hayır, bütün Müslümanlar için geneldir"* buyurmuştur.

Yine bu âyetin, câhiliyye döneminde büyük günahlar işleyip, İslâmiyet gelince, Allahu Teâlâ'nın tevbelerini kabul etmeyeceği korkusu ile tir tir titreyen bazı Müslümanlar hakkında nazil olduğu da söylenmiştir. Yine bu âyetin, **İyâş b. Ebî Rebî'a** ile **Velîd b. Velîd** ve bir grup Müslüman hakkında nazil olduğu söylenmiştir: Bunlar Müslüman oldular, sonra fitneye düşüp (irtidât ettiler). Müslümanlar onlar hakkında, "Artık Allah onların tevbelerini kabul etmez" demeye başladılar. İşte bunun üzerine bu âyetler nazil oldu. **Hz. Ömer** (r.a), bu âyetleri yazıp onlara gönderdi. Böylece onlar da Müslüman olup, hicret ettiler. Bil ki âyetlerde nazar-ı dikkate alınması gereken şey, sebeb-i nüzulün husûsî oluşu değil, âyetin lafzının umûmî manasıdır. Dolayısıyla bu âyetlerin, işte yukarıda sayılan hadiselerden dolayı, nâzil oluşu, hükmünün umûmî (genel) oluşuna mâni değildir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Farklı Kıraat**

Nâfî, İbn Kesîr, İbn Âmir ve **Âsım** yâ'nın fethası ile "**yâ ibâdiye**" okurlarken; diğer kıraat imamları ile rivâyetlerin birine göre **Âsım,** fethasız "**yâ ibâdî**" okumuşlardır. Ama bütün kıraat imamları burada vakfe yaparken, yâ üzerinde vakfetmişlerdir. Çünkü bu yâ, Mushaf'ın esas yazısında yer almıştır. Fakat **Âsım**'ın râvisi **Ebû Bekr**'in rivâyetine göre, **Âsım,** burada "yâ"sız vakfedermiş. **Ebû Amr** ve **Kisâî** fiili, nûn'un kesresiyle "تَقْنِطُوا" diğerleri fetha ile, "تَقْنَطُوا" şeklinde okumuşlardır. Her iki okuyuş da, kullanılan birer lehçedir. **Keşşâf sahibi, İbn Abbas** ve **İbn Mes'ûd**'un bu âyeti, يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا لِمَنْ يَشَاءُ "Allah, dilediği kimselerin bütün günahlarını bağışlar" tarzında okuduğunu[25] nakletmiştir.

Cenâb-ı Hak sonra, وَأَنِيبُوا إِلَى رَبِّكُمْ *"Rabbinize dönün..."* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi,** "Bu, "O'na yönelin, O'na teslim olun, yani amellerinizi sırf O'nun için yapın" demektir. Hak Teâlâ, bir, bu işin tevbesiz olacağını hiç kimsenin ummaması, bir de tevbenin, mağfiret için ayrılmaz bir şart olduğuna delâlet etsin diye, mağfiretin peşi sıra, inâbeyi, yani Allah'a dönmeyi zikretmiştir" der. Ama ben diyorum ki bu söz gerçekten tutarsızdır. Çünkü bize (Ehl-i sünnete) göre, günahlardan tevbe etmek gereklidir. Dolayısıyla tevbenin emredilmesi, ilahî mağfiret vaadini zedeleyecek bir şey değildir.

25 "Yani yorumladığını" (Ç.).

Eğer **Mu'tezile,** "Şâyet mağfiret va'di kesinkes bulunsaydı, insanın tevbesine hiç gerek yoktu. Çünkü tevbe ancak, ilahî cezayı kaldırmak için yapılır. Dolayısıyla, Hak Teâlâ'nın kişiyi affetmesiyle, ilahı ceza kalkınca, artık kişinin tevbesine gerek kalmamış olur" derlerse, biz deriz ki: Bu da tutarsızdır. Çünkü bize göre, her ne kadar Cenâb-ı Hak, günahları kesinkes affedecek ve mağfiret edecek ise de, bu af ve bağışlama, şu iki şekilde, yani bazen doğrudan, bazen de bir müddet cehennemde azap edip, sonra cehennemden çıkarıp onu affetmesi şeklinde olur. Binaenaleyh tevbenin gayesi, bu ilahî cezayı kaldırmaktır. Böylece **Keşşâf sahibi**nin dediği şeyin tutarsız ve manasız olduğu anlaşılır.

İndirilenin En Güzeline Uyun

Cenâb-ı Allah sonra وَاتَّبِعُوا اَحْسَنَ مَا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ *"Rabbinizden size indirilenin en güzeline ... tabi olun"* buyurmuştur. Bil ki, Allahu Teâlâ, mağfireti va'dedince, bu vaadden sonra bazı şeyleri emretmiştir ki, bunlar şunlardır:

1) O'na dönmeyi... Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinize dönün..."* âyetinin ifade ettiği hususdur.

2) En güzel olana tâbi olmayı emretmiştir. "En güzel olan"la neyin murat edildiği hususunda birkaç izah şekli bulunur:

a) Bu, Kur'ân olup, ifadenin manası, "Kur'ân'a tâbi olun" şeklindedir. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah, kelâmın en güzelini... indirmiştir"* (Zümer, 23) âyetidir.

b) **Hasan el-Basrî,** bunun manasının, "Allah'a taate sarılın ve O'na isyândan kaçının.." şeklinde olduğunu, çünkü, indirilenin, üç vecih üzere olup, bunların da, kendisinden kaçınılması için kabih (çirkin) olanın; kendisine rağbet olunmaması için, en aşağı olanın ve de, kendisiyle korunulup, takvâya erişilip tâbi olunması için de, en güzel olanın zikredilmesi olduğunu söylemiştir.

c) "En güzel" ile murat edilen, mensûh değil de, nâsihtir. Çünkü nesheden hüküm (nâsih), mensûhtan daha güzeldir. Zira Cenâb-ı Hak, *"Biz neshettiğimiz veya unutturduğumuz bir âyetin (yerine), ya ondan daha hayırlısını, yahut onun benzerini getiririz"* (Bakara, 106) buyurmuştur. Bir de, Allahu Teâlâ, bir hükmü neshedip onun yerine başka bir hüküm getirince, bizim nâsih (neshedici) olana dayanmamız, mensûh olana dayanmamızdan daha güzel olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَغْتَةً وَاَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ *"Kendiniz farkında olmayarak, ansızın (başınıza) azap gelmezden önce..."* buyurmuştur. Bu ifadeden amaç, tehdit ve korkutmadır. Mana ise, "O azap size, siz ondan gâfil bulunduğunuz bir sırada gelir.." şeklindedir. Bilesin ki, Allahu Teâlâ onları azap ile korkutunca, bundan sonra Cenâb-ı Hak, onların başına azabın gelmesi durumunda ne söyleyeceklerini açıklamış ve bunun üzerine onlardan, üç tür söz nakletmiştir:

A) Cenâb-ı Hakk'ın, اَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتٰى عَلٰى مَا فَرَّطْتُ فِى جَنْبِ اللّٰهِ وَاِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاخِرِينَ *"Her nefsin, "Allah yanında işlediğim taksirattan dolayı vay, yazıklar olsun bana. Gerçekten ben, eğlenenlerdendim..."* âyetinin ifade ettiği husus. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَنْ تَقُولَ" ifadesi, "mef'ûlün leh" olup, manası, "Her bir nefis, Allah yanında işlediğim taksirattan dolayı vay, yazıklar olsun bana.." demesin diye ..." şeklindedir. Âyetteki "nefs" kelimesinin nekre getirilmesine gelince, bu hususta şu iki izah yapılabilir:

1) Bundan maksat, fazlasıyla zarar verme hususunda diğer nefislerden ayrılıp dikkat çeken nefis olabilir.

2) Bununla, çokluk manasının murat edilmiş olması mümkündür. Çünkü, usûl-ü fıkıhta şöyle bir kural vardır: Kendisine münasip bir vasfın peşinden gelen bir hüküm, o hükmün o vasfa bağlı olduğu zannını ifade eder. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, "يَا حَسْرَتَا" ifadesi, alabildiğine bir kedere ve bir hüzne delâlet etmektedir. Bir de, bu ifade, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah yanında işlediğim taksirattan dolayı..."* ifadesinin peşinden gelmiştir. Allah'a taatte kusur etmek, alabildiğine nedâmet ve pişmanlık duymaya uygun düşer; ki bu da, duyulan bu hasretin, böylesi bir kusurun olması halinde olmasını iktizâ eder. Binâenaleyh bu ifade, işte yaptığımız bu izahla, umumîlik ifade eder.

***İKİNCİ MESELE:* Müşebbiheyi Ret**

Allah'ın uzuvları olduğunu söyleyenler, bu âyete dayanarak Allah'ın cenbinin, yanının olduğunu söylemişlerdir. Bil ki, bizim, Allah'ın uzuvları olmadığına dair getirdiğimiz deliller bir hayli fazladır. Bunları tekrarlamanın faydası yoktur. Yine de biz diyoruz ki, âyetteki "**cenb**" (yan) lafzından, Allah'a ait bir uzvun kastedilmesi halinde, bu uzuvda kusur işlemek imkânsız olur. Binâenaleyh, bu ifadeyi mutlaka te'vil etmek gerekir. Bu

sebeple, âyetin bu ifadesi, yani "kusur işleme" ifadesi hususunda müfessirlerin değişik izahları vardır: Meselâ **İbn Abbas,** Cenâb-ı Hakk'ın bu lafız ile, "Allah'ın sevap ve mükâfatını elde edemedim.." manasını kastetmiştir, derken, **Mukâtil,** "Allah'ın zikrini yitirdim, zayi ettim manası kastedilmiştir" demişlerdir. **Mücahid** "Allah'ın cenbi" ifadesine, "Allah'ın emri..." manasını verirken, **Hasan el-Basrî,** "Allah'ın taatince.."; **Saîd ibn Cübeyr** de, "Allah'ın hakkında.." manalarını vermişlerdir.

Bil ki, bu tür ifadelere çokça yer vermek, sadra şifâ ve derde devâ olmaz. Bu sebeple biz diyoruz ki, "**cenb**"e bu ad, onun, o şeyin taraflarından bir taraf olduğu için verilmiştir. Bir şeyin ayrılmaz vasfı ve ayrılmaz unsuru olan bu şey ise, âdeta onun ordularından bir ordu, onun taraflarından bir taraf gibi olmuş olur. Binâenaleyh, uzuv manasına gelen "yan, taraf" ile, bir şeyin ayrılmaz vasfı ve ayrılmaz unsuru olan şey arasında böylesi bir benzerlik meydana gelince, pek yerinde olarak, "yan" lafzının, "Hak, emir ve tâat" manalarına alınması, güzel ve yerinde olmuştur. Nitekim şair, "اَمَا تَتَّقِينَ اللهَ جَنْبَ وَامِقٍ لَهُ كَبِدٌ حُرَّا عَلَيْكِ تَقْطَعُ" demiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Dinle Alayın Sonu**

Keşşâf sahibi, "Âyetin bu ifadesi, aslı üzere hem, "يَا حَسْرَتٰى" şeklinde, hem de, **ivaz** ile kendisinden **ivaz** kılınan, cem etmek suretiyle, "يَا حَسْرَتَاىَ" şeklinde de okunmuştur" demiştir. وَاِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاخِرِينَ *"Gerçekten ben, eğlenenlerdendim..."* cümlesine gelince bu, "O, bu kusuruyla da yetinmedi de, tam aksine, üstelik, din ile alay edenlerden oldu.." demektir. **Katâde** de, "Bu kimseye, Allah'ın tâatini zayi etmesi yetmemiş, kalkmış taat ehliyle de alay etmiş..." manasını vermiştir. "وَاِنْ كُنْتُ" cümlesinin mahalli, hal olduğu için, mansûbdur. Buna göre, bu kimse sanki, "Ben, alay ede ede, Allah'ın taati konusunda kusur işledim" demiştir. Yani, "Alay ederek kusur işledim" demektir.

B) Onlar, kendilerine bu azabın gelmesini müteakip, اَوْ تَقُولَ لَوْ اَنَّ اللهَ هَدٰينِى لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ *"Yahut, "Hakikaten Allah bana hidâyet verseydi herhalde sakınanlardan olurdum" diyeceği..."*

C) Bu, "اَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ اَنَّ لِى كَرَّةً فَاَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ Yuhat âzâbı *görürken, "Benim için bir dönüş daha olsaydı da, iyi hareket edenlerden bulunsaydım" diyeceği..."* âyetinin ifade ettiği husus.

Netice olarak, kusurlu olan bu kimse, şu üç şeyi yapmıştır:

a) Taâtteki kusuruna hayıflanmak..

b) Hidâyeti kaybettiğini ileri sürmek...

c) Tekrar döndürülme temennisinde bulunmak..

Özrün Geçersizliği

Daha sonra Cenâb-ı Hak onların, hidâyeti bulamama mazeretlerinin bâtıl ve geçersiz olduğunu belirterek, bu sözlerine cevap vermiştir. Çünkü, hidâyet mevcut idi, orada mazeret ve mani de yok idi. İşte bu mana, Cenâb-ı Hakk'ın بَلٰى قَدْ جَاءَتْكَ اٰيَاتِى فَكَذَّبْتَ بِهَا وَاسْتَكْبَرْتَ وَكُنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ *"Hayır, sana âyetlerim gelmişti de, sen onları yalan saymış, kibirlenmeye kalkmış, kâfirlerden olmuştun.."* âyetinde ifade edilmektedir. Burada, şöyle birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **"بَلٰى" Edatının Yeri**

Zeccâc şöyle der: "Âyetteki, "**belâ**" kelimesi, nefyin cevabını ifade eder. Çünkü, her ne kadar kelamda nefy olmasa dahi, bu mana burada, hasıl olmuştur. Çünkü âyetteki *"Allah bana hidâyet verseydi..."* ifadesi, مَا هَدٰينِى "Bana hidâyet etmedi" takdirindedir. Dolayısıyla, bundan sonra, "**belâ**" lafzının getirilmesi güzel ve yerinde olmuştur.

İKİNCİ MESELE: **Nefs Kelimesinin Kullanılışı**

Vahidî (r.h) şöyle der: "بَلٰى قَدْ جَاءَتْكَ اٰيَاتِى فَكَذَّبْتَ بِهَا وَاسْتَكْبَرْتَ وَكُنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ" âyetinin, meşhur kıraatinde, fiiller müzekker olarak getirilmiştir. Çünkü "**nefs**" kelimesi, hem müzekker, hem de müennes için kullanılır. Dolayısıyla da, âyette, müzekkere hitap olunmuştur. **Rebî İbn Enes, Ümmü Seleme**'den, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, âyetin bu ifâdelerini müennes olarak okuduğunu rivâyet etmiştir. **Ebû Ubeyd** şöyle der: "Şâyet, Hz. Peygamber (s.a.s)'in böyle okuduğu doğru olsaydı, bu, hiç kimsenin bu okuyuşu terk etmesinin caiz olmayacağı bir biçimde bir delil ve hüccet olurdu. Ancak ne var ki, bu hadis, müsned hadis değildir. Çünkü, **Rebî, Ümmü Seleme**'ye yetişmemiş, onu görmemiştir. Müennes okunmasına gelince, "**nefs**" kelimesinin zikredilmesinden dolayıdır. "**Nefs**" kelimesi Kur'ân'da genellikle, müennes olarak ifade edilmiştir. Meselâ سَوَّلَتْ لِى نَفْسِى *"Bunu bana nefsim hoş gösterdi.."* (Tâhâ, 96), اِنَّ النَّفْسَ لَاَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ *"Çünkü nefs, olanca şiddetiyle kötülüğü emredendir"* (Yusuf, 53) ve يَا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ *"Ey itminana ermiş nefs, cân..."* (Fecr, 27) âyetlerinde olduğu gibi.."

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Mu'tezile'nin Kader Hakkındaki İddiası**

Kâdî şöyle der: "Bu âyetler, şu bakımlardan kader görüşünün doğruluğuna delâlet eder:

1) Kınayarak, "Falanca, nefsine karşı haddi aşmış, israfta bulunmuştur" denilemez. Ama bu işin, o nefs tarafından yapılmış olması hali müstesna... Böyle olması halinde ise bu, kulların fiillerinin Allah tarafından değil, kendileri tarafından meydana getirildiğine delâlet eder.

2) Mağfiret talebinde bulunmak veya bunu ummak ya da bu hususta ye'se düşmek, ancak, yapılan o iş kulun işi olduğu zaman güzel ve yerinde olur.

3) Kendisine o azap gelip çatmadan önce "Allah'a dönme ve O'na teslim olma"nın kula nisbet edilmiş olması... Bu ise ancak, kulun o azap başına gelmeden önce, bunlara imkân bulabilmesi halinde söz konusudur. Halbuki, onların (Ehl-i sünnetin) görüşüne göre, kâfir, böylesi bir şeye imkân bulamamaktadır.

4) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinizden size indirilenin en güzeline, ... tabi olun"* âyetidir. Bu ise, ancak, tâbi olanlar için, onların lehine olan şey ile mümkün olur..

5) Cenâb-ı Hak bunları, azap gerektirecek şeyi hissedememekle zemmetmiştir. Bu ise, ancak kul yapabilme imkânını elde ettiği zaman muteber olur.

6) Bunların, *"Allah yanında işlediğim taksirattan dolayı vay, yazıklar olsun bana"* şeklindeki sözleridir. Halbuki kişi, önceki bir şeye, ancak o işi yapabilme imkânına sahip iken yapmaması halinde nedâmet ve hasret duyar.

7) Cenâb-ı Hakk'ın, *"... Allah yanında işlediğim taksirattan dolayı..."* ifadesinin kastettiği husus.. Binâenaleyh, (Ehl-i sünnetin) dediği gibi; kişi imana muktedir olamaz ve iman, onun işlemiş olduğu kendi fiili olmazsa, o kimse kusur işlemiş olmaz.

8) Cenâb-ı Hak onları, *"alay ediciler"* olmakla kınamıştır. Bu ise ancak, alay etme işinin, onların fiili olması ve onların bunu yapmamalarının da mümkün olması halinde tam ve geçerli olur.

9) Âyetteki, *"Allah bana hidâyet verseydi"* yani, bana bunu yapma imkânı verseydi, *"elbette müttakilerden olurdum"* ifadesi... Onlar, takvaya muktedir olamadıklarını ifade ettiklerine göre, Allah'ın onları kınaması nasıl doğru olur?

10) *"Benim için bir dönüş daha olsaydı da, iyi hareket edenlerden bulunsaydım."* şeklindeki sözüdür. Onların, "Allah kendilerini her zaman defalarca geriye, dünyaya döndürmüş olsaydı ve bu döndürmede de, onlar sadece küfre muktedir olsalardı, o zaman onlar hiçbir zaman iyi kullardan, muhsinlerden olamazlardı.

11) Cenâb-ı Hak, onları azarlamak üzere *"Hayır, sana âyetlerim gelmişti de, sen onları yalan saymış, kibirlenmeye kalkmış, kâfirlerden olmuştun"* buyurmuş; delilin, onların aleyhine; kendisinin lehine olduğunu; onların lehine, kendisinin aleyhine bir delilin bulunmadığını beyan buyurmuştur. Binâenaleyh, şâyet durum bunların dediği gibi olsaydı, bunlar, "Bize âyetlerin geldi, ancak ne var ki sen bizde, onda yalanlama duygusunu yarattın ve bize, onları tasdik etme kudretini vermedin" diyebilirlerdi.

12) Allahu Teâlâ, zemm üslûbuyla, onları, yalanlamak büyüklük taslamak ve inkâr etmekle nitelemiştir. Şâyet bu fiiller onların işi olmasaydı, bu söz doğru olmazdı.

Buna, şu şekilde cevap verilir: Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın kâfirler hakkında idlâl (saptırma), (hidâyetten) men etme, istidrac (yavaş yavaş azaba yaklaştırma) gibi fiillerine delâlet eden âyetler mevcuttur. Sizin mezkûr iddialarınız o âyetlere aykırıdır. Tefsirimiz bu tür delillerle dolu olunca, bunu tekrarlamaya hacet kalmamıştır.

Allah Adına Yalan Uyduranlar

وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللّٰهِ وُجُوهُهُمْ مُسْوَدَّةٌ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِلْمُتَكَبِّرِينَ ﴿٦٠﴾ وَيُنَجِّي اللّٰهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا بِمَفَازَتِهِمْ لَا يَمَسُّهُمُ السُّوٓءُ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٦١﴾

"Allah adına yalan uyduranların kıyamet günü yüzleri, göreceksin ki kapkaradır. Kibir taslayanlar için cehennemde yer mi yok? Allah, ittikâ edenleri, umduklarına nâiliyetlerine sebep olan (iyi amelleriyle) selâmete erdirir. Onlara hiçbir fenalık dokunmaz. Onlar mahzun da olmazlar" (Zümer, 60-61).

Bil ki âyette bahsedilen husus, bir diğer vaad ve vaîd anlatımıdır. Buradaki vaîd, *"Allah adına yalan uyduranların kıyamet günü yüzleri, göreceksin ki kapkaradır..."* ifadesidir. Bu âyetle ilgili iki bahis var:

Birincisi: "Bu tekzîb (yalan söyleme) nasıl olur?" konusudur.

İkincisi de, yüzlerin kararması nasıldır? konusudur.

Bu Yalanın Mahiyeti

Birinci bahis: Bu, o tekzibin ne demek olduğu hakkındadır. Biz diyoruz ki: Meşhur olan görüşe göre tekzîb (yalan söyleme), bir şey hakkında gerçeğin aksine haber vermedir. Bazı âlimler, "Bu kadarcık şey, yalan olmaz. Aksine bir sözün yalan olması için, haberi verilen hususun gerçeğinin aksine haber vermenin kasten yapılmış olması da şarttır" demişlerdir. Bu prensibi anladığına göre, şimdi bununla ilgili görüşleri zikredelim:

Ka'bî şöyle demiştir: "Mücebbire[26] şöyle denilerek reddedilir: Bu âyet mücebbire hakkında vârid olmuştur. Durumun böyle olduğunun delili şudur: Bu âyet, *"Eğer Allah bana hidâyet verseydi..."* (Zümer, 57-58) âyetinin peşi sıra gelmiştir. Bu, "Allah bana hidâyet etmedi, aksine beni dalâlete sevketti" demektir. Cenâb-ı Hak kâfirlerin böyle söylediklerini nakledip, peşi sıra, *"Allah adına yalan söyleyenlerin kıyamet günü yüzleri, göreceksin ki kapkaradır"* buyurunca, bu yalan söyleyişin, o geçen sözle ilgili olması gerekir. Hem sonra, **Hasan** Hz. Peygamber (s.a.s)'den şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: مَا بَالُ اَقْوَامٍ يُصَلُّونَ وَيَقْرَؤُنَ الْقُرْآنَ يَزْعُمُونَ اَنَّ اللهَ كَتَبَ الذُّنُوبَ عَلَى الْعِبَادِ وَهُمْ كَذَبَةٌ عَلَى اللهِ وَاللهُ مُسْوِدٌّ وُجُوهَهُمْ *"Namaz kılan, Kur'ân'ı okuyan birtakım kimselere ne oluyor ki onlar, Allah'ın insanlar hakkında günahları takdir ettiğini iddia ediyorlar! Böyle yapmakla onlar Allah adına yalan uydurmuş oluyorlar. Allah onların yüzlerini kara çıkaracaktır. "*

Bil ki bizim âlimlerimiz şöyle demişlerdir: "Âyetin sonu, (**Ka'bî**'nin) bu te'vilinin yanlışlığına delâlet eder. Çünkü Allahu Teâlâ âyetin sonunda, *"Kibir taslayanlar için cehennemde yer mi yok?"* buyurmuştur. Bu, kıyamet günü yüzleri kararan kimselerin, kibir taslayan kimseler olduğunu gösterir. Kibir, "Ben yaratmaya, diriltmeye ve var etmeye kâdir değilim. Çünkü bunlara kâdir olan ancak Allah subhanehû ve Teâlâ'dır" diyen kimselere uygun düşmez. Ama, "Allah bir şey irâde eder, ben de onun zıttını irâde ederim ve benim muradım hasıl olur, Allah'ınki hasıl olmaz" diyen kimselere

26 Ehl-i sünneti kastediyor (Ç.).

gelince, kibir bu iddiaya daha uygundur. Böylece onların (**Mu'tezile**'nin) yaptığı bu izahın yanlışlığı sâbit olmuştur.

Bazı kimseler, "Bu vaîd (ilahî tehdit) Yahûdî ve Hıristiyanlarla ilgilidir" derken, bazıları da, "Bu, müşrik Araplarla ilgilidir" demişlerdir. **Kâdî** ise, "Âyetin bütün **Müşebbihe, Cebriye** ve bunlar gibi, Allah'ı olumlu ve olumsuz olarak uygun olmayan şeylerle niteleyen, O'na tenzih edilmesi gereken şeyleri isnat edip, izâfe edilmesi gereken şeyleri O'ndan tenzih eden kimselerle ilgili olduğunu söylemek gerekir. Binâenaleyh bunların her biri bu âyetin manasına dahildir. Çünkü bunların hepsi de, Allah adına yalan söylemişlerdir. Binâenaleyh âyetin sadece **Cebriye** ve **Müşebbihe** ile, yahut Yahûdî ve Hıristiyanlarla ilgili olduğunu söylemek câiz değildir" demişlerdir.

Bil ki eğer âyeti, **Kâdî (Abdulcebbâr**'ın) dediği gibi, bu umûmî manasında anlarsak, ümmetin tekfiri (kâfir olduğunu söylemek) gerekir. Çünkü Ümmet-i Muhammed'in fırkaları arasında, Allah'ın sıfatları hususunda aralarında şiddetli bir ihtilaf bulunmayan hiçbir fırka göremezsin. Baksana **Ebû Hâşim** ve **Ehl-i Sünnet** arasında, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili bir çok meselede ihtilaf meydana gelmiştir. **Kâdî**'nin söylediği söze göre, bunlardan birini tekfir etmek gerekir.

Böylece âyette zikredilen yalan söylemeyi, söylediğinin yalan olduğunu bile bile, kasten gerçeğin aksini söylemek manasına almak gerekir. Bunun misâli Kureyş kâfirleridir. Çünkü onlar, putların cansız olduklarını kesin olarak bildikleri halde, onları ilah sayıyorlardı. Yine onlar, "Allah şunları haram kılmıştır, şunları helâl kılmıştır" gibi bir inanca sahip olmamalarına rağmen, "Allah bahîreyi, sâibeyi, vasîleyi ve Hâm'ı (Mâide, 103) haram kılmıştır" diyorlardı. Halbuki bunu söyleyenler, yalan olduğunu bile bile söylüyorlardı. Durum böyle olunca, âyetteki vaîdin, bu cahil, yalancı, sapmış ve saptıran kimseler hakkında olduğunu söylemek daha uygun olur. Fakat bu vaîdin maksadı sadece hak ve doğruluk olan, ama hata eden kimseler hakkında olduğunu söylemek uzak bir görüştür.

Kararmanın Mahiyeti

İkinci bahis: Bu, o yalancıların yüzlerinde meydana gelen kararmanın nasıl olduğu konusundadır. Doğruya en yakın olan şudur: Onların yüzlerinde meydana gelen bu kararma, diğer kararmalardan farklı bir şeydir. Bu, kişinin Allah'a inanmadığına, Allah hakkında iftira edip yalan söylediğine delâlet eden bir kararmadır. Derim ki: Cehâlet bir zulmet (karanlıktır).

Zulmet, siyah olarak tahayyül edilir. Dolayısıyla onların kalplerindeki siyahlık, onların yüzlerinin kararmasına sebep olmuştur. Âyetin altında, kıyamet halleriyle ilgili pek çok derin sırlar yatmaktadır. Binâenaleyh Allahu Teâlâ bu tehdidi zikredince, bunun peşinden vaadini de getirerek, *"Allah, ittikâ edenleri ... selâmete erdirir"* buyurmuştur.

Kâdî, âyetteki *"ittikâ edenler"* ifadesiyle, büyük günahların hepsinden korunan kimselerin kastedildiğini, çünkü mutlak olarak zikredilen **"İttikâ"** ile, ancak bu durumdaki kimselerin tavsif edilebileceğini söylemiştir. Ama **Kâdî**'ye şöyle denilebilir: Senin halin gerçekten şaşırtıcı. Çünkü sen, *"Allah eğer bana hidâyet etseydi, muttakîlerden olurdum"* (Zümer, 57) âyetine bakarak, *"Allah'a karşı yalan söyleyenlerin kıyamet günü yüzleri, göreceksin ki kapkaradır"* âyetinin, *"Allah eğer bana hidâyet etseydi"* diyen kimselerle ilgili olması gerektiğini söylemiştin. Binâenaleyh aynı prensipten hareketle, *"Allah'a karşı yalan söyleyenler..."* âyetinin peşinden, *"Allah ittikâ edenleri... selâmete erdirir"* âyeti gelince, bundan muradın da, işte o yalandan korunan kimselerin olması gerekir. Dolayısıyla bu, öyle yalan söylemeyen herkesin, *"Allah ittikâ edenleri ... selâmete erdirir"* vaadine dâhil olmasını ve senin, "ittikâ edenler" ile, bütün büyük günahlardan korunanlar kastedilmiştir" şeklindeki sözünün yanlışlığını gerektirir. Böylece taassubun, akıllı kimseleri bile, tenakuzlu şeyler söylemeye sevk ettiği görülür. Hatta gerçek olan, senin, "Muttaki, ittikâ (sakınma) işini yapandır. Tek bir hususta bile bu işi yapanın ittikâ ismini alabileceğini" söylemelidir. İşte bu yoldan hareketle bizler, "Mutlak emir, tekrar (yapmayı) ifade etmez" dedik. Hem sonra bu ittikâ, bizzat bu âyette zikredilmemiştir. Binâenaleyh bunu, daha önce bahsedilen şeyden ittikâ (sakınma) manasına hamletmek gerekir. Bahsi geçen şey de, Allah adına yalan söylemektir. Böylece âyetin zâhirinin, bu yalan söylemeden korunan herkesin, âyetteki bu yüce vaadin kapsamına girmesini gerektirdiği anlaşılır.

Daha sonraki "بِمَفَازَتِهِمْ" ile ilgili bir kaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Masdarın Cemî Kullanılması**

Hamza, Kisâî ve **Âsım**'ın râvisi **Ebû Bekr,** bunu cemî olarak "بِمَفَازَاتِهِمْ"; diğerleri müfret olarak "بِمَفَازَتِهِمْ" şeklinde okumuşlardır. **Vâhidî, Ferrâ**'nın, her iki kıraatin de doğru olduğunu, çünkü Arapçada, "Kavmin işi ortaya çıktı" denildiği gibi, "Kavmin işleri ortaya çıktı" da denilir" dediğini naklemiştir. **Ebû Ali el-Fârisî** şöyle der: "Masdarın müfret olarak kullanılması

gerekir. Cemî (çoğul) olarak kullanılır ise, bu durumda söylenecek söz, "Mastarlar, ifade ettikleri şeylerin cinsleri farklı farklı olduğunda cemî getirilebilirler" şeklindedir. Meselâ, وَتَظُنُّونَ بِاللّٰهِ الظُّنُونَا *"Allah hakkında çeşitli "zanlar"da bulunuyordunuz"* (Ahzâb, 10) âyetindeki "zanlar" böyledir. Çünkü her ittikâ eden için, değişik "**mefâze**" (kurtuluş vesileleri) vardır.

İKİNCİ MESELE

"**Mefâze**", "**fevz**" kökünden, mef'ale vezninde bir mastar olup, "**fevz**", saadet-mutluluk demektir. Buna göre âyette âdeta, "Kıyamet günü kurtuluş, onların dünyada iken yaptıkları çeşitli hayır ve taatlerde bulunup, bunları elde etmeleri sebebiyle olacaktır" denilmektedir. İşte bu saadet, âyette saadetin vaktini ve yerini ifade eden (ism-i zaman, ism-i mekân olan) "**mefâze**" kelimesiyle ifade edilmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, لَا يَمَسُّهُمُ السُّوءُ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ *"Onlara hiçbir fenalık dokunmaz, onlar mahzun da olmazlar"* buyurmuştur. Bu âdetâ, o kurtuluşun nasıl olacağını anlatan bir şey gibi olup, sanki "Allah onları nasıl selâmete erdirmiş?" diye sorulmuş da, buna cevap olarak, *"Onlara hiçbir fenâlık dokunmaz. Onlar mahzun da olmazlar"* buyurulmuştur. Binâenaleyh bu, her şeyi içine alan bir ifadedir. Çünkü kişi, kendisine artık hiçbir kötülüğün dokunmayacağını anladığında, geçmişi elden kaçırmadan dolayı kalbinde yer alan o şeylerden, o anda kalbi temizlenir. Böylece de, onun, bütün fenâlıklardan kurtulduğu anlaşılır. Allahu Teâlâ'dan, lütf-u keremi ile bizleri de bu derecelere nâil kılmasını istiyoruz.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyet, kıyamet günü, mü'minler için hiçbir korku ve dehşetin olmayacağına delâlet etmektedir. Bu husus, *"Büyük korku ve dehşet onları mahzun etmez"* (Enbiya, 103) âyetiyle destek bulur.

Göklerin ve Yerin Anahtarları

اَللّٰهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ ﴿٦٢﴾ لَهُ مَقَالِيدُ السَّمٰوَاتِ
وَالْاَرْضِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ اُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٦٣﴾ قُلْ اَفَغَيْرَ اللّٰهِ
تَاْمُرُوٓنِّيٓ اَعْبُدُ اَيُّهَا الْجَاهِلُونَ ﴿٦٤﴾ وَلَقَدْ اُوحِيَ اِلَيْكَ وَاِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ

لَئِنْ اَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٦٥﴾ بَلِ اللّٰهَ فَاعْبُدْ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ ﴿٦٦﴾

"Allah, her şeyi yaratandır ve her şeyin üstünde vekildir. Göklerin ve yerin anahtarları O'nundur. Allah'ın âyetlerini inkâr edenler, hüsrâna uğrayanların tâ kendileridir. De ki: "Siz ey câhiller, bana, Allah'tan başkasına tapmamı mı emrediyorsunuz?" Andolsun ki sana da, senden evvelki peygamberlere de şu vahyolunmuştur: "Eğer bil-farz, Allah'a şirk koşarsan, muhakkak ki bütün amellerin boşa gider ve şüphesiz hüsrâna düşenlerden olursun. Öyle ise Allah'a kulluk et ve şükredenlerden ol" (Zümer, 62-66).

Bil ki Allahu Teâlâ, vaad ve vaîdlerini uzun uzadıya zikredince, yeniden tevhit ve ulûhiyyetinin delillerine dönmüştür.

Âyetle ilgili bir kaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE: **Kulların Fiilleri**

(Ehl-i sünnet) âlimlerimizin, Hak Teâlâ'nın, kulların amellerinin de yaratıcısı olduğu hususunda, *"Allah her şeyi yaratandır"* âyetine tutunduklarını En'âm Sûresi 102. âyetin tefsirinde anlatmış ve orada bu hususu, soru-cevap tarzında iyice ortaya koymuştuk. Artık, burada, onları yeniden anlatmaya gerek yok. Ancak ne var ki, **Ka'bî,** burada birkaç şeyden bahsetmiştir. Dolayısıyla biz de bunları ele alıp, cevaplarını vereceğiz:

Ka'bî şöyle der: *"Allah, her şeyi yaratandır"* ifadesiyle, kendisini övmüştür. Halbuki, küfrü ve çirkin şeyleri yaratmakla övünülmez. Binâenaleyh, karşı tarafın (Ehl-i sünnetin) bu âyetle istidlâl etmesi doğru olmaz. Hem, bu ümmetin içinde, kulların amelleri hususunda bir ihtilâf yer almamıştır. Tam aksine, böylesi bir ihtilaf, hastalıkların, yırtıcı hayvanların ve haşeratın yaratılması meselesinde, bu ümmet ile Mecûsî zındıklar arasında söz konusudur. Böylece Allahu Teâlâ, bu şeylerin de, mahlûkatından bir topluluk olduğunu beyân buyurmuştur. Hem, Hak Teâlâ'nın, şu âyetlerinden dolayı, "كُلٌّ" (küllün) kelimesi bazen umûmî bir mana gerektirmeyebilir. وَاُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَىْءٍ *"Kendisine her şey verilmiştir"* (Neml, 23) ve تُدَمِّرُ كُلَّ شَىْءٍ *"Her şeyi helâk* eder" (Ahkâf, 25). Yine, kulların fiillerini, şâyet Allah yaratmış olsaydı, *"... ruhlarındaki hasetten ötürü ..."* (Bakara, 109) ifâdesiyle,

bunu, onlara isnat etmezdi. Ve yine, *"Bu, Allah katındandır derler, halbuki, Allah katından değildir"* (Âl-i İmrân, 78) âyeti ise, *"Göğü, yeri ve bunların arasında bulunan şeyleri biz boşuna yaratmadık.."* (Sâd, 27) ifadeleri yerinde ve doğru olmazdı." **Ka'bî**'nin, tefsirinde ele aldığı şeylerin tamamı bunlardır.

Cübbâî şunu demiştir: "Kullarının, kendisinde emir ve nehiy doğru olup, kendisinden ötürü, sevap ya da ikâba müstahak oldukları fiilleri hariç, Allah her şeyin yaratıcısıdır. Onların fiilleri şâyet Allah'ın yaratması olsaydı, tıpkı renkleri ve sûretleri sebebiyle olmadığı gibi, bu (yani ikâb, ya da sevâb) bunda da caiz olmazdı."

Ebû Müslim ise şöyle demiştir: "**halk**" kelimesi, îcab manasında olmayıp, takdir etmek anlamındadır. Binâenaleyh, Allahu Teâlâ, kullarının falanca fiili yaptığını haber verdiğinde, muhakkak ki bu fiili takdir etmiş olur. Bu sebeple de, her ne kadar îcab edeni olmasa bile, Allahu Teâlâ'nın o fiili halk ettiğinin söylenmesi doğru olur."

Şunu bil ki biz, bu açıklamalara verilen cevabı, daha önce, En'âm Sûresi'nde genişliğine ele alıp anlatmıştık. Buna vakıf olmak isteyen kimse, bu kitabın o kısmına müracaat etsin. Allah en iyisini bilendir.

"وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ" cümlesinin manası şudur: "Bütün şeyler, varlıklar O'nun vekâletindedirler. Ve Allah, herhangi bir çekişeni ve ortağı olmaksızın, onları korumayı ve yönetmeyi üstlenmiş olandır." Bu aynı zamanda, kulun fiilinin Allah tarafından yaratıldığına da delâlet eder. Zira, kulun fiili şâyet kendi yaratmasıyla meydana gelseydi o zaman bu fiil, Allah'ın vekâletinde olmamış olurdu. O zaman da, Allah ona vekil olmazdı. Bu ise, âyetin umumî manasına aykırı düşer.

Anahtarlardan Maksad

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَهُ مَقَالِيدُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ *"Göklerin ve yerin anahtarları O'nundur"* buyurmuştur ki bu, "Allahu Teâlâ, göklerin ve yerin hallerinin sahibi ve mâliki olup, onların koruyucusu, muhafaza edenidir" demektir. Bu ifade, bir kinâyedir. Çünkü, hazineleri koruyup, onun işlerine bakan kimsenin elinde, o hazinelerin anahtarları bulunur. Arapların, "Mülkün anahtarları, eline verilmiş olan falanca kimse.." ifadesi de, bu kabildendir. "**Makâlîd**" kelimesi, "anahtarlar", "**mefâtîh**" anlamındadır. **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: "**Makâlîd** kelimesinin, lafızdan müfredi yoktur." Bunun, "مَقَالِيدٌ - مِقْلِيدٌ ؛ مَفَاتِيحُ - مِفْتَاحٌ" kelimesinde olduğu gibi, "مَقَالِيدٌ - مِقْلَادٌ" ve "أَقَالِيدٌ - إِقْلِيدٌ" şeklinde kullanıldığı da söylenmiştir. **Keşşâf sahibi**, "Kelimenin

aslı, Farsça'dır. Ancak ne var ki, kavim onu Arapçalaştırınca, o da Arapça bir kelime oluvermiştir" demiştir.

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın bu ifadesinin tefsiri hakkında söylenecek olanlar, O'nun, "وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ" (En'âm, 59) âyetinin tefsirinde söylenmiş olanlara yakındır. Bu hususta uzun açıklamalar daha önce geçmişti. Denildiğine göre **Hz. Osman** (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'e bu âyetin tefsiri hakkında sorunca, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurur: *"Ey Osman, bunu bana, daha önce kimse sormadı. Bunun tefsiri şudur: "Allah'tan başka tanrı yoktur, Allah uludur. Allah'ı tesbih eder, O'na hamd ü senâda bulunurum. O'ndan bağışlanmamı dilerim. Güç ve kuvvet, ancak Allah'tandır. O, evveldir, âhirdir, zâhirdir, bâtındır; Hayır O'nun elindedir. Diriltir ve öldürür. O her şeye kâdirdir."* **Keşşâf sahibi**nin naklettiği, işte bu kadardır.

Yalanlayanların Hasreti

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللهِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ *"Allah'ın âyetlerini inkâr edenler, hüsrana uğrayanların ta kendileridir"* buyurmuştur. Bu hususta iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetin açık ifadesi, kâfirden başka hüsrâna düşenin olmamasını iktizâ eder. Ve bu, kâfir olmayan herkes için, mutlaka Allah'ın rahmetinden bir pay ve nasibin meydana gelmesi gerektiğine delâlet eder.

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi bir soru îrâd ederek, "وَالَّذِينَ كَفَرُوا" ifadesinin ne ile irtibatlı olduğunu sormuştur. O buna, bu ifâdenin, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah, müttakileri selâmete erdirir"* (Zümer, 61) âyetiyle irtibatlı olduğunu söyleyerek cevap vermiştir. Yani, "Allah müttakileri, o kazançları ile kurtarmış, selâmete erdirmiştir. Allah'ın âyetlerini inkâr edenler ise, hüsrana uğrayanların ta kendileridir." Allah'ın, her şeyin yaratıcısı oluşu ile, göklerin ve yerin anahtarlarının O'nun elinde oluşu hususları, bu iki ifadenin arasına girmiştir.

Ben derim ki: Bu, şu iki bakımdan zayıftır:

1) Matûf ile matûfun aleyh arasına, uzunca bir fâsıla cümlesinin girmesi, uzak bir ihtimaldir.

2) *"Allah müttakileri, umduklarına nailiyyetleri sebebiyle selâmete erdirir"* (Zümer, 61) sözü bir fiil cümlesi; وَالَّذِينَ كَفَرُوا *"Allah'ın âyetlerini inkâr*

edenler..." âyeti ise, isim cümlesidir. İsim cümlesinin, fiil cümlesine atfedilmesi caiz olmaz. Doğrusu, bana göre doğruya en yakın olanı, şöyle denilmesidir: Allah kendisini, O'nun, bütün şeylerin yaratıcısı olması ile, gökler ile yerin bütün anahtarlarına mâlik olması demek olan, ulûhiyyet ve celâl sıfatları ile vasfedince, bundan sonra da, *"Bu apaçık ve kesin âyetleri inkâr edenler, hüsrana uğrayanların ta kendileridir"* buyurmuştur.

Allah'tan Başkasına İbadet Yok

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قُلْ اَفَغَيْرَ اللّٰهِ تَاْمُرُوۤنِّى اَعْبُدُ اَيُّهَا الْجَاهِلُونَ *"Deki: "Siz, ey câhiller, bana, Allah'tan başkasına tapmamı mı emrediyorsunuz?"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Farklı Kıraatler**

İbn Amir bu kelimeyi yâ sakin olarak, iki nûn ile تَاْمُرُوۤنِّى (te'mürûnenî) şeklinde okumuştur. Bu kelime, **Şam** nüshasında da böyledir. **Vahidî,** bunun asıl olduğunu söyler. **İbn Kesir** ise, birincisini sakin kılıp, ikincisine idğâm etmek üzere, şeddeli nûn ile, "تَاْمُرُوۤنِّى" (te'mürûnnî); **Nâfî,** iki nûn'dan birisini hazfetmek suretiyle, şeddesiz tek nûn ile, "تَاْمُرُوۤنِى" (te'mürûnî); diğer kıraat imamları ise, şeddeli ve kesreli bir nûn ile "تَاْمُرُوۤنِّى" şeklinde okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

"اَفَغَيْرَ اللّٰهِ" ifadesi, "اَعْبُدُ" fiilinden ötürü, (onun mef'ûlü olarak) mansûbdur. "تَاْمُرُوۤنِّى" kelimesi ise, mu'tarize cümlesidir. Kelâmın manası, "Sizin emrinizle ben, Allah'tan başkasına mı tapacağım?" şeklindedir. Bu, müşrikler Hz. Peygamber (s.a.s)'e "Sen bizim bazı ilahlarımıza boyun eğ; biz de senin ilâhına iman edelim" dedikleri zaman olmuştur. Ben diyorum ki: Bu âyetin bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"De ki: "Gökleri, yeri yoktan var eden ... Allah'tan başkasını mı tanrı edinecekmişim ben?"* (En'âm, 14) âyetidir. Biz, fiilin başa geçmesindeki hikmetin ne olduğunu o âyetin tefsirinde anlatmıştık.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak onları, cehâletle nitelemiştir. Çünkü, ilâhın, eşyâyı yaratıcı olmakla ve göklerin ve yerin anahtarlarının maliki olmakla nitelenmiş olduğu; bu putların ise, herhangi bir zarar ve faydası olmayan birtakım cansız varlıklar olduğu açıktır. Binâenaleyh kim, bu mukaddes ve yüce sıfatları taşıyan ilâha ibadet etmekten yüz çevirir de, o değersiz nesnelere

ibâdet ederse, cehâlette, artık daha fazlası mümkün olmayan bir dereceye varmış olur... İşte bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, *"Ey, o cahiller"* buyurmuştur. Onları, bu şekilde nitelemenin burada uygun olduğu hususunda ise, hiç şüphe yoktur.

Amellerin Boşa Gitmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَقَدْ أُوحِيَ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ *"Andolsun ki sana da, senden evvelki peygamberlere de şu vahyolunmuştur: "Eğer bilfarz Allah'a şirk koşarsan, muhakkak ki bütün amellerin boşa gider ve şüphesiz hüsrâna düşenlerden olursun..."* buyurmuştur. Bil ki, "amellerin habtı, boşa gitmesi" hususunda, kuvvetli delilleriyle beraber tam açıklamayı bu hususlaki şüphelere dair verdiğimiz cevapları, Bakara Sûresi'nde ele almıştık. Binâenaleyh, tekrarlamıyoruz. **Keşşâf sahibi,** meçhul olarak, "لَيُحْبَطَنَّ عَمَلُكَ" şeklinde okunduğunu ve bunun, yâ ve nûn ile de okunduğunu söylemiştir. Buna göre mana, "Ya, Allah geçersiz kılar, siler; ya da şirkiniz amellerinizi siler, geçersiz kılar" şeklinde olur. Bu ifadeyle alâkalı birkaç soru vardır:

Birinci soru: Aynı anda hem Hz. Muhammed (s.a.s)'e, hem de ondan öncekilere vahyedilme işi nasıl düşünülebilir?

Cevap: Âyetin takdiri أُوحِيَ إِلَيْكَ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيُحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ مِثْلَهُ olup, "Faraza, şirk koşman halinde, amellerin boşa çıkar, diye sana vahyolundu. Nitekim, bu, senden önceki peygamberlere de vahyolunmuştu" demektir, yahut kelâmın takdiri أُوحِيَ إِلَيْكَ وَإِلَى كُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ لَئِنْ أَشْرَكْتَ olup, *"Sana ve senden öncekilerden her birine vahyolundu ki şâyet şirk koşarsan amellerin boşa çıkar"* demektir. Bu senin tıpkı, "Her birimize bir hülle elbise giydirdi" manasına gelmek üzere كَسَانَا حُلَّةً (yani, o nesnenin tekil olması mümkündür. Zira her şahıs için bir elbise söz konusudur) demen gibidir.

İkinci soru: Bu âyette geçen iki lâm arasındaki fark nedir?

Cevap: Birinci lâm, mahzûf olan kasem için gelmiş olan lâm; ikincisi de, "in" şart edâtının cevabında gelmiş olan lâm'dır.

Kaziyye-i Şartıyye

Üçüncü soru: Allahu Teâlâ, peygamberlerinin müşrik olmayacağını ve böylece de amellerinin boşa çıkmayacağını bildiği halde, bu söz nasıl doğru olur?

Cevap: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şirk koşarsan, amelin boşa gider"* ifadesi, kaziyye-i şartıyyedir (şarta bağlı bir hükümdür). Kaziyye-i şartıyyenin doğruluğundan, kendisini meydana getiren cüzlerinin de doğru olması sonucu çıkmaz. Baksana, senin, kendisini meydana getiren her bir cüz'ün doğru olmamasına rağmen, "Şâyet beş rakamı, çift sayı olsaydı, o zaman eşit bir şekilde bölünebilirdi" şeklindeki sözün, doğru bir cümledir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Eğer gökte ve yerde Allah'tan başka tanrılar olsaydı onların ikisi de muhakkak ki harap olup gitmişti"* (Enbiya, 22) buyurmuştur. Bu sözün doğru olmasından, yer ile gökte başka ilâhların bulunduğu ve yer ile göklerin fesâda uğradığı sonucu çıkmaz.

Dördüncü soru: Âyetteki *"ve şüphesiz hüsrana düşenlerden olursun"* cümlesinin manası nedir?

Cevap: Peygamberlerin ve resûllerin taatlerinin başkalarının taatlerinden üstün olması gibi, onlardan sudûr eden kabahatler de, aynen bunun gibidir. Binâenaleyh, onlardan böylesi bir kabahatin sudûrunun farz edilmesi halinde, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O takdirde ise biz sana hem hayatın, hem de ölümün katmerli (acısını) sana tattırırdık muhakkak"* (İsra, 75) ifadesinden dolayı, bu çirkinlik, daha çirkin ve kabîh olmuş olurdu. Böylece de mana, "Ondan meydana gelen şirk, kat kat olmuş olurdu" şeklinde olur. Ondan böylesi bir şeyin meydana geldiğinin kabul edilmesi halinde de, bu Allah'ın gazaplanmasına daha fazla sebep olurdu.

Bil ki, Allahu Teâlâ, böyle bir mukaddimede bulununca, maksadının ne olduğunu ifade ederek بَلِ اللهَ فَاعْبُدْ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ *"Öyle ise Allah'a kulluk et ve şükredenlerden ol"* buyurmuştur. Ki, bundan maksadı da, o müşriklerin Hz. Muhammed (s.a.s)'e, ilâhlarının bir kısmını kabul etmesini emretmiş olduklarını dile getirmektir. Buna göre Hz. Peygamber (s.a.s), sanki, "Siz bana, ancak Allah'tan başkasına tapmamı emrediyorsunuz..." demek istemiştir. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın, *"De ki: Siz bana, Allah'tan başkasına tapmamı mı emrediyorsunuz!"* âyeti, o müşriklerin, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, Allah'tan başkasına ibadet etmesini teklif ettiklerini ifade etmektedir. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak, "Onlar ne kötü söylediler! Ne var ki sen, onların dediklerinin tam zıddı üzeresin. Öyleyse, Allah'tan başkasına ibadet etme.." demiştir. Bu böyledir, çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Öyle ise Allah'a kulluk et.."* âyeti, hasr ifade eder. Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"ve şükredenlerden ol"* buyurmuştur ki, bu, "o seni, ancak, kâmil anlamda kâdir, alîm ve hakîm olan bir ilâha ibadet etmeye sevk ettiği ve seni, kendisi dışında

kalan herhangi bir şeye ibâdet etmekten yüz çevirmeye yönelttiği için, şükredicilerden ol" demektir.

Kıyamet ve Diriliş

وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهٖ ۖ وَالْاَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهٗ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَالسَّمٰوٰتُ مَطْوِيّٰتٌ بِيَمِينِهٖ ۚ سُبْحَانَهٗ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٦٧﴾ وَنُفِخَ فِى الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِى السَّمٰوٰتِ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ شَآءَ اللّٰهُ ۖ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ اُخْرٰى فَاِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ ﴿٦٨﴾ وَاَشْرَقَتِ الْاَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَوُضِعَ الْكِتَابُ وَجِىٓءَ بِالنَّبِيّٖنَ وَالشُّهَدَآءِ وَقُضِىَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿٦٩﴾ وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ وَهُوَ اَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ ﴿٧٠﴾

"(Müşrikler), Allah'ı hakkıyla takdir etmediler. Halbuki, kıyamet günü, arz, toptan (ancak) O'nun kabzasındadır. Gökler de, O'nun sağ eliyle (toplanıp) dürülmüşlerdir. O, müşriklerin (kendisine) koşmakta oldukları ortaklardan münezzehtir, çok yücedir. (Birinci) sûr'a üfürülecek; artık, Allah'ın diledikleri müstesna olmak üzere, göklerde ve yerde kim varsa, düşüp ölecektir. Sonra ona, bir daha üfürülecektir. O anda görürsün ki, (ölüler dirilip), ayakta bakınıp duruyorlar. (Haşir) yeri Rabbinin nûruyla aydınlandı. Kitap, konuldu. Peygamberler ve şahitler getirildi. (Allah'ın kulları) arasında, onlar asla haksızlığa uğratılmayarak, hak ile hükmolundu. Her kişi, ne yaptıysa, karşılığı tastamam ona ödendi. Ne yapıyorlar idiyse, (zaten) O, çok iyi bilendir" (Zümer, 67-70).

Bil ki Allahu Teâlâ, müşriklerin Hz. Peygamber (s.a.s)'e putlara tapmayı teklif ettiklerini nakledip, daha sonra da onların görüşlerinin fesâdına delâlet eden delilleri getirip, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, kendisine ibadet etmesini emredip, O'ndan başka şeylere ibadet edemeyeceğini söyleyince, o müşriklerin, Allah'ı gerçek manada tanımış olmaları halinde, bu değersiz nesneleri, ibâdette kendisine ortak koşamayacaklarını beyan ederek, وَمَا

قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ *"(Müşrikler), Allah'ı hakkıyla takdir etmediler"* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Allah'ı Bilmeyenler Kâfirlerdir**

Bazı kimseler, insanların Allah'ın hakikatini bilip anlayamayacaklarına dair bu âyetle istidlâl ederek, "Çünkü, Allah'ın, *"Allah'ı hakkıyla takdir etmediler"* sözü bu manayı ifade etmektedir" demişlerdir, ama biz, âyetin ifade ettiği durumun, kâfirlerin hallerini nitelemesi olduğunu; kâfirleri bu şekilde vasfetmeden dolayı mü'minlerin vasfının da böyle olduğu neticesinin çıkmayacağını anlatmıştık. Binâenaleyh, bu söz sakıttır, düşer.

İKİNCİ MESELE

وَمَا قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ *"O'nu, hakkıyla ta'zim edip ululayamadılar"* manasında olup, bu âyet şu üç sûrede, yani En'âm, Hacc ve bu sûrede geçmektedir.

Bil ki Allahu Teâlâ, o müşriklerin, kendisini kendisine yakışır bir biçimde ululayıp ta'zim edemediklerini beyan buyurunca, kendisinin azametinin kemâline, celâlinin sonsuzluğuna delâlet eden şeyi getirerek, وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَالسَّمٰوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ *"Halbuki, kıyamet günü, arz toptan (ancak) O'nun kabzasındadır. Gökler de, O'nun sağ eliyle (toplanıp) dürülmüşlerdir"* buyurmuştur. **Kaffâl,** bu âyetin, tıpkı bir kimsenin, "Sen beni gerçek manada takdir edemedin; ben, şöyle şöyle yapan zâtım" demesine benzediğini; yani, "Benim halimin ve vasfımın, bahsettiğim şekilde olduğunu bilseydin, beni, değerimden ve bulunmam gereken makamdan aşağı düşürmemen gerekirdi.." demek olduğunu; bunun bir benzerinin de, *"Allah'a nasıl olup da küfrediyorsunuz? Halbuki siz ölüler iken, O (sizi) diriltti..."* (Bakara, 28) âyeti olduğunu; bunun da, "Vasfı ve mülkünün durumu böyle olan bir zâtı nasıl inkâr edebilirsiniz?" demek olduğunu söylemiştir. Binâenaleyh, burada da mana, "Onlar, Allah'ı hakkıyla ta'zim edemediler. Çünkü, ortakları olduğunu, yer ve gökler O'nun kabzasında olmasına rağmen, O'nun ölüleri diriltemeyeceğini iddia ettiler" şeklinde olur.

Keşşâf sahibi şöyle der: "Âyetin bu ifâdesini olduğu gibi ele aldığında, bu âyetin maksadının, O'nun azametini tasvir etmek ve âyetteki "**kabza**" (avuç), "**yemîn**" (sağ el) lafızlarıyla, hakikat ya da mecâz cihetine gitmeden, O'nun azametinin künhüne işâret ederek, onları buna vakıf kılmak olduğunu (görürsün).

Bir Yahudinin, Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelerek, "Ey **Ebâ'l-Kâsım,** Allah kıyamet gününde, gökleri bir parmağı üzerinde, yerleri bir parmağı üzerinde,

dağları bir parmağı üzerinde, ağaçları bir parmağı üzerinde, toprağı bir parmağı üzerinde ve diğer mahlûkatı bir parmağı üzerinde tutup, sonra da bunları sallayarak, "Hükümdar benim ben!" der. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), Yâhudinin bu sözüne şaşarak güler" şeklinde rivâyet edilen haber de bunun gibidir." **Keşşâf sahibi** sözüne devamla şöyle der: "Arabın en fasihi olan Hz. Peygamber, Yâhudinin bu sözüne, maddi manada, "tutmak, "parmak sallamak" gibi şeyler düşünmeksizin beyân âlimlerinin anladığı şeyi anladığı için gülmüştür. Ancak ne var ki, Hz. Peygamber (s.a.s)'in anlayışı, her şeyden önce, apaçık bir kudrete delâlet etmek demek olan; vehimlerin, hakkında hayrete düştüğü; zihinlerin künhüne vakıf olamadığı o büyük şeylerin, O'na basit olduğu, şeklinde anlamıştır. Biz, beyan ilminde bundan daha ince ve bundan daha hafif bir konu göremiyoruz."

Niçin Aslolan Zahirdir

Keşşâf sahibine şöyle denebilir: Sen, sözde aslolanın, onu hakiki manasına hamletmek olduğuna; hakiki manadan, mecâzî manaya ancak, o sözü hakikî manasına hamletmenin imkânsız olduğuna; dolayısıyla da onu mecazi manasına hamletmek gerektiğine dair delil bulunduğunda başvurulacağını kabul ediyor musun? Eğer o, bu esası kabul etmezse, bu durumda Kur'ân, tamamıyla bir hüccet olmaktan çıkar. Çünkü herkes, "Falanca âyetin maksadı, şu ve şudur, ama, ben o âyeti şu gayeye hamlediyor, zâhirine iltifat etmiyorum" diyebilir. Bunun misâli, cennetliklerin mükâfatı, cehennemliklerin de cezâsı hakkında gelmiş olan âyetlere tutunarak, bir kimsenin, "Bu âyetlerin gâyesi, itaat edenlerin mutluluğa ereceklerini; günahkârların da bedbaht olacaklarını beyandır. İşte bu âyetleri, mutluluk ve mutsuzluk manasına alıyor; cennetteki yeme, içme .. vb. hallere dair hiçbir şey kabul etmiyorum" diyebilmesidir.

Yine bir kimse, namazın farz olduğunu ispat için varid olmuş olan âyetlere tutunarak, "Bunların maksadı, zikrullah ile kalbi nurlandırmanın gerekli olduğunu belirtmektir. Bense, işte bu kadarla yetiniyor ve bu hususî ve muayyen amelleri gerekli görmüyorum" diyebilir. Bu, iki misaldeki sözü iyice anladığında, buna, usûlî ve fer'î olan diğer meseleleri de kıyasla. Bu durumda Kur'ân, usulî ve fer'î meselelere dair bir delil olmaktan çıkar ki, bu kesinlikle bâtıldır. Ama, **Keşşâf sahibi,** Kur'ân ilminde aslolanın, "Kelâmda aslolanın, onu hakiki manaya hamletmek olduğuna; hakikî manaya hamletmenin imkânsız olduğuna dair ayrı bir delilin bulunması halinde, bu sözü mecazi manaya sarf etmenin gerekli olacağına; eğer bu

noktada, birden fazla mecazî mana bulunuyorsa, bunlardan sadece birisine hamletmenin gerekli olduğuna dair de delil bulunmuyorsa, o zaman muayyen bir mecazi manaya hamledilemeyeceğini kabul ediyorsa, şimdi biz diyoruz ki: Âyetteki, "**kabza**" ve "**yemîn**" lafızları, o hususî muayyen lafızlar hakkında, hakikî manadadırlar. Binâenaleyh, senin bu sözü bu manadan alman, ancak, bu lafızları zahirî manalarına hamletmenin imkânsız olduğuna dair delil getirdiğinde mümkün olur. Bu durumda da bunları, çeşitli mecazî manalara hamletmek gerekir. Daha sonra delil ile sen, falanca manayı, o hakiki manadan mecâz kılmanın doğru olduğunu beyan edersin. Daha sonra da, yine delile dayanarak, bu mecâzî mananın da diğerlerinden daha evlâ olduğunu beyân edersin. Bu mukaddimelerin ve bunların sırasının, işte bu şekilde olduğu sabit olunca, bu tahkik ehlinin kendisine itimat ettiği, sahih ve doğru bir yöntemdir. Sen ise bu konuda, yeni bir metod ortaya koyamadın ve ilginç bir şey söyleyemedin. Tam aksine, söylediklerin tahkik ehlinin söylediği ile aynı şeydir. Böylece, **Keşşâf sahibi**nin, kendisinden başkasının bilmediği bir yöntemi bulmuş olmasından dolayı izhâr ettiği sevincin, yanlış bir yönteme dayandığı; manalara vukûfiyyetin azlığını gösterdiği sabit olmuş olur. Binâenaleyh, bu hususta biz gerçek yönteme başvuruyor ve şöyle diyoruz: "**Kabza**" ve "**yemin**" lafızlarının, bu uzuv ve organları hissettirdiğinde herhangi bir şüphe yoktur. Ancak ne var ki, Allahu Teâlâ hakkında birtakım uzuv ve organların düşünülmesinin imkânsızlığına dair, aklî deliller vardır. Binâenaleyh, uzuv ifade eden bu kelimeleri çeşitli mecazi manalara hamletmek gerekir.

Bu sebeple biz diyoruz ki: Birisi bir kimsenin emri ve idaresi altında olduğunda, "Falanca, falancanın kabzasındadır" denilir. Cenâb-ı Hak da, *"Şu var ki zevcelerine, yahut sağ ellerinin mâlik olduklarına müstesnâ.."* (Mü'minûn, 6) buyurmuştur ki, bu ifadeyle, onun memlûkü olduğu kastedilmiştir. Yine, "Bu ev, falancanın elindedir"; "Falanca, el sahibidir" denilir ki, bütün bunlardan, "kudret" manası kastedilir. Fukaha, (alış-verişin) şartları bahsinde, "Falanca, şunu kabzetti ve o onun kabzasında oldu.." ifadesini kullanırlar ve bununla, onun ona malik olduğu manasını kastederler. Bu lafızları, hakiki manalarına hamletmenin imkânsızlığı sabit olunca, bu gibi nasları, manasız olmaktan (ta'tîl) muhafaza etmek için, mecazî manalarına hamletmek gerekir ki, işte bu konudaki gerçek söz budur: Bizim, "Tesîsu't-takdîs" adını verdiğimiz, Cenâb-ı Hakk'ın cisim olmaktan ve mekânda bulunmaktan tenzih edilmesi gerektiği hakkında, müstakil bir

kitabımız vardır. Bu konuda iyice malumat sahibi olmak isteyenler, oraya müracaat etsinler.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu mesele, âyetin ihtiva ettiği lafızların tefsiri hakkındadır. Âyetteki "**arz**" kelimesinden, yedi kat yer kastedilmiş olup, bunun delilleri şunlardır:

1) Âyetteki, جَمِيعًا *"toptan"* sözü.. Çünkü bu te'kidin ancak, çoğul kelimeler hakkında yapılması doğrudur. Bunun bir benzeri de, "كُلُّ الطَّعَامِ" (Âl-i İmrân, 93); "اَوِ الطِّفْلِ الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلٰى عَوْرَاتِ النِّسَاءِ" (Nûr, 31); "وَالنَّخْلَ بَاسِقَاتٍ" (Kâf, 10) ve "اِنَّ الْاِنْسَانَ لَفِى خُسْرٍ * اِلَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ" (Asr, 2-3) âyetleridir. Çünkü müfret lafızlarla kullanılan diğer cemi kelimeler, müfret kelimelerden çoğul manası kastedildiğine delâlet eder. İşte burada da böyledir.

2) Cenâb-ı Hak bundan sonra, وَالسَّمٰوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ *"Gökler de (...) dürülmüşlerdir"* buyurmuştur. Binâenaleyh, arz kelimesiyle, yedi kat yerin kastedilmiş olması gerekir.

3) Burası, ta'zim ve telkîn yeridir. Binâenaleyh bu, mübalağa manasını iktizâ eder.

Âyetteki "**kabza**" kelimesine gelince, bu "**kabd**" kökünden **mastar-i binâ-i merre** olup bir defa olmaya delâlet eder. فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ اَثَرِ الرَّسُولِ *"Binâenaleyh o Peygamber'in izinden bir avuç (toprak) aldım.."* (Tâhâ, 96) buyurulmuştur. Damme ile, "**kubza**" kelimesi ise, ele geçirilen miktar, şey anlamındadır. Yine, mastar ile ad verilip ele geçirmek manası kastedilerek, اَعْطِنِى قَبْضَةً مِنْ كَذَا "Bana şundan bir avuç ver..." denilir. Buna göre mana, "Yerlerin tümü, O'nun kabzasıdır. Yani, "Bu yerlerin tümü Cenâb-ı Hakk'ın kabzalarından bir kabza (bir avuç)dır. Bu da, "Bunca büyüklüklerine ve genişliklerine rağmen yerler, Cenâb-ı Hakk'ın avuçlamalarından sadece bir avuç miktarına ulaşabilirler.." demektir. "**Kubza**" manasının murat edilmesine gelince, bu açıktır. Çünkü mana, "Yerlerin tümü, Cenâb-ı Hakk'ın tek bir avucuna aldığı şey kadardır" demektir.

İmdi, eğer; "Bu ifadeyi nasb ile, "قَبْضَتَهُ" (kabzatehû) şeklinde okuyan kimsenin kıraatinin izahı ne şekilde yapılır?" denilirse, biz deriz ki, bu kıraat bu kelimeyi zarf, yani kendisinden harf-i cerrin hazfedildiği bir kelime kabul etmiştir. Âyetteki "**matviyyat**", yaymanın zıttı olan "**tayy**" (dürmek) kökündendir. Nitekim Cenâb-ı Hak يَوْمَ نَطْوِى السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ *"O gün ki, biz göğü, kitapların sahifesini dürüp büker gibi, düreceğiz.."* (Enbiyâ,

104) buyurmuştur. Defteri düren kimsenin, (genelde) örfü, âdeti ise, onu sağ eliyle (yemîn) dürmesidir.

Zemahşerî'ye Ret

Keşşâf sahibi ayrıca şöyle der: "Âyetteki "قَبْضَتُهُ" kelimesinin, O'nun mülkü; "يَمِينِهِ" kelimesinin de, O'nun kudreti manasında olduğu ileri sürülmüştür. "مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ" ifadesinin manasının da, "O'nun yemini sebebiyle yok olmuşlardır. Çünkü O, onları almaya yemin etmiştir" şeklinde olduğu ileri sürülmüştür." **Keşşâf sahibi** bu izahları yapınca, bunlardan birinci görüşe dönerek, "Bunlar, tutuk ve bozuk izahlardır. Âyetin bu ifadesini sırf temsile ve teşbihe hamletmek daha evlâdır" der ve bu sözü izah hususunda genişçe izahatta bulunur.

Ben de diyorum ki: Bu adamın, kendi metodunun güzel, eskilerin metotlarının çirkin olduğunu söylemeye cüret etmesindeki bu tutumu, cidden şaşırtıcıdır. Çünkü, eğer ona göre, delil olmadan lafzın zahiri terk edilebiliyor ve mecâzî manaya gidilebiliyorsa, bu Kur'ân'ı ta'n etmek ve onu hiçbir hususta delil saymamaya gitmek demektir. Yok eğer inancı ve mezhebi, "kelâmda aslolan hakikattir; hakikî manadan ise, ancak ayrı bir delil bulunduğunda vazgeçilebilir" şeklinde ise, işte bu, eskilerin çoğunluğunun uyguladığı yolun ta kendisidir. Öyleyse, daha onun, ancak kendisinin bildiğini iddia ettiği söz nerede? Ve yine, başkasının değil de, kendisinin bildiği ilim nerede? Şurası da bir gerçek ki, kendisi de, zor tevillere ve düşük ifadelere yönelmiştir.

Eğer onlar, "Bundan maksat, delil, âyetteki "**kabza**" ve "**yemin**" kelimelerinden, bu uzuvların kastedilmediğine delâlet edince, bizim bu kadarla yetinmemiz ve bundan ne kastedildiği işiyle meşgul olmayıp, bunu Allah'a havale etmemizdir" derlerse, biz deriz ki: İşte bu, "Biz, bu lafızlardan o uzuvların kastedilmediğini biliyoruz. Bunlarla kastedilen manayı belirlemeye gelince, bu hususu Allah'a havale ediyoruz" diyen mü'minlerin yolunun tâ kendisidir. Bu yol, te'villere yanaşmayan selef yolunun tâ kendisidir. Böylece bu adamın yaptığı te'villerin içinde hiçbir faydanın olmadığı sâbit olur. Allah en iyi bilendir.

Bil ki Allahu Teâlâ, biraz önce geçtiği gibi kendi azamet ve ululuğunu beyan edince, سُبْحَانَهُ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ *"O, müşriklerin (kendisine) koşmakta oldukları ortaklardan münezzehtir"* buyurmuştur. Bu, "Akılların ve gönüllerin, O'nun ululuğunu anlatmakta âciz kalıp, şaşkınlığa düştüğü bu kâhir,

ulu, kâdir; putların ma'bûdiyyette kendisine ortak koşulmalarından münezzeh ve yücedir" demektir.

Önemli Sorular

Eğer, "Bu söz hususunda birkaç açıdan soru yöneltilebilir:

a) Arş, hem yedi kat gökten, hem yedi kat yerden daha büyüktür. Cenâb-ı Hak, Arş'ı anlatırken, *"O gün Rabbinin Arş'ını o meleklerin üzerinde, sekiz (melek) taşır"* (Hâkka, 17) buyurmuştur. Melekler büyük Arş'ın taşıyıcıları olarak nitelendiklerine göre, Allah'ın büyüklüğü, O'nun göklerin ve yerin taşıyıcısı olmakla nasıl ölçülebilir?[27]

b) Âyetteki, *"Kıyamet günü arz toptan (ancak) O'nun kabzasındadır. Gökler de O'nun sağ eliyle (toplanıp) dürülmüşlerdir"* ifadesi, sadece kıyamet günü olacak bir durumu anlatmaktadır. Halbuki müşrikler bunu görüp müşahede etmemişlerdir. Dolayısıyla bu hitap eğer peygamberleri tasdik edenlere ise, bunlar zaten, putların Allah'a ortak olamayacaklarına inanmaktadırlar. Binâenaleyh bu delilin bunlara getirilmesinin bir manası yok. Yok eğer bu hitap, yerin tamamının Cenâb-ı Allah'ın kabzasında olmasını inkâr ederlerken, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini de yalanlayanlara ise, o zaman bu âyet ile, şirk inancının bâtıl olduğuna istidlâl edilemez..?

c) "**Kabza**" ve "**yemîn**" kelimeleri hakkında söylenilebilecek son söz, bu büyük ecrâmı muhafazaya, tam ve mükemmel bir kudretin bulunduğunu ifade etmektir. Kıyamet günü, bu büyük kütleleri tutmak, ancak Allah'ın kudretiyle olduğu gibi, şu anda da böyledir. Dolayısıyla bu durumun sadece kıyamet günü olacağını söylemenin hikmet ve manası nedir?" denilise;

Bunlardan birincisine şöyle cevap veririz: Ululama dereceleri pek çok olup, ilki, Allah'ın ululuğunu, bu büyük kütleleri muhafazaya kâdir oluşuyla anlatmak, sonra da, yine O'nun ululuğunu, Arş'ı taşıyan melekleri yönetimi altında bulundurmaya kâdir oluşuyla anlatmaktır.

İkinci soruya şöyle cevap veririz: Maksat, Hak Teâlâ'nın bu zamanda, gökleri ve yeri mamur (düzenli) bir şekilde devam ettirmeyi üstlenmesi, kıyamet günü de, göklerin ve yerin harap ve yok edilmesini üstlenmesidir ki bu, hem var etme, hem de yok etme hususunda tam ve mükemmel bir kudretin O'nda bulunduğuna delâlet ettiği gibi, aynı zamanda O'nun mutlak manada her şeyden müstağni olduğuna da dikkat çekmektir. Çünkü

27 Yani "meleklerin yapabildiği bir işi yapması Allah hakkında sena sayılmaz" demek istiyor (Ç.)

bu, O'nun, yeri harap etmek istediğinde yapacağı işin, avuçladığı gibi birden yere çalıp imha etmekten ibaret olduğuna delâlet eder. Bu da, Cenâb-ı Allah'ın tam manada, her şeyden müstağni olduğuna delâlet eder.

Üçüncü soruya da şöyle cevap verebiliriz: Hak Teâlâ bu hususun, dünyayı mamûr ederken, var edişteki kudretinin mükemmelliğinin ortaya çıkışı gibi, dünyayı yok ederken de kudretinin mükemmelliğinin ortaya çıkmasına delâlet etsin diye, bu işin kıyamet günü olacağını söylemiştir. Allah en iyi bilendir.

Sûr'a Üflenmesi

Bil ki Allahu Teâlâ, biraz önce geçen şeyler ile, azametinin mükemmelliğini anlatınca, bunun peşinden yine kudret ve azametinin mükemmelliğine delâlet eden, başka bir şeyi daha zikretmiştir. Bu da, kıyamet gününün emâreleri olan şeylerin anlatılmasıdır. Çünkü sûr'a üfleme işi, o günden önce olacaktır. İşte bu sebeple, Hak Teâlâ, وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِي الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ شَاءَ اللّٰهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ اُخْرٰى فَاِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ *"(Birinci) sûr'a üfürülecek; artık, Allah'ın diledikleri müstesnâ olmak üzere, göklerde ve yerde kim varsa, düşüp ölecektir. Sonra ona bir daha üfürülecek. O anda görürsün ki (ölüler dirilip), ayakta bakınıp duruyorlar"* buyurmuştur. Âlimler "صَعِقَ" kelimesinin manası hususunda değişik şeyler söylemişlerdir:

1) Kimileri, bunun "ölme" manasına olmadığını söylemiş, delilinin ise, Hak Teâlâ'nın, **Hz. Musâ** (a.s) hakkında, o ölmediği halde, وَخَرَّ مُوسٰى صَعِقًا *"Musâ bayılıp düştü"* (A'râf, 143) âyetinin olduğunu, dolayısıyla bunun, alabildiğine bir dehşete sebep olan nefhâ (üfleniş) olduğunu söylemişlerdir. Böyle olması halinde, sûr'a "**sa'k**" için üflenişi ile, "**fezâ**" için üflenişten aynı şey kastedilmiştir. "**Fezâ**" için sûr'a üfleniş de, Neml, 87 âyetinde bahsedilmiştir. Bu görüşe göre, sûr'a üfleme işi iki kere olacaktır.

Sûr'a Üfleme Üçtür

2) "**Saika**", ölüm demektir. Bu görüşte olanlar "Onların bu dehşetten ve şiddetli sesten ötürü öldüklerini" söylerler. Böyle olması halinde, sûr'a üfleniş şu üç defada olacaktır:

a) Neml, 87. âyette bahsedilen **feza'** (dehşet) üflenişi,

b) **Saika** üflenişi,

c) **Kıyâm** üflenişi. Son ikisi, bu âyette mevzubahis edilmiştir.

Üflemede Ölmeyecek Olanlar

Âyetteki, *"Allah'ın dilediklerî müstesnâ"* ifadesiyle ilgili şu izahlar yapılmıştır:

1) **İbn Abbâs** (r.a), **"Cebrâil, Mikâil, İsrâfil** ve **Ölüm Meleği (Azrâil)** (a.s)'lar hariç, **sâika** üflenişinde bütün göklerde ve yerde olanlar ölürler. Daha sonra Allahu Teâlâ, **Mikâîl** ve **İsrâfil** (a.s)'i de öldürür, geriye **Cebrâil** (a.s) ile ölüm meleği kalır. Daha sonra da **Cebrâil** (a.s)'i öldürür" demiştir.

2) Bunlar, Hak Teâlâ'nın, *"Aksine (o şehitler) diridirler ve Rableri katında rızıklandırılmaktadırlar"* (Âl-i İmrân, 169) âyetinde bahsedilen şehitlerdir. **Ebû Hureyre** (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in, هُمُ الشُّهَدَاءُ مُتَقَلِّدُونَ اَسْيَافَهُمْ حَوْلَ الْعَرْشِ *"Bu âyette bahsedilenler, kılıçlarını Arş'ın etrafına asmış şehitlerdir"*[28] buyurduğunu rivâyet etmiştir.

3) **Câbir** (r.a), "Âyette istisna edilen **Musa** (a.s)'dır. Çünkü o bir kere, **"sa'k"**a uğramıştır. İkinci kez uğramayacaktır" demiştir.

4) Bunlar, hûrîler ile Arş ve Kürsî'nin sakinleri meleklerdir.

5) **Katâde,** "Bunların kim olduğunu en iyi bilecek olan Allah'tır. Bunların kim olduğu hususunda Kur'ân'da ve hadislerde bir bilgi yoktur" demiştir.

Kalk Borusu

Daha sonra Hak Teâlâ, ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ اُخْرٰى فَاِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ *"Sonra ona bir daha üflenecek. O anda görürsün ki (ölüler dirilmiş), ayakta bakınıp duruyorlar"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç bahis var:

Birinci bahis: Âyetin lafzı, bu üfleyişin, birinci üfleyişten sonra olduğunu göstermektedir. Çünkü **"sümme"** kelimesi, sonralığı ifade eder. **Hasan el-Basrî,** "Kur an, bunun birinci üfleyiş olduğuna delâlet eder. Hz. Peygamber (s.a.s)'den, bu iki üfleyiş arasında "kırk" olduğu rivâyet edilir. Ben bunun kırk gün mü, kırk ay mı, kırk yıl mı, kırk bin sene mi olduğunu bilemem" demiştir.

İkinci bahis: Âyetteki **"uhrâ"** (bir daha) kelimesinin takdiri, "Sûr'a bir defa üflendi, sonra bir defa daha üflendi" şeklindedir. **"Uhra"** kelimesi nefha (üfleme)ye delâlet ettiği için ve bu husus açık olduğu için, bu **"nefha"**nın hazfi yerinde olmuştur.

Üçüncü bahis: Âyetteki, *"O anda görürsün ki ayakta bakınıp duruyorlar"* ifadesi, "Onların kabirlerinden kalkışları, bu üfleyişin hemen peşinden,

28 **Buhârî,** Cihad, 156.

derhal, araya fasıla girmeksizin olmuştur" manasına gelir. Çünkü bu ifadenin başındaki "fâ" edatı, fâ-i ta'kibiyyedir.

Dördüncü bahis: Âyetteki *"bakınıp duruyorlar"* ifadesiyle ilgili şu iki izah yapılır:

a) Onlar, ansızın büyük bir hâdise ile yüz yüze geldikleri için, gözlerini etrafa, tıpkı şaşırmış bir kimsenin çevirişi gibi çevirirler.

b) Onlar, ne yapacaklarına bakar, düşünmeye başlarlar. Âyetteki "**kıyam**" (ayakta durmanın), kendilerini bürüyen şaşkınlık ve dehşetten ötürü, oldukları yerde çakılıp kalma, donup kalma manasında olması da mümkündür.

İlahî Tecellînin Yeri Aydınlatması

Cenâb-ı Allah, bu iki üfleyişi anlatınca, وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا *"Yer, Rabbisinin nuruyla aydınlandı"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifadede geçen "yer", *"Yeryüzünün başka bir yeryüzüne dönüştüğü günde..."* (İbrahim, 48) ve *"Yer ve dağlar yerlerinden kaldırılıp bir çarpışta hepsi toz haline getirilir"* (Hâkka, 14) âyetlerinin delâlet ettiği gibi, şu anda üzerinde oturulan yeryüzü olmayıp, aksine haşir için, Cenâb-ı Hakk'ın yarattığı bir başka yerdir.

***İKİNCİ MESELE:* Mücessimeye Ret**

Mücessime "Allahu Teâlâ sırf nurdur. Binâenaleyh Allah orada, kulları arasında hükmetmek için bakındığında, orası, Allah'ın nuruyla aydınlanır" der ve bu hususa, *"Allah göklerin ve yerin nûrudur"* (Nûr, 35) âyetini delil getirirler.

Bil ki **Mücessime**'nin bu şüphesine şu bakımlardan cevap verilir:

1) Nûr, 35 âyetinin tefsirinde, Hak Teâlâ'nın, gördüğümüz bu nurlar cinsinden bir nur olmasının mümkün olmadığını, âyetteki "nûr"u hakikî manasına hamletmek câiz olmayınca, mecazî olarak "adalet" manasına hamletmek gerektiğini anlatmıştık. Dolayısıyla bu noktada "nûr" lafzının bu manada kullanılabildiğini izah edip, sonra, bu "**nûr**" ile ancak bu mananın kastedilebileceğini anlatalım:

Nûr, Adalet Manasına Gelir

"**Nûr**" lafzının adalet manasında kullanılmasının izahı şöyledir: İnsanlar, adaletli padişah için, "ufuklar adaletinde nurlandı", "Dünya adaletinde ışıdı" gibi ifadeler kullanmalarının yanısıra, "zulmünden ötürü, her yer

karardı" da derler. Hz. Peygamber (s.a.s), اَلظُّلْمُ ظُلُمَاتٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ *"Zulüm, kıyamet günü zulmetler (karanlıklar) olur"* buyurmuştur. Bu âyetteki "**nûr**" ile "adalet" manasının kastedilebileceğinin izahı da şöyledir: Cenâb-ı Allah, (Bu ifadenin peşi sıra), *"Kitap konuldu. Peygamberler ve şâhitler getirildi..."* buyurmuştur. Şâhitlerin getirilişinin ise, sırf adaletin ortaya çıkarılması için olduğu malumdur. Yine Cenâb-ı Hak, âyetin sonunda, *"Onlar asla zulme uğratılmayacaklardır"* buyurur. İşte bu ifadede, buradaki "**nûr**" ile, bu zulmün izâle edileceği manasının kastedildiğine delâlet eder. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, âyete adâletinin olduğunu bildirerek başlayıp, zulmü olmadığını bildirerek tamamlamıştır.

2) Âyetteki, *"Yer, Rabbisinin nuruyla aydınlandı"* ifadesi, Allah'ın nûrunun olduğuna delâlet eder. Bu nurun, Allah'ın zâtının sıfatı olması gerekmez. Çünkü bunun Allah'a sıfat olarak nisbet edilmesinin doğruluğu hususunda ufacık bir sebep yeter. Dolayısıyla bu nûr, Allah'ın yaratması ve kendisine nisbet etmek suretiyle kıymetlendirdiği bir nur olunca, buna Allah'ın nûru denilmiştir. Bu tıpkı "beytullah" (Allah'ın evi)" ve "naketullah" (Allah'ın devesi) denilmesi gibidir. Bu cevap, birincisinden daha kuvvetlidir. Çünkü bunda, kelimenin hakiki manasını bırakıp, mecazî manaya gitmeye ihtiyaç duyulmamıştır.

3) Bazen, "Bu yerin rabbi (sahibi) falandır. Bu evin rabbi, bu câriyenin rabbi falandır" denilir. Binâenaleyh âyetteki "Yerin Rabbi" ifadesiyle, bir padişahın kastedilmiş olması da mümkündür. Böyle olması halinde, padişahın nurunun (adaletinin) bulunması imkânsız değildir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Getirilen Kitaplar**

Cenâb-ı Hak âyette, o günün özelliklerinden olarak şunları zikretmiştir:

a) "Yer, Rabbisinin nuruyla aydınlanır." Bu hususdaki izahımız geçti.

b) *"Kitap konuldu"* ifadesinin anlattığı husus... Bu "**kitap**" ile ne kastedildiği hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

1) Bu, kıyametin kopacağı zamana kadar, kendisinde, dünya âleminin hallerinin şerh ve beyânının bulunduğu Levh-i Mahfûz'dur.

2) Bundan murat, insanların amel defterleridir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Herkesin amelini kendi boynuna doladık. Kıyamet günü onun için bir kitap çıkaracağız ki, neşredilmiş olarak kendisine kavuşacak.."* (İsrâ, 13) buyurmuştur. Yine Cenâb-ı Hak bir başka âyette, *"Eyvah bize derler, bu kitaba*

ne olmuş, küçük-büyük hiçbir şey bırakmayıp onları saymış!.." (Kehf, 49) buyurur.

3) Âyetteki, *"Peygamberler getirildi.."* cümlesinden kastedilen, peygamberlerin, insanlara karşı şahitler olduklarıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Her ümmetten birer şahit, onların üzerine de seni bir şahit olarak getirdiğimiz zaman (onların halleri) nice (olur?)"* (Nisa, 41) ve *"O günde ki, Allah bütün peygamberleri toplayıp da, "Size verilen o cevap nedir?.." diyecek"* (Maide, 109) buyurmuştur.

4) Bu âyette "**şühedâ**" kelimesinden maksat, Allahu Teâlâ'nın, *"Böylece sizi (ey Muhammed ümmeti) vasat (örnek) bir ümmet yapmışızdır, insanlara karşı şahitler olasınız... diye"* (Bakara, 143) âyetinde de buyurduğu hususdur.

Yahut Cenâb-ı Hak "**şühedâ**" kelimesi ile, mü'minleri murat etmiştir. **Mukâtil** ise şöyle demiştir: "Allah, kaydeden melekleri (Hafaza meleklerini) murat ediyor. Cenâb-ı Hakk'ın, *"(O gün) herkes, beraberinde sürücü ve şahit bulunduğu halde, (mahşere) gelmiştir"* (Kaf, 21) âyeti de buna delâlet eder.

Allahu Teâlâ'nın "**şühedâ**" kelimesiyle Allah yolunda şehit düşenleri murat ettiği de söylenmiştir.

İşlerin Karşılığı

Allahu Teâlâ, hükümleri hall-ü fasl etmek ve dâvâları sona erdirmek hususunda kendisine ihtiyaç duyulan bütün şeylerin, kıyamet meclisinde hazır olacağını beyan edince, bundan sonra O, herkesin hakkını herkese ileteceğini beyan etmiş ve bu hususu da, şu dört ibare ile ifâde etmiştir:

a) وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ *"(Allah'ın kulları) arasında ... hak ile hükmolundu"* âyeti,

b) وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ *"asla haksızlığa uğratılmayarak"* ifadesi,

c) وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ *"Her nefis, ne yaptıysa, karşılığı tastamam ona ödendi"* ifadesi: Yani, "Her nefse, yaptığının karşılığı tastamam, eksiksiz verildi." ifadesi...

d) وَهُوَ أَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ *"Ne yapıyorlar idiyse, (zaten) O, çok iyi bilendir"* ifadesidir. Yani, "Allahu Teâlâ, onların hallerinin keyfiyetlerini biliyor olmasaydı, o zaman belki de, ilmi olmadığı için, hak ile hükmedemeyebilirdi. Ama o, onların fiillerinin miktarlarını ve bunların keyfiyetlerini bilen olunca, bu hükme herhangi bir hatanın karışması imkânsız olmuştur" demektir. İşte böylece, Allahu Teâlâ'nın bu maksadı, bu farklı lafızlarla ifade

ettiği; esas amacın, her mükellefin, kendi hakkına ulaşıp elde edeceği hususunu vurgulamak olduğu sabit olmuştur.

Cehenneme Sevkiyat

وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوٓا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا ۖ حَتَّىٰٓ إِذَا جَآءُوهَا فُتِحَتْ أَبْوَٰبُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَآ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ ءَايَٰتِ رَبِّكُمْ وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَآءَ يَوْمِكُمْ هَٰذَا ۚ قَالُوا۟ بَلَىٰ وَلَٰكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ ٱلْعَذَابِ عَلَى ٱلْكَٰفِرِينَ ﴿٧١﴾ قِيلَ ٱدْخُلُوٓا۟ أَبْوَٰبَ جَهَنَّمَ خَٰلِدِينَ فِيهَا ۖ فَبِئْسَ مَثْوَى ٱلْمُتَكَبِّرِينَ ﴿٧٢﴾

"O küfredenler, ayrı ayrı zümreler halinde cehenneme sürüldü. Nihâyet oraya geldikleri zaman onun kapıları açıldı. (Cehennemin) bekçileri onlara (şöyle) dedi: "Size içinizden Rabbinizin âyetlerini karşınızda okuyacak, sizi bu gününüze kavuşmakla uyaracak peygamberler gelmedi mi?" Onlar, "Evet (geldi)" dedi(ler), fakat azap kelimesi kâfirlerin üzerine hak oldu" Denildi: "İçinde ebedî kalmak üzere girin cehennemin kapılarından! Kibir taslayanların karargâhı ne kötü!" (Zümer, 71-72).

Bil ki, Allahu Teâlâ, kıyamet ehlinin hallerini genel olarak açıklayıp, *"Her nefis, ne yaptıysa, karşılığı tastamam ona ödendi"* buyurunca; bundan sonra da, cezalandırılan kimselerin hallerinin keyfiyetini; sonra da, mükâfatlandırılan kimselerin hallerinin niteliğini beyân etmiş, böylece de sûreyi bitirmiştir.

Bu âyette zikredilen, ikâb (cezâ) ehlinin hallerinin izahına gelince bu, Cenâb-ı Hakk'ın, وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا *"O küfredenler, ayrı ayrı zümreler halinde cehenneme sürüldü"* buyruğudur, **İbn Zeydân** şöyle demiştir: "Kâfirlerin cehenneme sürülmeleri, sertlik ve şiddetle olur. Bunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O gün onlar, cehennem ateşine itilip kakılırlar"* (Tûr, 13) âyetidir. Yani, "Bir itilişle itilirler..." Bu ifadenin bir benzeri, Cenâb-ı Hakk'ın, فَذَٰلِكَ الَّذِي يَدُعُّ الْيَتِيمَ *"İşte, yetimi unf ü şiddetle (kaba ve sertçe) iten."* (Mâun, 2) âyetidir. Yani, "Onu def eder, savuşturur, iter." Cenâb-ı Hakk'ın,

"Günahkârları ise, susuz olarak cehenneme süreceğiz.." (Meryem, 86) âyeti de, bu manaya delâlet eder.

Zümer Kelimesi

Zümer kelimesine gelince, bu, birbiri ardınca dağılan topluluklar anlamındadır. Böylece Cenâb-ı Hak, onların, cehenneme sevk olunacaklarını; oraya geldiklerinde onun kapılarının açılacağını beyan etmiş oldu. Bu durum, cehennemin kapılarının ancak, bunlar oraya ulaştıklarında açılacağına delâlet eder. Onlar oraya girdiklerindeyse, cehennem bekçileri onlara, اَلَمْ يَاْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ اٰيَاتِ رَبِّكُمْ وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هٰذَا *"Size içinizden,* yani kendi cinsinizden, *Rabbinizin âyetlerini karşınızda okuyacak, sizi bu gününüze kavuşturmakla uyaracak peygamberler gelmedi mi?"* der.

"Yevmikum" İzafetinin İzahı

Eğer, "Gün, niye onlara nisbet edilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: "Cenâb-ı Hak, "bu vaktinizle, yani ateşe girme vaktiniz ve zamanınızla" manasını murat etmiştir; "Kıyamet günü" manasını değil. "Gün" ve "günler" lafzının, sıkıntı ve şiddet vakitleri hakkında kullanılması, meşhur bir olaydır. İşte o zaman kâfirler şöyle der: Evet, bize geldiler ve âyetleri de okudular. وَلٰكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ *"Fakat azap kelimesi kâfirlerin üzerine hak oldu."*

Bu âyetle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kelamın takdiri şöyledir: حَقَّتْ عَلَيْنَا كَلِمَتُ الْعَذَابِ "Azap kelimesi, bizim üzerimize hak oldu. Her kimin üzerine azap kelimesi hak olursa, onun, azaptan kurtulması nasıl mümkün olur?" Bu ifade, saîd (cennetlik) olan kulun, şâkiye (cehennemliğe), şâkinin de saîde dönüşemeyeceği hususunda, sarih bir hükümdür. Bu sözü savuşturma hususunda **Mu'tezile**'nin söyledikleri ise, malûmdur. Aynı şekilde, bizim, onlara verdiğimiz cevaplar da malumdur.

İKİNCİ MESELE: Vücûb Şeriatte Olur

Bu âyet, şeriat (hüküm) gelmeden önce, vücûbiyyetin olmadığına delâlet eder. Çünkü melekler, peygamberler geldikten sonra, onların hiçbir bahane ve gerekçelerinin kalmadığını beyan etmişlerdir. Şâyet, azaba müstahak olmak için, peygamberlerin gelmesi şart olmasaydı, onların bu sözlerinin bir manası kalmazdı. Sonra, melekler onların bu sözünü duyduklarında onlara, قِيلَ ادْخُلُوا اَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ *"İçinde*

ebedî kalmak üzere girin cehennemin kapılarından. Kibir taslayanların karargâhı ne kötü!.." demiştir. **Mu'tezile** şöyle demiştir: "Şâyet onlar, azap kelimesi onlara hak olduğu için ateşe girmiş olsalardı, meleklerin, *"Kibir taslayanların karargâhı ne kötü!"* demelerinin bir manası ve anlamı olmazdı. Bilakis bu söz ancak, biz, "Onlar, peygamberlere karşı büyüklük taslayıp, onların sözlerini dinlemedikleri ve onların delillerine iltifat etmedikleri için cehennem ateşine girdiler" dediğimizde, manalı ve anlamlı olmuş olur. Bu da bizim görüşümüzün doğruluğuna delâlet eder." Allah, doğru olanı en iyi bilendir.

Cennete Sevkiyat

وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا ۖ حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ ﴿٧٣﴾ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ ۚ فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ ﴿٧٤﴾ وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ ۚ وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٧٥﴾

"Rablerini sayanlar ise, fevc fevc cennete sevk edildi. Nihâyet oraya varıp kapıları açılınca, (cennetin) bekçileri (şöyle) dedi: "Selâm size! Tertemiz geldiniz! Artık, ebedî kalmak üzere girin buraya." Dediler ki: "Bize vaadinde sadık olan, bizi, cennetten neresini dilersek konmak üzere bu yere mirasçı yapan Allah'a hamdolsun. (İyi) amelde bulunanların mükâfatı ne güzel!" Melekleri görürsün ki, Rablerine hamd ile tesbih ederek Arş'ın etrafını kuşatmışlardır. Aralarında adaletle hükmolundu ve "Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun" denildi" (Zümer, 73-75).

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyette, ikâba dûçâr olanların hallerini anlatınca bu âyette de, mükâfata nail olanların durumlarını beyan etmiş ve وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا *"Rablerini sayanlar ise, fevc fevc cennete sevk edildi"* buyurmuştur.

Cennete Sevkiyata Lüzum Var mı?

İmdi, eğer; "Cehennemliklerin, azaba sevk edilmeleri makul ve anlaşılır bir şeydir. Çünkü onlara, azap ve bedbahtlık mahalline gitmeleri emredilince, onların oraya sevk olunmuş olmaları kaçınılmazdır. Mükâfata nail olanlara gelince, onlar ikrâm, rahatlık ve saadet mahalline gitmekle emrolunduklarında, o zaman orada, sevke daha ne ihtiyaç olur?" denilirse, buna birkaç bakımdan cevap verilir:

1) Sevgi ve bağlılık, kıyamet gününde, müttakî kimseler arasında devam etmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Dostlar o gün birbirine düşmandır, takvâ sahipleri müstesnâ..."* (Zuhruf, 67) buyurmuştur. İşte, onların birisine, "cennete gir!" denildiğinde o, "Sevdiklerim ve dostlarım oraya girmedikçe ben oraya girmem" der; bu sebepten dolayı da gecikir, geride kalırlar. İşte o zaman da, cennete sevk olunmaları ihtiyacı hasıl olur.

2) Rablerini sayanlar Allah'a, ne cennet ne de ateş için ibâdet etmişlerdir. (Onlar, sırf Allah için ibadet etmişlerdir). İşte bundan dolayı, onların cennete sevk olunmaları ihtiyacı hasıl olur.

3) Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: اَكْثَرُ اَهْلِ الْجَنَّةِ اَلْبُلْهُ وَعِلِّيُّونَ لِلْاَبْرَارِ *"Cennetliklerin çoğu saf ve temiz kimselerdir. İlliyyûn, ebrâra aittir"*[29] İşte bu sebeple onlar, cennete sevk olunurlar..

4) Hem cennetlikler, hem de cehennemlikler sevk olunurlar.. Ancak ne var ki, ateş ehlinin sevk olunmasıyla, tıpkı hapse ve zincirlere vurulmaya sürüldüğünde bir esire yapıldığı gibi, şiddet ve hakaretler içinde ateşe atılmaları; cennetliklerin sevk olunmalarıyla da, onların binitlerinin sevk olunması kastolunmuştur. Çünkü onlar ancak, binitli oldukları halde cennete götürülürler. Öyleyse onların sevk olunuşlarından kastedilen, onların sür'atle, bir an önce, ikrâm ve hoşnutluk yurduna götürülmeleridir. Tıpkı, hükümdarlara elçi olarak gelen heyet mensuplarına yapılan ikrâm, izzet ve ağırlama gibi... Şu halde, iki sevk arasında muazzam bir fark vardır...

Cenâb-ı Hak daha sonra şöyle buyurmuştur: حَتّٰى اِذَا جَاؤُهَا وَفُتِحَتْ اَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا *"Nihâyet oraya varıp kapıları açılınca, (cennetin) bekçileri (şöyle) dedi..."* Bil ki bu sözün tamamı, birtakım kayıtlardan meydana gelmiş tek bir şarttır:

Birinci kayıt, onların cennete gelmeleri...

---

29 **Câmiu's-Sağir,** 1/53.

İkinci kayıt, Cenâb-ı Hakk'ın, *"kapıları açılınca"* âyetinin ifade ettiği husus...

Eğer, "Cenâb-ı Hak, cehennemlikler hakkında, "فُتِحَتْ اَبْوَابُهَا" şeklinde vâv'sız olarak, burada ise vâv ile "وَفُتِحَتْ" buyurmuştur. Fark nedir?" denilirse biz deriz ki: Cehennemin kapıları ancak, ehli oraya girdiğinde açılacak. Cennetin kapılarına gelince, onun açılması, ehlinin oraya ulaşmasından önce olur. Bunun delili de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Adn cennetleri... Onlar için bütün kapılar tastamam açılmıştır"* (Sâd, 50) âyetidir. Bundan dolayı vâv ile "وَفُتِحَتْ" getirilmiştir. Buna göre sanki, "Onlar oraya geldiklerinde cennetin kapıları onlara çoktan, ardına kadar açılmıştır.." denilmiştir.

Üçüncü kayıt, Cenâb-ı Hakk'ın, وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ *"(Cennetin) bekçileri (şöyle) dedi: "Selâm size! Tertemiz geldiniz! Artık, ebedî kalmak üzere girin buraya"* âyetinin ifade ettiği husus... Böylece Cenâb-ı Hak, cennet bekçilerinin, cennetlikler için şu üç ifadeyi kullandıklarını beyân etmiştir:

a) Onların, *"Selâm size"* cümlesi... Bu, cennetliklerin, bütün belâ ve afetlerden, selâmet ve esenlikle müjdelenmiş olduklarına delâlet eder.

b) Onların "طِبْتُمْ" demeleri, "Günah kirlerinden temiz oldunuz ve hata kirlerinden arındınız" manasınadır.

c) "فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ" şeklindeki sözlerinin başındaki "fâ" edatı, bu girme işinin, o temiz olma ve kirlerden arınma işine sıkı sıkıya bağlı olduğuna delâlet eder. Bu sebeple **Mu'tezile,** "Bu, cennete, her türlü günahtan temiz olmayanların giremeyeceğine delâlet eder" demişlerdir. Ama diyoruz ki: "Bu tutarsız bir görüştür. Çünkü Allahu Teâlâ, onların günahlarını haseneye (iyiliğe) çevirir. Böylece onlar, Allah'ın lütfu sayesinde, temiz ve pâk olurlar."

Eğer "bahsi geçen bu husus şarttır. Ya bunun cevabı nerede?" denilirse, deriz ki: Bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) Bunun cevabı mahzûf olup, bunu hazfetmenin gayesi, bu işin mükemmellik açısından anlatılamayacak bir dereceye ulaştığını göstermektir.

b) Cevap, âyetteki *"(cennetin) bekçileri şöyle dedi.."* ifadesi olup, buna göre, ifadenin başındaki vâv hazfedilir. Ama daha doğru izah, birincisidir.

Cennete Varislik

Daha sonra Cenâb-ı Allah, meleklerin, müttakî olan kimselere, bu şekilde konuşunca, muttakiler, *"Korkmayın, üzülmeyin, va'dolunduğunuz bu*

cennette sevinin..." (Fussilet, 30) âyetindeki ilahî vaadi اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى صَدَقَنَا وَعْدَهُ *"Bu vaadini bizim için gerçekleştiren Allah'a hamdolsun"* dediklerini haber vermiştir.

"وَاَوْرَثَنَا الْاَرْضَ" ifadesi, *"Bizi cennet arzına mirasçı yapan"* demektir. Buradaki "**Arz**" ile cennetin arzı kastedilmiştir. Bunu, şu sebeplerden ötürü, "mirasçı olma" fiili ile ifade etmiştir:

1) Cennet, başlangıçta, **Hz. Âdem** (a.s) içindi. Çünkü Allahu Teâlâ, ona *"O cennetten dilediğiniz gibi, bol bol yiyiniz"* (Bakara, 35) buyurmuştur. Binâenaleyh bu cennet, **Hz. Âdem** (a.s)'in soyuna geçince, bu, cennetin veraset ile geçtiğini söylemenin bir sebebi olmuştur.

2) Bu ifade, birisinin, "Şu iş, şunu irâs etti (doğurdu)" ve "Şu iş, şunu gerektirdi" gibi deyimlerden alınmadır. Dolayısıyla, onların taatleri, kendilerine bu cenneti sağlayınca, şüphe yok ki onlar, "Bu cennet arzına bizi mirasçı yapana..." demişlerdir. Buna göre mana, "Allahu Teâlâ, bizi, neticesi cenneti gerektirecek, birtakım amelleri yapmaya muvaffak kılmak suretiyle, bizi cennete mirasçı kıldı" şeklinde olur.

3) Vâris, mirasçısı olduğu şeyde, herhangi bir münakaşa yapmadan ve savunma ihtiyacı duymadan, istediği gibi tasarruf eder. İşte mü'min ve muttakiler de, cennette istedikleri ve diledikleri biçimde tasarruf ederler. Bu benzerlik, bu manada mecazî kullanımın yerinde olmasının sebebidir.

İki Çeşit Cennet

Eğer حَيْثُ نَشَاءُ *"neresini dilersek (konmak üzere)"* ifadesi ne demektir? Onlardan biri, diğerinin yerine konup, oraya yerleşebilir mi?" denilirse, biz deriz ki: Onlardan her biri elde ettiği cennet sayesinde, başkasının cennetine muhtaç olmaz. Nitekim İslâm düşünürleri şöyle demişlerdir: "İki çeşit cennet vardır:

a) Cismanî (maddî) cennetler,

b) Ruhanî cennetler... Maddî cennetlerde ortaklık söz konusu olmaz. Manevi cennetlere gelince, böylesi cennetin bir kişi için tahakkuk etmesi, aynısının diğeri için de tahakkuk etmesine mânî değildir."

Cenâb-ı Allah, cennetliklerin hallerini anlatınca, فَنِعْمَ اَجْرُ الْعَامِلِينَ *"(İyi) amellerde bulunanların mükâfatı ne güzel!"* buyurmuştur. **Mukâtil,** "Bu sözü cennetlikler değil, Allahu Teâlâ söylemektedir. Çünkü Hak Teâlâ, melekler ile muttakiler arasında, cennetliklerin mükâfatlarıyla ilgili olarak

geçen bu konuşmayı nakledince, bunun peşi sıra, *"(iyi) amellerde bulunanların mükâfatı ne güzel!"* buyurmuştur.

Meleklerin Yeri

Allahu Teâlâ, وَتَرَى الْمَلٰٓئِكَةَ حَآفِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ *"Melekleri görürsün ki, Arş'ın etrafını kuşatmışlardır"* buyurunca, peşi sıra, meleklerin mükâfatlarından bahsederek, mü'min ve müttakilerin mükâfatlarının verileceği yer, cennet olduğu gibi, onların mükâfatlarının yerinin de Arş'ın etrafı olduğunu bildirmiştir. İşte bundan ötürü böyle buyurmuştur. **Leys,** "Adamları, lideri ziyaret edip, onun etrafında dönüp dolaştığında "حَفَّ الْقَوْمُ بِبَيْدِهِمْ يَحُفُّونَ - حَفًّا" denilir" demiştir.

Bunu iyice anladığın zaman diyoruz ki: Allahu Teâlâ, meleklerin mükâfat yeri, Arş'ın kenarları ve etrafı olduğunu beyan edip, sonra da, يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ *"Rablerine, hamd ile tesbih ederler"* buyurmuştur ki bu, onların mükâfatlarının, hamd ve tesbih etmenin bizzat kendisi olduğunu ihsâs ettirmektedir. Bu durumda da söz dönüp dolaşıp, mükâfat ehlinin elde edebileceği derecelerin en büyüğünün, kulların kalplerinin tenzih derecelerine ve takdis makamlarına gark olması olduğuna varır.

Melekler Hakkındaki Hüküm

Daha sonra Cenâb-ı Allah, وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ *"Aralarında hak ile hükmolundu"* buyurmuştur ki bu, "Onlar, farklı farklı derecelerdedirler. Onların her birinin, marifet ve taat derecelerinde, aşıp ötesine geçemeyecekleri, çizilmiş bir sınırları var" demektir. İşte âyetteki, *"Aralarında adaletle hükmolundu ve "Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun" denildi"* ifadesiyle anlatılmak istenen mana budur, yani, melekler arasında, adaletle hükmedilince, onlar, "Aramızda adaletle hükmettiği için hamd Rabbü'l-âlemîn Allah'a mahsustur" dediler.

Burada, önceki izahtan daha yüce bir incelik daha vardır ve şudur: Allahu Teâlâ, onlar arasında adaletle hükmedince, onlar, O'na, bu hükmünden ötürü değil, aksine Allah'a vâcip olan "Âlemlerin Rabbi" sıfatından ötürü hamdetmişlerdir: Çünkü nimet verene, nimetleri vermesinden ötürü hamdeden kimse, gerçekte nimeti verene değil, nimet verme işine hamdetmiş olur. Ama, nimet verene, nimet verdiği için değil de, doğrudan doğruya hamdeden, tevhit deryasına ulaşmış olur.

Yaptığımız bu izah, âyetteki, *"Melekleri görürsün ki Arş'ın etrafını kuşatmışlardır"* cümlesinin meleklerin mükâfatlandırılması ile ilgili olduğunu

söylediğimiz zaman söz konusu olur. Âyetteki bu ifadenin, mü'minlerin mükâfatını açıklayan ifadenin devamı olduğunu söylersek, izah için şunu söyleyebiliriz: Müttakîler, *"Bize vaadinde sâdık olan, bizi, cennetten neresini dilersek konmak üzere bu yere mirasçı yapan Allah'a hamdolsun"* deyince, onların cennette de, Allah'a hamd, medh ü senâ ve zikirle meşgul oldukları anlaşılır. Böylece de Allahu Teâlâ, "cennette müttakilerin işi, bu hamd ve senâ ile meşgul olma olduğu gibi, Arş'ın etrafını kuşatan meleklerin işi de, yine hamd ve tesbihdir" demek istemiştir. Hem sonra Arş'ın sınırları ile, cennetin sınırları bitişiktir. Bu durumda, mü'min-müttakiler ile, mukarreb meleklerin, Allah'a hamd ve tesbihe dalma konusunda, aynı oldukları anlaşılır. Bu da, o müttakilerin, yaptıkları tesbih ve hamdlerden daha fazla tat almalarına sebep olur. Daha sonra Cenâb-ı Allah, *"Aralarında, yani insanlar arasında hak ile hükmolundu"* buyurunca, peşi sıra *"ve "Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun" denildi"* buyurmuştur. Bu, "Onlar, tesbihatta bulunurlar" demek olup, bununla, Allahu Teâlâ'nın, ulûhiyyete yakışmayan her şeyden tenzih edilmesi kastedilmiştir. Âyetteki, *"Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun"* ifadesi ile, O'nun uluhiyyet sıfatları ile mevsûf olduğu anlatılmak istenmiştir. O halde tesbih, Hak Teâlâ'nın, kendisine yakışmayan şeylerden tenzih edilmesi gerektiğini söylemek demek olup, bu şeyler celâl sıfatlarıdır. *"Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun"* ifadesi de, O'nun ulûhiyyet (kemâl) sıfatlarıyla mevsûf olduğunu ortaya koymak demek olup, bunlar da ikrâm sıfatlarıdır. Bu iki çeşit sıfat, *"Celâl ve ikram sahibi Rabbinin ismi (şânı) yücedir"* (Rahmân, 78) âyetinde bahsolunmuştur. Bu da, meleklerin, âlem[30] yaratılmazdan önce Cenâb-ı Hakk'ı zikrettikleri söz olup, *"Biz seni hamdinle tesbih eder ve seni takdis ederiz"* (Bakara, 30) şeklindeki sözleriyle kastettikleri zikirleridir.

Hamd ile Hatime

Âyetteki, *"ve "Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun" denildi"* ifadesinde şöyle bir incelik daha vardır: Allahu Teâlâ, bu hamdi kimin yaptığını belirtmemiştir. Allah'ın bunu müphem bırakmasının maksadı, insanların, celâl ve kibriyâ'nın huzurunda, hamd ü senâda bulunurken, söyleyebilecekleri en ileri sözün, **"Elhamdü lillahi Rabbi'l-âlemîn"** olduğuna dikkat çekmektir. Bu husus, cennetliklerin vasfı anlatılırken, *"Onların sözlerinin*

30 Matbû nüshada "âlem" yazılı fakat bunun aslının Adem olduğunu zannediyoruz (Ç.).

(dualarının) sonu, "Elhamdü lillâhi Rabbi'l-âlemîn" demeleridir" (Yûnus, 10) buyurulmasıyla da destek bulur.

Ben musannif (**Râzî**) -Allah ona merhamet eylesin- şöyle derim: Bu sûrenin tefsiri, 603 (hicrî) senesinin, Zilkâde ayının, son çarşamba gecesinde tamamlandı. Ben musannif (yazar) derim ki: Allahım! Mukarreb melekler bile, sana olan hamd ü senâları tek tek sayıp dökmekten âciz kalmışlardır. Onların yanında ben kim oluyorum ki? Resûller ve Nebiler, buna âciz olduklarını itiraf etmişlerdir. Ya ben neciyim (ki acziyetimi itiraf etmeyeyim). Ben ancak şöyle diyebilirim: Sen, azamet ve rahmetinle sensin, ben de aczimle ben!.. Rahmet, lütuf, cömertlik ve ihsan senden; acziyet, zillet, umduğuna nâil olamama, zarar-ziyan benden... Ya Rahman, Ya Deyyân, Ya Hannân, Ya Mennân, Ya Erhame'r-Râhimîn! Rahmetinle bana, gufrân ve rahmetini bol bol dök. Allah'ın selât-ü selâmı, efendimiz Nebiyy'i Ümmî Hz. Muhammed (s.a.s)'e, âl ve ashabına ve mü'minlerin anneleri olan O'nun zevcelerine olsun.

***

MÜ'MİN SÛRESİ

Bu sûre 85 âyettir ve Mekkî'dir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

Kitabın Sahibi

حٰمٓ ﴿١﴾ تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ ﴿٢﴾ غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ
شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِي الطَّوْلِ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ اِلَيْهِ الْمَصِيرُ ﴿٣﴾ مَا يُجَادِلُ فِيٓ اٰيَاتِ
اللّٰهِ اِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَا يَغْرُرْكَ تَقَلُّبُهُمْ فِى الْبِلَادِ ﴿٤﴾ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ
وَالْاَحْزَابُ مِنْ بَعْدِهِمْ وَهَمَّتْ كُلُّ اُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ لِيَاْخُذُوهُ وَجَادَلُوا بِالْبَاطِلِ
لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ فَاَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ ﴿٥﴾ وَكَذٰلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ
عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوٓا اَنَّهُمْ اَصْحَابُ النَّارِ ﴿٦﴾

"Hâ, Mîm. Bu kitabın indirilmesi, azîz ve alîm olan, (mü'minlerin) günahını affeden, günahları af, tevbeleri kabul eden, azabı çetin, fazl-u ikram sahibi olan Allah katındandır. Ondan başka hiçbir tanrı yoktur. Dönüş ancak O'nadır. Allah'ın âyetleri hakkında, inkâr edenlerden başkası mücâdele etmez. Şimdilik onların şehirler içinde dönüp dolaşması seni aldatmasın. Onlardan evvel Nûh kavmi de, bunlardan sonraki sürü sürü fırkalar da, (peygamberlerini) yalanladılar. Her ümmet, kendi peygamberlerinin aleyhinde harekete geçti. Hakikati olmayan şeylerle, hakkı yok etmek için savaşıp durdular. Neticede ben de onları tutup yakaladım. İşte (bak), benim azabım nice imiş! Kâfirlere karşı Rabbinin, onların muhakkak cehennemlik oldukları (şeklindeki) sözü (hükmü), işte böyle gerçekleşmiştir" (Mü'min, 1-6).

Bil ki bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Hâ, Mîm'deki Kıraat Vecihleri**

Ebû Bekr'in rivâyetine göre **Âsım, Hamza** ve **Kisâî**, hâ'nın kesresiyle bunu "**hî mîm**" şeklinde okurlarken, diğerleri, hâ'nın fethasıyla "**hâ mîm**" şeklinde okumuşlardır. Bir rivâyette **Nâfî** ile **İbn Âmir,** fetha ile kesre

arası bir şekilde okumuşlardır ki bu da, hâ harfini tam bir fethayla okumamaktır. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Bu kelime mîm'in fethasıyla ve sükûnuyla da okunur. Bir, içtima-i sakineynden (iki sakin harfin yan yana gelmesinden) dolayı harekelemek, bir de harekelerin en hafifi olanı tercihten ötürü bu harf fethayla okunur: "كَيْفَ، اَيْنَ" kelimelerinin durumu da böyledir. Yahut da başına bir اِقْرَأْ *"oku"* kelimesinin takdiriyle, mansub olarak **"hâ mîme"** şeklinde okunur. Bu kelimenin, gayr-ı munsarıf olmasıysa, bir, müennesliğinden, bir de, sûrenin alem ismi olmasından ötürüdür. Yahut tıpkı, **"Kâbil"** ve **"Hâbîl"** kelimeleri gibi, a'cemî bir kalıpta olmalarından (ve mûennes olmalarından) ötürüdür. **"Ha mîm"**in sükûn ile okunmaları ise, daha önce de beyan ettiğimiz gibi, mücerred (âmili olmayan) isimlerin sonlarının mevkûf (sükûn) okunmalarından ötürüdür.

İKİNCİ MESELE

Sûrelerin başlangıçları ile ilgili tafsilatlı izahımız, Bakara Sûresi'nin başında ele alınmıştı. Burada bu sûreyle ilgili doğruya en yakın görüş, **"Hâ mîm"** lafzınıp, bu sûrenin ismi olduğunu söylemektir. Binâenaleyh **"Hâ mîm"** lafzı, mübteda, "تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللهِ" ise haberdir. Buna göre kelâmın takdiri **"Hâ-mîm** diye adlandırılan bu sûre, bu kitabın Allah katından indirilmesidir" şeklinde olur. Binâenaleyh **"tenzil"** kelimesi mastardır, fakat kendisi ile ism-i mef'ûl olan "münzel" (indirilmiş kitap) manası kastedilmektedir. Âyetteki مِنَ اللهِ *"Allah'tandır"* ifâdesine gelince, Hak Teâlâ, **"Hâ mîm, tenzilü'l-kitâb"** deyince, indirenin kim olduğunu beyan etmesi gerekmiştir. İşte bu sebeple **"min-Allah"** (Allah'tandır) buyurmuştur. Daha sonra Allahu Teâlâ, dinledikleri zaman insanları işe ciddiyetle sarılmaya sevk edici ve bu hususta gevşek davranmaktan alıkoyucu olsun diye, kendisinin celâl sıfatlarıyla ve azamet alametleriyle mevsûf olduğunu beyan etmiştir. Böylece de bu kitabı indirenin, azîz ve alîm olan Allah olduğunu bildirmiştir.

Allah'ı Bilmenin Manası

Bil ki insanlar, Allah'ı bilmenin ne demek olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir: Bu cümleden olarak, büyük bir kesim, "Bu, Allah'ın önce kâdir olduğunu bilmek, sonra da âlim olduğunu bilmektir" demişlerdir. Bunu iyice anladığına göre, diyoruz ki: **"Azîz"** kelimesinin iki manası vardır:

a) Gâlib, üstün... Buna göre âyetin manası, "O kudret açısından hiç kimsenin kendisiyle boy ölçüşemeyeceği bir kâdirdir" şeklindedir.

b) "Eşi-benzeri olmayan"... Buradaki "**azîz**" sözü ile, kâdir manasının kastedilmiş olması câiz değildir. Çünkü âyetteki "Allah" lafzı, Hak Teâlâ'nın kâdir olduğuna zaten delâlet etmektedir. Binâenaleyh "**azîz**"in, ikinci manaya, yani "eşi-benzeri bulunmayan" manasına hamledilmesi gerekir. Böyle olan bir varlığın, "cisim" olmaması gerekir. Cisim olmayan da, şehvet ve nefretten (arzu etmek ve etmemekten) münezzeh olur. Böyle münezzeh olan ise, ihtiyaçtan, başkalarına muhtaç olmaktan uzak olur. "**Alîm**" sıfatı, ilim (bilme) mastarının, mübalağa (ileri mana) ifade eden bir sîgadır. Bu hususta ileri mana ise, ancak Hak Teâlâ'nın her şeyi bilmesi durumunda söz konusu olur. Dolayısıyla, *"Azîz ve alîm olan Allah'tandır"* cümlesinin manası, "Bu kitap, mutlak kâdir, mutlak müstağni (ganî) ve mutlak âlim olanın indirdiği bir kitaptır" manasına varıp ulaşır. Böyle olan ise bütün iyilik ve kötülük yönlerini bilen ve kendisinin menfaatleri celp etme ve zararları gidermeden müstağni olduğunu bilen olur. Binâenaleyh kim böyle olursa, rahîm ve cömert olur. Fiilleri de, çirkinlikten, yanlışlıktan ve bâtıllıktan münezzeh, hikmetli ve doğru fiiller olur.

Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, fiillerinin hikmet ve doğru olduğunu anlatmak için, "**tenzil**" ifadesinin hemen peşinden işte bu üç ismini zikretmiştir. Durum böyle olunca, bu "**tenzil**"in hak ve doğru olması gerekir. "**el-azîz**" ve "**el-alîm**" kelimelerinin burada zikredilmesindeki hikmetin, şu iki şey olduğu da söylenmiştir:

1) Allah, bu kudreti ve ilmi sayesinde, Kur'ân'ı, her türlü maslahatı (uygun şeyi) içine alan, mu'cize vasfını taşıyan bir biçimde indirmiştir. Eğer o, azîz ve alîm olmasaydı, Kur'ân bu vasıfları taşıyamazdı.

2) Allahu Teâlâ, Kur'ân'ı muhafaza etmeyi, mükellefiyetlerini (hükümlerini) yaşatmayı ve mükellefiyetlerin sona ereceği (kıyamete) kadar onu dimdik ayakta tutmayı garanti etmiştir. Bu ise, ancak O'nun, yenilmez bir azîz, kendisine hiçbir şey gizli kalmayan bir alîm olmasıyla mümkündür.

Daha sonra Hak Teâlâ kendisini, vaad ve vaîdi, tergib (teşvik) ve terhibi (tehdidi) birlikte yapan birisi olarak niteleyerek, غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِى الطَّوْلِ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ اِلَيْهِ الْمَصِيرُ *"Günahları af, tevbeleri kabul eden, azabı çetin, fazl-u ikram sahibi olan Allah katındandır"* buyurmuştur. Bu, Allah'ın altı çeşit sıfatını ifade eder.

Allah'ın Altı Sıfatı

1- Gâfirü'z-Zenb

Birinci sıfat: Gâfirü'z-Zenb *(günahları affeden)*dir. **Cübbâî** şöyle der: "Bu, "insanın tevbe etmesi," yahut işlediği günahtan daha büyük bir taatte bulunmak suretiyle, bağışlanmaya müstahak olduğunda onu bağışlayan" manasınadır." **Cübbâî**'nin kastettiği şudur: Günah işleyen kimse için, ya onun bu günahını, mükâfatı bu günahın cezasından daha büyük bir taat işlemeden önce yaptığı yahut böyle olmadığı söylenebilir. Binâenaleyh eğer birinci ihtimal söz konusu olursa, işlenen günah küçük olur. Yok eğer ikinci ihtimal söz konusu olursa, işlenen günah büyük olmuş olur ve cezası ancak sahibinin tevbesiyle kalkabilir.

Af İçin Tevbe Şartı Yok

Biz (Ehl-i sünnet) âlimlerinin görüşü şöyledir: Allahu Teâlâ, tevbe olmaksızın da büyük günahı affedebilir. Âyet buna delâlet eder ve bunun izahı şu şekillerde olur:

1) Tevbe edilme ile büyük günahın bağışlanması ve küçük günahların bağışlanması, kul için zaten düşünülen şeylerdendir. Bütün peygamberler, veliler, sâlih kullar, yani genelde bütün insanlar, yapmaları gereken fiillerde müşterektirler. Dolayısıyla eğer, âyetteki "Günahı bağışlayan (Gâfir)" sıfatını, (Ey **Cübbâî**), senin verdiğin manada alırsak, âyette Allah'ı medhi gerektiren husus hakkında, peygamberler ile itaat edenlerden mertebeleri daha düşük olanlar arasında bir fark kalmaz. Halbuki böyle bir şey olamaz. Binâenaleyh âyetteki bu sıfat ile, Cenâb-ı Hakk'ın, tevbe edilmese de büyük günahları bağışlayabileceği manası kastedilmiş olur ki bizim de ulaşmak istediğimiz netice budur.

2) Mağfiret (bağışlama), örtme manasınadır. Örtme ise, mevcut olup, üzeri örtülebilecek şeyler hakkında söz konusu olur. Halbuki küçük günahlar, onu işleyenin çokça yaptığı taatler sayesinde, silinir gider. Dolayısıyla küçük günahlar için "örtme" düşünülemez. Bu sebeple de, âyetteki bu sıfatın, kulun tevbe etmesi halinde, büyük günahlarının bağışlanması manasına hamledilmesi mümkün değildir. Çünkü Allah'ın **"kâbilü't-tevbe"** *(tevbeleri kabul edici)* sıfatının manası zaten budur. Dolayısıyla eğer, **"Gâfirü'z-Zenb"** ifadesiyle de bu mana kastedilmiş olacak olsa, lüzumsuz bir tekrar söz konusu olur ki bu Kur'an için düşünülemez. Böylece, Allahu

Teâlâ'nın "**Gâfir**" olmasının, kulun tevbesinden önce büyük günahları bağışlayıcı olduğunu anlattığı sâbit olur.

3) "**Gâfirü'z-Zenb**" tabiri, büyük bir övgü olarak getirilmiştir. Dolayısıyla bunu, en büyük medh çeşidini ifade edecek bir manaya hamletmek gerekir. Bu mana da, Cenâb-ı Hakk'ın, kul tevbe etmese de, onun büyük günahlarını bağışlayıcı olmasıdır. Biz Ehl-i sünnetin de ulaşmak istediği netice budur.

2- Kâbilü't-Tevb

İkinci sıfat: Kabilu't-tevbe *(tevbeyi kabul eden)* sıfatıdır. Bununla ilgili iki bahis vardır:

Birinci bahis: Âyetteki "**tevbe**" ile ilgili iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bu, mastardır. Bu görüş **Ebû Ubeyde**'nindir.

b) Bu, "**tevbe**" kelimesinin cemisidir. Bu görüş de **Ahfeş**'indir. **Müberred** ise bu kelimenin, tıpkı "قَالَ - يَقُولُ - قَوْلًا - قَوْلَةً" gibi, "تَابَ - يَتُوبُ - تَوْبًا - تَوْبَةً -" çekimi ile, mastar olabileceği "تَمْرَةٌ - تُمْرٌ"gibi, tevbenin cemisi olabileceğini, fakat mastar kabul edilmesinin daha doğru olacağını, çünkü bu durumda manasının, "O bu fiili kabul eder" şeklinde olacağını söylemiştir.

İkinci bahis: Ehl-i sünnet âlimlerimizin görüşüne göre, günahkârın tevbelerini kabul işi, Cenâb-ı Hakk'ın bir lütfu ve ikramıdır; tevbeyi kabul, Allah'a vâcip (gerekli) değildir. **Mu'tezile** ise, Allah'ın tevbeyi mutlaka kabul etmesi gerektiğini (vâcip olduğunu) söylemiştir. Ehl-i sünnet âlimlerimiz şöyle delil getirmişlerdir: Allahu Teâlâ, tevbeleri kabul edici oluşunu, bir medh ü senâ sadedinde zikretmiştir. Binâenaleyh eğer bu iş kendisine vâcip olmuş olsaydı, bunda, sâlih kulları, görevlerini hakkıyla yapıp, yasaklardan sakındıklarında, bunlar için tahakkuk edecek az bir fazlalık hâriç, medh nâmına hiçbir şey kalmazdı.

3- Şedîdu'l-İkâb

Üçüncü sıfat: "**Şedîdü'l-ikâb**" *(azabı çetin olan)* sıfatıdır. Bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Bununla ilgili olarak şöyle bir soru söz konusudur "**Şedidü'l-ikâb**" kelimesi ancak nekire bir kelimeye sıfat olmaya elverişli olup marife bir kelimeye sıfat olmaya elverişli değildir. Çünkü meselâ sen,مَرَرْتُ بِرَجُلٍ شَدِيدِ الْبَطْشِ"Yakalaması kuvvetli-çetin bir adama rastladım" dersin ama, مَرَرْتُ بِعَبْدِ اللهِ شَدِيدِ الْبَطْشِ "Çetin bir Abdullah'a rastladım" diyemezsin.

"Allah" ismi, bir alem isimdir, dolayısıyla marifedir. Bu sebeple, ancak nekire bir kelimeye sıfat olabilecek bir kelime olan "**şedîdü'l-ikâb**" ile, bu alem ismi nitelemek nasıl câiz olabilir? "**Gâfirü'z-zenb**" ve "**kabilü't-tevb**" vasıfları böyle değildir. Çünkü bu iki ifadeden, bu iki işin (sıfatın) yeni meydana geldiği ve Allahu Teâlâ'nın "şu anda, yahut yarın, günahları bağışlayan ve tevbeleri kabul eden" manası kastedilmemiştir. Bu vasıflarla bu iki hususun Cenâb-ı Hakk'ın ezelden beri vasfı olduğu anlatılmak istenmiştir. Binâenaleyh bunlar tıpkı, "**ilahu'l-halkı**" (halkın ilahı), "**Rabbü'l-Arş**" (Arş'ın Rabbi) ifadeleri gibi olur. Ama "**şedîdü'l-ikâb**"ın böyle olduğunu söylemek zordur. Çünkü O'nun ikâbının şiddetli olduğunun kabul edilmesi durumunda bile, ifade yine nekire olur, dolayısıyla bir marifeye sıfat olamaz. İşte soru bundan ibarettir. Buna şu şekillerde cevap verilmiştir:

1) Bu sıfat, her ne kadar nekire olsa da, marife olan diğer (önceki) sıfatlarla birlikte zikredilince, bunun da zikredilmesi makul ve yerinde olmuş olup, tıpkı "وَهُوَ الْغَفُورُ الْوَدُودُ * ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ * فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُ" (Burûc, 14-16) âyetindeki gibi olur.

2) **Zeccâc**, "**şedîdü'l-ikâb**" ifadesinin mecrûr oluşu (sıfat oluşundan değil), bedel oluşundan ötürüdür. Çünkü nekirenin marifeden ve marifenin nekireden bedel kılınması câiz olan bir hususdur" demiştir. Ama buna da, "Bu kelimeyi tek başına, geçen birkaç sıfattan bedel yapmada, doğru olandan açıkça bir uzaklaşma var" diye itiraz edilmiştir.

3) "**Gâfiri'z-zenb**" ve "**kâbili't-tevb**"i ifadelerinin, "Allah" lafzının sıfatı kabul edilmesinin yerinde oluşunda bir münakaşa yoktur. Bunun böyle olması, bu iki sıfatın, devam ve süreklilik manalarını taşımalarından dolayıdır. İşte aynen bunun gibi, "**şedîdü'l-ikâb**" ifadesi de, devamlı ve sürekli bir çetinlik manası taşır. Çünkü Allah'ın sıfatları, sonradan olmaktan ve yeniden oluşmaktan münezzehtir. O halde bu ifadenin manası, O'nun azabının şiddetli olmasıdır. Bu mana, hep böyledir ve sonradan böyle olduğu söylenemez. İşte bu konuda söylenenlerin hepsi bundan ibarettir.

İkinci bahis: Bu âyet, Allah'ın, rahmet ve lütuf tarafından daha ağır basacağını hissettirmektedir. Çünkü Hak Teâlâ kendisini "**şedîdü'l-ikâb**" olarak nitelemek istediğinde, bu sıfattan önce, her biri ikâbın (cezanın) kaldırılmasını gerektiren iki sıfatı, yani "**gâfiru'z-zenb**" ve "**kâbilü't-tevb**" sıfatlarını zikretmiş, bu sıfattan sonra yine, büyük rahmetinin tahakkukuna işaret olan sıfatını yani "**zi't-tavl**" *(fazl-u ikrâm sahibi)* sıfatını zikretmiştir.

Binâenaleyh "**şedîdü'l-ikâb**" sıfatının önü sıra o iki sıfatın, peşi sıra da bu sıfatın getirilmiş olması, ilahî rahmet ve kerem tarafının daha ağır bastığına delâlet eder.

Üçüncü bahis: Birisi şöyle diyebilir: Hak Teâlâ, "**kâbilü't-tevb**" vasfının başına "vâv" (ve) edatını getirmiş, ama "**şedîdü'i-ikâb**"ın başına getirmemiştir, bu ikisinin farkı nedir?" Deriz ki: Eğer Hak Teâlâ oraya vâv'ı getirmemiş olsaydı, insanın hatırına, Hak Teâlâ'nın "**Gâfir**" *(bağışlayıcı)* oluşunun, "**kâbilü't-tevb**" *(tevbeleri kabul edici)* oluşu manasına olduğu gelebilirdi. Ama bunun başına "vâv" gelince, bu ihtimal ortadan kalktı. Çünkü bir şeyi, yine kendisine (aynısına) atfetmek muhaldir. Fakat "**şedîdü'l-ikâb**"ın, ilk iki sıfattan başka olduğu malumdur. Dolayısıyla bunun başına vâv getirmeye gerek kalmamıştır.

4- Zi't-tavl

Dördüncü sıfat: "**Zi't-tavl**" *(fazl ve ikram sahibi)* sıfatıdır. Arapçada, "Bize son derece lütfetti" manasında, "طَالَ عَلَيْنَا طَوْلًا" denilir. Arapların طُلْ عَلَيَّ بِفَضْلِكَ"Bana fazlınla ikrâm et" şeklindeki sözleri de bu köktendir. Yine أُولُوا الطَّوْلِ مِنْهُمْ *"Onlardan imkân (servet) sahibi olanlar..."* (Tevbe, 86) âyeti de bunun gibidir. Bu ifadenin tefsiri, "وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا" (Nisa, 25) âyetinde geçmişti.

Bil ki Hak Teâlâ kendisini "**şedîdü'l-ikâb**" olarak tavsif edince, mutlak bununla yapması çirkin olmayıp, hatta çirkin olanı yapmakla tavsif bile edilemeyeceği, şiddetli bir azap verici olduğu manası kastedilir. Bunun böyle olduğu sabit olunca diyoruz ki: Hak Teâlâ, hemen bunun peşi sıra, "**zi't-tavl**", yani lütuf sahibi olduğunu belirtmiştir. Binâenaleyh bunun manasının, Allah'ın yapacağı o cezayı yapmamak suretiyle lütfedici olması şeklinde anlaşılması gerekir. Çünkü Cenâb-ı Hak, kendisinin lütuf ve ikram sahibi olduğunu bildirmiş, ama lütfunun hangi hususta olacağını belirtmemiştir. Dolayısıyla bu lütfunun, daha önce geçen şey hususunda olduğunu anlamak gerekir. Âyetteki mücmelliği kaldırmak için daha önce geçen şeyin o güzel ve yerinde olan ikâb fiili olduğunu söylemek gerekir. Bu da, Allahu Teâlâ'nm yapmasının makul ve yerinde olan o ikâbı yapmayacağına delâlet eder ki, bu da büyük günah sahiplerinin affının mümkün olduğunu gösterir. İşte bizim ulaşmak istediğimiz netice de budur.

5- Lâ İlâhe İllâ Hû

Beşinci sıfat: Mutlak tevhit olup, bu da Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ondan başka hiçbir tanrı yoktur"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Mana şudur: Cenâb-ı Hak kendisini, rahmet ve lütuf sıfatlarıyla nitelemiştir. Binâenaleyh şâyet, rahmet ve lütuf sıfatında O'na ortak olan ve O'nunla boy ölçüşebilen başka ilâhlar da bulunmuş olsaydı, buna, (yani Allah'a) ibadet etmeye duyulan ihtiyaç şiddetli olmazdı. Ama bu ilâh, tek olup, eşi ve benzeri, ortağı olmayınca, O'na kulluk etmeyi kabullenmeye duyulan ihtiyaç, bu nispette de güçlü ve kuvvetli olmuştur. Binâenaleyh, en mükemmel anlamda bir terhîb ve tergîb, işte Cenâb-ı Hakk'ın bu tek oluşu ile tahakkuk eder.

6- İleyhi'l-Masîr

Altıncı sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, اِلَيْهِ الْمَصِيرُ *"Dönüş ancak O'nadır"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu sıfat da, Cenâb-ı Hakk'a kulluğu kabul etmeyi teşvik eden, buna kuvvet katan hususlardandır. Çünkü, Allah'ın lütuf ve kerem sıfatlarıyla muttasıf, ortağı ve benzeri olmayan tek bir varlık olması; ancak ne var ki, haşir ve dirilmenin bâtıl olması halinde, o zaman, O'na isyan etmekten dolayı, şiddetli ve yoğun bir korku meydana gelmez. Ama, haşrin ve kıyametin varlığının kabul edilmesi durumunda ise, bu korku, daha şiddetli ve bu sakınma daha mükemmel olmuş olur. İşte bu sebepten dolayı Allahu Teâlâ bu sıfatlara yer vermiştir. **Müşebbihe,** âyetteki **"ilâ"** edatına tutunarak bunun bir mesafenin nihâyetini ifâde ettiğini (yani Cenâb-ı Hakk'ın bir mekânda bulunduğunu) söylemişlerdir. Ama, bunun cevabı, bu kitabımızın pek çok yerinde verilmiştir.

Âyetlerle Mücadele Edenler

Bil ki Allahu Teâlâ, Kur'ân'ın sayesinde dinî konularda doğruya ulaştıran bir rehber olmak üzere indirdiği bir kitap olduğunu beyan buyurunca, onu iptal ve onun halini tersyüz etmek maksadıyla bu konuda mücadele eden kimselerin hallerini de belirtmek için مَا يُجَادِلُ فِى اٰيَاتِ اللّٰهِ اِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا *"Allah'ın âyetleri hakkında inkâr edenlerden başkası mücâdele etmez"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESEL: **Cidal Çeşitleri**

Cidâl, iki çeşittir:

a) Hakkı anlatma hususunda yapılan mücadele;

b) Bâtılı anlatmak için yapılan cidâl.. "Hakkı anlatmak için yapılan cidâl ve mücadele, peygamberlerin izlediği yoldur. Nitekim Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'e *"Onlarla, en güzel bir yolla mücadele* et..." (Neml, 125) buyurmuştur. Yine O, kâfirlerin, **Nûh** (a.s)'a, *"Ey Nûh, bizimle cidden uğraştın. Bizimle olan bu mücadelende ileri de gittin"* (Hûd, 32) dediklerini nakletmiştir. Bâtılı anlatmak için yapılan mücadele ise, kınanmış olup, bu da bu âyetle kastedilendir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın âyetleri hakkında, inkâr edenlerden başkası mücadele etmez"* buyurmuştur. Ve yine, *"Meseli sana sırf mücadele etmek için irad ettiler"* (Zuhrûf, 58) ve *"Hakikati olmayan şeylerle, hakkı yok edebilmeleri için savaşıp durdular"* (Mü'min, 5) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) إِنَّ جِدَالًا فِى الْقُرْآنِ كُفْرٌ *"Kur'ân hakkında cidâl etmek küfürdür"*[31] buyurmuştur. Binâenaleyh, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, nekire, belirsiz bir lafızla "جِدَالًا" buyurması, "جَادَلَ فِى" ile "جَادَلَ عَنْ" kullanışları arasındaki farka delâlet eder. Bil ki, bu fiil "**fî**" ile kullanılması halinde, bâtıl bir mücadeleyi, "**an**" ile kullanılması halinde de, meşrû olan bir mücadeleyi ifade eder. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), hem az önceki hadiste böyle buyurmuş "إِنَّ جِدَالًا فِى الْقُرْآنِ..." hem de لَا تُمَارُوا فِى الْقُرْآنِ فَإِنَّ الْمِرَاءَ فِيهِ كُفْرٌ *"Kur'an hakkında şüphe ve mücadele etmeyin; çünkü onun hakkında mücadele küfürdür"*[32] hadisinde böyle buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Allah'ın âyetleri hakkında mücadele etmek, onun hakkında, "o, sihirdir; o şiirdir; o, kâhinlerin sözüdür; o, evvelkilerin masallarıdır; onu, bir beşer talim etmiş ve uydurmuştur!" demek ve onların buna benzer bâtıl şüpheler ileri sürmeleri suretiyle olur. Böylece Allahu Teâlâ, bunu ancak, kâfir olup haktan yüz çevirenlerin yapabileceğini belirtmiştir.

Mühlet Aldatmasın

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَلَا يَغْرُرْكَ تَقَلُّبُهُمْ فِى الْبِلَادِ *"Şimdilik onların şehirleri içinde dönüp dolaşması seni aldatmasın.."* buyurmuştur. Bu, "Ey Resûlüm, senin, benim onlara mühlet verip, onları, canları ve malları hususunda, yani ticâret etmek ve geçimlerini sağlamak amacıyla şehir şehir dolaşmalarına imkân verip onları sapasağlam bırakmama aldanmamak gerekir. Çünkü ben, her ne kadar (şimdilik) onlara mühlet verip, bu hususta onlara zaman tanısam da, geçmiş ümmetlerden benzerlerine yaptığım gibi,

31 **Müsned**, 2/258, 478.

32 **Müsned**, 2/475, 478, 494.

bunların da yakasına yapışacağım ve bunlardan da intikam alacağım..." demektir. Çünkü Kureyş de böyleydi; Şam ve Yemen beldelerini dolaşıyor ve o çok malları sebebiyle buralarda ticaret yapıyor, çok da kazanıyorlardı.

Daha sonra Cenâb-ı Hak bu manayı açarak كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَالْاَحْزَابُ مِنْ بَعْدِهِمْ *"Onlardan evvel Nûh kavmi de, bunlardan sonraki sürü sürü fırkalar da, (peygamberlerini) yalanladılar"* buyurmuş, bu yalanlayanlar cümlesinden olmak üzere, **Nûh** (a.s)'un kavmi ile, onlardan sonra gelen hizipleri, yani. **Âd, Semûd** vs. kavimler gibi, küfürde ısrar ve devam eden toplulukları zikretmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak Sâd Sûresi'nde de *"Onlardan evvel Nûh kavmi, Âd ve kazıklar sahibi Firavun, Semûd, Lût kavimleri ile Eyke ahalisi de tekzip etmişlerdi. İşte gruplar.."* (Sâd, 12-13) buyurmuştur.

Resûllere Karşı Çıkanların Sonu

Cenâb-ı Hak, وَهَمَّتْ كُلُّ اُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ لِيَاْخُذُوهُ *"Her ümmet, kendi peygamberi aleyhinde harekete geçti"* buyurmuştur. Bu, "O gruplardan her biri, kendisini öldürmek, ona işkencede bulunarak hapsetmek için, peygamberlerini yakalamaya azmettiler, "وَجَادَلُوا بِالْبَاطِلِ" yani, "Peygamberlerine karşı bâtılı savundular" araya şüpheler attılar. "لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ" Yani, "Araya attıkları o şüpheler sayesinde, hakkı ve doğruyu ortadan kaldırmak için (yaptılar bunu).." "فَاَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ" Yani, "Onların, o peygamberlerin başına getirmek istedikleri ve onları yakalamak için düzenledikleri o tuzak ile yok etme eylemini, ben onların başına geçirdim de, aksine ben çarptım onları... Bak da gör, benim cezalandırmam nasıl olurmuş!" demektir. Yani, "Bu helâk edici, kök kazıyıcı ve öğüt ve ders almada heybetli bir şey olmadı mı ya!?. Binâenaleyh ben, küfürde ve (benim) âyetlerim hususunda mücadelede ısrarlarını devam ettirirlerse, o kavimlere yaptığım şeyi, senin kavmine de yaparım" demektir. Cenâb-ı Hak bu hususu da biraz daha açarak, وَكَذٰلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا اَنَّهُمْ اَصْحَابُ النَّارِ *"Kâfirlere karşı Rabbimin, onların muhakkak cehennemlik oldukları (şeklindeki) sözü, işte böyle gerçekleşmişti"* buyurmuştur. Bu, "O geçmiş ümmetlerin başına gelen, onlar hakkında kaçınılmaz olmuş olan o azâbın bir benzeri, senin kavminden kâfir olanlara da gelip çatmış, hak olmuştur. Çünkü bunlar da, kendilerine böylesi bir azâbın ineceği bir zirvede, tepede bulunuyorlar" demektir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Âyetteki "اَنَّهُمْ اَصْحَابُ النَّارِ" cümlesi, mahallen merfû olup, yine âyetteki, "كَلِمَةُ رَبِّكَ" ifadesinden bedeldir. Yani, "işte bu vacip ve kaçınılmaz oluş gibi, kâfir olanlara, onların cehennemlik olmaları da kaçınılmaz olmuştur" demek olup, bu da, "Onların, dünyada

iken, kökü kazıyan bir azap ile helâk olmaları vacip ve kaçınılmaz olduğu gibi, aynı şekilde onların âhirette de, cehennem azabı ile helâk edilmeleri kaçınılmaz olmuştur" demektir.

Yahut bu ifade, kendisinden lâm harf-i cerrinin hazfedilip, doğrudan doğruya fiile taalluk etmesiyle, (yani hazf ve îsâl yapılarak) mahallen mansûbdur."

Ehl-i sünnet âlimlerimiz, Allah'ın, kişilerin saîd ve şakî olmalarına dair verdiği hükmün değişmesi mümkün olmayan şart ve zorunlu bir hüküm olduğu hususunda bu âyeti delil göstererek şöyle demişlerdir: Allahu Teâlâ, bu kimselere, azap kelimesinin hak olduğunu haber vermiştir ki bu, onların, iman etmeye kudretlerinin olmayacağına delâlet eder. Çünkü eğer bunlar buna imkân bulanın, o şeyin ayrılmaz parçası olan her şeye de imkân bulabileceği zaruretinden dolayı, bu hak olmuş kelimeyi de, aynı zamanda Allah'ın ilim ve hikmetini de iptal etme imkânını bulmuş olurlardı. Bir de, şâyet onlar iman edecek olsalardı, onların bu âyetin hükmüne de iman etmeleri gerekirdi. Bu durumda da bunlar, kendilerinin asla iman edemeyeceklerine iman etmiş olurlardı ki, bu ise, **"teklîf-i mâlâ yutâk"** (takat getirilemeyen iş yükleme)dir.

Nâfî ve **İbn Âmir**, çoğul sığasıyla "**kelimâtü**" okurlarken, diğer kıraat imamları müfret olarak "**kelimetu**" şeklinde okumuşlardır.

Meleklerin Mü'minler İçin Duası

اَلَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا۟ رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَىْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ ﴿٧﴾ رَبَّنَا وَاَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ ِالَّتِى وَعَدْتَهُمْ وَمَنْ صَلَحَ مِنْ اٰبَآئِهِمْ وَاَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ ۚ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٨﴾ وَقِهِمُ السَّيِّـَٔاتِ ۚ وَمَنْ تَقِ السَّيِّـَٔاتِ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمْتَهُ ۚ وَذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿٩﴾

"Arş'ı yüklenen, bir de onun etrafında bulunan (melekler), Rablerini hamd ile tesbih ederler. Ona iman ederler. Mü'minlerin de, bağışlanmasını (şöylece) isterler: "Ey Rabbimiz, senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır. O halde tevbe edenleri, senin yoluna uyup

gidenleri bağışla. Onları, cehennem azabından koru. Ey Rabbimiz, onları da, onların atalarından, zevcelerinden ve nesillerinden sâlih olanları da, -kendilerine va'dettiğin- Adn cennetlerine sok. Yegâne galip, hüküm ve hikmet sahibi olan, şüphesiz ki sensin sen.. Bir de onları, (bu dünyada) her türlü fenalıktan koru; sen o gün, kimi kötülüklerden korursan, muhakkak ki onu, (rahmetin)e mazhar kılmışsındır. Bu en büyük kurtuluş ve saadetin ta kendisidir" (Mü'min, 7-9).

Bil ki Allahu Teâlâ, kâfirlerin, mü'minlere karşı olan düşmanlıklarını ortaya koymada aşırı gittiklerini beyan buyurunca, yaratıklarının teşkil ettiği tabakaların en şereflisi olan Arş'ın taşıyıcısı ve onun etrafında dönüp dolaşan o meleklerin de, mü'minlere karşı sevgi, teyit ve muhabbetlerini izhârda ileri gittiklerini beyân buyurmuş, bu sebeple Cenâb-ı Hak âdeta, "Eğer bu reziller, düşmanlıkta ileri gidiyorlarsa, onlara aldırma, yüzünü dönüp bakma ve onlara değer verme. Çünkü, Arş'ın taşıyıcısı olan melekler seninledir; Arş'ın etrafında dönüp dolaşan melekler, seninledir. Onlar, sana yardım ederler" demek istemiştir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak şu iki grup melekten, onların böyle dediklerini nakletmiştir:

Arş'ı Taşıyan Melekler

Birinci kısım: Arş'ın taşıyıcısı olan melekler... Cenâb-ı Hak, kıyamette, Arş'ı taşıyanların sekiz melek olduğunu bildirmiştir. Binâenaleyh, "Şu anda Arş'ı taşıyan melekler, kıyamet gününde onu taşıyacak olan meleklerdir" denilmesi mümkündür. Arş'ın taşıyanların meleklerin en kıymetlileri ve en büyüklerinden olduklarında ise şüphe yoktur. **Keşşâf sahibi** şunu rivâyet etmiştir: "Arş'ı taşıyan o meleklerin ayakları, yedi kat yerin altında olup, başları da, Arş'ın üzerindedir. Bunlar, gözkapaklarını hiç kaldırmaksızın, huşu ve huzû içindedirler. Hz. Peygamber (s.a.s)'in de لَا تَتَفَكَّرُوا فِي عِظَمِ رَبِّكُمْ وَلٰكِنْ تَفَكَّرُوا فِيمَا خَلَقَ اللّٰهُ تَعَالَى مِنَ الْمَلَائِكَةِ فَإِنَّ خَلْقًا مِنَ الْمَلَائِكَةِ يُقَالُ لَهُ إِسْرَافِيلُ زَاوِيَةٌ مِنْ زَوَايَا الْعَرْشِ عَلَى كَاهِلِهِ وَقَدَمَاهُ فِي الْأَرْضِ السُّفْعَ وَقَدْ مَرَقَ رَأْسُهُ مِنْ سَبْعِ سَمَاوَاتٍ وَإِنَّهُ لَيَتَفَاءَلُ مِنْ عَظَمَةِ اللّٰهِ حَتَّى يَصِيرَ كَأَنَّهُ الْوَضْعُ *"Rabbinizin azameti hususunda, düşünmeyin! Fakat siz, Rabbinizin yarattığı melekler hakkında düşünün. Çünkü, meleklerden, kendisine İsrafil adı verilen bir yaratık vardır ki, Arş'ın köşelerinden birisi onun omuzları üzerinde olup, onun iki ayağı yedi kat yerin*

altında, başı da yedi kat gökleri delip geçmiştir. Ama buna rağmen o, Allah'ın azameti karşısında, adeta küçük bir kuş olacak denli küçülür"[33] buyurduğu rivâyet edilmiştir, "الْوَضْعُ" kelimesinin, küçük kuş anlamına geldiği söylenmiştir. Rivâyet olunduğuna göre Allahu Teâlâ, bütün meleklere, onların diğer meleklerden üstün olduğunu belirtmek için, Arş'ı taşıyan meleklere, sabah akşam bol bol selâm vermelerini emretmiştir. Yine, Allah'ın, Arş'ı, yeşil bir cevherden yarattığı; onun iki sütunu arasının, hızlı uçan kuşlara nispetle seksen bin yıllık bir mesafe olduğu da söylenmiştir. Yine, Arş'ın etrafında, Cenâb-ı Hakk'a tehlil ve tekbirde bulunarak (**Lâ ilâhe illallah; Allahu Ekber** diyerek) tavaf eden yetmiş bin saf meleğin; bunların arkasında da, ayakta oldukları halde, ellerini öncekilerin omuzlarına koymuş olan tehlîl ve tekbir getirerek seslerini yükselten ve nihâyet bunların arkasında da, sağ ellerini sol elleri üzerine koymuş, yüz bin saf meleğin bulunduğu; onlardan her birinin de, diğerinin yaptığı tesbihten başka bir tesbihle tesbihatta bulunduğu ileri sürülmüştür. Bu haberleri Keşşâf'tan naklettim.

İkinci kısım: Cenâb-ı Hakk'ın bu âyette zikrettiği meleklerin **ikinci kısmı** ise, Cenâb-ı Hakk'ın وَمَنْ حَوْلَهُ *"bir de onun etrafında bulunanlar"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Oldukça açık ve zahir olan şudur ki, bunlardan murat edilen, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Melekleri görürsün ki, Rablerine hamd ile tesbih ederek Arş'ın etrafını kuşatmışlardır"* (Zümer, 75) âyetinde zikrettiğidir. Ben derim ki: Akıl, Arş'ı taşıyan melekler ile, Arş'ın etrafını kuşatmış olan meleklerin, meleklerin en üstünü olduklarına delâlet eder. Bu böyledir, çünkü, rûhların rûhlara nispeti, bedenlerin bedenlere nispeti gibidir. Arş, maddî-cismanî varlıkların en kıymetlisi ve üstünü olunca, Arş'ın tedbir ve idaresiyle ilgilenen ruhların da, bedenleri yöneten ruhlardan daha faziletli ve üstün olması gerekir. Yine burada, Arş'ın cismini taşıyan başka rûhlar da var gibidir. Sonra ise, Arş'ın cismini istilâ etmiş olan bu kahir ve ezici ruhlardan, aynı cinsten olmak üzere, başka rûhlar meydana gelir. Bunlar da, Arş'ın etraf ve kenarlarına tutunmuşlardır. Cenâb-ı Hakk'ın, *"Melekleri görürsün ki, ... Arş'ın etrafını kuşatmışlardır"* (Zümer, 75) hitabıyla da bunlara işaret edilmektedir. Kısaca, gerek yakînî delillerle, gerekse gerçek ve sadık mükaşefe yoluyla şu hakikat açık ve âşikâr olmuştur: Bedenler âlemi, rûhlar âlemine nispet edilemez. Binâenaleyh, müşahede ettiğin her şey, bedenler âleminin, farklı farklı mertebelerinde olarak, şu maddî

33 **Müsnet.**

görme gözüyledir. O halde senin bunu, rûhlar âleminin farklı farklı mertebelerinde olarak, basîret gözüyle müşahede etmen gerekir.

***İKİNCİ MESELE:* Allah'ın Arş'ta Oturmadığının Delilleri**

Bu âyet-i kerime, Cenâb-ı Hakk'ın, Arş'ta bulunmaktan münezzeh olduğuna delâlet etmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ, bu âyette, *"Arşı yüklenenler..."* buyurmuş, bir başka âyette ise, *"O gün Rabbinin Arş'ını, üstlerinde bulunan sekiz (melek) yüklenir.."* (Hâkka, 17) buyurmuştur. Arş'ı yüklenenin, Arş'ta bulunan her şeyi de yüklenmiş olduğunda şüphe yoktur. Şâyet âlemin ilâhı Allah Arş'ta bulunmuş olsaydı, bu melekler, Âlemin İlâhı'nı da taşımış olurlardı.. O zaman da onlar, Âlemin İlâhı'nın bekçi ve koruyucuları olmuş olurlar.. Muktedir koruyucu, ilâh olmaya; korunan ve taşınan ise, kullukta bulunmaya daha uygundur. O vakit de, ilâh, bir kul haline; kul da, bir ilâh hafine dönüşmüş olur. Bu ise, fasit ve yanlıştır. Binâenaleyh bu durum, Arş'ın ve cisimlerinin İlâhı'nın, hem Arş'tan hem de cisimlerden münezzeh ve yüce olduğuna delâlet etmiş olur.

Bilesin ki Allahu Teâlâ, Arş'ı taşıyan melekler ile Arş'ı kuşatmış olan meleklerden şu üç şeyi nakletmiştir:

Birinci nev': Cenâb-ı Hakk'ın يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ *"Rabbini hamd ile tesbih ederler"* âyetinin ifade ettiği husus... Bunun bir benzeri de, O'nun, meleklerden naklen buyurduğu, *"Biz seni hamdinle tesbih ... edip dururken"* (Bakara, 30) âyeti ile, O'nun, *"Melekleri görürsün ki, Rablerine hamd ile tesbih ederek Arş'ın etrafını kuşatmışlardır"* (Zümer, 75) âyetidir. O halde tesbih, Allahu Teâlâ'yı, O'na uygun olmayan şeylerden tenzih etmek; tahmîd ise, O'nun, mutlak mun'im, nimetler ihsan eden olduğunu kabul etmektir. O halde tesbih, celâl sıfatına; tahmîd ise, ikrâm vasfına işâret eder. O'nun, *"Rabbini hamd ile tesbih ederler"* ifadesi, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Azamet, saltanat ve ikrâm sahibi Rabbinin adı ne yücedir"* (Rahman, 78) âyetinin manasına yakındır.

İmanın İhtiva Ettiği Nükte

İkinci nev': وَيُؤْمِنُونَ بِهِ *"O'na iman ederler"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Buna göre eğer, *"O'na iman ederler"* ifadesinde ne fayda vardır ki?! Çünkü, tesbih ve tahmîdle meşgul olmak ancak, daha önce Allah'a iman etmekle mümkündür" denilirse, biz deriz ki: Bundaki fayda, **Keşşâf sahibi**nin zikredip ve cidden güzel ifade ettiği şu hususdur: "Bundan maksat, şâyet Allahu Teâlâ Arş'ta bulunsaydı, Arş'ı taşıyan melekler ile, Arş'ın

etrafını kuşatmış olan meleklerin O'nu müşahede edip göreceklerine; o meleklerin Allah'ın varlığına iman etmelerinin ise, medh ve övgüyü gerektirdiğine; çünkü, karşımızda bulunan ve müşahede olunan bir şeyin varlığını kabul etmenin övülme ve medholunmayı gerektirmediğine..." dikkat çekmek içindir. Baksana, güneşin varlığı ile, onun aydınlatıcı olduğunu kabul ve ikrar etmek, medholunma ve övülmeyi gerektirmez. İşte, Allahu Teâlâ, senâ ve övgü üslûbuyla onların Allah'a iman etmiş olduklarını zikredince, onların Allah'a, O'nu orada hazır ve oturur bir vaziyette görmeksizin iman etmiş oldukları anlaşılmış olur." Allah **Keşşâf sahibi**ne rahmet etsin; onun kitabında şâyet sadece bu nükte bulunmuş olsaydı bile, şeref ve iftihar vesilesi olarak ona yeterdi.

Hakkı Ta'zim Halka Şefkat

Üçüncü Nev': Cenâb-ı Hakk'ın, وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا *"Mü'minlerin de bağışlanmasını isterler"* âyetinin ifade ettiği husus... Şunu bil ki, saadetin kemâle ermesi, şu iki şeye bağlıdır: Allah'ın emrine saygı, mahlûklarına da şefkât.. O halde, Allah'ın emrine saygı göstermesi, O'nun mahlûkatına şefkatten önce gelmesi gerekir. Buna göre, *"Rabbini hamd ile tesbih ederler. O'na iman ederler"* âyetleri, Allah'ın emrine saygı göstermeyi ihsas ederlerken, *"Mü'minlerin de, bağışlanmasını isterler"* âyeti de, Allah'ın mahlûkatına şefkat gösterme manasını ihsas ve iş'âr eder. Sonra, âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Melek - Beşer Üstünlüğü**

Pek çok âlim bu âyetle, meleğin beşerden üstün olduğuna istidlâlde bulunmuş ve şöyle demişlerdir: Çünkü bu âyet, melekler, Allah'ı medh ve takdis ile zikretmeyi bitirdiğinde, onların başkaları, -yani mü'minler- için mağfiret ve bağış talebinde bulunmakla meşgul olduklarına delâlet eder. Bu da onların, kendileri için mağfiret talebinde bulunmaktan müstağni olduğunu gösterir. Çünkü, şâyet onlar kendileri için mağfiret talebinde bulunmaya muhtaç olsa idiler, başkaları için mağfiret talebinden önce, kendileri için mağfiret talebinde bulunurlardı. Bunun delili, *"İşe, önce kendinden başla..."* şeklindeki hadisidir. Yine Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, *"Allah'tan başka hiçbir tanrı yoktur" hakikatini bil, hem kendinin, hem erkek mü'minlerle kadın mü'minlerin günahının bağışlanmasını iste.."* (Muhammed, 19) buyurmuş, böylece, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, ilk önce kendisi için

mağfiret talebinde bulunmasını, daha sonra da başkaları için mağfiret talebinde bulunmasını istemiştir.

Yine Cenâb-ı Hak, **Nûh** (a.s)'un *"Ya Rabbi, beni, anamı, babamı, iman etmiş olarak evime giren kimseleri, erkek mü'minleri ve kadın mü'minleri sen bağışla.."* (Nûh, 28) dediğini nakletmiştir ki, bu da, mağfiret talebinde bulunmaya ihtiyaç duyan herkesin, kendisi için af talebinde bulunmayı, başkaları için mağfiret talebinde bulunmadan önce getireceğine delâlet eder. Dolayısıyla melekler şâyet af dilemeye muhtaç olsalardı, onların, kendileri için mağfiret talebinde bulunmakla meşgul olmaları, başkaları için af dilemeyle meşgul olmalarından önce gelirdi. Cenâb-ı Hak, meleklerin kendileri için mağfiret talebinde bulunduklarından bahsetmeyince, biz bunun ancak, o meleklerin af dilemeye ihtiyaçları bulunmadığı için olduğunu anlamış oluruz. Peygamberler (a.s)'e gelince, onlar, mağfiret talep etmeye muhtaçtırlar. Bunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Muhammed (s.a.s)'e *"Hem kendin hem de Mü'minler için af dile"* (Muhammed, 19) buyurmuş olmasıdır. Bunun böyle olduğu sabit olduğuna göre, meleğin, beşerden daha üstün olduğu ortaya çıkmış olur. Allah en iyisini bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Şefaat Hakkında**

Ka'bî, şefaatin tesirinin, günahkâr kimsenin günahını düşürme hususunda değil de, mü'minlerin mükâfatının artması hususunda olacağına dair bu âyetle istidlâl ederek, şöyle der: "Çünkü melekler, *"O halde tevbe edenleri, senin yoluna uyup gidenleri bağışla.."* demişlerdir. Halbuki bundan maksat, "Onlar, fıskta ister ısrar etsinler isterse ısrar etmesinler, küfürden tevbe edenleri bağışla.." manası değildir. Çünkü, durumu böyle olan kimse, *"Rabbinin yoluna uymuş olan.."* diye nitelenemez.. Bu hususta da, böyle bir ifade kullanılmaz. Bir de melekler, *"Ey Rabbimiz, onları... kendilerine va'dettiğin Adn cennetlerine sok.."* demişlerdir ki, bu, fısk içinde bulunan kimseler hakkında söylenmez. Çünkü, muarızlarımız (Ehl-i sünnet), Allahu Teâlâ'nın, fâsık kimselere de cenneti va'dettiği hususunda kesin konuşmamış, bunun olabileceğini belirtmişlerdir. Böylece, meleklerin şefaatinin, ancak tâat edenleri içine aldığı sabit olmuş olur.. Böylece de, bu ikisi arasında bir farkın bulunduğunu söyleyenlerin olmaması zaruretinden dolayı, peygamberlerin şefaatinin de böyle olması gerekir."

Buna şu şekilde cevap verebiliriz: Bu âyet, meleklerin, günahkâr kimselere şefaat edebileceklerine delâlet etmektedir. Böylece biz, önce bu hususu açıklayacağız, sonra da, **Ka'bî**'nin ileri sürdüğü şeyi cevaplayacağız.

Bu âyetin, bizim söylediğimiz manaya delâlet ettiğinin izahı, şu bakımlardan yapılabilir:

a) Âyetteki, *"Mü'minlerin de, bağışlanmasını isterler"* cümlesi, istiğfâr, af dilemek, talep etmek demektir. Af ise, ancak cezanın düşürülmesi hakkında söz konusu olur. Ama, ilâve bir menfaatin talep edilmesine ise, istiğfar adı verilmez.

b) Cenâb-ı Hakk'ın, yine bu ifadesidir. Zira bu âyet, o meleklerin, iman etmiş herkes için mağfiret talebinde bulunduklarını gösterir. Binâenaleyh biz, büyük günah sahibinin mü'min olduğunu delillerle ispat ettiğimize göre, bu kimsenin, şefaatin kapsamına girmesi gerekir...

c) Âyetteki, *"O halde tevbe edenleri, ... bağışla"* cümlesidir. Bu ifade, tevbe edenler için, mağfiret talebinde bulunmayı anlatan bir sözdür. Binâenaleyh, bu ifade ile, tevbe ettikten sonra, büyük günah sahibinin cezasının düşürülmesinin kastedilmiş olması caiz değildir. Çünkü bu, hasmımıza (**Mu'tezile**'ye) göre, Allah'a zaten vaciptir. Yapılması vacip olan şeyin ise, dua ile talep edilmesi kabîh olur.

Yine bu ifade ile, küçük günahların cezasının düşürülmesinin kastedilmiş olması da caiz değildir. Çünkü bu da, (**Mu'tezile**'ye göre), Allah'a vaciptir. Binâenaleyh, bunun da duâ ile istenmesi makul ve yerinde olmaz. Bununla, hak edilen mükâfatın üzerine ilâve bir mükâfatın verilmesini istemenin kastedilmesi de caiz değildir. Çünkü buna, "mağfiret" adı verilmez.. Böylece, *"O halde tevbe edenleri... bağışla"* ifadesinin ancak, kişinin tevbe etmeden önce, büyük günahının cezasının düşürülmesi manasına hamledilebileceği sabit olmuş olur. Arada bir farkın bulunmadığı hususunda bir icmâ bulunduğu için, bu, melekler hakkında söz konusu olunca, peygamberler hakkında da söz konusu olur...

Ka'bî'nin bu konudaki istidlâline, yani o meleklerin tevbe edenler için mağfiret talebinde bulunduklarını söylemesine gelince biz diyoruz ki: Bununla, küfürden tevbe edenlerin ve böylece de iman yoluna tâbi olanların kastedilmiş olması gerekir. **Ka'bî**'nin, "Fıskta ısrarlı olan ve küfürden dönen kimseler, "Tevbe edici ve Allah yoluna uymuş olan" diye nitelendirilmez" şeklindeki sözüne gelince, biz diyoruz ki, biz senin bu sözünü kabul

edemeyiz, tam aksine, "O, küfürden tevbe etti, din ve şeriat hususunda Allah'ın yoluna tâbi oldu" denilir.. Onun, küfürden tevbe ettiği, "tâib olduğu" sâbit olduğuna göre, (mutlak sûrette), tâib olduğu sâbit olur. Baksana, bir kimsenin, "döven" veya "gülen" diye vasfedilebilmesinde, o kimseden tek bir defâ, dövmenin ya da gülmenin sudûr etmesi yeterlidir. Ve bu iş, o kimseden, bütün dövmek veya gülmek çeşitlerinin sâdır olmasını gerektirmez. İşte burada da böyledir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Meleklerin İnsanlardan Özür Dilemesi**

Ehl-i tahkîk şöyle der: İnsanlar için meleklerden sâdır olan bu şefaat, o meleklerden daha önce sâdır olmuş olan o zelleden bir af dilemenin yerine geçer. Bu böyledir, çünkü onlar, insanın yaratılmak istediği o ilk anda, *"... orada kanlar dökecek kimse mi yaratacaksın?"* (Bakara, 30) demişlerdi. Binâenaleyh, işte onlardan, başlangıçta böyle bir söz sudûr edince, bu sözlerini neticede, *"O halde tevbe edenleri, senin yoluna uyup gidenleri bağışla.."* diyerek telafi etmişlerdir. Ki bu âdeta, kazara bir başkasına eziyette bulunan bir kimseye yakışanın, verdiği bu sıkıntıyı, ona herhangi bir hususta iyilik yapmak suretiyle onarıp sarması ve telafi etmesi olduğuna, âdeta tikkat çeker gibidir.

Rahmet ve İlmin İhatası

Bil ki Cenâb-ı Hak o meleklerin tevbe edenlere mağfiret talebinde bulunduklarını nakledince, bu af dilemenin keyfiyetini de beyan ederek, o meleklerin, رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا *"Ey Rabbimiz, senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır"* dediklerini nakletmiştir ki bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Rab İsmi ile Dua**

Genelde duâ, **Rabbenâ** lafzıyla yapılmaktadır. Bunun delili şudur: Bu âyetin de gösterdiği gibi, melekler duâ ederken, **Rabbenâ** demişlerdir. **Âdem** (a.s), *"Ey Rabbimiz, biz nefsimize zulmettik.. "* (A'raf, 23); **Nûh** (a.s), *"Ya Rabbî, ben bilgimin olmadığı şeyi senden istemekten sana sığınırım.."* (Hûd, 47); *"Ya Rabbî, ben kavmimi gece gündüz, hakka davet ettim"* (Nûh, 5) ve *"Ya Rabbî, beni, anamı babamı... bağışla"* (Nûh, 28); **İbrahim** (a.s), *"Ey Rabbim, bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster.."* (Bakara, 260); *"Ya Rabbî, hesabın görüleceği gün beni, ana ve babamı ve bütün iman edenleri bağışla.."* (İbrahim, 41) ve *"Ey Rabbimiz, ikimizi de sana teslimiyette sabit kıl.."* (Bakara, 128); **Yusuf** (a.s), *"Ya Rab, sen bana mülk verdin.."* (Yusuf, 101); **Musa**

(a.s), *"Rabbim, bana göster, (ne olur) seni göreyim.."* (A'râf, 143) ve "tokatlama hadisesiyle ilgili olarak, *"Rabbim, ben cidden kendime yazık ettim. Artık beni bağışla." Bunun üzerine, (Allah) onu bağışladı. Çünkü O, çok affedici, çok merhametli olanın ta kendisidir. Rabbim, bana in'âm ettiğin şeyler hakkı için, artık suçlulara asla arka olmayacağım"* (Kasas, 16-17) demişlerdir.

Cenâb-ı Hak, **Hz. Dâvûd** (a.s)'un, *"Rabbine istiğfar edip, rukûya kapandığını"* (Sâd, 24); **Hz. Süleyman** (a.s)'ın, *"Ya Rabbî bana mülk ver"* (Sâd, 35) dediğini; **Hz. Zekeriyyâ** (a.s)'nın, *"Rabbisine gizlice tazarrûda bulunduğunu"* (Meryem, 3); **Hz. İsâ** (a.s)'nın *"Ey Rabbimiz, üzerimize gökten bir sofra indir"* (Maide, 114) diye duâ ettiğini; **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in de *"Rabbim, şeytanların dürtüştürmelerinden sana sığınırım"* (Mü'minûn, 97) demekle emrolunduğunu ve mü'minlerin, *"Ey Rabbimiz, sen bunları boşuna yaratmadın..."* (Âl-i İmrân, 191-194) diyerek, beş kere *"Ey Rabbimiz"* dediklerini, yine mü'minlerin, *"Ey Rabbimiz, gufrânını (dileriz). Dönüşümüz sanadır"* (Bakara, 283) deyip, peşi sıra gelen âyette de, *"Ya Rabbi"* nidasını tekrar ettiklerini nakletmiştir. Böylece, anlattıklarımızla, duaların en hoş olanının, kulun Rabbisine, *"Ya Rabbî"* diye nidâ etmesi olduğu anlaşılır.

Duada Neden Rab İsmi Zikredilir?

Bu hususta şöyle bir problem var: "Allah" ismi, Rab isminden daha önemli ve manalıdır. Öyle ise niçin, duâ ederken özellikle "Rab" ismi kullanılmıştır?

Cevap: Kul, sanki bu isimle dua ederek, şöyle demek istemiştir: "Ben, sırf bir yokluk ve hiçlik içinde idim. Sen beni varlık âlemine çıkarıp, terbiye ettin, büyüttün. Binâenaleyh beni, bir göz açıp kapama süresi kadar (bir an) bile, ihsan, lütuf ve terbiyenden boş bırakmaman için, beni terbiye edişini (Rabbim olup, beni yokluktan varlığa çıkarışını) sana şefaatçi-aracı kılıyorum."

İKİNCİ MESELE: **Dua Âdabı**

Duada sünnet olan, duaya önce Allah'ı överek başlamaktır. Bunun peşi sıra da dua etmektir (yani isteği bildirmektir). Bunun böyle olmasının delili bu âyettir. Çünkü melekler, duaya ve mü'minler için mağfiret talebinde bulunmaya yönelince, işe Allah'ı övmekle başlamışlar ve *"Ey Rabbimiz, senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır"* demişlerdir. **Hz. İbrahim** (a.s) de dua etmek istediğinde işe önce, Allah'a medh u senâ ile başlayıp, *"Beni yaratıp, bana hidâyet eden, beni yedirip içiren; hastalandığımda bana şifa*

veren, beni öldürüp dirilten, din gününde hatalarımı bağışlamasını umduğum (zat O'dur)" (Şuara, 78-82) demiştir. Bütün bunlar, Allah'a birer övgüdür. Bunun peşi sıra duasında bulunarak, *"Ya Rabbî, bana bir hüküm (ve hikmet) bağışla, beni sâlih kullarına kat"* (Şuârâ, 83) demiştir.

Bil ki akıl da bu sıranın gözetilmesi gerektiğine delalet eder. Çünkü Allah'ı övüp, O'na saygı göstermek ruh cevheri için, tıpkı bakır için en tesirli olan **iksir-i a'zam** gibidir. Bir damla iksir bakır âlemine düştüğünde, hepsinin altına dönüşmesi gibi[34], Allah'ın celâlinin bilgisi iksirinden bir damla (bir zerre), insanın ruhuna düştüğünde, o bakırın kızıllığında, kutsiyyetin saflığına, temizlik âleminin bekasına geçmiş olur. Böylece insanın ruh cevherinde, marifetullah nurunun ışıldamasıyla bu ruh, daha seçkin hale gelip, daha aydın olur. Ruh ne zaman böyle olsa, kuvveti ilerler, tesiri artar. Böylece de dua ile istenen şeyin meydana gelişi, o nispette kuvvet kazanır ve mükemmel olarak meydana gelir. Cenâb-ı Hakk'ı, duanın başlangıcında medh ü senâ etmenin sebebi işte budur.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Bu Duada Allah'ın Vasıfları**

Bil ki melekler, Allahu Teâlâ'yı burada şu üç sıfatla nitelemişlerdir:

1) Rubûbiyyet,

2) Rahmet,

3) İlim... Rubûbiyyet, O'nun yoktan var etmesine ve yaratmasına bir işarettir. Burada şöyle bir başka incelik var: Meleklerin, "Ey Rabbimiz (Rabbenâ)" demeleri, O'nun terbiye edişine bir işarettir. Terbiye ise, bir şeyi en mükemmel hal ve en güzel bir sıfat üzere getirip bırakmak demektir. Bu da mümkinât (varlıklar) âleminin, yoktan var edilirken, Hak Teâlâ'nın var etmesine ve yaratmasına muhtaç olduğu gibi, bu mümkinât âleminin, devâm etmesi için de, yine Allah'ın onu devam ettirmesine muhtaç olduğuna delâlet eder. Rahmet sıfatı da, Allah'ın rahmet ve ihsanı ve hayır tarafının, zarar (gazap) tarafına baskın çıktığına ve Allah'ın mahlûkatı, zarar vermek ve onların kötü olmaları için değil, onlara merhamet etmek ve hayırlı olmaları için yarattığına bir işarettir.

Rahmete Mazhar Olmayanlar Yok mu?

Eğer, "Âyetteki, *"Ey Rabbimiz, senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır"* ifadesi ile ilgili şöyle bir soru sorulabilir: Allah'ın ilmi her şeyi

34 Bu ifade bazı eski kimyacılar arasında yaygın olan bir idealin doğru telakki edilmesini nazar-ı itibara alan bir mecazdır. Yoksa, mufessirin bunu doğru kabul ettiği manasına gelmez (Ç.).

kuşatmıştır. Rahmet-i ilâhiyye ise, her şeye ulaşmamıştır. Çünkü zarara uğramış kimseler ve şeyler, zarara düştüklerinde bu zarar onlar için bir rahmet olmaz. Bu soru *"Rahmetim her şeyi kuşatmıştır"* (A'râf, 156) âyeti için de geçerlidir?.." denilirse, biz deriz ki: Her varlık, Allah'ın rahmetinden hissesini almış, ona nail olmuştur. Çünkü varlık, ya vâcibü'l-vücûddur (zorunlu varlık), ya mümkinü'l-vücûd (varlığı zorunlu olmayan)dır. Vâcibü'l-vücûd olan, sadece Allahu Teâlâ'dır. Mümkinu'l-vücûd varlıkların varlığı ise, Allahu Teâlâ'dandır ve Allah'ın var etmesiyledir ki işte bu var etme bir rahmettir. Böylece Allah'ın dışındaki her varlığın, Allah'ın rahmetinden bir hisse ve nasip aldığı sâbit olur. Bundan dolayı melekler, böyle duâ etmişlerdir.

Âyette şöyle bir incelik daha vardır: Melekler rahmet sıfatını, ilim sıfatından önce getirerek, böyle demişlerdir. Çünkü onların maksatları ilâhî rahmetin herkese gitmesini istemek ve insanların günahlarını silmesini Allah'tan dilemektir. O halde zatı gereği matlup olan rahmettir, ikinci derecede matlup olan da, Cenâb-ı Hakk'ın insanlarla ilgili olarak bildiklerini bağışlamasıdır. Esas matlup olan, ikinci derecede matlup olandan önce gelir. Baksana, sıhhatin devamını sağlamak, esas olarak matlup olup, hastalığı gidermek ikinci dereceyi işgal ettiği için, ilim adamları "tıbb"ı tarif ederken, "sıhhatin korunmasının, hastalıkların tedavisinden önce geldiğini ifade ederek, "Tıbb, mevcut sıhhati korumak ve kaybolan sıhhati tekrar sağlamak için, insan bedeninin hallerine hangi şeylerin uygun, hangi şeylerin sıhhate zararlı olduğu, kendisi sayesinde bilinen bir ilimdir" demişlerdir. İşte meleklerin bu duasında da öncelikle matlup olan rahmettir. Allahu Teâlâ'nın, işledikleri çeşitli günahlardan bildiklerini affetmesi ise, mükemmel manada rahmetin tahakkuku ancak, Allah'ın günahları bağışlamasıyla olacağı için, ikinci derecede matluptur. İşte bu sebepten ötürü, rahmet-i ilâhiyyeye, ilminden önce yer verilmiştir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Hayır ve Şerrin Mahiyeti**

Bu âyet, yaratma ve var etme ile ilgili birinci kıssadan maksadın, ancak merhamet, lütuf, kerem ve cûd olduğuna delâlet etmektedir. Yakînî deliller de, hayır ve şer saadet ve şekavet gibi, varlık âlemine giren her şeyin Allah'ın takdiri ve kazası ile olduğuna delâlet etmektedir. Bu iki temel unsurun arasını birleştirmek, son derece güçtür. İşte bu noktada ehl-i hikmet şöyle demişlerdir: Hayır, Allah'ın rızası olarak irade ettiği şey, şer ise, razı olmayarak irade ettiği şeydir. Hayır, zatı gereği (hayır olduğu için)

yaratılmıştır. Şer ise, ârızî sebeplerden ötürü yaratılmıştır" demişlerdir. Burada büyük derinlik vardır.

***BEŞİNCİ MESELE:* Allah Bütün Malumatı Bilir**

Âyetteki, *"Rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır"* ifadesi, Hak Teâlâ'nın sınırsız külliyât ve cüz'iyyata dair, her türlü malumatı bildiğine delâlet eder. Hem eğer O böyle olmasaydı, O'na yalvarıp yakarmanın faydası olmazdı. Çünkü bazı şeylerin O'nun ilmi dışında kaldığını farz edersek, o zaman, dua eden kimse, Allahu Teâlâ'nın, kendisine duasından haberdar olduğunu bilemez. Bu durumda da yaptığı duanın bir manası kalmaz.

Bil ki Allahu Teâlâ, meleklerin Allah'a nasıl medh ü senâda bulunduklarını nakledince, bunun peşi sıra nasıl duâ ettiklerini de nakletmiş ve şöyle dediklerini nakletmiştir: فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ *"O halde tevbe edenleri, senin yoluna uyup gidenleri bağışla. Onları cehennem azabından koru."* Bil ki melekler bu duaları ile, Allah'tan, mü'minler için çok şey istemiş olmaktadırlar. Birinci istekleri, ilahî mağfiret olup, bunun izahı, âyetin tefsirinde yukarıda geçti. Eğer, "Gufran (af), azabı düşürmek (silmek)tir. Buna göre, meleklerin *"Onları bağışla"* demeleri ile, *"Onları cehennem azabından koru"* demeleri arasında bir mana farkı yoktur?" denilirse, biz deriz ki: Mağfiret kelimesinin, Cehennem azabının affedilmesi manasına delâleti, rumuz ve işaret yoluyla (dolaylı olarak) anlaşılan bir şeydir. Binâenaleyh melekler mağfiret duasını böyle dolaylı olarak yapınca, bunu iyice te'kid etmek için, peşi sıra, bu isteklerini açıkça da belirtmişlerdir.

Affın Ardından İhsan

Bil ki melekler, Allah'tan, mü'minlerin azabını affetmesini talep edince, bunun peşinden, onlara mükâfat vermesini de niyaz etmek üzere رَبَّنَا وَأَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ *"Ey Rabbimiz, onları, kendilerine va'dettiğin Adn cennetlerine sok"* demişlerdir. Eğer, "Siz (Ehl-i sünnet), şefaatin günahkârlar için olacağını iddia ediyorsunuz. Bu âyet ise, görüşünüzün yanlışlığını ortaya koymaktadır. Çünkü Allahu Teâlâ günahkârları Adn cennetlerine sokacağı vaadinde bulunmamıştır?" denilirse, biz deriz ki: Biz, Cenâb-ı Hakk'ın günahkârlara bu vaad de bulunmadığı görüşünü kabul etmiyoruz. Çünkü Kur'ân'daki pek çok delilin, Allahu Teâlâ'nın, **"Lâ illâhe illallah, Muhammedü'r-Resûlüllah"** diyen herkesi, cehennemde ebedî bırakmayacağına delâlet ettiğini anlatmıştık. Öyle ise Cenâb-ı Hak, bunları cehennemden

çıkarınca, cennetine sokar. İşte bundan dolayı bu, ya cehenneme hiç sokmadan, yahut da oradan çıkardıktan sonra Allah'ın, günahkârları Adn cennetlerine sokacağı hususunda bir vaadi olmuş olur.

Melekler, وَمَنْ صَلَحَ مِنْ اٰبَائِهِمْ وَاَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيّٰتِهِمْ *"Onların atalarından, zevcelerinden, nesillerinden sâlih olanları da..."* yani, "Onlarla birlikte cennete bu üç grubu da; atalarından, eşlerinden ve çocuklarından sâlih olanları da sok" demişlerdir. Bu böyledir, çünkü insanın yaşadığı ve sevinç duyduğu yerde, çoluk-çocuğu ve hısım-akrabası da bulunursa, sevinci, daha ileri ve çok olur. **Ferrâ** ve **Zeccâc,** "مَنْ صَلَحَ" ifadesindeki "**men**" edatının, iki yerden ötürü mahallen mansub olabileceğini, istersen bunu, "اَدْخِلْهُمْ"daki zamire, istersen, "وَعَدْتَهُمْ"deki zamire atfedebileceğini söylemişlerdir. "Sâlih olanlar" ifadesi ile, "mü'min olanlar" manası kastedilmiştir.

İzzet ve Hikmet Dengesi

Daha sonra melekler, اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ *"Azîz ve gâlip olan şüphesiz ki sensin sen.."* demişlerdir. Melekler, dualarında, özellikle bu iki vasf-ı ilâhiye yer vermişlerdir. Çünkü Allah, azîz değil de, mağlup ve güçsüz olsaydı, O'ndan talep edilen şey, meydana gelmezdi. Eğer hakîm olmasaydı, istenilen şey, hikmet ve maslahata uygun olarak meydana gelmezdi.

Melekler sonra, وَقِهِمُ السَّيِّاٰتِ *"Bir de onları her türlü fenalıklardan koru..."* demişlerdir. Bazıları bunun manasının, "Onları, o fena (amellerinin) azabından koru" şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

İmdi eğer, "Mananın böyle olması halinde bu ifade ile, biraz önce geçen, *"Onları cehennem azabından koru"* ifadesi arasında manaca bir fark yoktur. Bu durumda da faydasız bir tekrar olmuş olur ki bu doğru değildir?" denilirse, biz deriz ki: Aksine bu iki cümle arasında, şu iki bakımdan fark bulunmaktadır:

a) Meleklerin, *"Onları cehennem azabından koru"* şeklindeki sözlerinin, mü'minlerin asılları (ana-babaları) için; *"Onları her türlü fenalıklardan koru"* şeklindeki sözlerinin de, furûları (çoluk-çocukları) için yapılmış bir duası olması..

b) *"Onları cehennem azabından koru"* cümlesinin, cehennemin izâlesine (uzaklaştırılması) ile ilgili; *"Onları her türlü fenalıklardan koru"* cümlesinin de cehennemin, kıyamet durağının, hesabın ve sualin bütün azap ve işkencelerini içine alan bir ifade olması...

Bu ifadeyle ilgili bir diğer tefsir de şöyledir: Melekler, *"Onları cehennem azabından koru"* diyerek, onlardan cehennem azabının giderilmesini; *"Onları kendilerine va'dettiğin Adn cennetlerine sok"* diyerek de, onlara cennet mükâfatlarının ulaştırılmasını istemişler, bundan sonra da Hak Teâlâ'nın onları dünyada bozuk inanç ve fena amellerden korumasını istemişlerdir. İşte, *"Onları her türlü fenalıktan koru"* ifadesiyle kastedilen budur. Daha sonra onlar "وَمَنْ تَقِ السَّيِّاٰتِ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمْتَهٗ" yani, "Kimi, dünyada, kötülüklerden ve fenalıklardan koruduysan, hiç şüphe yok ki kıyamet günü ona rahmet etmiş oldun" demişlerdir. Daha sonra da, وَذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ *"Bu en büyük kurtuluş ve saadetin tâ kendisidir."* Çünkü onlar, birtakım sonlu amellerle, sonsuz nimetleri; önemsiz birtakım işler sayesinde, yüceliğinin künhünü akılların ulaşamadığı bir mülkü elde etmişlerdi.." demişlerdir.

Allah'ın Şirke Buğzu

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنَادَوْنَ لَمَقْتُ اللّٰهِ اَكْبَرُ مِنْ مَقْتِكُمْ اَنْفُسَكُمْ اِذْ تُدْعَوْنَ اِلَى الْاِيمَانِ فَتَكْفُرُونَ ﴿١٠﴾ قَالُوا رَبَّنَآ اَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَاَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ اِلٰى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ ﴿١١﴾ ذٰلِكُمْ بِاَنَّهٗٓ اِذَا دُعِىَ اللّٰهُ وَحْدَهٗ كَفَرْتُمْ ۚ وَاِنْ يُشْرَكْ بِهٖ تُؤْمِنُوا ۚ فَالْحُكْمُ لِلّٰهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ ﴿١٢﴾

"İnkâr edenlere (melekler tarafından) nidâ edilir: Allah'ın buğzu, sizin kendinize olan buğzunuzdan elbette daha büyüktür. Çünkü siz, dünyada imana davet olunuyordunuz ama küfürde ısrar ediyordunuz. Onlar dediler ki: "Ey Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün, iki defa da dirilttin. İşte günahlarımızı bilip itiraf ettik. Buradan çıkmaya bir yol var mı?" Bunun sebebi şudur: Allah'a tek olarak dua edildiği zaman siz inkâr ettiniz. Ona şirk koşulduğunda ise bunu kabul ediyordunuz. Artık hüküm yüce ve büyük olan Allah'ındır" (Mü'min, 10-12).

Bil ki Allahu Teâlâ, âyetlerine karşı mücadele eden kâfirlerin, yani *"Allah'ın âyetleri hakkında inkâr edenlerden başkası mücâdele etmez"* (Mü'min, 4) âyetinde bahsettiği kimselerin hallerini anlatmaya yeniden başlayınca,

bunların, kıyamet günü günahlarını ve başlarına gelen o azabı hak ettiklerini itiraf ettiklerini, yapamadıkları şeyleri telafi etmek için yeniden dünyaya dönmeyi talep ettiklerini beyân ederek, *"İnkâr edenlere (melekler tarafından) nidâ edilir.."* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyette hem bir hazif, hem de bir takdim-tehir söz konusudur. Âyetteki hazfe gelince, aslında kelâmın takdiri, "Allah'ın size olan buğzu..." şeklindedir. Takdim ve tehir de, "Allah'ın, imana çağırılıp inkâr ettiğiniz zaman, size olan buğzu, sizin kendinize (birbirinize) olan buğzunuzdan elbette daha büyüktür" şeklindedir. Kâfirlerin, kendilerine buğzetmelerinin ne demek olduğu hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

a) Onlar, kıyameti, cenneti ve cehennemi bizzat gördüklerinde, dünyada iken böyle şeyleri ısrarla yalanlamış oldukları için kendi kendilerine buğzettiler, kızdılar.

b) "Tâbî olan insanlar, kendilerini dünyada iken inkâra çağıran ve sevk eden başkanlarına, reislerine alabildiğine kızdılar, onlar da tâbîlerine alabildiğine kızdılar" demek olup, Cenâb-ı Hak, bunların birbirlerine olan buğz ve öfkelerini, "kendilerine olan buğzu" diye ifade etmiştir. Bu tıpkı, *"Kendinizi öldürünüz"* (Bakara, 54) âyetinde olduğu gibidir. Bu âyette de, "Birbirinizi öldürünüz" manası kastedilmiştir.

c) **Muhammed b. Ka'b el-Kurazî** şöyle demiştir: "**İblis** cehennemliklere, cehennemde iken, *"Benim sizin üzerinizde hiçbir hükmüm ve nüfuzum yoktu. Ben sadece sizi çağırdım, siz de bana icâbet ettiniz. O halde suçu bana yüklemeyin. Kendinizi kınayın"* (İbrahim, 22) diye seslendiğinde, işte bu esnada onlar kendi kendilerine kızmışlardır.

Bil ki onların kendi kendilerine buğzlarının kıyamet günü olacağında münakaşa yoktur. Ama Allah'ın onlara buğzu ile ilgili olarak şu iki izah yapılır:

1) Bu da âhirette olacaktır. Buna göre mana, "Allah'ın âhirette size olan buğzu, sizin yine âhirette kendinize olan buğzunuzdan daha şiddetlidir" şeklindedir.

2) Ekseri âlimlerin görüşüne göre ifadenin manası, "İmana çağrıldığınız halde inkâr ettiğinizde, dünyada Allah'ın size olan gazabı, sizin şu anda (âhirette) kendinize olan buğzunuzdan daha büyüktür" şeklindedir.

Nida, Makt Lafızları

Âyette geçen lafızların tefsiri hususunda şu izahlar yapılır.

1) Onlara nida edip bu sözü söyleyen, cehennemin bekçisi olan meleklerdir.

2) "**Makt**" buğzun en şiddetlisidir. Aslında bu Allah hakkında düşünülemez. Binâenaleyh bunun manası, Cenâb-ı Hakk'ın bu işten hiç hoşlanmaması ve bunu yasaklamasıdır.

3) **Ferrâ,** "يُنَادَوْنَ لَمَقْتُ اللّٰهِ" ifadesi, "Onlara, "Allah'ın buğzu en büyüktür" diye nidâ olundu" manasınadır. Arapçada, نَادَيْتُ اِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ ve نَادَيْتُ اِنَّ زَيْدًا لَقَائِمٌ "Zeyd ayakta diye nidâ ettim" denilir" demiştir.

4) "اِذْ تُدْعَوْنَ اِلَى الْاِيمَانِ" ifadesinde bir hazif olup, takdiri, "Allah'ın, imana çağrılıp inkâr ettiğinizde size olan buğzu, sizin şu anda kendinize olan buğzunuzdan daha büyüktür" şeklindedir.

Cehennemden Dünyaya Dönme İstekleri

Daha sonra Hak Teâlâ, o kâfirlere böyle hitap olunduğunda onların, رَبَّنَا اَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَاَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ... *"Ey Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün, iki defa da dirilttin"* dediklerini haber vermiştir. Bu, "Onlar dünyada iken yaptıkları o şeylerin yanlış olduğunu anlayınca, dünyaya döndürülüp sâlih ameller yapmaları için, yeniden dünyaya gönderilmelerini isterler" demektir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Kabir Azabı**

Âlimlerin çoğu, kabir azabının varlığı hususunda bu âyeti delil getirmiştir. Bunun izahı şöyledir: O kâfirler, *"Ey Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün.."* diyerek, iki defa öldürüldüklerini kabul etmişlerdir. Binâenaleyh bu iki ölümden birisi, dünyada görülen ölümdür. Bu sebeple, dünya ölümünün peşinden olacak ölümün ikincisi olabilmesi için, mutlaka kabirde yeni bir hayatın olduğunu kabul etmek gerekir. İşte bu, kabirde bir hayatın bulunduğuna delâlet eder.

Dört Soru

Birinci soru: Birçok müfessir eğer "Birinci ölüm, insanın nutfe (meni) ve alaka (rahimde tutunmuş bir parça) olması haline; ikinci ölüm de dünyadaki haline işarettir. Binâenaleyh durumun böyle olması niçin düşünülmesin? Durumun, bahsettiğimiz gibi olduğunun delili, *"Siz ölüler iken sizi diriltip, sonra sizi öldürdüğü halde, Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz?"* (Bakara,

28) âyetidir. Buradaki, *"Siz ölüler iken"* ifadesiyle, insanın bir nutfe ve alaka olmaları durumu kastedilmiştir. Velhasıl öldürme iki manaya kullanılır:

a) Bir şeyi ölü olarak var etmek.

b) Bir şeyi canlı iken, ölü hale getirmek... Bu tıpkı, وَسَّعَ الْخَيَاطُ ثَوْبِي "Terzi elbisemi geniş tuttu" demen gibidir. Bu söz hem terzinin o elbiseyi geniş diktiği manasına, hem de dar iken genişletmesi manasına gelir. Binâenaleyh bu âyetteki öldürme ile, Allah'ın insanı ölü olarak yaratması niçin kastedilmiş olmasın? Bu durumda da bununla, "O diri iken onu öldürdü" manası kastedilmemiş olur."

İkinci soru: Bu, kâfirlerin söylediği bir sözdür. Dolayısıyla bir hüccet olmaz.

Üçüncü soru: Âyet, kabirde bir hayatın bulunamayacağını gösterir. Bunu şöyle izah ederiz: Eğer kabirde bir hayat bulunsaydı, o zaman, birincisi dünyada, ikincisi kabirde, üçüncüsü de kıyamette olmak üzere üç hayat olurdu. Halbuki bu âyette iki hayattan bahsedilmektedir. Dolayısıyla bunlardan birisi dünyadaki hayattır, ikincisi de kıyametteki hayattır. Bu ikisi arasındaki ölüm de, dünyadaki ölümdür.

Dördüncü soru: Bu âyet eğer kabirde bir hayatın olduğuna delâlet edecek olsa bile, ortada kabirde hayatın olmadığına delâlet eden deliller de vardır. Bunlar naklî ve aklî delillerdir. Naklî deliller şunlardır:

a) Cenâb-ı Hak, *"Âhiret azabından korkarak, Rabbinin rahmetini umarak gecenin saatlerinde secdeye kapanır, kıyamda durur bir halde tâat ve ibadet eden kimse (hiç böyle olmayan gibi olur mu?)"* (Zümer, 9) âyetinde sadece âhiretten sakınmadan bahsetmiştir. Eğer kabirde de bir hayat olsaydı, o zaman ondan da sakındırma söz konusu olurdu. Durum böyle olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hak bundan da bahsederdi. Bundan söz etmediğine göre, bunun mevcut olmadığını anlarız.

b) Allahu Teâlâ, Sâffât Sûresi'nde, hakka ermiş mü'minlerin cennete girdikten sonra, *"Biz ilk ölümümüzden başka bir daha ölmeyecek değil miymişiz?"* (Sâffât, 58-59) dediklerini nakletmiştir. Cennetliklerin sözlerinin doğru olacağında şüphe yoktur. Binâenaleyh eğer onlar için kabirde bir hayat söz konusu olsaydı, iki kez ölmüş olurlardı. Bu durum ise, cennetliklerin söylediklerine ters düşerdi." Bu soruları soran kimseler, bu âyetle yapılan istidlâlin, muhaliflerin delil getirdiği âyetlerle yapılan istidlâlden daha kuvvetli olduğunu söyleyerek "Çünkü bizim delil getirdiğimiz bu

âyet, cennete girmiş mü'minlerin sözünü nakletmektedir. Sizin delil getirdiğiniz âyet ise, cehenneme girmiş kâfirlerin sözünün nakledildiği bir âyettir" demişlerdir.

Bu hususta aklî deliller de şunlardır:

1) Yırtıcı hayvanlarca parçalanıp yenen bir insan, (bu ölümünden sonra kabir dirilişiyle diriltilse), ya o hayvanların midesinde bütün cüzleriyle diriltilecekler, yahut da orada bulunan parçalarıyla diriltilecekler. Birinci ihtimal olamaz. Çünkü duyularımız ve müşahedelerimiz, bu kimsenin bütünü ile orada olmadığını bilmektedir. İkinci ihtimal de olamaz. Çünkü yırtıcı hayvanlar onu yediğinde, parçaları eğer diriltilecek olsa, o zaman bu canlılık, ya o hayvanın midesinde, yahut bağırsaklarında olacaktır. Bu da son derece uzak bir ihtimaldir.

2) Biz, ölen kimseyi eğer herkesin görebileceği şekilde meydanda bıraksak, herkes onun ölü olarak kalmaya devam ettiğini görecektir. Bu haline rağmen, diriltilmiş olduğunu söyleyecek olsak, bu, duyu organlarımız hakkında bir şüpheye düşürme ve safsataya düşme olurdu.

Birinci soruya cevap: Bunlara şöyle cevap verilir: Onların "İlk ölümle, insanın nutfe ve alaka iken bulunduğu cansız durumun kastedilmiş olması niçin düşünülmesin?" şeklindeki görüşlerine karşı diyoruz ki: Bu caiz değildir. Çünkü âyette bahsedilen, Allah'ın onları öldürmesidir. Öldürmenin olabilmesi için, bundan önce bir hayatın olması şarttır. Eğer ölüm bundan önce bulunacak olsaydı, o zaman buna bir öldürme denmesi imkânsız olurdu. Aksi halde zaten olanı yeniden oldurmak gerekirdi. Bu imkânsızdır. Cenâb-ı Hakk'ın âyetteki bu ifadesi, *"Siz ölüler iken sizi diriltti̇ği halde ... Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz?"* (Bakara, 28) âyetinden farklıdır. Çünkü bu âyette, onların ölüler olduğundan bahsedilmiştir. Burada, Allah'ın onları öldürdüğü ifadesi yoktur. Ama tefsir ettiğimiz âyet böyle değildir. Çünkü bu âyet, Allahu Teâlâ'nın onları iki kez öldürdüğüne delâlet etmektedir. Biz biraz önce, "öldürme" işinin olabilmesi için, bundan önce bir hayatın bulunmasının şart olduğunu söylemiştik. Böylece bu iki durum arasındaki fark ortaya çıkar.

İkinci soruya cevap: Karşı tarafın, "Âyette nakledilen bu söz, kâfirlere aittir. Dolayısıyla delil olmaz" şeklindeki görüşlerine karşı deriz ki: Onlar böyle deyince, Cenâb-ı Hak onları yalanlanmamıştır. Çünkü onlar, eğer yalan söylemiş olsalardı, Allah, onların yalan söylediklerini belirtirdi. Nitekim

onlar, *"Ey Rabbimiz, biz (dünyada iken) müşrik değildik"* (En'âm, 23) dediklerinde, Cenâb-ı Hak yalan söylediklerini belirterek, *"Bak, nasıl da yalan söylüyorlar!"* (En'âm, 24) buyurmuştur.

Üçüncü soruya cevap: Karşı tarafın, "Âyetin zahiri, kabirde bir hayatın bulunmadığını gösterir. Çünkü eğer kabirde de bir hayat olsaydı, hayatların sayısı iki değil üç olurdu" şeklindeki sözlerine karşı da şu birkaç açıdan cevap veririz:

1) Onların maksatları, belâ ve sıkıntı vakitlerini denkleştirmedir. Belâ ve sıkıntı vakitleri dörttür: İlk ölüm, kabir hayatı, ikinci ölüm ve kıyamet hayatı... İşte bu dört şey, belâ ve sıkıntı vaktidir. Dünya hayatı, belâ ve sıkıntı vakitlerinden değildir. İşte bundan ötürü, kâfirler buna yer vermemişlerdir.

2) Belki de onlar, sadece iki hayattan, yani dünya hayatı ile kıyamet hayatından bahsetmişlerdir. Kabir hayatını ise, varlığının ve müddetinin kısalığından ötürü söz konusu etmemişlerdir.

3) Belki de onlar kabirlerde diriltildiklerinde, artık ölmeyip, diri olarak kalacaklar. Bu diri olarak kalma işi, ya bir saadet içinde, yahut da şekâvet (azap) içinde sürüp gidecek ve peşi sıra kıyamet hayatı gelecek ve bunlar, *Allah'ın dilediklerî müstesna, sûr'a üflendiğinde, göktekiler ve yerdekiler düşüp ölecek"* (Zümer, 68) âyetinde istisnâ edilenlerden olacaklar.

4) Eğer kabirde bir dirilme (ve hesap) olmasaydı, ölüm, bir defa olmuş olurdu. Böylece de, ölümün iki defa olduğunu söylemek yalan olurdu. Bu ise Kur'ân'ın haber verdiği şeyin zıddına bir durum olurdu. Ama kabirde bir hayatın olduğunu kabul ettiğimizde, üç hayatın bulunduğunu kabul etmemiz gerekir. Bu âyette ise, hayatın iki defa oluşu belirtilmiştir. Üçüncü hayatın varlığına veya yokluğuna delâlet eden bir şey (Kur'ân'da) yoktur. Böylece kabir hayatının olmadığını söylemenin, âyetin lafzının delâlet ettiği mananın terk edilmesi demek olduğu sabit olur. Ama kabir hayatının olduğunu kabul etmek de âyetin lafzında ne varlığı ne de yokluğu konusunda, hiçbir ipucu olmadığı halde, âyetin lafzının delâlet ettiği şeye ilaveten bir şeyin kabulünü gerektirir. Binâenaleyh bu daha uygundur.

Dördüncü soruya cevap: a) Ama karşı tarafın, naklî delillere dair ileri sürdükleri birinci maddelerine gelince, biz diyoruz ki: Cenâb-ı Hakk'ın, *"âhiret (azabın)dan korkar..."* (Zümer, 9) ifadesi, "İster kabirde isterse kıyamette olsun, diğer bir hayattan sakınır, korkar..." manasındadır.

b) İkinci maddelerine mukabil vereceğimiz cevap da, "Biz, görüşümüzü, kabir azabı hakkında varid olan sahih hadislerle ispat ediyor ve bunu tercih ediyoruz.." şeklinde olur.

c, d) Karşı tarafın, aklen yapmış olduğu o iki izah da kabul edilemez. Çünkü, biz diyoruz ki insan, bu görünen heykelden ibaret olmayıp, tam aksine, bu bedene nüfuz etmiş olan nuranî bir cisimdir. Binâenaleyh, sizin ileri sürdüğünüz bu probleminiz, bu konuda geçerli değildir. Allah, en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE: **Hayat ve Ölüm Nevileri**

Bil ki, biz, kabirde bir hayatın olduğunu ispat ettiğimizde, bazıları hakkında dört çeşit, bazıları hakkında da üç çeşit bir hayat tahakkuk etmiş olur. Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, Bakara Sûresi'ndeki, *"Binlerce olduğu halde ölüm korkusuyla yurtlarından çıkanları görmedin mi? Allah onlara, "ölün!" dedi, sonunda kendilerini diriltti"* (Bakara, 243) ifadesidir. Binâenaleyh, bütün bunlar, hayat hakkında dört derecedir. İkisi dünyada, biri kabirde, dördüncüsü de kıyametteki hayattır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki "اِثْنَتَيْنِ" kelimeleri, mahzûf olan mef'ûl-i mutlakın sıfatı olup, kelamın takdiri, اِمَاتَتَيْنِ اثْنَتَيْنِ "Bizi iki kez öldürmekle öldürdün..." şeklindedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu kimselerin, فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا *"İşte günahlarımızı bilip itiraf ettik.."* dediklerini nakletmiştir, Buna göre şâyet, "فَاعْتَرَفْنَا" ifadesindeki fâ, bu iki kez öldürmenin ve diriltmenin, bu itirafın sebebi olduğunu, dolayısıyla da onların, işte bu sebebi beyan etmiş olmalarını iktizâ eder" denilirse biz deriz ki, o kâfirler, öldükten sonra dirilmeyi kabul etmiyorlardı. Binâenaleyh onlar, öldürüldükten sonra dirilmenin de iki kez olduğunu görüp müşahede edince, artık onlar için, öldükten sonra dirilmeyi ikrar etme hususunda herhangi bir özürleri (bahaneleri) kalmamıştır. İşte bu sebeple de hiç şüphesiz, bu kabul ediş, o diriltme ve o öldürmenin neticesi gibi kabul edilmiştir.

Çıkma Ümitlerinin Kalmaması

Daha sonra onlar, فَهَلْ اِلٰى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ *"Buradan çıkmaya bir yol var mı?"* demişlerdir ki bu, "Hızlı ya da yavaş olsun, herhangi bir çıkma türüne bir yol ve imkân var mıdır, yoksa, ümitsizlik mi vardır? Dolayısıyla da, herhangi bir çıkış ve ona götüren herhangi bir yol söz konusu değil

midir?" demek olup, bu, ümitsizliğe düşmüş ve ümidini kesmiş olan kimseler tarafından söylenecek olan bir sözdür.

Bil ki, bunun açık cevabı, "hayır" veya "evet" denilmesiydi. Ancak ne var ki, Cenâb-ı Hak bunu yapmadı da, tam aksine, onların çıkmalarının imkânsız olduğuna delâlet eden bir söz getirerek, ذٰلِكُمْ بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللّٰهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ وَإِنْ يُشْرَكْ بِهِ تُؤْمِنُوا *"Bunun sebebi şudur: Allah'a tek olarak dua edildiği zaman siz inkâr ettiniz. Ona şirk koşulduğunda ise kabul ediyordunuz.."* buyurmuştur ki bu, "Size diyorum; içine düştüğünüz bu şey, yani, asla bir çıkış yolu bulamamanız, ancak, Allah'ın birliğini kabul etmeyip, O'na koşulan ortakları tasdik etmeniz sebebiyledir. Binâenaleyh, فَالْحُكْمُ لِلّٰهِ *"Artık hüküm ... Allah'ındır."* Çünkü O, size, ebedî olan o azapla hükmetmiştir" demektir.

Âyetteki الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ *"yüce ve büyük.."* ifadesi, Allah'ın kibriya ve azâmeti ile, ikâbının, ancak bu şekilde olduğuna; delâlet eder. **Müşebbihe,** âyetteki "اَلْعَلِيِّ" ism-i şerifi ile, Allah'ın cihet itibariyle en yüksekte olduğuna; "اَلْكَبِيرِ" ism-i şerifi ile de, zatının ve cüssesinin büyük olduğuna istidlâl etmiştir ki, bütün bunlar batıldır. Çünkü biz, cisim oluş ve mekânda olmanın, Allah hakkında düşünülmesinin imkânsız olduğunu delillendirmiştik. Binâenaleyh, "الْعَلِيِّ كَبِيرِ" vasıfları sebebiyle Cenâb-ı Hakk'ın kudret ve ulûhiyyeti açısından yüceliği ve büyüklüğünün kastedilmiş olması gerekir.

Allah'a Yönelen Muhlisler

هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ آيَاتِهِ وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا وَمَا يَتَذَكَّرُ إِلَّا مَنْ يُنِيبُ ﴿١٣﴾ فَادْعُوا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ ﴿١٤﴾

"O, âyetlerini size göstermekte, sizin için gökten rızık indirmekte olandır. (Şirkten, tevbe ile imana) dönecek olan kimseden başkası, ibret alamaz. Haydi, (ey mü'minler) kâfirlerin hoşuna gitmese de, Allah'a, O'nun dininde ihlâs erbâbı olarak ibâdet edin.."
(Mü'min, 13-14).

Bil ki Allahu Teâlâ, müşrikler hakkında, böylesi ağır bir tehdidi gerektiren şeylerden bahsedince, bu yontulmuş taşların ve şekil verilmiş kütüklerin, ma'bûd olma konusunda, Allah'ın şerikleri kabul edilmelerinin

caiz olmayacağına bir delil olsun diye, bunun peşinden kudret ve hikmetin mükemmelliğine delâlet eden şeyi de getirerek هُوَ الَّذِى يُرِيكُمْ اٰيَاتِهِ *"O, âyetlerini size göstermekte.."* buyurmuştur. Bil ki, en mühim olan şey, dinlerin ve bedenlerin faydasına olan şeyi görüp gözetmektir. Binâenaleyh, Cenab-ı Hak, kulların dinlerinin faydasına olan şeyi, beyyinelerini ve âyetlerini açıklamak suretiyle; bedenlerinin faydasına olan şeyi de, rızıklarını gökten indirmek suretiyle görüp gözetmiştir. Dinlere göre, âyet ve delillerin konumu; bedenlere göre rızıkların konumu gibidir. O halde âyetler dinlerin hayatiyyeti; rızıklar da, bedenlerin hayatiyyeti için vazgeçilmezdir. Bu iki şey tahakkuk ettiği an, nimet verme işi, en mükemmel ve tam bir biçimde tahakkuk etmiş olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا يَتَذَكَّرُ اِلَّا مَنْ يُنِيبُ *"(Şirkten tevbe ile imana) dönecek olan kimseden başkası, ibret alamaz.."* buyurmuştur. Bu, "Allah'ın birliğinin delillerine vakıf olmak, âdeta, akılda kesinleşmiş ve yerleşmiş bir hakikattir. Ama ne var ki, şirki benimsemek ve Allah'tan başkasına ibâdet etmekle meşgul olmak da, o nurların tecellî etmesine bir engel gibidirler. Kul, bunlardan yüz çevirip, kendini tamamiyle Allah'a verdiğinde, perdeler ve örtüler kalkar, böylece de, tam bir kurtuluş elde edilmiş olur" manasındadır.

Cenâb-ı Hak işte bu hususu anlatınca, esas olanı, yani Allah'tan başkasından yüz çevirip büsbütün Allah'a yönelmeyi beyan buyurmak üzere فَادْعُوا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ *"Kâfirlerin hoşuna gitmese de, Allah'a,* şirkten ve O'ndan başkasına iltifât etmekten arınmış, *O'nun dininde ihlâs erbâbı olarak ibadet edin.."* buyurmuştur. **İbn Kesir,** âyetteki "يُنَزِّلُ" kelimesini şeddesiz olarak "**yunzilu**" okurken, diğer kıraat imamları şeddeli olarak "**yunezzilu**" şeklinde okumuşlardır.

رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِى الرُّوحَ مِنْ اَمْرِهِ عَلٰى مَنْ يَشَآءُ مِنْ عِبَادِهِ لِيُنْذِرَ
يَوْمَ التَّلَاقِ ﴿١٥﴾ يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفٰى عَلَى اللّٰهِ مِنْهُمْ شَىْءٌ لِمَنِ الْمُلْكُ
الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ ﴿١٦﴾ اَلْيَوْمَ تُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ
اِنَّ اللّٰهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ ﴿١٧﴾

"Sıfatları yüce, Arş'ın sahibi (Allah, insanları), o kavuşma günü ile korkutmak için, kendi emrinden olan vahyi, kullarından kimi dilerse ona ilkâ eder. (O kavuşma) günü, onlar, (kabirlerinden fırlayıp) çıkarlar. Onlardan (sâdır olan) hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz. (Allah buyurur): "Bu gün mülk kimindir? Bir olan, Kahhâr olan Allah'ındır. Bugün herkes, ne kazandıysa, onunla karşılanacak. Bugün haksızlık yok. Şüphesiz ki, Allah, hesâbı çabuk görendir" (Mü'min, 15-17).

Bil ki Allahu Teâlâ, âyetleri açıklayıcı, rızıkları indirici olmasını, kibriyâ ve ikrâm sıfatlarından olmak üzere ele alıp bahsedince, bu âyette celâl ve azamet sıfatlarından diğer bir üçüncüsünü zikretmiştir ki, bu da, O'nun رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ يُلْقِي الرُّوحَ *"Sıfatları yüce, Arşın sahibi, (Allah) ... vahyi... ilkâ eder"* âyetinde beyan ettiği hususdur. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Bu ifadeler, ya "هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ" âyetindeki "هُوَ"nin üç ayrı haberidir; veyahut da, marife ve nekirelik açısından farklılık arz etmesine rağmen, mahzûf bir mübtedâ'nın haberleridir. Medh üzere, nasb ile "رَفِيعَ الدَّرَجَاتِ" ("Sıfatları yüce olan Allah'ı kastediyor, O'nu methediyorum") şeklinde de okunmuştur." Ben de diyorum ki, bu üç sıfatın mutlaka tefsir edilmesi gerekir.

Refîu'd-Derecât Vasfı

Birinci sıfat, "رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ" vasfıdır. Bil ki, "رَفِيعُ" kelimesiyle, "yükselten" manasının kastedilmiş olması muhtemel olduğu gibi, "yüksek, yükselen" manasının kastedilmiş olması da muhtemeldir. Biz bu kelimeyi birinci manaya hamlettiğimizde şu izahlar yapılabilir:

1) Allahu Teâlâ, cennette, peygamberlerinin ve veli kullarının derecelerini yükseltir.

2) Allahu Teâlâ, mahlûkatının derecelerini, ilim ve üstün ahlâk ile yükseltir. Çünkü Allah, meleklerden, her biri için muayyen dereceler tayin etmiştir. Nitekim meleklerin, *"Bizden kimse müstesna olmamak üzere her biri için malûm birer makam vardır"* (Sâffât, 164) dediklerini nakleder. Yine, Cenâb-ı Hak, ulemâdan her biri için muayyen bir derece tayin etmiş ve *"Allah, içinizden iman etmiş olanlarla kendilerine ilim verilmiş bulunanların derecelerini arttırır"* (Mücadele, 11) buyurmuştur. Ve yine her cisim için, belli bir derece tayin etmiş, böylece kimisini süflî-unsurî (aşağı ve yersel) ve kimisini, felekî-kevkebî (göksel) ve kimisini de, Arş'ın ve Kürsî'nin

cevherlerinden yapmış, böylece, bunların bir kısmının derecesini, diğerininkinden daha üstün kılmıştır.

Keza, Cenâb-ı Hak, yaratma, rızık ve ecel açısından her biri için, belli dereceler tayin etmiş ve *"O, sizi yeryüzünün halifeleri yapan, (...) kiminizi derecelerle kiminizin üstüne çıkarandır"* (En'âm, 165) buyurmuş, her bir saîd ve şakî için, saadetini veya şekâvetini gerektiren şeylerden, dünyada ona belli bir derece, âhirette de, bu şekâvet ve saâdetin ortaya çıkması için, bir tanım vermiştir. Demek ki "رَفِيعٌ" kelimesini bu manaya aldığında, onun anlamı, bahsettiğimiz biçimde olur. Ama biz bu kelimeyi, "yüksek" manasına aldığımızda, Hak Sübhânehû ve Teâlâ, bütün kemal ve celâl sıfatları açısından, mevcudatın en yükseği olmuş olur. Asıl var olma hususunda, Allah, mevcudatın en yücesidir. Çünkü O, zâtı gereği vâcibü'l-vücûddur; O'nun dışında kalanlar ise, mümkinü'l-vücûd olup, O'na muhtaçtırlar. Varlığın devamı hususunda da, Allah mevcudatın en yükseğidir. Çünkü O, zâtı gereği vâcibü'l-vücûd olup, ezelî, ebedî ve kendisi dışında kalan her şey için, evvel olan ve kendisi dışında kalanlar için söz konusu olan evvellik ile âhirlik kavramları kendisi için düşünülemeyen bir sermedî (sonsuz-mutlak varlık)dir. İlim açısından da böyledir; çünkü O, kendisinin de, *"Gaybın anahtarları O'nun yanındadır. Bunları, O'ndan başkası bilemez"* (En'âm, 59) buyurduğu gibi, zâtlar ile, bu zâtların sıfatlarını; külliyât ile cüz'iyyâtı bilen bir Zât-ı Mutlâk'tır. Kudretinde de böyledir; zira O, kadirlerin en yücesi ve en üstünüdür. Çünkü O, varlığı ve varlığının bütün kemâlâtı hususunda, kendisi dışında kalan her şeyden bağımsız; fakat, kendisi dışında kalan her şey ise, varlığı ile, varlığının bütün kemâlâtı hususunda O'na muhtaçtır. Vahdâniyyeti hususunda da böyledir; zira O, kendisinin eşi, benzeri, şeriki ve nazîrinin olması imkânsız olan bir tektir.

Ben diyorum ki: Cenâb-ı Hakk'ın, iki sıfatı söz konusudur:

a) O'nun varlığı ve varlığının bütün sıfatları hususunda, kendisi dışında kalan her şeyden müstağni olmasıdır.

b) Kendisi dışında kalan her şeyin, varlığı ve varlığının sıfatları hususunda, O'na muhtaç olması.. O halde, âyetteki "**refî'** " kelimesini "yüksek" manasına alırsak, bunun manası, "O, mevcudatın en üstünü, bütün celâl ve ikrâm sıfatları açısından en yücesidir" olur. Yok eğer, bu kelimeyi, "yükselten" diye tefsir edersek, âyetin manası, "Kendisi dışında kalanlar

için söz konusu olan her türlü derece, fazilet, rahmet ve şeref O'nun yaratması, var etmesi, fazlı ve rahmeti ile vücut bulmuştur" şeklinde olur.

Zu'l-Arş

İkinci sıfat: "ذُو الْعَرْشِ" olup, manası, "O, Arş'ın mâliki, idarecisi ve hâlıkıdır" şeklindedir. Ahmak Müşebbihe, *"Sıfatları yüce, Arş'ın sahibi.."* ifadesine tutunmuş, âyetteki, "dereceler" sözü ile göklerin kastedildiğini; *"Arş'ın sahibi"* ifadesiyle de, Allah'ın, yedi kat göğün üzerindeki Arş'ta bulunduğunu söylemiş ve Allah hakkında en büyük yalanı uydurmuşlardır. Çünkü biz, Allah'ın cisim olmasının ve bir cihet ile bir mekânda bulunmasının imkânsız olduğunu, kesin delillerle beyan etmiştik. Üstelik, bu âyetin lafzının zahiri de, **Müşebbihe**'nin dediğine delâlet etmemektedir. Çünkü, "ذُو الْعَرْشِ" sözü O'nun ancak Arş'a nisbet edilmesini ifade eder. O'nun, O Arş'ın mâliki ve O'nu, yokluktan varlığa çıkaran olması ise, onun O'na nisbet edilmesi için yeter sebeptir. Binâenaleyh, daha hangi zaruret bizi, bu yanlış görüşe ve fasit olan kanaate iletebilir? Âyette, özellikle Arş'ın zikredilmesinin faydası ise, o Arş'ın, cisimlerin en büyüğü olmasıdır ki, bunun da maksadı, Cenâb-ı Hakk'ın, mükemmel ilahlığını, kudret, nüfuz ve hükümranlığını açıklamaktır. Binâenaleyh, kendisinde tasarruf ve tedbirde bulunulan mahal ve yer ne kadar üstün ve büyük olursa, bu mahallin, o kudretin mükemmel oluşuna delaleti de o nispette güçlü ve kuvvetli olur.

Rûhu Emri ile Göndermesi

Üçüncü sıfat: يُلْقِى الرُّوحَ مِنْ اَمْرِهِ عَلٰى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ *"Kendi emrinde olan vahyi, kullarından kimi dilerse, ona ilkâ eder.."* âyetinin beyan ettiği husus olup bununla ilgili birkaç bahis vardır:

Rûh Kelimesinin Manası

Birinci bahis: Âlimler bu ifadede geçen **er-rûh** kelimesiyle neyin kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Doğrusu, bununla murat edilenin, "vahiy" olmasıdır. Biz, vahye rûh denilmesinin sebebini, Nahl Sûresi'nin başlarındaki, "يُنَزِّلُ الْمَلٰئِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ اَمْرِهِ" (Nahl, 2) âyetinin tefsirinde genişçe ele almıştık. Ve yine Cenâb-ı Hak, "اَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَاَحْيَيْنَاهُ" (En'âm, 122) buyurmuştur.

Sözün özü şudur: Rûhların hayatiyyeti, ilâhî bilgiler ve kudsî cilâlar iledir. Binâenaleyh vahiy, bu tür ruhların oluşmasının sebebi olunca, "rûh" diye adlandırılmıştır. Çünkü rûh, hayatın gerçekleşmesinin sebebidir. Vahiy de, işte bu tür rûhanî hayatın tahakkuk etmesinin vesilesidir.

Bil ki bu âyet, mükâşefe ilimlerine dair, enteresan sırlar kapsamaktadır. Bu böyledir, zirâ, akıllar ve idrâkler, Allah'ın kibriyasının kemâline ulaşamamaktadır. Binâenaleyh, beşer kudretine göre bunu tarif etmedeki en mükemmel yol, bu sözün küllî ve aklî bir biçimde zikredilmesi, daha sonra da bunun peşinden, işte bu yol ile elde hasr ifâdesi aklî-küllî bir biçimde zikredileni desteklesin diye, işte bu aklî manayı te'yid edecek olan hissî, yani maddî bir şeyin zikredilmesidir. İşte, âyette de böyledir. Binâenaleyh, âyetteki "رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ" sıfatı, ya dereceleri yükselten manasında olarak, Allahu Teâlâ'nın, mümkin varlıkların farklı derecelerde, farklı makamlarda ve farklı vasıflarda yaratmasındaki kudretinin tesirine işârettir; yahut da, celâl ve izzet sıfatları bakımından bütün mevcûdattan yüksek olması manasınadır. Dolayısıyla, bu kelime, aklî-burhanî bir sözdür.

Daha sonra, Cenâb-ı Hak, bu küllî kelâmını iyice izah etmiştir. Zira, O'nun dışında kalanlar, ya cismanî yahut da rûhanîdirler. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak işte bu âyetinde, bu iki kısmın ikisinin de, kendisinin idâresi ve emri altında olduğunu beyan etmiştir. Cismanî olanların en büyüğü, Arş'tır. O halde "ذُو الْعَرْشِ" kelimesi Cenâb-ı Hakk'ın, maddeler âleminin tamamına hükümran olduğuna delâlet eder. Arş, mahsûsat âlemi cinsinden olunca, işte bu maddî olan Arş, aklî olanı, yani "رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ" ifadesini te'kid etmiştir. Rûhanîlerin hepsi de, Cenâb-ı Hakk'ın emri ve idaresi altındadır ki, işte bu hususa da, Cenâb-ı Hak, *"Kendi emrinden olan vahyi... ilkâ eder"* ifadesiyle işaret etmiştir.

Vahyin Unsurları

Bil ki, bu âlemin rûhanîleri hususunda müşahede edilen hallerin en kıymetlisi, vahyin eserlerinin zuhûr etmesidir. Vahiy de, şu dört ana unsur ile, ancak tamam olur.

a) Gönderen (**mursil**). Bu, Allah (c.c)'tır. İşte bundan dolayı O, vahyi ilkâ etme işini, kendisine nisbet ederek, *"Vahyi...ilkâ eder"* demiştir.

b) Gönderme ve vahyetmek **(irsâl, vahy).** Bu da, (bu âyetle), **"er-rûh"** diye adlandırılan şeydir.

c) Allah'tan olan vahyin, peygamberlere ulaşması, ancak melek vasıtasıyla mümkün olur ki, işte bu âyette bu hususa da, "مِنْ اَمْرِهِ" sözüyle işaret edilmiştir. Binâenaleyh, rûhanî olan bu kısım da, emr kelimesiyle ifade edilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, وَاَوْحٰى فِى كُلِّ سَمَاءٍ اَمْرَهَا *"Her semâya,*

emrini vahyetti" (Fussilet, 12) ve *"Dikkat ediniz, emir de O'nundur, halk da.."* (A'raf, 54) buyurmuştur.

d) Allah'ın, vahyi kendilerine ilkâ ettiği peygamberler ki bu hususa da, bu âyette, *"kullarından kimi dilerse, ona.."* buyurarak işaret edilmiştir. Bir beşinci temel husus da, peygamberlere bu vahyin ilkâ edilmesinin maksat ve gayesinin tayin edilmesidir. Bu böyledir, zira, peygamberler (a.s) halkı, dünya âleminden âhiret âlemine yöneltir ve onları, maddî şeylerde (boğulmaktan) yüz çevirip, rûhanî-manevî şeylere yönelmeye sevk ederler ki, işte bu hususa da لِيُنْذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ * يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ *"(O kavuşma) günü, onlar, (kabirlerinden fırlayıp) çıkarlar.."* ifadesiyle işaret olunmuştur. Binâenaleyh bütün bunlar, ilahî mükâşefe ilimlerinden yüksek birtakım alâmet ve işaretlere delâlet eden çok ilginç bir tertiptir.

Kıyamet: Kavuşma Günü

Burada geriye, bizim, kıyametin, "kavuşma günü" olarak adlandırılmasının sebebi ile, Cenâb-ı Hakk'ın bu sûrede, "kavuşma günü" hakkında zikretmiş olduğu sıfatların miktarını beyan etmek kalmıştır.

Kıyamete, "kavuşma günü" denmesinin sebebine gelince, bu hususta şu izahlar yapılabilir:

1) Rûhlar, bedenlerden ayrılır. Binâenaleyh, kıyamet günü geldiğinde rûhlar, bedenlerle karşılaşır (onlara girer). İşte, bundan dolayı bu güne, "kavuşma günü" denilmiştir.

2) Mahlûkat, o günde birbirleriyle karşı karşıya gelir. Böylece, birbirlerinin hallerine vâkıf olur.

3) Göktekiler, yerdekilerin yanına gelir. Böylece o günde, göktekilerle yerdekiler, birbirleriyle mülâki olurlar. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"O gün semâ, bulutlar (çıkıp) parçalanacak, melekler indirilecek, indirilecek.."* (Furkan, 25) buyurmuştur.

4) O gün herkes, yaptığının karşılığını görür, ona mülakî olur. Binâenaleyh, bu husus da, işte böyle adlandırılır ki bu, Arapların "Falanca yaptığının karşılığını gördü - لَقِيَ عَمَلَهُ" şeklindeki sözlerinden alınmıştır.

5) Bu ifadenin, *"Artık kim Rabbine kavuşmayı ümit (ve arzu) ediyorsa.."* (Kehf, 110) âyetiyle, *"Kendisine kavuşacakları gün onlara edeceği sağlık dileği selamdır.."* (Ahzâb, 44) âyetindeki manaya varıp dayanması da mümkündür.

6) O gün, tapanlar ile kendilerine tapınılanlar karşı karşıya gelir.

7) O gün, **Hz. Âdem** (a.s) ile, en son çocuğu dahi yüz yüze gelir.

8) **Meymûn İbn Mihrân** şöyle demektedir: "O günde, zalimle mazlûm karşı karşıya gelir. Dünyada, çoğu kez, birisi birisine zulmedip, zulmeden zulmedilenden ayrıldı mı, kendisine zulmedilen, zulmedeni bulmak istese bile, buna kadir olamaz ve onu da tanıyamaz.. Ama, kıyamet gününde her ikisi de bir arada bulunur ve birbirleriyle karşılaşırlar. **İbn Kesir,** vasl ve vakıf halinde, yâ ile "اَلتَّلَاقِى" (et-telâkî) ve "اَلتَّنَادِى" (et-tenâdî); vakıf halinde, yâ ile "هَادِى" (hâdî) ve "وَاقِى" (vâkî) kelimelerini ise vakıf halinde ya, ile, vasl halinde ise "هَادٍ" (hâdin) ve "وَاقٍ" (vâkın) şeklinde okur.

Kıyametin Sıfatları

Cenâb-ı Hakk'ın, bu âyette, "Kıyamet günü" için zikretmiş olduğu sıfatların izahına gelince, biz şunu diyebiliriz:

Birinci sıfat: Bu günün, "kavuşma günü" olarak vasfedilmesidir ki, biz bunun ne demek olduğunu az önce anlattık.

İkinci sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ *"(O kavuşma) günü onlar, (kabirlerinden fırlayıp), çıkarlar.."* âyetinin ifade ettiği husus. Bu çıkmanın ne anlama geldiği hususunda da şu izahlar yapılmıştır:

a) İnsanlar, kabirleri içinden dışarı çıkarlar.

b) Onlar, görünür, ortaya çıkarlar.. Kendilerini, dağ, tepe, bina vb. herhangi bir şey perdelemez.. Çünkü o gün yeryüzü, dümdüz ve çöl halindedir. Ve yine onların üzerinde, elbise namına bir şey yoktur. Çünkü onlar, çıplak ve açıktırlar. Nitekim hadiste de, يُحْشَرُونَ عُرَاةً حُفَاةً غُرْلًا *"Onlar, çıplak, yalınayak ve sünnetli olarak haşrolunurlar."* buyurulmuştur.

c) Âyetteki bu tabir, Cenâb-ı Hakk'ın da, *"O günde ki (bütün) sırlar yoklanıp meydana çıkarılacaktır"* (Tarık, 9) buyurduğu gibi, onların amellerinin ortaya çıkmasından ve sırların fâş edilmesinden bir kinâyedir.

d) Beşerî ruhlar, bu dünyada âdeta, bedenin amellerinin karanlıklarına batmış bir vaziyettedirler. Binâenaleyh, kıyamet günü geldiğinde bu ruhlar, maddî şeyleri tedbir ile meşgul olmaktan yüz çevirip ve tamamen kıyamet âlemine ve rûhanîlerin toplandıkları o yere yöneldiklerinde âdeta, maddelere gömülmüş olmaktan kurtularak ortaya çıkmış olurlar.

Üçüncü sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, لَا يَخْفَى عَلَى اللهِ مِنْهُمْ شَىْءٌ *"Onlardan (sâdır olan) hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz.."* âyetinin ifade ettiği husus. Çünkü bu

âyet, "Onlardan (sâdır olan) hiçbir şeyin Allah'a gizli kalmadığı gün.." takdirinde olup, bunun da amacı, tehdit ve korkutmaktır. Çünkü Allahu Teâlâ, "Onlar, kabirlerinden çıkıp, bir araya gelip, birbirleriyle karşılaştıklarında, ben, (Allah), onların her birinin yaptığı o şeyleri bilir ve her birine, yaptığının karşılığını veririm.. Eğer yaptıkları iyi ise, karşılığı iyi; kötü ise, kötüdür.." diye beyânatta bulunmuştur. Binâenaleyh bu demektir ki, o insanlar, yaptıklarının teferruatını bilmeseler dahi, Allahu Teâlâ bunu bilir. Bu ifadenin benzeri olan ifadeler ise, *"O gün arzolunacaksınız. (Öyle ki) size ait hiçbir sır gizli kalmayacak.."* (Hâkka, 18); *"O gün ki (bütün) sırlar yoklanıp meydana çıkarılacaktır"* (Tarık, 9); *"... kabirlerin içindekiler çıkarıldığı zaman, göğüslerde ne varsa onlar da derlenip toparlandığında.."* (Adiyât, 9-10) ve *"O gün (yer) bütün haberlerini anlatacaktır.."* (Zilzal, 4) âyetleridir.

Âhiret Gününün Özelliği

İmdi eğer; "Allah'a hiçbir zaman hiçbir şey saklı kalmaz. Öyleyse, bu hususu bu güne tahsis etmenin sebebi nedir?" denilirse, biz deriz ki: Onlar, bu dünyada iken, bir perdenin gerisine saklandıklarında, Allah'ın kendilerini görmediği ve yaptıklarının Allah'a saklı kaldığı vehmine kapılıyorlardı. Bu demektir ki onlar, bu günde, dünyada vehmettikleri gibi, artık kendisi hakkında vehme düşemeyecekleri bir biçimde, apaçık ortaya çıkacaklardır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Bilakis Allah, yapmakta olduklarınızın birçoğunu bilmez sandınız.."* (Fussilet, 22) ve *"insanlardan gizlerler de, Allah'tan gizlemezler"* (Nisa, 108) buyurmuştur ki, bu da *"... bir olan, kahhâr olan Allah'ın huzurunda toplanacaklardır.."* (İbrahim, 48) âyetinde ifade edilen hususdur.

Hakimiyet Allah'ındır

Dördüncü sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ *"(Allah buyurur): "Bugün mülk kimindir?" "Bir olan, kahhâr olan Allah'ındır"* âyetinin ifade ettiği husus.. İfâdenin takdiri, "Kendisinde, "Bugün mülk kimindir?" diye nidâ edildiği gün.." şeklindedir. Bu nidanın ne zaman yapılacağı hususunda da şu iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci görüş: Müfessirler şöyle demişlerdir: "Göktekiler ve yerdekiler namına ne varsa hepsi helak olduğunda, Allahu Teâlâ, "Bugün hakimiyet kimindir?" diye, "Kıyamet günü..." nidâ eder de, kendisine hiç kimse cevap vermez.. Bunun üzerine de Cenâb-ı Hak, bu sorusuna yine kendisi cevap

vererek, *"Bir olan, kahhâr olan Allah'ındır"* der." Usûlcüler ise, bu görüşün zayıf olduğunu ileri sürerek şu izahları yapmışlardır:

a) Allahu Teâlâ, böyle bir nidânın, ancak "karşılaşma, ortaya çıkma ve her nefsin, karşılığını göreceği gün"de tahakkuk edeceğini beyan buyurmuştur ki, insanlar o zaman diridirler. Dolayısıyla, müfessirlerin, göktekiler ve yerdekiler namına ne varsa hepsi helâk olduğunda, Cenâb-ı Hakk'ın bu şekilde nidâ edeceğini söylemeleri yanlış olur.

b) Söylenen sözün mutlaka bir faydası olması lâzım. Çünkü söz, ya başkası mevcut iken söylenir, ya da mevcut değilken söylenir. Burada, birincisi batıldır. Çünkü müfessirler, Cenâb-ı Hakk'ın bu sözü, her şey yok olduğunda söylediğini söylemişlerdir. İkincisi de batıldır, çünkü, bir kimsenin, yalnız iken konuşması, ya o kimsenin, bir dersi tekrarlayan kimse gibi onu ezberlemesinden dolayı güzel olur, -ki bu Allah hakkında imkânsızdır-, veyahut söylediği o sözden dolayı bir sevinç ve haz hasıl olmasından dolayı güzel olur, -ki bu da Allah hakkında muhaldir-, yahut böylesi bir sözle Allah'a ibadet etmesinden dolayı güzel olur, -ki, aynen bu da Allah için düşünülemez-. Böylece, "Allah, bu nidâyı, bütün mahlûkat yok olduğu sırada yapar.." diyenlerin görüşünün batıl olduğu, aslı esasının olmadığı sabit olur.

İkinci görüş: Kavuşma gününde, evvelkiler ve sonrakiler bir araya gelip, Allah'ın huzuruna çıktıklarında, birisi, *"Bu gün mülk kimindir?"* diye nidâ eder de, kıyamet meydanında bulunanların tümü birden, *"Tek olan, kahhâr olan Allah'ındır!"* derler. Böylece mü'minler bu sözü, bu söz sayesinde, yüksek makamlara nail olacakları için, haz içinde söylerler; kâfirler de bu sözü, onlar böylesi bir zikri dünyada kaçırmış olduklarına nedâmet duyup üzülerek, aşağılık ve utanç duygusu içinde söylerler. Bu görüşü savunanlar, "Eğer **İbn Abbas** ve diğerlerinden gelen birinci görüş doğru ise, bundan muradın, bu nidânın, tüm herkesin yok olmasından sonra olması; ancak ne var ki orada, bu nidâyı duyan meleklerin bulunmuş olduğu şeklinde olması da imkânsız değildir. Ben de diyorum ki, onların bu görüşüne göre, soranın da cevap verenin de Allah olması uzak değildir. Yine soruyu soranın, bir grup melek, cevap verenin diğer bir grup melek olması da uzak bir ihtimal değildir. Bütün bunlar söz konusu ihtimallerdir. Bunlardan birini belirlemek (tercih etmek) için delil yoktur.

İmdi eğer, "Böyle bir nidanın bu günde yapılmasının hikmeti nedir?" denilirse, biz deriz ki: İnsanlar dünyada iken zahirî sebeplere aldanmışlardır.

Babam üstad **Ömer** (Allah ondan razı olsun) şöyle derdi: "Eğer sebepler olmasaydı, hiç kimse (Allah'tan) şüphe etmezdi. Ama kıyamet günü sebepler (vasıtalar) tamamen ortadan kalkmış, rabler, sahte tanrılar bir kenara çekilmişlerdir. İşte bu sebeple o gün, **müsebbibü'l-esbâb** (sebeplerin sebebi) Allah'ın hükmünden başka hüküm kalmamıştır. İşte bundan ötürü bu nidâ, o kıyamet gününe bırakılmıştır." Bil ki âyetin lafzının zahiri, her ne kadar bu nidânın (seslenişin) o gün yapılacağına delâlet etse de, âyetteki *"Bir olan, kahhâr olan Allah'ındır"* sözü, bu nidânın mana açısından (aslında) her zaman için mevcut olduğunu gösterir. Çünkü bizim "Allah" sözümüz, zatı gereği vâcibu'l-vücûd olanın adıdır. Zatı gereği vâcibü'l-vücûd (varlığı zorunlu) olan ise tektir. O'nun dışındaki her varlık ise, zatı gereği mümkin varlıktır. Zâtı gereği mümkin varlık ise ancak vâcibü'l-vücûd olanın yaratmasıyla var olur. Var etmek ise varlık tarafını yokluk tarafına tercih etmek demektir. Bu tercih, tercih edilmeyen tarafı mağlup etmek, kahretmek demektir. Böylece kahhâr olanın her zaman bir-tek olduğu anlaşılır. O halde *"Bugün mülk kimindir?"* şeklindeki nidâ, Cenâb-ı Hakk'ın bir ve kahhâr olmasından kaynaklanmıştır. Cenâb-ı Hakk'ın kahhâr oluşu, ezelden ebede kadar sürdüğüne göre, şüphe yok ki, *"Bugün mülk kimindir?"* nidası, "mana bakımından, ezelden ebede sürüp giden bir nidâ olur.

Tam Karşılık Günü

Beşinci sıfat: اَلْيَوْمَ تُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ *"Bugün, herkes ne kazandıysa onunla karşılanacak"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bil ki Allah Sübhânehû ve Teâlâ, kıyamet günündeki kahhârlığını açıklayınca, peşi sıra, o gündeki adalet ve lütfunu açıklamak üzere böyle buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili iki mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Bu söz, şu üç hususu ihtiva eder:

1) İnsanın kazanabilen bir varlık olduğu,

2) Kazancının, karşılığı gerektirdiği;

3) Bu karşılığın o günde eksiksiz verileceği hususu... Binâenaleyh bu söz, kısa olmasına rağmen, Kur'ân'daki bu üç temeli ihtivâ eder. Bunlar, dinde değeri olan büyük şeyler olup, bunların izahı defalarca geçmişti. Bu esaslar hususunda bazı noktaların anlatılmasında bir beis yoktur:

İnsanın Kesbi

Birincisi, yani insanın kazanabilen bir varlık oluşu şöyledir: Kesb (kazanma) insanın yapmaya ve yapmamaya elverişli birtakım uzuvlarının yerli yerinde oluşundan ibarettir. Binâenaleyh insan bu denge üzere kaldığı müddetçe, ondan bir fiilin sâdır olması veya olmaması imkânsızdır. Fakat ona, yapmamaya veya yapmaya sevk edecek bir dâî (sebep-sevk) eklendiğinde, ondan yapma veya yapmamanın sâdır olması vâcip (kesin) olur. **İkincisi** yani, bu kazanca bir karşılığın terettüp etmesinin izahı da şöyledir: Bil ki fiiller ikiye ayrılır:

a) O fiillere sevk eden şey, dünyâ âlemindeki maddî olan iyi şeyleri elde etme duygusudur.

b) Bunlara sevk eden şey, mükemmel oldukları, ancak âhiret âleminde meydana çıkacak olan ruhanî-manevî iyilikleri elde etme duygusudur. Pek çok fiilin, insanda yerleşmiş mertebelerin tahakkukunun sebebi olduğu tecrübeyle sâbittir. Binâenaleyh kendisinde birinci kısım gâlib olan kimsenin, ilgi ve alâkası, dünya ve maddî şeyler hususunda daha kuvvetli olur. Böyle bir kimse ölünce de, kendisiyle elde etmek istediği şeyler arasında, büyük ve zor bir ayrılık olur ve bu ona çok ağır gelir. İkinci kısım fiiller ve duygular kendisinde ağır basan kimse öldüğünde ise, zaten kızmakta-değer vermemekte olduğu bu şeylerden kolayca ayrılıp, sevdiklerine kavuşur. Böylece de bu nimetler ve lütuflar ona çok büyük gelir. İşte kesp (kazanma) ve bunun bir karşılığı gerektirmesi budur. Yaptığımız bu izahla, en mükemmel karşılığın ancak kıyamet gününde olacağı ortaya çıkmış olur. Binâenaleyh bu, küllî ve aklî bir kanundur. Gerçek şeriat, amellerin ve sözlerin tafsilatı hususunda, bu küllî kanunu kuvvetlendirecek şeyleri getirmiştir. Allah en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Amel Has Hükme Göredir**

Bu âyet, usûl-ü fıkıhta büyük bir prensibin (kaidenin) dayanağıdır. Çünkü diyoruz ki: Eğer herhangi bir zarar meşru olmuş olsaydı, ya bir cinâyetin (suçun) karşılığı olduğu için meşru olmuş olurdu, yahut da bir cinâyetin karşılığı olduğu için, meşru olmamış olurdu. Her iki ihtimal de söz konusu olamaz. Demek ki zararın meşru olması söz konusu olamaz. Her hangi bir işin karşılığı olması için, zararın meşru olamayacağının izahına gelince, bu nass (âyet), ilahî cezaların kıyamet gününe tehirini gerektirmektedir. Binâenaleyh bu cezanın dünyada verileceğini söylemek,

âyetin hilafına olur. Zararın, bir cezâdan ötürü meşru olamayacağı da, *"Allah sizin kolaylığınızı diler, zorluğunuzu dilemez"* (Bakara, 185) âyetleri ile Hz. Peygamber (s.a.s)'in لَا ضَرَارَ وَلَا ضِرَارَ فِى الْإِسْلَامِ *"İslâm'da zarar ve zarara zararla karşılık verme yoktur"* hadis-i şerifinden ötürüdür. Zarar vermenin bir cezâ (karşılık) olduğu konularda ve meselâ, hayvanların kesilmesine izin gibi, hakkında nass bulunan konularda, bu umûmî ifâdelerin hükmünü uygulamadık. Binâenaleyh bu umûmî ifadelerin, bu gibi konular dışında, haramlığı ifade etme üzerine devam etmeleri gerekir. Böylece anlattıklarımız ile, zarar ve elem vermede, temel hükmün haramlık olduğu sâbit olur. Şimdi eğer, şer'î bir meseleye delâlet eden husûsî bir nass bulursak, husûsî olan bu nassı, genel nassa takdim edip (onun önüne alarak), husûsî olana göre hareket ederiz. Aksi halde umûmî olan asıl haramlık hükmünü ifadeye devam eder. İşte bu, şeriatte istifâde edilen bir küllî (genel) kâidedir. Allah en iyi bilendir.

Zulmün Olmadığı Gün

Altıncı sıfat: لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ *"Bugün haksızlık yok"* âyetinin ifade ettiği husustur.

Bu ifadenin anlatmak istediği şudur: Cenâb-ı Hak, *"Bugün herkes, ne kazandıysa onunla karşılanacak"* buyurunca, bunun peşinden, o gün hiçbir zulmün olmayacağını anlatan bu ifadeyi getirmiştir. Muhakkik âlimler şöyle derler: "Cezâda (karşılık vermede) zulüm, şu dört şekilde olabilir:

a) Kişi bir sevabı (mükâfatı) hak ettiğinde, bunun ona verilmemesi,

b) Hak edilenin hepsinin değil, bir kısmının verilmesi,

c) Azaba müstahak olmayana azap edilmesi,

d) Azaba müstahak olana, hak ettiğinden fazla azap edilmesi.. Binâenaleyh *"Bugün haksızlık yok"* âyeti, kıyamet günü bu dördünün de olmayacağını ifade eder. **Kâdî**, "Bu, **Cebriyye**'nin (Ehl-i sünnetin) görüşünün yanlışlığını gösteren kuvvetli bir âyettir. Çünkü onlara göre, görünür-görünmez bütün zulümler ancak Allah'tandır. Bir de Allahu Teâlâ, insanda küfrü yaratıp, sonra ona inkâr etti diye azap ettiğinde, bu, zulmün tâ kendisi olur" der. **Kâdî**'nin bu görüşüne verilecek cevabımız malumdur.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, إِنَّ اللهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ *"Şüphesiz ki Allah hesabı çabuk görendir"* buyurur. Bu sözün bu sadedde getirilmesi, gerçekten çok yerinde ve uygundur. Çünkü Allahu Teâlâ o günde zulüm olmayacağını

beyân edince, hesabı çabuk göreceğini de beyân etmiştir ki bu, onlara hak ettikleri karşılıkların anında verileceğine delâlet eder. Allah en iyi bilendir.

Allah'ın Çarpması

وَاَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْاٰزِفَةِ اِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاظِمِينَ ۘ مَا لِلظّٰلِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ ﴿١٨﴾ يَعْلَمُ خَآئِنَةَ الْاَعْيُنِ وَمَا تُخْفِى الصُّدُورُ ﴿١٩﴾ وَاللّٰهُ يَقْضِى بِالْحَقِّ ۗ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَىْءٍ ۗ اِنَّ اللّٰهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ﴿٢٠﴾ اَوَلَمْ يَسِيرُوا فِى الْاَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ كَانُوا مِنْ قَبْلِهِمْ ۚ كَانُوا هُمْ اَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَاٰثَارًا فِى الْاَرْضِ فَاَخَذَهُمُ اللّٰهُ بِذُنُوبِهِمْ وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَاقٍ ﴿٢١﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَانَتْ تَاْتِيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَكَفَرُوا فَاَخَذَهُمُ اللّٰهُ ۗ اِنَّهُ قَوِىٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿٢٢﴾

"Onları yaklaşmakta olan gün ile uyar. Yürekler ağza gelir, gamla dolu olarak yutkunur o gün. Zâlimlerin, ne müşfik bir yakını, ne sözü dinlenir bir şefaatçisi vardır. (Allah) gözlerin hain bakışlarını ve göğüslerin gizlediği şeyleri bilir. Allah, hak ve adaletle hükmeder. O'nun dışında taptıkları şeyler ise, hiçbir şeye hükmedemezler. Şüphesiz Allah, işiten ve görendir. Onlar yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, kendilerinden evvelkilerin âkıbetinin nasıl olduğuna baksınlar. Onlar, kuvvetleri ve yeryüzündeki eserleri ile bunlardan daha üstündü. Böyle iken Allah onları, günahları yüzünden yakalayıp çarptı. Onları Allah'ın azabından bir koruyan da olmadı. Bunun sebebi şu idi: Peygamberleri onlara apaçık mu'cize getirdiğinde, onlar inkâr ettiler. Allah da onları yakalayıp çarpıverdi. Çünkü O, her şeye kadirdir, azabı pek çetindir" (Mü'min, 18-22).

Bil ki âyet kıyamet gününü, korkunç ve dehşetli, değişik sıfatlarla anlatmak istemektedir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE: **Âzife Günü**

Âlimler, "**Âzife**" gününün ne demek olduğu hususunda şu izahları yapmışlardır:

1) Bu, kıyamet günü demektir. "**Âzife**", bir şey yaklaşıp geldiğinde kullanılan "اَزِفَ الْاَمْرُ" (iş yaklaştı-gelip çattı) fiilinin ism-i failidir. Nitekim Cenâb-ı Hak kıyameti anlatırken, اَزِفَتِ الْاٰزِفَةُ... *"Yaklaşan yaklaştı, gelip çattı. Allah dışında, onu kaldıracak hiç kimse yok"* (Necm, 57-58) buyurmuş, şair de şöyle demiştir: اَزِفَ التَّرَحُّلُ غيران رِكَابَنَا لَمَّا تَزُلَ بِرِحَالِنَا وَكَاَنْ قَدِ "Göç yaklaştı, ama ne var ki kervanlarımız henüz denklerimizle birlikte (yola koyulup) gözden kaybolmadılar.. Fakat şimdi sanki, (yola koyulup) gözden kayboldular..."

Âyetin maksadı, kıyametin yaklaştığına dikkat çekmek olup, bir benzeri de, *"Saat (kıyamet) yaklaştı"* (Kamer, 1) âyetidir. **Zeccâc**, "Kıyamet hakkında "**âzife**" denilmiştir. Çünkü insanlar, onun zamanını uzak görseler de, aslında o yakındır. Zira gelecek olan her şey yakındır" demiştir.

Bil ki "**âzife**" kelimesi, mahzûf bir müennes kelimenin sıfatı olup, takdiri, "**el-kıyametü'l-âzife**" yahut, "**el-mücâzâtü'l-âzife**" şeklindedir. **Kaffâl** şöyle der: Kıyametin isimleri, onlarda bir dahiye (dehşet) manası bulunduğu için "**tâmme**", "**hakkâ**" ve benzeri isimlerinde olduğu gibi, müennes olarak gelirler (çünkü bunlar mübalağa / ileri derece ifade ederler).

2) Bu "**âzife**" kelimesiyle, "**âzife**"nin vakti kastedilmiştir. **Âzife vakti** de, kâfirlerin hızlı bir şekilde cehenneme girmeye doğru koşmalarıdır. Çünkü o esnada onların kalpleri, korkunun şiddetinden ötürü, yerinden oynar.

3) **Ebû Müslim**, "Bu, ölümün gelmesi ve zamanının gelip çatması manasınadır. Bunun delili, Hak Teâlâ'nın, kıyamet gününü, *"(O kavuşma günü) onlar kabirlerinden fırlayıp çıkarlar"* (Mü'min, 16) ifadesiyle anlatıp, bundan sonra da, *"Onlara o yakın günün (âzife'nin) tehlikesini anlat"* buyurmuş olmasıdır. Binâenaleyh "**âzife günü**"nün, kıyamet gününden başka olması gerekir. Bir de, diğer âyetlerde kalplerin boğaza gelip dayanması, ölüm günü için kullanılmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Hele can boğaza gelince, o vakit siz görürsünüz..."* (Vâkıa, 83-84) ve *"(Can) köprücük kemiğine dayandığı zaman..."* (Kıyame, 26) buyurmuştur. Bir de ölüm gününün yakınlıkla nitelenmesi, kıyamet gününün yakınlıkla nitelenmesinden daha evlâdır. Yine, "**âzife**" (yakın) kelimesinden sonra zikredilen sıfatlar, ölümün gelip hazır olduğu güne daha uygundur. Çünkü kişinin, azap meleklerini

gördüğünde korkusu büyür.. Sanki, insanların o zaman, korkunun şiddetinden dolayı, kalpleri boğazlarına çıkar da, yutkunur dururlar ve kalplerindeki şiddetli korkudan söz edemezler. Başlarına gelen muhtelif sıkıntı ve korkulara karşı, onları savunacak hiçbir dost ve şefaatçi de olmaz.

İKİNCİ MESELE: **Yüreğin Ağza Geldiği Gün**

Âlimler, إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاظِمِينَ *"Yürekler ağza gelir, gamla dolu olarak yutkunur o gün"* ifadesinden muradın, korkunun şiddetinden bir kinâye mi olduğu, yoksa bunun zahirî manasına mı hamledileceği hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bundan muradın, bu günü şiddetli bir korku ve panik içinde olmakla vasfetmek olduğu söylenmiştir. Bunun benzeri olan deyimler, Cenâb-ı Hakk'ın, *"yürekler gırtlaklara dayanmıştı.. ve siz Allah'a karşı (türlü) zanlarda bulunuyordunuz.."* (Ahzab, 20) *ve "Hele can boğaza gelince, o vakit siz görürsünüz"* (Vâkıa, 83-84) âyetleridir. Bunun bilakis, zahirine hamledileceği de söylenmiştir. **Hasan el-Basrî** şöyle demiştir: "Kalpler, korkunun şiddetinden ötürü göğüslerden sökülür. Onlar boğazlara dayanırlar, ama çıkmazlar ki (insanlar) ölsünler; yerlerine geri dönmezler ki, biraz nefes alıp rahatlasınlar... Fakat onlar, Cenâb-ı Hakk'ın da, *"Artık onu yakında gördükleri zaman, küfredenlerin yüzleri kötü bir hale getirilmiş.."* (Mülk, 27) buyurduğu gibi, tıpkı büyük kovalar misali (metinde böyle Ç.) çıkarılarak kabzolunacaklardır."

Kâzımîn

كَاظِمِينَ *"gam ve kederlere boğulmuş.."* anlamındadır. "**Kâzım**", gam ve öfkeyle dolu olduğunda sesini çıkarmayan kimseye denilir. Eğer, "كَاظِمِينَ" kelimesi neyle mansûb olmuştur?" denilirse, biz deriz ki: Bu, kalplerin sahiplerinin mana bakımından hâlini anlatan bir ifadedir. Çünkü ifadeden murat, "O zaman kalpleri, onlar gam ve kederden yutkunur oldukları bir hal ve vaziyette, boğazlarına dayanmıştır.." şeklindedir. Bu ifadenin, "kalpler"in hali olması da caizdir. Buna göre kalpler, boğazlara dayanmış oldukları halde, içlerindeki gam ve kederlerden dolayı yutkunur dururlar. "**Kâzımîn**", cem-i müzekker sâlimdir. Çünkü Cenâb-ı Hak kalpleri, rûh ve akıl sahibi kimselerin fiillerinden olan, yutkunma ile nitelemiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, (**Yûsuf**'tan naklen), *"Gördüm ki onlar, (yıldızlar, ay, güneş) bana secde edicilerdir"* (سَاجِدِينَ) (Yûsuf, 4) ve *"ona boyunları eğilekalır"* (خَاضِعِينَ) (Şuarâ, 4) buyurmuştur. Bu kelimenin "كَاظِمُونَ" (kâzımûn) şeklindeki kıraati de bunu teyit eder.

Kısaca, bu âyetten maksat, şu iki şeyi iyice anlatmaktır:

1) Şiddetli korku.. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O zaman kalpleri, boğazlarına gelmiştir"* ifadelerinden kastolunandır.

2) Konuşamamak.. Bu da, *"gamla dolu olarak yutkunur vaziyette"* kelimesinden murat olunandır. Çünkü çok kederli olan bir kimse konuşmaya muktedir olduğu zaman, onda hafif bir çarpıntı ve sükûnet hali meydana gelir. Ama konuşmaya muktedir olamayıp da, şikâyeti daha da genişlediğinde, dağıldığında, sıkıntısı büyür, korkusu da şiddetlenir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Şefaatin İnkârı Tutarsız**

Mu'tezile'nin ekserisi, günahkârlara şefaat edilmeyeceği hususunda, Cenâb-ı Hakk'ın مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ *"Zâlimlerin, ne müşfik bir yakını, ne sözü dinlenir bir şefaatçisi vardır.."* ifâdesiyle istidlâlde bulunmuş ve şöyle demişlerdir: "Burada onların, sözü dinlenir bir şefaatçilerinin olmayacağı belirtilmiştir. O halde, onlar için böyle bir şefaatçinin bulunmaması vacip olur." Âlimlerimiz buna birkaç bakımdan cevap vermişlerdir:

1) Cenâb-ı Hak, onların, sözü dinlenir bir şefaatçinin bulunmasını nefyetmiştir. Bu ise, şefaatçinin bulunmamasına delâlet etmez. Baksana, sen, "Yanımda satılık kitap yoktur" dediğinde, bu, satılık bir kitabın bulunmasını nefyeder; kitap cinsinin bulunmamasını iktizâ etmez. Nitekim Araplar şöyle demişlerdir: وَلَا تَرَى الضَّبَّ بِهَا يَنْجَحِرُ "Orada, deliğine giren keler görmezsiniz". Bu âyetteki "يُطَاعُ" lafzı, "sözü dinlenir bir şefaat"çinin bulunmamasını iktiza eder. Böylece bu da, onlar için kıyamet gününde, Allah'ın dinleyeceği bir şefaatçilerinin olmadığına delâlet eder. Çünkü varlık âleminde, hali Allah'tan daha yüce olan bir kimse yoktur ki, "Allah ona itaat eder, boyun eğer" denilebilsin..

2) "Zâlimler" ifadesinden burada murat, kâfirlerdir. Bunun delili şudur: Bu âyet, Allah'ın âyetlerine karşı cidâl eden kâfirleri men edip, yıldırmak için gelmiştir. O halde bu vasfın, onlara tahsis edilmesi gerekir. Bize göre, kâfirler hakkında şefaat bulunmamaktadır.

3) "**ez-Zâlimîn**" kelimesi, ya istiğrâk ifade eder, ya da etmez. İstiğrâk (şümûl ve kapsamlılık) ifade ederse, o zaman bundan maksat, zulüm yapmış olan kimselerin tümü olmuş olur ki, bu sözün kapsamı ve şümulüne kâfirler de dahil olur. Çünkü bize göre, bu yekûn ve toplamın tamamı için şefaatçi yoktur, zira bu yekûnun bir kısmı da kâfirlerdir. O halde onlar için şefaatçi yoktur. O vakit, bu yekûn için şefaatçi olmaz. Bu, eğer istiğrak

ifâde etmiyorsa, "zâlimler" ifâdesiyle kastolunanlar, bu sıfatla (zulüm) muttasıf olanların bir kısmıdır. Bize göre de, bu sıfatla muttasıf olan bazıları için şefaatçi yoktur; ki bunlar da, kâfirlerdir.

İstidlâlde bulunanlar birinci soruya cevap vermiş ve şöyle demişlerdir: "Allah'ın kelâmını, manalı bir söze hamletmek gerekir. Bütün herkes şunu bilir ki, mevcûdatta, Allah'ın, kendisine itaat edeceği herhangi bir şey yoktur. Çünkü itaat eden, itaat edilenden, daha aşağı hal ve mertebedir. Mevcûdatta, hali ve mertebesi Allah'tan daha yüce olan hiçbir şey yoktur ki, Allah ona itaat eder denilebilsin!. Bu husus zaruret yoluyla bilindiğinde, onu anlamlı kılabilmek için, bu manaya hamletmek gerekir. O zaman da "taat" kelimesinin, "icâbet etme" manasına hamledilmesi vacip olur. "Taat" lafzının "icabet etme" manasında vârid olabileceğine dair delil ise, şairin şu sözüdür:

رَبٌّ مَنْ أَنْفَجَتْ غَيْظًا صَدْرُهُ قَدْ تَمَنَّى لِي مَوْتًا لَمْ يُطِعْ

"Bir Rabb ki, her kimin kalbi kin ve öfkeden kabarsa da benim ölümümü temenni etse, o, buna icâbet etmez."

İkinci soruya ise şu şekilde cevap vermişlerdir: "**ez-Zâlimûn**", çoğul bir sîga olup, başına elif-lâm gelmiştir. Böylece kelime, umûm ifade eder. Bu konuda söylenebilecek olan en son şey, bu âyet-i kerimenin, kâfirleri kınamak için geldiğidir. Çünkü itibar, sebebin husûsîliğine değil de, lafzın umûmîliğinedir.

Üçüncü soruya gelince, bunun cevabı da şöyledir: "مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ" âyeti, zâlimlerden her biri hakkında, "müşfik bir yakının ve sözü dinlenir bir şefaatçinin" bulunmadığına hükmedilmiş olmasını ifade eder. Bu istidlâlin anlatımı hususunda **Mu'tezile**'nin sözünün tamamı budur.

Ehl-i sünnet âlimlerimiz de onların birinci cevabına cevap vermişler ve şöyle demişlerdir: "Müşrikler putları hakkında, "Bunlar bizim, Allah katındaki şefaatçilerimizdir"; "Bunlar Allah katında bize, bu konuda Allah'ın iznine gerek kalmaksızın, şefaat edeceklerdir" diyorlardı. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak onların bu iddiasını, *"O'nun izni olmadıkça nezdinde şefaat edecek kim imiş?"* (Bakara, 255) beyanıyla reddetmiştir. Bu da gösterir ki, müşrikler, bu şefaatte, Allahu Teâlâ'nın putlara icabet etmesinin farz olduğuna inanmıyorlardı. Bu ise, bir tür itaattır. Bunun üzerine Allah da, *"Zâlimlerin, ne müşfik bir yakını, ne sözü dinlenir bir şefaatçisi vardır"* buyurarak, böyle bir itaati nefyetmiştir.

İkincisine de şöyle diyerek cevap vermişlerdir: Harf-i tarifte aslolan, onun daha önce geçmiş, bilinen ve ma'hûd olan birisine ait olmasıdır. Bu âyette de, daha önce geçmiş ve ma'hûd olan kimseler bulunmaktadır, ki bunlarda, Allah'ın âyetlerine karşı mücadele eden kâfirlerdir. O halde elif-lâm'ın buna yönelik olması gerekir.

Ehl-i sünnet âlimleri onların üçüncü sözüne de şöyle diyerek cevap vermişlerdir: Cenâb-ı Hakk'ın, "مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ" buyruğunun, selbin umûmîliğini (**umûmu's-selb**) ifade etmesi muhtemel olduğu gibi, (**selbu'l-umûm**) umumîliği selbetme manasına gelmesi de muhtemeldir. Birinci durumda, "Zâlimlerden her biri hakkında, (istisnasız), onun ne müşfik bir yakını, ne de şefaatçisi bulunmamakla hükmolunmuştur!" şeklinde takdir edilmesine göredir.

İkinci durumda ise mana, "Zâlimlerin toplamı var ya, onlar için ne müşfik bir yakın, ne de sözü dinlenir bir şefaatçi vardır!" şeklinde olur. Burada, hükmü, yekûn ve toplamdan nefyetmekten, onu, bu yekûn ve toplamın fertlerinin her birinden de nefyetmek gerekmez. Söylediğimiz bu şeyi te'yid eden de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şu muhakkak ki, küfredenleri inzâr etsen de onlarca bir, kendilerini inzâr etmesen de.. İnanmazlar.."* (Bakara, 6) âyetidir.

Eğer biz, *"Kâfirler inanmazlar"* ifadesini, "Onlardan her biri hakkında, iman etmemekle hükmolunmuştur" manasına hemledersek, bu durumda, Allahu Teâlâ'nın sözüne aykırı bir halin olması, yalanın bulunmuş olması gerekir. Çünkü, kâfirlerden pek çoğu, daha sonra iman etmişlerdir. Ama biz bunu, "Onların bir kısmı iman etse ya da iman etmese de, işte bu kâfirlerin yekûnu ve tamamı iman etmeyecek.." manasına hamledersek, o zaman mana doğru ve yalan seciyesinden de kurtulmuş olur. O halde biz, pek yerinde olarak, bu sözü, **selbu'l-umûm**'a hamledip, **umûmu's-selb**'e hamletmedik. İşte, Cenâb-ı Hakk'ın "مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ" âyetinin de **selbu'l-umûm** şeklinde anlaşılıp **umûmu's-selb** tarzında anlaşılmaması gerekir. O zaman da, **Mu'tezile**'nin bu âyet ile istidlâli düşer, sâkıt olur. Bu konudaki sözün tamamı, işte budur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Önceki Kısımla Münasebet**

Âyetin önceki kısımla münasebetine dairdir. Biz diyoruz ki: Allahu Teâlâ bu âyet-i kerimede, korkuyu gerektiren bütün sebepleri zikretmiştir:

1) O, bu günü, "yakın gün" olarak isimlendirmiştir. Yani, "Büyük günaha dûçar olan kimse için, azâbı yakın olan gün.." Çünkü, o günahın azâbının zamanı yaklaştığında, o, korkuların zirvesinde bulunur. Hatta denilmiştir ki, korku ve yakınlık içinde gam ve kederleri beklemek, endişe ile beklemek, o cezânın bizzat kendisinden daha ağır ve büyüktür.

2) "إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ" cümlesi olup, manası şudur: "Bu korku, kalp göğüsten sökülüp de boğaza yükselerek, oraya yapışıp, böylece de nefes almaya mani olacak bir raddeye ulaşmıştır."

3) "كَاظِمِينَ" kelimesi olup, "Kendilerindeki hüzün ve korku sebebiyle, konuşmaları ve o hüznü dile getirmeleri mümkün değildir" demektir ki, bu da tam bir can sıkıntısı ve huzursuzluğa sebebiyet verir.

4) "مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ" cümlesi olup, onların kendilerine faydası dokunacak bir yakınları; onlar lehine, sözü dinlenen ve böylece de şefaati kabul edilen bir şefaatçinin olmadığını ifade eder.

5) "يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ" cümlesi olup, manası: "Allahu Teâlâ ne göklerde ne de yerde, bir zerreden bile habersiz olmayan bir alîmdir" demektir. Hüküm verecek olan zat, ilimde işte böyle bir dereceye ulaştığında, suçlunun ondan korkusu da, son derece fazla olur.

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: "Âyetteki "**hâine**" kelimesi, ya, bakan kimselerin sıfatıdır; yahut da, tıpkı "**âfiye**" ism-i fâilinin mastarı olan "**muâfât**" manasında olması gibi, mastar manasında bir ism-i faildir -ki bunun gayesi de şek ve şüphe içinde olanların yaptığı gibi, bakışı helâl olmayan şeylere yöneltmektir-. "وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ" tabirinden, kalplerde saklı tutulan şeyler kastedilmiştir. Hasılı, fiiller, ef'âl-i cevârih (uzuvların fiilleri) ve ef'âl-i kulûb (kalplerin fiilleri) diye ikiye ayrılır. Uzuvların fiillerine gelince, bunların en saklı ve bilinmez olanı, gözlerin haince bakışıdır. Bunları en iyi bilen, Allah'tır. Diğer işler hususundaki durumu ise var sen düşün! Kalbin fiillerine gelince, Cenâb-ı Hakk'ın, "...وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ" ifadesinden dolayı, bunlar, Allah'ça malumdur. Böylece bu, Allahu Teâlâ'nın, insanların bütün fiillerini bilen bir zât olduğuna delâlet etmektedir:

6) وَاللهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ *"Allah, hak* ve *adaletle hükmeder.."* cümlesi olup, bu da, Allah'tan iyice korkmayı gerektiren bir hususdur. Çünkü, hâkimin, hüküm verecek zâtın, bütün halleri bilen ve gizli ve aşikâr her şey hususunda ancak hak ve adâletle hükmeden birisi olduğu sabit olduğunda, o zaman suçlunun korkusu da zirvede olur.

7) Kâfirler, ilâhî cezâyı kendilerinden savuşturma hususunda, işte bu putların şefaatine bel bağlayıp, Allahu Teâlâ da, bunlarda kesinlikle bir faydanın bulunmadığını beyan edince, وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ *"O'nun dışında taptıkları şeyler ise, hiçbir şeye hükmedemezler"* buyurmuştur.

8) "إِنَّ اللهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ" cümlesi olup, "Allah, bu kâfirlerin, putlarını methettiklerini duyuyor, fakat onlardan kendisi hakkında herhangi bir övgünün sudur ettiğini duymuyor; onların, o putlara boyun eğip onlara secde ettiklerini görüyor, fakat o kâfirlerin, Allah'a boyun eğip, O'nun önünde eğildiklerini görmüyor.." demektir. Binâenaleyh, işte bu sekiz durum, suçu büyük olan bir günahkârda bir arada bulununca, bu, korkusu açısından daha fazlasının düşünülmeyeceği bir noktaya varır.

İbret İçin Seyahat

Daha sonra Cenâb-ı Hak, kâfirleri âhiret azabıyla iyice korkutunca, bunun peşinden onları dünya halleriyle de korkutmayı ifade eden beyanı getirmiş ve şöyle buyurmuş: أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ كَانُوا مِنْ قَبْلِهِمْ *"Onlar yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, kendilerinden evvelkilerin âkıbetinin nasıl olduğuna baksınlar."* Bu, "Akıllı insan, başkasından ibret alandır. Çünkü geçmiş kâfirler, şimdiki kâfirlerden daha kuvvetli ve yeryüzünde daha tesirli idiler.." demektir. Bu kuvvet ve tesirle, onların kaleleri, köşkleri ve orduları kastedilmiştir. Binâenaleyh o eski kâfirler, peygamberlerini yalanlayıp, onları dinlemeyince, Allahu Teâlâ onları dünyada, çeşitli helâk vasıtaları ile peşin olarak cezalandırıp imha etmiştir. Şimdiki kâfirler de bu helâkin izlerini-kalıntılarını görmekte, seyretmektedirler. Bundan dolayı Allahu Teâlâ onları, bu gibi ifadelerle, aynı şekilde hareket etmekten sakındırmış ve onları yakaladığı zaman başlarına gelecek azap anında, kendilerine yardım edecek ve o azaptan kurtaracak hiç kimseyi bulamayacaklarını, وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنَ اللهِ مِنْ وَاقٍ *"Onları Allah'ın (azabından) bir koruyan da olmadı"* beyanıyla anlatıp, sonra da, onlara gelecek azabın, peygamberleri kabul etmeyip inkâr etmeleri sebebiyle olduğunu açıklamış, böylece Hz. Muhammed (s.a.s)'in ümmetini de aynı şeyleri yapmaktan sakındırmış ve sözünü, iyice sakındırsın ve korkutsun diye, *"Çünkü O, her şeye kâdirdir, azabı pek çetindir"* diyerek noktalamıştır. Allah en iyi bilendir.

Sadece **İbn Âmir,** zamiri kâf'lı olarak مِنْكُمْ "sizden (üstün)" şeklinde okurken, diğer kıraat imamları hâ ile مِنْهُمْ "onlardan" şeklinde okumuşlardır. **İbn Âmir**'in bu kıraati, gâib (3. şahıstan) muhatap sîgasına geçiş olup,

tıpkı, **"Elhamdü lillâhi Rabbi'l-âlemîn"**den sonra, ...إِيَّاكَ نَعْبُدُ *"sadece sana ibadet ederiz..."* denilmesi gibidir. Bu muhatap sîgasına geçişin güzel oluşunun izahı şöyle olur: Bu hitap Mekkelilere yönelik olup, mevcut oldukları için, mevcutlara yapılmış bir hitap kabul edilir. Âyet, mana bakımından, *"Onlara, yeryüzünde size vermediğimiz imkânları verdik"* (En'âm, 6) âyeti gibidir. Diğer imamların, bu zamiri gâib sîgasıyla okuyuşu da, bunun, kendinden önceki gâib lafızlarına uygunluğundan ötürü böyle okunmuştur.

Firavun'un Telaşı

وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا مُوسٰى بِاٰيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُبِينٍ ﴿٢٣﴾ اِلٰى فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَقَارُونَ فَقَالُوا سَاحِرٌ كَذَّابٌ ﴿٢٤﴾ فَلَمَّا جَآءَهُمْ بِالْحَقِّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا اقْتُلُوٓا اَبْنَآءَ الَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ وَاسْتَحْيُوا نِسَآءَهُمْ وَمَا كَيْدُ الْكَافِرِينَ اِلَّا فِى ضَلَالٍ ﴿٢٥﴾ وَقَالَ فِرْعَوْنُ ذَرُونِىٓ اَقْتُلْ مُوسٰى وَلْيَدْعُ رَبَّهُۥٓ اِنِّىٓ اَخَافُ اَنْ يُبَدِّلَ دِينَكُمْ اَوْ اَنْ يُظْهِرَ فِى الْاَرْضِ الْفَسَادَ ﴿٢٦﴾ وَقَالَ مُوسٰٓى اِنِّى عُذْتُ بِرَبِّى وَرَبِّكُمْ مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ ﴿٢٧﴾

"Biz Musa'yı âyetlerimizle ve apaçık bir hüccetle Firavun'a, Hâmân'a ve Kârûn'a gönderdik de (onlar ona), "Çok yalancı bir sihirbaz" dediler. İşte o, tarafımızdan kendilerine hakkı getirince, "Onunla beraber iman edenlerin oğullarını öldürün, kadınlarını sağ bırakın" dediler. Kâfirlerin hilesi, boşa çıkmaktan başka (bir şeye mahkûm) değildir. Firavun, "Bırakın beni, Musa'yı öldüreyim. (Varsın) Rabbine yalvarsın. Çünkü ben onun, dininizi değiştirmesinden, yahut yeryüzünde fesat çıkarmasından korkuyorum" dedi. Musa da, "Ben hesap gününe inanmayan her kibirliden, benim ve sizin Rabbiniz olan (Allah'a) sığındım" dedi" (Mü'min, 23-27).

Önceki Kısımla Münasebet

Bil ki Allahu Teâlâ peygamberi **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i, önceki peygamberleri yalanlayan o kâfirleri dile getirmek ve onların uğradıkları âkıbete bakıp ibret almasını emredince, yine **Hz. Musa** (a.s)'dan bahsedip onu

Firavun, Hâmân ve **Kârûn**'a peygamber olarak gönderip, bunca kuvvetli mu'cizelerine rağmen, onların onu yalanlayıp, hak karşısında diretip, *"Bu, yalancı bir sihirbazdır"* dediklerini nakletmek suretiyle onu teselli etmiştir.

Firavun'un Çevresinin İddiaları

Bil ki **Hz. Musa** (a.s) bunlara, açık mu'cizeleri ve nübüvvetini getirince ki bu, *"O, tarafımızdan kendilerine hakkı getirince.."* âyetiyle kastedilen durumdur, onlardan sâdır olan şu câhilce işleri nakletmiştir:

Büyücü İddiası

1) Onlar, **Hz. Musa** (a.s)'yı yalancı bir sihirbaz olarak tavsif etmişlerdir. Bu, son derece uzak bir iddiadır. Çünkü o mu'cizeler, her akl-ı selîm sahibinin sihir olmadığını kesin olarak anlayacağı bir biçimde kuvvetli ve açık idi.

Çocukları Öldürmeleri

2) Onlar, *"Onunla beraber iman edenlerin oğullarını öldürün. Kadınlarını sağ bırakın"* demişlerdir. Doğrusu, bu öldürme işinin, **Hz. Musa** (a.s)'nın doğumu sırasında meydana gelen öldürmeden (çocuk katliamından) başka bir öldürme olmasıdır. Çünkü o vakit müneccimler **Firavun**'a ona gâlip gelecek bir düşmanının doğduğunu haber verdiler. Böylece o, işte Yahûdilerin o zamanki bütün erkek çocuklarını öldürme emri verdi. Fakat bu vakitte, **Musa** (a.s) ona gelmiş ve apaçık mu'cizeler getirmişti. İşte bu sırada **Firavun, Hz. Musa** (a.s)'nın dini üzere büyüyüp, böylece onun tarafını kuvvetlendirmesinler diye, **Musa** (a.s)'ya iman edenlerin erkek çocuklarını öldürme emrini vermiştir. Bu sebep, kızlarla değil erkeklerle ilgili olup, bundan dolayı **Firavun,** erkek çocukların öldürülmesini emretmiştir.

Daha sonra Hak Teâlâ, وَمَا كَيْدُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ *"Kâfirlerin hilesi boşa çıkmaktan başka bir şeye mahkûm değildir"* buyurmuştur. Bu, "Onların, **Hz. Musa** (a.s) ve Mü'minlerine tuzak kurma hususundaki bütün çabaları boşa çıkmıştır. Çünkü Allahu Teâlâ'nın insanlar için, kapılarını açıp gönderdiği rahmeti engelleyebilecek hiçbir kuvvet yoktur.

Hz. Musa (a.s)'yı Öldürme Teşebbüsü

3) Bu kâfirlerin, **Musa** (a.s)'ya karşı işledikleri ve Allah'ın naklettiği çirkin fiillerinden üçüncüsü, **Firavun**'un *"Bırakın beni, Musa'yı öldüreyim. (Varsın) Rabbine yalvarsın"* demesidir. Bu söz, **Firavun**'un adamlarının, **Firavun**'un **Hz. Musa** (a.s)'yı öldürmesine sanki mânî olduğuna delâlet etmektedir. Bu hususta şu iki ihtimal düşünülebilir:

a) Onlar, şu sebeplerden ötürü, onun **Hz. Musa** (a.s)'yı öldürmesine mâni olmuş olabilirler:

1) Belki de içlerinde, içten içe **Hz. Musa** (a.s)'nın doğruluğuna inananlar vardı. Bundan dolayı, **Firavun**'un **Hz. Musa** (a.s)'yı öldürmemesi için her türlü çareye başvurmuş ve ellerinden geleni yapmışlardır.

2) **Hasan el-Basrî** şöyle demiştir: "**Firavun**'un adamları (erkân-ı harbiyesi) ona, "**Musa**'yı öldürme. Çünkü o, güçsüz bir sihirbazdır. Onun sihri ile sana üstün gelmesi mümkün değildir. Binâenaleyh eğer onu öldürürsen, insanların kafasına ve kalplerine bir şüphe sokmuş olursun ve böylece onlar, "**Musa** haklı idi. **Firavun** ve taraftarları ona karşılık veremedikleri için onu öldürdüler" derler."

3) Belki de onlar, **Firavun**'un aklı-fikri hep **Musa** (problemiyle) meşgul olup, kendileriyle uğraşmaya zaman bulamasın diye, **Firavun**'un **Hz. Musa**'yı öldürmemesi için, her çareye başvurmuşlardır. Çünkü, melikleri-nin kalbinin ve aklının, hârici bir düşmanla meşgul olup, kendilerinin onun şerrinden emin kalmaları için, melikleri oyalama, ileri gelen devlet adamlarının işidir.

b) Hiç kimse, **Firavun**'u **Hz. Musa** (a.s)'yı öldürmekten ve onun onu öldürmeyi istemesinden alıkoymamıştır. Fakat **Firavun, Hz. Musa** (a.s)'yı öldürdüğü takdirde, kendisini bu işten engelleyecek mu'cizelerin zuhûr etmesinden, böylece de rezil-rüsvay olmaktan korkuyordu. Fakat işi gürültüye verip, böyle demiştir. Bundan maksadı, "Ben taraftarlarının kalplerini kırmamak için onu öldürmüyorum" manasınadır. Esas gayesi, **Hz. Musa** (a.s)'dan korktuğunu kamufle etmektir.

Âyetteki, وَلْيَدْعُ رَبَّهُ *"(Varsın) Rabbine yalvarsın"* sözünü, **Firavun** istihzâ yollu söylemiş olup, "Ben onu öldüreyim de, o da varıp Rabbine şikâyet etsin. O da benim elimden **Musa**'yı kurtarsın göreyim" demektir.

Toplumu Bozma İddiası

Âyetteki, اِنِّی اَخَافُ اَنْ یُبَدِّلَ دِینَکُمْ اَوْ اَنْ یُظْهِرَ فِی الْاَرْضِ الْفَسَادَ *"Çünkü ben onun dininizi değiştirmesinden, yahut yeryüzünde fesat çıkarmasından korkuyorum" dedi"* ifadesi ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Kesîr, "ذَرُونِی" kelimesindeki yâ harfini fetha ile "**zerûniye**"; **Nâfî, İbn Kesîr** ve **Ebû Amr**, "اِنِّی"deki yâ'yı, fetha ile "**inniye**" şeklinde okumuşlardır.

Yine **Nâfî** ve **İbn Amr**, vâv ile "وَاَنْ يُظْهِرَ" şeklinde okuyup, bunu "اَوْ" edatıyla atfetmemişlerdir. Bu kıraate göre, dini değiştirme işi ile, fesat çıkarma işinin bir arada yapılacağı söylenmiş olur, "اَوْ" edatı ile bu işi birbirini atfedenlere göre, âyetin manası, onun bu iki işten birisini yapacağı şeklinde olur. Fiil yâ'nın zammesi, hâ'nın kesresi ve "**fesâd**" kelimesinin nasbi ile, müteaddî olarak, "يُظْهِرَ" (izhar etmesinden, ortaya koymasından...) şeklinde okunmuştur. Ama **Hamza, Kisâî** ve **Âsım**'ın râvisi **Ebu Bekr**, yâ'nın ve hâ'nın fethası, "**fesâd**" kelimesinin ref'i ile, اَوْ يَظْهَرَ... الْفَسَادُ "yahut yeryüzünde fesadın ortaya çıkmasından (korkuyorum)" şeklinde okumuşlardır.

Bunlardan birinci kıraatin izahı şöyle yapılabilir: Tebdil (değiştirme) fiilinin fâili **Musa** (a.s)'dır. Söz, birlik arz etsin diye, ikinci fiilin fâili de **Hz. Musa** (a.s) olmuştur. İkinci kıraatin izahı da şöyledir: Söz, "**Musa** dini değiştirince, yeryüzünde fesat çıkmış olur"

İKİNCİ MESELE

Bu sözün maksadı, **Hz. Musa** (a.s)'yı öldürmeyi gerektiren sebebi ortaya koymaktır. Bu sebep de, "**Hz. Musa** (a.s)'nın varlığı ya dinin, ya dünyanın fesada gitmesine sebeptir. Dinin fesadı şöyle olur: **Firavun** ve adamları, doğru dinin, kendi dinleri olduğuna inanmışlardı ve dolayısıyla Musa (a.s), onu ifsat için uğraşınca, âdeta, onların inancında, hak olan dini, **Hz. Musa** (a.s) ifsada uğratmış oldu. Onun dünyayı ifsadı da, **Hz. Musa** (a.s)'nın etrafında mutlaka bazı insanlar toplanacak, böylece bu iş birtakım düşmanlıkların meydana gelmesine ve fitnenin eşelenmesine sebep olacak olmasıdır. İnsanların, dinlerine olan sevgisi, mallarına olan sevgilerinden daha fazla olunca, **Firavun** önce dini ileri sürmüş, *"Onun, dininizi değiştirmesinden (korkuyorum)"* demiş; sonra da dünyanın fesada uğramasını ileri sürerek, *"Yahut yeryüzünde fesat çıkarmasından korkuyorum"* demiştir.

Musa (a.s)'nın Allah'a Sığınması

Bil ki Allahu Teâlâ, **Firavun**'un bu sözünü nakledince, bundan sonra, **Musa** (a.s)'nın sözünü nakledip, اِنِّى عُذْتُ بِرَبِّى وَرَبِّكُمْ مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ *"Ben hesap gününe inanmayan her kibirliden, benim ve sizin Rabbiniz olan (Allah'a) sığındım"* dediğini bildirmiştir. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfî, Ebû Bekr, Hamza ve **Kisâî,** zâl'ı tâ'ya idğâm ederek fiili, "**uttü**" okurlarken, diğer kıraat imamları idğamsız olarak, "**uztü**" şeklinde okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE: **Musa (a.s)'nın Sözündeki İncelikler**

Bu, "**Hz. Musa, Firavun**'un şerrini savuşturmak için, Allah'a sığınmaktan ve O'nun fazlına güvenmekten başka hiçbir şey yapamamıştır. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, onu her türlü beladan korumuş ve her türlü emniyeti ona nasip etmiştir" demektir.

Bil ki **Hz. Musa** (a.s)'nın bu sözü şu gibi incelikleri ihtiva eder:

Birinci incelik: Cümlenin başındaki "**innî**" lafzı, te'kid ifade eder. Binâenaleyh bu ifade, canlardan şerleri ve afetleri defetmek için, nazar-ı dikkate alınacak en güçlü yolun, Allah'a itimat edip dayanmak ve O'nun korumasına güvenmek olduğunu gösterir.

Cin ve İns Şeytanlarından Sığınma

İkinci incelik: Hz. Musa (a.s), *"Benim ve sizin Rabbiniz (olan Allah'a) sığındım"* demiştir. Binâenaleyh bir Müslüman Kur'an okurken nasıl eûzü-besmele çekip (Allah'a) sığınır, Allahu Teâlâ da onun dinini (imanını) ve ihlasını, cin şeytanlarının vesveselerinden korursa, aynen bunun gibi, insan şeytanlarından (kötülerinden) birtakım belalar ve kötülükler kendisine yöneldiğinde bir Müslüman "**Eûzü billahi...**" derse, Allah onu her türlü afetlerden ve korkularından korur, muhafaza eder.

Üçüncü incelik: Hz. Musa (a.s), *"Benim ve sizin Rabbiniz (olan Allah)..."* demiştir ki bu, "Kul, âdeta, "Beni eğitip büyüten, her türlü hayra nâil eden, belâlardan koruyan ve bana sınırsız-sayısız nimetler veren Hak Teâlâ'dır. Binâenaleyh Mevlam, sadece Allah olduğuna göre, her âfet ve belayı savuşturmada, akıllıya düşen ve yakışan, ancak Allah'ın muhafazasına güvenmektir" demektir.

Cemaatteki Kuvvet

Dördüncü incelik: Âyetteki, "وَرَبِّكُمْ" ifâdesinde, **Hz. Musa** (a.s)'nın kavmini, Allah'a sığınma hususunda, onun yolunu izlemeye bir teşvik olup, bunun manası, "Temiz ve güçlü ruhlar, aynı gaye üzerinde mutabık olduklarında, bunun tesiri cidden kuvvetli olur" şeklinde olur ki, namazların cemaatle edâ edilmesindeki asıl sebep de işte budur.

Beşinci incelik: Hz. Musa, bu bedduâsında, **Firavun**'u açıkça zikretmemiştir. Çünkü, bazı bakımlardan onun, **Hz. Musa** (a.s) üzerinde, terbiye etmiş olması sebebiyle bir hakkı bulunuyordu. İşte o hakkı gözettiği için, bizzat ve ismen, **Firavun**'dan bahsetmemiştir.

Altıncı incelik: Firavun, her ne kadar bu fiili açıkça yapmış ise de, ancak ne var ki, **Hz. Musa** (a.s)'nın, **Firavun**'un aleyhine bizatihi ismini anarak duâda bulunmasında bir fayda yoktur. Tam aksine uygun olanı, bu sıfatları taşıyan herkesin kötülüğünü önleme hususunda, Allah'a sığınmak ve O'ndan yardım istemektir. Böylece, bu sığınmanın şümulüne, düşmanlığını ister izhar etsin, isterse etmesin, düşman olan herkes dahil olur.

Kötü Kimsenin Psikolojisi

Yedinci incelik: İnsanlara eziyet etmeye yönelmeyi gerektiren şey, ikidir:

a) İnsanın kibirli ve katı kalpli olması.

b) Öldükten sonra dirilme ile, kıyameti inkâr edici olması... Çünkü, kibirli ve katı kalpli kimseyi, yaratılışı bazen, insanlara eziyet etmeye sevk edebilir. Ancak ne var ki bu kimse, öldükten sonra dirilmeyi ve "hesabı" kabul eden birisi olursa, onun hesap verme hususundaki korkusu, onun kibrinin muktezasınca hareket etmesine mani olur. Ama, bu kimse öldükten sonra dirilmeye ve kıyamete iman etmemiş bir kimse ise, onun yaratılışı, onu, insanlara eziyet etmeye yöneltici olduğu gibi, buna mani olan şey de, yani, "hesâp verme ve sigaya çekilme korkusu" da zâil olmuş olur. Hesap vermeye ve sîgaya çekilmeye dair duyduğu o korku ve endişe de zail olunca, hiç şüphesiz katı kalpli olma ve eziyet verme işi de tahakkuk etmiş olur.

Sekizinci incelik: Firavun, *"Bırakın beni, Musa'yı öldüreyim.."* deyince, istihzâ ederek, *"Musa, Rabbine dûa etsin bakalım!"* demiş. Bunun üzerine de **Musa,** *"Ey Firavun, istihzâ ederek andığın o şey var ya, apaçık ve aşikâr olan din olup, aydınlatıcı olan hakkın ta kendisidir. Ben Rabbime duâ edip, O'ndan senin şerrini benden defetmesini isteyeceğim. Ve sen, benim Rabbimin, seni nasıl kahredeceğini ve beni sana, nasıl hükümran kılacağını göreceksin.."* demiştir.

Bil ki, aklı ve zekâsı bu incelikleri kuşatan herkes, düşmanların tuzaklarını savuşturmada, hilelerini geçersiz hale getirmede en uygun ve en doğru olan yolun, Allah'a sığınmak ve O'nun korumasına başvurmak olduğunu anlar. Allah en iyisini bilendir.

Hükümetteki Gizli Mü'min

وَقَالَ رَجُلٌ مُّؤْمِنٌ مِّنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ اِيمَانَهٗٓ اَتَقْتُلُونَ رَجُلًا اَنْ يَّقُولَ رَبِّيَ اللّٰهُ وَقَدْ جَآءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَّبِّكُمْ ۖ وَاِنْ يَّكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهٗ ۚ وَاِنْ يَّكُ صَادِقًا يُّصِبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ ۖ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ ﴿٢٨﴾

"Firavun âilesinden olup, imanını gizlemekte olan bir mü'min, (şöyle) dedi: "Siz, bir adamı, "Rabbim Allah'tır" demesi sebebiyle öldürür müsünüz? Halbuki o, size, Rabbinizden apaçık mu'cizeler de getirmiştir. Bununla beraber eğer o, bir yalancı ise, yalanı kendisine. Eğer doğru söylüyor ise, sizi tehdit edegeldiği o şeylerin bir kısmı olsun, gelir sizi bulur. (Size isabet eder).. Şüphesiz Allah, haddi aşan, çok yalancı olan kimseyi muvaffak etmez" (Mü'min, 28).

Bil ki Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'nın, **Firavun**'un kötülüğü ve şerrini savuşturma hususunda, kendisine sığınmaktan başka bir şey yapmadığını nakledince, **Hz. Musa** (a.s)'dan başka bir kimseyi, bu konuda (yardımcı olarak) bahsedip lütfettiğini, böylece de, en güzel bir biçimde, **Hz. Musa** (a.s)'yı müdafaa edip, o fitneyi yatıştırma hususunda çaba sarf ettiğini ve o şerri bertaraf etme hususunda gayret gösterdiğini beyan buyurmuştur.

Razî'nin Dînî Tecrübesi

Allah kendisine rahmet etsin, bu kitabın müellifi, ben **Razî**, şöyle der(im): "Andolsun ki ben, kendi hallerim ve durumlarım hakkında, "Her ne zaman bir beşerin kötülüğü bana yönelse ve beni gelip bulmak istese de, ben de ona ilişmeyip, bu işi Allah'a havale etmekle yetinsem, Allah (c.c)'ın bu kötülüğü savuşturma hususunda ellerinden gelen gayreti sarf eden ve benim kendilerini hiç tanımadığım birtakım kimseler bahşettiğini" görmüş ve tecrübe etmişimdir." Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Gizli Mü'minin Kimliği**

Âlimler, **Firavun**'un hânedânından olan o şahsın kim olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak bunun, **Firavun**'un amcasının oğlu olup, onun adına hareket etme yetkisine sahip olduğu ve emniyet teşkilâtı başkanının yetkilerini deruhte ettiği ileri sürüldüğü gibi, onun

akrabasından olmayıp **Firavun** kavminden bir kıptî olduğu da ileri sürülmüştür. Yine bunun, İsrailoğullarından birisi olduğu da ifade edilmiştir, ama, birinci görüş doğruya daha yakındır. Çünkü, "آلٌ" (âl) kelimesi akraba ve aşiret, kabile manalarına gelmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, إِلَّا آلَ لُوطٍ نَجَّيْنَاهُمْ بِسَحَرٍ *"Lût'un ailesi müstesnâ. Onları bir seher vakti kurtardık"* (Kamer, 34) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in de, *"Sıddîkler üçtür: Yâ-sîn ailesinden olup, mü'min olan Habibu'n-Neccâr; siz adamı, sırf "Rabbim Allah'tır" demesi sebebiyle mi öldürürsünüz?" diyen, Firavun âilesinden mü'min olan kişi; üçüncüsü de, Ali İbn Ebî Tâlib'tir ki, bu onların en üstünüdür"* dediği rivâyet edilmiştir.

Câfer İbn Muhammed'in de, şöyle dediği rivâyet edilmiştir: **"Ebû Bekir, Firavun** ailesinden olup da iman eden o kimseden daha hayırlıdır. Çünkü o, imanını gizlemiş; **Ebû Bekir** ise izhâr etmiştir. Zira o, *"Siz adamı, sırf "Rabbim Allah'tır" demesi sebebiyle mi öldürürsünüz!"* demiştir. Binâenaleyh bu kimse, (âyetin gösterdiği gibi), imanını gizlemiş de, bu bir sır olmuş olur; **Hz. Ebû Bekir**'in iman edişi ise açıktan açığa iman etmek olmuş olur.

İKİNCİ MESELE

"مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ" ifâdesindeki "**min**" harf-i cerrinin, âyetteki, "مُؤْمِنٌ" lafzına taalluk etmesi; buna göre mana, "O mü'min kimse, **Firâvun**'un ailesinden bir şahıs idi" şeklinde olması mümkün olabileceği gibi, "**yektümu**" fiiline taalluk etmesi ve mânanın: "İmanını **Firavun**'dan gizleyen mü'min birisi... dedi" şeklinde olması da mümkündür. Bu ikinci ihtimalin caiz olmadığı, zira Arapçada, "كَتَمْتُ مِنْ فُلَانٍ كَذَا" denilmediği; ancak, كَتَمْتُهُ كَذَا "Bunu ondan gizledim.." denildiği; nitekim Cenâb-ı Hakk'ın da, وَلَا يَكْتُمُونَ اللهَ حَدِيثًا *"Allah'tan bir sözü gizlememiş..."* (Nisa, 42) buyurduğu ileri sürülmüştür.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"رَجُلٌ" kelimesini, kıraat imamlarının ekserisi cîm'in dammesiyle "**recûl**" şeklinde okurken, tıpkı عَضُدٌ "yardım, kuvvet, destek" kelimesinin, "**adıd**" diye telaffuz edilmesi gibi, cim'in kesresi ile, "**recil**" şeklinde de okunmuştur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Delil ve Mu'cizeler**

Cenâb-ı Hak, "istifhâm-ı inkârî" üslûbuyla, *"Siz adamı, sırf "Rabbim Allah'tır" demesi sebebiyle mi öldürürsünüz?"* buyurmuş ve bu ifadede, "istifhâm-ı inkârî"nin getirilmesinin yerinde ve güzel olduğuna delâlet eden şeyi de zikretmiştir. Çünkü **Hz. Musa** (a.s), *"Rabbim Allah'tır"* deyip, bu

hususta deliller getirmekten başka bir şey yapmamıştır. Bu (söz ve hareket tarzı) ise, öldürmeyi asla gerektirmez. Âyetteki, *"Halbuki o, size, Rabbinizden apaçık mu'cizeler de getirmiştir"* cümlesi hakkında şu iki izah yapılabilir:

a) *"Rabbim Allah'tır.."* cümlesi, Allah'ın birliğine; *"Halbuki o, size ... apaçık mu'cizeler de getirmiştir"* cümlesi de O'nun birliğine delâlet eden delillere bir işârettir ki, bu deliller de, **Hz. Musa** (a.s)'nın, Tâhâ Sûresi'ndeki, *"Bizim Rabbimiz her bir şeye hilkatini veren, sonra da ona hayatını devam ettirmek imkânları verendir"* (Tâhâ, 50) sözleri ile, Şuarâ Sûresi'ndeki, *"Göklerin, yerin ve bunların arasında bulunan şeylerin Rabbidir. Eğer hakikati yakînen bilmeye ehil kimselerseniz.."* (Şuarâ, 24) sözüdür.

Bu Zatın Müdahalesi

Daha sonra, bu mü'min zat, **Hz. Musa** (a.s)'yı öldürmeye teşebbüs etmenin caiz olmadığına dair bir hüccet öne sürmüştür ki, bu da, meseleyi taksime tabi tutmak suretiyle ifade etmektir. İşte bu sebeple bu zât, "Eğer bu adam (yani, **Musa**), yalan söylüyorsa, onun yalanının günahı ve sorumluluğu kendisinedir. Binâenaleyh, onun yakasını bırakınız. Yok eğer, doğru söylüyor ise, sizi uyarageldiği o şeylerin bazısı, sizi mutlaka bulacaktır! Böylece, her iki durumda da, evlâ olan hareket tarzının, onu öldürmemek olduğu sâbit olmuş olur" demiştir.

Sualler

İmdi, eğer "Bu delil hakkında, şu iki açıdan soru yöneltilebilir:

a) Onun, *"Eğer o, bir yalancı ise, yalanı kendisinedir"* sözünün manası, "Onun yalan söylemesinin zararı, onunla sınırlıdır. Bu, başkasına dokunmaz.." şeklindedir. Halbuki bu söz, şu bakımlardan yanlıştır:

1) Biz, onun yalan söylemesinin farz edilmesi halinde, onun yalanının zararının onunla sınırlı olduğunu kabul etmiyoruz. Çünkü o, insanları, bâtıl olan o dine davet eder; dolayısıyla, çağırılan insanlardan herhangi bir grup onun sözüne aldanır, böylece de onlar, bâtıl bir yola girmiş ve bozuk bir inancı benimsemiş olurlar. Daha sonra da, bunlarla başkaları arasında şiddetli düşmanlıklar meydana gelir... Böylece, onun yalancı olduğunun farz edilmesi halinde, onun yalanının zararının, kendisiyle sınırlı olmadığı, tam aksine başkalarına sirâyet edeceği sâbit olmuş olur. İşte bundan dolayı âlimler, insanları dinsizliğe davet eden kişinin öldürülmesinin vacip olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

2) Eğer bu söz, onun için bir delil olursa, her yalancının, böylesi bir yol tutması mümkün olur. Böylece de, bütün zındıklar ve bâtılı savunanlar, kendi bâtıl dinlerini anlatma ve ortaya koyma imkânı bulurlar.

3) **Hz. Musa** (a.s)'nın peygamberliğini kabul etmeyen o kâfirlerin, bu tutumlarının yadırganmasının caiz olmaması gerekir. Çünkü, eğer bu inkârcı, inkâr ettiği bu şey hususunda yalancı ise, (aynen **Hz. Musa** (a.s) hakkında olduğu gibi), yalanının günahı kendisinedir. Yok eğer doğru ise, o zaman sizler, onun doğruluğundan yararlanabilirsiniz... Böylece bu usûlün, zıddını tasvip etmeyi gerektirdiği sâbit olmuş olur. Halbuki, varlığı, yokluğuna (ademine) götüren şey ise, bâtıldır.

b) Bu kimseye düşen, "Eğer bu, doğru söylüyorsa, size, sizi tehdit edegeldiği şeylerin hepsi isabet eder.." demesi idi.. Çünkü, yaptıkları tehditlerinin bir kısmında isabet edip bir kısmında yanılan kimseler, kâhinler ve müneccimlerdir. Ama, sadece vahye müstenit olarak konuşan doğru sözlü peygambere gelince, onun, söylediği her şey hususunda sâdık ve doğru olması gerekir. Böylece bu kimsenin, "Sizi tehdit edegeldiği şeylerin bir kısmı size isabet eder.." biçimindeki sözü buraya uygun düşmez.

Suallere Cevap

Sorulardan birincisinin üç şıkkına birden, aynı şekilde cevap verilir: Bu da, kelamın takdirinin şöyle olmasıdır: "Onun şerrini savuşturma hususunda, sizin onu öldürmeye ihtiyacınız yoktur. Tam aksine size, onu, bu görüşünü ortaya koymaktan men etmeniz kâfidir!.. Hem sonra siz onu niye öldüreceksiniz ki?! Çünkü, o eğer yalancı ise, bu durumda onun yalanının zararı, sadece kendisine dokunur. Yok eğer sâdık ise, o zaman da ondan yararlanırsınız. Hülasa, bu taksimatın maksadı, onu öldürmeye gerek olmadığını, tam aksine, onların, bundan vazgeçip, onu, dinini izhâr etmekten men etmelerinin yeterli olacağını beyân etmektir. İşte, verdiğimiz bu cevapla, bu üç şık da cevaplanmış olur.

Münazarada İnsaf Prensibi

İkinci soruya, yani, ona düşenin "Sizi tehdit edegeldiği şeylerin tamamı size isabet eder.." demesi olduğunun söylenmesine gelince, buna da şu bakımlardan cevap verebiliriz:

1) Bu istidlâlin medarı, insaf prensibini ortaya koyma ve çekişmeyi fark etme esasıdır. Çünkü bu sözün maksadı şudur: "Eğer o yalancı ise, onun yalanının zararı, kendisiyle sınırlıdır. Yok eğer doğru ise, sizi tehdit

edegeldiği şeylerin, en azından bazıları sizi gelip bulacaktır." Eğer bu sözün maksadı bu ise, bu doğru olup, bunun bir benzeri de, *"Her halde ya biz, ya siz mutlak bir hidâyet üzerindeyiz. Yahut apaçık bir sapıklıkta.. "* (Sebe, 24) âyetidir.

2) **Hz. Musa** (a.s), onları, hem dünya hem ahiret azabı ile tehdit ediyordu. Binâenaleyh, dünyada onlara, dünya azâbı gelip çattığında, bu demektir ki, **Hz. Musa** (a.s)'nın onları tehdit edegeldiği azabın bir kısmı, yani dünyevî olan kısmı, onları gelmiş bulmuştur.

3) **Ebû Ubeyde**'nin, **"ba'z"** kelimesinin **"küll"** (bütün, hepsi) manasında kullanılmasının caiz olduğunu söylediği ve **Lebîd**'in, تَرَاكِ اَمْكِنَةً اِذَا لَمْ اَرْضَهَا اَوْ مَرْتَبِطْ بُعْضَ النُّفُوسِ حِمَامَهَا "Artık hoşnut olmadığımda ya da, bütün canları, ölümleriyle (el-himâm) irtibatlı (ve ona raptolunmuş, yatıyorken âdeta ölü) olduklarında, böylesi yerleri terk et ey gönül" beytiyle istidlâl ettiği nakledilmiştir. Ama, ulemânın ekserisi, bunun hata olduğunu ve **Lebîd**'in, "بَعْضَ النُّفُوسِ" ifadesiyle kendisini kastettiğini söylemişlerdir. Allah en iyisini bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu Mü'min kimsenin **Hz. Musa** (a.s)'ya eziyet etmenin câiz olmayacağı hususunda üçüncü bir cümlesini de naklederek, اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ *"Şüphesiz Allah, haddi aşan çok yalancı olan kimseyi muvaffak etmez"* buyurmuştur. Bu delili şu şekilde izah ederiz: Allahu Teâlâ, **Hz. Musa** (a.s)'yı bu açık mu'cizeleri getirmeye muvaffak etmiş ve bunları ona nasip etmiştir. Allah'ın böylesi mu'cizeler verdiği bir kimse, yalancı bir müsrif olamaz. Dolayısıyla bu durum, **Hz. Musa** (a.s)'nın yalancılardan olmadığına delâlet eder. Binâenaleyh Hak Teâlâ'nın bu buyruğu, rumuz ve ta'rîz (çıtlatma) yoluyla, **Hz. Musa** (a.s)'nın şanının yüceliğine bir işâret olur. Yine bununla, **Firavun**'un, **Hz. Musa** (a.s)'yı öldürme azmi hususunda bir müsrif (haddi aşmış), uluhiyet iddiası hususunda bir yalancı olduğu, Allahu Teâlâ'nın ise bu durumdaki birisini umduğuna ulaştırmayıp, aksine işini boşa çıkarıp, berhevâ edeceği manası da kastedilmiş olabilir.

Mü'min Zatın Nasihatı

يَا قَوْمِ لَكُمُ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ظَاهِرِينَ فِى الْاَرْضِ فَمَنْ يَنْصُرُنَا مِنْ بَاْسِ اللّٰهِ اِنْ جَآءَنَا قَالَ فِرْعَوْنُ مَآ اُرِيكُمْ اِلَّا مَآ اَرٰى وَمَآ اَهْدِيكُمْ اِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ ﴿٢٩﴾ وَقَالَ

الَّذِيٓ اٰمَنَ يٰقَوْمِ اِنِّيٓ اَخَافُ عَلَيْكُمْ مِّثْلَ يَوْمِ الْاَحْزَابِۙ ﴿٣٠﴾ مِثْلَ دَاْبِ قَوْمِ نُوحٍ وَّعَادٍ وَّثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْۜ وَمَا اللّٰهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِّلْعِبَادِ ﴿٣١﴾ وَيٰقَوْمِ اِنِّيٓ اَخَافُ عَلَيْكُمْ يَوْمَ التَّنَادِۙ ﴿٣٢﴾ يَوْمَ تُوَلُّونَ مُدْبِرِينَۚ مَا لَكُمْ مِّنَ اللّٰهِ مِنْ عَاصِمٍۚ وَمَنْ يُّضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ ﴿٣٣﴾

"Ey kavmim, bugün bu yerde siz gâlipler olarak, mülk sizindir. Fakat Allah'ın azâbı-belâsı bize gelip çatarsa, kim bize yardım eder?" Firavun dedi ki: "Ben size ancak uygun gördüğümü ve kendi görüşümü bildiriyorum. Size, doğru yolun hilafını da göstermiyorum." Mü'min o zat da dedi ki: "Ey kavmim, gerçekten ben o sürü sürü fırkaların birleştiği gündeki gibi bir durumun, Nuh kavminin, Ad'ın, Semûd'un ve daha sonrakilerin hali gibi bir durumun sizin de başınıza gelmesinden korkuyorum. Yoksa Allah kulları için zulüm dilemez. Ey kavmim, doğrusu ben size karşı o bağrışıp-çağrışma gününden korkmaktayım. (O gün, hesap yerini) arkanızda bırakıp, cehenneme döneceğiniz gündür. (O gün sizi) Allah'ın azabından kurtaracak hiçbir şey yoktur. Allah kimi şaşırtırsa, onun yolunu doğrultabilecek birisi de yoktur"
(Mü'min, 29-33).

Bil ki **Firavun**'un hânedanından olup da inanmış olan bu kimse, **Hz. Musa** (a.s)'yı öldürmeye yeltenmenin câiz olmayacağı hususunda çeşitli deliller getirince, onları bu hususta, Allah'ın azabını hatırlatmak suretiyle çekindirerek, *"Ey kavmim, bugün bu yerde, siz gâlipler olarak, mülk sizindir"* demiştir ki bu, "Siz insanlara hâkim olup, onları ezip geçtiniz. Binâenaleyh işinizi-hâkimiyetinizi kendi aleyhinize döndürerek bozmayın ve Allah'ın gücüne-azabına karşı çıkmayın. Çünkü sizin O'na karşı çıkma gücünüz yok" manasınadır. Bu mü'min, *"bize"* ifadesini kullanmıştır. Çünkü kendisinin onlardan olduğunu ve onlara nasihat edenin, bu hususta onlarla aynı durumda olan birisi olduğunu belirtmek istiyordu. O bunu söyleyince, **Firavun,** "مَا اُرِيكُمْ اِلَّا مَا اَرٰى" yani "Ben size, anlattığım fitne konusunu halletmek için onun öldürülmesi gerektiği görüşünden başka bir görüşü belirtmiyorum. Bu görüşümle sizi, ancak doğru ve uygun yola sevk ediyorum" demiştir.

Gizli Mü'minin Cesaretinin İzahı

Cenâb-ı Allah, o mü'min zâtın, **Firavun**'un bu görüşünü kabul etmeyip, إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ مِثْلَ يَوْمِ الْأَحْزَابِ *"Gerçekten ben, o sürü sürü fırkaların birleştiği gündeki gibi bir durumun sizin başınıza gelmesinden korkuyorum"* dediğini bildirmiştir. Bil ki Allahu Teâlâ bu mü'minin, mü'min olduğunu gizlediğini anlatmıştır. İmanını gizleyen kimse **Firavun**'a karşı nasıl böyle konuşabilir? İşte bu sebepten ötürü, bu hususta şöyle iki görüş ileri sürülmüştür:

a) **Firavun**, *"Bırakın beni, Musa'yı öldüreyim"* deyince, bu mü'min zat, **Hz. Musa**'nın dini üzere olduğunu belirtmeden, aksine **Firavun**'un yanında, onun dini üzere olduğu zannını uyandırmıştır. Ancak uygun olanın, **Hz. Musa** (a.s)'yı öldürmemeyi gerektirdiğini, çünkü ondan sâdır olan işin, sadece Allah'a davet etmek ve buna deliller getirmek olduğunu, bunun ise, onu öldürmeyi gerektirmeyeceğini ve onu öldürmeye yeltenmenin, insanların dillerinde (aralarında), çok çirkin kelimelerle anılmaya sebep olacağını, hatta onun şimdilik öldürülmemesinin daha uygun olacağını, yapılacak işin, onun dinini yaymasına manî olmak olduğunu, çünkü bu durumda eğer o yalancı ise, yalanının mesuliyetinin kendisine olacağını, eğer doğru ise, bazı bakımlardan ondan istifâde edilebileceğini iddia edip, bu hususu, *"Şüphesiz Allah haddi aşan, çok yalancı olan kimseyi muvaffak etmez"* ifadesiyle te'kid etmiştir. Bu, "Eğer o, kâdir ve hakîm bir ilahın olduğu iddiasında doğru ise, o Allah, müsrif (haddi aşan) ve çok yalancı olanı muvaffak etmez" demektir. O zat, bu ifadesiyle, **Firavun**'a, **Hz. Musa** (a.s)'yı kastettiği vehmini verdi, ama aslında bu *"haddi aşan-çok yalancı olan"* ifadesiyle **Firavun**'un kendisini kastetmiştir. Çünkü aslında "**müsrif**" ve "**kezzâb**" olan **Firavun**'dur.

b) **Firavun**'un hanedânından mü'min olan bu zat, imanını önce gizlemişti. Ama **Firavun**'un, *"Bırakın beni, Musa'yı öldüreyim"* deyince, artık gizlemeyi bırakıp, kendisinin **Musa** (a.s)'nın dini üzere olduğunu açıklayıp, **Firavun**'a doğru olanı bizzat anlatmaya çalışmıştı.

Bil ki Allahu Teâlâ bu mü'minin **Firavun**'a şöyle birtakım sözler söylediğini nakletmiştir:

1) *"Ey kavmim, gerçekten ben o sürü sürü fırkaların birleştiği yöndeki gibi bir durumun başınıza gelmesinden korkuyorum"* sözü.. Bu, "Onların başına gelen kötü günler gibi günlerin sizin de başınıza gelmesinden korkarım" demek olup, fakat Cenâb-ı Hak, "**yevm**" (gün) kelimesini, "**ahzâb**"a

(fırkalara) muzaf kılıp, "**ahzabı**" da, **Nûh, Âd** ve **Semûd** kavimleri olarak açıklayınca, her grubun belâ hususunda, belli bir günü olduğu ortaya çıkmış oldu. Dolayısıyla da bir karışıklık olmadığı için, cemî kelime (**eyyam**-günler) yerine, müfred "**yevm**" kelimesiyle yetindi. Daha sonra bu ifadeyi, *"Nûh kavminin, Ad'ın, Semûd'un ve daha sonrakilerin hali gibi..."* ifadesiyle açıkladı. Onların hâli ise, küfür, yalanlama ve diğer türlü isyanlar açısından, bunların amellerinin dûnundadır (altındadır). Binâenaleyh bu, onların hiç bırakmadıkları, devamlı olan bir adetleri olmuş olur. O halde burada, mahzûf bir muzaf var. Cenâb-ı Hak bu ifade ile, مِثْلَ جَزَاءِ دَأْبِهِمْ "Onların halinin cezası gibi bir cezanın..." manasını kastetmiştir. Velhasıl Allah onları bu dünyada peşin (hemen gelecek) bir helâk ile, daha sonra da âhiret helâkıyla korkutmuştur. Bu âhiret helâkı, *"Allah kimi şaşırtırsa, onun yolunu doğrultabilecek birisi de yoktur"* beyanıyla anlatmıştır. Bu cümlenin maksadı, âhiret azabına dikkat çekmektir.

2) *"Allah kulları için zulüm dilemez"* sözü... Bu, "o ahzâbı (fırkaları) helâk, adaletin tâ kendisidir. Çünkü onlar, peygamberleri yalanladıkları için bunu hak etmişlerdir. Aynı şey, burada da söz konusudur. Öyleyse bu hükmün (neticenin), burada da tahakkuk etmesi gerekir" demektir.

İrade Hakkında Mu'tezile'nin Görüşü

Mu'tezile, "Âyetteki bu ifade, Cenâb-ı Hakk'ın, kullarının bir kısmına zulmetmeyi istemediğini gösterir. Dolayısıyla bu, kullarından hiçbiri için zulmetmek istemediğine delâlet eder. Dolayısıyla, eğer kullarda inkârı yaratıp, sonra da bu inkârdan dolayı onlara azap etmiş olsaydı, şüphesiz zulmetmiş olurdu. Cenâb-ı Allah'ın, kesinlikle zulmetmek istemediği sabit olduğuna göre, kullarının fiillerinin yaratıcısı olmadığı sabit olur. Çünkü eğer O, kullarının fiillerini yaratmış olsaydı, mutlaka onları irâde etmiş de olur ve O'nun zulüm yapabileceği de sâbit olurdu. Çünkü eğer o zulme kâdir olmasaydı, zulüm yapmadığı için, övünemezdi" demiştir. **Mu'tezile**'nin bu istidlâlini, tefsirimizde cevaplarıyla birlikte defalarca anlattık. Binâenaleyh tekrar etmenin anlamı yok.

3) *"Ey kavmim, doğrusu, ben size karşı o bağrışıp çağrışma gününden korkmaktayım"* sözü... Bu tabir ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Tenâd (Çağırışma) Günü**

"Tenâd", nidâ mastarından, "tefâ'ûl" vezninde bir kelimedir. Arapçada **"Kavm,** birbirlerine seslendiler" manasında, "تَنَادَى الْقَوْمُ" denilir. Aslolan,

bu kelimenin yâ'lı okunmasıdır. Fasıladan ötürü yâ'nın hazfi de güzel ve yerinde olup, bunu "يَوْمَ التَّلَاقِ" (Mü'min, 15) âyetinin tefsirinde anlatmıştık. Müfessirler, "**Tenâd günü**"nün, kıyamet günü olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Kıyamet gününün, böyle adlandırılışının sebebi hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) Cehennemlikler, cennetliklere; cennetlikler de cehennemliklere, Allahu Teâlâ'nın A'raf Sûresi'nde, *"Ashâb-ı cehennem, ashâb-ı cennete seslendiler ..."* (A'râf, 50); ve *"Ashab-ı cennet, ashab-ı cehenneme seslendiler ki..."* (A'râf, 44) âyetlerinde de anlattığı gibi, seslenirler.

b) **Zeccâc,** "Bunun sebebinin, *"Biz her insanı, imamı (önderi) ile birlikte çağırırız"* (İsrâ, 71) âyetinde bahsedilen durum olması da uzak bir ihtimal değildir" der.

c) Zâlimler, birbirlerine helâkı, yok olmayı diler ve "**Yâ veylenâ**", *"yazıklar olsun bize, yandık bittik"* derler.

d) İnsanlar bu günde mahşere nidâ olunur, çağrılırlar.

e) Mü'min, *"İşte kitabımı okuyun"* (Hâkka, 19) diye nidâ ederken, kâfir, *"Keşke kitabım (amel defterim) elime verilmeseydi"* (Hâkka, 25) der.

f) O gün zâlimlere lanet olunur.

g) O gün ölüm, güzel bir koç şeklinde getirilir, kurban edilir. "Ey mahşer halkı, artık bundan sonra ölüm yok" diye nidâ edilir. Böylece bu, cennetliklerin sevincini, cehennemliklerin hüznünü artırır.

h) **Ebû Ali el-Fârisî** şöyle der: "**Tenâdî**", "**tenâd**" mastarından müştak olup, "Falanca kaçtı" manasındaki "نَدَّ فُلَانٌ" sözüne dayanır." **İbn Abbas**'ın kıraati bu şekilde olup, o bunu bu şekilde açıklayarak, "Onlar kıyamet günü, develerin kaçıştığı gibi kaçışırlar" demiştir. Bu kıraatin doğruluğuna, hem *"O gün kişi, kardeşinden ... kaçar"* (Abese, 34-35) âyeti, hem de bu âyetteki, *(O gün hesap yerini) arkanızda bırakıp, cehenneme döneceğiniz (kaçacağınız) gündür'* ifadesi delâlet eder. Çünkü onlar, cehennemin dehşetli sesini duyduklarında kaçarlar ve her kaçtıkları yerde, saf saf meleklerle yüz yüze gelirler. Böylece yerlerine geri dönerler.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "**yevm**" (gün) ifadesi şu iki sebepten ötürü mansub kılınmıştır:

a) Bu kelime, "korkarım" fiilinin zarfıdır. Buna göre o mü'min zat, iman etmezlerse, o günde başlarına gelecek azaptan dolayı endişesini belirtilmiştir.

b) Kelâmın takdiri, "Ben sizin için, o bağrışıp-çağrışma gününün azabından korkuyorum" şeklindedir. Buna göre "**yevm**" (gün) kelimesi, mef'ûl-ü bih olarak mansub olur. Çünkü "**yevm**" kelimesi, mahzûf olan muzafının (yani azap kelimesinin) i'rabını almıştır.

Mahşerde Kaçma Teşebbüsü

Daha sonra Cenâb-ı Hak, يَوْمَ تُوَلُّونَ مُدْبِرِينَ *"O gün (hesap yerini) arkanızda bırakıp kaçacağınız gündür"* buyurmuştur. Bu, bir önceki "gün"den bedeldir. **Katâde** buna, "Hesap gününün durağından, cehenneme döndüğünüz gün" manasını verirken, **Mücâhid,** "Gücünüz yetmediği halde, cehennemden kaçmaya çalıştığınız gün.." manasını vermiştir.

O mü'min zat, daha sonra bu tehdidi te'kid edip, *"O gün sizi Allah'ın azabından kurtaracak hiçbir şey yoktur"* demiş, sonra dalâletlerinin kuvveti ile cehaletlerinin fazlalığına dikkat çekmek üzere, *"Allah kimi şaşırtırsa, onun yolunu doğrultabilecek birisi de yoktur"* buyurmuştur.

Yusuf (a.s)'tan Sonra Resûl

وَلَقَدْ جَآءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا زِلْتُمْ فِى شَكٍّ مِمَّا جَآءَكُمْ بِهِۦ حَتَّىٰٓ
إِذَا هَلَكَ قُلْتُمْ لَنْ يَبْعَثَ اللَّهُ مِنْ بَعْدِهِۦ رَسُولًا ۚ كَذَٰلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ
مُرْتَابٌ ﴿٣٤﴾ ٱلَّذِينَ يُجَٰدِلُونَ فِىٓ ءَايَٰتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَٰنٍ أَتَىٰهُمْ ۖ كَبُرَ مَقْتًا عِندَ
اللَّهِ وَعِندَ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا ۚ كَذَٰلِكَ يَطْبَعُ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ ﴿٣٥﴾

"Andolsun daha evvel, Yusuf da size apaçık bürhanlar getirmişti. O vakit de onun size getirdiği şeyler hakkında şüphe edip durmuştunuz. Hatta o vefat edince de dediniz ki: "Bundan sonra Allah asla bir peygamber göndermez." İşte Allah o haddi aşan şüpheci kimseleri böyle şaşırtır. Onlar, hiçbir delil olmadığı halde Allah'ın âyetleri hakkında mücâdele edenlerdir. Gerek Allah katında, gerek iman edenler katında buna buğz büyük olmuştur. Allah, büyüklük taslayan her zorbanın kalbini işte böyle mühürler" (Mü'min, 34-35).

Bil ki **Firavun** hanedânından iman eden o zat, *"Allah kimi şaşırtırsa onun yolunu doğrultabilecek birisi de yoktur"* deyince, bu hususa şu misali

getirmiştir: **Hz. Yusuf** (a.s), onlara apaçık deliller getirdiği zaman, onlar şek ve şüphelerinde ısrar edip, o delillerden yararlanmadılar. İşte bu durum da, Allah'ın saptırdığı kimseler için, hiçbir hidâyetçi olmadığına delâlet etmektedir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Hangi Hz. Yusuf?**

Bu âyette bahsedilenin, **Hz. Yusuf b. Ya'kûb** (a.s) olduğu söylenmiştir. **Keşşâf sahibi,** bunun, **Yusuf b. Efrâyim b. Yusuf b. Ya'kûb** olduğunu, bu **Yusuf**'un onlar içinde yirmi küsur sene kaldığını nakletmiştir. Yine **Hz. Musa** (a.s) zamanındaki **Firavun**'un, **Hz. Yusuf** (a.s) zamanındaki **Firavun** olup, **Hz. Musa** (a.s) zamanına kadar yaşamış olduğu ileri sürüldüğü gibi, bunun diğer bir **Firavun** olduğu da söylenmiştir. Her ne olursa olsun, bütün bunlardan bahsedilen, tek şey olup, o da **Yusuf** (a.s)'un, kavmine apaçık deliller getirmiş olmasıdır. Bu "deliller" ile ne murat edildiği hususunda da şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bu deliller, onun, *"Darmadağınık birçok düzme tanrılar mı hayırlıdır, yoksa hepsine ve her şeye galip ve kahhâr olan bir tek Allah mı?"* (Yusuf, 39) şeklindeki sözüdür.

b) Bununla, mu'cizeler kastedilmiştir. Bu görüş daha uygundur. Daha sonra onlar, **Yusuf** (a.s)'un peygamberliği hususunda şüphe etmeye devam edip, bu delil ve bürhanlardan kesinlikle yararlanmadılar. O ölünce, onlar, لَنْ يَبْعَثَ اللّٰهُ مِنْ بَعْدِهِ رَسُولًا *"Bundan sonra Allah asla bir peygamber göndermez"* demişlerdir. Onlar bu hükme (neticeye), bir delile dayanarak değil, arzu ve temennilerine göre varmışlar, hatta bunu, bundan sonra gelen peygamberleri yalanlama hususunda bir esas olarak söylemişlerdir. Onların bu sözlerinde, **Hz. Yusuf** (a.s)'un peygamberliğini kabul yatmamaktadır. Çünkü onlar onun peygamberliği hususunda şüphe etmiş ve onu kabul etmemişlerdir. Bu, **Hz. Yusuf**'un peygamberliğini yalanlamanın yanı sıra, ondan sonra gelecek peygamberlerin peygamberliğini de yalanlamadır.

Bu zat daha sonra, كَذٰلِكَ يُضِلُّ اللّٰهُ مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ مُرْتَابٌ *"Allah o haddi aşan şüpheci kimseleri böyle şaşırtır"* demiştir. Bu, "Böylesi sapıklıkta olduğu gibi, Allah, isyanda ileri giden, dinde şüpheye düşen herkesi saptırır" demektir. **Ka'bî,** "Bu âyet, **Kaderiyye (Mu'tezile)** için bir delildir. Çünkü Allahu Teâlâ onların inkârlarını beyan etmiş; sonra da kendisinin, müsrif ve mürtâb (haddi aşan ve şüpheci) oldukları için onları saptırdığını

açıklamıştır. Böylece kul dinden sapmadığı müddetçe, Allah'ın onu saptırmayacağı sabit olur" demiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, onların niçin bu şüphe ve haddi aşmanın içinde kalakaldıklarını beyan buyurarak, اَلَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِى اٰيَاتِ اللّٰهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ *"Onlar, hiçbir delil olmadığı halde Allah'ın âyetleri hakkında mücâdele edenlerdir"* demiştir. Bu, "Delilsiz olarak, yani ya sırf taklide binâen, yahut da değersiz şüphelere binâen mücâdele edenlerdir" demektir.

Makt

Allahu Teâlâ, كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللّٰهِ *"Buna buğz büyük olmuştur"* buyurmuştur. "**Makt**", kişinin yaşadığı toplum içerisinde, ileri bir dereceye ulaşmasından sonra Allah'ın gazabına uğrayıp, Allah'ın onu rezil ve rüsvay edip tökezletmesidir." Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, bu kimselerin delilsiz olarak münakaşa ve mücâdele etmelerini zemmetmesinde, delile dayanarak yapılan mücâdelenin güzel ve hak olduğuna bir delil vardır. Yine bunda, taklidin yanlış oluşunun vurgulanması söz konusudur.

İKİNCİ MESELE

Kâdî şöyle der. "Allah'ın bunlara buğzu (maktı), onların fiillerini Allah'ın yaratmadığına delâlet eder. Çünkü O'nun, hem bu fiillerinin yaratıcısı, hem de bu fiillere buğzeden olması imkânsızdır."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyet, Allahu Teâlâ hakkında, "Kullarından bir kısmına bazen buğzedebilir" denebileceğine delâlet eder. Fakat bu, tıpkı gazap, haya (utanma) ve taaccüp (hayret etme) kelimeleri gibi, Allah hakkında kullanıldığında, te'vil edilmesi gereken bir ifadedir. Allah en iyi bilendir.

Kibirli Kalplerin Mühürlenmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu buğzun kendinde bulunduğu gibi, iman edenlerde de bulunduğunu beyân etmiş, bunun akabinden de, كَذٰلِكَ يَطْبَعُ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ *"Allah büyüklük taslayan her zorbanın kalbini işte böyle mühürler"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele var:

***BİRİNCİ MESELE:* Kıraat Farkı**

İbn Âmir, Ebû Amr ve **Kisâî**'nin ravisi **Kuteybe**, "**kalb**" kelimesini tenvinle, "**mütekebbir**" kelimesini "**kalb**"e sıfat vererek okurlarken; diğer

kıraat imamları, "**kalb**"i, "**mütekebbir**"e izâfe ederek tenvinsiz okumuşlardır. **Ebû Ubeyd,** şu sebeplerden ötürü bunu izâfetle okumanın tercihe şayan olduğunu söylemiştir:

a) **Abdullah b. Mes'ûd,** bunu böyle tenvinsiz okumuştur ki bu, bu kıraat için bir delildir.

b) İnsanın "**mütekebbir**" ve "**cebbar**" (zorba) olarak tavsif edilmesi, kalbin bu şekilde tavsif edilmesinden daha evlâdır. Tenvinle okuyanlar ise şöyle demişlerdir: Kibr, bazen meselâ, *"Onların gönüllerinde ancak kibir var"* (Mü'min, 56) ve *"Onun kalbi günahkârdır"* (Bakara, 283) âyetlerinde de olduğu gibi, kalbe nisbet edilir. Hem sonra bu kıraatin, bir muzafın hazfi ile böyle olmuş olması da mümkündür. Buna göre kelamın takdiri, عَلَى كُلِّ ذِى قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ "Her kibirli kalp sahibini..." şeklindedir. Yine birtakım âlimler, "Gerçek insan kalptir" demişlerdir. Bu konu uzundur ve biz bunu Şuârâ, 194. âyetin tefsirinde ele almıştık. Bu kıraate göre, izâfet ile olan kıraate göre de yine mahzuf bir kelime olduğunu kabul etmek gerekir. Buna göre, kelamın takdiri, عَلَى قَلْبِ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ"Her mütekebbirin kalbini mühürler" şeklinde olur" demişlerdir.

İKİNCİ MESELE: **Kalbin Mühürlenmesi**

Kalbin mühürlenmesinin, paslanmasının, katılaşmasının ve perdelenmesinin ne demek olduğu, bu tefsirde daha önce detaylıca anlatılmıştır. Ehl-i sünnet âlimlerimiz, âyetteki bu ifadenin, her şeyin Allah'tan olduğuna delâlet ettiğini söylemişlerdir. **Mu'tezile** ise, *"Allah, büyüklük taslayan her mütekebbirin kalbini işte böyle mühürler"* sözü, bu mühürleme işinin, Allah tarafından yapılması, sırf onların kibirli ve zorba olmalarından ileri gelmiştir" demiştir.

Buna göre âyet, her iki taraf için de, bir bakıma lehte, bir bakıma aleyhte bir delil olur.

Râzî'nin İzahı

Bu iki hususun aleyhine olduğu görüş ise, bizim taraftar olduğumuz şu hususdur: Allahu Teâlâ, kibrin ve lider olmanın sebeplerini kalpte yaratır. Böylece bu sebepler, taate ve Allah'ın emirlerine uymaya sevk eden şeylerin olmasına mâni olur. Böylece de işlerin kaza ve kaderle olduğunu söylemek doğru olur. Mütekebbir ve zorba olma sebebi ile, o şahsı dinden uzak tutma sebebi de geçerli olur. Böylece kaza ve kader hususunda tercih

ettiğimiz görüşün, Kur'ân'ın (âyetin) lafzının başından sonuna kadar, tıpatıp uygun olduğu görüş olduğu sâbit olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"**Mütekebbir**" ve "**cebbâr**" arasındaki mana farkının izahı gerekir: Bu cümleden olarak, **Mukâtil, "Mütekebbir,** (büyüklük taslayan), tevhidi kabul etmeyendir. **Cebbâr** (zorba) da, haksızlıkta diretendir" diye tefsir etmiştir. Ben de derim ki: Saadetlerin zirvesi, iki şeyde, yani Allah'ın emirlerine alabildiğine saygıda ve Allah'ın yarattıklarına alabildiğine şefkat duymadadır. Binâenaleyh **Mukâtil'**in görüşüne göre "**tekebbür**", Allah'ın emirlerine saygıya zıt, **cebbarlık** da, mahlûkata şefkate zıt gibi olur. Allah en iyi bilendir.

وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانُ ابْنِ لِى صَرْحًا لَعَلِّىٓ اَبْلُغُ الْاَسْبَابَ ﴿٣٦﴾ اَسْبَابَ السَّمٰوٰتِ فَاَطَّلِعَ اِلٰٓى اِلٰهِ مُوسٰى وَاِنِّى لَاَظُنُّهٗ كَاذِبًا ۭ وَكَذٰلِكَ زُيِّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوْۗءُ عَمَلِهٖ وَصُدَّ عَنِ السَّبِيْلِ ۭ وَمَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ اِلَّا فِىْ تَبَابٍ ﴿٣٧﴾

"Firavun şöyle dedi: Ey Hâman, benim için yüksek bir kule yap. Olur ki ben o yollara, göklerin yollarına ulaşırım ve Musa'nın tanrısına yükselip çıkarım (!) Esasen ben onun yalancının teki olduğunu sanıyorum ya..." İşte bu suretle Firavun'un kötü ameli, kendisine süslü gösterildi. O, yoldan saptırıldı. Firavun'un hilesi zaten helâke mahkûmdu" (Mü'min, 36-37).

Bil ki Allahu Teâlâ, **Firavun**'u, mütekebbir ve cebbâr (zorba) olarak tavsif edince, göklere çıkmayı kafasına koyacak kadar ahmak ve aptal olduğunu da beyan buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele var:

***BİRİNCİ MESELE:* Müşebbihe'nin İddiası**

Müşebbihe'nin büyük bir ekseriyeti, bu âyeti, Allah'ın göklerde olduğunu ispat için delil getirmiş ve şu şekillerde izah etmişlerdir:

1) **Firavun** Allah'ın varlığını kabul etmiyordu. Allah'ın sıfatları namına söylediği her şeyi **Firavun, Hz. Musa** (a.s)'nın Allah'ı o şekilde tavsif ettiğini duyduğu için söylüyordu. Binâenaleyh **Firavun** da Allah'ı, **Hz. Musa**

(a.s)'dan duyduğu gibi tavsif ediyordu. Demek ki **Firavun, Musa** (a.s)'dan, Allah'ın göklerde olduğunu duymuş olmasaydı, O'nu göklerde aramazdı.

2) **Firavun,** *"Esasen ben onun yalancının teki olduğunu sanıyorum ya"* demiş, ama onu hangi hususta yalancı sandığını beyân etmemiştir. Halbuki söz, daha önce geçen bir şeyle ilgili kılınır. Böylece bu ifadenin manası sanki, "**Musa**'nın göklerde olduğunu iddia ettiği o tanrıya ulaşayım. Ama ben, ilahın göklerde olduğuna dâir iddiası hususunda **Musa** (a.s)'nın yalan söylediğini sanıyorum" şeklinde olur ki bu, **Hz. Musa** (a.s)'nın dinine göre, ilahın göklerde olduğuna delâlet eder.

3) Bir ilahın bulunması halinde, onun göklerde olduğu hususundaki bilgi, bütün akıllarda yer eden, açık bir bilgidir. İşte bundan ötürüdür ki, çocuklar bile Allah'a yalvarıp-yakarırken, yüzlerini ve ellerini göğe doğru kaldırırlar. **Firavun** bile, bunca küfrüne rağmen, tanrıyı göklerde aramıştır. Şu halde bu ilahın göklerde olduğu hususundaki bilginin, sıddîk ve zındığın, mülhid ve muvahhidin, âlim ve cahilin aklında yer etmiş bir bilgi olduğuna delâlet eder. İşte **Müşebbihe**'nin bu âyetle istidlâli bu şekildedir.

Buna şöyle cevap verilir: **Müşebbihe**'nin, mel'ûn **Firavun**'un görüşünü, kendi inançlarının doğruluğuna delil kabul etmeleri, bu cahillerin, rüsvaylığın ve sapıklığın doruğuna ulaştıklarını gösterme hususunda yeterlidir. **Hz. Musa** (a.s)'ya gelince, o, âlemin ilahını anlatmak için, O'nun yaratıcı olduğunu söylemekten başka bir şey yapmamıştır. Nitekim Tâhâ Sûresi'nde, *"Rabbim, her şeyin yaratılışını veren ve sonra ona hayat imkânlarını gösterendir"* (Tâhâ, 50) ve Şuarâ Sûresi'nde, *"O, sizin ve evvelki babalarınızın Rabbidir, şarkın, garbın ve bunlar arasında olanların Rabbidir.."* (Şuarâ, 26-28) demiştir. Böylece Cenâb-ı Hakk'ın zâtının göklerde olduğunu söylemenin, **Firavun**'a ait bir görüş ve inanç olduğu; Cenâb-ı Hakk'ın zâtını yaratıcı olmak ve var olmakla tavsif etmenin de **Hz. Musa** (a.s)'nın dini ve inancı olduğu ortaya çıkmış olur. Binâenaleyh kim birinci görüşü benimserse, **Firavun**'un dini üzere olmuş olur, kim de ikinci görüşü benimserse, **Musa** (a.s)'nın dini üzere olmuş olur.

Hem sonra biz, **Firavun**'un, Allah'ın sıfatları ile ilgili olarak söylediği her şeyi **Hz. Musa** (a.s)'dan duymuş olduğunu da kabul etmiyoruz. Belki o da, **Müşebbihe**'nin inancı üzere idi, bundan dolayı bir ilahın var olması takdirinde, mutlaka göklerde olabileceği inancını taşıyordu. Binâenaleyh

Firavun bu inancı, **Hz. Musa** (a.s)'dan duymuş olduğu için değil, kendisinden (aklından) kaynaklanan bir şey olarak ileri sürmüştür.

Firavun'un, *"Esasen ben onun yalancının teki olduğunu sanıyorum ya..."* şeklindeki sözü hakkında diyoruz ki: Belki de o, **Hz. Musa** (a.s)'nın, *"Göklerin ve yerin Rabbi"* dediğini duyunca, bundan hareketle, **Hz. Musa** (a.s)'nın, Allah'ın sadece göklerin Rabbi olduğunu sanmıştır. Bu tıpkı, "orada oturuyor" manasında, içimizden birisi için, رَبُّ الدَّارِ "evin rabbi (efendisi)" denilmesi gibidir. Binâenaleyh, **Firavun** bunun böyle olduğuna zann-ı gâlibi ile hükmedince, bu husus ondan bu şekilde nakledilmiştir ki, bu uzak ve imkânsız bir şey değildir. Çünkü **Firavun,** cehâlet ve ahmaklık hususunda, böyle bir hayal ve düşüncenin kendisine nisbet edilmesinin uzak addedilmeyeceği bir noktada bulunuyordu. Eğer karşı taraf, **Müşebbihe**, bu hayalin **Firavun**'a nisbet edilmesini uzak addediyorlarsa, bu şey (o zaman) kendilerine uygun düşer. Çünkü onlar, **Firavun**'un dini üzere olunca, onlara, ona saygı duymaları gerekir.

Müşebbihe'nin, "**Firavun**'un fıtratı, bir ilâhın mevcut olması halinde, onun mutlaka göklerde bulunacağına dair şahadet ettiğini..." söylemelerine gelince, biz diyoruz ki: Biz de, insanların ekserisinin fıtratının, onlara, bunun doğru olduğunu vehmettirdiğini inkâr etmiyoruz. Hele de bu kimseler, ahmaklıkta **Firavun** derecesine varmışlarsa!.. Böylece **Müşebbihe**'nin sözlerinin geçersiz olduğu sabit olmuş olur.

İKİNCİ MESELE: **Kule Yaptırma Hikâyesi**

İnsanlar, **Firavun**'un, kendisinden göklere çıkması için bir kule yapmaya yeltenip yeltenmediği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Müfessirlerden, âyet-i kerimenin zahirine göre hareket edenler, bunun böyle olduğuna kesinkes hükmetmiş ve onun o kuleyi nasıl yaptığı hususunda uzunca bir hikaye anlatmışlardır. Buna göre onların anlattıkları bu şey uzak bir ihtimal olup, delili şudur: **Firavun**'un, ya deli ya akıllı olduğu ileri sürülebilir. Eğer biz, onun deli olduğunu söylersek, o zaman Allahu Teâlâ'nın ona bir elçi yollaması caiz olmaz. Çünkü mükellef tutulmada akıl şarttır. Ve yine, Allah'ın, bir delinin sözünü Kur'ân'da nakletmesi caiz değildir. Biz onun akıllı olduğunu söylersek, o zaman şöyle deriz: Her akıllı kimse, aklının bedahet hissine dayanarak, beşerin, yüksek bir dağdan daha yüksek bir bina yapmasının imkânsız olduğunu bildiği gibi, yine aklının bedaheti ile, gökyüzüne bir dağın dibinden bakan ile, o dağın üst noktasından bakan

arasında bir fark olmadığını anlar. Bu iki bilgi şekli de bedihî (apaçık surette doğru, kesin) olunca, insanın kendisinden göklere yükselip çıkacağı bir bina yapmaya yeltenmesi, anlamsız olur, imkânsız olur. Bunun yanlışlığı zaruri olarak açık olunca, **Firavun**'a isnât edilmesi de imkânsız olur.

Buna göre bu âyetin tefsiri hususunda söylenilecek şey şudur: **Firavun** "dehrî" idi. Onun bu sözü söylemesinin maksadı ise, yaratıcıyı kabul etmeme hususunda ortaya bir şüphe atmaktır. Bunun izahı şöyle yapılabilir: **Firavun** şöyle demiştir: "Biz, kendisinin, âlemin ilâhı olduğuna hükmedeceğimiz bir şey göremiyoruz. Binâenaleyh böyle bir ilâhın var olduğunu söylemek doğru değildir. Onu göremeyişimize gelince, şâyet o mevcut olsaydı, göklerde olurdu. Bizim ise, göklere tırmanma imkânımız yoktur. Binâenaleyh, biz onu daha nasıl görme imkânına sahip olabiliriz?.. Daha sonra **Firavun,** göklere tırmanmanın imkânsız olduğunu iyice vurgulamak için, *"Ey Hâmân, benim için yüksek bir kule yap. Olur ki ben, o yollara, göklerin yollarına ulaşırım..."* demiştir ki, onun bu sözü söylemesinden maksadı şudur: "Herkes, böyle bir şeyin imkânsız olduğunu anlayınca, Allah'ın varlığını, duyu organları yoluyla anlamaya vasıl olmanın da imkânsız olduğunu anlar."

Bu ifâdenin bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, *"... kendilerine bir âyet getirmen için yerde bir baca veya gökte bir merdiven araman (gibi ham ve icabsız tekliflere) uymak istersen..."* (En'am, 35) âyetidir. Bu ifadeden, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, yerin dibine doğru tünel kazması veya kendisiyle gökyüzüne doğru çıkacağı merdivenler kurması kastedilmemiştir. Tam aksine mana, o böyle bir şeyin imkânsız olduğunu anlayınca, o maksadı gerçekleştirmenin imkânsız olduğunu da anlamış olur. Binâenaleyh mevzûbahis bu âyette de **Firavun**'un, *"Ey Hâmân, benim için yüksek bir kule yap..."* sözünden maksadı şudur: "Musa'nın ilâhına yükselmek için, işte bu yoldan başka bir yol olmayıp, bu yol da imkânsız olunca, bundan, **Musa**'nın ispata çalıştığı o ilâhı tanıyıp bilmenin imkânsız olduğu neticesi çıkar." Binâenaleyh biz diyoruz ki, işte bu konuda söyleyeceğimiz bundan ibarettir.

Bilgi Kaynakları

Bil ki, böyle bir şüphe yanlıştır. Çünkü bilgi kaynakları: İdrak (duyu organları), haber (nakil) ve nazar (tefekkür, düşünce) olmak üzere üçtür. Bu üç yoldan birinin, yani duyu organlarının O'nu göremeyişinden, matlûbun, yani aranılan o şeyin yokluğu neticesi çıkmaz. Bu böyledir, zira **Musa**

(a.s) **Firavun** a, Allah'ı tanıyıp bilmenin yolunun, Cenâb-ı Hakk'ın, **Musa** (a.s)'dan naklen bildirdiği *"(O), sizin de, evvelki atalarınızın da Rabbidir..."* (Şuarâ, 26) ve *"(O), meşrıkla mağribin ... Rabbidir..."* (Şuarâ, 28) âyetlerindeki gibi, bilmenin yolunun, hüccet ve delil olduğunu beyan etmiştir. Ancak ne var ki, **Firavun,** kötülüğünden ve kuracağı tuzaktan dolayı bu delillere iltifat etmemiş, cahil kimselerin kalbine, "Bu ilâhı, duyu organlarıyla tanımak imkânsız olunca, onun kabul edilmemesi gerekir" fikrini atmıştır. Benim bu konuda söyleyeceklerim bundan ibarettir. Muvaffakiyet ve koruma ancak, Allah'a aittir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bazı kimseler, Cenâb-ı Hakk'ın, feleklerin kütlelerini ve hareketlerini süflî âlemde meydana gelen hadiselerin sebepleri olabilecek bir biçimde yarattığı fikrini benimseyerek, *"Olur ki ben, o yollara, göklerin yollarına ulaşırım..."* cümlesiyle istidlâl etmişler ve şöyle demişlerdir: Bunların, ancak bu âlemdeki hadiselerin birer sebepleri olduğu malumdur. Bu hususu, Cenâb-ı Hakk'ın, Sâd Sûresi'ndeki, *"Öyle ise sebeplerine yapışarak göğe yükselsinler"* (Sâd, 10) ifadesi de desteklemektedir. Müfessirlere gelince, onlar, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Olur ki ben, o yollara, göklerin yollarına ulaşırım"* ifâdesi hakkında şunu söylemişlerdir: Âyetteki, اَسْبَابَ السَّمٰوَاتِ *"göklerin yolları, kapıları ve oraya ileten her şey"* kastedilmiştir. Çünkü, seni bir şeye iletip ulaştıran şeye "sebep" denilir. Meselâ, (hidâyete ulaştıran) doğruluk **(reşâd)** gibi...

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Hâmân**

Yahudiler şöyle demiştir: "İsrailoğullarıyla **Firavun**'un tarihini araştıranlar, **Hz. Musa** (a.s) ile **Firavun** zamanında, **Hâmân** denilen bir kimsenin hiç mevcut olmadığı; bunun, **Hz. Musa** (a.s) ve **Firavun**'dan çok uzun zaman, asırlar sonra bulunduğu hususunda müttefiktirler. Binâenaleyh, **Firavun** zamanında **Hâmân**'ın var olduğunu söylemek tarihen hatadır. Bir kimse, **"Firavun** zamanından sonra **Hâmân** adında bir şahsın bulunması, **Firavun** zamanında aynı ismi taşıyan bir başka şahsın bulunmuş olmasına mâni değildir" de, diyemez.. Çünkü, **Firavun** zamanında **Hâmân** adını taşıyan bu şahıs, **Firavun**'un nezdinde, değeri olmayan bir kimse değil, tam aksine, onun veziri mesabesinde olan bir şahıstır. Böylesi bir kimsenin ise, şekli ve şemaili meçhul olamaz... Binâenaleyh, şâyet böyle bir şahıs olmuş olsaydı, onun hali ve durumu, mutlaka ve mutlaka bilinirdi. **Firavun** ve **Musa** (a.s)'nın hallerini tetkik edenler, **Firavun** zamanında, **Hâmân**

ismini taşıyan birisinin bulunmadığı, bunun asırlar sonra yaşamış birisi olduğu konusunda hemfikir olunca, bu ifâdenin, tarih nokta-i nazarından yanlış olduğu anlaşılmış olur." Bunlar sözlerine devamla şöyle derler: "Bunun bir benzeri de, bizim, İslâm dininde, **Ebû Hanîfe**'nin **Hz. Muhammed** (s.a.s)'den sonra yaşamış birisi olduğunu bilmemizdir. Şimdi, birisi kalksa, **Ebû Hanîfe**'nin, **Hz. Muhammed** (s.a.s) zamanında yaşamış olduğunu iddia etse ve bunun, birincisinden başka, farklı bir şahıs olduğunu ve bunun da **Ebû Hanîfe** adını aldığını ileri sürse, tarihçiler, bunun hata olacağına hükmettikleri gibi, işte burada da böyledir."

Hamân'ın Muasır Olmadığı İddiasına Cevap

Musa (a.s) ile **Firavun**'un tarihleri hususunda, aradan uzun yıllar geçmiş, durumlar ve devirler birbirine karışmış, belirsizleşmiştir. Böylece de, tarihçilerin sözlerine, bu konuda güven kalmamıştır. Binâenaleyh bu hususta, Allah'ın sözüne yapışmak daha uygun olur. Bizim Peygamberimiz'in durumunun **Ebû Hanîfe**'yle birlikte ele alınması ise böyle değildir. Çünkü bu tarih, yakın zamana aittir. Henüz zamanlar, işler, durumlar ve bilgiler birbirine girip karışmamıştır. Tam aksine, iyice tespit edilmiş bir tarih söz konusudur. Böylece, bu iki konu arasındaki fark ortaya çıkmış olur. Bu âyetteki mana ile ilgili hususların tamamı bundan ibaret olup, geriye, onun lafızlarıyla ilgili hususların açıklanması kalmıştır.

Bu cümleden olarak âyetteki "**sarh**" kelimesine gelince, bunun, her ne kadar uzakta olsa dahi, bakan herkesin göremeyeceği kadar yüksek bir binâ anlamına geldiği ve bu kelimenin, ortaya çıkıp göründüğünde kullanılan "صَرَحَ الشَّيْءُ" deyiminden alındığı söylenmiştir. "اَسْبَابَ السَّمٰوَاتِ" âyeti de "göklerin yolları" anlamındadır. İmdi, eğer, "Âyetteki bu tekrarın hikmeti nedir? Şâyet, "Olur ki, göklerin yollarına ulaşırım.." denilmiş olsaydı yeterli olurdu" denilirse, **Keşşâf sahibi** bu hususa cevap vererek şöyle der: "Bir şey müphem bırakılıp, sonra da açıklandığında, o şeyin durumu ve şanı yüceltilmiş olur. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, göklerin yollarının ta'zim edilip yüceltilmesini murat edince, bunu önce müphem bırakmış, daha sonra da açıklamıştır."

Farklı Kıraat ve İ'rab

Âyetteki, فَاَطَّلِعَ اِلٰى اِلٰهِ مُوسٰى *"ve Musa'nın tanrısına yükselip çıkarım"* cümlesine gelince, **Âsım**'ın ravisi **Hafs**, ayn'ın fethasıyla "فَاَطَّلِعَ" okurken, diğer kıraat âlimleri, ref ile "فَاَطَّلِعُ" şeklinde okumuşlardır. **Müberred** şöyle der:

"Merfû kıraat, bunu "**ebluğu**" fiiline atfetmiş olur. Buna göre kelamın takdiri, "لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ ثُمَّ أَطَّلِعُ" şeklinde olur. Ne var ki, "ثُمَّ" (sümme) edatı, fâ'dan daha fazla sonralığı (terahî) ifade eder. Mansûb okuyanlar ise, bunu, cevap addetmiş olurlar. Buna göre mana, "Olur ki ben, o yollara ulaşırım.. Oraya ulaştığımda ise, **Musa**'nın ilâhına muttali olurum" şeklinde olur. Ama manalar, farklı farklıdır. Çünkü mana birincisinde, "Belki muttali olurum..."; ikincisinde ise, "İçimden, "Göklerin yollarına ulaştığımda, bence artık **Musa**'nın ilâhına muttali olmam kesindir" şeklinde olur.

Bil ki, Cenâb-ı Hak, **Firavun**'un bu sözünü nakledince, bunun peşinden وَكَذٰلِكَ زُيِّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوءُ عَمَلِهِ وَصُدَّ عَنِ السَّبِيلِ *"İşte bu suretle Firavun'un kötü ameli, kendisine süslü gösterildi. O, yoldan saptırıldı"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âsım, Hamza ve **Kisâî**, sâd harfinin dammesiyle, "وَصُدَّ" (ve sudde) şeklinde okumuşlardır. **Ebû Ubeyde** şöyle der: "Bu şekilde okunabilir, zira bu ifadeden önceki ifade de meçhûldür. Böylece, meçhûle atfedilen şey de meçhûl kılınmış olur." Diğer kıraat imamları ise, Firavun'un insanları imandan men ettiği manasında "**sadde**" şeklinde okuyarak şöyle demişlerdir: "**Firavun**'un, *"Elbet ve elbet ellerinizi, ayaklarınızı çaprazına kestireceğim"* (A'râf, 124) sözü de, onun böyle yaptığını, men ettiğini göstermektedir. Bu kıraati, Cenâb-ı Hakk'ın, اَلَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ *"Küfredip de Allah'ın yolundan men edenler..."* (Muhammed, 1); هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Onlar küfreden, sizi Mescid-i Haramdan ... men edenlerdir"* (Feth, 25) âyetleri de destekler.

***İKİNCİ MESELE:* Tezyîn İşinin Faili**

Cenâb-ı Hakk'ın bu âyetindeki "زُيِّنَ" ifadesine göre, mutlaka bir süslü gösterenin bulunması gerekir. Bu cümleden olarak **Mu'tezile,** bunun, şeytan olduğunu söyleyince onlara, "Eğer **Firavun**'a bu işleri süslü gösteren şeytan ise, o şeytana, bu işleri hoş gösteren eğer bir başka şeytan ise, o zaman ya şeytanların bu işi zincirleme olarak yaptıklarının söylenmesi gerekir, yahut "devr-i fasit" lazım gelir. Ki, hem teselsül, hem de devr-i fâsit imkânsızdır. Bu, batıl olunca, sebep ve neticelerin, ihtiyaçların dereceleri bakımından bir Vâcibü'l-Vücûd'a varıp dayanması gerekir. Hem, âyetin bu ifadesi "زُيِّنَ", bu şey, onu yapanın inancına göre hayır, güzel, hoş değilse, o kimsenin bunu yapmaya yönelmeyeceğine delâlet eder. Eğer bu inanç

doğru ise, bu bir ilimdir. Yok, eğer hata ise, bu da cehâlettir. Binâenaleyh, bu cehâletin faili, bu insan olamaz. Çünkü, aklı olan kimse, kendisi için cehâleti elde etmek istemez. Bir de o, onun cehâlet olduğunu bildiği zaman ancak, kendisi için cehâleti elde etmeye yönelir. O onun bir cehalet olduğunu anladığı an, onun artık, câhil olarak kalması imkânsız olur. Böylece, bu cehâletin failinin, bu insan olmadığı sabit olmuş olur. Bunun faili şeytan da olamaz. Çünkü birinci bahis, aynen bu konuda da söz konusu olur. Binâenaleyh geriye, bunun failinin Allahu Teâlâ olduğu hususu kalır. Allah en iyisini bilendir. Bizim bu söylediğimizi, **Keşşâf sahibi**nin, âyetin bu ifadesinin, malum olarak okunduğunu; failinin de Allah olduğunu nakletmiş olması da destekler. Yine bunun delili, âyet-i kerimedeki "اِلٰى اِلٰهِ مُوسٰى" ifadesidir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ اِلَّا فِى تَبَابٍ *"Firavun'un hilesi zaten helâke mahkûmdu"* buyurmuştur. "**Tebâb**", helâk ve hüsran anlamında olup, bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَا زَادُوهُمْ غَيْرَ تَتْبِيبٍ *"sahte tanrılar, Rabbimin (azap) emri geldiği zaman, onlara hiçbir fayda vermedi"* (Hûd, 101) ve تَبَّتْ يَدَا اَبِى لَهَبٍ *"Ebu Leheb'in elleri kurusun.."* (Tebbet, 1) âyetleridir. Allah en iyisini bilendir.

O Zatın Nasihati

وَقَالَ الَّذِىٓ اٰمَنَ يٰقَوْمِ اتَّبِعُونِ اَهْدِكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ ﴿٣٨﴾ يٰقَوْمِ اِنَّمَا هٰذِهِ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَاِنَّ الْاٰخِرَةَ هِىَ دَارُ الْقَرَارِ ﴿٣٩﴾ مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزٰٓى اِلَّا مِثْلَهَا وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَاُولٰٓئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٤٠﴾ وَيٰقَوْمِ مَا لِىٓ اَدْعُوكُمْ اِلَى النَّجٰوةِ وَتَدْعُونَنِىٓ اِلَى النَّارِ ﴿٤١﴾ تَدْعُونَنِى لِاَكْفُرَ بِاللّٰهِ وَاُشْرِكَ بِهِ مَا لَيْسَ لِى بِهِ عِلْمٌ وَاَنَا اَدْعُوكُمْ اِلَى الْعَزِيزِ الْغَفَّارِ ﴿٤٢﴾ لَا جَرَمَ اَنَّمَا تَدْعُونَنِىٓ اِلَيْهِ لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ فِى الدُّنْيَا وَلَا فِى الْاٰخِرَةِ وَاَنَّ مَرَدَّنَآ اِلَى اللّٰهِ وَاَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ اَصْحَابُ النَّارِ ﴿٤٣﴾ فَسَتَذْكُرُونَ مَآ اَقُولُ لَكُمْ وَاُفَوِّضُ اَمْرِىٓ اِلَى اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ ﴿٤٤﴾

"İman eden (o zât) dedi ki: "Ey kavmim, siz bana uyun. Size doğru yolu göstereceğim. Ey kavmim, bu dünya hayati, ancak fani bir

eğlencedir. Âhiret ise, asıl durulacak yurdun ta kendisidir. Kim bir kötülük işlerse, ona, bunun denginden başkasıyla karşılık verilmez. Kim de, -erkek olsun kadın olsun, (fakat) mü'min olarak- iyi amel ve harekette bulunursa, işte onlar, içinde hesapsız rızıklara kavuşturulmak üzere cennete girerler. Ey kavmim, benim (karşılaştığım) bu hal nedir? (Çünkü), ben sizi kurtuluşa davet ediyorum, siz ise, beni ateşe çağırıyorsunuz? Siz, beni Allah'a küfredeyim, (rubûbiyyetini) asla tanımadığım şeyleri O'na eş koşayım diye çağırıyorsunuz. Ben ise sizi, Azîz-u Gaffâr'a davet ediyorum. Sizin beni (tapmaya) davet ettiğiniz şeylerin, dünyada da, âhirette de (hakka) davete hiçbir salâhiyeti yoktur. Hakikatte, hepimizin dönüp gidişimiz Allah'adır. Haddi aşanlar cehennemliklerin ta kendileridir. Size söylemekte olduklarımı yakında hatırlayacaksınız. Ben işimi Allah'a havale ediyorum. Çünkü Allah, kullarını çok iyi görendir." (Mü'min, 38-44).

Bu Zâtın Üç Nevi Daveti

Bil ki, **Firavun**'un hanedanından iman eden o zâtın, son sözleridir. Çünkü o, onları, **Hz. Musa** (a.s)'yı tasdike ve onun yoluna sımsıkı girmeye davet etmişti. Yine bil ki, bu zât, kavmi içinde üç kez çağrıda bulunmuştu. Birincisinde onları, o dini kabule, icmâlen davette bulunmuş; diğer ikisinde ise, tafsilatlı bir biçimde davette bulunmuştur. İcmâli olana gelince, bu, onun, يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ اَهْدِكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ *"Ey kavmim, siz bana uyun. Size doğru yolu göstereceğim..."* şeklindeki sözüdür. *"Bana uyun..."* ifadesiyle, taklîden uymak kastedilmemiştir. Çünkü O, bu ifadesinin hemen peşinden, *"Size doğru yolu göstereceğim"* demiştir. "**el-Hüdâ**" mastarı, işâret etmek, yol göstermek anlamındadır. Binâenaleyh, başkasına delilleri gösteren kimse, "O, onu falanca şeye sevk etti, o ona onu gösterdi.." diye tavsif edilip, "**Sebîlü'r-Reşâd**", "mükâfatın, hayrın ve bunlara ileten her şeyin yolu" anlamındadır. Çünkü, "**reşâd**" sapmak ve azgınlığın zıddıdır. Bu ifadede, **Firavun** ve kavminin izledikleri yolun sapıklık yolu olduğunu çok net biçimde bir anlatma bulunmaktadır.

Bu çağrının, tafsilatlı şekline gelince, bu zât, dünyanın halinin önemsiz; âhiretinkinin ise, kâmil ve mükemmel olduğunu beyan etmiştir. Dünyanın önemsiz olduğunu, onun, يَا قَوْمِ اِنَّمَا هٰذِهِ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ *"Ey kavmim, bu*

dünya hayatı ancak fani bir eğlencedir.." şeklindeki sözü ifade etmektedir ki bu, "Dünya hayatından çok az bir süre içinde istifade edilir. Ama daha sonra bu hayat sona erer ve nihâyet bulur. Ama âhirete gelince o, karar, bekâ ve devamlı kalış yurdudur. Velhasıl âhiret bâki; dünya ise fânidir. Devamlı olan ise, son bulandan daha iyi ve hayırlıdır" demektir. Ârifler-den birisi şöyle demiştir: "Şâyet dünya, fânî olan altın; âhiret de, devamlı olan kiremit olsaydı, âhiret, dünyadan yine hayırlı olurdu. Dünya, son bu-lan kiremit, âhiret ise, devamlı olan altın mesabesinde iken, nasıl böyle olmasın ki?!..

Bil ki, âhiretteki nimetlerin devamlı ve süresiz olması gibi, âhiret azâbı da devamlı ve sonsuzdur. Devamlı olan nimetlere teşvik ve devamlı olan azaptan sakındırmak ise, "terğîb ve terhîb" nevilerinin en kuvvetlilerin-dendir.

Daha sonra bu zât, âhiretteki cezânın nasıl tahakkuk edeceğini beyan etmiş ve burada, rahmet tarafının ikâb tarafına gâlip geleceğine işarette bulunarak مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزٰى اِلَّا مِثْلَهَا *"Kim bir kötülük işlerse, ona, bunun denginden başkasıyla karşılık verilmez"* demiştir. Bu cümledeki "**misl**" ke-limesiyle, müstahak olmada, o kötülüğe denk düşen, ona muâdil olan şey, cezâ kastedilmiştir.

Kâfir ile Fâsıkın Farkı

Eğer, "Bir anlık küfür, ebedî bir cezâyı gerektirdiğine göre, daha bu söz nasıl doğru olabilir?" denilirse, biz deriz ki: Kâfir, küfrünün, bu taât ve iman olduğuna inanır, (taât ve imanın bu olduğunu zanneder), işte bun-dan dolayıdır ki kâfir ömür boyu böyle bir inanç üzere ısrar etme azmi içindedir. İşte bundan dolayı, hiç şüphesiz, azâbı da, ebedî ve devamlı kı-lınmıştır. Ama fasık böyle değildir. Çünkü o, fıskının bir hıyanet ve masi-yet olduğuna inanmaktadır. Böylece fasık, fıskında ısrar etmeme azmini taşımaktadır. İşte bundan dolayı pek yerinde olarak biz, fasık kimsenin azabının sonlu olacağını söylüyoruz. **Mu'tezile**'nin, fasıkın cezasının ebedî olduğunu söylemesi ise, bâtıldır. Çünkü bu günahın müddeti sonludur. Bunu yapma konusundaki azim ve niyeti de devamlı olmayıp, tam aksine sonludur. Binâenaleyh, fasıkın fıskına, devamlı bir cezanın terettüp ede-ceğini söylemek, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kim bir kötülük işlerse, ona, bunun den-ginden başkasıyla karşılık verilmez"* âyetinin hilâfına olur.

Bu Âyetten Çıkan Hukuk Prensibi

Bil ki, bu âyet, şer'i ilimlerde, ahkâm-ı cinâyet (suçlarla ilgili olan hükümlerde), son derece mühim olan bir esastır. Çünkü bu âyet, "misl"in meşrû olup, "misl"den fazla olanın ise, meşrû olmamasını iktizâ eder. Sonra biz diyoruz ki, âyette, bu denkliğin hangi hususlarda nazar-ı dikkate alınacağı beyan edilmemiştir. Binâenaleyh, bu muayyen şey âyette mezkûr olmayıp ele alınmadığına göre biz kalkar da, âyetin hükmünü, "belli bir şeyde denkliğin gözetilmesi" manasına alırsak, âyet mücmel; "bütün işlerde denkliğin gözetilmesi" manasına alırsak, âyet tahsis edilmiş bir genel hüküm olmuş olur. Halbuki, usûl-i fıkıhta, "mücmel ifade ile tahsis görmüş ifade arasında bir çelişki bulunursa, mücmel olanı almamak daha evlâ olur.." şeklinde bir kaide bulunmaktadır. Binâenaleyh, bizim bu âyeti, tahsis edilen hususlar hariç, "her bakımdan denkliğin gözetilmesi gerektiğine" hamletmemiz gerekir. Bunun böyle olduğu sabit olduğuna göre, canlara, uzuvlara ve mallara karşı işlenmiş suçlardaki pek çok hükmü, bu âyete göre çıkarmak mümkün olur.

İyiliğin Mükâfatı

Daha sonra biz diyoruz ki: Cenâb-ı Hak, "seyyie"nin cezâsını beyan edince, "hasene"nin karşılığının, dengi bir karşılık değil, tam aksine, hesapsız ve sınırsız olduğunu beyan buyurmak üzere وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ *"Kim de, -erkek olsun kadın olsun, (fakat) mü'min olarak- iyi amel ve harekette bulunursa, işte onlar, içinde hesapsız azıklara kavuşturulmak üzere, cennete girerler"* buyurmuştur. Âlimlerimiz bu âyetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا" ifâdesi, müspet tarafta (manada), şart sadedinde getirilmiş, belirsiz bir ifâdedir. Binâenaleyh bu ifâde, "kim bir kelime söyler ve zikreder veya kim tek bir adım atarsa, onun için şu şu ... vardır" denilmesine benzer. Çünkü bu ifadenin içine, o kelimeyi veya o adamı, tek bir defa söyleyen ve atan herkes girer. İşte burada da, "Sâlih amellerden tek bir tanesini, (iman şartıyla) yapan herkes, cennete girer ve orada hesapsız olarak rızıklandırılır" denilmesi gerekir. İman etmiş, seksen yıl tevhide ve tesbihe devam etmiş olan bir kimse, sâlih amellerin en büyüğünü, taatlerin en güzelini yapmış kimsedir. Binâenaleyh bu kimsenin, cennete girmesi gerekir. Halbuki muarızımız (Mu'tezile), büyük günah işlemiş kimsenin, ebedî olarak cehennemde kalacağını söylüyor. Bu iddia ise, bu açık nassın hilafına bir hareket tarzı olmuş olur. **Mu'tezile** şöyle demektedir: "Allahu

Teâlâ burada, kişinin mü'min olma şartını koşmuştur. Halbuki, bize göre, büyük günah sahibi mü'min değildir. Binâenaleyh, bu vaadin kapsamına girmez..."

Cevap: Biz, Bakara Sûresi'nin başında, "اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ" (Bakara, 3) âyetini tefsir ederken, büyük günah sahibinin mü'min olduğunu delilleriyle açıklamıştık. Dolayısıyla bu söz sâkıt olur.

Hesapsız Rızık

Âlimler, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Orada hesapsız rızıklara kavuşturulurlar"* ifadesinin tefsiri hususunda ihtilaf etmişlerdir: Bu cümleden olarak kimileri, "Bu mükâfat sonsuz olduğu için, "hesapsız" denilmiştir" derken, diğerleri, "Çünkü Allahu Teâlâ onlara, yaptıklarının mukabilini vermiş ve bu karşılığa da, lütfunun çeşitlerinden, sınırsız ve sonsuz olanı ilâve etmiştir. Âyetteki, "بِغَيْرِ حِسَابٍ" ifadesi, az önce geçen, "اِلَّا مِثْلَهَا"nın mukabili olan bir ifade olup, bu, "Hak edilenden ve müstahak olunandan fazla olmasın diye, günahın cezâsı, hesap ve takdir iledir; ölçüyle verilir. Ama, sâlih amelin karşılığı ölçülmez ve biçilmez, hesapsızdır. Hatta alabildiğine, hak edilenden ve istenilenden daha fazla, daha çok ve daha boldur. Ben derim ki: Bu, rahmet ve lütfun, kahr ve ikâb tarafına baskın çıktığını gösterir. Binâenaleyh biz, vaad bildiren umûm ifadeleri, vaadle bildiren umûmî ifadelerle karşılaştırdığımızda, vaadle ilgili umumî ifâdelerin tarafını, diğerine tercih etmemiz gerekir. İşte bu, **Mu'tezlle**'nin temellerini yıkar.

Daha sonra bu mü'min zat, yeniden söze başlar, üçüncü olarak çağrıda bulunarak وَيَا قَوْمِ مَا لِى اَدْعُوكُمْ اِلَى النَّجٰوةِ وَتَدْعُونَنِى اِلَى النَّارِ *"Ey kavmim, benim (karşılaştığım) bu hal nedir? (Çünkü), ben sizi kurtuluşa davet ediyorum, siz ise, beni ateşe çağırıyorsunuz"* demiştir. Ki bu, "Ben sizi, kurtuluşunuzu gerektiren imana; siz ise beni, cehennemi gerektiren küfre davet ediyorsunuz" demektir. Şâyet, "Bu zât, kavmine yaptığı çağrıyı niçin tekrarlamış ve ikincisinde değil de, üçüncü nidanın başına vâv getirmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Nidânın tekrar tekrar yapılmasında onların, iyice dikkatlerinin çekilmesi, gaflet uykusundan uyandırılmaları, kendisinin bu işe çok önem ve ihtimam gösterdiğini bildirme ve o topluluğa son derece şefkat duyulması gibi kusurların beyanı bulunmaktadır. Vâv harfinin getirilişine gelince, ikinci nidâ birincisinin aynısı olmaya daha yakındır. Çünkü, ikinci nidâ birincisinin beyânıdır. Beyân ise, beyân edilenin aynısıdır. Üçüncü

nidâya gelince bu, birinci nidâ ile ikinci nidâdan farklıdır. Dolayısıyla, bu sözün başında atıf harfinin getirilmesi güzel ve yerinde olmuştur.

Bu mü'min zât, kendisinin onları, kurtuluşa; onların ise kendisini cehenneme çağırdıklarını beyan edince, bunu, onların kendisini Allah'ı inkâr etmeye ve O'na şirk koşmaya davet ettikleri hususu ile açıklamıştır. Allah'ı inkâr meselesine gelince **Firavun**'un kavminin ekserisi, bir ilâhın mevcûdiyetini kabul etmiyordu. Kavminin içinde, Allah'ın varlığını kabul edenler de vardı, ancak ne var ki, putlara da ibadet etmenin gerekli olduğunu söylüyorlardı.

Âyetteki, وَأُشْرِكَ بِهِ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ *".. hiçbir surette asla tanımadığın şeyleri O'na eş koşayım deme..."* ifadesine gelince, bu ifâdede ilmin nefyedilmesiyle, malûmun nefyi kastedilmiştir. Buna göre bu zât âdeta, "İlâh olmayanı O'na ortak koşmaya beni çağırıyorsunuz. Halbuki, ilâh olmayanın, ilâh olana ortak kılınması nasıl düşünülebilir?.." demiştir. O, onların, kendisini küfre ve şirk koşmaya davet ettiklerini beyan edince, kendisinin onları, Aziz ve Gaffâr olan Allah'a inanmaya davet ettiğini beyan etmiştir. Binâenaleyh, âyetteki **el-Azîz** ism-i celîli O'nun kudretinin mükemmel olduğuna bir işarettir. Ki burada, ilâh olanın, kudreti mükemmel ve en üstün olan zât olduğuna dikkat çekme vardır. **Firavun** ise, alabildiğine aciz bir kimsedir, öyleyse, nasıl ilâh olabilir? Putlar da yontulmuş taşlardır. Şu halde, onların ilâh olmaları nasıl düşünülebilir. Âyetteki, **el-Gaffâr** ism-i şerifi de, kişinin, uzun süreden beri küfürde ısrar etmiş olması sebebiyle, Allah'ın rahmetinden ümit kesmemesi gerektiğine; çünkü, bu âlemin ilâhı, her ne kadar mağlup edilemeyen bir azîz; karşı konulamayan bir kâdir ise de, ne var ki O'nun bir anlık iman ile yetmiş senelik bir küfrü bağışlayan bir Gaffâr olduğuna bir işârettir.

Lâ Cerem Tabiri

Daha sonra bu mü'min zât, "لَا جَرَمَ" demiştir. Bu ifadenin ne demek olduğu hususundaki açıklamamız, Cenâb-ı Hakk'ın Hûd Sûresi'ndeki "لَا جَرَمَ أَنَّهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمُ الْأَخْسَرُونَ" (Hûd, 22) âyetin tefsirinde geçmişti. Ne var ki, **Keşşâf sahibi,** bu hususu burada yeniden ele almış ve şöyle demiştir: "Basralılara göre, bu ifâdenin getirilişi şöyledir: Lâ (لَا) kelimesi burada, kavminin davet ettikleri şeyi reddetmek için getirilmiştir. "جَرَمَ" kelimesi ise, حَقَّ "hak oldu, gerekti, sabit oldu..." manasında bir fiildir. "أَنَّمَا" ise, kendisinden sonra gelenlerle birlikte, bu fiilin fâilidir. Yani, "Bu davetin bâtıl

oluşu, hak ve vacip oldu; zorunludur.." demektir. Yahut da bu kelime, "كَسَبَ" manasında olabilir. Nitekim "وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ" (Maide, 2) âyetindeki "لَا يَجْرِمَنَّكُمْ" kelimesinde bu mâna vardır. Yani, "Yapılan o davet, davetin bâtıl olmasını sağlamıştır" demektir. Ki bu da, "Bu davetten ancak, bu davetin batıl olması hakikati ortaya çıkmıştır" anlamındadır.

Şöyle de denilebilir: "لَا جَرَمَ" deyimi, "لَا بُدَّ"nin benzeri bir ifade olup, bu ifade, tıpkı "بُدَّ" (budd..) kelimesinin, ayırmak ve dağıtmak anlamına gelen "**tebdîd**" kökünden bir fiil olması gibi, kesmek, kat etmek anlamında olan "**cerm**" veya "**curm**" kökünden bir kelimedir. "لَا بُدَّ"nin manasının, "Sen, şunu yaparsın, mutlaka bunu yapman lazım" şeklinde olması gibi, "لَا جَرَمَ اَنَّ لَهُمُ النَّارَ" (Nahl, 62) âyetinin manası da, "Onlar ebedî olarak cehenneme müstahaktırlar. Bu müstahaklığın sonu yoktur" manasında olmak üzere, "bu ateşin sonu yoktur" şeklindedir. Putların davetinin batıl oluşu da sonsuzdur, yani bu her zaman batıldır. Bu batıllık sona ermez, hiçbir zaman hakka dönüşmez.

Bazı Arapların bu deyimi, cim'in zammesi ve râ'nın sükûnu ile, "**büdvün**" vezninde, "mutlaka o onu yapacak" manasında, "لَا جُرْمَ اَنَّهُ يَفْعَلُ" şeklinde kullandıkları rivâyet edilmiştir. Ki **fa'al** ve **fü'l**, tıpkı "**reşed**" ve "**rüşd**", "**adem**" ve "**üdm**" kelimeleri gibi, kardeş vezindirler. Bütün bunlar **Keşşâf sahibi**nin söylediği sözlerdir.

Putların Daveti Yoktur?

Daha sonra o zat اَنَّمَا تَدْعُونَنِى اِلَيْهِ لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ فِى الدُّنْيَا وَلَا فِى الْاٰخِرَةِ *"Sizin beni tapmaya davet ettiğinizin dünyada da, âhirette de (hakka) davete hiçbir salâhiyeti yoktur"* demiştir. Bu, "Beni, ibadete davet ettiğiniz o putlarınızın, ne dünyada, ne âhirette, davet imkânları yoktur" demektir. Bu davetin ne demek olduğu hususunda şöyle iki ihtimal vardır:

Birinci ihtimal: Bu, "Sizin beni, ibadete çağırdığınız o şeyler, kendisine davet edemezler. Çünkü onlar cansızdırlar. Cansızlar ise hiç kimseyi, kendisine ibadete çağıramaz" demektir. Bu manaya göre, âyetteki "âhiret" kelimesi şu manayı ifade eder: Allahu Teâlâ bu putları âhirette canlı hale getirdiğinde, bunlar dünyada iken kendilerine tapan o kimselerden kaçar, uzak durur, onlara sahip çıkmazlar."

İkinci ihtimal: Bu tabir, "Bu putların ne dünya, ne âhiret konusunda, kabul edilebilecek bir duaları yoktur" demektir. Bu izaha göre, eş anlamlı iki kelimeden birisinin, diğeri yerine kullanılması suretiyle, "dâvet" (dua)

kelimesi ile, duanın kabulü manası kastedilmiş olup, bu tıpkı, *"Kötülüğün cezası, misliyle kötülüktür"* (Şûra, 40) âyetinde olduğu gibidir.

Dönüş Allah'adır

Daha sonra o, وَاَنَّ مَرَدَّنَا اِلَى اللهِ *"Hakikatte hepimizin dönüp gidişimiz Allah'adır"* deyip, bu putlarda hiçbir faydanın olmadığını, neticede herkesin dönüp varacağının, her şeyi bilen, her şeye kâdir olan, katında sözün (hükmün) değişmediği, kullarına zulmetmeyen ve her türlü ihtiyaçtan müstağni Allah olacağını; binâenaleyh hiç kimsenin, bu batıl şeylere ibadetle meşgul olmasının yerinde ve uygun olacağını, mutlaka herkesin varıp huzurunda duracağı bu İlah'tan yüz çevirmenin câiz olacağını savunamayacağını anlatmak istemiştir.

Bu zat, وَاَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ اَصْحَابُ النَّارِ *"Haddi aşanlar cehennemliklerin tâ kendileridir"* demiştir. **Katâde,** o zatın bu ifadeyle müşrikleri kastettiğini; **Mücahid** ise, kan dökenleri kastettiğini söylemiştir. Doğru olan onların, kemiyet ve keyfiyet bakımından Allah'a isyanda ileri gidip, böylece israf etmiş, haddi aşmış olmalarını ifadedir. Kemiyet, bu isyanın devamlılığını; keyfiyet de, bunun tekrar tekrar ve ısrarla yapılmasını ifade eder.

Yakında Hatırlayacaksınız!

Firavun'un hânedanından olup, iman etmiş olan bu zat, bütün bunları böylece tafsilatlı bir şekilde anlatınca, sözünü güzel bir hâtime ile tamamlayıp, فَسَتَذْكُرُونَ مَا اَقُولُ لَكُمْ *"Size söylemekte olduklarımı yakında hatırlayacaksınız"* demiştir. Bu, tehdit manası taşıyan kapalı (müphem) bir ifadedir. Bu ifadedeki "hatırlatma (zikr)" işinin, dünyada ölüm vaktinde olması muhtemel olduğu gibi, kıyamette, insanın kıyamet dehşetlerini müşahede ettiği zamanda olması da muhtemeldir. Velhasıl bu söz son derece kuvvetli bir uyarıdır.

Allah'a Tevekkül

Daha sonra bu zat, وَاُفَوِّضُ اَمْرِى اِلَى اللهِ *"Ben işimi Allah'a havale ediyorum"* demiştir. Bu, kişiyi korktuğu şeyle tehdit edenin söyleyeceği bir sözdür. Binâenaleyh sanki onlar, bu zâtı ölümle tehdit etmişler, bu da onları, önce, *"Size söylemekte olduklarımı yakında hatırlayacaksınız!"* diyerek uyarmış; daha sonra onların tehdit, hile ve tuzaklarını savuşturma hususunda, Allah'ın lütfuna ve korumasına dayanarak, *"Ben işimi Allah'a havale ediyorum"* demiştir ki bu zat, bu yolu, **Hz. Musa** (a.s)'dan öğrenmişti. Çünkü **Firavun, Musa** (a.s)'yı ölümle tehdit edince, o da, bu belayı savuşturma hususunda

Allah'a tevekkül etmiş, *"Ben, hesap gününe inanmayan her kibirliden, benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah'a sığındım"* (Mü'min, 27) demiştir. **Nâfî** ve **Ebû Amr,** "**emr**" kelimesini, yâ'nın fethasıyla "اَمْرِیَ" (emriye), diğerleri sükûn ile **emrî** şeklinde okumuşlardır.

Bu zat sonra da, اِنَّ اللّٰهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ *"Çünkü Allah kullarını çok iyi görendir"* buyurmuştur ki bu, "O, kullarının hallerini ve ihtiyaçlarının miktarlarını bilendir" demektir.

Ehl-i sünnet âlimlerimiz, âyetteki, *"Ben işimi Allah'a havale ediyorum"* cümlesine dayanarak, her şeyin Allah'tan olduğunu ve Allah'tan geldiğini söyleyip, şöyle demişlerdir: "Hayır ve şerrin, insanın kendi kudret ve yaratmasıyla meydana geldiğini söyleyen **Mu'tezile,** işlerini kendilerine havale etmiş, Allah'a havale etmemişlerdir." **Mu'tezile** de yine bu âyeti delil getirerek, "Âyetteki "havale ediyorum" ifadesi, insanın, fiilinin bağımsız olarak faili olduğunu itiraftır" demişlerdir. "Eûzü Besmele"de (Tefsirin başında) ele alınan konuların tamamı, bu âyet için de söz konusudur. **Firavun** hânedânından mü'min olan o zatın sözleri burada tamamlanmıştır. Hidâyet eden, ancak Allahu Teâlâ'dır.

Firavun'un Feci Akıbeti

فَوَقٰيهُ اللّٰهُ سَيِّـَٔاتِ مَا مَكَرُوا وَحَاقَ بِاٰلِ فِرْعَوْنَ سُوٓءُ الْعَذَابِ ﴿٤٥﴾ اَلنَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ اَدْخِلُوٓا اٰلَ فِرْعَوْنَ اَشَدَّ الْعَذَابِ ﴿٤٦﴾ وَاِذْ يَتَحَآجُّونَ فِى النَّارِ فَيَقُولُ الضُّعَفٰٓؤُا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوٓا اِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ اَنْتُمْ مُغْنُونَ عَنَّا نَصِيبًا مِنَ النَّارِ ﴿٤٧﴾ قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوٓا اِنَّا كُلٌّ فِيهَآ اِنَّ اللّٰهَ قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ ﴿٤٨﴾ وَقَالَ الَّذِينَ فِى النَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِنَ الْعَذَابِ ﴿٤٩﴾ قَالُوٓا اَوَلَمْ تَكُ تَاْتِيكُمْ رُسُلُكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا بَلٰى قَالُوا فَادْعُوا وَمَا دُعٰٓؤُا الْكَافِرِينَ اِلَّا فِى ضَلَالٍ ﴿٥٠﴾

"Nihâyet Allah, onların kurdukları tuzakların fenalıklarından onu korudu. Firavun'un kavmini ise kötü azap kuşatıverdi. (O azap) ateştir ki, onlar buna, sabah-akşam arz olunurlar. Kıyametin koptuğu gün ise, "Firavun hânedânını azabın en çetinine sokun"

(denilecek). (Kâfirler) ateşin içinde birbirleriyle hüccet göstererek çekişirlerken, zayıf olanlar büyüklük taslayanlara, "Biz, size tâbî olanlardık. Şimdi siz, hiç olmazsa ateşten bir parçasını bizden savabilir misiniz? Bari bunu yapın" derler. O büyüklük taslayanlar da derler ki: "Biz hepimiz bunun içindeyiz. Şüphe yok ki Allah, kulları arasında hükmünü verdi." Ateşte bulunanlar cehennem bekçilerine, "Rabbinize duâ edin, bizden bir gün olsun azâbı hafifletsin" derler. (Bekçiler de) şöyle derler: "Size peygamberleriniz, apaçık bürhanlar getirmedi mi?" (Öbürleri) "Evet getirdiler" diye cevap verirler. (Bekçiler de onlara) "öyleyse kendiniz dua edip isteyin." Fakat ne var ki kâfirlerin duası boşa çıkmaya mahkûmdur" (Mü'min, 45-50).

O Zata Suikast

Bil ki Allahu Teâlâ, o zatın hak dini anlatma vs müdafaada kusur etmeyip, bu işi tastamam yaptığını anlatınca, kendisinin bu zâtı, kâfirlerin tuzaklarından ve kötü emellerinden kurtardığını beyân buyurmuştur. Binâenaleyh âyetteki, *"Nihâyet Allah onların kurdukları tuzakların fenalıklarından onu korudu"* cümlesi, o zatın hakkı açıkça anlattığı zaman, kâfirlerin ona suikast düzenlediklerini gösterir. Bundan dolayı **Mukâtil** şöyle der: "O zat bunları söyleyince, onlar onu öldürmek istediler. O da onlardan kaçıp dağa sığındı. Aradılar, ama bulup yakalayamadılar" demiştir. Bu ifade ile, onların onu, küfre sokmayı, İslâm'dan geri döndürmeyi isteyip, buna gayret ettikleri, ama Allah'ın onu bundan koruduğu manasının kastedildiği de söylenmiştir. Fakat birinci mana daha uygundur. Çünkü bu sözün peşinden gelen *"Firavun'un kavmini ise kötü azap kuşatıverdi"* cümlesi ancak birinci izaha uygun düşer. Bu: **"Firavun** hânedânını, en şiddetli bir azap kuşattı, yani denizde boğuldular" demektir.

Bununla, bundan sonraki *"Onlar bu (ateşe) sabah-akşam arz olunurlar"* ifadesinde bahsedilen cehennem azabının kastedilmiş olduğu da söylenmiştir. **Zeccâc "en-Nâr"** (ateş) kelimesinin, **"sû-ü'l-azâb** (kötü azap)"dan bedel olduğunu söylemiştir. **"Nâr"** (ateş) kelimesinin, "kötü azab"ı tefsir eden şeyden ötürü merfû olması da mümkündür: Buna göre sanki birisi, "Bu kötü azap nedir?" demiş de, buna cevaben, *"Bu ateştir. Onlar bu (ateşe) sabah-akşam arzolunurlar"* denilmiştir.

Hamza, hâ'nın kesresiyle "حِيقَ" şeklinde okumuştur. O, bu kelimeyi Kur'ân'ın her yerinde böyle okur. Diğer kıraat imamları ise bunu, hâ'nın fethasıyla "حَاقَ" şeklinde okumuşlardır.

Kabir Azabı

Âyetteki اَلنَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا *"(O azap) ateştir ki, onlar buna sabah-akşam arz olunurlar"* âyetiyle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Ehl-i sünnet âlimlerimiz, kabir azabının olduğuna bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Bu âyet, sabah-akşam onların ateşe arz olunduklarını (sunulduklarını) gösterir. Bu arz olma ile, âhiret azabı kastolunmuştur. Çünkü Hak Teâlâ, bu ifadenin peşi sıra da, *"Kıyametin koptuğu gün ise, "Firavun hânedânını azabın en çetinine sokun"* buyurmuştur. Bu âyetle, dünyadaki azap da kastedilmemiştir. Çünkü dünyada iken onlara böyle, sabah-akşam bir ateş (azabı) verilmemiştir. Dolayısıyla, bu arz işinin, ölümden sonra, kıyametten önce olduğu anlaşılır. Bu, bu kimseler için kabir azabının olacağına delâlet eder. Bu azap, onlar hakkında söz konusu olunca, başkaları hakkında da söz konusu olur. Çünkü başkalarıyla bunlar arasında bir fark olduğunu söyleyen yoktur.

Bir Soru

İmdi eğer denirse ki "sabah-akşam onların ateşe arz olunmalarından, dünyada iken yapılan nasihatlerin kastedilmesi niçin mümkün olmasın? Çünkü dindarlar onlara tergîb ve terhibden (teşvik ve korkutmalardan) bahsedip, onları Allah'ın azabı ile korkuttuklarında, sanki onlara ateşi arz etmiş olurlar. Hem sonra, biz deriz ki: Âyetin kabir azabı manasına hamledilmesine mâni birtakım hususlar vardır. Çünkü:

a) Bu azabın, kesintisiz devam etmesi gerekir. Halbuki "sabah-akşam" ifadesi, bu azabın ancak bu iki vakitte olduğunu gösterir. Böylece bunu kabir azabı manasına almanın imkânsızlığı sabit olur.

b) Âyetteki "sabah-akşam" ifadesi, ancak dünya için söz konusudur. Kabirde ise, sabah-akşam söz konusu değildir. İşte bu iki izah ile, âyetteki azabı, kabir azabı manasına hamletmenin mümkün olamayacağı sabit olur."

Cevap: Sualin birinci şıkkına şöyle cevap verilir: Dünyada iken bunlara ateşin durumunu anlatan kelimeler-sözler arz edilmiştir, yoksa ateşin kendisi arz olunmamıştır. Dolayısıyla, bu görüştekilere göre âyetin manası,

"Cehennemin durumunu anlatan sözler onlara arz olunur" şeklinde olur, ki bu mana, âyetin lafzının zâhirî manasını bırakıp, mecâzî manayı tercihi gerektirir.

Bu görüşte olanların, "Âyet, azabın iki vakitte olduğuna delâlet eder, bu ise câiz olmaz" şeklindeki sözlerine karşı da deriz ki: Kabirde işte bu iki vakitte, onlara bu azabın yapılmasıyla yetinilmesi ve kıyamet kopunca da, cehenneme atılıp, devamlı bir azaba sokulmaları niçin düşünülmesin? Hem tıpkı, *"Cennette sabah-akşam onlar için rızıklar vardır"* (Meryem, 62) âyetinde olduğu gibi, "sabah-akşam" deyiminin devamlılık manasında mecâzî bir ifade olması da imkânsız değildir.

Bunların "kabirde ve kıyamette sabah-akşam mefhumları söz konusu olmaz" şeklindeki sözlerine cevaben de pekala şöyle denilebilir: "Dünyadakiler için bu vakitler geldiği zaman, işte tam bu sıralarda onlara azap edilir." Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

Nâfî, Hamza, Kisâî, Âsım'ın ravisi **Hafs,** "اَدْخِلُوا اٰلَ فِرْعَوْنَ" şeklinde okurlar ki bu, "Cehennem bekçilerine, *"Âl-i Firavn'ı, azabın en şiddetlisine sokun"* denilir" manasındadır. Diğer kıraat imamları ise bunu, "O kâfirlere *"Ey Firavun hânedânı! Azâbın en şiddetlisine girin"* denilir" manasında, "اُدْخُلُوا اٰلَ فِرْعَوْنَ" şeklinde okumuşlardır. Birinci kıraati **Ebû Ubeyde** tercih eder ve bu hususta âyetteki "يُعْرَضُونَ" (arz olunurlar) ifadesini delil getirerek şöyle der: "Bu arz olunma işi başkası tarafından yapıldığına göre, cehenneme sokma işi de başkası tarafından yapılır" demiştir. İkinci kıraatin delili ise, Hak Teâlâ'nın, bir başka âyetteki *"Haydi cehennem kapılarından girin"* (اُدْخُلُوا) (Nahl, 29) ifadesidir.

Firavun hânedânından iman eden o zatın hadisesiyle ilgili âyetlerin sonu burasıdır.

Bil ki bu hâdise hakkındaki söz, cehennemin hallerinin açıklanmasına kadar uzayınca, Allahu Teâlâ, cehennemlik liderlerle onlara tâbi olanlar arasında cereyan eden münazara ve münakaşalardan bahsetmek üzere; "وَاِذْ يَتَحَاجُّونَ فِى النَّارِ" buyurmuştur ki bu "Ey Muhammed, kavmine, onların birbirleriyle nasıl cedelleşeceklerini de hatırlat" demektir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların nasıl cedelleşeceklerini açıklamıştır: Çünkü zayıf olup, tâbi durumunda olanlar, liderlere اِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا *"Biz, dünyada iken size tâbî olmuştuk"* derler. **Keşşâf sahibi,** "Bu cümledeki **"tebeün"** kelimesi, tıpkı

"**hâdim**"in çoğulu olan "**hedem**" gibidir, yahut "tâbî olanlar" manasındaki "**zevî tebâin**" takdirindedir. Yahut da, "**tebeün**" mastarıyla, ism-i fail manası kastedilmiştir" der.

Azâbı Hafifletme Dileği

Âyetteki, فَهَلْ اَنْتُمْ مُغْنُونَ عَنَّا نَصِيبًا مِنَ النَّارِ *"Şimdi siz, hiç olmazsa ateşten, bir parçasını bizden savabilir misiniz?"* ifadesi, "Ey liderler, bizim o azabımızın hiç değilse bir kısmını savuşturabilir misiniz, bari bunu yapın" demektir. Bil ki tâbî olanlar liderlerin bu azabın hafifletme ve giderme imkânları olmadığını biliyorlardı. Onların böyle söylemekten maksatları, o liderleri alabildiğine utandırmak ve üzmektir. Çünkü tâbî olanları her türlü sapıklığa düşürmeye gayret gösteren bunlardır. İşte bu noktada o liderler de اِنَّا كُلٌّ فِيهَا *"Biz hepimiz bunun içindeyiz"* yani "Hepimiz bu azabın içindeyiz. Eğer biz, bu azabı sizden defedebilecek olsaydık, önce kendi başımızdan savuştururduk" demişlerdir. Daha sonra bu liderler, اِنَّ اللهَ قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ *"Şüphe yok ki Allah kulları arasında hükmünü verdi"* demişlerdir. Bu, "Allah herkese layıkı olan nimet veya azabı vermiştir" demektir.

Bekçilerden Şefaat Umma

Daha sonra tâbî olanlar, liderlerinden ümit kesince, cehennem bekçilerine dönüp, onlara, اُدْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِنَ الْعَذَابِ *"Rabbinize duâ edin, bizden bir gün olsun azabı hafifletsin"* derler.

Eğer, "Niçin onlar, zamir kullanarak" oranın bekçilerine dediler ki..." denilmeyip, cehennemi bizzat zikrederek, "cehennemin bekçilerine dediler ki..." denildi? diye sorulursa, bu, hususta şu iki izah yapılır:

a) Burada cehennemin bizzat söylenmesinin maksadı dehşete düşürmek ve alabildiğine korkutmaktır.

b) Bu ifadedeki "cehennem", cehennemin en dip yerinin adı olup, Arapların "derin kuyu, derin çukur" manasındaki, "بِئْرٌ جِهْنَامٌ" deyimine dayanır.

Bu ifadede, o kâfirlerin azap cihetinden en ileri derecede olduklarına ve o yerin bekçilerinin de, Allah katında, cehennem bekçilerinin pek büyük ve itibarlıları olduklarına bir işaret vardır. O kâfirler durumun böyle olduğunu anlayınca, cehennem bekçisi olan o meleklerden medet umacak, onlar da bu kâfirlere, *"Size peygamberleriniz apaçık bürhanlar getirmedi mi?"* diyecekler. Bu sözün gayesi şudur: Allahu Teâlâ, peygamber göndermeseydi, kâfirler, *"Bize hiçbir uyarıcı ve müjdeci (peygamber) gelmedi"*

(Maide, 19) diyebilirlerdi. Ama peygamberler gönderilmiş olduğu için, onların hiçbir mazeretleri ve tutunacakları dal kalmamıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Biz peygamber göndermedikçe, hiçbir kimseye azap edici değiliz"* (İsra, 15) buyurmuştur. Bu âyet, insanın mükellefiyetinin ancak, şeriat geldikten sonra söz konusu olacağını gösterir.

Sonra o melekler bu kâfirlere, "Siz kendiniz dua edin. Çünkü biz buna cesaret edemeyiz ve iki şart, yani:

a) Şefaat edilecek şahsın mü'min olması,

b) Şefaat izninin verilmesi şartı olmadan, biz şefaatçi olamayız. (Bu iki şart sizde bulunmadığına göre), size şefaatçi olmamız imkânsız. Fakat "dua edecekseniz siz edin (bizden bir şey beklemeyin)" demişlerdir. Melekler, onlara "Bir fayda umarak dua edin" dememişler, ama "Artık iş işten geçmiştir" manasında böyle demişlerdir. Çünkü bu konuda mukarreb meleklerin duası bile geçerli olmadığına göre, kâfirlerin duası hiç dinlenmez. Melekler onlara daha sonra, dualarının hiçbir faydası olmayacağını açıkça ifade ederek, وَمَا دُعٰؤُا الْكَافِرِينَ اِلَّا فِى ضَلَالٍ *"Fakat ne var ki, kâfirlerin duası boşa çıkmaya mahkumdur (bir değere sahip değildir)"* demişlerdir.

Kâfirler Affedilse?

İmdi eğer, sorulursa ki: "Allahu Teâlâ'nın herhangi bir şeye muhtaç olduğu düşünülemez. Durum böyle olunca da Allah o mücrimlerden, suçları sebebiyle etkilenmiş, rahatsız olmuştur" denilemez. Eziyet duygusu, rahatsız olma, etkilenme gibi şeyler Allah için imkânsız olunca, Allah'ın intikam alma duygusuna kapılması da düşünülemez. Bu sâbit olduğuna göre diyoruz ki: O kâfirlere böyle eziyet etmede, böyle zarara düçâr etmede, ne Allah'ın, ne herhangi bir kulun faydası vardır. Binâenaleyh bu azap, hiçbir faydası olmayan bir zarardır. Binâenaleyh rahîm ve kerîm Allah'a, onların ihtiyaçları içinde kıvranmalarına acımaksızın, yakarışlarına aldırmaksızın ve dualarına ve hükümlerine iltifat etmeksizin, yıllarca ve asırlarca bu azabı sürdürmesi nasıl uygun düşer? İnsanların en katı kalplisi bile, bir kölesine böyle işkence etse, onun keremi ve merhameti, yine de kendisinin faydalanma, zarar görme, ihtiyaç içinde olma özelliklerinin bulunmasına rağmen, o köleyi affetmeye sevk eder. Öyleyse ekremü'l-ekremîn (kerimlerin en kerimi, cömertlerin en cömerti) Allah'a, böylesi bir zarar veriş nasıl uygun düşer?" denilirse, biz deriz ki: Allah'a yaptığı işlerin sebebi sorulmaz. *"Çünkü O, yaptıklarından mes'ûl değildir, ama insanlar*

mes'ûldürler" (Enbiyâ, 23). Allah, hak kitabında hak hükmü getirince, onu kabullenmek gerekir. Allah en doğrusunu bilendir.

Resûllere Nusret

إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ ﴿٥١﴾ يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعْذِرَتُهُمْ وَلَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ ﴿٥٢﴾ وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْهُدٰى وَأَوْرَثْنَا بَنِي إِسْرَآءِيلَ الْكِتَابَ ﴿٥٣﴾ هُدًى وَذِكْرٰى لِأُولِي الْأَلْبَابِ ﴿٥٤﴾ فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللهِ حَقٌّ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ ﴿٥٥﴾

"Şüphesiz biz, peygamberlerimize ve iman edenlere hem dünya hayatında, hem şâhitlerin dikileceği o günde mutlaka yardım edeceğiz. O gün, zâlimlere, özür dilemeleri hiç fayda vermeyecek. Lanet onların, fenâ yurt onlarındır. Yemin olsun ki biz, Musa'ya hidâyeti verdik. Kendisinden sonra İsrailoğullarına, hem doğru yolun rehberi, hem halis akıl sahipleri için bir öğüt olsun diye, kitabı miras bıraktık. Şimdi sen sabret. Çünkü Allah'ın vaadi gerçektir. Günahının affedilmesini iste. Sabah-akşam Rabbini hamd ile tesbih et"
(Mü'min, 51-55).

Önceki Kısımla Münasebet

Bil ki âyetin, önceki âyetlerle münasebeti hususunda şu izahlar yapılabilir:

a) Allahu Teâlâ, hem **Hz. Musa** (a.s)'yı, hem de o mü'min zâtı, **Firavun**'un hile ve tuzaklarından koruduğunu anlatınca, bu âyetinde de, genel olarak, peygamberlere ve onlara inananlara yardım ettiğini (ve edeceğini) beyan etmiştir.

b) Allahu Teâlâ biraz önce, cehennemlikler arasında geçen münakaşa ve mücâdelelerden, onların korku esnasında, cehennem bekçilerine başvurup, cehennem bekçilerinin de, "Size peygamberleriniz o delilleri getirmedi

mi?" dediklerinden bahsedince, bunun peşinden, peygamberlerden ve onlara dünya ve âhirette yardım edeceğinden bahsetmiştir.

c) Bence en doğru izaha göre, sûrenin başında bu konuyla ilgili söz, tâ, *"Allah'ın âyetleri hakkında kâfir olanlardan başkası mücadele etmez"* (Mü'min, 4) âyetinden başlamış ve bu mücâdele edenleri redde ve hak ehli olanların her zaman, bâtılcıların tuzak ve belâlarını savuşturmakla meşgul olduklarını anlatmaya kadar varmıştır. Bütün bu hususları Cenâb-ı Hak, Hz. Muhammed (s.a.s)'i teselli edip, kavminin eziyetlerine göğüs germeye teşvik için zikretmiştir.

Haklılara Yardımın Mahiyeti

Söz, anlatılmak istenilen şeyi, iyice ortaya koyunca, Allahu Teâlâ Peygamberi'ne, hem dünyada hem âhirette, düşmanlarına karşı yardım vaadinde bulunarak, *"Şüphesiz biz, peygamberlerimize ve iman edenlere ... mutlaka yardım edeceğiz"* buyurmuştur. Bu yardımın dünyada olacağı hususu âyetteki, *"dünya hayatında"* kaydından, âhirette olacağı da, *"şâhitlerin dikileceği o günde"* kaydından anlaşılmaktadır. Velhasıl Allahu Teâlâ, gerek peygamberlerine, gerekse onları destekleyenlere, neticesi hem dünya, hem âhirette gözükecek bir biçimde yardım edeceğini va'detmiştir.

Bil ki Allah Teâlâ'nın hakkı savunanlara yardımı şu şekillerde tahakkuk edebilir:

1) **Hüccet** (delil) bakımından yardım... Allah, hücceti, birçok âyette "sultan" (güç) olarak isimlendirmiştir. Böylesi yardım, hakkı savunan herkes için söz konusudur. Allah'ın bu çeşit yardıma "sultan" adını vermesi ne kadar güzel ve yerindedir. Çünkü dünya sultanlığı (saltanatı), bazen sona erer, bazen yerini fakirlik, zillet, ihtiyaç ve gevşekliğe bırakır. Ama delil ile meydana gelen üstünlük, hüccet bakımından olan saltanat, hep devam eder gider. Buna gevşeklik ve zarar-ziyanın ârız olması imkânsızdır.

2) Böylesi "sultan"a (güce) sahip olanlar, övülerek yardım olunurlar. Çünkü zâlimler, hakkı savunan birisini zulüm ile ezip geçseler bile, onun namını nesiller boyu insanların dillerinden düşürmeye kâdir olamazlar.

3) Bunlar, hüccetlerin nuru ve yakînî delillerin kuvveti ile içleri dopdolu olmaları sebebiyle yardıma nail olmuşlardır. Çünkü bunlar, zâlim ve câhil kimselere âdeta, gökteki meleklerin en değersiz varlığa bakışları gibi bakarlar.

4) Bâtılı savunanlar için, tesâdüfen (bazen) hakkı savunanlara karşı bir gâlibiyet söz konusu olsa bile, genelde bu uzun sürmez. Aksine insanlar, gerçek ve doğrunun, onun aksi olduğunu kısa zamanda anlarlar.

5) Hakkı savunan, tesâdüfen bir bela ve musibet içine düşse bile, bu onun mükâfatının artmasına sebep olur.

6) Zâlimler ve bâtılcılar, ölümlü oldukları gibi, eserleri de ölümlüdür. Dünyada adı-sanı kalmaz. Ama hakkı savunanların eserleri, nâmları, tesirleri asırlarca sürer, insanlar iyi ve güzel işlerinde hep onları örnek alırlar. İşte bütün bunlar, hak taraftarları için söz konusu olan, dünyadaki çeşitli ilahî yardımlardır.

7) Allahu Teâlâ, tıpkı **Yahya** (a.s) ve **Zekeriyyâ** (a.s)'ya yardımı gibi, ölümlerinden sonra da, peygamberlerinin ve velilerinin intikamını alır. Çünkü **Zekeriyyâ** (a.s) öldürülünce, ona karşılık yetmiş bin kişi öldürülmüştür.

Cenâb-ı Hakk'ın, peygamberlere ve onlara destek olan mü'minlere âhiretteki yardımı da, onların mükâfat mertebelerindeki derecelerini yükseltmek ve o mü'minleri, peygamberlerini arkadaş (ashab) kılmakla olur. Nitekim Cenâb-ı Allah, *"İşte bunlar, Allah'ın in'âm ettiği peygamberler, sıddîkler, şahitler ve sâlih kimselerle birlikte olanlardır. Bunlar ne güzel arkadaştırlar"* (Nisa, 69) buyurmuştur.

Bil ki Hak Teâlâ'nın, *"Şüphesiz biz peygamberlerimize ve iman edenlere ... mutlaka yardım edeceğiz"* âyetinde, şöyle bir kıymetli incelik var: En büyük padişah (Allah), has kullarından birine, şarktan garba bütün ahalinin huzurunda, büyük bir ikramda bulunup, mükemmel bir şeref verdiğinde, bu çok hoş ve o insana tat veren bir şey olur. Binâenaleyh Hak Teâlâ'nın bu âyetinde, işte bu incelik vardır.

Âlimler, âyetteki *"şahitler"* ile ne kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir: Âyetin zâhirine göre bununla, kulların amellerine kıyamet gününde, melek, peygamber ve mü'minlerden herkesin şâhit olacağı manası kastedilmiştir. Şâhit olacak melekler, kirâmen kâtibin (kıymetli yazıcı melekler) olup, bunlar kul için, gördükleri her şeye şâhitlik edeceklerdir. Peygamberlerin şâhit oluşu, *"Her ümmetten bir şâhit, o (ümmeti Muhammed) üzerine de seni bir şâhit olarak getirdiğimiz zaman, onların hali nice olacak?.."* (Nisa, 41) âyetinde anlatılmıştır. Mü'minlerin şâhit oluşu da, *"Sizi (ey Muhammed ümmeti), insanlara karşı şâhitler olasınız diye, (...) örnek bir ümmet yaptık"* (Bakara, 143) âyetinde beyan edilmiştir. **Müberred,**

buradaki "**eşhâd**" kelimesinin müfredinin, "**tâir**" (cem'i "**etyâr**", kuşlar); "**sahib**" (cem'i "**ashab**", arkadaşlar) kelimelerinde olduğu gibi, "**şâhid**" kelimesinin cem'i olabileceği gibi, "**şerif**" (cem'i **eşrâf**); "**yetim**" (cem'i "**eytam**") kelimelerinde olduğu gibi "**şehid**", (**şâhit** olan) kelimesinin çoğulu olabileceğini de söylemiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعْذِرَتُهُمْ وَلَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ *"O gün zâlimlerin özür dilemeleri hiç fayda vermeyecek. Lanet onların, fenâ yurt onlarındır"* buyurmuştur. **İbn Kesîr, Ebû Amr** ve **İbn Âmir**, "**ma'ziret**" kelimesinin müennes oluşundan ötürü, fiili müennes olarak, tâ ile "لَا تَنْفَعُ" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, "**ma'ziret**" ile "**i'tizar**" mastarı kastedilmişçesine, fiili, yâ ile, "لَا يَنْفَعُ" şeklinde okumuşlardır.

Bil ki, bu ifadenin maksadı da, mükâfatı hak etmiş kimselerin mükâfatlarının büyük olduğunu anlatmaktır. Bu böyledir, zira Allahu Teâlâ, evvelkilerin ve sonrakilerin bir araya geldiği o günde, bu kimselere yardım edeceğini beyan buyurmuştur. Binâenaleyh bunların o günde derecelerinin âli ve yüce olacağı konusundaki durumları, (biraz önce) anlattığımız gibidir. Ama, onlara düşman olanların durumlarına gelince, onlar için şu üç şey söz konusu olur:

a) Onlara, mazeret namına hiçbir şey fayda veremez!..

b) *"Lanet, o gün, onların üzerinedir.."* işte bu cümle, hasr ifade edip, lanetin onlara hasredildiğini, başkasına olmadığını gösterir. Lanet ise, hakir ve zelil kılmaktır.

c) Âyetteki, "سُوءُ الدَّارِ" ifadesidir ki, bu, "çetin azap" anlamındadır. Binâenaleyh, işte bugün bu düşmanlar, bu üç vahşet, yalnızlık ve belânın içine düşeceklerdir.

Allahu Teâlâ, o büyük kalabalığın içinde meydana gelecek muhtelif şereflendirme ve ikramları, peygamberlerine ve velilerine tahsis edecektir. İşte o noktada, Mü'minin sevincinin ne kadar olacağı; kâfirin kederinin ise, nereye varacağı zuhur edecektir.

Özür Konusundaki Müşkil

İmdi eğer: "Âyetteki, *"O gün zâlimlerin özür dilemeleri hiç fayda vermeyecek.."* cümlesi, o kâfirlerin mazeret beyanında bulunacaklarına ve fakat bunun kendilerine fayda vermeyeceğini gösteriyor. Binâenaleyh bu ifade ile, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlara izin de verilmeyecek ki, özür dilesinler.."* (Mürselât, 36) âyeti nasıl birleştirilebilir?" denilirse biz deriz ki: *"O gün*

zâlimlerin özür dilemeleri hiç fayda vermeyecek.." buyruğu, onların mazeret beyanında bulunduklarına delâlet etmez. Hatta bu ifadede, onların nezdinde, makbul ve faydalı bir mazeretin olmadığı manası vardır. Bu ise, onların bu özrü dile getirip getirmediklerini göstermez. Ayrıca şöyle de denebilir: Kıyamet günü çok uzun bir gündür. Binâenaleyh onlar, bu günün herhangi bir safhasında, mazeret beyanında bulunabilirler, diğer safhalarında ise bulunmayabilirler..

Cenâb-ı Hak, peygamberlerine ve mü'min kullarına, dünya ve âhirette yardımda bulunacağını beyan buyurunca, dünyada olan o yardım nevilerinden birisini dile getirmek üzere, وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْهُدٰى *"Yemin olsun ki biz, Musa'ya hidâyeti verdik.."* buyurmuştur. Bu âyette geçen "**hüdâ**" kelimesiyle, Cenâb-ı Hakk'ın **Hz. Musa** (a.s)'ya verdiği, dünya ve âhirette faydalı olacak olan pek çok ilim kastedilebileceği gibi, bununla **Hz. Musa** (a.s)'nın **Firavun** ve tâbilerine karşı getirip de, böylece onun tuzaklarına bir karşı tuzak oluşturduğu o kesin delillerin kastedilmiş olması da mümkündür. Yine bununla, insana ait makamların en büyüğü olan nübüvvet makamı kastedilmiş olabileceği gibi, **Hz. Musa** (a.s)'ya, **Tevrât**'ın indirilmiş olması da kastedilmiş olabilir..

Benî İsrail'in Misyonu

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَاَوْرَثْنَا بَنِى اِسْرَائِيلَ الْكِتَابَ * هُدًى وَذِكْرٰى لِاُولِي الْاَلْبَابِ *"Kendisinden sonra İsrailoğullarına, hem doğru yolun rehberi, hem halis akıl sahipleri için bir öğüt olsun diye, kitabı miras bıraktık"* buyurmuştur ki, bu âyette, "Cenâb-ı Hak, **Tevrât**'ı **Hz. Musa** (a.s)'ya indirince, bu ilim, (**Tevrât** kültürü) onların içinde kalakaldı, onlar bu ilme, nesil nesil varis oldu.." manası kastedilebileceği gibi, bununla, Allah'ın İsrailoğullarına indirdiği diğer kitaplar da kastedilmiş olabilir ki, bu kitaplar da, İsrailoğullarının diğer kitapları olan **Tevrât**'la birlikte **Zebûr** ve **İncil**'dir. Âyetteki "**hüdâ**" ve "**zikrâ**" kelimeleri arasındaki fark da şudur: "**Hüdâ**, bir şeye delil ve rehber olan şeydir. Daha evvel malûm olup da sonra unutulan herhangi bir şeyi zikretmek de, şartından değildir. **Zikrâ**'ya gelince, bu da böyledir. Binâenaleyh, bu demektir ki, Allah'ın kitapları, bir kısmı hadd-i zâtında müstakil olan delilleri, bir kısmı da, eski ilahi kitaplarda bildirilen şeyleri hatırlatıcı olmak üzere, "**müzekkirât**" durumundadırlar.

Allahu Teâlâ, dünya ve âhirette, peygamberlerine ve onlara destek veren mü'minlere yardım edeceğini beyan edip, bu hususta, **Hz. Musa** (a.s)'nın

durumunu örnek vererek, bundan sonra da Hz. Muhammed (s.a.s)'e hitap etmiş ve فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللهِ حَقٌّ *"Şimdi sen sabret. Çünkü Allah'ın vaadi gerçektir.."* buyurmuştur. Bu, "Allah, onlara yardım ettiği gibi, sana da yardım eder. Onların hakkında gerçekleştirdiği gibi, senin hakkındaki vaadini gerçekleştirir" demektir. Daha sonra Hz. Muhammed (s.a.s)'e, dünya ve âhiret hususunda faydalı olan, Allah'a taate yönelmeyi emretmiştir. Çünkü kim Allah için olur, (O'nun için çalışır, çabalar, hareket ederse), Allah da onun için olur.." (O'nun lehinedir..).

Taatlerin Taksimi

Bil ki, taatlerin tümü şu iki kısımda toplanır:

a) Uygun olmayan şeylerden tevbe etmek.

b) Uygun olanlarla meşgul olmak. Birincisi, zâtî mertebe bakımından ikincisinden önce gelir. Binâenaleyh bunun, önce ifade edilmesi gerekir. Uygun olmayanlardan tevbe edilmesi hususu, âyetteki, وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ *"Günahının affedilmesini iste..."* ifâdesiyle anlatılmıştır. Peygamberlerin ismet sıfatlarını tenkit edenler bu âyete tutunmuşlardır. Biz ise, âyetin manasının, daha uygun ve efdal olanı yapmamadan dolayı tevbe etmek manasına hamlederiz; ya da, peygamberlerden nübüvvetten önce sudur edenlerden tevbe etmeleri anlamına alırız. Ayrıca bununla, sırf taabbüdün kastedildiği de ileri sürülmüştür. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Ey Rabbimiz, peygamberlerinin lisanı ile bize vaad ettiklerini bize ihsan et"* (Âl-i İmrân, 194) buyurmuştur. Çünkü bu şeyi vermek zaten söz konusudur. Ama buna rağmen Cenâb-ı Hak, yine de onu talep etmeyi bize emretmiştir. Ve yine bizim, Allah'ın sadece hak ile hükmedeceğini bilmemize rağmen, *"Rabbim, hak ile hükmet.."* (Enbiyâ, 112) demesi de böyledir. Yine, masdarın fâiline ve mef'ûlüne izafe edilebileceği, nahivde sabit olan bir gerçektir. O halde, "وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ" cümlesi, masdarın mef'ûlüne izafe edilmesi kabilindendir. Yani, "ümmetinin, senin hakkındaki günahlarına istiğfarda bulun.." demektir.

Yapılması uygun olan şeylerle meşgul olmaya gelince, bu da, âyetteki, وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ *"Sabah-akşam Rabbini hamd ile tesbih et"* cümlesinden anlaşılmaktadır. **"Tesbih"**, kendisine yakışmayan her türlü şeyden Allah'ı tenzih ve takdis etmek demektir. **"Bi'l-aşiyyi ve'l-ibkâr"** kelimelerine gelince, bunların ikindi ve sabah namazları olduğu ileri sürüldüğü gibi, **"İbkâr"**, gündüzün evvelinden yarısına kadar, **"aşiyy"** ise, yarısından sonuna kadar olan kısım demektir" de denilmiştir. Böylece bu ifadenin

içine bütün vakitler girmiş olur. Bununla, gündüzün iki tarafının kastedilmiş olduğu da söylenmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Gündüzün iki tarafında namaz kıl.."* (Hûd, 114) buyurmuştur. Netice olarak, bu ifâdeyle kişinin, Allah'ı zikretmeye devam etmesi, lisanının, o zikirden ayrılmaması, kalbinin bundan gafil olmaması ve bu sayede de melekler zümresine girmesi kastedilmiştir. Ki Cenâb-ı Hak melekleri vasfederken, *"Onlar gece gündüz ara vermeyerek (onu) tesbih ediyorlar.."* (Enbiya, 20) buyurmuştur. Allah en iyisini bilendir.

Dünya Âhiretsiz Olamaz

اِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِيٓ اٰيَاتِ اللّٰهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ اَتٰيهُمْ ۙ اِنْ فِي صُدُورِهِمْ اِلَّا كِبْرٌ مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ ۚ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ ۚ اِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ﴿٥٦﴾ لَخَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٥٧﴾ وَمَا يَسْتَوِي الْاَعْمٰى وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِيٓءُ ۚ قَلِيلًا مَا تَتَذَكَّرُونَ ﴿٥٨﴾ اِنَّ السَّاعَةَ لَاٰتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٥٩﴾

"Kendilerine gelmiş kat'î bir delil olmaksızın, (körü körüne) Allah'ın âyetleri hakkında mücadele edenlerin göğüslerinde, hiç şüphe yok ki, asla yetişemeyecekleri bir büyüklük (hevesinden) başka bir şey yoktur. Hemen Allah'a sığın. Çünkü O, hakkıyla işiten ve görendir. Göklerin ve yerin, örneksiz ilk yaratılışı, insanların (ikinci) yaratılışından elbet daha büyüktür. Fakat insanların çoğu bilmezler. Kör olanla gören; iman edip de iyi amellerde bulunanlarla kötülük yapan bir olmaz. Ne az düşünüyorsunuz! O saat, muhakkak ve mutlaka gelecektir. Onda hiçbir şüphe yoktur. Ne var ki insanların çoğu buna inanmazlar" (Mü'min, 56-59).

Önceki Kısımla Münasebet

Bil ki, bu sûrenin başındaki söz, başlangıçta, Allah'ın âyetleriyle mücadele edenlere reddiye olarak başlamış, söz sözü açа açа, biraz önce özetle bahsettiğimiz tertip ve ifade ettiğimiz tarz üzere, buraya kadar devam edip gelmiştir. Derken Allahu Teâlâ bu âyette, o kâfirleri bu mücadeleye

sevk eden sebebe dikkat çekerek, اِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِى اٰيَاتِ اللّٰهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ اَتٰيهُمْ *"Kendilerine gelmiş kat'î bir delil olmaksızın, (körü körüne) Allah'ın âyetleri hakkında mücadele edenler..."* buyurmuştur. Ki bu, "Onları bu bâtıl mücadeleye sevk eden şey, kalplerindeki kibirdir. Bu kibir ise onların, senin nübüvvetini kabul etmeleri halinde, senin elinin altına, emir ve yasaklamak altına girmelerini gerektirmesinden neşet eder. Çünkü her hükümdar ve reis, nübüvvetin komutası altındadır. Onların göğüslerinde ise, senin hizmetinde bulunmaya razı olmayan bir kibir yatmaktadır. İşte onları bu bâtıl mücadeleye ve fasit düşmanlığa sevk eden de budur" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, "مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ" buyurmuştur. Yani "Onlar, senin elinin altında da olmayı istemezler. Ama onlar, bu muratlarına ulaşamayacaklar; tam aksine, mutlaka ve mutlaka, emir ve yasakların altında olacaklar, bunun hükmü altında olacaklardır" demektir. Daha sonra "فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ" buyurmuştur ki bu, "Seninle mücadele edenlerin, hile ve tuzaklarından bana sığın. Çünkü o اِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ "onların ve senin dediklerini hakkıyla duyan; senin ve onların yaptıklarını hakkıyla görendir. Binâenaleyh O, seni, onlara hükümran kılan ve onların hile ve tuzaklarından koruyandır" demektir.

Âhiretin İspatı

Bil ki Allahu Teâlâ, onların Allah'ın âyetleri hakkındaki mücadelelerini delilsiz diye, vasfedince, buna bir misâl getirerek, لَخَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ *"Göklerin ve yerin, örneksiz ilk yaratılışı insanların (ikinci) yaratılışından elbet daha büyüktür"* buyurmuştur. Daha büyüğüne kâdir olan, muhakkak ki, küçüğüne de kâdirdir. Allah'ın bu âyetini şu şekilde izah etmemiz mümkündür: Bir şeyle, başkasıyla istidlâlde bulunmak şu üç şekilde olur:

a) "En basitine kâdir olanın, en kuvvetlisi ve en ilerisine de kâdir olması gerekir" denilmesi ki bu, fasittir.

b) "Bir şeye kâdir olan, onun dengi şeye de kâdir olur" denilmesi. Bu gerçek bir istidlâldir. Çünkü, bir şeye hükümran olanın, onun dengi şeye kâdir olacağı, aklen sabittir.

c) "En kuvvetli, en mükemmeline kâdir olan, en az ve en basitine haydi haydi kâdir olur" denilmesi. İşte bu istidlâl, alabildiğine sıhhatli ve kuvvetlidir ki, bunda hiçbir insan, asla şüphe etmez. Gel gör ki bu kimseler, göklerin ve yerin yaratıcısının Allah (c.c) olduğunu kabul ediyor ve gökleri ve

yeri yaratmanın, insanları yaratmaktan daha çetin olduğunu da, ister istemez biliyorlardı... Binâenaleyh bunlara düşen, gökleri ve yeri yaratmaya kâdir olanın, doğrudan doğruya yarattığı o insanı, yeniden yaratabilme kudretine sahip olduğunu kabul etmeleridir. İşte bu, bu neticeyi ifâde etmede çok net bir aklî delildir. Bu bürhanın bu denli kuvvetli olmasına rağmen, insanların ekserisi, -ki bu ifadeyle haşri ve neşri kabul etmeyenler kastedilmiştir- bunu tanımayan bir tavır takınmışlardır. İşte bu misâl ile bu kâfirlerin, Allah'ın âyetleri hakkında bir delil ve hüccet bulunmadan, hatta sırf haset, cehâlet, kibir ve taassuplarıyla mücadele ettikleri ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Allahu Teâlâ, kibir, cehâlet ve hasetle iç içe olarak yapılan mücadele ile, hüccet ve bürhanla iç içe olan mücadelenin nasıl yapılacağını beyan edince, bu iki şekil arasındaki farka bir misal getirerek وَمَا يَسْتَوِى الْاَعْمٰى وَالْبَصِيرُ *"Kör olanla gören bir olmaz"* buyurmuştur ki, bu, "istidlâlde bulunan ile körü körüne hareket eden mukallit bir olur mu" demektir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِىءُ *"İman edip de iyi amellerde bulunanlarla kötülük yapan bir olmaz"* buyurmuştur. Ki bu ifadelerden birincisiyle, alimle cahil arasındaki fark; ikincisiyle de, sâlih amel yapanla fasit ve bâtıl amel yapan arasındaki fark murat edilmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, قَلِيلًا مَا تَتَذَكَّرُونَ *"Ne az düşünüyorsunuz?"* buyurmuştur ki bu, "Onlar, her ne kadar ilmin, cehaletten; amel-i sâlihin de, fasit ve bozuk amelden hayırlı olduğunu biliyor idiyseler de, belli bir itikat türünde, bunun ilim mi yoksa cehâlet mi; yine, belli bir amel türünde, bunun sâlih amel mi yoksa fasit amel mi olduğu hususunda az düşünürler. Çünkü haset, onların kalplerini kör eder, böylece de, cehâlet ve taklidin, sırf marifet ve bilgi olduğuna; haset, kin ve kibrin de katıksız taat olduğuna inanırlar ki, işte Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ne az düşünüyorsunuz!"* buyurmasından kastedilen de budur. **Âsım, Hamza** ve **Kisâî**, tâ ile, muhatap sîgasında, "تَتَذَكَّرُونَ" yani, *"onlara de ki, "Ne kadar da az düşünüyorsunuz?* şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları yâ ile gâib sîgasında, "يَتَذَكَّرُونَ" şeklinde okumuşlardır.

Kıyametin Vukû Bulması

Cenâb-ı Hak, kıyametin varlığının mümkün olduğuna dair delilleri izah edince, bunun peşinden, (muhakkaku'l-vukû olduğundan, olmuş bitmiş şey gibi olduğunu) haber veren ifadeyi getirerek, اِنَّ السَّاعَةَ لَاٰتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا

وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ *"O saat, muhakkak ve mutlaka gelecektir. Onda hiç bir şüphe yoktur. Ne var ki insanların çoğu buna inanmazlar"* buyurmuştur. Âyetteki, *"insanların çoğu"* ifâdesiyle, öldükten sonra dirilmeyi ve kıyameti inkâr eden kâfirler kastedilmiştir.

Dua ve İbadet

وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِيٓ اَسْتَجِبْ لَكُمْ ۚ اِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ ﴿٦٠﴾ اَللّٰهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا ۚ اِنَّ اللّٰهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ ﴿٦١﴾ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ ۖ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ ۖ فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ ﴿٦٢﴾ كَذٰلِكَ يُؤْفَكُ الَّذِينَ كَانُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ يَجْحَدُونَ ﴿٦٣﴾

"Rabbiniz buyurdu: "Bana dua edin, size icâb'et edeyim. Çünkü bana ibadetten büyüklük taslayıp uzaklaşanlar, hor ve hakîr olarak cehenneme gireceklerdir. Allah, sizin için, içinde dinlenesiniz diye geceyi; görüp işlemenize (vasıta) olarak gündüzü yaratandır. Şüphesiz ki Allah, insanlar üzerinde lütf u inâyet sahibidir. Fakat insanların çoğu şükretmezler. İşte Rabbiniz olan, her şeyi yaratan Allah budur. Ondan başka hiçbir tanrı yoktur. O halde nasıl olup da döndürülüyorsunuz? Allah'ın âyetlerini bilerek inkâr edenler, işte böyle döndürülür" (Mü'min, 60-63).

Bil ki Allahu Teâlâ kıyamete dair olan hükmün, kıyamet görüşünün hak ve doğru olduğunu beyan edip, insanın kıyamet gününde ancak, Allah'a yapmış olduğu taatlerden yararlanacağı zorunlu olarak malum olunca, hiç şüphesiz taatlerle meşgul olmak en mühim şeylerden olmuştur. Taat çeşitlerinin en kıymetlisi de, yalvarıp yakarma ve duâ etmek olunca, hiç şüphesiz Allahu Teâlâ bunu bu âyette emrederek, اُدْعُونِي اَسْتَجِبْ لَكُمْ *"Rabbiniz buyurdu: "Bana duâ edin. Size icâbet edeyim..."* buyurmuştur. İnsanlar, bu ifadedeki, *"Bana duâ edin"* cümlesiyle neyin kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, bu ifadenin, dua etmeyi emreden bir söz olduğu ileri sürüldüğü gibi, bunun, Allah'a ibadet etmeyi emreden bir

ifade olduğu da söylenmiştir. Bunun delili ise, bundan sonraki, *"Çünkü bana ibadetten büyüklük taslayıp..."* kısmıdır. Şâyet, duâ etmek, mutlak anlamda ibâdeti de emretmek olmasaydı, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın, *"Çünkü bana ibadetten büyüklük taslayıp..."* ifadesinin bir manası kalmazdı.

Hem, ibâdet manasında duâ, Kur'an'da pek çok kullanılmaktadır. Meselâ bu, Cenâb-ı Hakk'ın إِنْ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا إِنَاثًا *"Onlar O'nu bırakırlar da yalnız dişilere taparlar.."* (Nisâ, 117) ifadesinde böyledir. Buna, "Duâ, kişinin kulluğu, Allah karşısındaki zillet ve miskinliği kabul edip, itiraf etmesi demektir. Buna göre, sanki, "Duâyı terk eden, onu, kulluğunu ortaya koyma konusunda büyüklenip ar duyduğu için terk etmiştir" denilmek istenmiştir" şeklinde cevap verilir. Karşı tarafın, "ibâdet manasında duâ kelimesi, Kur'ân'da çok kullanılmaktadır" şeklindeki görüşüne de, "Nassın zahiri, ancak ayrı bir delil (munfasıl delil) bulunduğunda terk edilebilir..." diye cevap verilir.

İcabetsiz Duâ Var mı?

İmdi şâyet, "Çokça duâ edilip, fakat bir türlü makbul olmamasına rağmen daha nasıl Cenâb-ı Hak, *"Bana duâ edin, size icâbet edeyim"* buyurmuştur?" denilirse, **Ka'bî** buna şöyle cevap vermiştir: "Duâ ancak, şarta göre yapılır. Şartına uygun olarak duâ edenin, duâsı kabul edilir, icâbet olunur. Bu şart ise, duâ etmekle talep edilen o şeyin, bir maslahat ve hikmet olmasıdır."

Ka'bî, daha sonra kendi kendine bir soru sorarak, "Aslah"ı (daha faydalı olan şeyi), o kişi, duâ etmeksizin de bilir yapar. Binâenaleyh, duâ etmenin hikmeti nedir?" demiş, bu sorusuna şu iki şekilde cevap vermiştir:

a) "Duâ etmede, Allah'a sığınma, O'na yalvarıp yakarma manası vardır.

b) Bu, her şey için söz konusudur. Çünkü kul, Cenâb-ı Hakk'ın, yapacağını bildiği zaman, O onu mutlaka yapar. Binâenaleyh duâ etmede fayda yoktur. Eğer kul, Allah'ın yapmayacağını biliyorsa, mutlaka O onu kesinlikle yapmaz. Binâenaleyh, duâ etmede yine bir fayda yoktur. Onların bu konuda söyledikleri her şey, bizim de cevâbımızdır." **Ka'bî**'nin söylediği şeyin tamamı budur.

Bana göre bu hususta şu şekilde bir izah da yapılabilir: Allahu Teâlâ, *"Bana duâ edin. Size icâbet edeyim"* buyurmuştur. Binâenaleyh, kalbinde, malına, makamına, akrabasına, dostlarına, sa'y ü gayretine dair zerre kadar bir itimat ve güven olduğu halde, Allah'a duâ eden herkes, gerçekte

Allah'a sadece diliyle duâ etmiştir. O kimsenin kalben gafil oluşu, o matlubunun hasıl olması hususunda Allah'tan başkasına güvenmiş olmasındadır. Demek ki o şahıs, hiçbir zaman, esasen Rabbine duâ etmemiştir. Ama, kalbinde, Allah'tan başkasına bir iltifat ve itimat bulunmaksızın dua ettiğinde ise, zahir olanı onun duasına icabetin tahakkuk etmesidir.

Bunu iyice kavradığında, bunda, kâmil manada şöyle bir müjde vardır: Kalbin, Allah'ın dışında kalanlardan tamamıyla sıyrılması, o kişinin ölümü yaklaştığında yaklaşır. Çünkü insan, işte o vakitte, Allah'ın lütf u inâyetinden başka hiçbir şeyin kendisine fayda veremeyeceğine kesinkes inanmış, karar vermiştir. Binâenaleyh, bizim biraz önce kabul ettiğimiz düstura göre, işte bu vakitte yapılan duânın, Allah nezdinde makbul olması gerekir. Biz, Allah'ın lütfu ve ihsanından bizi, işte bu vakitte, ihlâs ve tazarrû ile iç içe olan duâya muvaffak kılmasını ümit ederiz. Bil ki, duâ hususundaki detaylı izahımız, Bakara Sûresi'nde, (Bakara, 186) âyetinin tefsirinde geçmişti.

Duânın Ehemmiyeti

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ *"Çünkü bana ibadetten büyüklük taslayıp uzaklaşanlar, hor ve hakir olarak cehenneme gireceklerdir"* buyurmuştur. **"Dâhirîn"**, "aşağılanmış ve hor hakir olarak" demektir. Ki, duayı terk etme hususunda böylesi şiddetli bir tehdidi getirmiş olması bakımından bu, Allah'ın büyük bir lütfu ve ihsanıdır. Buna göre şâyet, "Hz. Peygamber, bir hadis-i kudsîde, Allah (c.c)'ın, مَنْ شَغَلَهُ ذِكْرِي عَنْ مَسْأَلَتِي اَعْطَيْتُهُ اَفْضَلَ مَا اُعْطِي السَّائِلِينَ *"Beni zikretmesinden dolayı benden istemeye (bana duâ etmeye) vakit bulamayan kimseye, (bana duâ etmek suretiyle) isteyenlere verdiğimden daha fazlasını veririm"*[35] buyurduğunu anlatmıştır. Binâenaleyh bu haber, duâ etmemenin efdal olduğunu; bu âyet ise, duâyı terk etmenin, büyük bir tehdidi gerektirdiğini göstermektedir. Şu halde, bu iki durum nasıl birleştirilebilir?" denilirse, biz deriz ki: Akıl, Allah'ı övgüye dalıp buna gark olduğunda, bu hal, duâ etmekten daha efdal ve üstün olur. Çünkü duâ etmek, bir pay elde etmek için yapılır. Halbuki, Allah'ın yüce marifetine dalıp gark olmak ise, pay talep etmeden daha üstündür. Ama böylesi bir istiğrak ve manevî dalış söz konusu değilse, duâ etmek evlâ olur. Çünkü duâ, rubûbiyyetin izzetini, kulluğun ise, zilletini tanımayı ve bilmeyi ifâde eder.

35 **Tirmizî**, Sevabu'l-Kur'ân, 25 (5/184).

Dinlenme İçin Gece

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَللّٰهُ الَّذِى جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ *"Allah sizin için, içinde dinlenesiniz diye geceyi... yaratandır"* buyurmuştur. Bil ki, bu ifadenin kendinden öncekilerle ilgisi, şu iki bakımdandır:

a) Cenâb-ı Hak âdeta, "Ben sana, bu büyük ve yüce nimetleri, senin talep etmenden önce lütfettim, in'âm ettim. Sen istemeden bu muazzam nimetleri lütfeden yüce zât, talep ettikten sonra, bu az ve basit şeyleri niçin in'âm etmesin?" demek istemiştir.

b) Cenâb-ı Hak, duâ etmeyi emredince sanki, "kişinin duâ etmeden önce mutlaka seni tanıması gerekir. Şu halde, kâdir bir ilahın (senin) varlığına dair delil nedir?" denilmiş de, bunun üzerine de Allahu Teâlâ, varlığına, kudret ve hikmetine dair şu on delili zikretmiştir:

Tevhîdin Gökteki Delilleri

Bil ki biz, Allah'ın varlığının ve kudretinin delillerinin, ya felekî (göksel), yahut da unsurî (yersel) olduğunu beyân etmiştik. Felekî olanların kısımları pek çoktur.

1) Gece ve gündüzün, peş peşe gelmeleri. Âlemin faydasına olan şeylerin büyük bir kısmı, bu iki şeye, yani gece ile gündüzün art arda gelmesine bağlı olunca, Allahu Teâlâ bu mekânda bu ikisini zikretmiş ve gecenin yaratılmasındaki hikmeti, uyku ve sükûnet sebebiyle, rahatlığın tahakkuk etmesi olduğunu; gündüzün yaratılmasındaki hikmetin de, kendisinde, en faydalı bir biçimde tasarrufta bulunabilme imkânının sağlanması için, eşyâyı göstermek olduğunu beyân buyurmuştur.

Uyurken sükûnetin, rahatlığın vesilesi olduğu meselesini, şu iki bakımdan izah edebiliriz:

a) Yapılan hareketler, hareketin, yanmayı ve kurumayı gerektirmiş olmasından dolayı, yorgunluğa yol açar ki bu da, vücutta bir elem ve acıya sebep olur.

b) Eşyâyı algılamak ancak, cismanî olan ruhların (canlılık ve hayatî aktivitenin), hissin (duyu organlarının) zahirine ulaşması sayesinde mümkün olur. Sonra bu ruhlar, hareketlerin çokluğu sebebiyle sökülür. Böylece de hisler, (duyu organları) ve bunların sağladığı algılama zayıflar. Ama insan uyuduğunda, bu cismanî aktivite, bedenin içine yeniden döner, orada odaklaşır ve kuvvetlenir, böylece de yorgunluktan ve acziyetten uzak kalır.

Hem gece, soğuk ve nemlidir. Binâenaleyh, gecenin soğuk ve rutubetli olması, çokça hareket sebebiyle meydana gelen, gündüzdeki yanma ve kuruma hususunda meydana gelmiş olan şeyleri telâfi eder, bunları yeniden tedarik ederler. Binâenaleyh işte bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah sizin için, içinde dinlenesiniz diye geceyi... yaratandır"* ifadesinden anlaşılan mana ve faydalardır.

İnsan Medenîdir

Âyetteki, وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا *"Görüp işlemenize (vasıta) olarak gündüzü yaratandır"* ifadesine gelince, bil ki insan, yaratılışı itibariyle medenîdir. Bu şu demektir: Tam bir medeniyet tahakkuk etmediği müddetçe, insanın yemesi, içmesi, giyimi ve aile hayatındaki işleri nizama girmez. Bu işler ise, ancak pek çok işin bir araya gelmesi sonucunda, çalışıp çabalama ile elde edilir. Bu işler birtakım şeylerde tasarrufta bulunmak demektir. Bu tasarruflar ise, insanın, o aydınlık ve o nûr (gündüz) sebebiyle, uygun olan ile uygun olmayanı ayırabilmesi için, ancak ışık ve aydınlık vasıtasıyla mükemmel biçimde tahakkuk eder. İşte "وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا" cümlesindeki hikmet de budur.

Fiil ve İsm-i Fail Farkı

Şâyet, "Bu âyetin içindeki üslûbuna riâyet etmek için, nazmın, ya "...لِتَسْكُنُوا وَلِتُبْصِرُوا" şeklinde, yahut da "جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ سَاكِنًا وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا" şeklinde olması gerekirdi. Ancak ne var ki, Cenâb-ı Hak böyle buyurmamış, tam aksine, gece hakkında, "لِتَسْكُنُوا" fiilini, gündüz hakkında da, "مُبْصِرًا" sıfatını kullanmıştır. Şu halde, bunun hikmeti ne olabilir? Bir de, gündüz geceden daha kıymetli olmasına rağmen, bu âyette, gecenin gündüzden önce zikredilmesinin hikmeti nedir?" denilirse, biz diyoruz ki, bunlardan birincisinin cevabı şudur: Gece ve uyku, gerçekte olumsuz (menfî, selbî) karakterlerdir. Binâenaleyh bunlar, zâtları gereği matlup değillerdir. Ama uyanıklık ise, olumlu karakterdir. Binâenaleyh bu, zâtı gereği maksûd olan bir hususdur. Ayrıca, allâme **Abdulkâhir en-Nahvî**, "**Delâilu'l-İ'câz**" adlı eserinde, "ism-i fâil kalıbının, tanrılığa ve mükemmelliğe delâleti, fiil sîgasının bunlara delâletinden daha kuvvetlidir" şeklinde bir beyanatta bulunmuştur ki, işte farklılığın sebebi budur. Allah en iyisini bilendir.

Gece ve Gündüzden Efdal Olan

İkincisine de şu şekilde cevap verebiliriz: Zulmet, olumsuz, selbî bir karakterdir. Nûr, aydınlık ise, olumlu, müspet bir karakterdir. Sonradan yaratılmışlar hakkında adem ve yokluk, varlıktan önce gelir. İşte bundan

dolayı Cenâb-ı Hak, En'âm Sûresi'nin başında, "وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ" (En'âm, 1) buyurmuş (böylece, "**zulumât**" kelimesini "**nûr**"dan önce getirmiştir).

Bil ki Allahu Teâlâ, gece ve gündüzdeki fayda ve üstün hikmetlerin neler olduğunu belirtince, وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ *"Şüphesiz ki Allah, insanlar üzerinde lutf u inâyet sahibidir. Fakat insanların çoğu şükretmezler..."* buyurmuştur ki bu, "Allah'ın, (benim), mahlûkata olan lütfum, cidden çoktur. Ancak ne var ki onlar, buna şükretmezler" demektir.

Şükür Hakkında

Bil ki, şu sebeplerden dolayı şükür terk edilir:

1) Kişinin, bu nimetlerin, Allah'tan olmadığına inanması... Meselâ, kişinin bu feleklerin, zâtları gereği var olduklarına ve zâtları gereği döndüklerine inanması gibi... Bu durumda kişi, bu nimetlerin Allah'tan olduğuna inanmaz...

2) Kişi, her ne kadar bu âlemin, Allah'ın yaratması ve var etmesiyle vücut bulduğuna inansa bile, ancak ne var ki, bu büyük nimet, yani gece ve gündüzün birbirini takip etmesi nimeti, sürüp giden ve devamlı bir şey olduğu için, onun bir nimet oluşunu unutur. Binâenaleyh insan, herhangi bir nimeti elden kaçırmak suretiyle onu yitirdiğinde, o zaman onun kadr-u kıymetini anlar. Bu meselâ, -Allah'a sığınırız- bazı kimselerin, derin, karanlık bir kuyunun içinde uzun süre hapsedilmesi gibidir... Bu durumda bu insan, o temiz hava ve o ışık nimetinin kadr-u kıymetini anlar.

Bir hükümdarın, hizmetçisine ceza vermek istediğinde, bazı kimselere, bunun duvarlara yaslanmasına ve uyumasına mânî olmaları emrini verdiğini gördüm. İşte böylece, buna yapılan eziyet, iyice büyük olmuş olur.

3) Kişi her ne kadar bu nimetlerin kadr-u kıymetini bilse de, dünyaya düşkün, mal ve makamı seven birisi olursa, pek çok mal elde edememe ve yüksek bir makama sahip olamama sebebiyle, bu büyük nimetleri inkâr etme suçuna düşebilir. İnsanların çoğu, bahsettiğimiz bu üç uçurumdan birinde helâk olup gittiği için, Cenâb-ı Allah, وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ *"Fakat insanların çoğu şükretmezler"* buyurmuştur. Bunun bir benzeri de, *"Kullarımızdan şükredenler ne azdır!"* (Sebe, 13) âyeti ve **İblis**'in *"Sen onların çoğunu şükredici bulamayacaksın"* (A'râf, 17) ifadesidir.

Allahu Teâlâ, bu âyetlerde bahsedilen delillerle, kâdir, rahîm ve hakîm bir ilahın varlığını beyan edince, ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ *"İşte Rabbiniz olan, her şeyi yaratan Allah budur. O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur"*

buyurmuştur. **Keşşâf sahibi,** bu âyete, "Size diyorum, kendisinde hiç kimsenin ortak olmadığı bu hususî işlerle temayüz etmiş ve malum olan bu zat, Allah'tır, Rabbinizdir. Her şeyin yaratıcısı O'dur ve O'ndan başka ilah yoktur" manasını vermiş ve bunların art arda sıralanmış birer haber olduğunu söylemiştir ki bu, "O, ulûhiyyet, rubûbiyyet, yaratma ve eşi olmama gibi sıfatların hepsine birden sahip olandır. Binâenaleyh o halde nasıl olup da döndürülüyorsunuz" demektir. Bu da "Nasıl saptırılıyorsunuz; bu delillerden nasıl dönüp, bunları yalanlıyorsunuz?" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, كَذٰلِكَ يُؤْفَكُ الَّذِينَ كَانُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ يَجْحَدُونَ *"Allah'ın âyetlerini bilerek inkâr edenler işte böyle döndürülür"* buyurmuştur, yani Allah'ın âyetlerini bile bile inkâr edip, onlar üzerinde düşünmeyen, içinde hakkı elde etme endişesi ve cezalandırılma korkusu duymayan herkes, tıpkı bu kâfirler gibi, haktan döndürülürler.

İnsanın Yaratılışı

اَللّٰهُ الَّذِى جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ قَرَارًا وَالسَّمَآءَ بِنَآءً وَصَوَّرَكُمْ فَاَحْسَنَ صُوَرَكُمْ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ فَتَبَارَكَ اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ﴿٦٤﴾ هُوَ الْحَىُّ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٦٥﴾ قُلْ اِنِّى نُهِيتُ اَنْ اَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ لَمَّا جَآءَنِىَ الْبَيِّنَاتُ مِنْ رَبِّى وَاُمِرْتُ اَنْ اُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٦٦﴾ هُوَ الَّذِى خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوٓا اَشُدَّكُمْ ثُمَّ لِتَكُونُوا شُيُوخًا وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفّٰى مِنْ قَبْلُ وَلِتَبْلُغُوٓا اَجَلًا مُسَمًّى وَلَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٦٧﴾

"Allah, sizin için yeryüzünü bir karargâh, gökyüzünü de bir bina yapan, size sûret veren, sonra sûretlerinizi güzelleştiren; en temiz ve güzel şeylerden sizi rızıklandırandır. İşte Rabbiniz olan Allah budur. Demek ki âlemlerin Rabbi ne yücedir! O, dâima yaşayandır. O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur. O halde O'na dininde muhlis olarak, "Hamdolsun kâinatın Rabbi Allah'a" diyerek dua edin. De ki: "Bana Rabbimden apaçık deliller gelince, o sizin, Allah'ı bırakıp taptıklarınıza kulluk etmekten kesinlikle nehyolundum. Âlemlerin

Rabbine teslim olmam emrolundu. O, sizi bir topraktan, sonra bir meniden, sonra bir alakadan yaratıp, sonra bebek olarak (ana karnından) çıkaran, sonra sizi, güçlü-kuvvetli bir çağa eriştirip, sonra ihtiyar olmanız için yaşatandır. İçinizden kimi daha evvel öldürülür. Muayyen bir vakte ulaşmanız ve aklınızı kullanmanız için (O böyle yapar)" (Mü'min, 64-67).

Bil ki biz, Allah'ın varlığının ve kudretinin delillerinin, yâ âfâkî deliller, ya enfüsî deliller cinsinden olduğunu beyân etmiştik. Âfâkî deliller ile, insanın dış dünyasında kalan, bu âlemdeki her şey kastedilmiş olup, bunların kısımları pek çoktur. Fakat âfâkî delillerden, bu âyetlerde bahsedilenler, gece ile gündüzün durumları ki, bu biraz önce geçti.

2) Âfâkî delillerden ikincisi de yer ile göğün halleridir. İşte bu da, *"Allah sizin için, yeryüzünü de bir binâ yapandır"* âyetinde ifade edilmektedir, **İbn Abbas,** buradaki karar (karargâh) ifadesine, "yaşarken de ve öldükten sonra da, insanın bulunduğu yer" manası vermiştir. Gökyüzünün bir "binâ" oluşuna da, "yeryüzü üzerine kurulmuş bir kubbe" manası vermiştir. Bu ifadeyle, üzerinde tasarruf edilebilmesi için, yeryüzünün direksiz olarak tutulması, "gökyüzünün bir bina olması ifadesiyle de, duran, sâbit olan, böyle olmasaydı üzerimize düşecek olan" manasının kastedildiği de söylenmiştir.

Enfüsî Deliller

Enfüsî deliller ile, insanın bedeninin halleri ile ruh hallerinin, kâdir ve hakîm bir yaratıcının varlığına delâleti kastedilmiştir ki, bu tür delillerden, bu âyetlerde şu ikisi ele alınmıştır:

a) İnsanın halinin kemâle ermesinde, olgunlaşmasında görülen halleri,

b) Yaratılışının ve var edilişinin başlangıcındaki hali...

Bunlardan birincisinin pek çok çeşitleri olup, bu âyette, onlardan şu üçü ele alınmıştır:

1) İnsanın şeklinin yaratılışı... Bu, âyette وَصَوَّرَكُمْ *"Size sûret verdi"* ifadesiyle anlatılmaktadır.

2) İnsanın sûretinin-şeklinin güzelliği ve mükemmelliği... Bu da âyette, فَأَحْسَنَ صُوَرَكُمْ *"Sonra sûretlerinizi güzelleştirdi"* ifadesiyle anlatılmaktadır.

3) İnsanı, tayyibât (hoş ve güzel şeylerle) rızıklandırması... Bu da, وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ *"En temiz ve güzel şeylerden sizi rızıklandırdı"* ifadesidir. Biz, bunların tefsirini, bu kitabımızda defalarca uzun uzadıya yaptık ve bilhassa "وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِى اٰدَمَ" (İsrâ, 70) âyetinin tefsirinde detaylıca anlattık.

Allahu Teâlâ, iki âfâkî delillere, üçü de enfüsî delillere âit olan bu beş delili anlatınca, ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ فَتَبَارَكَ اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ *"İşte Rabbiniz olan Allah budur. Demek ki âlemlerin Rabbi ne yücedir!"* buyurmuştur. Buradaki "**tebâreke**", ya devam ve sebatı olan, yahut da hayrı bol olan demektir.

Cenâb-ı Allah daha sonra, هُوَ الْحَىُّ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ *"O dâima yaşayandır. O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur"* buyurmuştur. Bu âyet, hasr (sadece) manası ifade eder ve "O'ndan başka hayy (diri) yoktur" demektir. Binâenaleyh bunu "zâtı bakımından ölmesi imkânsız bir hayy oluş" manasına hamletmek gerekir. Bu durumda, Allah'tan başka böyle hayy (diri) olan olamaz. Böylece Cenâb-ı Hak, yok olması düşünülebilen şeyi âdetâ yok hükmünde kabul etmiştir. Bil ki "**hayy**", **derrâk** (son derece idrâk edici) ve **fa'âl** (son derece aktif olan) demektir. Binâenaleyh derrâk oluş, tam ve mükemmel bir ilme, fa'âl oluş ise mükemmel manada bir kudrete işarettir. Allahu Teâlâ, celâl sıfatlarından bu iki sıfata böylece dikkat çekince, üçüncü bir sıfatı olan vahdaniyyetine de, *"O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur"* cümlesiyle dikkat çekmiştir.

Allahu Teâlâ, kendisini bu sıfatlarla tavsif edince, kullarına iki şey; a) duayı, b) duada ihlası emretmiştir. Bunun için önce, فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ *"O halde O'na dininde muhlis olarak dua edin"* buyurmuş ve sonra "**Elhamdü lillâhi Rabbi'l-âlemîn**" demiştir. Binâenaleyh bu ifadeyle, "**Elhamdülillâh...**" ifadesinin bizzat lafzı murat edilmiş olabileceği gibi, "Allah, celâl ve izzet sıfatlarıyla mevsûf olduğuna göre, zatı gereği O'nun hakkında, "Hamd âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur" denilmeye müstahaktır" manasının kastedilmiş olması da mümkündür.

Hak Teâlâ, celâl ve azamet sıfatlarını zikredince, قُلْ اِنِّى نُهِيتُ اَنْ اَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ *"De ki: "O sizin Allah'ı bırakıp taptıklarınıza kulluk etmekten kesinlikle nehyolundum"* buyurmuş, böylece bunu, müşrikleri putperestlikten çevirebilmek için, en yumuşak bir tarzda, müşrikler için zikretmiş, bu hususta nehyin sebebinin, getirilen o beyyineler (deliller) olduğunu beyân etmiştir. O beyyineler de, âlemin gerçek tanrısının, biraz önce de geçtiği gibi, celâl ve azamet sıfatlarıyla mevsûf olduğunun, aklın açıkça

ibâdetin O'na yapılması gerektiğine şahâdet ettiğinin, yontulmuş, şekil verilmiş taş ve ağaçların ma'bûd olmada, O'na ortak olmalarının kötülüğünü aklın açıkça gösterdiğinin sâbit olmasıdır.

Allahu Teâlâ, kendisine ibadeti emredince, Peygamberi'ne وَأُمِرْتُ أَنْ أُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ *"Âlemlerin Rabbine teslim olmam emrolundu"* demesini emretmiştir. Hak Teâlâ, kendisi hakkındaki bu gerçekleri zikretmiştir. Çünkü müşrikler onun, son derece akıllı ve mükemmel bir cevher (öz) olduğuna inanıyorlardı. Herkesin, kendisi için, en üstün ve en mükemmeli isteyeceği zaruri olarak bilinir. Dolayısıyla Cenâb-ı Hak, kişinin faydasına olan şeyin, Allah'tan başkasından yüz çevirmesi ve tamamen Allah'a itaate yönelmeyle olacağını bildirince, bu yolun, dışındaki her yoldan daha mükemmel ve sağlam olduğu ortaya çıkmış olur.

Topraktan Yaratma

Daha sonra Hak Teâlâ, هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ *"O sizi bir topraktan yaratandır"* buyurmuştur. Bil ki biz, delillerin, âfâkî ve enfüsî olarak ikiye ayrıldığını söylemiştik. Âfâkî deliller pek çok olup, bu âyetlerde bahsedilenler, gece ile gündüz, yer ile gök olmak üzere dörttür. Enfüsî delillerin de, şu iki kısma ayrıldığını biraz önce söylemiştik:

a) Kişinin bedenen ulaştığı kemâl noktasındaki halleri... Bunlar pek çok olup, bu âyetlerde onlardan ele alınanlar, insanın şekli, şeklinin güzelliği ve güzel rızıkla beslenme olarak, üçtür. İkinci kısma, yani bedenin önce nutfe (meni) ve cenîn oluşundan başlayıp, ihtiyarlayıp ölmesine kadar geçirdiği devrelerin nasıllığı hususu da bu âyetlerde ele alınmış ve Cenâb-ı Hak, *"O sizi bir topraktan, sonra bir meniden, sonra da bir alakadan... yarattı"* buyurmuştur. Buradaki *"sizi"* ifadesiyle, **Hz. Âdem** (a.s)'in kastedildiği söylenmiştir. Bana göre, bunu söylemeye gerek yok. Çünkü her insan meniden ve hayız kanından (yani yumurtadan) yaratılmıştır. Meni de kandandır. O halde insan kandan yaratılmıştır. Kan da, gıdalardan meydana gelir. Gıdalar, ya hayvansal, ya bitkisel olurlar. Dolayısıyla hayvanların oluşumundaki durum, tıpkı insanın oluşumundaki durum gibidir. Binâenaleyh gıdaların tümü bitkilere varıp dayanır. Bitkiler de topraktan ve sudan meydana gelir. Böylece her insanın topraktan oluştuğu; bu toprağın önce nutfe, sonra alaka, sonra da -ana karnından ayrılıncaya kadar- pek çok merhaleler geçiren bir cenin olduğu, Allah'ın bu mertebeleri, başka âyetlerde anlattığı için zikretmediği sabit olmuş olur.

Hayat Safhaları

Bil ki Allahu Teâlâ, insanın ömrünü şu üç mertebeye göre düzenlemiştir:

a) Çocukluğu,

b) Erginlik çağı,

c) İhtiyarlık dönemi... Bu, akla uygun, güzel ve doğru bir sıralamadır. Çünkü insan, ömrünün ilk çağlarında büyümeye, gelişmeye, gürleşmeye başlar. Buna tufûliyyet (çocukluk) çağı denir. İkinci merhale insanın gelişme çağına, zayıflık namına hiçbir şeyin yer almadığı yaşının en mükemmel çağına ulaşmasıdır ki, işte bu mertebe, *"güçlü-kuvvetli bir çağa erişmeniz için.."* ifadesiyle anlatılmaktadır. Üçüncü merhale de, insanın, geriye sayması, âcizlik-noksanlık eserlerinin baş göstermesidir. Bu da âyette, *"Sonra ihtiyar olmanız için..."* cümlesi ile kastedilmiştir. Bu taksimatı iyice kavradığında, yapılan bu taksimâta göre, ömrün derecelerinin esasta bu üçten fazla olmadığını anlamış olursun. **Keşşâf sahibi** âyetteki, "لِتَبْلُغُوا"deki lâm harf-i cerrinin, mahzûf bir fiile taalluk ettiğini ve takdirin, ثُمَّ يُبْقِيكُمْ لِتَبْلُغُوا "Güçlü-kuvvetli bir çağa erişesiniz diye, sizi sağ bırakır" şeklinde olduğunu söylemiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفّٰى مِنْ قَبْلُ *"İçinizden kimi daha evvel öldürülür"* buyurmuştur. Âyetteki, *"daha evvel"* ifadesi, ya "ihtiyarlık yaşına gelmezden önce" yahut da "düşük olarak doğduğunda, âyette bahsedilen devreleri tamamlamazdan önce.." demektir.

Allahu Teâlâ sonra, وَلِتَبْلُغُوا اَجَلًا مُسَمًّى *"Muayyen bir vakte ulaşmanız için..."* buyurmuştur ki bu da, "O bunu, belli bir zamana, yani ölüm vaktinize ulaşmanız için böyle yapar" demektir. "Muayyen (belli) vakit'in, kıyamet günü olduğu da söylenmiştir.

Sonra Hak Teâlâ, وَلَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ *"ve aklınızı kullanmanız için..."* buyurmuştur. Bu da, "Bu enteresan durumlardaki çeşitli delilleri ve ibretleri düşünesiniz diye..." demektir.

Allah'ın Mutlak Kudreti

هُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ ۖ فَإِذَا قَضٰى اَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٦٨﴾

"O, dirilten ve öldürendir. O, bir işin olmasını dilediği zaman, sadece "Ol" der, o iş de oluverir" (Mü'min, 68).

Bil ki Allahu Teâlâ, insanın toprak oluştan, nutfe oluşa, sonra alaka, sonra çocuk, sonra ergin, sonra da ihtiyar oluşa geçişinden bahsedip, bu değişiklikleri kâdir bir ilâhın varlığına delil gösterince, *"O, dirilten ve öldürendir"* buyurmuştur ki bu, biraz önce de bahsi geçtiği gibi, "Bir sıfattan başka bir sıfata geçiş, kâdir bir ilahın varlığına delâlet ettiği gibi, hayattan ölüme, ölümden hayata geçiş de kâdir bir ilahın varlığına delâlet eder" demektir.

Âyetteki, *"O, bir işin olmasını dilediği zaman, sadece "ol" der, o iş de oluverir"* ifadesi ile ilgili olarak şu izahlar yapılabilir:

a) Bu, "Allah, bu maddeleri, bir halden bir hale geçirince, bu işlerinde yorulmaz, herhangi bir âlet-edevâta da ihtiyaç duymamıştır. Binâenaleyh kâinatta ve muhdesâtta (yaratılmış şeylerde) kudretinin, herhangi bir karşı koymayla yüz yüze gelmeksizin, geçerliliğini, كُنْ فَيَكُونُ *"ol" der, o iş de oluverir.."* demek suretiyle anlatmıştır.

b) Diriltme ve öldürmeyi, *"ol" der, o da oluverir.."* ifadesiyle anlatmak istemiştir. Buna göre sanki, "İnsanın toprak iken nutfe oluşu ve alaka oluşa geçişi, tedricî olarak, kademe kademe meydana gelen bir tekâmüldür. Ama hayatın meydana gelişi, ruh cevherinin insanla ilgi kurması anında derhal olur" demektir. İşte bu sebepten ötürü, hayat verme işi, âyette bu ifadeyle anlatılmıştır.

c) Bazı kimseler şöyle derler: "İnsan, ana rahminde belli bir müddet içinde, meni ve kandan ve bunların çeşitli devrelerinden meydana gelir. Buna göre sanki âdeta "Her insanın başka bir insandan meydana gelmesi imkânsızdır. Çünkü "teselsül" imkânsızdır. Sonradan var olan muhdes bir varlığın ezelde bulunması da muhaldir. Binâenaleyh mutlaka bir ilk insanın olduğunu kabul etmek gerekir. Bu durumda o insanın meydana gelişi, meni ve kan (yumurta) ile değil, aksine Allah'ın doğrudan doğruya yaratmasıyla meydana gelir. İşte Allahu Teâlâ bunu, "**Kün feyekûn**" ifadesiyle anlatmıştır.

Müşriklerin Fecî Akıbeti

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِيٓ اٰيَاتِ اللّٰهِ اَنّٰى يُصْرَفُونَ ﴿٦٩﴾ اَلَّذِينَ كَذَّبُوا
بِالْكِتَابِ وَبِمَآ اَرْسَلْنَا بِهٖ رُسُلَنَا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ﴿٧٠﴾ اِذِ الْاَغْلَالُ فِيٓ اَعْنَاقِهِمْ

وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ ﴿٧١﴾ فِي الْحَمِيمِ ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ ﴿٧٢﴾ ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تُشْرِكُونَ ﴿٧٣﴾ مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا بَلْ لَمْ نَكُنْ نَدْعُوا مِنْ قَبْلُ شَيْئًا كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ الْكَافِرِينَ ﴿٧٤﴾ ذَلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنْتُمْ تَمْرَحُونَ ﴿٧٥﴾ ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ ﴿٧٦﴾

"Allah'ın âyetleri hakkında çekişenlere bakmadın mı, nasıl haktan döndürülüyorlar? Onlar, kitabı ve peygamberlerimizle gönderdiğimiz şeyleri yalanlayanlardır. Artık bilecekler, boyunlarında bukağılar ve zincirler bulunduğu zaman... Onlar sıcak suyun içinde sürüklenecekler, sonra ateşte yakılacaklar. Sonra onlara, "Allah'a şerik sayıp taptığınız şeyler nerede?" denilecek, onlar da, "Bizden uzaklaşıp kayboldular. Daha doğrusu zaten biz daha evvel de asla onlara tapmadık" diyecekler. İşte Allah kâfirleri böyle şaşırtır. Size olan azap şundandır: Çünkü siz yeryüzünde haksız yere şımarıklık ediyorsunuz. Cehennem kapılarından, içinde ebedî kalıcı olarak girin. Bak o kibirlenenlerin varıp gidecekleri yer ne kötüdür!"
(Mü'min, 69-76).

Bil ki Allahu Teâlâ, âyetleriyle mücâdele edenleri tekrar kınamaya başlayarak, *"Allah'ın âyetleri hakkında çekişenlere bakmadın mı, ..."* buyurmuştur. Bu, Allah'ın âyetlerine karşı mücadele edip, kabullenmeyip onları yalanlamaları yüzünden, onları kınayan bir ifadedir. Böylece Allahu Teâlâ, *"nasıl döndürülüyorlar"* ifadesiyle, onlar hakkındaki taaccübünü (hayretini) bildirmiştir ki bu, tıpkı bir kimsenin, sebebini açıklamayan birisine, onun gafletine şaşarak, "Nereye götürülüyorsunuz?" demesi gibidir.

Allahu Teâlâ sonra, kitabı yani Kur'ân'ı ve peygamberleriyle gönderdiği diğer kitapları yalanlayanların, bu mücâdele edenler olduğunu beyan etmiştir. Eğer, "**sevfe**" edatı geleceği ifade eder, "**iz**" edatı ise geçmiş zaman için kullanılır. Binâenaleyh âyetteki "فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ * إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ" ifadesi tıpkı, "oruç tutacağım dün" demene benzer" denilirse, biz deriz ki: "Buradaki "**iz**" ile "**izâ**" manası kastedilmiştir. Çünkü gelecek zamana âit şeyler Allah'ın haberleri içinde, kesin ve şeksiz şeyler olduğu için, Allah bunları

olup-bitmişliği ifade eden lafızlarla anlatmıştır. Bu lafızlara rağmen mana gelecekle ilgilidir. Bu açıklama **Keşşâf sahibi**ne aittir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak onların azaplarının nasıl olacağını anlatmak üzere إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ * فِي الْحَمِيمِ *"Boyunlarında bukağılar ve zincirler bulunduğu zaman, onlar sıcak suyun içinde sürüklenecekler"* buyurmuştur. Bu, "Onların boyunlarında bukağılar ve zincirler olduğu halde, bu zincirlerle, hamîm'de, yani cehennem ateşiyle kaynatılmış sıcak su içerisinde sürüklenirler. Sonra da ateşte yakılırlar" demektir. Arapçada "**secr**", ateşte yakma manasınadır ki bu da, "Onlar cehennemde iken, ateş onları her taraftan kuşatır" demektir. Hak Teâlâ'nın, *"O, Allah'ın tutuşturulmuş bir ateşidir ki tırmanıp yüreklerinin tâ üstüne çıkacak (kaplayacak) tır o"* (Hümeze, 6-7) âyeti de buna yakın bir manadadır.

Şeriklerden Vazgeçmeleri

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تُشْرِكُونَ * مِنْ دُونِ اللهِ *"Sonra onlara, "Allah'tan başka şerik sayıp taptığınız şeyler nerede?"* denildiğinde onlar "ضَلُّوا عَنَّا" yani sıvışıp gözümüzden kayboldular. Artık onları göremiyor, onlardan medet umamıyoruz" diyecekler, sonra da بَلْ لَمْ نَكُنْ نَدْعُوا مِنْ قَبْلُ شَيْئًا *"Daha doğrusu zaten biz, daha evvel de asla onlara tapmadık"* diyecekler ki bu, "Putperestler putların bir şey olmadıklarını anlayıp, "Onlara asla ibadet etmemiştik" diyecekler" demektir ki, bu tıpkı senin, birisini deneyip onda hiçbir hayır bulamadığında, "Ben falancayı bir şey sanırdım. Meğer o hiçbir şey değilmiş" demen gibidir. Bu ifade ile, Allahu Teâlâ'nın, En'âm Sûresi'nde, onların, *"Allah'a yemin olsun ki ey Rabbimiz, biz şirk koşmamıştık"* (En'âm, 23) dediklerini haber verişinde de olduğu gibi, "Onlar âhirette yalan söyleyip, Allah'tan başkasına ibadet edişlerini inkâr ettiler" manasının kastedilmiş olması da mümkündür.

Daha sonra Hak Teâlâ, كَذَٰلِكَ يُضِلُّ اللهُ الْكَافِرِينَ *"İşte Allah kâfirleri böyle şaşırtır"* buyurmuştur. **Kâdî** şöyle der: "Bu ifade, "Allah kâfirleri cennet yolundan şaşırtır, saptırır" manasındadır. Çünkü Allah'ın onları, delillerden ve hüccetlerden saptırıp uzaklaştırdığı söylenemez. Zira dünyada iken onları Allah bu delillere sevk etmiştir." **Keşşâf sahibi** ise buna, "Onların putlarının sıvışıp kaybolması gibi, Allah onları da putlarından saptırıp, uzaklaştırır. Öyle ki, eğer onlar putlarını, yahut putları (taptıkları şeyler) onları arayacak olsalar, birbirlerini bulamazlar" şeklinde mana vermiştir.

Cenâb-ı Allah daha sonra ذٰلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنْتُمْ تَمْرَحُونَ *"Size olan (azap) şundandır: Çünkü siz yeryüzünde haksız yere şımarıklık ediyorsunuz"* buyurmuştur ki bu: "Bu saptırılışınız, haksız yere şımarıklık ve taşkınlık etmenizden ötürüdür. Bu şımarıklık ve taşkınlığınız da, müşrik olup, putlara tapmanızdır. Sizin için ayrılmış, o yedi cehennem kapısından giriniz." demektir. Bir başka âyette de, *"Onun yedi kapısı vardır. Onlardan her kapı için, ayrılmış bir kısım (insanlar) vardır"* (Hicr, 44) buyurulmuştur خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ *"Onlar orada ebedî kalıcı olarak, (oraya girerler). O kibirlilerin varıp gidecekleri yer ne kötüdür!"* Bununla, önceki âyetlerde, Kur'ân âyetleriyle mücâdele edenlerin sıfatlarından olarak belirttiği, *"Allah'ın âyetleriyle mücâdele edenlerin göğüslerinde ... bir büyüklükten başka bir şey yok"* (Mü'min, 56) hususu kastedilmiştir.

Hz. Peygamberi Tesellî

فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَإِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ ﴿٧٧﴾ وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ قُضِيَ بِالْحَقِّ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ ﴿٧٨﴾

"Artık sen sabret. Şüphesiz Allah'ın va'di bir gerçektir. Velhasıl ya onlara yapmakta olduğumuz tehdidin (gerçekleşmesini) kısmen sana göstereceğiz, yahut seni kendi (katımıza) alacağız. Nihâyet onlar ancak bize döndürülüp getirileceklerdir. Andolsun ki senden evvel de peygamberler gönderdik. Onlardan, sana kıssalarını anlattığımız kimseler de, sana anlatmadığımız kimseler de var. Hiçbir peygamber, Allah'ın izni olmaksızın herhangi bir mu'cizeyi kendiliğinden getiremez. Allah'ın emri gelince de, hak ile hükmolunur. Bâtılı savunanlar, işte burada hüsrana düşmüşlerdir" (Mü'min, 77-78).

Bil ki Allahu Teâlâ, sûrenin başından buraya kadar, âyetlerine karşı mücâdele edenlerin yollarını çürütmek için söz söyleyince, bu âyette, peygamberi **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e, onların eziyetlerine ve bu mücadelelerle

rahatsız edilişine sabretmesini emretmiş, sonra da, *"Şüphesiz Allah'ın va'di bir gerçektir"* demiş, bu vaad ile, ona söz verdiği yardımı ve düşmanlarına azap indirmeyi kastetmiş, daha sonra da, *"ya onlara yapmakta olduğumuz tehdidin (gerçekleşmesini) kısmen sana göstereceğiz"* buyurmuş; *"onlar"* ifadesi ile o kâfirleri, tehdit ile de, Bedir günündeki öldürülmeleri gibi, onların başına gelen azabı kastetmiştir ki matlup olan budur. *"Yahut, onlara bu azabı indirmezden önce, seni kendi (katımıza) alacağız. Çünkü nihâyet onlar, kıyamette bize döndürülüp getirileceklerdir. Biz de onlardan, alabildiğine intikam alacağız. "* Bunun bir benzeri âyet de, *"Eğer seni (alır) götürürsek de şüphe yok ki biz onlardan mutlaka intikam alırız. Yahut onlara va'dettiğimiz azabı, hemen kendilerine göstereceğiz. Çünkü biz onlara hükümranız"* (Zuhruf, 41-42) âyetidir.

İlave Mu'cize

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ *"Andolsun ki senden evvel de peygamberler gönderdik. Onlardan, sana kıssalarını anlattığımız kimseler de, sana anlatmadığımız kimseler de var"* buyurmuştur. Bu, şu manayadır: Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'e *"Sen de, senden önceki peygamberler gibisin. Biz onlardan bazısını sana anlattık, diğerlerini ise anlatmadık. Onlar içinde de, Allah'ın âyetler ve mu'cizeler verdiği, ama kavminin mücâdele edip, kavmince yalanlanan; senin başına gelenlere benzer, başlarına keder ve belâlar gelip, sabredenler vardı. Onların kavimleri hep bir inat ve işi yokuşa sürme babında, onlardan fazladan mu'cizeler istiyorlardı. Ama Allah, göstermesinde fayda olan mu'cizeleri veriyordu. Fakat, fayda olmayan mu'cizeleri göstermiyordu. İşte bu durum nasıl onların nübüvvetlerini zedeleyen bir şey değilse, senin için de aynı durum geçerlidir. Senin kavminin de fazladan mu'cize istemedeki durumu da aynıdır. Onları göstermede bir fayda olmadığı için, pek yerinde olarak onları göstermedik." İşte, "Hiç bir peygamber, Allah'ın izni olmaksızın, herhangi bir âyeti (mu'cizeyi) kendiliğinden getiremez"* ifadesi ile anlatılmak istenen budur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَاِذَا جَاءَ اَمْرُ اللّٰهِ قُضِيَ بِالْحَقِّ *"Allah'ın emri gelince de, hak ile hükmolunur.."* buyurmuştur ki bu, yeniden mu'cize talebinin peşinden gelmiş olan, bir tehdittir. Âyetteki, *"Allah'ın emri.."* ifadesiyle, kıyamet günü; *"bâtılı savunanlar"* ifadesiyle de, işi sarpa sardırmak maksadıyla, gereğinden fazla mu'cize getirilmesini isteyenler ile, Allah'ın âyetleri hakkında dedikodu yapan muannitler kastedilmiştir.

Hayvanların Verdiği Hizmet

اَللّٰهُ الَّذِی جَعَلَ لَكُمُ الْاَنْعَامَ لِتَرْكَبُوا مِنْهَا وَمِنْهَا تَاْكُلُونَ ﴿٧٩﴾ وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَلِتَبْلُغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فِی صُدُورِكُمْ وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ ﴿٨٠﴾ وَيُرِيكُمْ اٰيَاتِهٖ فَاَیَّ اٰيَاتِ اللّٰهِ تُنْكِرُونَ ﴿٨١﴾

"Allah, kimine binesiniz, kimini yiyesiniz diye, sizin için davarlar yaratandır. Onlarda, size, (daha başka) faydalar da vardır. Göğüslerinizdeki bir hacete ermeniz için, onların üzerine biniyorsunuz. (Karada), onların üzerinde, (denizde) gemilerin üstünde taşınıyorsunuz. (Allah) size âyetlerini gösteriyor. Artık siz, Allah'ın âyetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?" (Mü'min, 79-81).

Bil ki Allahu Teâlâ, vaîd ve tehditlerini iyice anlatınca, hem rahîm, hakîm bir ilâhın varlığına delâlet edecek şeyleri, hem de kullarına in'âm ve lütuf sayılacak şeyleri, yeniden anlatmaya başlamıştır. **Zeccâc,** "En'âm, sadece devedir" derken, **Kâdî,** buradaki "**en'âm**" sözüyle sekiz çift hayvanın kastedildiğini (En'âm, 143) söylemiştir. Bu âyetle ilgili şöylesi birkaç soru sorulabilir:

Ta'lîl Lâm'ı Hakkında

Birinci soru: Niçin, âyetteki "لِتَرْكَبُوا" ve "لِتَبْلُغُوا" ifadelerine, "ta'lîl (maksat) lâm'ı, gelmiş de, diğerlerinin başına gelmemiştir? Bunun sebebi nedir?

Cevap: Keşşâf sahibi şöyle der: "Binmek, ister vâcip ister mendup olsun, hac ve savaş için söz konusudur. Binâenaleyh, bu iki şey de, dinî bir hedef taşır. Dolayısıyla, bu iki ifadenin başına bu harf (garaz lâm'ı) gelmiştir. Ama, yemek ve menfaat temin etme işleri ise, mubah olan şeyler türündendir. Bu sebeple, pek yerinde olarak bu ifâdelerin başına bu harf getirilmemiştir. Ki, bunun bir benzeri de, "وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً" (Nahl, 8) âyetidir... Dolayısıyla, burada da, binmeye delâlet eden fiilin başına lâm getirilmiş, ama zînete ait kelimenin başına getirilmemiştir.

İkinci soru: Cenâb-ı Hakk'ın "وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ" ifadesinin manası, "Karada ve denizde taşınırsınız..." şeklindedir. Bunu iyice kavrayınca, hatıra şöyle bir soru gelmektedir: Cenâb-ı Hak, "قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلٍّ زَوْجَيْنِ

اثْنَتَيْنِ" (Hûd, 40) âyetinde (فِيهَا "orada") buyurduğu halde, niçin bu âyette "وَفِى الْفُلْكِ" dememiş de, "وَعَلَى الْفُلْكِ" buyurmuştur?

Cevap: "عَلَى" lafzı, istilâ (bir şeyin üzerinde olmayı ifâde) içindir. Binâenaleyh, gemiye konulan o şey hakkında, وُضِعَ فِيهِ "oraya konuldu..." denildiği gibi, وُضِعَ عَلَيْهِ "onun üzerine konuldu..." da denilebilir. Bu iki kullanılış da, sahih ve doğru olunca, "وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ" ifâdesindeki mananın tamam olabilmesi için, "**alâ**" lafzının kullanılması daha uygun olmuştur. (Yani, "وَفِى الْفُلْكِ" denilmesi gerekirken "عَلَيْهَا" kelimesine uygun olsun diye, "وَعَلَى الْفُلْكِ" ifadesinin kullanılması daha uygun ve yerinde olmuştur).

Cenâb-ı Hak, bunca delillerden bahsedince, وَيُرِيكُمْ اٰيَاتِهِ فَاَىَّ اٰيَاتِ اللهِ تُنْكِرُونَ *"(Allah), size âyetlerini gösteriyor. Siz, Allah'ın âyetlerinden hangisini inkâr ediyorsunuz?"* buyurmuştur. Bu, "sayıp döktüğünüz bu delillerin hepsi, açık ve net delillerdir..." demektir. Binâenaleyh, *"Siz, Allah'ın âyetlerinden hangisini inkâr ediyorsunuz?"* ifâdesi, bahsi geçen delillerin hiçbirinin inkâr edilmesinin mümkün olmadığına bir dikkat çekmedir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Âyetteki, "اَىَّ" *(hangi)* kelimesi, meşhûr ve yaygın olan kullanılışa göre getirilmiştir. Çünkü "فَاَيَّةَ اٰيَاتِ اللهِ" şeklindeki kullanış, azdır. Çünkü, müzekkerlik ve müennesliği belirtmek, sıfatlarda değil, isimlerde söz konusu olur. Meselâ "حِمَارٌ غَرِيبٌ" denildiği gibi "حِمَارَةٌ غَرِيبٌ" de denilebilir.

Ders Almayanlara Azap

اَفَلَمْ يَسِيرُوا فِى الْاَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوٓا اَكْثَرَ مِنْهُمْ وَاَشَدَّ قُوَّةً وَاٰثَارًا فِى الْاَرْضِ فَمَآ اَغْنٰى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٨٢﴾ فَلَمَّا جَآءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ ﴿٨٣﴾ فَلَمَّا رَاَوْا بَاْسَنَا قَالُٓوا اٰمَنَّا بِاللهِ وَحْدَهُ وَكَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهِ مُشْرِكِينَ ﴿٨٤﴾ فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ اِيمَانُهُمْ لَمَّا رَاَوْا بَاْسَنَا سُنَّتَ اللهِ الَّتِى قَدْ خَلَتْ فِى عِبَادِهِ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ ﴿٨٥﴾

"Ya onlar, yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, kendilerinden evvelkilerin akıbeti nice olmuştur, baksınlar? Hem onlar, bunlardan daha çok idi. Kuvvetçe ve yeryüzündeki eserlerce de daha güçlü ve

satvetli idiler. Fakat, kazanıp durdukları, kendilerine asla fayda vermedi. Öyle ya, kendilerine peygamberleri apaçık mu'cizeler getirince, onların nezdindeki ilme karşı, şımarıklık gösterdiler de, istihzâ edegeldikleri şey kendilerini çepeçevre kuşatıverdi. Artık, vakta ki o çetin azâbımızı gördüler. "Allah'a, bir olarak inandık. O'na eş koşmakta olduğumuz şeyleri inkâr ettik" dediler. Fakat, hışmımızı gördükleri zaman, imanları fayda verecek değildi. Allah'ın, kulları hakkında carî olan âdeti budur. İşte kâfirler, burada hüsrana uğradı" (Mü'min, 82-85).

Bil ki, Allahu Teâlâ, bu sûrenin sonunda hoş ve güzel bir tertibi gözetmiştir. Çünkü O, ilk önce, ulûhiyyetinin delilleri ile kudret, rahmet ve hikmetinin mükemmel oluşu hususunda bir fasıl zikretmiş, bunun peşinden de, tehdit ve vaîdleri hususunda diğer bölümü getirmiştir. Bu sûrenin sona erdiği fasıl ise, işte bu tehdidi ifade eden bölümüdür ki, bundan maksat ise, "Allah'ın âyetleri hakkında mücadele eden ve bu sebeple de göğüslerinde alabildiğine kibir bulunan o kâfirler yok mu, bütün bunların sebebi, riyâset peşinde koşmak, mal ve makamca başkalarını ileri geçmek arzusudur. Binâenaleyh, işte bu tür şeyleri elde etmek maksadıyla, kim hakka inkıyâd etmezse, dünyaya mukabil, âhiretini satmış olur!" manasıdır. Böylece Allahu Teâlâ, bu yolun yanlış olduğunu, zira dünyanın fani ve geçici olduğunu beyan etmiş, bu hususa delil olarak da, أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ *"Ya onlar, yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, kendilerinden evvelkilerin akıbeti nice olmuştur, baksınlar?.."* buyurmuştur. Ki bu, "şâyet onlar, yeryüzünü köşe bucak gezmiş olsalardı, direten ve kibirlenen kimselerin akıbetlerinin, sonrakilerden malca, sayıca ve makamca daha üstün ve ileri olmalarına rağmen, yok olmak olduğunu görür ve anlarlardı. Binâenaleyh onlar, bu büyük imkânlarından ve ezici kudretlerinden ancak, hayal kırıklığı, hüsran, nedâmet ve helâk elde edebildiler. Ya bu, miskin yoksulların hali nasıl olacaktır?!

Onların bunlardan sayıca çok olmalarının izahına gelince, bu, haberlerden anlaşılan bir husustur. Onların yeryüzünde kuvvet ve eserce ileri olmaları ise, onların, kendilerinden geriye kalan, büyük ve göz alıcı eserlerinden anlaşılır. Ki bunlar, meselâ Mısır'da bulunan ehrâmlar gibi büyük kale mezarlar, eski kralların kurdukları büyük beldeler ve Cenâb-ı

Hakk'ın onların dağlardan yontarak evler edindiklerine dair nakletmiş olduğu şeylerdir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak فَمَا اَغْنٰى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ *"Fakat, kazanır oldukları şeyler, kendilerine asla fayda vermedi.."* buyurmuştur. "فَمَا اَغْنٰى" ifadesinin başında "**mâ**" kelimesi, ya olumsuzluk manasındadır, yahut da istifham manasında olup, mahallen mansûbdur. "مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ" ifâdesinin başındaki "**mâ**" ise, ya mâ-i mevsûle veya mastariyye olup, mahallen merfûdur. Yani, "Onların kazanmış oldukları ya da kazanmaları, onlara ne fayda verebildi ki?!" demektir.

Resûllere Müstağnî Davrananlar

Daha sonra Cenâb-ı Hak, o kâfirlere, peygamberlerinin, delil ve mu'cizeler getirdiğinde, kendi yanlarındaki ilimleriyle şımardıklarını beyan buyurmuştur. Bil ki, "فَرِحُوا" ifâdesindeki vâv zamirinin, kâfirlere de, peygamberlere de râci olması muhtemeldir.

Zamirin Kâfirlere Aidiyyeti

Ama biz bunun, kâfirlere râcî olduğunu söylersek, bu durumda "o kâfirlerin şımarıp sevinmelerine sebep olan ilim, hangi ilimdir?" diye bir soru sorulabilir. İşte bu hususta şu izahlar yapılabilir:

a) Bununla, onların ilim adını verdiği şeyler, yani Allah'ın, onlardan, Kur'ân'da naklettiği şüpheleri kastedilmiştir.. Bu meselâ onların, *"Bizi ancak o dehr helâk eder"* (Câsiye, 24); *"Şâyet Allah dileseydi biz şirk koşmazdık, atalarımız da..."* (En'âm, 107); *"Unufak olmuşlarken, bu kemikleri kim diriltecekmiş?!"* (Yasin, 78) ve *"...Eğer ben Rabbime döndürülüp götürülürsem, elbette bundan daha hayırlı bir akıbet bulurum..."* (Kehf, 36) şeklindeki sözleridir. Ki onlar, bu sözleriyle sevinip şımarıyor, taşkınlık ediyor, böylece de peygamberlerin sözlerini kabul etmeyip, onlara tepeden bakıyorlardı. Nitekim Cenâb-ı Hak da *"her fırka kendi ellerindeki ile böbürlenmek suretiyle parça parça oldular"* (Mü'minûn, 53) buyurmuştur.

b) Bununla, felsefecilerin ilimlerinin kastedilmiş olması da mümkündür. Çünkü onlar, Allah'ın vahyini duyduklarında onu kabul etmez, peygamberlerin ilimlerini, kendi ilimleri yanında küçük görürlerdi. Nitekim, **Sokrat**'ın, bir peygamberin gelmiş olduğunu duyduğu; ona, "Keşke onun yanına gitsen" denildiğinde, onun, "Biz yolumuzu bulmuş kimseleriz, artık bize doğru yol gösterecek bir kimseye ihtiyacımız yoktur" dediği söylenmiştir.

c) Bununla, o kâfirlerin, dünya işlerini bilmeleri, o işleri güzelce yürütmeleri de kastedilmiş olabilir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Onlar dünya hayatından yalnız bir dış taraf bilirler.. Âhiretten ise onlar, gafillerin ta kendileridir"* (Rum, 7) ve *"Onların ilimden erebildikleri işte budur..."* (Necm, 36) buyurmuştur. Binâenaleyh, peygamberleri onlara, dinî ilimleri, yani Allah'ı tanıma, âhireti bilip inanma, ruhu kötü şeylerden temizleyip arındırma bilgilerini getirince, onlar bunlara aldırmamış, bunlarla alay etmiş, kendilerininkinden daha faydalı, daha kapsamlı ve daha yararlı olan bir ilim bulunmadığına inanmışlar ve bununla şımarmışlardır.

Zamirin Nebilere Aidiyyeti

Ama biz, bu zamirin, peygamberlere râcî olduğunu söylersek, bu hususta da şu iki izahı yapabiliriz:

a) Bu sevinme, peygamberler için söz konusudur. Bu, "O peygamberler, kendi kavimlerinden ileri derecede bir cehalet; haktan yüz çevirme müşahede edip, onların akıbetlerinin kötü olacağını ve onların, cehaletlerinden ve haktan yüz çevirmelerinden dolayı başlarına gelecek olan cezâ ve ukubeti anlamış olduklarında, işte o zaman o peygamberler kendilerine verilen bir ilimle sevinmişler ve Allah'a şükretmişlerdir. Kâfirleri de, cehalet ve istihzalarının cezası kuşatmıştır.

b) Bu ifadelerle, "kâfirler, peygamberlerin yanındaki ilimlerle, ona gülmek ve onunla alay etmek suretiyle şımarmışlardır" manası kastedilmiştir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, "Şımararak, bu deliller ve onların getirdiği vahiy bilgisiyle alay ettiler.." demek istemiştir. Mananın böyle olduğunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ *"İstihzâ edegeldikleri şey kendilerini çepeçevre kuşatıverdi.."* ifadesidir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَلَمَّا رَاَوْا بَاْسَنَا قَالُوا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَحْدَهُ وَكَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهِ مُشْرِكِينَ *"Artık, vakta ki o çetin azâbımızı gördüler, "Allah'a, bir olarak inandık. O'na eş koşmakta olduğumuz şeyleri inkâr ettik.." dediler"* buyurmuştur. Bu ifâdede geçen "**be's**" kelimesiyle, şiddetli azap kastedilmiştir ki, "بِعَذَابٍ بَئِيسٍ" (A'râf, 165) ifadesi de bu anlamdadır.

Buna göre eğer: "Âyetteki, "فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ اِيمَانُهُمْ" ifadesiyle, şâyet söylenmiş olsaydı, "فَلَمْ يَنْفَعْهُمْ اِيمَانُهُمْ" ifadesi arasında ne fark olurdu?" denilirse, biz deriz ki: Bu tıpkı, مَا كَانَ اللّٰهُ اَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ *"Allah hiçbir oğul edinmemiştir.."* (Meryem, 53) âyetindeki "كَانَ" gibidir. Buna göre mana, "Onların imanlarının onlara fayda vermesi sahih ve doğru olmamıştır, olmaz!" şeklindedir.

İmanın Fayda Vermediği Gün

İmdi şâyet, "iman etmesinin kişiye fayda vermeyeceği vakit hakkında kat'î bir şey söyleyebilir misin?" denilirse, biz deriz ki: Bu, kendisinde, rahmet ve azap meleklerinin inişinin bizzât müşâhede edildiği vakittir. Çünkü bu vakitte kişi, iman etmeye mecbur kalmış olur. Bu iman ise, fayda vermez. İman ancak, aksini yapabilmeye muktedir olunup, kişi böylece hür ve irâde sahibi olduğunda fayda verir, geçerli ve sahih olur. Ama insanlar, âhiret alametlerini, (ölürken) görüp müşahede ettiklerinde, (ettikleri iman ise), fayda vermez.

Daha sonra Cenâb-ı Hak سُنَّتَ اللهِ الَّتِى قَدْ خَلَتْ فِى عِبَادِهِ *"Allah'ın, kulları hakkında cari olan âdeti budur..."* buyurmuştur. Bu, "ye's halinde, (iman etmekten başka bir çaresi kalmadığı durumunda), imanın makbul olmayışı, Allah'ın, bütün ümmetler hakkında sürüp gelen değişmez yasasıdır" demektir.

"وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ" cümlesindeki "هُنَالِكَ" kelimesi, zaman manasını ifade eden bir kelime olup, buna göre mana, "Onlar, o şiddetli azabın vaktini gördüklerinde hüsrana uğradılar.." şeklindedir. Doğruya ileten ise, Allah'tır.

Bu sûrenin tefsiri, Herât şehrinde, hicrî 603 yılının Zilhicce ayının ikinci cumartesi gününde tamamlandı.

Ey niteleyenlerin en mükemmel nitelemelerinin bile, celâl ve izzetin adına, (bilgisini ancak) kendisine ayırdığın şeylerin en küçüğüne dahi ulaşılamayan! Ey, tefekkür edenlerin anlayışlarının ve düşünenlerin fikirlerinin, senin kibriyânın sırlarının ilke ve yasalarını kuşatmaktan aciz olan zât! Lütfunla ve rahmetinle bizi, bâtılı savunan, böylece de ziyana uğrayan kimseler arasına katma. Ve bizi, kıyamet gününde mahrum olanlardan kılma... Çünkü sen, ekremü'l-ekremîn ve erhamu'r-râhimîn'sin...

Hamd, âlemlerin rabbi olan Allah'a, salât ü selâm, Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'e, O'nun âline, ashabına ve bütün ümmet-i Muhamed'e olsun...

***

FUSSİLET (SECDE) SÛRESİ

Elli dört âyet olup Mekkî'dir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

حٰمٓ ﴿١﴾ تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ ﴿٢﴾ كِتَابٌ فُصِّلَتْ اٰيَاتُهُ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا
لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٣﴾ بَشِيرًا وَنَذِيرًا فَاَعْرَضَ اَكْثَرُهُمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ ﴿٤﴾
وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِيٓ اَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَآ اِلَيْهِ وَفِيٓ اٰذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ
حِجَابٌ فَاعْمَلْ اِنَّنَا عَامِلُونَ ﴿٥﴾ قُلْ اِنَّمَآ اَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحٰيٓ اِلَيَّ اَنَّمَآ
اِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ فَاسْتَقِيمُوٓا اِلَيْهِ وَاسْتَغْفِرُوهُ وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ ﴿٦﴾ اَلَّذِينَ
لَا يُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَهُمْ بِالْاٰخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ ﴿٧﴾ اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا
الصَّالِحَاتِ لَهُمْ اَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ ﴿٨﴾

"Hâ, Mîm. (Bu), bilecek herhangi bir topluluk için, âyetleri ayrı ayrı açıklanmış, müjdeler verici, korkutucu, Arapça bir Kur'ân olmak üzere, Rahmân ve Rahîm tarafından indirilmiş bir kitaptır. (Böyle iken), onların çoğu, (bunu düşünüp kabulden) yüz çevirmiştir. Artık dinlemezler onlar. Onlar, "Bizi kendisine davet edegeldiğin şeye, kalplerimiz örtülüdür. Kulaklarımızda bir ağırlık, bizimle senin aranda bir perde vardır. O halde sen, (dinince) amel ve (hareket) et... Biz de elbette, (dinimize göre) amel ediciyiz.." derler. De ki: "Ben ancak sizin gibi bir insanım. Bana şu vahyolunuyor: Sizin tanrınız, ancak bir tek tanrıdır. Onun için hepiniz O'na doğrulun, O'ndan mağfiret isteyin. Vay haline, o Allah'a ortak koşanların! Ki onlar, zekât vermezler. Onlar âhireti (inkâr ile) kâfir olanların ta kendileridir. Gerçekten, iman edip de iyi iyi amel ve hareketlerde bulunanlar yok mu? Onlar için başa kakılmayan bir mükâfat vardır" (Fussilet, 1-8).

Hurûf-i Mukattaanın İ'rabı

Bil ki, bu sûrenin başında, (terkibi) hususunda pek çok ihtimal söz konusudur:

a) En kuvvetli olanına göre, "حٰمٓ" **(hâ, mîm)** bu sûrenin ismi olup, mübtedâ; "تَنْزِيلٌ" kelimesi de haberidir" denilmesidir.

b) **Ahfeş,** "تَنْزِيلٌ" kelimesi merfû, mübtedâ; "**kitabun**" kelimesi ise, haberidir" derken,

c) **Zeccâc,** "تَنْزِيلٌ" mübtedâ, merfû; haberi ise, "كِتَابٌ فُصِّلَتْ اٰيَاتُهُ" ifadesidir" der. Bu şu demektir: "**Tenzîlün**" kelimesi, sıfatla, "مِنَ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ" ifâdesiyle husûsileşmiş, (tahassus kesbetmiş), böylece de mübtedâ olarak gelmesi caiz olmuş olan bir kelimedir.

Bil ki Allahu Teâlâ, **Hâ, Mîm** adını taşıyan bu sûre hakkında şu hükümleri bildirmiştir:

1) Bu sûrenin, indirilmiş olmasına "**Tenzîl**" kelimesiyle, ism-i mef'ûl (münezzel-indirilmiş) manası kastedilmiş olup, mastardan ism-i mef'ûl manasının kastedilmesi meşhûr olan bir mecâzdır. Nitekim Arapçada, onun için binâ edilmiş, yapılmış manasında, هٰذَا بِنَاءُ الْأَمِيرِ "Bu emirin binâsıdır"; "onun sikkesini taşıyan ve onun sikkesi vurulmuş" manasında da, هٰذَا الدِّرْهَمُ ضَرْبُ السُّلْطَانِ "Bu dirhem, sultanın darbıdır; onun, sikkesi basılmıştır" denilir.

Bu sûrenin "indirilmiş" olması ile, Allahu Teâlâ'nın onu, Levh-i Mahfûz'a yazması, **Cibrîl** (a.s)'e, o yazılan şeyleri hıfzedip ezberlemesini, daha sonra da onu, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e indirip ona tebliğ etmesini emretmesi kastedilmiştir. Binâenaleyh, bu kelimelerin **Cebrâîl** (a.s)'in indirmesi vasıtasıyla anlatılması tahakkuk edince, işte bu hadiseye "**tenzîl**" adı verilmiştir.

Kur'ân'ın İndirilmesi Rahmettir

2) Bu indirme işinin, doğrudan doğruya Rahmân ve Rahîm tarafından olması... Bu, bu indirmenin Allah'tan sudûr etmiş, büyük bir lütuf olduğuna delâlet eder. Çünkü bir sıfatla birlikte zikredilen fiil, mutlaka o sıfata uygun ve münasip olur. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın, Rahmân ve Rahîm olması, rahmetinin mükemmelliğine delâlet eden iki sıfattır.. Binâenaleyh, bu iki sıfata nisbet edilen "**tenzîl**" işi, mutlaka ve mutlaka, nimet çeşitlerinin en büyüğüne delâlet eder. Aslında durum da böyledir. Çünkü, bu âlemdeki mahlûkat, âdeta hasta, kötürüm ve ihtiyaç içinde kıvranan varlıklar gibidirler. Kur'ân da, hastanın ihtiyaç hissettiği ilâçları ve sağlam kimselerin ihtiyaç duyduğu gıdaları kapsamaktadır. Binâenaleyh, Allah nezdinde bu âlemdekiler için gerekli olan en büyük nimet, Kur'ân'ı insanlara indirmesidir.

Kitap Olması

3) Bunun, bir kitap olması... Biz, "kitap" isminin, cem etmek anlamındaki bir kökten türemiş olduğunu ve Kur'ân'a, içinde, evvelkilerin ve sonrakilerin ilimlerini bulundurduğu için, "kitap" adının verildiğini beyan etmiştik.

Âyetlerinin Açıklanması

4) "Âyetlerinin ayrı ayrı açıklanmış" olması.. Ki, bu ifadeyle, âyetlerinin, farklı farklı konularda olması ve çeşitli manaları tafsilatlı olarak ifade etmesi kastedilmiştir. Binâenaleyh, bu âyetlerin bir kısmı, Allah'ın zâtının vasfı, "tenzih" ve "takdis" sıfatlarının; ilim, kudret, rahmet ve hikmetinin mükemmelliğinin; göklerin, yerin, yıldızların yaratılmasındaki hallerin ilginçliğinin; gece ve gündüzün birbirini takip etmesinin ve bitkiler, hayvanlar ve insanların hallerinin ilginçliğinin izahı hakkındadır. Bir kısmı da, kalbe ve uzuvlara yönelik mükemmeliyetlerin halleri ve durumları hakkındadır Diğer bir kısmı, vaad vaîd; cennet ve cehennem ehlinin derecelerini belirleyen mükâfat ve cezâlar hakkındadır. Bir kısmı, va'z ve nasihat, bir kısmı, ahlâkı güzelleştirme, nefsi terbiye etme ve bir kısmı da evvelkilerin kıssaları, geçmişlerin tarihi hakkındadır. Velhasıl, kim (bu hususta) insaflı düşünürse, insanların elinde, Kur'ân kadar, kendisinde farklı ilim ve konuların yer aldığı başka bir kitabın olmadığını anlar.

Kur'ân Olması

5) Bunun, Kur'ân (قُرْآنًا) olması.. Kur'ân'a bu adın verilmesinin sebebi, daha önce geçmişti. Bu ifade, "ihtisâs ve medh" üzere mansûbdur. Yani, "Ben, bu mufassal kitap ile, sıfatları şöyle şöyle... olan Kur'ân'ı kastediyor ve onu methediyorum.." takdirindedir. Bu ifadenin, hal olarak mansûb olduğu da ileri sürülmüştür.

Arapça Olması

6) Bunun, Arapça, "**arabiyyen**" olması. Bu, "Bu Kur'ân, sadece ve sadece Arap dili üzere inmiştir" demektir. Ki bu husus, *"Biz her peygamberi ancak kendi kavminin lisânıyla göndermişizdir"* (İbrahim, 4) âyetiyle de kuvvet kazanır.

Anlayışlı Kimseler İçin

7) Bunun, "anlayan herhangi bir kavim için "لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ" olması ki bu da, "Biz o Kur'ân'ı, Arap olan bir toplum üzerine indirdiğimiz için, onu

Arapça yaptık.. Ne demek istediğini anlasınlar diye, işte böylece biz onu, Arapların dili üzere inzâl buyurduk" demektir.

İmdi eğer, "لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ" ifadesi, neye taalluk etmektedir?" denilirse, biz deriz ki: Bunun, hem "**tenzîl**", hem de "فُصِّلَتْ" kelimesine taalluk etmesi mümkündür. Buna göre mana ya, "Bu, onlardan ötürü, Allah tarafından indirilmiştir" şeklinde olur, ya da, "Onlar için, âyetleri ayrı ayrı açıklamıştır" şeklinde olur. Ama, en uygun olanın, hem kendinden öncekiler hem de sonrakiler gibi, bu ifadenin de sıfat olmasıdır. Böylece, sılası (yani mevsûf) ile sıfatları arası açılmamış, fasledilmemiş olur. Buna göre de mana, "Arap olan bir toplum için, Arapça bir Kur'ân olarak..." şeklinde olur.

Müjdeci ve Uyarıcı Olması

8-9) O'nun bir "müjdeci ve uyarıcı" olması. Yani, itaat edenlere, mükâfat müjdesini verici; günahkâr olanları da ilahî cezâ ile tehdit edici olmasıdır. Gerçek şu ki, Kur'ân, bir müjde ve bir uyarmadır (ikazdır). Fakat onun bu hususlarda mükemmel olduğuna dikkat çekmek için, bu "beşaret" ve "nezâret" mastarlarının ismi fâil sîgaları olan "**beşîr**" ve "**nezîr**" kullanılmıştır. Bu tıpkı, "Şair şiir, kâil (konuşan) kelam" denilmesi gibidir.

Müşriklerin Yüz Çevirmeleri

10) Onların Kur'ân'dan yüz çevirip, onu dinlemeyip, ona iltifat etmeyişleri... İşte bütün bunlar Allahu Teâlâ'nın (bu âyetlerde) Kur'ân'ı tavsif ettiği on sıfattır. Bunlara şöyle birkaç mesele dayanır:

BİRİNCİ MESELE: **Kur'ân Mahluktur İddiası**

Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenler, şu bakımlardan bu âyetle istidlâl etmişlerdir:

1) Allahu Teâlâ Kur'ân'ı, "**tenzil**" (indirme) ve "**münzel**" (indirilmiş) diye nitelemiştir. **Tenzîl:** bir halden başka bir hale geçirmeyi ihsâs ettirir. Şu halde Kur'ân'ın mahlûk olması gerekir.

2) **Tenzîl,** mastardır. Mastar ise, nahivcilerin ittifakıyla, cümlede mef'ûl-ü mutlaktır. (Mef'ul'dür, yani mahluktur).

3) Bu âyetlerde geçen "kitap" ile, ya mef'ûl-ü mutlak olan mastar "kitap" kastedilmiştir, yahut da mef'ûl olan mektûb (yazılmış şey) manası kastedilmiştir.

4) Âyetteki فُصِّلَتْ *"ayrı ayrı açıklanmış"* ifadesi, Kur'ân'da tafsil ve temyiz yapılmak suretiyle, tasarruf eden birinin icraatını gösterir. Tasarruf ise, kadîm olan bir kitaba uygun düşmez.

5) Kur'ân'a, parçaları birbiriyle birleşip bir araya geldiği için, "Kur'ân" adı verilmiştir ki bu durum, onun bir failin mef'ûlü, bir yapanın yapısı olduğunu gösterir.

6) Allahu Teâlâ onu, "Arapça" diye nitelemiştir. Böyle bir sıfat ise ancak, bu lafızların, Arapların kullanımlarına ve ıstılahlarına göre manalar almasından ötürü söz konusu olur. Binâenaleyh bir yapanın yapması ile olan şeyin mutlaka muhdes (sonradan) ve mahlûk olması gerekir.

Bunlara şöyle cevap verilir: Bütün bu delilleriniz, kullanılan kelimeler, harfler ve ifadelerle ilgilidir. Zaten bunlar bize göre de mahluktur. Bizim, kadîm olduğunu iddia ettiğimiz şey, bunların dışında kalan bir şeydir. Allah en iyi bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Zâhirî Mana Asıldır**

Kelamcıların çoğu, mükellefin görevinin, Kur'ân'ın lafızlarını, Arapçaya göre konulmuş (ifade ettiği) manalar ile indirildiğine inanmak olduğu, ama bu lafızları, bunun dışında başka manalara hamletmenin kesinlikle yanlış olduğu inancındadırlar. Meselâ, ehl-i bâtının (kelimelerden bâtınî manalar çıkaranların) ileri sürdükleri şeyler gibi... Onlar meselâ, bazen harfleri, cümmel (ebced) hesabına göre değerlendirip, manalandırıyorlar; bazen de her harfi başka bir manaya hamlediyorlar. Sufîlerin de bu konuda pek çok metot ve usulleri vardır. Onlar buna "mükâşefe" ilmi adını vermişlerdir. Bütün bunların hepsinin yanlış olacağının delili, âyetteki *"Arapça bir Kur'ân"* ifadesidir. Cenâb-ı Hak, Kur'ân'ı, Arabın kullanımına ve ıstılahlarına göre manalara delalet ettiği için "**Arapça**" olarak sıfatlandırmıştır.

İşte bu sıfat, Kur'ân'ın lafızlarının o manalara delâlet ettiğini, bunun dışındaki manaların yanlış olduğunu göstermektedir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Kur'ân'da Mukarreb Kelime**

Bazı kimseler, Kur'ân'da Arapça dışındaki dillerden de bazı kelimeler bulunduğu görüşündedirler. Bunlara göre meselâ "**istebrâk**" (ipek) ve "**siccil**" (taşlaşmış çamur) kelimeleri Farsça; "**mişkât**" (lamba) kelimesi Habeşçe; "**Kıstas**" (ölçü) kelimesi Rumca'dır. Bu görüşün yanlış olduğunun

delili ise, bu âyetteki *"Arapça bir Kur'ân..."* ifadesi ile, *"Biz her peygamberi ancak kendi kavminin lisanı ile gönderdik"* (İbrahim, 4) âyetidir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Lügavî ve Şer'î Mâna**

Mu'tezile, "iman, inkâr (küfür), salât (namaz), zekât, savm (oruç) ve hacc gibi kelimeler, lügavî manada değil, şer'î (ıstılâhî) manadadırlar" der. Bu şu demektir: Şeriat bu lafızları, aslî lügavî manalarından alıp, başka manalara taşımıştır. Bize göre bu görüş yanlıştır. Çünkü şeriat bu lafızları değiştirmemiştir. Şeriatin yaptığı tek değişiklik bu kelimeleri ifade ettikleri manalardan bir tanesine tahsis etmektir. Meselâ, "imân", tasdik etmek manasınadır. Ama şeriat bunu, belli bir tasdik çeşidine has olarak (tahsis ederek) kullanmıştır. Salat, duâ manasınadır. Şeriat de bu lafzı, belli bir duâ çeşidi olan namaza tahsis etmiştir. Diğer kelimelerdeki durum da böyledir. Bizim görüşümüzün doğruluğunun delili ise, bu âyetteki *"Arapça bir Kur'ân olarak.."* ifadesi ile, *"Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin lisanıyla gönderdik"* (İbrahim, 4) âyetidir.

***BEŞİNCİ MESELE:* Arapça'nın Özelliği**

Cenâb-ı Hak Kur'ân'ı, bir övgü ve saygı sadedinde, "Arapça" olmakla nitelemiştir. Böyle bir hüküm, ancak Arap dilinin, diğer dillerden üstün olduğu söz konusu ise doğru olur. Bil ki bu netice, ancak dillerin çeşitli faziletlerini (üstünlüklerini), belli kâideye bağlayıp, sonra da bu çeşitlerin sadece Arapçada mevcuy olduğunu açıkladığımızda elde edilir. Bu sebeple diyoruz ki: Sözün, müfret kelimelerden, kelimelerin de harflerden meydana geldiğinde şüphe yoktur. Binâenaleyh kelimelerin maddesi vardır. Bu madde de, kelimelerin harfleridir. Yine demek ki, kelimelerin şekilleri vardır. Bu şekiller ise, kelimeler, harflerden meydana geldiği zaman ortaya çıkan o belli şekildir. Binâenaleyh yukarıda söz konusu edilen üstünlük, ya kelimelerin maddelerine (yani harflerine) göre, yahut da şekillerine göre tahakkuk eder. Kelimelerin maddeleri açısından olan üstünlük, o kelimeleri meydana getiren her bir harftir. Bil ki harfler de, bir kısmı mahreçleri açık, harekeleri net; bir kısmı ise mahreçleri kapalı (belirsiz), harekeleri karışık olmak üzere ikiye ayrılır. Arap harflerinin tamamı, mahreçleri açık, harekeleri seçik olan harflerdir ve bunlardan hiçbiri diğeri ile karışmaz. Diğer dillerin harfleri ise böyle değildir. Aksine o dillerde, birbiriyle karışan harfler vardır. Bu durum, fesâhatın mükemmel olmasına mânidir. Hem sonra Arapça dışındaki dillerde bulunan harekeler (sesli harfler) açık

harekeler olup, bunlar nasb, ref ve cerrdir. Bu üç harekeden her biri diğerinden çok net bir biçimde ayrılır. "İşmâm" ve "ravm", Arap lehçelerinde pek az bulunur. Bu durum da, fesahati sağlayan özelliklerdendir. Terkip ile meydana gelen kelimeler de, şu kısımlara ayrılır:

a) Harfler, mahreçler: Birbirlerine yakın ve uzak olmak üzere ikiye ayrılır. Yine harfler sert ve yumuşak olmak üzere de ikiye ayrılır. Bu taksimat neticesinde şu dört kısım söz konusu olur.

1) Mahreçleri birbirine yakın sert harfler,

2) Mahreçleri birbirine yakın yumuşak harfler,

3) Mahreçleri birbirinden uzak sert harfler,

4) Mahreçleri birbirinden uzak yumuşak harfler... Binâenaleyh bir kelimede, mahreçleri birbirine yakın iki sert harf art arda geldiğinde bu kelimeyi telaffuz etmek güçleşir. Çünkü mahreçlerinin yakın olması sebebiyle, bu kelimeyi telaffuz etmek, âdeta insanın elini ayağını bağlayıp, sonra ona "yürü" demek gibi olur. O harflerin sert olması sebebiyle güç ve zor işlerin aynı mahreç üzerinde yoğunlaşması söz konusu olur. Güç işlerin art arda yapılması ise, aciz kalmaya ve yorgunluğa sebep olur. İşte böylesi terkipler Arap dilinde pek azdır.

b) Harflerin bir kısmı, duyulduğunda hoş ve güzel olur. İşte içinde böylesi harfler bulunan kelimeleri dinlemek ve duymak hoş olur.

c) Vezin meselesi... Diyoruz ki: Kelime, ya iki harfli, ya üç (sessiz) harfli yahut, dört harfli olur. Bunların normali, üç harflisidir. Çünkü ses, harekeler (sesliler) sayesinde oluşur. Harekelerin ise, mutlaka ve mutlaka bir başlangıcı, ortası ve sonu vardır. Binâenaleyh bu durum da üçlü bir sistemdir. Her kelimede, onun tam olabilmesi için, bu üçlü sistemin bulunması gerekir. İki harflisi normalden noksandır, dörtlüsü ise normalden fazladır. Arap dilindeki genel durum, kelimelerini üç harfli oluşudur. Binâenaleyh anlattığımız bu hususlar ile dillerin üstünlük kâidesi ortaya çıkmış oldu. İstikrâ (enine boyuna yapılan araştırmalar) da Arapçanın bu sayılan özellikleri taşıdığını gösterir. Diğer diller böyle değildir. Allah en iyi bilendir.

***ALTINCI MESELE:* Allah'ın Fiillerinde Hikmet**

Allahu Teâlâ, *"bilecek herhangi bir topluluk için..."* buyurmuştur. Bu, "Biz, insanların ondan ne kastedildiğini anlamaları için o Kur'ân'ı Arapça olarak indirdik" demektir. Allah'ın fiillerinin, maslahatlara ve hikmetlere bağlı olduğunu söyleyenler, bu ifadeye tutunarak, "Bu, Allahu Teâlâ'nın,

işte bahsedilen hikmetten ötürü, Kur'ân'ı Arapça yaptığına delâlet eder. Binâenaleyh bu, Allah'ın fiillerinin ve hükümlerinin, birtakım sebeplere bağlı oluşunu gösterir" derler.

***YEDİNCİ MESELE:* Kur'ân'ın Anlaşılır Olması**

Bazı kimseler, "Kur'ân'ın hepsi bilinemez. Onda, bilinebilecek olanlar, bilinemeyecek olan şeyler vardır" derler. Kelamcılar ise, Kur'ân'da, bilinmeyen ve anlaşılmayan bir şeyin bulunmasının câiz olmayacağını, bunun delilinin, *"Bilecek herhangi bir topluluk için... Arapça bir Kur'ân olmak üzere... indirilmiş bir kitap"* âyeti olduğunu; bu âyetin "Biz onu, anlaşılsın diye Arapça yaptık" demek olduğunu; dolayısıyla Kur'ân'ın anlaşılamayacağını söylemenin, bu hükme ters olduğunu söylemişlerdir.

***SEKİZİNCİ MESELE:* Kur'ân'dan Yüz Çevirenler**

Cenâb-ı Hakk'ın فَأَعْرَضَ أَكْثَرُهُمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ *"Böyle iken onların çoğu, yüz çevirmişlerdir. Artık dinlemezler onlar"* ifadesi, hidâyet edenin, Allah'ın hidâyet verdiği kimseler; sapmış olanların da Allah'ın saptırmış olduğu kimseler olduğunu gösterir. Bunu şu şekilde izah ederiz: Kur'ân için bahsedilen bu dokuz sıfat, Kur'ân'ı bilmeye, manalarına ulaşmaya alabildiğine ihtimam göstermeyi gerektirir. Çünkü biraz önce, Kur'ân'ın Rahman ve Rahîm Allah'ın katından indirilmiş olmasının, o Kur'ân'ın, menfaatlerin en üstününü, arzu edilen şeylerin en yücesini kapsadığına delâlet ettiğini açıklamıştık. Kur'ân'ın, mufassal (iyice açık olan) bir Arapça oluşu, son derece açık-seçik; beşir ve nezir (müjdeci ve ikazcı) oluşu da, onda yer alan şeyleri anlamaya duyulan ihtiyacın en önemli şeylerden olduğuna delâlet eder. Çünkü insanın, kendisini sevaba, yahut ilahî ikaba (cezaya) götürecek şeyleri öğrenip bilmesi en önemli şeylerdendir. İşte Kur'ân'ı anlamaya iyice teşvik etmede ve onu çepeçevre kuşatma meylini artırmada bu üç gerekçe söz konusu iken, onlar bu Kur'ân'a aldırmamış, ona önem vermemiş ve onu kulak ardı etmişlerdir, ki bu hidâyete erenin, Allah'ın hidâyet ettiği; sapıtanın da, Allah'ın saptırdığı kimse olduğuna delâlet eder.

Bil ki Allahu Teâlâ onların Kur'ân'dan yüz çevirip, ona kulak vermediklerini belirtince, onların bu nefretlerini ve uzaklaşmalarını açıkça beyan edip, şu üç hususu dile getirdiklerini bildirmiştir:

a) Onlar, قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ *"Bizi kendisine davet edegeldiğiniz şeye karşı kalplerimiz örtülüdür"* demişlerdir. **"Ekinne"**, tıpkı **"gıtâ"** (örtü)'nın

çoğulunun "اَغْطِيَةٌ" şeklinde gelişi gibi, "**kinân**"ın çoğuludur. "**Kinân**" ise, okların konulduğu kap, okdanlıktır.

b) Onlar, وَفِى اٰذَانِنَا وَقْرٌ *"Kulaklarımızda bir ağırlık var"* demişlerdir. Bu, "Kulaklarımızda, senin sözünü duyup dinlemeye manî bir ağırlık ve kapalılık var" demektir.

c) Onlar, وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ *"Bizimle senin aranda bir perde vardır"* demişlerdir. "**Hicâb**" (perde), kişinin görmesine mânî olan şey demektir. Buradaki "**min**" edatının kullanılış hikmeti şudur: Eğer, burada "**min**" kullanılmamış olsaydı, o zaman, bu perdenin iki tarafın tam ortasında olduğu manası çıkardı. Ama bu harf-i cerr kullanılınca, mana, "Bu perde hem bizim, hem de senin tarafında oluşmaya başladı" şeklinde olur. Bu da, "Bizim ile senin arandaki bütün mesafe perde ile kaplıdır. O mesafenin hiçbir yeri perdesiz değildir" demektir. Binâenaleyh bu "**min**" lafzı, o perdenin son derece kuvvetli olduğuna delâlet eder." Bu izahları **Keşşâf sahibi** yapmış olup, bunlar son derece güzel izahlardır.

Bil ki bu üç uzuv zikredilmekle yetinilmiştir. Çünkü kalp, marifetullah'ın yeri ve bedenin sultanıdır. Kulak ile göz, marifet (bilgi) elde etmek için, kalbi destekleyen ve ona yardımcı olan iki alet (vasıtadırlar). Binâenaleyh bu üç uzvun da kapalı olduğu beyan edilince, bu, kabul etmeme hususunda söylenebilecek en ileri ve te'kidli bir söz olmuş olur.

Bil ki bir şeye karşı nefret gerçekleşince, bu nefret kalbe iyice yerleşir. Binâenaleyh kişi, karşı taraftan manasını gerektiği şekilde anlamadığı bir söz dinleyip duyduğunda, bu duyma, duyulup görülen o şeyin inceliklerine vâkıf olmak için bir sebep olmaz. Bunu idrak eden ve algılayan nefistir (ruhtur). Nefsin bir şeyden alabildiğine nefret etmesi ise, onun, o şeyi düşünmesine ve o şeyin inceliklerine vakıf olmasına mânî olur. Durum böyle olunca da onların, *"Bizi kendisine davet edegeldiğiniz şeye karşı, kalplerimiz örtülüdür. Kulaklarımızda bir ağırlık, bizimle senin aranda bir perde vardır"* şeklindeki sözleri, kastedilen manayı ifade etmede, tam ve mükemmel bir istiâre (teşbih) olmuş olur.

İmdi eğer, "Cenâb-ı Hak bu sözü o kâfirlerden bir zemm sadedinde nakletmiştir. Yine zemm sadedinde buna yakın bir şey daha zikrederek onların, *"Kalplerimiz perdelidir"* (Bakara, 88) dediklerini de bildirmiştir. Bu üç şeyin aynısını, bir izah sadedinde ve bunu kendisinin yaptığını bildirerek, *"Biz onu iyice anlayabilmelerine mani olmak için kalplerinin üstüne*

perdeler, kulaklarının içine de ağırlık koyduk" (En'âm, 25) buyurmuştur. Binâenaleyh bu iki âyetin arası nasıl te'lif edilebilir?" denilirse, biz deriz ki: Cenâb-ı Hak En'âm Sûresi'nde, onların bu hususta yalan söylediklerini belirtmemiştir. Onları zemmettiği şey ise, onların, "Biz bu durumda olduğumuza göre, bizi Kur'ân'ı kabulle mükellef tutmak ve bize emirlerle yasakları yöneltmek doğru olmaz" demeleridir. Bu iddia bâtıldır. Birinci âyette ise, onların bu hususta yalan söylediklerine dair bir delâlet yoktur.

Bil ki onlar kendilerini bu üç vasıfla niteleyince فَاعْمَلْ اِنَّنَا عَامِلُونَ *"O halde sen (bildiğin gibi) amel ve hareket et"* yani "Sen kendi dinine göre, biz de dinimize göre hareket edelim" demişlerdir. Yahut da bu, "Sen bizim işimizi, biz de senin işini boşa çıkarmaya çalışalım" demektir. Velhasıl bize göre, bu kâfirler, *"Bizi kendisine davet edegeldiğiniz şeye karşı kalplerimiz örtülüdür..."* şeklindeki sözlerinde yalancı değiller. Aksine onlar, *"O halde sen (bildiğin gibi) amel ve hareket et"* demek suretiyle, bâtıl bir söz söylemiş ve inkâr etmişlerdir.

Allahu Teâlâ, onların bu şüphelerini nakledince, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, onların bu şüphelerine karşı, اِنَّمَا اَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحٰى اِلَىَّ *"Ben ancak sizin gibi bir insanım. Bana şu vahyolunuyor"* demesini emretmiştir. Verilecek bu cevabı şu şekilde izah edebiliriz: Hz. Peygamber (s.a.s) sanki şöyle demekle emrolunmuştur: "Ben sizi zorla imana sevk edecek değilim, böyle bir gücüm yok. Çünkü ben de sizin gibi bir beşerim. Benim ile sizin aranızdaki fark, Allah'ın bana vahyedip size vahyetmemiş olmasıdır. Ben sadece bu vahyi size tebliğ ediyorum. Bundan sonra eğer Allah size tevhit ve muvaffakiyet nasip etmiş, sizi bununla şereflendirmek istemiş ise, onu kabul edersiniz. Yok eğer sizi bundan mahrum edip, kendi başınıza bırakmak istemişse, bunu kabul etmezsiniz. Bunun, benim peygamberliğimle ve görevimle bir ilgisi yoktur."

Daha sonra Hz. Peygamber (s.a.s), bu vahyin özünün iki şeye, ilme ve amele varıp dayandığını beyan etmiştir. İlim hususundaki önder, tevhit bilgisidir. Çünkü gerçek, Allah'ın bir oluşudur. Bu husus âyette, اَنَّمَا اِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ *"Sizin tanrınız ancak bir tek tanrıdır"* cümlesiyle anlatılmaktadır. Aslında hakikat böyle olunca, bizim bu hakikati kabul etmemiz gerekir ki, bu kabul işi de âyette, فَاسْتَقِيمُوا اِلَيْهِ *"Onun için hepiniz O'na doğrulun"* cümlesiyle anlatılmıştır ki, bunun bir benzeri de, *"Bizi sırat-ı müstakime ilet"* (Fatiha, 5) *"Rabbimiz "Allah" deyip sonra dosdoğru olanlar..."* (Fussilet, 30)

"Şüphesiz bu, benim doğru yolumdur. Öyleyse haydi ona tâbî olun" (En'âm, 153) âyetleridir. Hak Teâlâ'nın bu emri hususunda şu iki izah yapılmıştır:

a) O'na yönelerek, dosdoğru olun.

b) Âyetteki "**ilâ**" harf-i cerri, "لَهُ" (onun için) manasınadır ve âyet, "Onun için dosdoğru olun" demektir. Harf-i cerler birbirlerinin yerini tutabilirler.

Bil ki mükellefiyetin iki temel taşı vardır:

1) İnanç: İnanç hususunda, baş ve re's, Allah'ın birliğine imandır. Allahu Teâlâ bu imanı emredince, ikinci temel taş olan amele (ibadete) geçmiştir. Bunda da başı çeken, istiğfardır. İşte bundan ötürü, *"Ondan mağfiret isteyin"* buyurmuştur. Buna göre eğer, "Tevbe ve istiğfarın maksadı, uygun olmayan-yakışık almayan şeyleri izale etmektir. Bu izale işi, yapılması gerekli olanları yapmaktan önce gelir. Öyleyse, Cenâb-ı Hak bu âyette niçin bu sıraya uymayıp, yapılması gerekli olanı, yapılmaması gerekli olanları izâle etme işinden önce zikretmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bu âyette geçen istiğfar (mağfiret isteme) ile, küfürden ötürü yapılan istiğfâr kastedilmemiştir. Aksine bununla, önce bir işin yapılması, sonra da yapılan o işte kusur olduğu endişesi duyularak, bundan dolayı istiğfarda bulunma kastedilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s), وَاِنَّهُ لَيُغَانُ عَلَى قَلْبِى وَاِنِّى لَاَسْتَغْفِرُ اللهَ فِى الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ سَبْعِينَ مَرَّةً *"Şüphesiz benim kalbim de bulanır ve ben her gece ve gündüz Allah'a yetmiş kez istiğfar ederim"*[36] buyurmuştur.

Kâfirleri Tehdit

Allahu Teâlâ, halkı hayra ve taate teşvik edince, yapılmaması gerekli şeylerden sakınmayı da emrederek, وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ * اَلَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَهُمْ بِالْاٰخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ *"Vay haline o Allah'a ortak koşanların! Ki onlar, zekât vermezler. Onlar âhireti inkâr ile kâfir olanların tâ kendileridir"* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Daha Öncekilerle Münasebet**

Bu âyetin, kendinden öncekilerle münasebeti hususunda şu izahlar yapılabilir:

a) Akıl ve şeriat, saadetin özünün, Allah'ın emirlerine alabildiğine saygı duyma ve mahlûkata o nispette şefkatli olmaya bağlı olduğunu söyler.

Bu böyledir, çünkü varlıklar, ya hâlık, ya mahlûk olarak ikiye ayrılır. Hâlık (yaratıcı) ile muamelede bulunmadaki tam saadet önce O'nun celâl

36 Müslim, Zikir, 41 (4/2075) "yüz kez..." şeklinde

ve azamet sıfatlarına sahip olduğunu kabul ve ikrar etmek, sonra da inancımıza göre, O'na alabildiğine ta'zim (saygı) manası taşıyan fiilleri yapmaktır. İşte "Allah'ın emirleri ve alabildiğine saygı duyma" ile bu kastedilmektedir. Mahlûkata karşı davranıştaki mükemmel mutluluk da, bütün kötülükleri onlardan defetmeye ve her türlü hayrı onlara ulaştırmaya gayrette yatmaktadır. İşte, "Mahlûkata o nispette şefkatli olma"dan murat da budur. Böylece en büyük taatin, Allah'ın emirlerine saygı; Allah'ın emrine saygının en efdali de, O'nun birliğini kabul olduğu anlaşılır. Tevhit, bu manadaki derecelerin en üstünü ve kıymetlisi olunca, bunun zıddı olan şirk de, derekelerin en âdisi ve en düşüğü olmuş olur. İnsanlara karşı davranış çeşitlerinin en efdali, onlara şefkatli olmak olunca, zekâttan kaçınıp ve zekât vermemek de, amellerin en âdisi ve kötüsü olmuş olur. Çünkü zekât vermemek, mahlûkata şefkat duymanın zıddı bir harekettir.

Bunu iyice anladığına göre, diyoruz ki Allahu Teâlâ, *"Şu üç sıfatı taşıyan herkese yazıklar olsun"* demiştir: Birinci sıfat, kişinin müşrik olmasıdır. Şirk, tevhidin zıddıdır. Âyetteki, *"Vay haline o Allah'a ortak koşanların"* ifadesiyle buna işaret edilmiştir. İkinci sıfat, zekât vermemeleridir. Bu da, Allah'ın mahlûkatına şefkatli olmanın zıddıdır. İşte bu hususa da âyette, *"Onlar zekât vermezler"* ifadesiyle işaret edilmiştir. Üçüncü sıfat, kişinin kıyamete inanmayıp, dünyayı ve lezzetlerini elde etmeye alabildiğine gayret göstermesidir. Buna da, *"Onlar âhireti inkâr ile kâfir olanların tâ kendileridir"* cümlesiyle işaret edilmiştir. Velhasıl bu üç şeye ilavede bulunulamaz. Çünkü insan için üç günü vardır: Dünü, bugünü, yarını... Dünün (mazinin) hallerinin ezelde nasıl olduğunu bilmek, Allahu Teâlâ'nın ezelî ve bu âlemi yaratan zat olduğunu bilmeyle elde edilir. Bugünün hallerinin nasıl olacağını bilmek, bu âlemdekilere, güç yettiği kadar iyilikte bulunmayla elde edilir; ilerideki halleri bilmek ise, öldükten sonra dirilme ile kıyameti kabul etmeden geçer. Binâenaleyh insan, işte bu üç mertebedeki gerçeklerin zıddına olursa, son derece câhil ve sapık olmuş olur. İşte bu sebepten ötürü, Allah bu kimseye **"veyl"** hükmünü vermiş ve *"Vay haline o Allah'a ortak koşanların..."* buyurmuştur ki bu son derece güzel bir tertiptir. Allah en iyi bilendir.

Zekâtın Manası

b) Hak Teâlâ'nın *"Onlar zekât vermezler"* ifadesiyle, "Onlar, kendilerini **"Lâ ilâhe illallah** demek sûretiyle, şirk kirlerinden tezkiye etmezler (temizlemezler)" manasının kastedildiği söylenebilir. Bu mana, *"Nefse ve onu*

tesviye edene (düzenleyene) yemin olsun ki..." (Şems, 7) ifadesinden kastedilen hususdur.

c) Ferrâ şöyle demiştir: "Kureyşliler, hacılara yemek yedirirdi. Onlar, Hz. Muhammed (s.a.s)'e iman edenlere, yemek yedirmediler."

İKİNCİ MESELE

Âlimlerimiz, kâfirlerin de İslâmiyet'in furû (ayrıntı) ile mükellef ve muhatap oldukları hususunda bu âyeti delil getirerek şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, şu iki şeye binâen, şiddetli bir vaîd (tehditte) bulunmuştur:

1) Müşrik olmaya karşı,

2) Zekât vermemeye karşı... Binâenaleyh bu iki şeyin, böylesi bir tehdidin gerçekleşmesinde mutlaka bir tesirinin olması gerekir ki bu, müşriklerin zekât vermeyişlerinin, bu tehdidin artmasında büyük bir tesiri olduğunu gösterir. Ulaşmak istediğimiz netice de budur."

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Zekâtı Terk Küfür mü?**

Bazı kimseler bu âyeti, zekât vermeyip, bundan imtina etmenin küfrü gerektirdiğine delil getirerek şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ zekât vermemeden bahsederken, hem bundan önce küfrü gerektiren ifadeye yani, *"Vay haline o Allah'a ortak koşanların"* ifadesine, hem de bundan sonra küfrü gerektiren ifadeye, yani, *"Onlar âhireti inkâr ile kâfir olanların tâ kendileridir"* ifadesine yer vermiştir. Binâenaleyh eğer zekât vermeme küfür olmasaydı, küfrü ifade eden bu iki söz arasında, zekât vermeme işinden bahsedilmesi yersiz olurdu. Çünkü söz, bütün parçaları arasında ilgi ve münasebet gözetildiği zaman, ancak fasîh olur." Bu görüşte olanlar, sonra da bu görüşlerini, **Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk** (r.a)'in, zekât vermeyenlerin kâfir olduğuna hükmetmesini de delil getirerek kuvvetlendirmişlerdir.

Bu görüşe şöyle cevap verebiliriz: İmanın, kalbin tasdiki ve dilin ikrarından ibaret olduğu delil ile sabit olup, bu iki husus, zekât vermeme durumunda insanda mevcut ise, zekât vermeyişinden ötürü kişinin kâfir olması gerekmez. Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, kâfirlerle ilgili vaîdi (tehdidi) tamamlayınca, peşi sıra mü'minlerle ilgili vaadi getirerek إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ *"İman edip de iyi iyi amel ve hareketlerde bulunanlar yok mu, onlar için başa kakılmayan bir mükâfat vardır"* buyurmuştur. **"Gayru memnûn"** ifadesi, kesilmeyen, sona ermeyen demek olup, bu senin, "O ipi kestim" manasında, "لَا يَمُنُّ عَلَيْهِمْ" şeklindeki sözüne dayanır. Arapların, "Yolculuk

onu kesti, bitkin hale getirdi" manasında "مَنَتْ الْحَبْلَ" şeklindeki sözleri de aynı köktendir. Yine bu kökten قَدْ مَنَّهُ السَّفَرُ "O, yaptığı iyilikleri onların başına kakmaz" denilir. **"Gayr-ı memnûn"** ifadesine, "onların başına kakılmayan bir ücret-mükâfat" manası da verilmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ, buna "ücret" adını verince, ücret başa kakmayı gerektirmez. Bu âyetin, hasta ve kötürüm kimseler hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir. Çünkü bunlar Allah'a taatten âciz olunca, bunlar için, sağlıklı hallerinde, işledikleri amellerin en güzeline verilen ücret gibi ücret yazılır.

Yer ve Göğün Yaratılışı

قُلْ اَئِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِى خَلَقَ الْاَرْضَ فِى يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهٗٓ اَنْدَادًاۜ ذٰلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَۚ ﴿٩﴾ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِىَ مِنْ فَوْقِهَا وَبَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَآ اَقْوَاتَهَا فِىٓ اَرْبَعَةِ اَيَّامٍۜ سَوَآءً لِلسَّآئِلِينَ ﴿١٠﴾ ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَآءِ وَهِىَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْاَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا اَوْ كَرْهًاۜ قَالَتَآ اَتَيْنَا طَآئِعِينَ ﴿١١﴾ فَقَضٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ فِى يَوْمَيْنِ وَاَوْحٰى فِى كُلِّ سَمَآءٍ اَمْرَهَاۜ وَزَيَّنَّا السَّمَآءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَحِفْظًاۜ ذٰلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ ﴿١٢﴾

"De ki: "Gerçekten siz mi, yeri iki günde yaratanı ısrarla inkâr ediyor ve O'na ortaklar koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir. (Allah), oranın üstünden boşluklar yaptı. Orada bereketler yarattı. Orada, arayanlar için, tam dört günde, gıdalar takdir etti. Sonra, o gök bir buhar halinde iken, göğe yöneldi, ona ve yeryüzüne, "İkiniz de, isteyerek veya istemeyerek emrime gelin" buyurdu. Onlar da, "İsteyerek geldik" dediler. Böylece onları, yedi gök olarak iki günde meydana getirdi. Her gökte, ona âit emri vahyetti. En yakın göğü de kandillerle donattık, afetlerden koruduk. İşte bütün bunlar, azîz ve alîm Allah'ın takdiridir" (Fussilet, 9-12).

Önceki Kısımla Münasebet

Bil ki Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, önceki âyette, *"Ben ancak sizin gibi bir insanım. Bana şu vahyolunuyor. Sizin tanrınız ancak bir tek*

ilahtır. Onun için hepiniz O'na doğrulun. O'ndan mağfiret isteyin" demesini emredince, bunun peşinden, ulûhiyyet ve ma'bûdiyyet vasıflarında, kendisiyle putlar arasında bir ortaklığın bulunamayacağına delâlet eden ifadeyi getirmiştir. Zira O, göklerin ve yerin, kısa bir müddet içinde yaratılmasındaki hikmet ve kudretinin mükemmel olduğunu beyan buyurmuştur. Binâenaleyh, vasfı bu olan bir zâta, ulûhiyyet ve ma'bûdiyyet vasıflarında, bu değersiz ve adi putları, O'nun ortakları saymak nasıl düşünülebilir? Âyetlerin kendinden öncekilerle münasebeti bu şekilde olup, bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Kesir, hemze ve hemzeden sonra sakin bir yâ ile, medsiz olarak, "اَئِنَّكُمْ" (eynekum...) şeklinde okumuştur. **Kâlûn**'un rivâyetine göre, **Nâfi** ile **Ebû Amr** da bu şekilde okumuşlar ve meddedip uzatmışlardır, "آئِنَّكُمْ" (Âynekum...). Diğerleri ise, iki hemze ile medsiz olarak okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

"اَئِنَّكُمْ" inkarî manada bir istifhamdır. Cenâb-ı Hak, bunlardan şu iki çirkin şeyi nakletmiştir.

a) Allah'ı inkâr etme. Ki bu, âyetteki, لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ *"Yeri o iki günde yaratanı inkâr mı ediyorsunuz?"* âyetinden anlaşılan hususdur.

b) Kendisine, ortaklar, eşler ve benzerlerin koşulmuş olması. İlk önce bahsedilen "**küfr**"ün, bu iki ifadeden birisinin diğerine atfedilmiş olması, bu iki ifade arasında bir başkalığın bulunmasını gerektireceği zaruretinden dolayı, O'na eşlerin ortak koşulmasından başka olması gerekir. Görünen, onların küfürlerinden, şu manaların kastedilmiş olduğudur:

1) Onların, "Allah, ölüleri haşretmeye kâdir değildir" şeklindeki sözleri. Binâenaleyh onlar, böylesi bir kudretin varlığı hususunda çekişip tartışınca, Allah'a küfretmiş olurlar.

2) Onlar, mükellef tutulmanın sıhhati ile peygamber gönderme (inzâl) hususunda çekişip duruyorlardı. Ki, bütün bunlar, ulûhiyyette nazar-ı dikkate alınan vasıfları zedelemektedir. Bu da, Allah'ı inkâr etmek demektir.

3) Onlar, Allah'a çocuk isnâdında bulunuyorlardı. Bu da, ulûhiyyet vasfını zedeler. Dolayısıyla, bu da Allah'ı inkâr etmiş olmayı gerektirir. Velhasıl onlar, bu tür sözleri söyleyip, o putların ulûhiyyetini ileri sürdükleri için, Allah'a eşler koşmuş, böylece onu inkâr etmişlerdir. Cenâb-ı Hak, onların bu şekildeki sözlerinin yanlışlığına, "tesir" ile istidlâlde bulunarak,

şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ yeri, iki günde yaratan; yerin faydasına olan diğer şeyleri de, diğer iki günde yaratan; göklerin tamamını da, başka bir iki günde yaratan zât iken, o halde daha nasıl Allah inkâr edilebilir ve daha nasıl, âdi, değersiz ve (hiçbir faaliyeti olamayan) bu putlar O'na eş koşulabilir?"

Binâenaleyh, her kim bu denli büyük şeyleri yaratmaya muktedir olursa, O'nu, O'nun haşre ve neşre dair olan kudretini; O'nun mükellef tutma ve peygamber gönderme konusundaki kudretini inkâr nasıl düşünülebilir? Ve yine, bu adi putların, ma'bûdiyyet ve ulûhiyyet vasfında, O'nun eş ve ortakları addedilmesi nasıl düşünülebilir?!

Geçerli Delil

İmdi eğer, "Bir şey ile, herhangi bir şeyin ispatına istidlâl eden kimsenin, yaptığı bu istidlâlin doğru olabilmesi için, kendisiyle istidlâl olunan o şeyin, karşı tarafça da benimsenmiş, kabul edilmiş ve müsellem olması gerekir. Halbuki Allahu Teâlâ'nın, yerin iki günde yaratıcısı olması meselesi, sırf akıl ile ispatı mümkün olmayan bir iştir. Bunu ispat, ancak nakil ve peygamberlere gelen vahy yoluyla mümkündür. Halbuki kâfirler, zaten vahiy ve nübüvvet hususunda çekişiyorlardı. Binâenaleyh, bu mukaddimenin onlara izah edilmiş olması düşünülemez.. Bu mukaddimenin onlara anlatılması imkânsız olunca da, bu mukaddime ile onların görüşlerinin yanlışlığına istidlâlde bulunmak imkânsız olur..." denilirse, biz deriz ki: "Göklerin ve yerin yaratılmış olduklarını akıl yoluyla ispat etmek mümkündür. Bunun böyle olduğu sabit olunca da bununla kâdir, kâhir ve yüce bir ilahın varlığına istidlâlde bulunmak, mümkün olur. İşte bu noktada da kâfirlere, "Böylesine kâhir bir kudret ile muttasıl olan ilâhla, zararı ve faydası bulunmayan, cansız olan o putlar arasında, ma'bûdiyyet ve ulûhiyyet vasfında bir eşitlik ve denklik nasıl düşünülebilir?" denilebilir. Geriye, "Bu durumda, Allahu Teâlâ'nın, iki günde yerin yaratıcısı olmasıyla istidlâlde bulunmanın herhangi bir tesiri kalmaz!.." denilmesi kalmaz. Bu sebeple biz diyoruz ki, bunun da bu konuda bir tesiri söz konusudur; zira, **Tevrât**'ın başında, bu konu bulunmamaktadır. Binâenaleyh bu, Ehl-i kitap arasında son derece meşhur ve yaygındır. Mekke kâfirleri de, Ehl-i kitabın, ilim ve hakikat erbâbı kimseler olduğuna inanırlardı.

Görünen odur ki, bu kâfirler, işte bu hususu Ehl-i kitaptan duymuş ve bunun, bir gerçek olduğuna inanmışlardı. Durum böyle olunca da, onlara,

"Bu kısa müddeti içinde, bu denli büyük şeyleri yaratmaya kâdir olan ilâh hakkında, yontulmuş ağaçların, işlenmiş taşların ma'bûdiyyet ve ulûhiyyet vasıflarında, O'na ortak koşulması aklen nasıl uygun olur?" denilmesi, yerinde ve makul olur. Yaptığımız bu açıklamalarla âyetteki bu istidlâllerin, kuvvetli, güzel ve yerinde olduğu ortaya çıkar.

Âyetteki ذٰلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ *"O, âlemlerin Rabbidir"* ifâdesine gelince, bu, "Yeri iki günde yaratmak, şânından ve kudretinden olduğunu anladığımız bu yüce zât, âlemlerin Rabbi, yaratıcısı ve onların yoktan var edicisidir. Binâenaleyh daha nasıl sizler, ağaçların ve taşların, O'nun ortağı ve eşleri olduğunu söylüyorsunuz?!" demektir.

Ağır Dağlar Konulması

Cenâb-ı Hak, kendisinin, yerin iki günde yaratıcısı olduğunu haber verince, bunun peşinden, kendisinin şu üç nevi ilginç fiilleri ve akıl almaz şeyleri yaptığını da haber vermiştir:

a) Bu, وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا *"(Allah) oranın üstünden baskılar yaptı.."* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu ifadedeki, "رَوَاسِيَ" (revâsiye) sözüyle dağlar kastedilmiş olup, bunların "**revâsî**" olmalarının ne demek olduğu hususu ise, Nahl, 15 âyetinin tefsirinde geçmişti.

İmdi eğer, "Âyette, "مِنْ فَوْقِهَا" kaydının getirilmesinin ne faydası vardır? Tıpkı, "وَجَعَلْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ شَامِخَاتٍ" (Mürselât, 27) ve "وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ" (Enbiyâ, 31) âyetlerinde olduğu gibi, niçin "وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ" demekle yetinilmemiştir?" denilirse, biz deriz ki: Şâyet yerde, yerin altından baskı odakları kılınmış olsaydı, bu, alttaki baskı sütunlarının, bu ağır kütleyi, içeri geçmekten alıkoyan, bunu önleyen şeyler olduğu zannını verirdi. Ancak ne var ki, Allahu Teâlâ, insanın, bizzat gözüyle yerlerin ve dağların, üst üste binmiş ağırlıklar olduğunu; hepsinin de bir tutana ve muhafaza edene muhtaç olduklarını; bu tutup muhafaza edenin de, sadece Cenâb-ı Hak olduğunu görüp anlayabilmesi için, bu ağır dağları yerin üstünde yaratmıştır.

b) Âyetteki وَبَارَكَ فِيهَا *"Orada bereketler yarattı..."* "**Bereket**", hayrın bolluğu anlamındadır. Yerden elde edilen iyilik ve hayırlar ise, her türlü izah ve açıklamanın kendisini kuşatamayacağı kadar çok olup, biz bu hususu, Bakara Sûresi'nde tafsilatlı olarak anlatmıştık. **İbn Abbas** (r.a), Cenâb-ı Hakk'ın, bu âyetle nehir yatakları açmayı, dağları, ağaçları, meyveleri, çeşitli canlıları ve kendisine ihtiyaç duyulan her türlü hayır ve iyiliği yaratmayı murat ettiğini söylemiştir.

c) Bu, وَقَدَّرَ فِيهَا اَقْوَاتَهَا *"Onda, ... gıdalar takdir etti"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Bu hususta şu hususlar ileri sürülmüştür:

1) Bu ifâdenin manası, "Cenâb-ı Hak yeryüzünde, orada yaşayanların azıklarını, geçim vasıtalarını ve menfaatlerine olan şeyleri yaratmış, takdir etmiştir" şeklindedir. Bu manada **Muhammed İbn Ka'b,** "Cenâb-ı Hak, bedenlerini yaratmadan önce, onların rızıklarını yaratmıştır" demiştir.

2) **Mücâhid,** bu ifadeye, "Cenâb-ı Hak, yeryüzünde, o yeryüzünün yağmurdan yana olan nasibini takdir etmiştir" şeklinde mana vermiştir. Bu görüşe göre, âyette bahsedilen azıklar, yeryüzünde bulunanlar için değil de, yer için söz konusu olmuş olur ki, bu da, "Allahu Teâlâ, yeryüzünün her bir parçası için, yağmurdan yana olan hissesini takdir etmiştir" şeklinde olur.

3) Bu azıkların yere nisbet edilmesi ile, onların, yerden elde edilmesi ve orada meydana gelmeleri kastedilmiştir. Çünkü, nahiv âlimleri, "Bir şeyin bir şeye nisbet edilmesinin güzel olması için, ufacık bir alâka ve sebebin bulunması bile yeterlidir" demişlerdir. Binâenaleyh, bir şey bazen, onu yapana; bazen de, o şeyin mahalline nisbet edilir. Böylece, Cenâb-ı Hakk'ın, "وَقَدَّرَ فِيهَا اَقْوَاتَهَا" cümlesinin manası, "Meydana gelmeleri yere has olan o azık ve gıdaları takdir etti" şeklinde olur. Zira, Allahu Teâlâ, kır beldeyi, matlup olan ve istenilen bir şeyin mahalli ve merkezi kılmıştır. Öyle ki, meselâ bu beldenin halkı, o beldede meydana gelen şeylere; o beldenin halkı da, kendi beldesindekilere muhtaçtır. Böylece bu, insanların, mal kazanma hususundaki ticârete arzu duymalarına bir vesile olmuş olur. Ben, "Ziraat ve çiftçilik sanatı, bereket bakımından, diğer sanat ve zanaatlardan daha çok kazançlıdır. Çünkü Allahu Teâlâ, rızıkları ve gıdaları yerde halk etmiş ve *"Onda ... gıdalar takdir etti"* buyurmuştur. Azık ve rızıklar, yere konulmuş olunca, onları yerden arayıp bulmak, ister istemez ön plâna çıkmış olur" diyenler duydum.

Cenâb-ı Hak, işte bu üç tür tedbir ve idâresinden bahsedince, bunun peşinden فِى اَرْبَعَةِ اَيَّامٍ سَوَاءً لِلسَّآئِلِينَ *"arayanlar için, dört günde, müsavi..."* buyurmuştur. Burada şöyle birkaç soru bulunmaktadır.

Allah'ın Yarattığı ve Islah Ettiği Günlerin Toplamı

Birinci soru: Allahu Teâlâ, yeri iki günde yarattığını belirtmiş ve bahsettiği bu üç şeyi de, diğer dört günde ıslah ettiğini belirtmiş, daha sonra da, gökleri iki günde yarattığını ifade buyurmuştur. Böylece bu günlerin toplamı sekize baliğ olmuştur. Ancak ne var ki O, diğer âyetlerinde, gökleri

ve yeri altı günde yarattığını ifade etmiştir. Böylece, bir tenakuz ortaya çıkar. (Ne dersiniz?)

Bil ki âlimler buna şu şekilde cevap vermişlerdir: "Yeryüzünde, yeryüzündekilerin azıklarını, ilk iki gün ile birlikte dört günde takdir etmiştir" şeklinde olup, bu tıpkı, bir kimsenin, "Basra'dan Bağdat'a on günde, Kûfe'ye de, on beş günde gittim" demesi gibidir. Bu son cümlesi ile Basra-Bağdat ve Bağdat-Kûfe mesafelerini kastederek böyle söylemiştir. Yine bir kimsenin başka bir kimseye, "Ben sana, bir ayda bin; iki ayda da, binler(ce lira) verdim" deyip, "bin"i, "binler" ifadesinin içine; "ayı"ı da, "aylar" ifadesinin içine sokması, onun içinde mütalaa etmesi gibidir.

Bu Müphemliğin Hikmeti

İkinci soru: Cenâb-ı Hak, yeri iki günde yarattığını belirtmiştir. Binâenaleyh, şâyet O, geriye kalan bu üç şeyi de diğer iki günde yaratmış olduğunu belirtmiş olsaydı, durum karışık ve yanılgıdan da iyice uzak olmuş olurdu. Öyleyse niçin Cenâb-ı Hak böylesi bir sarih ifadeyi terk etmiş de, bu mücmel sözü getirmiştir?

Cevap: Cenâb-ı Hakk'ın, *"arayanlar için, dört günde, müsavi..."* ifadesinde, O'nun, "Ben bu üç şeyi iki günde yarattım..." demesinden daha kuvvetli bir mana vardır. Zira O, "Ben bu üç şeyi iki günde yarattım" demiş olsaydı, bu söz, o iki günün, bütünüyle o işlerle dopdolu olarak geçirilmiş olduğunu ifade etmezdi. Çünkü Arapçada, o işin o iki günü kaplamadığı, almadığı halde, "Ben bu işi iki günde yaptım.." denebilir. Ama, Cenâb-ı Hak, yerin yaratılmasından bahsedip, bu şeyleri yaratıp, bundan sonra, *"arayanlar için, tam dört günde..."* buyurunca, bu dört günün, herhangi bir fazlalık ya da noksanlık olmaksızın, o işlerle dopdolu geçmiş olduğuna delâlet etmiştir.

Farklı Kıraatler

Üçüncü soru: Âyetteki kıraatler nelerdir?

Cevap: "سَوَاءً" kelimesi hakkında ki, **Keşşâf sahibi,** bu kelimenin üç harekeyle, yani sıfat olduğu için mecrûr: "سَوَاءٍ"; mef'ûl'i mutlak olduğu için mansûb, "سَوَاءً" -ki bu durumda "اِسْتَوَتْ سَوَاءً" yani, "اِسْتِوَاءً" şeklinde olur-; ve merfû olarak, "هِيَ سَوَاءٌ" şeklinde okunduğunu söylemiştir.

Sevâ'nın Manası

Dördüncü soru: O dört günün, müsavi oluşu ile ne kastedilmiştir?

Cevap: Meselâ ekvator çizgisinde mevcut memleketlerdeki günler gibi, günlerin miktarı eşit olabilir. Bazen de, diğer mıntıkalardaki günler gibi, farklı olabilir. Böylece Cenâb-ı Hak, bu dört günün farklı değil, eşit olduğunu beyan buyurmuştur.

Sâilîn'in Manası

Beşinci soru: Âyetteki, "لِلسَّائِلِينَ" ifâdesi, neye taalluk eder?

Cevap: Bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) **Zeccâc**, "dört günde" tabiri, "dört günün bitiminde" demektir" demiştir. Bunu iyice kavradığın zaman, "وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا" kelamının takdiri, "O, yeryüzünde, yeryüzündekilerin, kendisine muhtaç oldukları azıkları talep etmelerinden ötürü, dört günün bitiminde, işte bu rızıkları yarattı, takdir etti" şeklinde olur.

b) Bu ifâde, hazfedilmiş bir şeye taalluk edip, kelâmın takdiri, "Bu tahsis ve izah, yerin ve yerdekilerin ne kadar zamanda yaratıldığını soran kimselerden dolayıdır" şeklinde olur.

Göklerin Yaratılışı

Cenâb-ı Hak, yeri ve yerdekileri nasıl yarattığını izah edince, bunun peşinden gökleri nasıl yarattığını belirterek, ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ *"Sonra, gök bir buhar halinde iken, göğe yöneldi..."* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç bahis vardır:

Birinci bahis: Bu cümle, birisinin bir şeye, başka hiçbir şeye dönüp bakmaksızın yöneldiğinde, Arapların "اِسْتَوَى إِلَى مَكَانِ كَذَا" şeklindeki sözlerindendir. Ki bu durumda bu fiil, eğri büğrülüğün zıddı olan, "istivâ-doğrulmak" ifâdesinden alınmış olur. Bunun bir benzeri de Arapların, اِمْتَدَّ إِلَيْهِ؛ اِسْتَقَامَ إِلَيْهِ "Dümdüz ve dosdoğru ona yöneldi" şeklindeki sözleridir. Cenâb-ı Hakk'ın, فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ *"Dosdoğru ona yönelin"* (Fussilet, 6) ifâdesi de, bu ifadedendir. Buna göre mana, "Daha sonra, hikmeti gereği, O'na, yeri ve yerdekileri yarattıktan sonra, herhangi bir engelleyici, O'nu bundan alıkoymaksızın, gökleri yaratmaya sevk etti..." şeklinde olur.

Duhan'ın Manası

İkinci bahis: "Eser (rivâyet) ashabı şunu nakletmiştir: "Gökleri ve yeri yaratmadan önce, Allahu Teâlâ'nın arşı suyun üzerinde idi. Derken o suda, bir hararet hali meydana getirdi. Bunun peşinden, o sudan bir köpük ve bir buhar yükseliverdi. Köpük su yüzünde kaldı. Allah onda kuruluğu,

kuruluktan da yeri meydana getirdi. Duman ise, kabararak yükseldi; derken, Allahu Teâlâ bundan da gökleri yarattı."

Bil ki anlatılan bu şey, Kur'ân'da mevcut değildir. Eğer bunun doğru ve sağlam bir delili varsa, kabul edilir; aksi halde edilmez. Bu hadise, Yahudilerin, **Tevrât** olduğunu iddia ettikleri kitabın başında bulunmaktadır. Ki bu kitapta, "Allah gökleri, karanlık parçalardan yaratmıştır..." ifadesi yer almıştır. Bu, makuldür. Çünkü biz, aklî meselelerle ilgili kitaplarımızda, zulmetin, karanlığın, olumlu (îcabî) bir keyfiyet olmadığına işaret etmiştik. Bunun delili şudur: Şâyet bir insan, kandilin ışık alanı içinde otursa, bir başkası da karanlık alan içinde otursa; ışığın alanı içinde oturan kimse, karanlığın içinde oturanın yerini göremez. Ve o hava ve yeri karanlık görür. Ama, karanlığın içinde oturan kimse ise, ışığın alanı içinde oturanı gördüğü gibi, o havayı da aydınlık görür. Şâyet karanlık, "hava" ile kaim olan, (onunla var olan) bir sıfat olsaydı, anlatılan bu haller, bakan kimselerin durumlarının farklılığına göre, farklı farklı olmazlardı. Böylece zulmetin, "ışıksızlık, nûrsuzluk" olduğu sabit olmuş olur. Allahu Teâlâ, bölünmeyen cüzleri yaratınca, onlarda ışık keyfiyetini yaratmadan önce, onlar nursuz ve karanlık idi. Vaktaki onları bir araya getirdi ve onları, gökler, yıldızlar, güneş ve ay olarak yaratarak, bunlarda ışık sıfatını halk etti, işte o zaman bunlar aydınlanmış oldu. Böylece de, Allahu Teâlâ'nın, onlardan gökleri, güneşi ve ayı yaratmayı kastettiğinde, o cüzlerin karanlık olduğu sabit olmuş olur. Böylece de onlara, "duhân-duman, buhar" vasfının verilmesi yerinde olmuş olur. Çünkü, "**duhân**"ın manası, "Bu, birine bitişmemiş, ışıksız, ayrı ayrı parçalar" şeklindedir. "Duhân"ın tefsiri hususunda hatırıma gelen bunlardan ibarettir. Gerçeğin ne olduğunu en iyi bilen ise Allah'tır.

Gök mü, Yer mi Önce Yaratıldı?

Üçüncü bahis: *"Sonra, o gök bir buhar halinde iken, göğe yöneldi"* âyeti, göklerin yaratılmasının, yerin yaratılmasından sonra olduğunu; *"Bundan sonra da yeri yayıp döşedi!.."* (Nâziat, 30) âyeti ise yerin yaratılmasının, göklerin yaratılmasından sonra olduğunu ihsas ettirmektedir ki, bu durum bir çelişkidir: Âlimler bu mesele hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu husûsta verilen meşhur cevap, şöyle denilmesidir. Allahu Teâlâ önce yeri, iki günde yarattı. Bundan sonra da göğü yarattı. Göğü yaratmasından sonra da, göğü yayıp döşedi. İşte bu açıklamayla, çelişki giderilmiş olur.

Bil ki, bence bu cevap, şu bakımlardan bir problem arz eder:

1) Allah, yeri iki günde yarattığını beyan etmiş, üçüncü günde ise, oranın üstünden baskılar yaptığını; onda hareketler yaratıp, ... onda, gıdalar takdir ettiğini beyan etmiştir. Bütün bu durumların meydana getirilebilmesi için, yerin yayılıp döşenmiş olması gerekir. Çünkü, yeryüzünde dağları yaratma işi, ancak, yerin yayılıp döşenmiş olmasından sonra mümkün olur. Cenâb-ı Hakk'ın bu âyetteki, "وَبَارَكَ فِيهَا" buyruğu da, ağaçların, bitkilerin ve hayvanların, o yeryüzünde yaratılması şeklinde tefsir edilmiştir. Bu ise, ancak, aynı şekilde yerin yayılıp döşenmiş olmasından sonra mümkün olur. Daha sonra Cenâb-ı Hak, *"Sonra ... göğe yöneldi"* buyurmuştur ki, bu da, göğün yaratılmasının, yerin yaratılmasından ve o yerin, yayılıp döşenmesinden sonra olmasını iktizâ eder. Bu durumda ise, geçen soru, aynen devam ediyor demektir.

2) Geometrik deliller, yerin, küre biçiminde olduğunu göstermektedir. Binâenaleyh şimdi biz, "Yerin yaratılışının başlangıcından, onun küre şeklinde olduğunu ve şu anda da, aynen küre biçiminde bulunduğunu söylersek, bu durumda yer yaratıldığından beri, yayılıp döşenmiş olur. Yok eğer onun, (daha önce) küre olmadığını, sonradan küre haline geldiğini söylersek, bu durumda da, "O, bundan önce yayılıp döşenmişti. Daha sonra, bu sıfat ondan giderildi. (O küre halinde)" denilmesi gerekir. Halbuki bu, yanlıştır.

3) Yer, oldukça büyük bir kütledir. Böyle olan bir nesne ise, varlık âlemine girdiği andan itibaren, yayılıp döşenmiş olur. Binâenaleyh, "O, daha önce yayılıp döşenmiş değildi, sonra, yayılıp döşenmiş oldu.." demek, batıl bir söz olur. Tarih kitaplarında, "Yeryüzü, Beyt-i Makdis'teki o kayanın mahallinden başlanarak yaratıldı" biçiminde gelen söz ise, müşkillik arz eden bir sözdür. Çünkü, eğer bununla, yerin bunca büyüklüğüne rağmen, orada yaratılmış olduğu kastediliyorsa, bu, kesîf ve yoğun maddelerin, birbiri içine girmiş olduklarını söylemek olur ki, bu imkânsızdır. Yok eğer bundan, onun ilk önce, orada küçük parçalar halinde yaratıldığı, daha sonra da, geriye kalan parçalarının yaratılıp; derken, ilk önce yaratılan parçalarla bitiştikleri kastediliyorsa, bu, yerin yaratılmasının göğün yaratılmasından sonra olduğunu söylemek olur.

4) Yerin bizzat kendisinin iki günde; yerde bulunan diğer şeylerin, diğer iki günde ve göklerin de, bir diğer iki günde yaratılmış olduğu söz konusu olunca, bunların toplamı altı gün eder. Binâenaleyh, yerin yayılıp döşenmesi işi bundan sonra meydana gelecek olsa, bu döşenme işi, altı günden sonraki bir başka zamanda olmuş olur. Bu durumda da göklerin

ve yerin yaratılması, altı günden daha fazla bir zamanda olmuş olur ki, bu bâtıldır, olamaz.

5) Bu ifadeden sonra Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sonra, o gök bir buhar halinde iken, göğe yöneldi, ona ve yeryüzüne, "ikiniz de, isteyerek veya istemeyerek gelin"* cümlesinin göklerin ve yerin yaratılmasını dile getiren bir ifade olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh şâyet, göklerin yaratılması, yerin halk edilmesinden önce olmuş olsaydı, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın, *"İkiniz de, isteyerek, veya istemeyerek gelin.."* emri, var olanın yeniden var edilmesini gerektirirdi. Halbuki bu bâtıldır, imkânsızdır. Meşhur olan cevaba karşı söyleyeceğimiz sözlerin tamamı bundan ibarettir.

Vâhidî, "Kitâb-ı Bâsît"inde, **Mukâtil'**in şöyle dediğini nakletmiştir: "Allah, gökleri, yerden önce yaratmıştır. Cenâb-ı Hakk'ın, "ثُمَّ اسْتَوٰى اِلَى السَّمَاءِ" ifadesinin takdiri ise, ثُمَّ كَانَ قَدِ اسْتَوٰى اِلَى السَّمَاءِ... "Sonra, o yer bir duman halinde iken, Allahu Teâlâ, semâya yönelmiş ve ona, yeri yaratmazdan önce, ... demiş idi.." şeklindedir. Bu takdire göre Cenâb-ı Hakk'ın, tıpkı, اِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ *"Eğer o çalmış bulunuyorsa, zaten daha evvel onun kardeşi de çalmıştı"* (Yusuf, 77) ifadesinin, "اِنْ يَسْرِقْ..." ifadesinin takdirinin, "اِنْ يَكُنْ سَرَقَ" ve *"Biz nice memleketleri helâk ettik! Öyle ki, ... azabımız gelip çattı onlara..."* (A'râf, 4) âyetindeki, "فَجَاءَهَا" ifadesinin takdirinin, "فَكَانَ قَدْ جَاءَهَا" şeklinde olması gibi, burada da "كَانَ" takdir edilmiştir. **Vahidî'**nin naklettiği bu olup, bence tutarsızdır. Çünkü ifadenin takdiri, "ثُمَّ كَانَ قَدِ اسْتَوٰى اِلَى السَّمَاءِ..." şeklinde olmuş olur ki bu, iki zıddı bir arada bulundurmak demektir. Çünkü "**sümme**" edatı sonralığı; "**kâne**" kelimesi ise, önceliği ifade eder. Dolayısıyla, bu ikisinin arasını cem etmek tenakuz olur. Ki bu, bu ifadeyi zâhirine göre manalandırmanın mümkün olmayışının delilidir. Biz, Cenâb-ı Hakk'ın, "اِئْتِيَا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا" ifadesinin, yer ile göğün var edilmesinden önce söylendiğini beyan etmiştik. Durum böyle olunca, âyetteki, *"geliniz"* ifadesini, emir ve mükellefiyete hamletmek imkânsız olur. Binâenaleyh bunu, bahsettiğimiz manaya hamletmek gerekir. Geriye âyetin lafızlarıyla ilgili birkaç soru kalmaktadır:

Bazı Sorular

Birinci soru: Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ona ve yeryüzüne, "ikinizde, isteyerek veya istemeyerek gelin..." buyurdu"* ifadesindeki incelik nedir?

Cevap: Bundan maksat, Cenâb-ı Hakk'ın kudretinin mükemmelliğini ortaya koymaktır ki, buna göre kelamın takdiri, "Bunu isteseniz de

istemeseniz de, geliniz" şeklinde olur. Ve bu tıpkı, zorba bir kimsenin eli altındakine "İstesen de istemesen de, bunu yapacaksın" demesi gibidir. Ve yine bu kimsenin, "Sen bunu, ister istemez yapacaksın" demesi gibi olur ki, bu iki kelimenin (طَوْعًا اَوْ كَرْهًا) mansûb oluşları, "طَائِعِينَ وَكَارِهِينَ" manasında olmak üzere, "hâl" oluşlarından ötürüdür. Onlar da, "Biz bunu, istemeyerek değil, isteğimizle yaparız, geliriz" dediler.

Şöyle bir açıklama da ileri sürülmüştür. Allahu Teâlâ, (bu âyette göklerden ve yerden bahsederken) önce göğü, daha sonra da yeri zikretmiş, bunun peşinden de, önce "istemeyi" sonra da, "istememeyi" zikretmiştir. Binâenaleyh itaat halini göğe; istememeyi de yere hamletmek gerekir. İtaati, semaya tahsis etmenin sebepleri ise şunlardır:

1) Semâ, hareketini, değişmez bir tarzda, aynı metot üzere devam ettirdiği için, Allah'a itaat eden bir canlıya benzemiş olur. Yer ise böyle değildir. Çünkü yerin halleri değişik değişiktir. Bazen sükûnet içinde, bazen de birbirine girmiş hareketler içinde olur.

2) Gökteki varlıklar, sadece taat içindedirler. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kendilerine her surette kâhir ve hakîm olan Rablerinden korkarak ne emir olunurlarsa onu yaparlar.."* (Nahl, 50) buyurmuştur. Yerdekilere gelince, onlar hakkında durum, hiç de böyle değildir.

3) Semâ, her şeyinde, mükemmellikle vasfedilmiştir. Çünkü o, renklerin en güzelini taşımaktadır ki, bu, aydınlık olmasıdır. Onun sebebi, yine en üstün şekildir ki, bu da, yuvarlak oluşlarıdır. Onun yeri, yerlerin en üstünüdür ki, bu da yüksekte ve yüce olmasıdır. Kütleleri de, kütlelerin en üstünüdür ki, bu da onların, inciler kakılmış yıldızlar olmalarıdır. Ama yeryüzü böyle değildir, çünkü yer, karanlıklar ve yoğunluklar mekânıdır. Halleri farklı farklıdır. Zâtları ve sıfatları başka başkadır. işte bu sebeple hiç şüphesiz, semânın itaat içinde olduğu, yerin ise, bu işe istemeyerek boyun eğdiği ifade edilmiştir. Yerin yaratılmasının illeti onun isteksiz olmasına varıp dayanınca; yerdekiler de, hep isteksizliği, sıkıntıyı, kahr ve adaletsizliği gerektiren şeyler ile tavsif edilmişlerdir.

İkinci soru: Âyetteki, "اِئْتِيَا" ve "اَتَيْنَا" ifadesiyle ne kastedilmiştir?

Cevap: "اِئْتِيَا" ile "varlığa, var oluşa geliniz" manası kastedilmiş olup, bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, كُنْ فَيَكُونُ *"ol!" (der), o da oluverir"* emri gibi olmuş olur. Bunun manasının, "Sizler, olmanız gerekli olan şekil ve vasıf üzere geliniz" yani, yer, döşenmiş, karar kılınmış ve bir beşik gibi olmuş olduğu

halde; semâ da, yerdekiler için bir tavan, bir kubbe gibi olmuş olduğu halde, gelsin; bu şekilde geliniz.." şeklinde olduğu da söylenmiştir. "اَتَيْنَا"nın manasının ise, "İstenilene uygun bir biçimde geldik, hazır olduk" demektir. Ki bu, senin tıpkı اَتَى عَمَلُهُ مَرْضِيًّا وَجَاءَ مَقْبُولًا "Onun ameli, beğenilmiş ve makbul olmuş olarak geldi" demen gibidir. Mananın, "Sizden her biriniz, diğerine, hikmetin ve tedbirin gerektirdiği bir biçimde, yani yerin, semâ için karar kılınacak bir mekân; semânın da yer için bir tavan olacağı bir halde (varlığa) geliniz.." şeklinde olması da mümkündür.

Gökte Şuurlu Varlıklar

Üçüncü soru: Ya, kelimelerinin lafızlarına göre, "طَائِعِينَ", yahut da manalarına göre "طَائِعَاتٍ" denilmesi değil miydi? Çünkü, bunlar yedi kat gök, yedi kat yerdirler?!

Cevap: Bunlar, kendilerine hitap olunan, sonra da cevap verenler kabul edilip, "istemek" ve "istememek" ile vasfedilince, "طَائِعَاتٍ" ifadesinin yerine "طَائِعِينَ" denilebilir. Ki bu tıpkı, "سَاجِدِينَ" (Yusuf, 4) *"Secde ediciler olarak..."* ifadesi gibi olmuş olur. Bazı kimseler, bu ifadeyle, göklerin diri olduğuna dair istidlâlde bulunmuş ve şöyle demiştir: "Yer, göklerin ortasında, büyük bir dağın ortasındaki küçük bir zerreden daha küçüktür. İşte bu sebepten dolayı, akla ve hayata delâlet eden lafız, (cem-i müzekker sâlim kalıbı), tağlib yoluyla kullanılmıştır. Ancak ne var ki, kelamcılar bu görüşün yanlış olduğu hususunda ittifak ettikleri için, bu görüş batıldır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَقَضٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ فِى يَوْمَيْنِ *"Böylece onları yedi gök olarak iki günde meydana getirdi"* buyurmuştur. Bir şeyin "kaza"sı, tamamlanması ve bitirilmesi demektir. Âyetteki *"onlar"* zamirinin, mana bakımından semâ'ya (göğe), (yedi tane olacakları için) râcî olması mümkün olup, tıpkı "طَائِعِينَ" denilmesi gibidir. Bunun bir benzeri de اَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ (Hâkka, 7) ifadesidir. Bu zamirin, daha sonra *"yedi kat gök"* (Bakara, 29) ile tefsir edilmiş müphem bir zamir olması da mümkündür. Bu iki mansub oluş arasındaki fark, birisinin hal olmadan ötürü, diğerinin de temyiz olmadan ötürü mansub olmasıdır.

Ehl-i eser (hadisçiler), Allahu Teâlâ'nın yeryüzünü, pazar ve pazartesi günlerinde, yerdeki şeyleri salı ve çarşamba gününde, gökleri ve göktekileri perşembe ve cuma gününde yarattığını, cuma gününün son saatinde, hepsinin yaratılışını tamamladığını ve bu son saatte **Hz. Âdem** (a.s)'i yarattığını söylemişlerdir ki bu son saat, kıyametin koptuğu saattir.

İmdi, "**yevm** (gün), bir gece ve gündüzün toplamıdır. Bu ise, ancak, güneşin doğması ve batmasıyla meydana gelir. Gökler, güneş ve ay yaratılmazdan önce, "gün" kavramı nasıl düşünülebilir?" denilirse, biz deriz ki: "Bu, "Eğer ortada bir gezegen ve güneş bulunmuş olsaydı, bu yaratma müddeti, bir günlük bir miktar olurdu" demek olan, bir zaman dilimi manasınadır."

Daha sonra Allahu Teâlâ وَاَوْحٰى فِى كُلِّ سَمَاءٍ اَمْرَهَا *"Her göğe, ona ait emri vahyetti"* buyurmuştur. **Mükâtil,** buradaki اَوْحٰى *"vahyetti"* ifadesine, "Allah her gökte, istediğini emretti" manası verdi. **Katâde** de, "Her gökte, oranın güneşini, ayını ve yıldızlarını yarattı" demiştir. **Süddî** ise, "Allah her gökte melekler, denizler ve buz dağları ve benzeri mahlûkatı yarattı" der ve şöyle devam eder: "Allah'ın her gökte, meleklerin her birinin kendisine yönelip, tavaf ettiği bir beytullahı vardır. Bu beytullahlardan her biri, Kâbe'nin hizasına düşmektedir. Eğer onlardan bir çakıl düşecek olsa, Kâbe'ye düşer." Doğruya en yakın olan şöyle denilmesidir: Nahiv ilminde, bir şeyin bir şeye izafe edilmesi (nisbet edilmesi) için, ufacık bir sebebin yeterli olacağı hükmü vardır. Allahu Teâlâ'nın her gök ehlinde, belli mükellefiyetleri vardır. Bu cümleden olarak, kimi melekler, bu âlemin yaratılışının başlangıcından kıyâmete kadar kıyâmda; kimileri başlarını kaldırmadan, rükûda; kimileri de yine aynı şekilde secdededirler. Meselâ bir iş, bir gök ehline mahsus olunca, bu iş o göktekilerin işi olmuş olur. Binâenaleyh Hak Teâlâ'nın, *"(Allah) her göğe, ona ait emri (işi) vahyetti"* âyetinin manası, "Allah her göğe, ona âit olan işi vermiştir" şeklinde olur. Bu tıpkı, (A'raf, 4) âyetteki فَجَاءَهَا بَأْسُنَا *"azabımız o beldeye geldi"* fiilinin "فَكَانَ فَوْجَائُهَا" (gelmişti) takdirinde olması gibidir. Bunu **Vahidî** nakletmiştir ki bu bence zayıftır. Çünkü aslında bu kelam'ın takdiri, "Daha sonra göğe yöneldi ... ve vahyetti" şeklindedir. Ki bu, iki zıt şeyin arasını cem etmektir. Çünkü "**sümme**" (sonra) edatı, sonralığı; "**kâne**" kelimesi ise, önceliği gerektirir. Binâenaleyh bu iki şeyin arasını cem etmek tenakuz olur. Bunun bir benzeri de bir kimsenin, "Bu gün Zeyd'i dövdüm, sonra da dün Amr'ı dövdüm" demesidir. Bu denilemeyeceğine göre, sizin (yani **Vahidî**'nin) söylediği şey de bâtıldır. Allah'ın kelâmını, tenâkuza ve tezada götürecek şekilde te'vil ve tefsir etmek câiz değildir.

Bence, tercihe şayan olan şöyle denilmesidir: Göklerin yaratılması, yerlerin yaratılışından öncedir. Geriye bu âyetin nasıl te'vil edileceği sorusu kalıyor. Bundan dolayı diyoruz ki: **Halk,** aslında yaratmak ve var etmek değildir. Bunun delili ise, Hak Teâlâ'nın, *"Allah katında İsa'nın (yaratılışının)*

durumu, Adem'in durumu gibidir. (Allah) Âdem'i topraktan halk etti. Sonra da O'na "ol" dedi, O da oldu" (Âl-i İmrân, 59) âyetidir. Binâenaleyh eğer, "**halk**", yoktan var etmek demek olsaydı, bu durumda âyetin takdiri, "**Âdem** (a.s)'i topraktan var etti ve sonra ona "ol" dedi, o da oluverdi" şeklinde olurdu ki bu imkânsızdır. Çünkü bu durumda, Allahu Teâlâ'nın, olmuş (mevcut) bir şeye, "ol" demiş olması ve o mevcut şeyin, bunun üzerine yeniden var olması gerekirdi ki bu imkânsızdır. Böylece "**halk**"ın yoktan var etmek manasına olmayıp, aksine takdir etmek (ölçüp-biçmek, planlamak) demek olduğu anlaşılır. "**Takdir**" ise, Allah'a aittir. Bu iş, O'nun bir şeyi var edeceğine hükmetmesi ve bunu gerçekleştirmesi demektir.

Bunun böyle olduğu sâbit olduğuna göre, âyetteki, *"Yeri iki günde halk etti"* ifadesi, "Allah, yerin, iki günde meydana gelmesine hükmetti" demektir. Allah'ın, bir şeyi şu şekilde ve şu süre içinde meydana getirmesi hususundaki hükmü, o şeyin o anda hemen meydana gelmesini gerektirmez. Böylece, Allahu Teâlâ'nın, yerin iki günde meydana geldiğine dair hükmü, gökleri meydana getirmeden önce olan bir hükümdür. Binâenaleyh yerin yaratılması ile ilgili hükümden, yerin göklerin yaratılışından önce yaratıldığı hükmü çıkmaz. İşte bu durumda, söz konusu olan problem ortadan kalkmış olur. Dolayısıyla bu problemin çözümü hususunda, ulaşabildiğim netice budur.

Yer ve Göğün İtaati

Cenâb-ı Hak daha sonra, فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ *"Ona ve yeryüzüne, "İkiniz de, isteyerek veya istemeyerek gelin" buyurdu." Onlar da, "isteyerek geldik" dediler"* buyurmuştur. Bil ki bu sözün zâhiri, Allahu Teâlâ'nın göğe ve yere gelmelerini emrettiğini, onların da itaat ederek emre uyduklarını göstermektedir. İşte bu noktada, âyetin bu ifadesiyle ilgili şöyle iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci görüş: Âyetin zâhirine göre manalandırırsak şöyle deriz: "Allahu Teâlâ, yer ile göğe, gelmelerini emretmiştir. Onlar da Allah'ın emrine imtisâl etmişlerdir." Bu görüşte olanlar şöyle derler: "Bu, akıldan uzak görülecek bir iş değildir. Baksana Allahu Teâlâ, dağlara **Dâvûd** (a.s) ile birlikte tesbih etmelerini emredip, *"Ey dağlar, onunla birlikte tesbih edin"* (Sebe, 10) buyurmuştur. Allahu Teâlâ, dağa tecelli etmiş ve *"Rabbi dağa tecelli ettiği (göründüğü) zaman..."* (A'raf, 143) buyurmuştur.

Kezâ, Allahu Teâlâ, elleri ve ayakları konuşturacağını bildirerek, *"O gün, dilleri, elleri ve ayakları, yaptıkları şeyler hususunda onlar aleyhine şâhitlik ederler"* (Nûr, 24) buyurmuştur. Durum böyle olunca, Allahu Teâlâ'nın, göklerin ve yerin bizzat kendilerinde, hayat, akıl ve anlayış yaratması, onlara bu özellikleri verip, sonra onlara emir ve mükellefiyetler yöneltmesi nasıl uzak görülür? Bu ihtimal şunlar ile de destek bulur:

a) Bir engel bulunmadığı müddetçe aslolan, âyetin lafzını zâhirine hamletmektir. Buradaysa bir engel yoktur ve dolayısıyla, âyetin lafzını zâhirî manasına almak gerekir.

b) Allahu Teâlâ, gökler ve yer ile ilgili haberler vermiş ve onların *"isteyerek geldik"* dediklerini belirtmiştir. Bu ifadede geçen "isteyerek" (isteyenler olarak) "طَائِعِينَ" şeklindeki cemi (çoğul) kelime, akleden ve bilen varlıklar için kullanılan bir cemidir.

c) Allahu Teâlâ'nın, *"Biz emâneti göklere, yere ve dağlara arz ettik (vermek istedik), ama onlar bunu yüklenmekten çekindiler"* (Ahzâb, 72) âyeti, bu varlıkların, Allah'ın mükellefiyetlerinin yöneltilmesine uygun olarak, Allah'ı bildiklerini gösterir.

Bu hususta problem şöyle denilmesidir: Âyetteki, *"İkiniz de ister isteyerek, ister istemeden gelin"* ifadesinden, "varlık âlemine, var olmaya gelme" manası kastedilmiştir. Böyle olması halinde, bu emrin yöneltilmesi zamanında gökler ve yerler henüz mevcut değil, demektir. Çünkü eğer mevcut olmuş olsalardı, o zaman bu emir, "Ey mevcut, mevcut ol" demek olurdu ki bu mümkün değildir. Böylece de, bu emir kendilerine yöneltildiği esnada onların ma'dûm (yok) oldukları sâbit olur. Onlar yok olunca da, hitabı anlamaz ve bilmezler. Dolayısıyla onlara bir emir yöneltmek mümkün olmaz.

Eğer birisi, **"Mücahid, İbn Abbas** (r.a)'ın "Allahu Teâlâ, göklere "Güneşini, ayını ve yıldızlarını doğdur" diye; yere de, "Yataklarını (vâdilerini) aç, meyvelerini ver" diye emretmiştir. Bunlara bu şeyleri yerleştirmiş, sonra da onlara bunları, ortaya çıkarmalarını emretmiştir" dediğini rivâyet etmiştir. (Buna ne dersiniz)?" derse, biz deriz ki: Böyle olması halinde, *"isteyerek geldik"* ifadesinden, yerlerin ve göklerin kendilerinin meydana gelişi manası değil, içlerine yerleştirilmiş bu şeyleri ortaya koymaları manası kastedilmiş olur. Fakat bunu söylemek yanlış olur. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Böylece (Allah) onları yedi gök olarak iki günde meydana getirdi"* buyurmuştur. Bu âyetin başındaki "fâ" edatı, tâkibiyyedir. Bu ise, göklerin meydana

gelişinin, Hak Teâlâ'nın, *"isteyerek veya istemeden gelin"* demesinden hemen sonra olduğunu gösterir. Bu konuda söylenebilecek şeylerin hepsi bundan ibarettir.

İkinci görüş: Âyetteki, *"(Allah) ona ve yeryüzüne "ikiniz de isteyerek veya istemeden gelin" buyurdu"* ifadesinden, göklere ve yere emir ve mükellefiyet yöneltilmesi manası değil, aksine, Cenâb-ı Hakk'ın onları var etmeyi isteyip onların da buna karşı koymaması, Allah'ın istediği şekilde var olmaları ve bu hususta, kendisine itaat olunan bir padişahın emr-ü fermanı geldiğinde, itaat eden bir memur gibi olmaları kastedilmiştir.

Bunun bir benzeri de, bir kimsenin şöyle söylemesidir. Duvar, kazığa beni niçin yarıyorsun? dediğinde, kazık, "Bunu bana değil, bana vurana sor. Çünkü arkamdaki bu taş (balyoz), peşimi bırakmıyor" der. Bil ki bu görüş, âyetin zahirini bırakmaktır. Zâhiri terk etmek ise, ifadeyi zahirî manaya almanın mümkün olamayacağına dair bir delil bulunduğunda söz konusudur. Halbuki biraz önce, âyetin, *"ister isteyerek, ister istemeden gelin"* ifadesinin, ancak yer ile gök yok iken söylenmiş bir emir olduğunu anlatmıştık. Durum böyle olunca da, âyetin bu ifadesini, emir ve mükellefiyet manasına hamletmek imkânsız olur. Dolayısıyla bunu bahsettiğimiz hususa hamletmek gerekir. Bil ki yer ile gök hususunda, emir ve mükellefiyet olabileceği emredilen şeyin onlarda bulunması şartına bağlıdır. Bu ise, Allahu Teâlâ'nın göklerde melekleri oturttuğuna, yahut da onlara bazı şeyler emredip nehyettiğine delâlet eder. Âyette, Allahu Teâlâ'nın, melekleri göklerle birlikte, yahut onlardan önce yaratıp, sonra onları göklere yerleştirdiğine dâir bir açıklama yok. Yine âyette, meleklerin, emrolundukları o kanunların (emirlerin-yasakların) neler olduğu da belirtilmemiştir. Bu sırlar, insan aklının çözemeyeceği-bilemeyeceği şeylerdir. Hatta insanların anlayış ve vehimlerinin ulaşabileceği noktalardan çok yüce ve uzaktırlar.

Göğün Kandilleri

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَزَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ *"En yakın göğü de kandillerle donattık"* buyurmuştur. **"Mesâbîh"**, Allah'ın göklerde yarattığı ve her birine ancak kendisinin bilebileceği belli bir ışık, belli bir sır ve belli bir özellik verdiği, aydınlatıcılardır. Bundan sonra وَحِفْظًا *"âfetlerden koruduk"* buyurmuştur ki bu وَحَفِظْنَاهَا حِفْظًا "Onu iyice koruduk" takdirindedir ve "Onları, vahyi çalmaya-öğrenmeye uğraşan o şeytanlardan koruduk ve her bir şeytana, taşlayıcı ve isabetsizlik etmeyen bir yıldız hazırladık"

demektir. Bu yıldızların kimi yakıcı, kimi öldürücü, kimi çarpıcıdır. **İbn Abbas** (r.a)'tan şu rivâyet edilmiştir: "Yahûdîler, Hz. Muhammed (s.a.s)'e göklerin ve yerlerin yaratılışını sordular. O da, خَلَقَ اللهُ تَعَالَى الْأَرْضَ فِي يَوْمِ الْأَحَدِ وَالْاِثْنَيْنِ وَخَلَ الْجِبَالَ وَالشَّجَرَ فِي يَوْمَيْنِ وَخَلَقَ فِي يَوْمِ الْخَمِيسِ السَّمَاءَ وَخَلَقَ فِي يَوْمِ الْجُمْعَةِ النُّجُومَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالْمَلَائِكَةَ ثُمَّ خَلَقَ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَاسْكَنَهُ الْجَنَّةَ *"Allah, yeri pazar ve pazartesi gününde, dağları ve ağaçları iki günde (salı-çarşamba gününde), perşembe günü göğü, cuma günü de yıldızları, güneşi, ayı ve melekleri yarattı. Sonra da Âdem (a.s)'i yaratıp, onu cennete yerleştirdi"*[37] buyurmuştur. Daha sonra Yahûdîler, *"Yâ Muhammed, sonra neyi (yarattı)?"* dediklerinde, o, *"Sonra Arş'a istivâ etti"* buyurdu. Bunun üzerine onlar, "Sonra da istirahat etti" deyince de, Resûlüllah (a.s) öfkelendi. Bunun üzerine *"Bize hiçbir yorgunluk gelmez"* (Kâf, 38) âyeti nazil oldu.

Bil ki Allahu Teâlâ, böylesi tafsilatlı açıklamalarda bulununca, ذٰلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ *"İşte bütün bunlar, azîz ve alîm Allah'ın takdiridir"* buyurmuştur. Buradaki "**azîz**", Allah'ın kudretinin mükemmeliğine; "**âlîm**" de, ilminin mükemmelliğine bir işarettir. Bu ne harikulade bir bitiriştir: Çünkü bütün bu işler, ancak kâmil bir kudret, kapsamlı bir ilim sayesinde olabilir.

Müşriklere Tehdît

فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ ﴿١٣﴾ إِذْ جَاءَتْهُمُ
الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللهَ قَالُوا لَوْ شَاءَ رَبُّنَا
لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً فَإِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ ﴿١٤﴾ فَأَمَّا عَادٌ فَاسْتَكْبَرُوا فِي
الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَقَالُوا مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللهَ الَّذِي خَلَقَهُمْ هُوَ
أَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ ﴿١٥﴾ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا
فِي أَيَّامٍ نَحِسَاتٍ لِنُذِيقَهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ
أَخْزَى وَهُمْ لَا يُنْصَرُونَ ﴿١٦﴾ وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى
الْهُدَى فَأَخَذَتْهُمْ صَاعِقَةُ الْعَذَابِ الْهُونِ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿١٧﴾ وَنَجَّيْنَا
الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ ﴿١٨﴾

37 **Müstedrek**, 2/543.

"Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, de ki: "Âd ve Semûd'u çarpan yıldırım gibi, size de bir azabın gelip çatacağını hatırlatırım." Onlara, "Allah'tan başkasına tapmayın diye, önlerinden ve arkalarından peygamberler geldiği vakit dediler ki, "Eğer Rabbimiz dileseydi, elbette üstümüze melekler indirirdi. Bundan dolayı biz, sizinle gönderilen şeyleri inkâr ediyoruz. Âd kavmine gelince, onlar yeryüzünde haksız yere büyüklük tasladılar ve "Kuvvetçe bizden daha güçlü kim imiş?" dediler. Onlar, kendilerini yaratan Allah'ın kendilerinden çok daha kuvvetli olduğunu düşünmediler mi? Onlar bizim mu'cizelerimizi bilerek inkâr ediyorlardı. Bundan dolayı biz de, dünya hayatında, zelil kılıcı azabı onlara tattırmak için, uğursuz günlerde, onların üzerine çok gürültülü bir kasırga gönderdik. Âhiret azabı, elbet daha rüsvay edicidir. Onlara hiçbir surette yardım da olunmaz. Semûd'a gelince, onlara da doğru yolu gösterdik. Ama onlar, körlüğü hidâyete tercih ettiler. Onun için kendilerini, kazanmış oldukları (şirkleri) yüzünden o horlayıcı azap yıldırımı yakaladı. İman edip, müttakî olanları ise kurtardık" (Fussilet, 13-18).

Bil ki söz, tâ *"Sizin tanrınız ancak bir tek tanrıdır"* (Fussilet, 6) âyetinden başlamıştır. Cenâb-ı Hak, bunun böyle olduğuna, *"De ki: "Siz mi o yeryüzünü iki günde yaratana küfrediyorsunuz..."* (Fussilet, 9) ifadesini delil getirmiştir. Velhasıl bu sözün özü şudur: Bu kadar kâhir ve kâdir bir ilâh nasıl inkâr edilebilir ve ilahlık vasfında, bu âdî maddeler nasıl O'nun ortakları sayılabilir.

Âd'a Gelen Azabın Benzeri

Allahu Teâlâ bu delilini böylece tamamlayınca, فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ *"Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, de ki: "Âd ve Semûd'a çarpan yıldırım gibi, size de bir azabın gelip çatabileceğini hatırlatırım"* buyurmuştur. Bu, şu manayadır: Delil getirme en mükemmel bir biçimde tamamlanmıştır. Eğer onlar buna rağmen cehaletlerinde yine de ısrar edeceklerse, onların başına azap indirmekten başka bir müdahale ve iş kalmamıştır. Bundan ötürü, "Eğer onlar gönderdiğimiz bu kesin hüccetleri kabul etmez, cehalet ve taklitlerinde ısrar ederlerse, de ki: "Ben sizi uyardım" buyurmuştur. **Müberred, "sâika"**, hangi şey olursa olsun, helâk eden ve yok eden her şey manasınadır" der. Bu kelime elifsiz olarak "صَعْقَةً"

şeklinde de okunmuştur. **Keşşâf sahibi,** bu okuyuşa göre kelimenin, "اَلصَّعَقُ" mastarının, "mastar bina-ı merre"si olduğunu söylemiştir.

Allahu Teâlâ sonra إِذْ جَاءَتْهُمُ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ اَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ *"Onlara önlerinden ve arkalarından peygamber geldiği vakit..."* buyurmuştur. Bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

1) Bu, "Kendilerine gönderilen o peygamberler, onlara her taraftan yaklaştılar, ellerinden gelen gayreti sarfettiler ve onları doğru yola getirmek için her çareye başvurdular. Fakat onlardan karşılık olarak ancak yüz çevirme ve isyân gördüler" demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, şeytanın da, *"Sonra onlara, önlerinden ve arkalarından mutlaka gelirim"* (A'râf, 17) dediğini nakletmiştir ki bu, "Onlara her yönden gelir ve onları azdırmak için her çareye-hileye başvururum" demektir. Yine birisi, "Falancanın etrafında her çareye başvurup, döndüm dolaştım ve her yandan yaklaştım. Fakat bu çabam ona tesir etmedi" der.

2) Bu ifâde şu manayadır: "Peygamberler onlara, onlardan önce ve sonra gelmiştir." Buna göre eğer, "Onlardan önce ve sonra gelen peygamberlerin, onlara geldiğini söylemek nasıl mümkün olur?" denilirse, biz deriz ki: **Hûd** ve **Sâlih** (a.s) onların hem kendilerini hem de kavimlerini imana davet için gelmişlerdir. Bu durumda bütün peygamberler sanki onlara gelmiş olurlar.

Daha sonra Allahu Teâlâ, اَلَّا تَعْبُدُوا اِلَّا اللهَ *"Allah'tan başkasına tapmayın diye..."* buyurmuştur. Bu, "Onlara önlerinden ve arkalarından gelen o peygamberler, onlara tevhidi ve şirk koşmamayı emrettiler" demektir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "اَنْ لَا تَعْبُدُوا" ifâdesinin başındaki "**en**" edatı, ya "yani" (diye) manasınadır, yahut da "**enne**"nin hafifletilmiş şekli olup, "بِاَنَّهُ لَا تَعْبُدُوا" takdirindedir ve "Durum, bizim size: "Allah'tan başkasına ibadet etmeyiniz" dememizden ibarettir" manasına gelir."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, o kâfirlerin şöyle dediklerini nakletmiştir: لَوْ شَاءَ رَبُّنَا لَاَنْزَلَ مَلٰئِكَةً *"Eğer Rabbimiz dileseydi, elbette üstümüze melekler indirirdi"* yani onlar, o peygamberleri yalanladılar ve "sizin yalancı oluşunuzun delili şudur: Eğer Allahu Teâlâ insanlara peygamber göndermek isteseydi, peygamberlerini meleklerden gönderirdi. Çünkü meleklerin gönderilmesi, öldükten sonra dirilişe ve peygamberliğe inanmaya daha fazla sevk edici olurdu" dediler. Onlar bu şüphelerini ileri sürünce, *"Bundan dolayı biz, sizinle gönderilen şeyleri inkâr ediyoruz"* demişlerdir ki bu, "Binâenaleyh siz insan olup, melek olmadığınıza göre, peygamber değilsiniz. Peygamber

olmayınca da, sizlerin sözünüzü kabul etmeyiz" demektir. İşte bu ifadeden kastedilen budur. Bil ki biz, bu şüphenin cevabı ile ilgili, En'âm Sûresi'nde yeterli açıklamayı yaptık.

Âyetteki, أُرْسِلْتُمْ بِهِ *"Sizinle gönderilen"* ifadesi, o kâfirlerin, peygamberlerin peygamberliğini kabul ettikleri manasında değildir. Onlar bunu, ya peygamberlerin sözü olarak nakletmişlerdir, yahut da alayvâri söylemişlerdir ki bu tıpkı **Firavun**'un, *"Size gönderilen o peygamberiniz, hiç şüphe yok ki mecnundur"* (Şuarâ, 27) demesi gibidir.

Nüzul Sebebi

Rivâyet olunduğuna göre **Ebû Cehil, Kureyş**'ten bir topluluğun içinde, "Muhammed'in işi bize karışık geliyor, tam seçip-anlayamaz olduk. Dolayısıyla şiiri, sihri ve kehâneti bilen bir adam arayıp bulun da, o onunla konuşup, sonra onun ne demek istediğini bize açıklasın" dedi. Bunun üzerine **Utbe b. Rebia,** "Vallahi, ben şiiri, sihri, kehâneti dinledim ve benim bu hususta bilgim var. Bu işler bana kapalı değil" dedi ve **Hz. Muhammed** (s.a.s)'e gelerek, "Ey Muhammed, sen mi yoksa **Hâşim** mi; sen mi yoksa **Abdulmuttalib** mi, sen mi yoksa (baban) **Abdullah** mı daha hayırlı? Niçin bizim putlarımızı tenkit ediyor ve bizi saptırmaya uğraşıyorsun? Eğer maksadın başkanlıksa, sancağı sana teslim edelim ve liderimiz ol. Yok eğer evlenmeye ihtiyacın varsa, seni istediğin on kızla evlendirelim. Yani Kureyş'ten dilediğin on kızı sana verelim. Yok eğer maksadın mal ise, seni zengin kılacak kadar mal toplayalım" dedi. Resûlullah (a.s) bütün bunları dinledi ve o sözünü bitirince, *"Bismillâhirrahmânirrahîm. Hâ, Mîm. (Bu) rahmân ve rahîm tarafından indirilmiş bir kitaptır.."* diye başlayıp, (bu sûrenin) *"Âd ve Semûd'u çarpan yıldırım gibi, size de bir azabın gelip çatması..."* âyetine kadar okudu. Tam burada **Utbe,** Hz. Peygamber (s.a.s)'in ağzını kapatarak, "Hısım-akraban aşkına yeter" dedi ve evine döndü, Kureyşlilerin yanına varmadı. Onların yanına varmayıp, (ortalıklarda görünmeyince) Kureyşliler, "Zannediyoruz ki **Utbe** dinini değiştirdi" dedi ve yanına gittiler. Ona, "Ey **Utbe**, seni bizden alıkoyan, dinden çıkmış olmandır (herhalde)" dediler. Bunun üzerine **Utbe** kızdı ve artık bir daha **Muhammed** (s.a.s) ile konuşmayacağına yemin edip, "Vallahi onunla konuştum. Fakat o bana, ne şiir, ne sihir ne de kehânet olmayan bir sözle karşılık verdi. *"Âd ve Semûd'u çarpan yıldırım gibi..."* deyince, ağzını tuttum ve hısım-akraba aşkına artık devam etmemesini istedim. Yemin olsun ki Muhammed bir

şey söyleyince yalan söylemeyeceğini biliyorum. Dolayısıyla başınıza bir azap inmesinden korktum" dedi.

Âd Kavminin Felâketi

Bil ki Allahu Teâlâ, Âd ve Semûd kavimlerinin inkârlarını kısaca belirtince, bunlardan her birinin özelliklerini de beyân etmek üzere, Âd kavmi için, فَاَمَّا عَادٌ فَاسْتَكْبَرُوا فِى الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ *"Âd kavmine gelince, onlar yeryüzünde haksız yere büyüklük tasladılar"* buyurdu. Buradaki "büyüklük taslama" hususunda, şu iki mana verilir:

a) Burun kıvırma, kibrini ortaya koyma, başkasına iltifat etmeyip değer vermeme,

b) Başkalarına hükümran olup, onları hizmetçi gibi çalıştırma...

Daha sonra Hak Teâlâ bu büyüklük taslamanın (tekebbürün) sebebini, onların مَنْ اَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً *"Kuvvetçe bizden daha güçlü kim imiş?"* sözleriyle açıklamıştır. Onlar, iri cüsseli ve alabildiğine güçlü idiler.

Allahu Teâlâ sonra, onların, ileri derecedeki kuvvetlerine aldanmalarının doğru olmadığını anlatmak için اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّ اللّٰهَ الَّذِى خَلَقَهُمْ هُوَ اَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةً *"Onlar kendilerini yaratan Allah'ın kendilerinden çok daha kuvvetli olduğunu düşünmediler mi?"* buyurmuştur, yani, onlar başkalarından daha kuvvetli idiyseler de, bilsinler ki, kendilerini yaratan Allah, onlardan çok çok daha kuvvetlidir. Binâenaleyh eğer kuvvetteki fazlalık, kuvveti az olanın, mükemmel olana itaatini gerektiriyorsa, bu durum onların Allah'a boyun eğip, O'nun emir ve yasaklarını dinlemelerini gerektirir" demektir.

Âlimlerimiz, bu âyeti, bütün kuvvet ve kudretin Allah'ın olduğuna delil getirerek, "Bütün güç ve kudret Allah'a âittir" demişlerdir ki bu husus, âyetteki bu ifadeyle destek bulur. Çünkü bu ifadede, kuvvet ve kudretin Allah'ın olduğuna delâlet eder. Yine bu husus, *"Allah, rızık verendir, kuvvet sahibi ve metin olandır"* (Zâriyat, 58) âyetiyle de desteklenir.

İlahî Kuvvetle Kul Kuvvetinin Mukayesesi

Eğer "ism-i tafdil kalıbı, aralarında bir ilgi ve benzerlik bulunan iki şey için kullanılır. Ama kulun kudreti sonlu, Allah'ın kudreti sonsuzdur. Sonlu olan, sonsuz olanla (aralarında ilgi olmadığı için) mukayese edilemez. Binâenaleyh âyetteki, *"Allah'ın, kendilerinden çok daha kuvvetli olduğunu düşünmediler mi?"* ifadesindeki mukayese nasıl olur?" denilirse, biz deriz ki: Bu, Allahu Ekber (Allah büyüktür) sözümüzün kâidesince gelmiş bir sözdür.

Daha sonra Allahu Teâlâ, وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ *"Onlar bizim mu'cizelerimizi (âyetlerimizi) bilerek inkâr ediyorlardı"* buyurmuştur ki bu, "Onlar, âyetlerimizin gerçek olduğunu biliyorlardı. Fakat, tıpkı emânet bırakılan kimsenin, bırakılan o emaneti, bile bile inkâr etmesi gibi, inkâr ettiler" demektir.

Bil ki sözün dizisi, "Âd kavmine gelince, onlar yeryüzünde tekebbür ettiler ve âyetlerimizi inkâr ettiler" şeklindedir. Âyetteki, *"Onlar, "Kuvvetçe bizden daha güçlü kimmiş?" dediler. Onlar, kendilerini yaratan Allah'ın kendilerinden çok daha kuvvetli olduğunu düşünmediler mi?"* ifadesi ise, onları bu tekebbüre sevk eden sebebi anlatmak için, söz arasına girmiş, bir "itirâz" cümlesidir.

Âd Kavminin İmhası

Bil ki bütün güzel ahlâk ve huyların esasının, mahlûkata ihsan (iyilik yapma) ve Halık'a (yaratıcıya), alabildiğine saygı göstermek olduğunu anlatmıştık. Binâenaleyh buradaki, *"Yeryüzünde haksız yere büyüklük tasladılar"* ifadesi, mahlûkata (insanlara) iyi davranmanın zıddı bir tutumdur; *"Onlar bizim âyetlerimizi bilerek inkâr ediyorlardı"* ifadesi de, Yaratıcı'ya saygıya zıttır. Durum böyle olunca, Âd kavmi, helâki (ölümü) ve iptâli (işi boşa çıkarmayı) gerektiren kötü sıfatlar bakımından en ileri noktaya varmışlardı. İşte bundan dolayı, Allahu Teâlâ onlara azabı musallat kıldı ve فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا *"Bundan dolayı biz de onların üzerine çok gürültülü bir kasırga gönderdik"* buyurmuştur.

Sarsar

Buradaki "**sarsar**" hakkında iki görüş var:

1) Bu, sesli ve gürültülü esen fırtına demektir. Buna bu adın verilmesinin sebebi hususunda şu izahlar yapılmıştır:

a) Bu rüzgâr şiddetli estiğinde, ondan soğuk ve gürültülü esen rüzgârın sesine (sarsarına) benzer bir ses duyulur. Bundan ötürü buna bu ad verilmiştir.

b) Bu, "kapı sarîrî (gıcırtısı)" tabirinden alınmadır.

c) Bu, gürültülü ve sesli manasına gelen "surre" kökündendir. "فَأَقْبَلَتِ امْرَأَتُهُ فِي صَرَّةٍ" (Zâriyat, 29) âyetindeki kelime de bu köktendir.

2) Bu, tıpkı ateşin yakıp kavurması gibi soğuğu ile yakıp kavuran, dondurucu bir rüzgâr demektir ve "soğuk" manasına gelen "**sırr**" kelimesindendir. Nitekim Cenâb-ı Hak da, *"Kendisinde "sırr" (soğukluk) bulunan rüzgâr*

gibi..." (Âl-i İmrân, 117) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: ثَمَانٍ اَرْبَعٌ مِنْهَا عَذَابُ الْعَاصِفُ وَالصَّرْصَرُ وَالْعَقِيمُ وَالسَّمُومُ وَاَرْبَعٌ مِنْهَا رَحْمَةُ النَّاشِرَاتُ وَالْمُبَشِّرَاتُ وَالْمُرْسَلَاتُ وَالذَّارِيَاتُ *"Rüzgârlar sekiz tanedir. Bunlardan dördü azap (rüzgârıdır). Âsıf, sarsar, akîm ve semûm; dördü ise rahmet rüzgârlarıdır. Nâşirât, mübeşşirât, mürselât, zâriyat..."* **İbn Abbas** (r.a)'ın da, "Allahu Teâlâ kulları üzerine, ancak yüzüğüm kadar rüzgâr göndermiştir" dediği rivâyet edilmiştir. Onun bu söz ile anlatmak istediği şudur: O rüzgâr bu kadar az olmasına rağmen her şeyi helâk etmiştir. Bu da, Allah'ın kudretinin mükemmelliğine delâlet eder.

Âyetteki, فِى اَيَّامٍ نَحِسَاتٍ *"Uğursuz günlerde"* ifadesiyle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE

Nâfî, İbn Kesîr ve **Ebû Amr,** bunu, hâ'nın sükûnu ile "**nehsat**"; diğerleri de hâ'nın kesresiyle "**nehisat**" şeklinde okumuşlardır. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Arapçada سَعِدَ - يَسْعَدُ - سَعْدًا "Mes'ûd oldu, uğurlu oldu" fiilinin zıddına "نَحِسَ - يَنْحَسُ - نَحْسًا" fiili kullanılır. "**Nahs**" kelimesi, ya ism-i fail olan "**nâhis**"in, muhaffefi (kolaylaştırılmış şekli)dir, yahut fa'l vezninde sıfattır, yahut da ismi fâil manasında bir mastardır.

***İKİNCİ MESELE:* Uğursuz Gün Var mı?**

Yıldızlardan hüküm çıkaran müneccimler, bu âyete dayanarak, bazı günlerin uğurlu, bazı günlerin de uğursuz olduğunu ileri sürerek, "İşte bu âyet, bu manada son derece sarihtir" demişlerdir. Kelâmcılar da, âyetteki اَيَّامٍ نَحِسَاتٍ *"Uğursuz günler"* ifadesinin, "tozlu, topraklı; nerdeyse, hiçbir şeyin görülmediği, hiçbir tasarrufta bulunulamayan" günler anlamında olduğunu söyleyerek cevap vermişlerdir. Yine kelâmcılar, "Bu günlerin uğursuz olması, Allahu Teâlâ'nın onları, bu günlerde helâk etmesi manasındadır" demişlerdir. Birinci görüşü benimseyenler buna şu şekilde cevap vermişlerdir: "Arapçada "**nehısât**", uğursuz şeyler anlamındadır. Çünkü, nasıl "bulanık" şeyin mukabili, "saf, temiz" olan ise, bunun karşılığı da, mutluluk, bahtiyarlık ve uğurluluktur." Bunlar, kelâmcıların ikinci görüşlerine de şu şekilde cevap vermişlerdir: Allahu Teâlâ o azâbı, o uğursuz günlerde gerçekleştirdiğini haber vermiştir. Binâenaleyh, o günlerin "uğursuz olması"nın, o günlerde tahakkuk eden azaptan başka ve ayrı olması gerekir.

Dünya ve Âhiret Zilleti

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لِنُذِيقَهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا *"Bundan dolayı biz de, dünya hayatında, zelil kılıcı azâbı onlara tattırmak için..."* buyurmuştur. Yani, "Hor ve hakir kılıcı, zelil edici o azâbı tattırırız..." demek olup, bunun sebebi de, onların kibirlenmeleridir. Bu sebeple Cenâb-ı Hak, onların büyüklenmelerine, onlara rüsvaylık, aşağılık ve zilleti ulaştırmakla mukabelede bulunmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَعَذَابُ الْاٰخِرَةِ اَخْزٰى *"Âhiret azâbı, elbet daha rüsvay edicidir"* buyurmuştur. Yani, "Âhiret azâbı ise, daha fazla hor kılıcı, zelîl ve rüsvay edicidir" demektir. وَهُمْ لَا يُنْصَرُونَ *"Onlara hiçbir surette yardım da olunmaz."* Yani, "Onlar, bu şiddetli ve son derece fazla olan hor ve hakirliğin içine düşmelerinin yanı sıra, onu bunlardan men edecek bir yardımcı da yoktur" demektir.

Semûd Kavmi

Allahu Teâlâ Âd kıssasından bahsedince, bunun peşinden Semûd kıssasını getirerek, وَاَمَّا ثَمُودُ *"Semûd'a gelince"* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "**Semûd** kelimesi, ref ve nasb ile, tenvinli ve tenvinsiz olarak okunmuştur. Ama, mübtedânın başına gelen "**emmâ**"dan sonra geldiği için, merfû olarak okunması daha fasihtir. Yine bu kelime sâ (ث) harfinin dammesiyle de okunmuştur **(sümûd).** Cenâb-ı Hak, "فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمٰى عَلَى الْهُدٰى" buyurmuştur ki bu, *"Biz onlara, hayır ve şer yollarını gösterdik. Ama onlar, dalâlate düşmeyi, doğru yola girmeye tercih ettiler"* demektir.

Hidâyet

Bil ki **Keşşâf sahibi,** Cenâb-ı Hakk'ın "هُدًى لِلْمُتَّقِينَ" (Bakara, 2) âyetini tefsir ederken, âyetteki "**el-hudâ**" kelimesini, "Arzu edilen şeye ulaştıran, delâlet ve işaret" şeklinde açıklamıştır. Halbuki bu âyet, onun bu görüşünü iptal etmektedir. Çünkü bu âyet, "**hidâyet**"in, arzu edilen elde edilmediği halde bulunduğuna ve tahakkuk ettiğine delâlet etmektedir. Böylece, **Keşşâf sahibi**nin, "Arzu edilene ulaştıran" kaydının, hidâyetin te'vilinde nazar-ı dikkate alınmayan gereksiz bir kayıt olduğu sabit olmuş olur. Bu âyette bunu ihsas eden bir soru da bulunmaktadır. Ancak ne var ki o, yeterli ve sadra şifa verici bir cevap zikretmediği için, biz bu soruyu zikretmiyoruz.

Mu'tezile şöyle demektedir: "Bu âyet, Allahu Teâlâ'nın, deliller zikrettiğine, her türlü mazeret ve bahaneleri ortadan kaldırdığına, ancak ne var ki imanın kuldan sudûr ettiğine delâlet eder. Çünkü âyetteki, *"Semûd'a*

gelince, onlara da doğru yolu gösterdik" ifadesi, Cenâb-ı Hakk'ın, deliller koyduğuna; *"Ama onlar, körlüğü hidâyete tercih ettiler"* ifadesi ise, onların bu körlüğü, bizzat kendilerinin işlediğine delâlet eder. Binâenaleyh bu ifade, küfür ve imanın kuldan sudûr edip, onun fiili olduğunu gösterir." Ben derim ki, tam aksine bu âyet, bu iki şeyin kuldan değil, Allah'tan olduğuna delâlet eden en kuvvetli delillerdendir. Bunu şu iki şekilde izah edebiliriz:

a) Onlar, bunu elde etmeyi arzuladıkları için, bu körlük ancak onlardan sudûr etmiştir. Binâenaleyh onların kalplerinde bu şeyin zıddını değil de bunu sevme bulunduğuna göre, şimdi sen bak! Eğer bu tercih, herhangi bir müreccih bulunmaksızın olmuş olursa, o zaman bunu söylemek batıl olur. Yok eğer, bu müreccih (tercihi yapan) kul ise, talep, (soru) yeniden avdet eder. Yok eğer bu müreccih, Allah ise, o zaman matlup (netice) elde edilmiş olur.

b) Allahu Teâlâ, *"Ama onlar, körlüğü hidâyete tercih ettiler"* buyurmuştur. Bir kimsenin, o şeyin bir körlük ve cehalet olduğunu bile bile, körlüğü ve cehâleti sevmeyeceği, bunu arzu edemeyeceği, hatta o körlükte ve cehalette bir bilgi ve yol göstericiliğin bulunduğunu zannetmediği sürece asla ona rağbet etmeyeceği zarurî olarak bilinen bir husustur. Binâenaleyh bu kimsenin böylesi bir cehâleti tercih etmeye yeltenmesinden önce, başka bir cehaletin mutlaka ve mutlaka bulunmuş olması gerekir. Şimdi sen bak, eğer bu ikinci cehalet, kulun seçeneği ile olmuş ise, o zaman teselsül gerekir. Halbuki bu, imkânsızdır. Binâenaleyh, bütün bu cehâletlerin, kulun ihtiyarı olmadan bu işin kendisinde meydana geldiği bir cehalete varıp dayanması gerekir ki, elde edilmek istenen netice de budur.

Allahu Teâlâ, onların küfürlerini tavsif edince, فَأَخَذَتْهُمْ صَاعِقَةُ الْعَذَابِ الْهُونِ *"Onları o horlayıcı azap yıldırımı yakaladı..."* buyurmuştur. "صَاعِقَةُ الْعَذَابِ" kelimesi, "azâbın en büyüğü, bel kıranı" demek olup, "**hûn**" ise, "zelîl eden, aşağılayan" anlamındadır. "**Azâb**" kelimesinin mastar ile "**hûn**" diye vasfedilmesi, bu azâbın son derece çetin olduğunu bildirmek içindir. Yahut da "**hûn**" kelimesi, "**azâb**" kelimesinden bedeldir. بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ *"kazanmış oldukları şeyler yüzünden..."* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak bu ifadeyle, onların şirk koşmalarını, Sâlih peygamberi yalanlamalarını ve o deveyi boğazlamalarını kastetmiştir. **Keşşâf sahibi** burada, yine, büyük bir tutarsızlık içine düşmüştür. Uygun olanı, ona iltifat edilmemesidir. Çünkü bu, her ne kadar lafızlarla ve kelimelerle ilgili hususta sa'y ü gayret göstermiş ise de, ancak ne var ki bu zavallı kişi, manaları anlamaktan uzak bir kimsedir.

Korunanları Allah'ın Kurtarması

Cenâb-ı Hak, bu ilahî tehdidi zikredince, bunun peşinden vaadini de getirerek, وَنَجَّيْنَا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ *"İman edip, müttaki olanları ise kurtardık"* buyurmuştur. Yani, "Bunlar, Âd ve Semûd kavminin yaptığı o fiillerden kendilerini ittika etmişlerdir..." demektir. Buna göre şâyet, "Böylesi bir şeyin Ümmet-i Muhammed hakkında olmayacağını ve Allah'ın da bu hususu, *"Sen onların içinde olduğun sürece, Allah onlara azap etmeyecektir"* (Enfâl, 33) âyetinde açıkça belirttiğini ve sahih hadislerde de, Allahu Teâlâ'nın, bu ümmetten bu tür âfetleri kaldırdığının yer aldığını bile bile, daha Hz. Peygamber (s.a.s)'in, kavmini, Âd ve Semûd'un başına gelen azap yıldırımı gibi şeylerle uyarması nasıl uygun düşer?" denilirse, biz deriz ki: Kureyşliler bu azap yıldırımı gibisine müstahak olmada, kendilerinin Âd ve Semûd'a denk ve müsavi olduklarını anlayınca, derece ve yoğunluğu onlarınkinden az olsa bile, bu tür bir azâbın tahakkuk edebileceğini bekleyedurmuşlardır. Korkutma hususunda bu kadarcık şey dahi kâfidir.

Âzâların İtirafları

وَيَوْمَ يُحْشَرُ اَعْدَآءُ اللّٰهِ اِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ ﴿١٩﴾ حَتّٰٓى اِذَا مَا جَآؤُهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَاَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٢٠﴾ وَقَالُوا لِجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُّمْ عَلَيْنَا ۖ قَالُوٓا اَنْطَقَنَا اللّٰهُ الَّذِىٓ اَنْطَقَ كُلَّ شَىْءٍ وَهُوَ خَلَقَكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٢١﴾ وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَتِرُونَ اَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَآ اَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ وَلٰكِنْ ظَنَنْتُمْ اَنَّ اللّٰهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٢٢﴾ وَذٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِى ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ اَرْدٰيكُمْ فَاَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٢٣﴾ فَاِنْ يَصْبِرُوا فَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ ۚ وَاِنْ يَسْتَعْتِبُوا فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ ﴿٢٤﴾

"Gün gelecek, o gün Allah'ın düşmanları, işte onlar, toplu halde ateşe sürüleceklerdir. Nihâyet oraya geldikleri zaman, onlar ne yapıyor idiyseler, kulakları, gözleri, derileri kendilerinin aleyhine şahitlik edecektir. Derilerine (şöyle) dediler: "Bizim aleyhimize niye şahitlik ettiniz?" Onlar da, "Bizi, her şeyi söyleten Allah söyletti. Sizi ilk defa o yaratmıştır. Yine ancak O'na döndürülüyorsunuz"

dediler. Siz, ne kulaklarınız, ne gözleriniz, ne de derileriniz kendi aleyhinize şahitlik eder diye (düşünüp) sakınmadınız. Bilakis Allah, yapmakta olduklarınızın birçoğunu bilmez sandınız. Rabbinize karşı beslediğiniz şu zannınız yok mu? İşte sizi o helâk etti. Bu yüzden hüsrana düşenlerden oldunuz. Şimdi eğer (azaba) dayanabilirlerse, işte onların yurdu, ateş! Eğer rızalık vermek için dünyaya dönmek isterlerse onların bu dilekleri kabul edilmez" (Fussilet, 19-24).

Bil ki Allahu Teâlâ, o kâfirlerin dünyadaki azâbının keyfiyetini beyân buyurunca, zecr ve sakındırma hususundaki ibret alma işinin tam bir şekilde gerçekleşebilmesi için, bunun peşinden âhiretteki azaplarının keyfiyetini anlatan ifadelere yer vermiştir. **Nâfi** kıraati, haşr işini Allah'a izafe ederek "**nahşuru a'dâe**" okumuştur ki, bunun takdirî manası "Allahu Teâlâ, kendisinin, baştan sona kadar gelmiş geçmiş düşmanları olan kâfirlerin topunu haşredip cehenneme sürecektir" şeklindedir. Bu kıraatin delili ise, bu ifadenin وَنَجَّيْنَا *"Biz kurtardık.."* (Fussilet, 18) kelimesine atfedilmiş olmasıdır. Böylece de, lafzı bakımından ona muvafık olmasının güzel oluşudur ki, bu okuyuşu, Cenâb-ı Hakk'ın, "وَيَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ" (Meryem, 85) ve "وَحَشَرْنَاهُمْ" (Kehf, 47) ifâdeleri de te'yid eder.

Diğer kıraat imamları ise, bu ifadeyi, meçhul olarak okumuşlardır. Çünkü, Semûd kıssası artık bitmiştir. Dolayısıyla, âyetteki "وَيَوْمَ يُحْشَرُ" ifadesi, başka bir sözün başlangıcıdır. Bir de, onları haşredenler, Cenâb-ı Hakk'ın, اُحْشُرُوا *"toplayın, haşredin..."* (Sâffât, 22) emrine muhatap olanlardır ki, bunlar da meleklerdir. Üstelik bu kıraat de, Cenâb-ı Hakk'ın, فَهُمْ يُوزَعُونَ *"dağıtıma tabi tutulurlar"* buyruğuna mutabıktır. Yine, birinci kıraatin takdiri, Allahu Teâlâ'nın, "Biz, Allah'ın düşmanlarını toplayıp cehenneme süreriz" demesi şeklinde olunca, bu takdire göre evlâ olanın, âyetin ifadesinin "Biz, bizim düşmanlarımızı toplar da ateşe süreriz" şeklinde olması gerekirdi.

Bil ki Allahu Teâlâ, kendisinin düşmanlarının toplanıp cehenneme sürüleceklerini belirtince, "فَهُمْ يُوزَعُونَ" buyurmuştur. Yani, "Sonrakiler onlara yetişsinler diye, baştakiler tutulurlar. Yani, geriden gelenler onlara ulaşsınlar diye, en öndekiler durdurulurlar" demektir ki bu da, onların bir araya geldiklerinde yaptıklarının kendilerine sorulacağını, bundan mes'ûl tutulacaklarını beyân etmektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, حَتّٰى إِذَا مَا جَاؤُهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ *"Nihâyet oraya geldikleri zaman, kulakları, gözleri, derileri kendilerinin aleyhine şahitlik edecektir"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kelâmın takdiri, "...حَتّٰى إِذَا جَاؤُهَا" şeklindedir. Takdirin böyle olmasına göre, âyetteki "مَا" kelimesi, zâid addedilmiş olur. Burada şöylesi bir ek faydanın olduğu da söylenmiştir ki, bu fayda da, "Onlar gelir gelmez, işte bu şahâdetin mutlaka ve mutlaka tahakkuk edeceği"nin belirtilmesidir. Ki bu tıpkı, أَثُمَّ إِذَا مَا وَقَعَ آمَنْتُمْ بِهِ *"Bu (azap) vaki olduktan sonra mı O'na iman edeceksiniz?"* (Yunus, 51) ifadesi gibidir. Yani, "O azâbın meydana geldiği o vakitte, onların O'na iman etmeleri vaktinin mutlaka ve mutlaka bulunması gerekir" demektir.

***İKİNCİ MESELE:* Âzâların Şahitliği**

Rivâyet olunduğuna göre, kıyamet gününde kul şöyle diyecektir: "Ey Azîz Rabbim, sen bana zulmetmeyeceğin vaadinde bulunmadın mı?" Bunun üzerine Allahu Teâlâ, "Bu, senin için, aynen söz konusudur, vakidir" buyurur. Kul, "Ben, kendime, yine kendimden olan bir şahidi kabul ederim" der, bunun üzerine de Allah, onun ağzını kapatır ve ondan sudûr eden fiilleri, onun uzuvlarına söyletir. İşte, *"Kulakları, gözleri, derileri kendilerinin aleyhine şahitlik edecektir"* ifadesi bunu anlatmaktadır.

Âlimler, bu şahadetin nasıl olacağı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu cümleden olarak, bu hususta şu üç görüş ileri sürülmüştür:

a) Allahu Teâlâ, o uzuvlarda, anlayış, konuşma kudreti ve konuşma fiilini halk eder de, böylece o uzuvlar tıpkı, bir adamın görüp bildiği şeye şahadet etmesi gibi şahadette bulunurlar.

b) Allahu Teâlâ, tıpkı o ağaçta (**Hz. Musa** (a.s)'yla ilgili ağaçta) o konuşmayı yarattığı gibi, bu uzuvlarda da bunlara delâlet eden sesleri ve harfleri yaratır.

c) Allah o uzuvlarda, o insandan bu işlerin sudûr ettiğine delâlet eden birtakım haller meydana getirir. İşte bu emârelere, şahadet etmek adı verilmiştir. Bu, meselâ, tıpkı bu âlemin hallerinin değişmesinin, âlemin kendisinin "muhdes" olduğuna delâlet etmesi gibidir.

Mu'tezilenin Zorlanması

Bil ki, bu mesele, **Mu'tezile** için, (izahı) zor olan bir meseledir. Birinci görüşe, (yani, a maddesindeki açıklamaya) gelince: Bu, onların mezhebine göre, izahı zor olan bir meseledir. Çünkü aklın, kudretin ve anlayışın olabilmesi için, **Mu'tezile**'ye göre, bedenin olması şarttır. Binâenaleyh dil, dil olarak kaldığı müddetçe, ilim ve aklın mahalli, yeri olması imkânsızdır. Bu sebeple, şâyet Allahu Teâlâ, bu bünyeyi ve onun şeklini değiştirecek olsa, o bir lisân ve deri olmaktan çıkar. Halbuki âyetin zahiri, bu "şahadet"in kulağa, göze ve deriye nisbet edilmiş olduğuna delâlet etmektedir. Şimdi biz, "Cenâb-ı Hak, bu uzuvların yapısını değiştirmez" diyecek olsak, bu durumda onların, akıllı, anlayışlı ve konuşan olmaları mümkün olmaz. İkinci görüşe, yani, Allahu Teâlâ'nın, bu sesleri ve harfleri o uzuvlarda yaratmış olduğu şeklindeki izaha gelince, bu da, **Mu'tezile**'nin prensiplerine göre doğru değildir. Zira, onlara göre, konuşan (mütekellim), kelâm (konuşma) ile vasfedilen değil, bizzat konuşma fiilini yapandır. Çünkü onlar, Allah'ın, o konuşmayı o ağaçta yarattığını söylüyorlar. Dolayısıyla, o konuşma fiilini yapan o ağaç değil, bizzat Allahu Teâlâ'dır. Bu sebeple şimdi biz şâyet, "Allahu Teâlâ, o sesleri, o harfleri o uzuvlarda yaratmıştır" dersek, bu durumda şahitlik yapan o uzuvlar değil, Allah'ın kendisinin olması gerekir. Ve yine, bu konuşmayı yapanın o uzuvlar değil, Allahu Teâlâ olması gerekir. Halbuki, Kur'ân'ın (âyetin) zahiri, bu şahadetin, Allah'tan değil, o uzuvlardan sudur ettiğine delâlet etmektedir. Çünkü Cenâb-ı Allah, *"Kulakları, gözleri, derileri kendilerinin aleyhine şahitlik edecektir"* buyurmuştur. Üstelik onlar da, o uzuvlara, *"Niye bizim aleyhimize şâhitlik ettiniz?"* diyeceklerdir. Bunun üzerine o uzuvlar da, اَنْطَقَنَا اللّٰهُ الَّذِى اَنْطَقَ كُلَّ شَىْءٍ *"Bizi, her şeyi söyleten Allah söyletti"* şeklinde cevap vereceklerdir. Bütün bu âyetler, o sözleri söyleyenin, o uzuvlar olduğuna ve bu sözlerin Allah'ın sözü olmadığına delâlet etmektedir. Bu iki görüşe göre, problemin arz edilmesi, işte bu şekildedir.

Üçüncü görüşe, yani, bu şahitliğin, o işlerin onlardan sudur ettiğine delâlet edercesine o uzuvlar üzerinde husûsî birtakım emâre ve alâmetlerin zuhur etmesi şeklinde yorumlanmasına gelince bu, hakikatten vazgeçmektir. Halbuki asl olan, bunun yapılmamasıdır. Bu konudaki sözün sonu budur.

Ama bizim, Ehl-i sünnet âlimlerimize göre, böyle bir problem söz konusu değildir. Çünkü biz Ehl-i sünnete göre, hayat, ilim ve kudretin olabilmesi

için, bünye (beden)'in olması şart değildir. O halde bu demektir ki, Allahu Teâlâ, bu uzuvların her bir parçasında aklı, kudreti ve konuşmayı yaratmaya kâdirdir. Böyle olması halinde, bu problem söz konusu olmaz. Hayat ve hayat ile alâkalı herhangi bir sıfat için bünyenin şart olmadığını beyan hususunda bu âyetle istidlâlde bulunmak son derece güzel olur. Allah en iyisini bilendir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Üç Duyunun Özelliği**

Bu üç uzvun özellikle ele alınması hususunda müfessirlerin herhangi bir sebep ve hikmetten bahsettiklerini görüp müşahede etmedim. Şimdi ben diyorum ki: Duyu organlarının, işitme, görme, koklama, tatma ve dokunma diye beş tane olduğunda şüphe yoktur. Ve yine, dokunmayı sağlayan vasıtanın deri olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh Allahu Teâlâ, burada duyu organlarından işitmeyi, görmeyi ve dokunmayı ele almış; tatma ve koklama şeklinde ele alınan diğer ikisini zikretmemiştir. Çünkü, tatma işi de, bazı bakımlardan dokunmanın içine dahildir. Çünkü bir şeyin tadını algılama, dilin derisi ile, damağın, yiyeceğin kütlesine temas etmesiyle meydana gelir. Dolayısıyla bu iş, dokunma işine dahildir. Geriye koklama duyusu kalmaktadır ki, bu, insanda zâten zayıf olan bir duygudur. Allah'ın, koklama duyusu ile ilgili bir mükellefiyeti, bir emri ve bir yasağı yoktur.

Bunu iyice kavradığında şimdi biz diyoruz ki: **İbn Abbas**'tan şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Buradaki derilerin şahadeti ile, insanın, tenasül uzuvlarının şahadeti kastedilmiş olup, bu, kinaye üslûbunda söylenmiş olan bir sözdür. Nitekim Cenâb-ı Hak, cinsî münâsebeti kastederek, *"Onlarla, randevulaşmayınız"* (Bakara, 235) ve def-i hâcet, yani tuvâlet ihtiyacını gidermek manasını kastederek, *"Veya içinizden biri gâit'tan (ayak yolundan) gelmişse..."* (Maide, 6) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in de, أَوَّلَ مَا يَتَكَلَّمُ مِنَ الْآدَمِيِّ فَخِذُهُ وَكَفُّهُ *"İnsanoğlunun konuşacak olan ilk uzvu, onun uyluğu ile elidir..."*[38] dediği rivâyet edilmiştir."

Böyle olması halinde, bu âyet, zinâ fiilini yapanlar hakkında şiddetli bir tehdit olmuş olur. Çünkü zinanın başlangıcı, el ile olduğu gibi; sonu da, uyluk iledir.

Daha sonra Allahu Teâlâ, onların uzuvlara, لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا اَنْطَقَنَا اللّٰهُ الَّذِى اَنْطَقَ كُلَّ شَىْءٍ وَهُوَ خَلَقَكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ *"Bizim aleyhimize niye şahitlik ettiniz?" Onlar da: "Her şeyi söyleten Allah bizi söyletti. Sizi ilk defa O*

38 **Müsned, 5/3.**

yaratmıştır. Yine ancak O'na döndürülüyorsunuz" dediklerini nakletmiştir ki, bu, "Sizi yaratmaya ve dünyada iken sizi konuşturmaya kadir olan Allah, kıyamet gününde iken, sizi yine yaratmaya ve yeniden konuşturmaya, öldükten sonra diriltmeye de kadirdir. O halde O'nun, uzuv ve organları konuşturması nasıl imkânsız görülebilir?!" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَتِرُونَ اَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا اَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ *"Siz, ne kulaklarınız, ne gözleriniz, ne de derileriniz kendi aleyhinize şahitlik eder diye, (düşünüp) sakınmadınız"* buyurmuştur. Bu, onların, o kötü işlere yöneldiklerini, fakat gizlendiklerini, ancak ne var ki onların gizlenmelerinin, kendilerinin aleyhine olarak kulaklarının, gözlerinin ve derilerinin şahadet etmesi endişesinden ötürü olmadığını; zira onların, öldükten sonra dirilmeyi ve kıyameti inkâr ettiklerini, ancak ne var ki, bu gizlenmenin, onların gizlice ve görünmeksizin yapılan fiilleri Allah'ın bilemeyeceği zannını taşıdıkları için olduğunu belirtmektedir.

Nüzûl Sebebi

İbn Mes'ûd'un şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Ben, Kâbe'nin örtüsüne bürünmüştüm. Derken yanıma, ikisi Sakîfli, biri de Kureyşli olan üç adam geldi. Bunlardan birisi, "Siz, Allah'ın, dediklerinizi duyduğunu zanneder misiniz?" dedi. Bunun üzerine ikisi, "Konuştuğumuz zaman, (yüksek sesle konuşur da), seslerimizi duyarsak, O da seslerimizi duyar. Aksi durumda duymaz" dediler. Ben bunu Hz. Peygamber (s.a.s)'e anlattıktan sonra, "وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَتِرُونَ" âyeti nazil oldu."

Allah Hakkında Hüsn-i Zan

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَذٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِى ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ اَرْدٰيكُمْ فَاَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ *"Rabbinize karşı beslediğiniz şu zannınız yok mu? İşte sizi, o helâk etti. Bu yüzden, hüsrana düşenlerden oldunuz..."* buyurmuştur. Bu, Allahu Teâlâ hakkında, herhangi bir şeyin bilgisinin O'nun ilminden hariç olduğunu zanneden bir kimsenin, şüphesiz ki hüsrana düşen ve helâk olan kimselerden olacağı hususunda sarîh bir delildir. Ehl-i tahkik şunu demiştir: Zan, iki kısımdır. Allah hakkında, hüsn-i zan ve fasit zan. Hüsn-i zanna gelince, bu, O'nun hakkında hep rahmet ve lütuf zannında bulunmak, hüsn-i zan beslemektir. Bir kutsi hadiste Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: اَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي *"Ben, kulumun benim hakkımdaki zannıncayım, zannı üzereyim."*[39] Yine Hz. Peygamber (s.a.s) لَا يَمُوتَنَّ اَحَدُكُمْ اِلَّا وَهُوَ يُحْسِنُ

39 **Buhari,** Tevhid, 15; Müslim, Tevbe, 1 (4/2102)

الظَّنَّ بِاللهِ *"Sizden hiç biriniz, Allah hakkında iyi zanda bulunmaksızın ölmesin"*[40] buyurmuştur. Kabîh, çirkin zan ise, fasittir, bâtıldır. Bu, bazı hallerin Allah'ın ilminden gizli kaldığını sanmaktır.

Katâde şöyle demiştir: "Zan, iki çeşittir: Kurtaran zan ve helâk eden zan. Kurtaran zanna gelince bu, *"Çünkü ben, hakikaten hesabıma kavuşacağımı zannetmiştim.."* (Hâkka, 20) ve *"... onlar hakikaten Rablerine kavuşup döneceklerini bilirler.."* (Bakara, 46) âyetlerinde ifade buyurduğudur. Helâk edici zanna gelince, bu da Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinize karşı beslediğiniz şu zannınız yok mu? İşte sizi, o helâk etti..."* âyetinde ifade ettiği zandır. **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: "**Zâlikům**", mübtedâ olduğu için merfû, "**zannukum**" ve "**erdâkum**" kelimeleri de, iki haberdirler. "**Zannukum**" kelimesinin "**zâlikum**"dan bedel, "**erdâkum**" kelimesinin haber olması mümkündür."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَإِنْ يَصْبِرُوا فَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ *"Şimdi eğer (azâba) dayanabilirlerse, işte onların yurdu, ateş!.."* buyurmuştur. Yani, "Eğer onlar, bekledikleri bir yardım talebinde bulunmaktan geri durmuşlarsa, bunu bulamamışlardır. Ateş de onların yurdu, yani makamları olmuştur" demektir. وَإِنْ يَسْتَعْتِبُوا فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ *"Eğer rızalık vermek isterlerse, onların bu dilekleri kabul edilmeyecektir"* yani, "Onlara, arzuladıkları şey verilmeyecek ve buna icâbet edilmeyecektir." Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Şimdi bizler sızlansak da, katlansak da birdir. Bizim için sığınacak hiçbir yer yoktur"* (İbrahim, 21) âyetidir. Bu ifade, "وَإِنْ يَسْتَعْتِبُوا فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتِبِينَ" (mine'l-mu'tibîne) şeklinde de okunmuştur. Yani, "Onlar Rablerini hoşnut kılmak isteseler bile, bunu yapamazlar. Yani, "Onların buna imkânı yoktur."

Kur'an'ı Susturma Çabaları

وَقَيَّضْنَا لَهُمْ قُرَنَاءَ فَزَيَّنُوا لَهُمْ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ ۖ إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ ﴿٢٥﴾ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَٰذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ ﴿٢٦﴾ فَلَنُذِيقَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا عَذَابًا شَدِيدًا وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٢٧﴾ ذَٰلِكَ

40 **Müslim**, Cennet, 81 (4/2205)

جَزَآءُ اَعْدَآءِ اللّٰهِ النَّارُ لَهُمْ فِيهَا دَارُ الْخُلْدِ جَزَآءً بِمَا كَانُوا بِاٰيَاتِنَا يَجْحَدُونَ ﴿٢٨﴾ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا رَبَّنَآ اَرِنَا الَّذَيْنِ اَضَلَّانَا مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ نَجْعَلْهُمَا تَحْتَ اَقْدَامِنَا لِيَكُونَا مِنَ الْاَسْفَلِينَ ﴿٢٩﴾

"Biz onlara birtakım yanaşmaları sebep yaptık da, önlerinde ne var, artlarında ne varsa, onlar bunları süslü gösterdiler. Cin ve insanlardan kendilerinden evvel geçmiş ümmetler içinde, bunlara karşı da o söz hak olmuştur. Çünkü onlar hüsrana düşenlerdi. O küfredenler (şöyle) dediler: "Bu Kur'ân'ı dinlemeyin. Onun hakkında manasız yaygaralar yapın. Belki üstün gelirsiniz." İşte biz o kâfirlere, muhakkak ki en çetin bir azabı tattıracağız. Onları, yapageldiklerinin en kötüsüyle cezalandıracağız. Bu, Allah'ın düşmanlarının cezâsıdır ki, ateştir. Bizim âyetlerimizi bilerek inkâr etmelerinin cezâsı olarak orada onlara (cehennemde) ebedîlik yurdu vardır. O küfredenler (cehennemde), "Ey Rabbimiz, cinden ve insandan bizi saptıranları göster bize de, onları ayaklarımız altına alalım. Ta ki en aşağıda kalanlardan olsunlar" dediler" (Fussilet, 25-29).

Bil ki Allahu Teâlâ, bu kâfirlerin küfrü üzerine, onlar için hem dünyada hem de âhiretteki şiddetli tehdit ve vaîdini zikredince, bunun ardından, küfre düşmelerinin sebebini zikretmiş ve وَقَيَّضْنَا لَهُمْ قُرَنَاءَ *"Biz onlara birtakım yanaşmaları sebep yaptık da"* buyurmuştur. Bu ifade hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

es-Sıhâh sahibi şöyle demiştir: "Arapçada, "(Buna bedel) ona, bir meta verdim" anlamında, "قَايَضْتُ الرَّجُلَ مُقَايَضَةً" denilir. Bu iki kimse hakkında, "بَيْعَانِ" (bey'âni) denildiği gibi "قَيْضَانِ" (kaydâni) de denilir. "قَيَّضَى اللّٰهُ فُلَانًا لِفُلَانٍ" ise, "Allah, onu ona getirdi ve onu ona verdi" anlamındadır." Cenâb-ı Hakk'ın, *"Biz onlara birtakım yanaşmaları sebep yaptık da..."* ifadesi, bu anlamdadır.

İKİNCİ MESELE

Ehl-i sünnet bu âyet ile, Allahu Teâlâ'nın kâfirden küfrü murat ettiği hususunda istidlâlde bulunmuşlar ve şöyle demişlerdir: "Allah, bu yanaşmaları

onlara sebep kıldığını zikretmiştir. Allahu Teâlâ, bu yanaşmaları her ne zaman onlara sebep kılarsa, onların, bâtılı onlara süslü göstereceğini bilmektedir. Bir fiil yapıp da, bu fiilin, mutlaka bir neticeye götüreceğini bilen kimse yok mu? İşte bu fiilin fâilinin mutlaka, bu neticeyi murat etmiş olması gerekir.. İşte böylece, Allahu Teâlâ bu yanaşmaları onlara sebep kılınca, O'nun, onlardan bu küfrü murat etmiş olduğu sâbit olmuş olur."

Cübbâî, buna şöyle diyerek cevap vermiştir: "Şâyet Allah, isyanları murat etmiş olsaydı, o zaman asîlerin bunu işlemekle mutî olmuş olmaları gerekirdi. Çünkü, bir başkasının kendisinden dilediğini yapan kişinin, o kimseye itaat etmiş olması, mutî olmuş olması gerekir. Bir de, *"Ben, cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler diye yarattım"* (Zariyat, 56) âyeti, Allahu Teâlâ'nın, kullardan ancak ibâdeti dilemiş olduğuna delâlet eder. İşte böylece, Cenâb-ı Allah'ın onlardan ma'siyeti dilememiş olduğu sübût bulmuş olur. Bu âyete gelince, biz deriz ki: Cenâb-ı Hak burada, "Biz, onlara günahları, süslesinler diye birtakım yanaşmaları onlara vesile kıldık" buyurmamış, aksine, فَزَيَّنُوا لَهُمْ *"Onlar ... onlara süslü gösterdiler"* buyurmuştur. Allahu Teâlâ'nın bu buyruğunun anlamı, "Allah, herkesi, kendi cinsinden olan diğerine yaklaştırdı da, böylece, ikisinden her birini diğerine sebep kıldı; zengini fakire, fakiri zengine.." şeklindedir. Sonra Cenâb-ı Hak, onların bir kısmının, diğerlerine, günahları süslemiş olduğunu beyan etmiştir.

Bil ki, âlimlerimizin istidlâl şekli daha önce de bahsettiğimiz gibi şöyledir: Bir kimse bir iş yapar ve o işin bir neticeye götüreceğini kesinkes bilirse, muhakkak ki bu işi yapan kimse, o neticeyi murat eder, ister. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak burada, o yanaşmaları-arkadaşları onlara musallat etmiş ve o arkadaşları onlara musallat ettiğinde, onların bu küfre ve sapıklığa düşeceklerini bilmiştir. **Cübbâî**'nin ileri sürdüğü itiraz, bu durumu değiştirmez. **Cübbâî**'nin, "Eğer Allahu Teâlâ, onların günah işlemelerini dilemiş olsaydı, onlar bu isyan ve günahları işlemekle, Allah'a itaat etmiş olurlardı" şeklindeki görüşüne karşı diyoruz ki: Eğer birinin, istenen şeyi yapması onu isteyene itaat manasına gelseydi, o zaman Allah'ın da, kullarının istedikleri ve duâ ettikleri şeyi onlara verdiğinde, kullarına itaat etmiş sayılması gerekirdi. Bunun böyle olmadığı malumdur. Keza bu lafzî ilzamdır, sözde olan bir itaat durumudur. Zira "itaat" ile falancanın istediğini yaptığını kastedersen, bu, muayyen bir şeyi insanın kendi kendisine gerekli kılmasıdır. Yok eğer başka bir şey kastedersen, mutlaka onu açıklamak gerekir. Ta ki onun sahih olup olmadığı incelenebilsin.

İKİNCİ MESELE: **Süslenen Şey**

Âlimler, âyetteki, *"Önlerinde ne var, artlarında ne varsa bunları süslü gösterdiler"* ifadesiyle ne murat edildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir.

1) **Zeccâc** bu hususta şu iki izahı yapmıştır:

a) "O arkadaşları onlara, önleri sıra gelecek olan âhiret işlerine dâir, öldükten sonra dirilişin, cennetin, cehennemin olmadığını ve artları sıra olan dünyanın hoş olduğunu söylediler, böylece de dünyanın kadîm olduğu, yaratıcısının ve fâilinin ise tabiat ve felekler olduğu fikrini verdiler.

b) Onlar bunlara, görüp bildikleri amellerini ve *"artlarında ne varsa"* yani yaptıklarını iddia ettikleri şeyleri hoş ve süslü gösterdiler." **İbn Zeyd** de buna "Onlar onlara daha önce yapmış oldukları âdî işler ile, yapacakları âdî ve kötü amelleri, güzelmiş gibi gösterdiler" manasını vermiştir.

Cehennemlik Hükmü

Cenâb-ı Allah, daha sonra وَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِى أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ *"Cin ve insanlardan, kendilerinden evvel geçmiş ümmetler içinde, bunlara karşı da o söz hak olmuştur. Çünkü onlar hüsrana düşenlerdi"* buyurmuştur. Âyetteki, *"ümmetler içinde"* ifadesi, "عَلَيْهِمْ"deki **"hüm"** zamirinden hal olmak üzere mahallen mansubdur. Buna göre kelâmın takdiri, "Bu söz onlara, onlar geçmiş ümmetler içinde olarak hak oldu. Çünkü o geçmiş ümmetler de hüsrana düşenlerdi" şeklindedir.

Ehl-i sünnet âlimlerimiz bu âyetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: Allahu Teâlâ bu hükmün bu kimselere hak olduğunu, bunlar hakkında kesinleştiğini haber vermiştir. Eğer onlar kâfir olmasalardı, bu hak hüküm bâtıla, bu bilgi cehâlete, bu doğru haber yalana dönüşmüş olurdu. Böyle olması ise imkânsızdır. İmkânsızlığı gerektiren şey de imkânsızdır. Böylece onlardan imanın sâdır olup, küfrün sâdır olmamasının imkânsız olduğu sâbit olur.

Bil ki bu söz sûrenin başındaki tâ, *"Onlar, "Bizim kendisine davet edegeldiğimiz şeyden, kalbimiz örtülüdür..." derler"* (Fussilet, 5) âyetinden başlamaktadır. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, işte bu şüpheye çeşitli cevaplar vermiş ve söz, sözü açа açа buraya kadar gelip dayanmış.

Kur'ân'ı Gürültüye Getirmek İstemeleri

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların yeni bir şüphesini nakletmek üzere: وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهٰذَا الْقُرْاٰنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ *"O küfredenler şöyle*

dediler: "Bu Kur'ân'ı dinlemeyin. Onun hakkında manasız yaygaralar yapın. Belki üstün gelirsiniz" demiştir. **Keşşâf sahibi,** "Bu kelime, hem ğayn'ın fethası, hem de zammesiyle "وَالْغَوْا" ve "وَالْغُوا" şekillerinde okunmuştur. Çünkü Arapçada bu fiil, hem "لَغِىَ - يَلْغَى" hem de "لَغَا - يَلْغُوا" şeklinde kullanılır. "**Lağv**", manasız-faydasız, düşük sözdür" demiştir.

Bil ki bu kimseler Kur'ân'ın, hem lafız, hem de mana bakımından mükemmel bir söz olduğunu, onu duyan-dinleyen herkesin, lafızlarının sağlamlığını görüp, aklı, onun manalarını anlayacağını ve onun hak bir kelâm, kabul edilmesi gerekli bir söz olduğunu biliyorlardı. Bundan dolayı, insanları onu dinlemekten alıkoymak için tedbir alıp, birbirlerine, "Kur'ân okunduğunda, onu dinlemeyin. O okunurken seslerinizi hurafeler, masallar anlatarak, yalan-yanlış şiirler okuyarak, batıl sözler söyleyerek yükseltin ki, Kur'ân'ı okuyanın okuyuşunu karıştırır-şaşırtır ve onun okuyuşunu bastırırsınız" dediler. İşte Kureyşliler birbirine bunu tavsiye ediyorlardı ki bu, "Kur'ân'ın okunuşunu, insanlara anlaşılır bir halden çıkarabilmek için, "Kur'ân okunurken, "lağv" (boş sözler) ve batıl işler yapın. Ancak böylece Muhammed'e üstün gelebilirsiniz" diyorlardı. Bu, onlardan sâdır olan câhilce bir düşüncedir. Çünkü onlar o anda bile kendilerinin lüzumsuz işlerle ve boş sözlerle meşgul olduklarını; Allahu Teâlâ'nın ise fazlı ile Hz. Muhammed (s.a.s)'e yardım etmekte olduğunu kabul etmişlerdir.

Cenâb-ı Hak, bunu anlatınca, onları şiddetli bir azapla tehdit ederek, فَلَنُذِيقَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا عَذَابًا شَدِيدًا *"İşte biz o kâfirlere, muhakkak ki en çetin bir azabı tattıracağız"* buyurmuştur. Çünkü "zevk" (tatma) kelimesi, ancak denemek için yapılan az miktarda bir şey için kullanılır. Fakat Allahu Teâlâ, bu tadışın çok şiddetli bir azap olduğunu belirtmiş Binâenaleyh onun azı böylesine şiddetli bir azap olunca, kim bilir tadılan şeyin çoğunun durumu ne olur!

Hak Teâlâ sonra, وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ اَسْوَاَ الَّذِى كَانُوا يَعْمَلُونَ *"Onları, yapageldiklerinin en kötüsüyle cezalandıracağız"* buyurmuştur. Âlimler bunun manası hususunda değişik izahlar yapmışlar ve ekserisi, "Bununla, onların amellerinin kötü olanlarının cezası kastedilmiştir" demişlerdir. **Hasan el-Basrî,** "Hayır, bununla Cenâb-ı Hakk'ın, o kimselere, iyi amellerine karşı mükâfat vermeyeceğini anlatmak istemiştir. Çünkü onlar, iyi amellerini küfür (inkâr) ile boşa çıkarmışlar ve böylece o güzel amelleri zâyî olmuştur. Geriye ellerinde

ancak o kötü işleri kalmış ve şüphesiz böylece o kötü amellerinin karşılığıyla baş başa kalmışlardır" demiştir.

Allah Düşmanlarının Cezası

Daha sonra Cenâb-ı Allah, ذٰلِكَ جَزَاءُ اَعْدَاءِ اللّٰهِ النَّارُ *"Bu Allah'ın düşmanlarının cezasıdır ki, ateştir"* buyurmuştur. Cenâb-ı Hak az önce, *"Onları, yapageldiklerinin en kötüsüyle cezalandıracağız"* buyurunca, Allah düşmanlarının cezası kılınan o en kötü cezanın cehennem olduğunu beyân etmiştir. Daha sonra da, ...لَهُمْ فِيهَا دَارُ الْخُلْدِ *"Bizim âyetlerimizi bilerek inkâr etmelerinin cezası olarak onlar için cehennemde kötülük (işkence-azap) yerleri belirlenmiştir ve bu yerler onlar için ebedî kalacakları azap yurtlarıdır"* buyurmuştur. Bu, o kâfirlerin, Kur'ân okunurken yaptıkları şamatanın cezasıdır. Cenâb-ı Hak bu şamataya, *"bile bile inkâr"* demiştir. Çünkü onlar Kur'ân'ın mu'cize olarak zirvede bir söz olduğunu bildikleri için, eğer insanlar onu duyup dinlerlerse, mutlaka ona iman edeceği endişesini taşımalarından dolayı, bu fasit yöntemi bulmuşlardı. Bu da, onların, Kur'ân'ın mu'cize olduğunu bildiklerini, ama hasetlerinden ötürü bile bile inkâr ettiklerini gösterir.

Cin ve İnsan Şeytanları

Bil ki Allahu Teâlâ, onları bu şiddetli azabı gerektirecek küfre sevk eden şeyin, kötü arkadaşlarla düşüp-kalkmak olduğunu açıklayınca, bu şiddetli azaba düştüklerinde o kâfirlerin, *"Ey Rabbimiz, cin ve insanlardan bizi saptıranları göster bize de (..)"* demişlerdir. Burada cinlerin ve insan türünün zikrediliş sebebi şudur: Şeytanlar, cin şeytanları, insan şeytanları diye ikiye ayrılır. Nitekim Allahu Teâlâ, *"İşte böylece biz, her peygambere, insan ve cin şeytanlarını birer düşman yaptık"* (En'âm, 112) ve *"Cinlerden ve insanlardan, insanların kalplerine vesvese verenlerin şerrinden (sığınırım de)"* (Nas, 5-6) buyurmuştur. Bu iki türün, **İblis** ve **Kâbil** olduğu da ileri sürülmüştür. Çünkü inkâr **İblis**'in; haksız yere adam öldürme de **Kâbil**'in yoludur. "**Erinâ**" (bize göster) kelimesi, kesrenin ağırlığından ötürü, râ'nın sükûnu ile "**ernâ**" diye de okunmuştur. Bu tıpkı Arapların, "فِخِذٌ" (uyluk) kelimesini, "**fahz**" diye telaffuz etmeleri gibidir. Bunun, "Bize, bizi saptıran o iki tür kimseyi ver" manasında olduğu da söylenmiştir. Âlimler, **Halil (b. Ahmed'in)** şöyle dediğini nakletmişlerdir: "Râ'nın kesresiyle اَرِنِى ثَوْبَكَ "Elbiseni bana göster" dediğinde, bu, "Onu bana göster" manasına olur, ama bunu sükûn ile "...اَرْنِى" şeklinde söylersen, bu o elbisenin verilmesini istemek, yani *"Elbiseni bana ver"* manasına olur."

Daha sonra, *"Onları ayaklarımızın altına alalım. Tâ ki en aşağıda kalanlardan olsunlar" dediler"* buyurulmuştur. **Mukâtil** buna, "Onlar cehennemde bizden daha aşağıda olsunlar..." manasını verirken, **Zeccâc,** "Onlar cehennemin en alt tabakasında olsunlar..." manasını vermiştir.

Hikmete meyleden bir talebem şöyle demişti: "Âyetteki saptıran o iki tür ile, şehvet ve gazap kastedilmektedir. Buna, meleklerle ilgili kıssadaki, *"(Allah'ım) o yeryüzünde, fesat çıkarıp, kan akıtacak kimseler mi yaratacaksın?"* (Bakara, 30) âyetiyle işaret edilmiştir. *"Ayaklarımızın altına alalım"* ifadesiyle de, "Ey Rabbimiz, bize yardım et de şehvet ve gazabımızı, kudsî ruh cevherinin ayakları altına alalım" manası kastedilmiştir. Bu ikisinin, o ruh cevherinin ayakları altında olması ile, bunların o ruhun emrine verilmesi, ona itaat etmeleri, nefse (ruha) hâkim ve gâlip olmamaları kastedilmiştir."

Rabbim Allah Diyen Dürüstler

إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلٰٓئِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ ﴿٣٠﴾ نَحْنُ أَوْلِيَآؤُكُمْ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ ۚ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهِيٓ أَنْفُسُكُمْ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَدَّعُونَ ﴿٣١﴾ نُزُلًا مِنْ غَفُورٍ رَحِيمٍ ﴿٣٢﴾

"Gerçekten, "Rabbimiz Allah'tır" deyip de sonra dosdoğru olanlar (yok mu), işte onların üzerlerine, "Korkmayın, tasalanmayın, va'dolunduğunuz cennetle sevinin" diye diye melekler inecektir." Biz, dünya hayatında da âhiret hayatında da sizin dostlarınızız. Af ve merhameti çok olan Gafûr ve Rahîm'den bir lütuf ve ikram olmak üzere, burada canlarınız neyi arzu ederse sizindir, burada ne isterseniz sizindir" (Fussilet, 30-32).

Bil ki Allahu Teâlâ (tehdidini) uzun uzun anlatınca, peşi sıra bu kıymetli vaadini zikretmiştir. Bu, bütün Kur'ân'da gözetilmiş olan güzel bir sıralamadır. Defalarca anlattığımız gibi, kemâlât, üç kısımdır; nefsanî kemâlât, bedenî kemâlât ve hâricî kemâlât. Bunların en şereflisi, nefsanî kemâlât;

ortası bedenî kemâlât; en aşağı olanı da hâricî kemâlâttır. Yine daha önce anlattığımız gibi, nefsânî kemâlât, iki kısma münhasırdır, yakînî ilim ve amel-i sâlih. Muhakkik âlimler şöyle demişlerdir: "İnsanın kemâli, zâtı gereği hakikati tanımada; kendisiyle amel edebilmesi için de hayrı tanımadadır. Sâlih amellerin başı ve başkanı ise, insanın ifrat ve tefrite düşmeksizin, ortada ve dosdoğru olmasıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"İşte böylece sizi mu'tedil (örnek) bir ümmet yaptık"* (Bakara, 143) ve *"Ya Rabbî, bizi sırat-ı müstakime hidâyet et"* (Fatiha, 5) dememizi buyurmuştur ki, bu âyette buna: *"Sonra da dosdoğru olanlar..."* ifadesiyle işaret edilmişti. Bir hafız efendi **el-Abbâdî**'nin meclisinde bu âyeti okumuştur. Bunun üzerine **el-Abbâdî**'nin şöyle dediğini duydum: "Kıyametteki kıymet[41] istikâmete göredir."

Bunu iyice kavradığına göre diyoruz ki: "Âyetteki, *"Gerçekten, "Rabbimiz Allah'tır" deyip de sonra dosdoğru olanlar.."* ifadesiyle, sadece sözü doğru olmak kastedilmemiştir. Çünkü sırf sözü doğru oluş, "istikameti" ifade etmez. Cenâb-ı Hak, sözün peşinden "istikâmeti" (dosdoğru olmayı) da getirince, bu sözün, tam bir yakîn ve gerçek marifetullah ile iç içe olması gerektiğini anlamış oluruz.

İstikametin İzahı

Bunu iyice kavradığına göre diyoruz ki: İstikâmet hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bununla, din, tevhit ve marifetullah hususundaki istikamet (doğruluk) kastedilmiştir.

b) Bununla, sâlih amellerdeki istikamet kastedilmiştir. Birinci görüşe göre, bu hususta şunlar söylenir:

1) **Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk** (r.a), *"Sonra da dosdoğru olanlar..."* ifadesine, "Başkalarının ilahlarına değer vermediler.." manasını vermiştir.

2) **İbn Abbas** (r.a), bir rivâyetinde, bu âyetin **Hz. Ebû Bekir** (r.a) hakkında nâzil olduğunu; çünkü onun, belâ ve sıkıntıların en şiddetlisine düştüğü halde, dininden asla ve kat'a zerrece dönmediğini, tavrını hiç değiştirmediğini söylemiştir. O halde, **Hz. Ebû Bekir**, "Rabbimiz Allah'tır" deyip, hiçbir sebepten ötürü değişmeden, bu yolda, bu sözde dosdoğru kalan zat olmuş olur. Ben diyorum ki: Bu hususta şu izahlar da yapılabilir: Bu âlemin bir ilahı olduğunu inkâr eden kimse için, geriye şöyle birtakım işler kalır:

41 Matbu nüshada kıymet yerine elifle kıyamet ise de, mananın düzgün olması için böyle olması gerekmektedir (Ç.).

1) Allahu Teâlâ'nın sıfatlarını nefy (ret) hususunda, "ta'tîl"e, yani Cenâb-ı Hakk'ın hiç sıfatı olmadığını söyleyecek kadar ileri gitmemesi ve yine Allah'a sıfatlar vermede de "teşbîh"e (mahlûkata benzetmeye) varıp dayanacak kadar ileri gitmemesi, aksine "teşbîh" ile "ta'tîl" arasında dosdoğru bir itidal çizgisi üzerinde kalmasıdır. Yine bu kişinin, "cebr" ile "kader" arasında, mu'tedil (doğru-orta) bir çizgi üzerinde kalması gerekir. Ümit ve ümitsizlik arasında dosdoğru bir çizgi üzerinde, orta bir yolda olması gerekir ki, *"Gerçekten "Rabbimiz Allah'tır" deyip de sonra dosdoğru olanlar.."* âyetinden kastedilen de budur.

2) İkinci görüşe gelince ki bu, âyetteki "istikâmet"i, amel-i sâlihte bulunma manasına almamızdır. Bu, sahabe ve tabiinden pek çok kimsenin görüşüdür. Onlar bu görüşün daha evlâ olduğunu söylemişlerdir. Çünkü böylece âyetteki, *"Gerçekten, "Rabbimiz Allah'tır" deyip de"* ifadesi, söz ve inanç bakımından istikâmeti, *"sonra dosdoğru olanlar"* ifadesi de, sâlih amelleri içine alır.

Meleklerin Onlara İnmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلٰئِكَةُ *"Onların üzerine... melekler inerler"* buyurmuştur. Bunun, ölürken olacağı ileri sürülmüştür. Yine bunun şu üç yerde, ölürken, kabirde ve diriliş esnasında kıyamete kadarki zamanda olacağı da söylenmiştir. اَنْ لَا تَخَافُوا *"korkmayın" diye",* ifadesinin başındaki "**en**" edatı, ya "ey" (yani) manasınadır, yahut da "**enne**" edatının muhaffef şekli olup, "بِاَنَّهُ لَا تَخَافُوا" takdirindedir. Bu takdirdeki "**hû**" zamiri, zamir-i şândır. Bil ki faydaların gözetilmesindeki en ileri nokta, zararları gidermek ve menfaatleri celbetmektir. Halbuki zararları savuşturmanın, menfaatleri celbetmeden daha önemli olduğu malumdur. Zararlar, ya gelecekte, ya şu anda, yahut geçmişte olur.

Burada şöyle aklî bir incelik vardır: Gelecek, şimdiki zamandan öncedir. Şimdiki zaman da, geçmişten öncedir. Çünkü henüz olmamış ama olması beklenen şey "gelecek"tir, meydana geldiğinde "şimdiki zaman" olur, meydana gelip yok olduktan sonra da mazî olur. Hem sonra, gelecek, her ân olmaya doğru yaklaşır. Mazî ise, her an meydana gelmişlikten gittikçe uzaklaşır. İşte bundan ötürü şâir,

فَلَا زَالَ مَا تَهْوَاهُ اَقْرَبُ مِنْ غَدٍ وَلَا زَالَ مَا تَخْشَاهُ اَبْعَدُ مِنْ اَمْسِ

"Arzu ettiğin şey, yarından da yakındır. Korktuğun şey de, dünden daha uzaktır" demiştir. Bunun böyle olduğu sâbit olunca, gelecekte olması

beklenen zararları savuşturmak, geçmişteki zararları defetmekten daha evladır. Hem sonra korku, kalbin gelecekte olabilecek bir zarardan dolayı, kalbin acı duymasından; "gam" (keder) ise, geçmişte olan bir menfaatin kaybedilmesi sebebiyle kalbin ıstırap duymasından ibarettir. Durum böyle olunca korkuyu gidermek, gam sebebiyle meydana gelen hüznü gidermekten daha ileri olur, öncelik arz eder.

Bunu iyice kavradığına göre diyoruz ki: Allahu Teâlâ meleklerin, tâ işin başından, mü'minlere ileride kıyametin halleri içinde meydana gelecek şeylerden dolayı "Size korku yoktur" diye haber verdiklerini, sonra da, "Dünya hallerinden olarak, elden kaçırdığınız şeyler sebebiyle size keder yok" dediklerini bildirmiştir. Bu iki şey tahakkuk edince de zararlar, yorgunluklar ve bitkinlikler tamamen bertaraf olur.

Melekler onlara bu haberi verdikten sonra, onlar için birtakım menfaatler olduğu müjdesini vermişler ve وَاَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِى كُنْتُمْ تُوعَدُونَ *"va'dolunduğunuz cennetle sevinin"* demişlerdir. İmdi eğer, "Beşâret (sevinç-müjde), o menfaatin tahakkuk ettiğine dâir verilen ilk haberden ibarettir. Fakat bir adama, bir faydasının tahakkuk ettiği haber verilip, sonra bu haber ikinci kez verilince, bu ikinci haber müjde değil, sadece haber olur. Binâenaleyh mü'min kimse, hayır müjdelerini duyup, sonra aynı haberi meleklerden duyunca, bunun bir haber olup, müjde sayılmaması gerekir. Öyleyse bu habere, müjde (beşâret) denilişinin sebebi nedir?" denilirse, biz deriz ki: Mü'min, inanan müttakî kişinin cennetlik olduğunu işitir. Fakat bizzat kendisinin cennetlik olduğunu işitmemiştir. İşte meleklerden bunu işitmesi, kendisi için ilk haber dolayısıyla beşaret olduğu gibi, muazzam faydası olan bir haber olmuş olur.

Bil ki bu söz mü'minin, ölürken, kabirde ve diriliş esnasında, birtakım korkunç ve dehşetli hallerden dolayı korku duymayacağına, aksine kalbi emîn ve gönlü yatışmış olacağına delâlet eder. Çünkü âyetteki, *"Korkmayın, tasalanmayın"* ifadesi, kesinlikle hiçbir korku ve tasanın olmayacağını ifade eder.

"Biz Sizinle Beraberiz" Demeleri

Daha sonra Cenâb-ı Allah, meleklerin mü'minlere نَحْنُ اَوْلِيَاؤُكُمْ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِى الْاٰخِرَةِ *"Biz, dünya hayatında da, âhiret hayatında da sizin dostlarınızız"* dediklerini haber vermiştir ki bu, kâfirlerle ilgili olarak zikredilen tehdidin mukâbilidir. Çünkü Cenâb-ı Hak onlarla ilgili olarak, *"Biz onlara*

birtakım yanaşmaları (arkadaşları) sebep yaptık (musallat kıldık)" (Fussilet, 25) buyurmuştur. Meleklerin, mü'minlerin dostları olmaları şu manayadır: Şeytanların, birtakım vesveseler vermek ve batıl şeyleri hayal ettirmek suretiyle, ruhlar (insanlar) üzerinde tesiri olduğu gibi, ilham vermek, yakînî mükaşefeler ve gerçek makamlar vasıtasıyla da meleklerin insan ruhu üzerinde tesirleri vardır. Velhasıl meleklerin, temiz ve arınmış ruhların, yâr ve yardımcıları oluşları pek çok yönden olup, mükaşefe ve müşâhede sahipleri için malumdur. Çünkü bu kimseler şöyle derler: Bu dostluk dünyada mevcut olduğuna göre, âhirette de devam edecektir. Çünkü bu ilgi ve münasebetler, zâtî ve ayrılmaz şeyler olup, sona ermezler. Bu ilgiler, kişinin ölümünden sonra daha kuvvetli olarak devam ederler. Çünkü insanın ruh cevheri melekler cinsindendir. Dolayısıyla bu ruh, güneşe oranla bir şûle, denize oranla bir katre gibidir. Maddî bağlar ve bağlılıklar ise, ruh ile melekler arasına girmiş şeylerdir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) لَوْ لَا اَنَّ الشَّيَاطِينَ يَحُومُونَ عَلَى قُلُوبِ بَنِى آدَمَ لَنَظَرُوا اِلَى مَلَكُوتِ السَّمٰوَاتِ *"Eğer şeytanlar insanoğlunun kalbini sarıp kuşatmasaydı, onlar gökler âlemini seyrederlerdi"*[42] buyurmuştur. Binâenaleyh maddî bağlar ve bağlılıklar, bedenî tedbirler ortadan kalktığında, aradaki engeller ortadan kalkar, eser müessire, katre denize, şûle de güneşe ulaşmış olur. İşte âyetteki *"Biz dünya hayatında da âhiret hayatında da sizin dostlarınızız"* ifadesi ile anlatılmak istenen budur.

Allahu Teâlâ sonra, وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهِى اَنْفُسُكُمْ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَدَّعُونَ *"Burada canlarınız neyi arzu ederse sizindir. Burada ne isterseniz sizindir"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), bu ifadenin, "temennî ettiğiniz her şey" manasına olduğunu söylemiştir. Bu tıpkı, *"Orada taze yemişler onların, temennî edecekleri her şey onlarındır"* (Yâsîn, 57) âyeti gibidir.

İmdi eğer, "Bu tefsire göre, *"Canlarınız neyi arzu ederse sizindir"* ifadesiyle, *"Burada ne isterseniz sizindir"* ifadesi arasında bir fark kalmamış olur" denilirse, biz deriz ki: Bence, "birinci ifade maddî cennetlere, ikincisi ise, Hak Teâlâ'nın *"Onların orada dualarının, "Sübhâneke Allahümme" demeleri, oradaki sağlıkları da, "selâm" demeleridir. Dualarının sonu da, "Elhamdü lillâhi Rabbi'l-âlemîn"dir"* (Yûnus, 10) âyetinde zikredilen ruhânî-manevî cennetlere işarettir.

Nüzûl

Daha sonra Cenâb-ı Hak, نُزُلًا مِنْ غَفُورٍ رَحِيمٍ *"Afv ve merhamet sahibi Gafûr ve Rahîm'den lütuf ve ikram olmak üzere..."* buyurmuştur. "**Nüzûl**", "**nezîl**"in

42 Benzeri hadis: **Müsned,** 2/363.

rızkı demektir, "**nezîl**" de, misafir manasınadır. Bu kelimenin mansûb oluşu, hal oluşundan ötürüdür. Arifler şöyle demişlerdir: "Bu âyet, bahsedilen bu şeylerin âdetâ bir ziyafet olduğuna delâlet etmektedir. Çünkü kerim bir zat, ziyafet verdiğinde mutlaka, bunun sonunda güzel bir elbise verir. Bu güzel elbise de, ru'yet, tecellî ve tam mükaşefe esnasında tahakkuk edecek mutluluklardır. Allah'tan fazl-u ikramı ile bizi buna ehil kılmasını niyaz ederiz. O yakındır, dualara icabet eder.

En Makbul Kişi

وَمَنْ اَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَآ اِلَى اللّٰهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ اِنَّنِى مِنَ الْمُسْلِمِينَ ﴿٣٣﴾ وَلَا تَسْتَوِى الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ اِدْفَعْ بِالَّتِى هِىَ اَحْسَنُ فَاِذَا الَّذِى بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَاَنَّهُ وَلِىٌّ حَمِيمٌ ﴿٣٤﴾ وَمَا يُلَقّٰيهَآ اِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا۟ وَمَا يُلَقّٰيهَآ اِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ ﴿٣٥﴾ وَاِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ اِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿٣٦﴾

"(İnsanları) Allah'a davet eden, sâlih amel işleyen ve "Ben şüphesiz Müslümanlardanım" diyen kimseden daha güzel sözlü kimdir? Ne iyilik, ne de kötülük bir olmaz. Sen en güzel tarzda karşılık ver. O zaman, seninle arasında düşmanlık bulunan kimse bile, sanki yakın dost olur. Buna, sabredenlerden başkası kavuşamaz. Buna, ancak büyük bir hazza sahip olan erişebilir. Eğer seni şeytandan bir dürtüş fitlerse, hemen Allah'a sığın. Çünkü O, hakkıyla işiten, çok iyi bilendir" (Fussilet, 33-36).

Bil ki âyetle ilgili bir kaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Daha önce bahsettiğimiz gibi söz, sûrenin başında, kâfirlerin Hz. Peygamber (s.a.s)'e *"Bizi kendisine davet edegeldiğiniz şeyden kalplerimiz örtülüdür"* (Fussilet, 5) dedikleri yerde başlamıştır. Onların bu sözden maksatları, "Biz senin sözüne itibar etmiyor, delilini kabul etmiyoruz" demektir. Daha sonra onlar, bu beyinsizlikleri hususunda bir başka yola başvurarak, *"Bu Kur'ân'ı dinlemeyin, onun hakkında manasız yaygaralar yapın"* (Fussilet,

26) demişlerdir. Hak Teâlâ da bu şüpheleri giderme ve bu sapıklıkları bertaraf etme hususunda yeterli cevap ve izahta bulunmuştur. Daha sonra Hak Teâlâ şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "O Kureyş kâfirleri, her ne kadar bu yanlış sözleri söylüyorlarsa da, sana düşen tebliğe devam etmektir. Çünkü hak dine davet taatlerin en mükemmeli ve ibadetlerin başıdır. Cenâb-ı Hak bu hususa, *"(İnsanları) Allah'a davet eden, sâlih amel işleyen ve "Ben şüphesiz Müslümanlardanım" diyen kimseden daha güzel sözlü kimdir?"* diyerek işaret etmiştir. Bu, bu sûrenin âyetleri arasındaki en güzel bir tertibi ifâde eder. Bu hususta şöyle bir diğer izah da yapılabilir: Saadet mertebeleri, tam ve tam üstü olmak üzere ikidir. Tam mertebe, zatında kâmil olmayı sağlayan üstün sıfatları iktisap etmektir. Binâenaleyh insan bu dereceye erişince, artık bundan sonra nâkıs olanları kemâle eriştirme işiyle uğraşır. İşte "tam üstü" olan budur.

Bunu anladığın zaman biz deriz ki: *"Gerçekten, "Rabbimiz Allah'tır" deyip, sonra da dosdoğru olanlar..."* ifadesi, birinci mertebeye işaret olup, bu, nefis cevherinin (ruhun) mükemmelliğini ifade eden hallerin elde edilmesi demektir. Binâenaleyh, kişi bu mertebeyi elde ettiğinde, ikinci mertebeye geçiş gerçekleşir. Bu da, noksan olan kimseleri kemâle erdirme işiyle meşgul olmaktır. Bu da, halkı, hak dine davet etmekle olur. İşte bu, *"(İnsanları) Allah'a davet edenden ... daha güzel sözlü kimdir?"* ifadesiyle anlatılmak istenen şeydir. Bu da, bu âyetler arasındaki ilgi ve münasebet hususunda yapılmış güzel bir izahtır. Bil ki Allah'ın, kuvvetli bir akıl ve mükâşefe yolunu açan ilahî ilimlerden bol nasip verdiği kimse, bu sûredeki âyetler arasındaki tertibe bakıp, bundan daha güzelinin ve mükemmelinin bulunmayacağını anlar.

İKİNCİ MESELE

Bazı kimseler, âyetteki, *"(İnsanları) Allah'a davet edenden ... daha güzel sözlü kimdir?"* ifadesiyle, Hz. Peygamber (s.a.s)'in kastedildiğini söylerken, bazıları, bunların, müezzinler olduğunu söylemişlerdir. Fakat gerçek olan, hangi yolla olursa olsun, Allah'a çağıran herkesin, bu âyetin muhtevasına girmesidir. Allah'a davetin çeşitli mertebeleri vardır:

Peygamber Tebliğinin Üstünlüğü

Birinci mertebe: Peygamberlerin daveti, şu bakımlardan, başkalarının davetinden üstündür:

a) Onlar, ilk önce hüccet ile davet etmekle, ikinci sırada da kılıçla davette bulunmayı aynı anda yapmışlardır. Bu iki yolu birleştirme işi, nadiren söz konusu olmuştur.

b) Bu daveti ilk başlatan, peygamberlerdir. Âlimler ise, davetlerini, peygamberlerin davetine bina etmişlerdir. Değerli bir işi ilk defa yapıp ihdas etmek ise, daha efdaldir.

c) Peygamberlerin ruhları, kuvvet bakımından daha güçlü, cevher bakımından daha katıksız ve berraktırlar. Binâenaleyh, ölü kalpleri diriltmede, bulanık ruhları arındırmada peygamberlerin ruhlarının tesiri daha mükemmel olur. O halde, onların davetleri daha üstündür.

d) Ruhlar, şu üç kısma ayrılır:

1) Kusurlu ve nâkıs olan...

2) Noksanları kemâle erdiremeyecek durumdaki kâmil...

3) Nâkıs olanları kemâle erdirmeye muktedir olan kâmil rûh.. Birinci kısım, avâm kimseler; ikinci kısım, evliyâ; üçüncü kısım da, enbiyâ ve peygamberlerdir. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s) عُلَمَاءُ أُمَّتِي كَأَنْبِيَاءِ بَنِي إِسْرَائِيلَ *"Ümmetimin âlimleri, İsrâiloğullarının peygamberleri gibidir"*[43] buyurmuştur.

Bunu iyice kavradığına göre, şimdi biz diyoruz ki: Peygamberlerin ruhları için şöyle iki meziyet söz konusudur:

a) Zâtları bakımından mükemmel oluşu,

b) Başkalarını kemâle erdirmeleri.. Binâenaleyh onların, bu davete olan kudret ve kuvvetleri daha ileri derecede olur. Dereceleri de daha üstün ve mükemmel olmuş olur.

Bunu iyice anladığında şimdi biz diyoruz ki: Peygamberlerin, şöyle olan iki sıfatları vardır: İlim ve kudret.. Âlimler ilim bakımından peygamberlerin naibleri; idareciler de kudret bakımından peygamberlerin vekilleridir. İlim, ruhlara hükümran olmayı; kudret ise, maddelere hükümran olmayı gerektirir. O halde bu demektir ki âlimler, ruhlar âlemi hususunda peygamberlerin nâibi; idareciler de, maddelere hükmetme hususunda peygamberlerin halefidirler.

43 Elmekasıd, s. 459.

Âlimlerin Taksimi

Bunu iyice kavradığına göre, Allah'a davet hususunda, peygamberlerden sonra gelen derecelerin en mükemmeli, âlimlerin derecesinin olduğu ortaya çıkmış olur. Sonra âlimler de üç kısma ayrılır:

a) Allah'ı (iyi) bilenler.

b) Allah'ın sıfatlarını bilenler.

c) Allah'ın ahkâmını bilenler. Allah'ı (iyi) bilenler, Hak Teâlâ'nın, haklarında, *"Hikmeti dilediğine verir. Kime de hikmet verilirse, ona çok hayır verilmiştir"* (Bakara, 269) buyurmuş olduğu hukemâ'dır. Allah'ın sıfatlarını bilenler ise, kelâmcılardır. Allah'ın ahkâmını bilenler ise, fakîhlerdir. Bu üç makamdan her biri için, nihâyeti olmayan üç derece söz konusudur. İşte bu sebepten dolayı, Allah'a davet etmenin sonu ve sınırı olmayan, mertebe ve dereceleri vardır. İdârecilere gelince, bunlar da, Allah'ın dinine kılıç ile davet ederler. Bu da, şu iki şekilde olur:

a) İman olmadığı zaman, imanı gerçekleştirmek için.. Bu, kâfirlerle yapılan savaş gibidir.

b) İmanın devâmını sağlamak için.. Bu da, meselâ bizim, "Mürtet öldürülür" şeklindeki hükmümüz gibidir.

Müezzinlere gelince, bunlar, âyetin ifadesine, doğrudan doğruya girmezler... Onların bu ifadenin kapsamına girmelerine gelince, "ezân"daki kelimelerin zikredilmesinin, namaza bir çağrı ve davet olmasından dolayıdır. Böylece bu iş, Allah'a davet etmenin şümûlüne girmiş olur. Bu dahil olmanın, dolaylı ve zayıf olmasına gelince, genel olarak müezzinler bu kelimelerin manalarını tam olarak bilemezler. Onların, bu kelimelerin manalarını kavramış oldukları kabul edilse bile, ne var ki onlar, bu kelimeleri telaffuz ederlerken, bu yüce manaları kastetmezler.. Allah'a davet etmenin mertebeleri hususundaki sözün tamamı bundan ibarettir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: En Mühim İş: Tebliğ

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah'a davet edenden ... daha güzel sözlü kimdir?"* ifadesi, Allah'a davet etmenin, dışındaki bütün şeylerden daha güzel olduğuna delâlet eder. Bunu iyice kavradığına göre şimdi biz diyoruz ki: Amellerin en güzeli olan her şeyin, vâcip olması gerekir. Çünkü vâcip olmayan her şeyden, vâcip elbette daha güzeldir. Böylece, amellerin en güzeli olan bütün şeylerin de, vâcip olması gerekir. Bunu da iyice kavradığına göre, şimdi biz diyoruz ki: Allah'a davet etmek, bu âyetin muktezâsına göre,

amellerin en güzelidir. Amellerin en güzeli olan her şey ise, vâciptir. Bu, Allah'a davet etmenin vâcip olduğu neticesini verir.

Ezan'ın Hükmü

Sonra biz diyoruz ki, ezan da, Allah'a davettir. O'na davet ise, vâciptir. Bu da, ezanın vâcip olduğu neticesini verir. Bilesin ki, fakîhlerin ekserisi, ezanın vâcip olmadığını iddia etmişlerdir. Ve bunlar, ezanın, bu âyetin muhtevasına dahil olmadığını söylemişlerdir. Kendisine, delilin kesinkes delâlet ettiği şey, bu âyetle kastedilen davetin sözlerin en güzeli olduğudur. Ezanın, sözlerin en güzeli olmadığı sabittir. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın dinine, yakînî deliller ile davette bulunmak, ezandan daha güzeldir. Bu da, yani ikinci şekil de, bu âyetin muhtevasına giren şeyin, ezan olmadığı neticesini verir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* "İnşaallah Mü'minim" Demek Hakkında**

Âlimler, kişinin, "Ben Müslümanım" veya, "İnşaallah ben Müslümanım" gibi sözlerinden hangisinin daha evlâ olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Birincisini benimseyenler, görüşlerinin doğruluğuna bu âyetle istidlâl etmişlerdir. Çünkü âyetin takdirî manası, "Ben Müslümanlardanım" diyenden daha güzel sözlü kim vardır?" şeklindedir. Böylece Allah, bu sözün, sözlerin en güzeli olduğuna hükmetmiştir. Şâyet, sözlerin en güzeli olma hususunda, bizim, "İnşaallah" dememiz muteber olsaydı, o zaman bu âyetin zahirinin delâlet ettiği şey, bâtıl olmuş olurdu.

BEŞİNCİ MESELE

Âyet, sözlerin en güzelinin, şu üç hasleti bir arada bulunduran kimsenin sözü olduğuna delâlet etmektedir:

a) Allah'a davet.

b) Amel-i sâlih.

c) Müslümanlardan olma. Allah'a davete gelince, biz bunu biraz önce açıkladık ki, bu, yakınî deliller ve kesin deliller getirmek suretiyle, Allah'a davet etmekten ibarettir.

Âyetteki, وَعَمِلَ صَالِحًا *"Sâlih amel işleyen"* ifadesine gelince, bil ki, amel-i sâlih, ya kalbin ameli olur, ki bu, marifetullahtır, yahut da, uzuv ve organların ameli olur ki, bu da, diğer taatlerdir.

Âyetteki, وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ *"Ve "Ben, şüphesiz Müslümanlardanım" dedi"* sözü, kalp ile uzuv ve organların ameline, dilin amelini de eklemek demektir. Böylece bu kimse, şu dört hasletle tavsif edilmiş olur.

1) Dil ile ikrâr.

2) Uzuvlarla sâlih amel.

3) Kalp ile, hakiki itikat ve inanç.

4) Allah'ın dini hususunda deliller getirmekle iştigal etmek. Bu dört hasleti taşıyan kimsenin, insanların en kerimi ve en üstünü olduğunda şüphe yoktur. Bu dört mertebedeki derecelerin en mükemmeli, ancak, Hz. Peygamber (s.a.s) için söz konusudur.

İyilik-Kötülük Mukayesesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ *"İyilik ve kötülük bir olmaz"* buyurmuştur. Bil ki biz, ilgili sözün, bu sûrenin başından, ta Allahu Teâlâ'nın, o müşriklerin, *"Bizi kendisine davet edegeldiğin şeyden kalplerimiz örtüler içindedir"* (Fussilet, 5) dediklerini nakledişinden itibaren başladığını beyan etmiştik. Böylece bu müşrikler, kendilerinin, eski dinlerinde alabildiğine ısrar edeceklerini, Hz. Muhammed (s.a.s)'in delillerinden etkilenmeyeceklerini ortaya koymuşlardır. Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların bu sözlerine cevap verme hususunda geniş açıklamalarda bulunmuş, pek çok izahlar yapmış, bunun peşinden de vaad ve vaîdini getirmiştir. Derken, onların, *"Bu, Kur'ân'ı dinlemeyin. Onun hakkında manasız yaygaralar yapın"* (Fussilet, 26) şeklindeki başka bir sözlerini de nakletmiş, buna da çeşitli açıklamalarla cevap vermiş, daha sonra da o şüpheleri cevaplandırma hususunda, tafsilata girmiş, Hz. Muhammed (s.a.s)'i, Allah'a daveti terk etmeme hususunda, teşvik etmiş, böylece de Hz. Muhammed (s.a.s) işe, ilk önce *"Gerçekten, "Rabbimiz Allah'tır" deyip de sonra doğruluğu iltizâm edenler (yok mu?) (...) İşte onlar için büyük bir mükâfat vardır"* (Fussilet, 30) diyerek başlamış, daha sonra bu safhadan yükselerek bir başka safhaya geçmiştir ki, bu da, Allah'a davetin, derecelerin en büyüğü olduğunu bildirmektir. Böylece ilgili söz, sûrenin başından buraya kadar, en güzel bir tertip içinde gelivermiştir.

Derken, âdeta birisi, "Allah'a davet etmek her ne kadar yüce bir taat ise de, ancak ne var ki, bu kâfirlerin beyinsizliklerine karşı sabretmek, bizim güç yetiremeyeceğimiz derecede, ileri, şiddetli bir şeydir" demiş de, işte o zaman da Cenâb-ı Hak, bu müşkülâtı bertaraf etmeye muvafık olan

ifadeyi getirerek, *"İyilik ve kötülük bir olmaz (...)"* buyurmuştur. Buradaki "iyilik" ile, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, hak dine daveti; kâfirlerin cehaletlerine karşı sabrı, intikam almayı düşünmemesi ve onlara iltifat etmemeleri kastedilirken; "kötülük (seyyie)" ile de, o müşriklerin, *"Bizi kendisine davet edegeldiğin şeyden, kalplerimiz örtüler içindedir"* (Fussilet, 5) şeklindeki sözlerindeki boşluk ve manasızlık ile, *"Bu Kur'ân'ı dinlemeyin. Onun hakkında manasız yaygaralar yapın"* (Fussilet, 26) şeklindeki sözlerinde ifade ettikleri husus kastedilmiştir. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hak sanki, "Ey Muhammed, senin hareketin güzel, onlarınki ise çirkindir, kötüdür. Güzel ile çirkin müsavi değildir" demek istemiştir ki bu da, "Sen, dünyada büyük bir saygı ve ta'zimi; âhirette de, ödül ve mükâfatı gerektirecek olan bu güzel ameli yaparken, onlar bunun zıddını yaptılar. Binâenaleyh onların, bu kötü şeylere yeltenip onları yapmaları, senin bu güzel şeyle meşgul olmana engel olmaması gerekir" demektir.

En Güzel Tarzda Mukabele

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اِدْفَعْ بِالَّتِى هِىَ اَحْسَنُ *"Sen, en güzel olanla karşılık ver..."* buyurmuştur ki, bu da, "Onların beyinsizliklerini, cehaletlerini, en güzel yol ile savuştur, sav. Çünkü sen, onların, defaatle her zaman, bu gayri ahlâkî tutumlarına sabırla karşılık verip, onların beyinsizliklerine, öfke ile; zarar vermelerine de eziyet etmek ve korkutmak yoluyla mukabelede bulunmazsan, onlar bu kötü huylarından utanacaklar ve bu kötü fiillerini terk edeceklerdir" demektir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَاِذَا الَّذِى بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَاَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ *"O zaman, seninle arasında düşmanlık bulunan kimse bile sanki yakın dost olur"* buyurmuştur. Yani, "Onların kötülüklerine, iyilikle; kötü fiillerine de, güzel fiillerle mukabelede bulunursan, onlar, o kötü fiillerini bırakırlar, böylece düşmanlıktan muhabbete, buğz ve kinden de meveddete (dostluğa) geçmiş olurlar" demektir.

Sabrın Güzel Akıbeti

Cenâb-ı Hak, din, dünya ve âhiret hususunda bu faydalı metoda, Hz. Peygamber (s.a.s)'i ve onun şahsında insanlığı irşad edince, وَمَا يُلَقّٰيهَا اِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَمَا يُلَقّٰيهَا اِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ *"Buna sabredenlerden başkası kavuşamaz. Buna ancak büyük bir hazza sahip olan erişebilir"* buyurmuştur. **Zeccâc** şöyle der: "(Bunlardan birinci ifâde), bu hareket tarzına, kötülüklere göğüs germeye, sıkıntılara katlanmaya; öfkeyi yutkunmaya ve intikam duygusunu

terk etmeye karşı sabredenlerden başkası ulaşamaz; (ikincisi de), buna, ancak, ruhanî faziletlere ve ruhanî kuvvet bakımından yüksek derecelere dair büyük bir haz ve hisse sahibi olanlardan başkası ulaşamaz. Çünkü, intikam alma ve onu savuşturma ile meşgul olma işi, ancak, rûhun etkilenmesinden sonra söz konusu olabilir. Rûhun, hariçten gelenlerden etkilenmesi ise, ancak, o rûhun zayıf olması halinde olabilir. Ama, rûhun cevheri kuvvetli olursa, bu haricî etkenlerden müteessir olmaz. O bunlardan etkilenmeyince de, zaafa düşmez, sıkıntı duymaz, intikam alma peşinde koşmaz" demektir." Böylece, açıkladığımız bu hareket tarzına, ancak, rûh kuvveti, rûh cevherinin duruluğu ve zât temizliği gibi hususlarda büyük bir pay sahibi olanların ulaşabileceği, ancak onların bunu elde edeceği sabit olmuş olur. İkinci ifadedeki, "büyük haz, pay" tabiri ile, âhiret mükâfatının kastedilmiş olması da muhtemeldir. Bu izaha göre de, bu iki ifadeden birinci kısım ile, sabretmek işi methedilmiş olur; ikinci ifade de, en büyük mükâfatın verileceği hususunda bir vaad olmuş olur.

Vesveseye Karşı Sığınak

Cenâb-ı Hak, gazap ve öfkeyi, intikam duygusunu yenme ve düşmanlığı terk etme hususunda bu mükemmel metodu zikredince, bunun peşinden, yine bu konuda faydası büyük olan bir başka metodu da getirerek, وَإِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ *"Eğer seni şeytandan bir dürtüş fitlerse, hemen Allah'a sığın. Çünkü O, hakkıyla işiten, çok iyi bilendir"* buyurmuştur. Bu âyet, ihtiva ettiği bu üstün manalar ve inceliklerle birlikte, A'râf Sûresi'nin sonlarında, A'râf, 200 âyetinin tefsirinde, tafsilatlı biçimde tefsir edilmişti. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "النَّزْغُ" ve "النَّسْغُ" (**nezğ** ve **nesğ**) aynı manaya olup, **nesğ**, (النَّخْسُ) (**nahs**)'in benzeri olan bir kelimedir. *"Şeytan, insanları dürtüyor"* ifadesi, o şeytanın âdeta, insanı, yapılmaması gereken şeylere teşvik etmesi suretiyle, çarpması ve dürtmesi demektir. Bu âyetteki "نَزْغٌ" kelimesi ism-i fâil manasında olup, âdeta, "جَدَّ جِدُّهُ" (gayreti gayrete geldi) denilmesi gibidir. Yahut da, bu ifadeyle, şeytanı mastar ile niteleme manası düşünülerek, ism-i fâil kastedilmiştir. Kısaca, âyetin maksadı, "Şeytan seni, kötülükleri en güzel yolla savuşturmaya dair meşru kılınan yoldan alıkorsa, onun şerrinden Allah'a sığın, işine devam et, sakın ha, ona itaat edip onun sözünü dinleme" şeklindedir. Allah en iyisini bilendir.

Gökte ve Yerde Tevhit Delilleri

وَمِنْ اٰيَاتِهِ الَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلّٰهِ الَّذِى خَلَقَهُنَّ اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿٣٧﴾ فَاِنِ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُمْ لَا يَسْـَٔمُونَ ﴿٣٨﴾ وَمِنْ اٰيَاتِهٖٓ اَنَّكَ تَرَى الْاَرْضَ خَاشِعَةً فَاِذَآ اَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَآءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ اِنَّ الَّذِىٓ اَحْيَاهَا لَمُحْىِ الْمَوْتٰى اِنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ ﴿٣٩﴾

"Gece, gündüz; güneş, ay, (hep) O'nun âyetlerindendir. Siz, ne güneşe, ne aya secde etmeyin, bunları yaratan Allah'a secde edin, eğer O'na ibadet edecekseniz. Eğer (buna karşı) kibirlenmek isterlerse, Rabbinizin nezdinde bulunanlar, onlar hiç usanmayacak, (zaten) kendisini gece gündüz tesbih edip duracaklardır. Senin, hakikaten boynunu bükmüş gördüğün arz da, O'nun âyetlerindendir. Fakat biz, üzerine suyu indirdiğimiz vakit o, harekete gelir, kabarır. Ona muhakkak can veren, elbet ölüleri de dirilticidir. Çünkü O, her şeye hakkıyla kâdirdir" (Fussilet, 37-39).

Bil ki Allahu Teâlâ, önceki âyette, amellerin ve sözlerin en güzelinin Allah'a davet olduğunu beyan buyurunca, Allah'a davetin, zâtına ve sıfatlarına delâlet eden delilleri izah etmekten ibaret olduğuna dikkat çekmek için bunun peşinden Allah'ın varlığına, kudret ve hikmetine delâlet eden delilleri getirmiştir. Bu, bu âyetler arasındaki münasebetten elde edilen, kıymetli bir dikkat çekiştir. İşte bu sebeple, bu incelikleri bilmek, Kur'ân ilimlerinin en güzeli olmuştur. Bu yüce neticelere, (bilgilere) delâlet eden delillerin, cüz ve parçalarıyla beraber, bu âlemin tamamı olduğunu öğrenmiştin. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak burada, felekiyyâtla (göksel varlıklarla) işe başlamıştır ki, bu da gece ve gündüzdür. Cenâb-ı Hak, karanlığın yokluk; nûrun (aydınlığın) da varlık olduğuna; ve yokluğun, varlıktan önce olduğuna dikkat çekmek için, geceyi gündüzden önce zikretmiştir ki, bu da bütün bu şeylerin sonradan olduğuna dikkat çekmektedir. Güneşin, ayın, feleklerin ve diğer yıldızların bir yaratıcının varlığına

delâlet etmeleri hususunu ise, biz bu eserimizde defalarca açıkladık. Özellikle "اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ" (Fatiha, 1) ve "اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ" (En'âm, 1) âyetlerinin tefsirinde...

Güneşin Rabbine Kulluk Edin

Kendileri, kâdir bir ilâhın varlığına dair birer delil oldukları halde, Cenâb-ı Hak, güneş ve ayın iki "muhdes" varlık olduklarını beyan edince لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ *"Siz, ne güneşe, ne aya secde etmeyin.."* buyurmuştur, ki bu, "Bu ikisi, Allah'ın varlığına delil olan iki kuldur.." demektir. Secde, sonsuz derecede ta'zimde bulunma demektir. Dolayısıyla secde, ancak, varlıkların en kıymetlisi olana uygun düşer. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, *"Güneşe ve aya secde etmeyiniz"* buyurmuştur. Çünkü bunlar, yaratılmış iki kul ve mahlûkturlar.. Binâenaleyh وَاسْجُدُوا لِلّٰهِ الَّذِى خَلَقَهُنَّ *"Onları yaratan, kâdir ve hakîm olan zâta, yani Allah'a secde edin "* buyurmuştur. "خَلَقَهُنَّ" kelimesindeki "هُنَّ" zamiri, "gece gündüz ve ay" ifadelerine râcidir. Çünkü, akıllı olmayan çoğullar, müennes ve müennesler hükmündedir. Nitekim Arapçada, "Kalemleri açtım" denilir ve bu, "بَرَيْتُهَا" ve "بَرَيْتُهُنَّ" ifadeleriyle anlatılır. Hak Teâlâ, "وَمِنْ اٰيَاتِهِ" buyurunca, gece, gündüz ve ay, dişil (müennes) hükmünde oldular. İşte bu sebeple de, akabinde, "خَلَقَهُنَّ" buyurmuştur.

Cenâb-ı Hak, اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُونَ *"Eğer O'na ibadet edecekseniz"* buyurmuştur. Çünkü, meselâ Sabiîlerin yıldızlara tapması gibi, bazı kimseler, güneşe ve aya secde ediyor ve bunun, aslında, Allah'a secde etmek olduğunu iddia ediyorlardı. Böylece onlar, bu aradaki vasıtadan men edildiler ve doğrudan doğruya, eşyayı yaratan Allah'a secde etmekle emrolundular. Eğer: "Namazda mutlaka, muayyen bir kıblenin gözetilmesi gerekir. Binâenaleyh, şâyet biz, güneşi, secde ederken muayyen bir kıble kabul edersek, bu daha uygun olur" denilirse, biz deriz ki: Güneş, derecesi yüksek, makamı büyük ve aydınlatıcı bir cevherdir. Binâenaleyh, şâyet şeriat, güneşin namazlarda kıble edinileceğine işâret etmiş olsaydı ve güneşin tarafına doğru secde etmek alışkanlık haline gelmiş olsaydı, bu secdenin, Allah'a değil de güneşe yapıldığı vehmi ağır basardı. İşte bu mahzurdan dolayı, Şâri-i Hakîm olan Allah, güneşi secde için kıble edinmekten nehyetmiştir. Ama belli bir hücre, oda (Beytullah, Kâbe)'nin kıble kabul edilmesinde, onun ulûhiyyetini zannettirecek herhangi bir durum yoktur. Böylece, kıbleden istenilen maksat hasıl olmuş olur. Bahsedilen mahzur da, bertaraf olmuş olur. Binâenaleyh, bu (Kâbe'nin kıble kabul edilmesi) daha evlâ olmuştur. Bil ki Şâfii

(r.a)'ye göre, bu âyetteki secdenin yapılma yeri (secdeyi icâb ettiren ifâde), âyetin sonundaki "تَعْبُدُونَ" ifadesidir. Çünkü, aynı âyetteki, وَاسْجُدُوا *"secde ediniz..."* ifadesi, bununla münasebet halindedir. **Ebû Hanife**'ye göre bunu gerektiren ifade, "وَهُمْ لَا يَسْئَمُونَ" ifadesidir. Çünkü, ilgili mana, bu ifade ile tamamlanmaktadır.

Cenâb-ı Hak, secde etmeyi emredince, daha sonra: فَإِنِ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُمْ لَا يَسْئَمُونَ *"Eğer (buna karşı) kibirlenmek isterlerse, Rabbinin nezdinde bulunanlar, onlar hiç usanmayacaklar, (zaten) kendisini gece gündüz tesbih edip duracaklardır"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili şöyle birkaç soru vardır:

İstikbarın Manası

Birinci soru: Güneşe ve aya secde edenler, "Bizim, doğrudan doğruya Allah'a kulluk etme ehliyetimiz yoktur. Biz, zelil, kusurlu ve aciz kimseleriz. Ne var ki biz, Allah'ın iki kulu olan güneşe ve aya ibadet ediyoruz" diyorlardı. Bunların bu sözü bu şekilde olunca, daha onların Allah'a secde etmekten tekebbür etmiş olduklarının söylenmesi nasıl uygun düşer?

Cevap: Âyetteki, "**istikbâr**" lafzından, sizin bahsettiğiniz şey kastedilmemiştir. Tam aksine âyetten kastedilen, "Ey Muhammed, şâyet onlar, senin, güneşe ve aya secde etmekten nehyedişini kabul etmez de tekebbür ederlerse.." manasıdır.

"İnde Rabbik" Tabiri

İkinci soru: Allah'ın bir mekânda ve bir cihette olduğunu söyleyen **Müşebbihe,** bu hususta, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Rabbinin nezdinde bulunanlar.."* ifadesine tutunmuşlardır.

Cevap: Bu, tıpkı, "hükümdarın yanında şu kadar asker vardır" denilip, buradaki "yanında" ifadesiyle, mekânca bir yakınlığın kastedilmeyişi kabilindendir. Bunun böyle oluşunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, اَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي وَاَنَا عِنْدَ الْمُنْكَسِرَةِ قُلُوبُهُمْ لِاَجْلِي *"Ben, kulumun benim hakkımdaki zannı yanındayım. Ben, benden ötürü kalpleri mahzun olanların yanındayım"*[44] kutsî hadisi ile, فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ *"Hak meclisinde (ve) kudret sahibi, mülkü çok yüce olan (Allah)'ın yanındadırlar"* (Kamer, 55) âyetidir. Yine örfte, **"Şafii** (r.a)'nin yanında, nezdinde, ona göre, Müslüman bir kimse, zimmî mukabilinde kısâsen öldürülmez" denilir.

---

44 **Keşfü'l-Hafâ,** 1/203; Kısmen; **Buhari,** Tevhid, 15.

Melâikenin Efdaliyeti

Üçüncü soru: Bu âyet, meleklerin beşerden üstün olduğuna delâlet eder mi?

Cevap: Evet. Çünkü, üstün olanın durumu ile daha düşük olanın durumu hakkında istidlâlde bulunulur da, "Bu kimseler, her ne kadar falancaya itaatten yüz çevirip büyüklük taslasalar bile, büyüklük, ona hizmet ediyor ve onun önderliğini kabul ediyorlar" denilir. Böylece, bu tür bir istidlâlin, yüksek olanın durumu ile düşük olanın durumuna istidlâlde bulunulması halinde güzel olacağı sabit olmuş olur.

Melâikenin Nevileri

Dördüncü soru: Cenâb-ı Hak burada, meleklerin vasıflarıyla ilgili olarak, *"(zaten) kendisini gece gündüz tesbih edip duracaklardır"* buyurmuştur ki bu, onların daima tesbihatta bulunduklarına; bundan bir an olsun dahi ayrılmadıklarına delâlet eder. Halbuki onların, bu işle devamlı bir biçimde meşgul olmaları, Cenâb-ı Hakk'ın da, *"Onu senin kalbine, Ruhu'l-emîn indirdi"* (Şuarâ, 193-194); *"Onlara, İbrahim'in misafirinden haber* ver.." (Hicr, 51) buyurduğu gibi, meselâ o meleklerin yeryüzüne inmeleri gibi, diğer işlerle meşgul olmalarına mani olur. Yine Cenâb-ı Hak, *"Onun üzerinde görevli, katı ve zorba melekler vardır"* (Tahrim, 6) buyurmuştur. (Ne dersin?)

Cevap: Cenâb-ı Hakk'ın burada, tesbihata devam ettiklerini bildirdiği bu melekler, meleklerin muayyen bir kesimi olup, bunlar, diğerlerinden daha yüce ve daha üstün olanlarıdır. Çünkü Allahu Teâlâ, bunları, "yanında olmak"la vasfetmiştir. "Yanında" ifadesiyle, şerefçe ve mertebece mükemmel olmaları kastedilmiştir. Ki bu, diğer bir kısım meleklerin, başka şeylerle meşgul olmalarına ters düşmez.

Onlar, "Farz edelim ki, durum senin yaptığın bu izah gibi olsun. Ancak ne var ki, o meleklerin mutlaka nefes almaları gerekir. Binâenaleyh, onların bu teneffüsüyle meşgul olmaları, tesbihatta bulunmalarına mani olur" derlerse, biz deriz ki: Beşere nisbetle nefes alıp vermek, hayatiyyetin mümkün olabilmesi için bir vesile olduğu gibi, Allahu Teâlâ da, onların hayat hallerinin mümkün olmasının vesilesini zikretmiştir ki, bu da onların tesbihatta bulunmalarıdır. Cevherleri alabildiğine saf ve temiz zâtları aydınlık olan ve marifetullah basamaklarına yücelme içine dalmış bulunan meleklerin hallerini, beşerin haline kıyaslamak, insaflı bir kimsenin

işi değildir. Çünkü bu iki durum arasında, doğu ile batı arasındaki uzaklık kadar mesâfe bulunur.

Kuru Arzın Canlanması

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمِنْ اٰيَاتِهٖٓ اَنَّكَ تَرَى الْاَرْضَ خَاشِعَةً *"Senin, hakikaten boynunu bükmüş gördüğün arz da, O'nun âyetlerindendir"* buyurmuştur. Bil ki Allahu Teâlâ, bu dört felekiyyât, yani gece, gündüz, güneş ve aydan bahsedince, bunun peşinden yer ile ilgili âyeti getirerek, *"Senin, hakikaten boynunu bükmüş gördüğün arz da, O'nun âyetlerindendir"* buyurmuştur. Huşu, kişinin zelilliğini, Allah karşısındaki tevâzûu ve alçaklığını kabul etmesi demektir. Dolayısıyla bu ifade, yerin, yağmurdan ve bitkilerden uzak kaldığı zamanki durumunu anlatmak için, teşbihen kullanılmış olan bir ifadedir.

Cenâb-ı Hak, فَاِذَآ اَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاۤءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ *"Fakat biz, üzerine suyu indirdiğimiz vakit o, harekete gelir, kabarır"* buyurmuştur. Bu âyetteki, "اِهْتَزَّتْ" kelimesinin manası, "yer, bitkilerle harekete geçti"; "رَبَتْ" kelimesinin manası ise, "şişti, kabardı" şeklindedir. Çünkü bitki, yeryüzüne çıkması yaklaştığında, toprak ondan ötürü kabarır, şişer, daha sonra da, bitkiden ötürü çatlar, yarılır.

Ölen İnsanlar da Dirilecek

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اِنَّ الَّذِيْٓ اَحْيَاهَا لَمُحْيِ الْمَوْتٰى *"Can veren, elbet ölüleri de dirilticidir"* buyurmuştur. Yani, "ölümünden sonra diriltmeye kâdir olan, ölümlerinden sonra bu bedenleri yaratmaya da kâdirdir" demektir ki biz, bu delilin izahını defalarca yaptık.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اِنَّهٗ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ *"Çünkü O, her şeye hakkıyla kâdirdir"* buyurmuştur. Bu da, (bu konuda) temel bir delil olup, izahı şöyledir: Bu parçalanmış, dağılmış cüzleri yeniden bir araya getirmek, te'lîf etmek, zâtı gereği mümkin bir iştir. Hayatın, aklın ve kudretin, bu parçalar bir araya getirildikten sonra, bunlara yeniden verilmesi de, aynı şekilde zâtı gereği mümkin şeylerdir. Allahu Teâlâ da, mümkinâta kâdirdir. Binâenaleyh, Allah'ın, bu parçaları bir araya getirmeye ve bunlara hayat, kudret, akıl ve anlayış vermeye kâdir olması gerekir. Ki, bu, bedenlerin yeniden haşrinin, kendisinde asla hiçbir imkânsızlığın olmadığına ve mümkin bir iş olduğuna çok net bir biçimde delâlet eder. Allah, en iyisini bilendir.

Kur'ân'ın Hakkaniyeti

إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِيٓ اٰيَاتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا ۗ اَفَمَنْ يُلْقٰى فِى النَّارِ خَيْرٌ اَمْ مَنْ يَاْتِيٓ اٰمِنًا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ ۚ اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ ۖ اِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٤٠﴾ اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَآءَهُمْ ۚ وَاِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ ﴿٤١﴾ لَا يَاْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ ۖ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ ﴿٤٢﴾

"Bizim âyetlerimiz hakkında sapkınlık edenler şüphesiz bize gizli kalmazlar. O halde, ateşin içine atılacak olan kimse mi hayırlıdır, yoksa, kıyamet günü korkusuzca gelecek olan kişi mi? Siz, dilediğinizi yapın, Çünkü O, ne yapıyorsanız, hakkıyla görendir. (Bunlar), Kur'ân'a -ki O, kendilerine gelince- küfredenlerdir. Halbuki o, cidden azîz (ve galip) bir kitaptır ki, ne önünden ne ardından ona hiçbir bâtıl (yanaşıp) gelemez. (O), bütün kâinatın hamdettiği, yegâne hüküm ve hikmet sahibi (Allah)'tan indirilmedir"
(Fussilet, 40-42).

İlhadın Manası

Bil ki Allahu Teâlâ, dinine davet etmenin, en büyük makam, en kıymetli mertebe olduğunu beyan edip, sonra da bunun, tevhidin, adaletin, dirilişin ve kıyametin hak oluşunun delillerini anlatmak suretiyle olacağını bildirince, yeniden bu deliller hususunda münakaşa edip, şüpheler atma çabasına girenleri tehdide yönelerek, اِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِيٓ اٰيَاتِنَا *"Bizim âyetlerimiz hakkında sapkınlık edenler..."* buyurmuştur. Arapçada, dosdoğru çizgiden sapıp bir yarıkta bir hendek eştiğinde, "اَلْحَدَ الْحَافِرُ وَلَحَدَ" denilir. Binâenaleyh mülhid, sapan demektir. Bu kelime daha sonra örfen (ıstılahen), özellikle haktan meyledip, bâtıla sapan hakkında kullanılır olmuştur, لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا *"Şüphesiz bize gizli kalmazlar"* cümlesi bir tehdit olup, tıpkı, heybetli bir kralın, "Benim mülkümde bana karşı çıkanları biliyorum" dediğinde, bu sözün bir tehdit oluşu gibidir.

Daha sonra Allahu Teâlâ اَفَمَنْ يُلْقٰى فِى النَّارِ خَيْرٌ اَمْ مَنْ يَاْتِيٓ اٰمِنًا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ *"O halde ateşin içine atılacak olan kimse mi hayırlıdır, yoksa kıyamet günü*

korkusuzca gelecek olan kişi mi?" buyurmuştur. Buradaki istifham (soru) istifham-ı takriri olup maksadı, âyetler hakkında sapkınlık edenlerin, ateşe atılacaklarına; âyetlere iman edip, onları tasdik edenlerin ise, kıyamet günü emin olacaklarına dikkat çekmektir.

Müteakiben Hak Teâlâ, اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ اِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ *"Siz dilediğinizi yapın. Çünkü O, ne yapıyorsanız hakkıyla görendir"* buyurmuştur. Bu bir üçüncü tehdit (vaîd) olup, bunun bir benzeri de, heybetli bir padişahın, çok kızgınken, bazı kölelerini soruşturmaya tâbi tutup, sonra onlara, "istediğinizi yapın" demesi gibidir. Çünkü bu ifade, ileri derecede bir tehdittir.

Daha sonra Allahu Teâlâ, اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ *"Bunlar zikri, o kendilerine gelince inkâr edenlerdir"* buyurmuştur ki bu da bir tehdittir. Bunun cevabı hususunda şu iki izah yapılmıştır:

1) Bu cevap, Kur'ân-ı Kerim'de vasfedilmiş, diğer cevaplar gibi mahzûf olup, takdiri, "Kur'ân kendilerine geldiğinde, Kur'ân'ı inkâr edenler, bu inkârları yüzünden cezalandırılırlar" şeklinde veya benzer bir şekildedir.

2) Bu "لَمَّا"nın cevabı ileride gelen, *"Onlar uzak bir yerden çağrılıyorlar"* (Fussilet, 44) âyetidir. Birinci izah daha doğrudur.

Kur'ân'ın Galibiyeti

Allahu Teâlâ, Kur'ân'ın âyetleri hususunda ileri-geri konuşanları alabildiğine tehdit edince, bunun peşinden Kur'ân'ın büyüklüğünden bahsederek, وَاِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ *"Halbuki O, cidden azîz ve gâlip bir kitaptır"* buyurur. Buradaki "**azîz**"in şu iki manası vardır:

a) Gâlip, kâhir (üstün),

b) Eşi-benzeri bulunmayan...

Kur'ân'ın gâlip (üstün) manasında "azîz" oluşu, belirtildiği gibidir. Çünkü Kur'ân, hüccetlerinin kuvvetli oluşu sayesinde, kendi dışındaki her şeye gâlib gelmiştir. Kur'ân'ın, eşi-benzeri olmayan manasında "azîz" oluşu da böyledir. Çünkü evvelki ve sonraki bütün insanlar, ona muâraza etmekten, bir benzerini getirmekten âciz kalmışlardır.

Bâtıl Ona Yanaşamaz

Cenâb-ı Allah sonra, لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ *"Ne önünden, ne ardından ona hiçbir bâtıl (yanaşıp) gelemez"* buyurur. Bu ifadeyle ilgili olarak şu izahlar yapılmıştır:

a) Tevrat, Zebûr ve İncil gibi, daha önce gelmiş kitaplar, Kur'ân'ı yalanlamadığı gibi, bundan sonra da onu yalanlayacak bir kitap gelmeyecektir.

b) Kur'ân'ın hak olduğunu bildirdiği hiçbir şey bâtıl olmaz; bâtıl olduğunu söylediği hiçbir şey de hak olmaz.

c) Kendisine herhangi bir noksanlığın ârız olması, böylece de "önünden" ona bâtılın yol bulmasından, yahut da kendisine ilavede bulunulmasından, böylece de "ardından" ona bâtılın yol bulmasından o mahfuzdur (korunmuştur). Bunun manasının böyle oluşunun delili, *"Hiç şüphesiz biz, onu koruyucularız"* (Hicr, 9) âyetidir. Bu izaha göre, âyetteki "bâtıl" kelimesi, fazlalık ve noksanlık olmuş olur.

d) Bu ifadeden kastedilen mananın, "Gelecekte ona muaraza edebilecek bir kitabın bulunması mümkün değildir. Geçmişte de ona muaraza edecek, onunla boy ölçüşebilecek bir kitap bulunmamıştır" şeklinde olması da muhtemeldir.

e) **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Bu bir teşbih (benzetme)dir ve teşbih ile anlatılmak istenen şudur: Ona bâtıl ârız olamaz ve bâtılın ona girmek için bulabileceği hiçbir yol yoktur.

Bil ki **Ebû Müslim el-İsfehânî**, Kur'ân'da neshin olmadığı görüşüne bu âyeti şöyle delil getirebilirdi: Çünkü "nesh" ibtâl etmek demektir. Binâenaleyh bu mana da, Kur'ân'a nesh girmiş olsaydı, ona, bu ifadede bahsedilen bâtıl, ardından gelmiş olurdu. Bu da, bu âyetin manasının zıddına bir durum olurdu.

Hak Teâlâ sonra da تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ *"O, bütün kâinatın hamdettiği, yegâne hüküm ve hikmet sahibi (Allah'tan) indirilmedir"* buyurmuştur. Bu, "Ben (Allah), bütün hallerim ve fiillerimde hakîm, nimetlerimin çokluğu sebebiyle de, bütün mahlûkâtın yanında hamîdim" demektir. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Allah, Kur'ân'ın başına, **"Elhamdülillah"** cümlesini koymuş ve cennetliklerin söyleyecekleri en son sözün yine bu söz olduğunu haber vermiştir.

Nübüvvet Davetinin Aynılığı

مَا يُقَالُ لَكَ إِلَّا مَا قَدْ قِيلَ لِلرُّسُلِ مِنْ قَبْلِكَ ۚ إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ وَذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ
﴿٤٣﴾ وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْلَا فُصِّلَتْ آيَاتُهُ ۖ أَأَعْجَمِيٌّ وَعَرَبِيٌّ ۗ قُلْ

هُوَ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا هُدًى وَشِفَآءٌ ۖ وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِيٓ اٰذَانِهِمْ وَقْرٌ وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى ۚ اُولٰٓئِكَ يُنَادَوْنَ مِنْ مَكَانٍۭ بَعِيدٍ ﴿٤٤﴾ وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتُلِفَ فِيهِ ۚ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ ۚ وَاِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ ﴿٤٥﴾ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ ۖ وَمَنْ اَسَآءَ فَعَلَيْهَا ۗ وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ ﴿٤٦﴾

"Sana, senden evvelki peygamberlere de söylenmiş olandan başka bir şey söylenmiyor. Şüphe yok ki senin Rabbin, hem mağfiret sahibi, hem elîm azap sahibidir. Eğer biz onu, yabancı (dilde) bir Kur'ân yapsaydık, muhakkak ki "Âyetleri açıklanmalı değil miydi? Arap muhataplara, Arapça olmayan bir Kur'ân mı?" diyeceklerdi. Onlara söyle ki o Kur'ân, iman edenler için bir hidâyet ve şifadır, iman etmeyenlerin ise, kulaklarında bir ağırlık vardır. Kur'ân bunlara karşı bir körlüktür. (Sanki) onlar uzak bir yerden çağrılıyorlardı. Andolsun ki biz Musa'ya kitabı verdik, onda da ihtilaf edildi. Eğer Rabbin tarafından geçmişte verilmiş bir hüküm (kader) bulunmasaydı, aralarındaki iş şimdi olup bitmişti (halledilmişti). Şüphesiz onlar bunun hakkında şüpheci bir tereddüt içindedirler. Kim iyi amel ve hareket ederse, bu kendisi içindir; kim de kötülük ederse, bu da kendi aleyhinedir. Yoksa Rabbin, kullarına zerre miktarı zulmedici değildir" (Fussilet, 43-46).

Bil ki Allahu Teâlâ, âyetleri hakkında ileri geri konuşanları tehdit edip, âyetlerinin kıymetli, Kitabullah'ın derecesinin yüce olduğunu bildirince, Hz. Peygamber (s.a.s)'e kavminin eziyetlerine karşı sabretmesini ve bu sûrenin başında, *"Onlar, "Bizi kendisine davet edegeldiğiniz şeye karşı kalbimiz örtülüdür ... derler"* (Fussilet, 5) âyetinde haber verdiği bu sözden ötürü kalbinin sıkılmamasını tavsiye ederek, *"Sana, senden evvelki peygamberlere de söylenmiş olandan başka bir şey söylenmiyor"* buyurur. Bu ifade ile ilgili olarak şu iki izah yapılabilir:

a) Doğruya en yakın izaha göre bununla, "Kavminin kâfirlerinin sana söylediği sözler, tıpkı geçmiş peygamberlerin kâfir kavimlerinin, o peygamberlere söylediği üzücü sözler ve onlara indirilen kitapları tenkit eden sözler gibidir. Senin Rabbin, hakkı savunanlar için mağfiret sahibi, batıldan yana olanlar için de, elîm bir azap sahibidir. Binâenaleyh sen bu işi

Allah'a havale et ve emrolunduğun davet ve tebliğ işiyle meşgul ol" manası kastedilmiştir.

b) Bununla, "Allah, sana, tıpkı diğer peygamberlerine söylediği şeyleri söylemektedir. Çünkü O, sana da, diğer bütün peygamberlere de, kavimlerinin beyinsizliklerine karşı sabretmelerini emretmiştir. Binâenaleyh itaat edenlerin ümit içinde bulunmaları, O'na isyan edenlerin de, O'ndan korkup çekinmeleri gerekir" manası kastedilmiştir. Bu sûrenin tefsirindeki sözlerimizden, sûrenin gayesinin, müşrik ve kâfirlerin, *"Bizi kendisine davet edegeldiğiniz şeye karşı, kalplerimiz örtülüdür..."* şeklindeki sözlerine cevap vermek olduğu ortaya çıkar. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, böyle bir metodun yanlışlığına dikkat çekerek, bazen bu Kur'ân'a iman edenler için vaadde, yüz çevirenler için vaîdde (tehditte) bulunmuş ve ilgili söz, tâ sûrenin başından buraya kadar güzel bir tertip ve mükemmel bir nizâm içinde uzayıp gelmiştir. Derken Cenâb-ı Hak onların bu sözlerine karşı, yeni bir cevap vererek, وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْاٰنًا اَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْلَا فُصِّلَتْ اٰيَاتُهُ *"Eğer biz onu, yabancı (dilde) bir Kur'ân yapsaydık, muhakkak ki, "Âyetleri açıklanmalı değil miydi? Arap olan muhataplara, Arapça olmayan bir Kur'ân mı?" diyeceklerdi"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hamza, Kisâî, Âsım'ın ravisi **Ebu Bekir,** biri istifham olmak üzere, iki hemze ile "ءَاَعْجَمِيٌّ" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları bunun gibi, "ءَاَنْذَرْتَهُمْ" ve benzeri ifadelerde, yine istifham olmak üzere, tek hemze ile ve bir prensipleri olarak, medd ile okumuşlardır. **İbn Abbas** (r.a)'ın bunu tek hemzeyle okuduğu rivâyet edilmiştir. İki hemzeyle okuma durumunda, bunlardan birincisi, istifham-ı inkâr hemzesi olup, manası, "Onlar bunu yadırgadılar ve, ya "Arap olan bir peygambere, yabancı dilde bir Kur'ân mı?" yahut da, "Arap olan muhataplara, yabancı dilde bir Kur'ân!?" dediler" şeklinde olur. Bunu, yine istifham olarak, tek hemzeyle okuma durumunda, bu ifadeyle, muhatapları Arap olduğu halde, Kur'ân'ın yabancı dilde olması manası kastedilmiş olur.

***İKİNCİ MESELE:* Sûrenin Bütünlüğü**

Âlimler, bu âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında şunu nakletmişlerdir: Kâfirler, işi yokuşa sürmek ve sarpa sardırmak için, "Kur'ân yabancı bir dilde inseydi ya..." dediler. İşte bunun üzerine bu âyet nazil oldu." Bence sebeb-i nüzûl olarak bu gibi şeylerin söylenmesi, Kur'ân'a karşı yapılmış büyük

bir haksızlık olur. Çünkü bu, birbiriyle alakası olmayan âyetlerin gelmiş olduğunu düşündürür. Bu ise, Kur'ân hakkında en büyük ta'n (tenkit) sebebidir. Binâenaleyh böyle bir tenkit kabullenildiğinde, Kur'ân'ın mu'cize olduğunu iddia etmek şöyle dursun, onun muntazam bir kitap olduğunu iddia etmek bile mümkün olmaz. Bence gerçek olan, bu sûrenin başından sonuna kadar, *"Kalplerimiz örtülüdür"* (Fussilet, 5) âyetinde nakledilen şüpheye cevap veren bir bütün olmasıdır. Tefsir ettiğimiz âyetteki söz de yine, aynı konuyla ilgili olup o iddiaya cevaptır. Buna göre âyetin manası, "Eğer biz bu Kur'ân'ı yabancı bir dilde indirmiş olsaydık, o zaman onlar, "Arap bir topluma, yabancı dilde bir kitab nasıl indirilir?" diyebilirlerdi ve onlara yine "Senin bizi kendisine davet ettiğin söz hususunda kalplerimiz örtülüdür, yine o sözü duyma hususunda kulaklarımızda ağırlık var. Çünkü biz onu (yabancı dilde olduğu için) anlayamıyoruz" deme hakkı doğardı. Fakat biz bu kitabı Arapça ve sizin kelimelerinizle indirip, siz de bu dili konuşup anlayan kimseler olunca, "Kalplerimiz bu söze karşı örtülüdür ve kulaklarımızda bundan ötürü ağırlık var" diye iddiada bulunmanız nasıl mümkün olur?" şeklindedir. Binâenaleyh bizim bu âyetin ifadesini de, müşriklerin o (Fussilet, 5. âyetindeki) sözlerine bir cevap kabul etmemiz halinde, sûre, başından sonuna, en güzel bir münasebet ve uyum içinde olmuş olur. Binâenaleyh sebeb-i nüzûl olarak bunun zikredilmesi, cidden şaşılacak şeydir.

Kur'ân Mü'minlere Şifadır

Cenâb-ı Hak sonra قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا هُدًى وَشِفَاءٌ وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِى اٰذَانِهِمْ وَقْرٌ وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى *"Onlara söyle ki o Kur'ân iman edenler için bir hidâyet ve şifâdır, iman etmeyenlerin ise kulaklarında bir ağırlık vardır. Kur'ân bunlara karşı bir körlüktür"* buyurmuştur. Bil ki bu söz de yine onların, *"Bizi kendisine davet edegeldiğin şeye karşı kalplerimiz örtülüdür"* sözleriyle ilgilidir. Buna göre Cenâb-ı Hak, sanki, "Size gönderdiğim bu kelâm (bu Kur'ân), başka bir dilde değil, sizin dilinizdedir. Binâenaleyh artık sizin, "Bunun dilini bilmediğimiz için, kalplerimiz buna karşı örtülüdür" demek mümkün değildir" demek istemiştir.

Bütün bunlardan sonra geriye şöyle demek kalır: "Allah'ın, hakka meyleden bir karakter, doğruluğa meyleden bir kalp ve dini talep hususunda gücünü-kuvvetini sarf etmeye sevk edecek olan bir himmet verdiği herkes için, hiç şüphesiz bu Kur'ân bir hidâyet ve şifadır. Kur'ân'ın bu kimse hakkında hidâyet olması, Kur'ân, onu hayırlara sevk eden bir delil, bütün

mutluluklara götüren bir kitap oluşundan ötürüdür. Şifa oluşu da şöyledir: Kişinin hidâyete ermesi mümkün olduğunda, hidâyet gerçekleşir. İşte bu hidâyet o kimsenin küfür ve cehalet hastalığına bir şifa olur.

Ama hızlân denizinde boğulmuş, mahrûmiyet sahrasında şaşırmış ve kalbi şeytana tâbi olma hisleriyle dopdolu olan kimse için bu Kur'ân, kulağında bir ağırlık olur. Nitekim Hak Teâlâ onların, *"Kulaklarımızda bir ağırlık var"* (Fussilet, 5) dediklerini haber vermiştir. Yine bu Kur'ân, onlar için bir körlük olur. Nitekim Cenâb-ı Hak, onların, *"Bizimle senin aranda bir perde var"* (Fussilet, 5) dediklerini bildirmiştir. Kur'ân'ın beyanı ile bu beyandan faydalanma arasına girmiş olan bu perde yüzünden onlar, *"Sanki onlar uzak bir yerden çağrılıyor"* gibidirler. İnsaflı olup da zorlanmayan herkes, bizim bu âyeti, bahsettiğimiz manada tefsir ettiğimiz zaman, sûrenin başından sonuna dek bir gayeye, tek bir konuya dâir, muntazam bir tek söz olduğunu anlar. Binâenaleyh yapılan bu tefsir, diğer müfessirlerin yaptıkları tefsirden daha uygun olur. Kıraat âlimlerinin çoğu, âyetteki "عَمًى" kelimesini, bu şekilde mastar olarak okumuşlardır. **İbn Abbas** (r.a) ise, bunu na't (sıfat) olarak "عَمٍ" şeklinde okumuştur. **Ebû Ubeyde,** birincisinin esas kıraat olduğunu söyler ve şöyle der: "Âyetteki, "**hüda**" ve "**şifâ**" kelimeleri birer mastardırlar. Binâenaleyh bu kelimenin de onlar gibi bir mastar olması gerekir. Eğer önceki bu kelimeler, "**hâdî**" ve "**şâfi**" olsaydı, o zaman bu kelimenin meksur olarak "عَمٍ" şeklinde böylece onlar gibi ism-i fâil olması uygun düşerdi.

Cenâb-ı Hak, أُولَٰئِكَ يُنَادَوْنَ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ *"(Sanki) onlar uzak bir yerden çağrılıyorlar"* buyurmuştur. **İbn Abbas** (r.a), "Cenâb-ı Hak bu ifadeyle, onların bu sözden, sadece bir ses ve uğultu hisseden hayvanlar gibi olduklarını kastetmiştir" derken, yine bunun, "Kim uzaktan çağrılırsa duymaz, duysa bile ne söylendiğini anlamaz. Dolayısıyla bunların durumu da böyledir" manasında olduğu da söylenmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتُلِفَ فِيهِ *"Andolsun ki biz Musa'ya kitap verdik, onda da ihtilaf edildi"* buyurmuştur. Ben derim ki, bu da yine önceki ifadeyle ilgilidir. Buna göre sanki, "Biz **Musâ**'ya o kitabı (**Tevrat**'ı) verdiğimizde, onlar onun hakkında ihtilaf edip, kimisi onu kabul etti, kimi etmedi. İşte tıpkı bunun gibi sana da bu kitabı (Kur'ân'ı) verdik. Bazı insanlar onu kabul ettiler ki bunlar senin ashabındır. Bazıları bunu kabul etmediler. Bunlarda, *"Bizi kendisine davet edegeldiğin şeye karşı kalplerimiz örtülüdür"* diyenlerdir" denilmektedir.

Daha sonra Allahu Teâlâ, وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ *"Eğer Rabbin tarafından geçmişte verilmiş bir hüküm bulunmasaydı"* yani "onlardan azabı belli bir güne, yani kıyamet gününe kadar tehir etme hükmü (kaderi) olmasaydı, ki Cenâb-ı Hak, *"Kıyamet günü, onlara va'dolunan (belirlenmiş olan) gündür"* (Kamer, 46) buyurmuştur, لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ *"Aralarındaki iş şimdi olup bitmişti"* yani "tasdik eden ile, başlarına gelecek o azabı yalan sayanlar arasındaki iş, şimdi halledilmişti. *"Şüphesiz onlar bunun hakkında şüpheci bir tereddüt içindedirler"* yani onlar, senin ve kitabının doğruluğu hususunda bir şek ve şüphe içindedirler. Binâenaleyh onların, *"Davet edegeldiğin şeye karşı kalplerimiz örtülüdür"* (Fussilet, 5) şeklindeki sözlerinden fazla rahatsız olmaman gerekir.

Daha sonra Allahu Teâlâ, مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ اَسَاءَ فَعَلَيْهَا *"Kim iyi amel işler ve iyi hareket ederse bu kendisi içindir; kim de kötülük ederse, bu da kendi aleyhinedir"* buyurmuştur ki bu, "Onların yüz çevirişlerine fazla aldırma. Çünkü onlar eğer iman ederlerse, bu imanlarının faydası kendilerine dönecektir. Yok eğer inkâr ederlerse, inkârlarının zararı da yine kendilerinedir. Hak Sübhânehu ve Teâlâ, herkese yaptığı amele uygun karşılık verecektir. Çünkü *"Rabbin kullarına zerre miktarı zulmedici değildir"* demektir.

İnkârın Batıllığı

اِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعَةِ ۚ وَمَا تَخْرُجُ مِنْ ثَمَرَاتٍ مِنْ اَكْمَامِهَا وَمَا تَحْمِلُ مِنْ اُنْثٰى وَلَا تَضَعُ اِلَّا بِعِلْمِهٖ ۚ وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ اَيْنَ شُرَكَآءِىْ ۙ قَالُوْٓا اٰذَنّٰكَ ۖ مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ ۚ ﴿٤٧﴾ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَدْعُونَ مِنْ قَبْلُ وَظَنُّوا مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ ﴿٤٨﴾ لَا يَسْـَٔمُ الْاِنْسَانُ مِنْ دُعَآءِ الْخَيْرِ ۖ وَاِنْ مَسَّهُ الشَّرُّ فَيَؤُسٌ قَنُوطٌ ﴿٤٩﴾ وَلَئِنْ اَذَقْنَاهُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ ضَرَّآءَ مَسَّتْهُ لَيَقُولَنَّ هٰذَا لِىْ ۙ وَمَآ اَظُنُّ السَّاعَةَ قَآئِمَةً ۙ وَلَئِنْ رُجِعْتُ اِلٰى رَبِّىٓ اِنَّ لِىْ عِنْدَهُ لَلْحُسْنٰى ۚ فَلَنُنَبِّئَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِمَا عَمِلُوا ۖ وَلَنُذِيقَنَّهُمْ مِنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ ﴿٥٠﴾ وَاِذَآ اَنْعَمْنَا عَلَى الْاِنْسَانِ اَعْرَضَ وَنَا بِجَانِبِهٖ ۖ وَاِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَذُو دُعَآءٍ عَرِيضٍ ﴿٥١﴾ قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ بِهٖ مَنْ اَضَلُّ مِمَّنْ هُوَ فِى شِقَاقٍ بَعِيدٍ ﴿٥٢﴾ سَنُرِيهِمْ اٰيَاتِنَا فِى الْاٰفَاقِ وَفِىٓ اَنْفُسِهِمْ

حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ اَنَّهُ الْحَقُّ اَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ اَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ شَهِيدٌ ﴿٥٣﴾ اَلَآ اِنَّهُمْ فِى مِرْيَةٍ مِنْ لِقَآءِ رَبِّهِمْ اَلَآ اِنَّهُ بِكُلِّ شَىْءٍ مُحِيطٌ ﴿٥٤﴾

"Kıyametin (ne zaman kopacağı) bilgisi O'na (Allah'a) havale edilir. O'nun bilgisi olmaksızın, hiçbir meyve tomurcuk(larından) çıkamaz, hiçbir dişi gebe kalmaz ve doğurmaz. O (müşriklere), "Benim ortaklarım nerede?" diye nidâ edileceği gün "Sana arz ettik. Bizden hiçbir şâhit yok" diyecekler. Önceden tapmış oldukları şeyler, onlardan uzaklaşıp kaybolmuştur. Onlar kendileri için, kaçıp kurtulacak hiçbir yer olmadığını anlarlar. İnsan hayır istemekten usanmaz. Eğer ona bir şer dokunursa, bakarsın ki o hemen ümidini kesip, ümitsizliğini açığa vurmuştur. Yemin olsun ki, eğer ona dokunan sıkıntıdan sonra, kendisine tarafımızdan bir rahmet tattırırsak, mutlaka, "Bu benim hakkımdır. Kıyametin kopacağını da zannetmiyorum. Andolsun ki Rabbime döndürülsem bile, şüphesiz O'nun katında benim için daha güzel bir hal vardır" der. Fakat biz, yemin olsun ki, o kâfirlere, neler yaptıklarını elbette haber vereceğiz. Andolsun ki onlara, en çetin bir azap tattıracağız. İnsana nimet verdiğimiz zaman yüz çevirir ve bir tarafa çekilir. Ona bir şer dokunduğu zaman ise, artık o uzun uzun yakarır. De ki: "Eğer o Kur'ân Allah katından gelmiş de, siz onu inkâr etmişseniz, bana haber verin. Haktan uzak bir muhalefette bulunanın tâ kendisi olan kimseden daha sapık olan kimdir? Gerek dış dünyada, gerek öz benliklerinde, biz onlara âyetlerimizi (delillerimizi) göstereceğiz, ta ki onun (Kur'ân'ın) gerçek olduğunu onlar da bilecekler. Rabbinin her şeye hakkıyla şâhit olması sana kâfî değil mi? Gözünü aç, muhakkak onlar Rablerine kavuşma hususunda bir şüphe içindedirler. Gözünü aç (bak)! O, gerçekten her şeyi çepeçevre kuşatandır" (Fussilet, 47-54).

Kıyamet Vaktini Allah Bilir

Bil ki Allahu Teâlâ kâfirleri bir önceki âyette, *"Kim iyi amel ve hareket ederse, bu kendisi içindir; kim de kötülük ederse, bu da kendi aleyhinedir"* ifadesiyle tehdit edip, bu ifade de, "Herkesin hak ettiği şey, kıyamet günü

kendisine verilecektir" demek olunca, sanki birisi "O kıyamet günü ne zaman?" demiş de, Cenâb-ı Hak, "Mahlûkatın, o günün ne zaman olacağını bilme imkânı yoktur. Onu ancak ben bilirim" manasında olarak, إِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعَةِ *"Kıyametin bilgisi O'na (Allah'a) havale edilir"* buyurmuştur. "O" ifadesi, hasr (sadece) manasını taşır ve kıyametin ne zaman olacağını ancak Allah'ın bileceğini bildirmektedir. Bunun bilgisi sadece Allah katında olduğu gibi, ileride, belirli zamanlarda meydana gelecek şeylerin meydana geleceğini bilme işi de yine ancak Hak Sübhânehû ve Teâlâ'ya âittir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu iki hususun misallerinden olarak, şu iki konuyu zikretmiştir: *"Onun bilgisi olmaksızın, a) Hiçbir meyve tomurcuklarından çıkamaz, b) Hiçbir dişi gebe kalmaz ve doğurmaz."* **Ebû Ubeyde,** "**ekmâm**" (tomurcuklar) kelimesinin meyvelerin kabı (kapçığı) ve meyvenin içinde olduğu şey manasına olduğunu, müfredinin, "كِمٌّ" ve "كِمَّةٌ" olduğunu söylemiştir. **Nâfî, İbn Âmir, Âsım**'ın, râvisi **Hafs,** elif ile cemî olarak "ثَمَرَاتٍ" şeklinde okurlarken, diğerleri elifsiz-müfret olarak "ثَمَرَةٍ" şeklinde okumuşlardır.

Gaybin Bazen Bilinme İmkânı

Bil ki bu âyetin bir benzeri de, *"O kıyametin ilmi şüphesiz ki Allah nezdindedir. Yağmuru O indirir"* (Lokman, 34) âyetidir. İmdi eğer, "Müneccimler, âlemin çeşitli halleri hakkında bazı şeyleri biliyorlar. Aynen bunun gibi, insanların doğum burçlarından, yine onların bazı hallerini (önceden) biliyorlar. Ayrıca da "**ilm-i reml**" adı verilen bir diğer konu daha var. Bu da çoğu kez isabet kaydeder. Yine "ilmü tâ'bîr" (rüya yorumlama ilmi) de bazen, bil-ittifak gaybî halleri, istikbaldeki şeyleri gösterebilir. Binâenaleyh bu bilinen ilimlerle, bu âyet nasıl bağdaştırılabilir?" denilirse, biz deriz ki, bu ilimlerin sahipleri, hiçbir zaman bilinmesi istenilen şey hakkında kesin ve kat'î hükümde (iddiada) bulunamazlar. Bunların varacakları en ileri nokta, zayıf bir zan ve tahminden ibarettir. Halbuki bu âyette, *"Kıyametin ilmi ancak Allah katındadır"* diye ifade edilmiştir. İlim ise, kesinlik ve katiyyet ifade eder. İşte bu izah ile, bu iki durum arasında tezat gibi görünen şeyler ve zorlamalar bertaraf edilir. Allah en iyi bilendir.

Cenâb-ı Allah, kıyametten bahsedince, bunun peşi sıra kıyametin hallerinden birini zikretmiştir. Burada ele aldığı bu şey de, sûrenin başı ile son derece ilgilidir. Zira sûrenin başı, o kâfirlerin, Hz. Muhammed (s.a.s)'in kendilerini tevhide ve putlardan ve heykellerden uzak olmaya davet etmiş

olmasından ötürü, onların Kur'ân'ı dinlemekten şiddetle nefret ettiklerine delâlet eder. Bunun böyle oluşunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın, sûrenin başında, *"De ki: "Ben ancak sizin gibi bir insanım. Fakat bana, sizin tanrınızın bir tek tanrı olduğu vahyolunuyor"* (Fussilet, 6) buyurmuş olmasıdır. Cenâb-ı Allah aynı şekilde sûrenin sonunda da, kendisinin ortakları ve benzerleri olduğunu söyleyenlere yönelik vaîdini (tehdidini) getirerek, *"O (müşriklere), "Benim ortaklarım,* yani *sizin iddia ve inancınıza göre benim ortaklarım nerede?" diye nidâ edileceği gün, "Sana arz ettik. Bizden hiçbir şâhit yok" diyecekler"* buyurmuştur. **İbn Abbas,** buradaki "آذَنَّاكَ" kelimesinin, "Sana duyurduk" manasında olup, tıpkı, "وَأَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ" (İnşikak, 2) âyetindeki benzeri kelimenin, "işitti" manasına oluşu gibi olduğunu söylerken, **Kelbî** buna, أَعْلَمْنَاكَ "Sana bildirdik" manasını vermiştir ki, **Kelbî**'ninki uzak bir görüştür. Çünkü kıyamettekiler Allah'ı ve Allah'ın her şeyi ilm-i vâcip ile (kesin bilgi ile) bildiğini bilirler. O halde Allah'a bir şeyi bildirmek ve öğretmek imkânsızdır.

Allahu Teâlâ sonra, onların مَا مِنَّا مِنْ شَهِيدٍ *"Bizden hiçbir şahit yok"* diyeceklerini haber verir. Bu ifadeye şu manalar verilmiştir:

1) "Hiçbirimiz, senin ortağın bulunduğunu söylememiştir." Bu manaya göre, bu sözden çıkarılan netice, müşriklerin kıyamet günü, Allah'a şirk koşma işinden tamamen beri olduklarını iddiâ edeceklerdir.

2) "Bizden hiç kimse, o şirk koşulanları görmedi." Çünkü onlar onlardan, putları ve taptıkları diğer şeyler de onlardan sıvışıp uzaklaşmışlardır. Dolayısıyla onlar, putlarını, ilahî azaba muhatap oldukları bu esnada göremeyecekler.

3) Âyetin bu ifadesi, putların sözüdür. Çünkü Allah, kıyamette onlara can verecek, onlar da, "Bizden hiçbiri, putperestlerin bize nisbet ettikleri ortaklığın doğruluğunu onaylamamıştır" diyecekler. İfadenin bu manada olması halinde, putların onlara fayda vermeyecekleri ve âdeta onlardan kaçıp uzaklaşacakları anlatılmak istenmiştir.

Cenâb-ı Allah sonra, وَظَنُّوا مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ *"Onlar kendileri için kaçıp kurtulacak hiçbir yer olmadığını anlarlar"* buyurmuştur. Bu, Allah'ın yeni başlayan bir sözüdür. Çünkü Allahu Teâlâ buyuruyor ki, kâfirler önce bunu zannen bildiler, sonra da o ateşten ve azaptan kurtuluşlarının olmadığını kesinkes anladılar. Bazıları bu ifadeye, "Onlar önce, kendilerinin o ateşten kurtuluşları olmadığını zannettiler, sonra bunun kesin olduğunu bildiler"

manası vermişlerdir ki, bu zayıf bir görüştür: Çünkü cehennemlikler azaplarının devamlı olduğunu bilmektedirler. Allahu Teâlâ o kâfirlerin durumlarının, Allah'a ortak koşma ve Allah'ın benzerlerinin olduğu hususunda dünyada diretip ısrar ettikten sonra, âhirette o ortaklardan beri olduklarını söylediklerini beyan buyurunca, insanın her zaman hallerinin değiştiğini, metodunun tutarlı olmadığını, eğer iyilik ve kudret hissederlerse, gururlanıp büyüklük tasladıklarını, yok eğer bir belâ ve sıkıntı hissederlerse, sararıp solduklarını beyan etmiştir ki, bu tıpkı bir darb-ı meselde, "Bu tıpkı bir kırillâ (balıkçıl) kuşu gibidir, eğer denizde bir hayr (av) görürse alçalıp iner, eğer bir kötülük (görürse) kaçıverir" denilmesi gibidir. İşte bu sebeple, لَا يَسْئَمُ الْاِنْسَانُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ وَاِنْ مَسَّهُ الشَّرُّ فَيَؤُسٌ قَنُوطٌ *"İnsan hayır istemekten usanmaz. Eğer ona bir şer dokunursa, bakarsın ki, o hemen ümidini kesip, ümitsizliğini açığa vurmuştur"* buyurmuştur. Yani, "insan, talim yerine gidip, maksatlarına ulaştığında, bu manada bir noktada durmak istemez, ille de daha fazlası olsun der ve daha fazlasını elde etmeyi ister. Ama işi ters gidip de mahrum oluş başladığında ise, ümitsizliğe kapılır. Binâenaleyh, insanın, sonu olmayan bu sonsuz ümidinden genel bir ümitsizliğe geçmesi, onun sıfatının ve halinin devamlı değiştiğine delâlet eder.

"Bakarsın ki o, hemen ümidini kesip, ümitsizliğini açığa vurmuştur" (فَيَؤُسٌ قَنُوطٌ) cümlesinde, şu iki açıdan tam bir mübalağa ve te'kid bulunur:

a) "Feûl" vezninden dolayı,

b) Tekrardan dolayı... **"Ye's"**, kalbin sıfatlarındandır. **"Kunût"** ise, yüzde ve müşahede edilen hallerde, bu ümitsizliğin alâmetlerinin belirmesi demektir.

Nimete Nankörlük

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu ümitsizliğe kapılan kimseye, nimet ve lütuflarının yeniden avdet etmesi halinde, -ki bu Cenâb-ı Hakk'ın, *"Yemin olsun ki, eğer ona dokunan sıkıntıdan sonra, kendisine tarafımızdan bir rahmet tattırırsak..."* ifadesinden kastedilmiş-, bu kimsenin, şu üç tür bozuk sözü söyleyeceği ve kendisinin Allah'tan uzaklaşmış olmasını gerektiren bâtıl inanca kail olacağını beyân buyurmuştur:

a) O, "Bu, zâten her halükârda benim içindi, benimdir" der. Bu söz hususunda da şu iki izah yapılır:

1) "Bu benim hakkımdı; gelip beni buldu. Çünkü ben bunu, bendeki çeşitli faziletler, iyi ameller ve Allah'a olan yakınlığım sebebiyle hak etmiştim"

der. Halbuki bu sefil varlık bilmez ki, hiç kimse için, Allah'a hiçbir şey vacip olmaz. Bu böyledir, zira, bu şahsın, sayılan bu faziletlerden uzak olması halinde de, bu şeyler ona verilmiş olabilir. Binâenaleyh bu sözün yanlışlığı açıktır. Yok eğer, bu kimse, çeşitli faziletler ve övgüye değer sıfatlarla mevsuf ise, bilmelidir ki, bütün bunlar, onun için, Allah'ın lütfu ve ihsanı sayesinde tahakkuk etmiştir. Dolayısıyla Allah, bir kuluna lütufta bulunduğunda, O'nun bu kimseye, o bahşişi lütfedip vermesinin, bu kimsenin Allah üzerinde başka bir şeye de müstahak olmasına sebep olması imkânsız olur. Böylece, bu kimsenin, "Bütün bu iyilikler, benim müstahak olmamdan dolayıdır" şeklindeki sözünün yanlışlığı sabit olmuştur.

2) "Bu benim içindir, yani, o hep böyle devam edecek; bu şey, hem benim, hem evlâtlarım hem de zürriyetimde olarak devam eder" demektir.

b) Bu kimsenin, وَمَا اَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً *"Kıyametin kopacağını da zannetmiyorum..."* demesidir. Yani, bu kimse, dünyaya alabildiğine arzulu iken, o nispette de âhiretten nefret eden kimsedir. Binâenaleyh, dünya hallerini ilgilendirdiğinde, *"Bu benimdi, benim içindi"* der, âhiret ile alâkalı olduğunda ise, *"Kıyametin kopacağını da zannetmiyorum"* der.

c) Bu kimsenin, وَلَئِنْ رُجِعْتُ اِلٰى رَبِّى اِنَّ لِى عِنْدَهُ لَلْحُسْنٰى *"Andolsun, Rabbime döndürülsem bile, şüphesiz O'nun katında benim için daha güzel bir hal vardır"* demesidir. Yani, "O, zann-ı gâlibi ile, öldükten sonra dirilmenin ve kıyametin hak oluşu inancının bâtıl olduğuna hükmeder. Hak olmasının farz edilmesi durumunda da, yine, Allah katında cennetin de, yine kendisi için olacağını iddia eder" demektir. Ki bu ifade, o kimselerin, kesinkes mükâfat elde edecekleri inancını taşıdıklarına, şu bakımlardan delâlet etmektedir:

a) Bu ifadenin başında "**inne**" edâtının bulunması,

b) "**Lî**" kelimesinin, önce zikredilmiş olması,

c) "**Indehû**" kelimesinin, bütün o hayırların, Allah katında, o kimse için hazır ve müheyyâ olduğuna delâlet etmesi.. Çünkü sen, لِى عِنْدَ فُلَانٍ كَذَا مِنَ الدَّنَانِيرِ "Benim, falanca yanında, şu kadar dinarım var" dediğinde bu, o dinarların, o kimsenin yanında, mevcut ve hazır olduğunu ifade eder. Binâenaleyh, şâyet sen, اِنَّ لِى فُلَانٍ كَذَا مِنَ الدَّنَانِيرِ "Benim falanca üzerinde, şu kadar dinarım var" dediğinde, bunu ifade etmez.

d) "لَلْحُسْنٰى"nın başındaki lâm,

e) "لَلْحُسْنٰى" ifadesinin, güzellikteki mükemmelliği ifade etmesi...

Cenâb-ı Hak, onların bu üç bozuk görüşünü nakledince, فَلَنُنَبِّئَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِمَا عَمِلُوا *"Fakat biz, yemin olsun ki, o kâfirlere, neler yaptıklarını elbette haber vereceğiz"* buyurmuştur. Yani, "Biz onlara, durumun, onların inandıklarının aksine; tasavvur ettiklerinin tersine olduğunu açıklayacağız" demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak onların, *"Şüphesiz O'nun katında benim için daha güzel bir hal vardır"* demelerine mukabil, *"Biz, onların, herhangi bir amel yaptılarsa, önüne geçtik de bunları saçılmış zerreler yaptık"* (Furkân, 23) ve *"Andolsun ki onlara, en çetin bir azaptan tattıracağız"* (Fussilet, 50) buyurmuştur.

Cenâb-ı Hak, belâlara düştükten sonra, kendilerine in'amda bulunduğu kimselerin bu sözlerini nakledince, fiillerini de nakletderek, وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَنَأَ بِجَانِبِهِ... *"İnsana, nimet verdiğimiz zaman, Allah'ın emrine saygı duymaktan ve mahlûkatına şefkat etmekten yüz çevirir, ki kenara sıvışır, böbürlenir, büyüklük taslar. Ama daha sonra, onu, fakirlik ve sıkıntılar yakalarsa, talebini devam ettirmeye yönelir, yalvarıp yakarmaya başlar"* buyurmuştur. Bu ifadede, âyetin sonundaki عَرِيضٍ *"geniş, uzun"* kelimesi, duânın çokluğunu ve devamlılığını ifâde için istiare yoluyla kullanılmış bir kelimedir. "Genişlik" kavramı, maddî varlıkların sıfatlarından olmakla birlikte, bu manevî niyaz halini ifade etmek için istiare edilmiştir, zira burada da uzun uzun süren ve devam eden gözyaşları söz konusudur. Azâbın şiddetini ifade etmek için "**galîz**" (kalın, kaba) kelimesinin istiare yoluyla kullanılması gibi duâyı ifade için "**tûl**" (uzunluk) kavramı da bazen kullanılabilir.

Bil ki Allahu Teâlâ, şirk koşmaya dair büyük tehdidini zikredip, müşriklerin, kıyamet gününde şirklerinden döneceklerini; o korkunun kendilerini sarması sebebiyle, zillet ve tevâzûlarını izhar edeceklerini beyan edip; yine insanın, hep değişkenlik üzere yaratıldığını, şâyet kendisinde kuvvet görürse, alabildiğine kibirlenip büyüklük tasladığını, eğer bir zayıflık, kuvvetsizlik ve gevşeklik hissederse, o zaman da iyice, zillet ve miskinliğini izhâr ettiğini bildirince, bunun peşinden o kâfirlerin, Cenâb-ı Hakk'ın birliğini kabul hususunda duydukları nefrette ve Hz. Peygamber (s.a.s)'e karşı düşmanlıkta ileri gitmemelerini gerektiren bir ifadeyi getirerek, قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ بِهِ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ *"De ki: "Eğer o Kur'ân Allah katından gelmiş de, siz onu inkâr etmişseniz, bana haber verin: Haktan uzak bir muhalefette bulunanın ta kendisi olan sizden daha sapık olan*

kimdir?" buyurmuştur. Bu sözü, şu şekilde izah edebiliriz: "Siz, her ne zaman bu Kur'ân'ı dinlerseniz, ondan yüz çevirirseniz, onun hakkında düşünmezsiniz. Ve, *"Bizi kendisine davet edegeldiğin şeyden, kalplerimiz örtüler içindedir. Kulaklarımızda bir ağırlık ... vardır"* (Fussilet, 5) diyecek kadar, ondan aşırı biçimde nefret edersiniz. Ama, Kur'ân'ın bâtıl olduğuna dair olan bilginin, bedihî bir bilgi olmadığı ve Cenâb-ı Hakk'ın birliğinin, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetinin yanlışlığına dair bilginizin de, aynı şekilde bedihî ve kesin bir bilgi olmadığı zorunlu olarak bilinen bir hususdur. Onlara şöyle denilmiş oluyor: Delilin sıhhatli (geçerli) olması gibi, fasit olması ihtimali de vardır. Doğru olması halinde, sizin o delili reddetme hususundaki ısrarınız, sizin cezâlandırılmanızı gerektiren en büyük sebeplerden olacaktır. İşte böylece bu izah, sizin bu dar yolu bırakmanızı düşünmeye ve istidlâle başvurmanızı gerektirir. Eğer, o delil onun doğruluğuna delâlet ediyorsa, o zaman onu kabul edersiniz; yok, yanlışlığını gösteriyorsa, bırakırsınız. Ama, delilden önce, onu kabul etmeme ve ondan yüz çevirme, akla uygun bir şey değildir. Âyette yer alan مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ *"Haktan uzak bir muhalefette bulunan kimseden"* ifadesi, "مِنكُمْ" yani "sizden" manasına kullanılmıştır. Zamir yerine bu şekilde ifade etmekten maksat, onların haktan uzaklık vasıflarını iyice ortaya koymak içindir.

Âfak ve Enfüsteki Âyetler

Tevhit ve nübüvvetin izahı hususunda, bu uzun açıklamalarda bulunup, müşriklerin şüphelerini ve sapıtanların göz boyamalarını ve yanıltmalarını cevaplayınca, سَنُرِيهِمْ اٰيَاتِنَا فِي الْاٰفَاقِ وَفِي اَنْفُسِهِمْ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ اَنَّهُ الْحَقُّ *"Gerek dış dünyada gerek kendi benliklerinde âyetlerimizi (delillerimizi) onlara göstereceğiz, ta ki onun hak olduğunu kendileri de bilecekler"* buyurmuştur. **Vahidî,** "**Afâk**" kelimesinin müfredi "**ufuk**" kelimesi olup, bu kelime, "yeryüzünün bir köşesi, tarafı" anlamındadır. "أَفَاقُ السَّمَاءِ" ifadesi de, "semânın çeşitli tarafları, ufukları" anlamındadır.

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Gerek âfâkta, gerekse kendi nefislerindeki âyetlerimizi onlara göstereceğiz..."* âyetinin tefsiri hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

Birinci görüş: "Afâktaki âyetler" ile, felekin, yıldızların, gece-gündüzün, ışıkların, saptırmanın, karanlıkların, "anâsır-ı erbaa - dört unsur"un ve "üç kaynak"ın **(mevâlîd-i selâse)**, âyet olmaları kastedilmiştir. Ki, Cenâb-ı Hak, bunlara, Kur'ân'da çokça yer vermiştir. وَفِي اَنْفُسِهِمْ *"gerekse kendi öz*

benliklerinde" ifadesinden de, "yavruların, ceninlerin, ana rahminin karanlıkları içerisinde nasıl oluştuklarından ve o enteresan uzuvların ve akıl almaz terkiplerinin nasıl meydana geldiklerinden çıkarılan deliller kastedilmiştir. Ki bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, *"Kendi nefislerinizde dahi (nice âyetler var). (Bunları) görmüyor musunuz?"* (Zâriyât, 21) âyetindeki mana gibidir. Yani, "Biz onlara, kalplerinden o şüpheleri giderip, böylece kâdir, hakîm, alîm ve ortaklardan, eşlerden ve benzerlerden münezzeh bir ilâhın varlığına dair, o kalplerde kesin bir inanç, bir hüküm meydana gelinceye değin, bu delilleri defâlarca gösterdik" demeleridir. İmdi eğer: "Bu izah zayıftır. Çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın, *"göstereceğiz"* ifadesi, onları, şu ana kadar bu âyetlere muttali kılmadığını, bundan sonra onları bu âyetlere muttali kılacağını gerektirir. Halbuki Cenâb-ı Hak, gerek ulvî âlemde, gerekse süflî âlemde var olan âyetlere, onları, daha önce muttali kılmıştır. Binâenaleyh böylece, bu ifâdeyi biraz önce geçen o manaya hamletmenin imkânsız olduğu sâbit olmuş olur" denilirse, biz deriz ki: Bu kimseler her ne kadar bu şeyleri görmüşlerse de, ancak ne var ki Cenâb-ı Hakk'ın varlıklara yerleştirdiği akılları hayrette bırakacak durumlar sonsuzdur. O halde bu demektir ki, Cenâb-ı Hak, onları bu tür enteresan durumlara, zaman zaman muttali kılmaktadır. Bunu, şöyle bir misâlle açıklayabiliriz: Herkes, gözü ile insanın bünyesini görüp müşahede etmektedir. Ancak ne var ki, Allah'ın, bu bedenin terkibine yerleştirdiği enteresanlıklar pek çoktur. İnsanların pek çoğu bunları bilemez. Bunlardan birisine muttali olan kimse de, her ne zaman bu konudaki tefekkürünü arttırırsa, onun, bu akıl almaz ilginç şeylere vukûfiyyeti de o nispette artar. Binâenaleyh, yaptığımız bu izahla, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Gerek âfâkta, gerekse kendi nefislerindeki âyetlerimizi yakında onlara göstereceğiz..."* ifâdesinin yerinde olmuş olduğu anlaşılmış olur.

İkinci görüş: *Âfâktaki deliller* ile kastedilen, Mekke'yi çepeçevre kuşatan beldelerin fethi ve yine, "nefislerindeki âyetler" ifadesi ile de, Mekke'nin fethi kastedilmiştir. Bu görüşte olanlar, Cenâb-ı Hakk'ın *"göstereceğiz"* ifadesinin bu izaha uygun düşüp, birincisine uygun düşmemesinden hareketle, bu görüşü ilk görüşe tercih etmişlerdir. Ancak ne var ki biz bunu, Cenâb-ı Hakk'ın, biraz önce de izah ettiğimiz gibi, "göstereceğiz" ifadesinin, birinci izaha da uygun düştüğünü belirterek cevaplamış olduk.

Denilebilir ki: "Bu âyeti bu manaya hamletmek uzaktır. Çünkü, bu konuda söylenebilecek en nihaî söz şudur: Hz. Muhammed (s.a.s) Mekke'yi kuşatan beldelerin bir kısmına hükümran olmuş, daha sonra da Mekke'yi

fethetmiştir. Ancak ne var ki bir kısım beldelere hükümran olmak, hükümran olanın haklı olduğunu göstermez. Çünkü biz, kâfirlerin de bazen, İslâm beldelerine ve oranın yöneticilerine hükümran olduklarını görmekteyiz. Halbuki bu, kâfirlerin haklı ve hakkı savunan olduklarını göstermez." Evet, böyle denilebileceği içindir ki, biz, âyetin birinci manaya hamledilmesinin daha doğru olduğunu söylüyoruz. Sonra da diyoruz ki, eğer biz bu ikinci izahı doğru kabul edersek meseleye bakışımız şöyledir: Biz, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, sadece o beldelere hükümran olmasıyla, onun, nübüvvet iddiasında haklı olduğuna istidlâl etmiyor, tam aksine biz bununla, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, Mekke'ye hükümran olacağını, oraları hükümranlığı altına alacağını, ashabının düşmanlarına galip geleceğini haber vermiş olup, bu ihbarın da gerçekleşmiş olması yönünden istidlâl ediyoruz. Çünkü bu, gaybdan haber vermedir. Haberini verdiği o şey de, verdiği habere uygun olarak tahakkuk etmiştir. Binâenaleyh, bu gayba dair verilmiş olan, doğru bir haber verilmiş olur. Gaybdan haber verme işi ise, mu'cizedir. İşte bu izahla, bu hükümranlığın tahakkuk etmesiyle, bu dinin hak olduğu hususunda istidlâl edilir" denilir.

Daha sonra اَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ اَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ شَهِيدٌ *"Rabbinin her şeye hakkıyla şâhit olması sana kâfi değil mi?"* buyurmuştur. Âyetteki "بِرَبِّكَ" ifâdesi, "يَكْفِى" fiilinin faili; *"... her şeye hakkıyla şâhit olması..."* ifadesi de, fâilden bedel olarak merfû mahallinde olup, ifâdenin takdirî manası "Senin Rabbinin her şeye şahit olması onlara yetmedi mi?" şeklinde olur. Allahu Teâlâ'nın, "eşyâya şahit olması" ise, O'nun, eşyâya delâlet edecek olan delilleri yaratmasıdır ki, biz bu hususu, "قُلْ اَىُّ شَىْءٍ اَكْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللّٰهُ" (En'âm, 19) âyetinin tefsirinde tafsilatlı olarak anlatmıştık. Buna göre mana, "Onlara, Allahu Teâlâ'nın bu sûrede ve Kur'ân'ın, Allah'ın birliğine, her şeyden münezzeh olduğuna, adâletine ve nübüvvet müessesesinin hak olduğuna delâlet eden bütün sûre (ve âyetlerde) açıkladığı bu deliller yetmedi mi?" şeklinde olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak bu sûreyi, اَلَآ اِنَّهُمْ فِى مِرْيَةٍ مِنْ لِقَاءِ رَبِّهِمْ *"Gözünü aç, muhakkak onlar Rablerine kavuşma hususunda bir şüphe içindedirler"* diyerek hitâma erdirmiştir ki, bu, "kâfirler, öldükten sonra dirilmenin ve kıyametin vukûunun hak olduğu hususunda, büyük bir şek ve aşırı bir şüphenin içindedirler" demektir. Âyetteki "**mirye**" kelimesi, damme ile "**murye**" şeklinde de okunmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَلَا اِنَّهُ بِكُلِّ شَىْءٍ مُحِيطٌ *"Gözünü aç (bak), O, gerçekten her şeyi çepeçevre kuşatandır"* buyurmuştur. Bu, "O, sınırı olmayan malûmatın tamamını bilendir. Binâenaleyh O, bu kâfirlerin içlerini de dışlarını da bilir ve herkesi, yaptığına mukabil, ona uygun şeyle cezâlandırır. Eğer, yaptığı kötü ise, karşılığı da kötüdür" demektir.

Buna göre şâyet, "Âyetin "اَلَا اِنَّهُ بِكُلِّ شَىْءٍ مُحِيطٌ" ifadesi, Allahu Teâlâ'nın ilimlerinin, bildiklerinin sonlu ve nihâyetli olmasını gerektirir" denilirse, biz deriz ki: Âyetteki "بِكُلِّ شَىْءٍ مُحِيطٌ" ifadesi, O'nun, yani Allah'ın ilminin, her şeyi ihata etmiş olduğunu gösterir. Binâenaleyh bu, onların toplamının sonlu olmasını değil, tek olarak düşünüldüğünde her birinin sonlu olmasını iktizâ eder. Doğruyu en iyi bilen Allah'tır.

Bu sûrenin tefsiri, (hicri) 603 yılının Zilhicce ayının Çarşamba günü öğlen vaktinde tamamlandı. Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a; salât ve selâm da, peygamberlerin sonuncusu, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, O'nun âline ve ashâbına olsun... (Amin).

***

ŞÛRÂ SÛRESİ

Elli üç âyet olup, Mekkî'dir.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

Yücelerden Vahy

حٰمٓ ﴿١﴾ عٓسٓقٓ ﴿٢﴾ كَذٰلِكَ يُوحِيٓ اِلَيْكَ وَاِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ اللهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٣﴾ لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ وَهُوَ الْعَلِىُّ الْعَظِيمُ ﴿٤﴾ تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ وَالْمَلٰٓئِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِى الْاَرْضِ اَلَآ اِنَّ اللهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ ﴿٥﴾ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِٓ اَوْلِيَآءَ اللهُ حَفِيظٌ عَلَيْهِمْ وَمَآ اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ ﴿٦﴾

Ha, Mîm. Ayn, Sîn, Kâf... O, mutlak gâlip, O, hüküm ve hikmet sahibi Allah, sana da, senden evvelkilere de, işte böyle vahyediyor. Göklerde ne var, yerde ne varsa O'nundur. O, çok yüce, çok büyüktür. Gökler nerdeyse, tepelerinden çatlayacaklar. Melekler Rablerine, hamd ile tesbih ederler. Yerdeki kimselerin de bağışlanmalarını isterler. Gözünüzü açın, Allah, af ve merhamet sahibi, Gafûr ve Rahîmdir. O'ndan başka hâmîler edinenlere gelince, Allah onların üzerinde daima görüp gözetleyicidir. Sen, onların üzerinde bir vekil değilsin..." (Şûrâ, 1-6).

Fevatih (Başlangıç Harfleri)

Bil ki, bu gibi fevâtihu's-suver (hurûf-i mukatta'a) hakkındaki söz, malumdur. Ancak ne var ki, burada, şöyle iki ilâve soru sorulabilir:

a) Bu yedi sûre, hep "**hâ, mîm**" ile başlamaktadır. Bu sûrenin başına "عٓسٓقٓ" (ayn, sîn, kâf) ifadesinin ilâve edilmesinin sebebi ne olabilir?

b) Âlimler, "كٓهٰيٰعٓصٓ" (Meryem, 1) ifâdesinin birleşik yazılacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Halbuki burada, "حٰمٓ" ifadesi ile, "عٓسٓقٓ" ifâdesi, birbirinden ayrıdır. Acaba bunun sebebi nedir?

Bil ki, bu gibi ifadeler hakkında söz söylemek bir hayli zordur. Bu konuda tahminî konuşma kapısını açmanın ise, imkânı yoktur. Dolayısıyla,

evlâ olan, bu konudaki ilmin, Allah'a havale edilmesidir. **İbn Abbas** ve **İbn Mes'ûd,** işte bu şekilde, (ayrı oldukları halde) okumuşlardır.

Vahyin Devamlılığı

Cenâb-ı Hakk'ın, كَذٰلِكَ يُوحِى اِلَيْكَ *"Allah, sana da, ... işte böyle vahyediyor..."* beyanına gelince, bu ifadenin başındaki "**kâf**", "**misl**" anlamındadır. "**Zâ**" ise, daha önce bahsi geçmiş olan bir şeye işarettir. Buna göre kelâmın takdiri كَذٰلِكَ يُوحِى اِلَيْكَ * عٓسٓقٓ * مِثْلَ حٰمٓ "Hâ, mîm, ayn, sîn, kâf gibi olanları, Allah, sana da, (...) işte böyle vahyediyor.." şeklinde olur. İşte bu noktada, şöyle iki görüş ortaya çıkmaktadır:

1) **İbn Abbas** (r.a)'ın, "Kitap sahibi her peygambere, hâ, mîm, ayn, sîn, kâf ifadesi vahyolunmuştur" dediği nakledilmiştir ki, bu, bence uzak bir ihtimaldir.

2) Manânın, "hâ, mîm, ayn, sîn, kâf diye adlandırılan kitâp kitapları, Allah sana ve senden öncekilere vahyetmiştir" şeklinde olması. Buradan kastedilen, "gibilik, benzerlik" Allah'ın birliğine, adaletine, nübüvvet müessesesinin haklığına, âhirete, dünyanın hallerini takbîhe ve âhirete yönelmeyi teşvik etmeye davet hususundaki benzerliktir. Bu hususu, bizim, A'lâ Sûresi'nde, bu sûrenin başının, tevhîdin; ortasının, nübüvvet müessesesinin; sonunun da âhiretin izahı hakkında olduğunu beyan etmiş olmamız da te'kîd eder. Cenâb-ı Hak o sûrede, bu üç gayeyi iyice anlatınca, *"Bunlar elbette, evvelki sahifelerde, İbrahim ile Musa'nın sahifelerinde de vardır"* (A'lâ, 18-19) buyurmuştur ki, bu, "Bütün ilahî kitapların indirilmesinin maksadı, sadece ve sadece bu üç gayedir" demektir. Burada da böyledir. Yani, "Hâ, mîm, ayn, sîn, kâf adını alan, her kitabı Allah sana ve senden önceki peygamberlere vahyetmiştir" demek olup, bu "gibilik, benzerlikle kastedilen ise, bu yüce gayelere ve ilahî mukaddes mevzûlara davettir. **Keşşâf sahibi,** "Bu tür şeyleri vahyetmenin, O'nun kanunu ve örfü olduğuna delâlet etsin diye, mazî sîgasıyla اَوْحٰى اِلَيْكَ "sana vahyetti" dememiş, tam aksine, muzari sîgasıyla يُوحِى اِلَيْكَ "sana vahyediyor" buyurmuştur. **İbn Kesîr,** meçhul sîgasıyla يُوحٰى اِلَيْكَ "sana vahyolunuyor" şeklinde okumuştur ki, **Ebû Amr**'dan gelen iki rivâyetten birisi de böyledir. Bazıları da, nûn ile, نُوحِى "vahyediyoruz.." şeklinde okurlarken, geriye kalan kıraat imamları, hâ'nın kesresiyle (malûm sîgasıyla), يُوحِى "vahyediyor" şeklinde okumuşlardır.

Farklı Kıraat ve Manalar

Buna göre şâyet, "Birinci kıraate, (bu fiilin meçhûl okunmasına) göre, âyette geçen lafzatullahı ne ref etmiştir?" denilirse, biz deriz ki: "يُوحَى" fiilinin delâlet ettiği şey... Sanki birisi, "Vahyeden kimdir?" diye sormuş da, bunun üzerine, ...اَللّٰهُ "Allah..." denilmiştir. Bu kıraatin bir benzeri de, **Sülemî**'nin "وَكَذٰلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتْلَ اَوْلَادِهِمْ شُرَكَاؤُهُمْ" (En'âm, 137) âyetini, fiili meçhul, "شُرَكَاؤُهُمْ" ifâdesini de merfû okuyuşudur.

"Âyeti nûn ile, "نُوحِى" şeklinde okuyanlara göre, lafzatullahı ref eden şey nedir?" diye sorulacak olursa, biz deriz ki, Lafzatullah, mübtedâ olarak merfû, "الْعَزِيزُ" kelimesiyle ondan sonra gelenler de haberleridir. Yahut, "الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ" ifadeleri, lafzatullahın sıfatı, zarf, yani "مِنْ قَبْلِكَ" ifadesi ise, haberidir.

Cenâb-ı Hak, bu kitabın vahiy ile husûle geldiğini belirtince, bunu vahyedenin kim olduğunu da beyan ederek, الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ *"O, mutlak gâlib, O, hüküm ve hikmet* sahibi..." buyurmuştur. Biz, Mü'min Sûresi'nin başında, Allah'ın azîz olmasının, O'nun sonsuz şeylere kadir olmasına; hakîm oluşunun da, O'nun, bütün malûmatı bildiğine, her türlü ihtiyaçtan azâde ve müstağni olduğuna delâlet ettiğini açıklamıştık.. Böylece (burada), bizim için, O'nun azîz ve hakîm olmasından, O'nun, "Bütün makdûrâta kadir, bütün malûmâtı bilen ve her türlü ihtiyaçtan müstağni olan bir zât olması hakikati tahakkuk etmiş olur. Böyle olan kimsenin fiilleri ve sözleri, bir hikmet, salt doğru; kusurlardan, anlamsız şeylerden uzak ve beri olmuş olur. Bu kitabın musannifi (ben), bir kasidede şöyle dedim:

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ لِلْآلَاءِ وَالنَّعَمِ وَالْفَضْلِ وَالْجُودِ وَالْاِحْسَانِ وَالْكَرَمِ
مُنَزَّهُ الْفِعْلِ عَنْ عَيْبٍ وَعَنْ عَبَثٍ مُقَدَّسُ الْمُلْكِ عَنْ عَزْلٍ وَعَنْ عَدَمِ

"Sayısız nimetleri, in'âmları, lütfu, cömertliği, ihsan ve kereminden ötürü, (en kâmil anlamda) hamd Allah'a mahsustur. O'nun işleri, kusur ve anlamsızlıktan münezzeh olup, mülkü de, zevâl ve yok bulmaktan berî ve müteâldir."

Bu âyetlerde bahsedilen sıfatlardan bir üçüncüsü de, لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ *"Göklerde ne var, yerde ne varsa O'nundur"* âyetinin ifade ettiği husus olup, bu, Celâl'ın zirvesinde, şu iki gayeye delâlet eder:

1) O'nun, onca büyüklüklerine ve genişliklerine rağmen, göklerin ve yerin bütün cüzlerinde, var etme, yok etme, tekvin ve iptal etme yoluyla tam ve geçerli, nüfuzlu bir kudret ile vasfedilmiş olması..

2) Hak Teâlâ, *"Göklerde ne var, yerde ne varsa O'nundur"* ifadesiyle, göklerde ve yerde olan her şeyin, kendisinin mülkü ve milki olduğunu beyân edince, kendisinin, göklerde ve yerde olmaktan, (orada mekân tutmaktan) münezzeh olması gerekmiştir. Aksi halde, kendisinin mâliki olması gerekir. O'nun, göklerin hiçbirinin şeyinde olmadığı sabit olunca da, O'nun, Arş'da olması da imkânsız olur. Çünkü senin üzerinde olan her şeye, "semâ" denilir. Binâenaleyh Arş, göklerin en üzerinde bulunduğuna göre, gerçek anlamda yegâne "semâ" o olmuş olur. Bu sebeple de, Arş'ta bulunan her şeyin, O'nun mülkü ve milki olması gerekir. Böyle olunca da, O'nun Arş'ta bulunmaktan münezzeh olması gerekir. Eğer karşı taraf, "Cenâb-ı Hak, bu âyette, "مَا فِى السَّمٰوَاتِ" buyurmuştur. "**Mâ**" lafzı ise, akıllı olanları kapsamaz" derlerse, biz deriz ki: Bu da, şu iki bakımdan kabul edilmez..

a) "**Mâ**" lafzı, Cenâb-ı Hak için kullanılmıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنٰيهَا * وَالْاَرْضِ وَمَا طَحٰيهَا *"Göğe ve onu binâ edene, yere ve onu yayıp döşeyene.."* (Şems, 5-6) buyurmuştur. Ve yine, لَا اَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ * وَلَا اَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا اَعْبُدُ *"Ben, sizin taptıklarınıza tapmam.. Siz de, benim ibadet ettiğime tapıcı değilsiniz.."* (Kâfirûn, 2-3) buyurmuştur.

b) "مَنْ" lafzı da, bu gibi sûrelerde gelmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, "اِنْ كُلُّ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اِلَّا اٰتِى الرَّحْمٰنِ عَبْدًا" (Meryem, 93) buyurmuştur, "مَنْ" kelimesinin, Allah hakkında kullanıldığı hususunda ise, hiçbir şüphe yoktur. Binâenaleyh bu âyet (Meryem, 93), göklerde ve yerde olan her şeyin Allah'ın kulu olduğunu göstermektedir. Bu sebeple Allah, şâyet göklerde, yerde ve Arş'ta olan bir zât olmuş olsaydı, o zaman O, göklerdekiler zümresinden olmuş olurdu ve böylece de, kendi kendinin kulu olmuş olması gerekirdi. Bu âyetle, göklerde, Arş'ta mevcût olan her şeyin Allah'ın kulu olduğu sabit olduğuna göre, kibriyâsı, kulluk töhmetinden münezzeh olanların, bir mekânda, bir cihette, Arş'ta ve kürsîde olmaktan münezzeh olmaları gerekir.

Dördüncü ve beşinci sıfatlar da, وَهُوَ الْعَلِىُّ الْعَظِيمُ *"O, çok yüce, çok büyüktür"* âyetinin ifade ettiği hususdur. Buradaki yüce olma (ulüv) ile yanlış olduğu delil ile sabit olduğu için, cihet ve mekân açısından bir yüceliğin; "büyük olma" ile de, cüsse bakımından, kütlesinin büyüklüğünün kastedilmiş olması caiz değildir. Çünkü bu, O'nun, cüzlerden ve parçalardan meydana gelmiş olmasını gerektirir ki, bu da, *"Allah, tektir..."* (İhlâs, 1) ifadesinin zıddı bir mana olmuş olur. Binâenaleyh, buradaki "yüce olma" ile, O'nun, mümkinata benzemekten ve muhdes varlıklarla (cins) münasebetinden

münezzeh olması; "**el-Azîm**" ifadesinden de, kudret bakımından büyüklüğü ile, hükümranlık bakımından eziciliği ve ulûhiyyetinin mükemmel oluşunun kastedilmiş olması gerekir.

Şirk Gökleri Çatlatır

Daha sonra Cenâb-ı Hak, تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ *"Gökler nerdeyse, tepelerinden çatlayacaklar..."* buyurmuştur. Bu ifade ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Ebû Amr ile **Ebû Bekr**'in rivâyetine göre **Âsım,** tâ ile "تَكَادُ"; yâ ve nûn ile "يَتَفَطَّرْنَ" şeklinde okurlarken; **İbn Kesir, İbn Âmir, Âsım**'ın ravisi **Hafs** ve **Hamza, tâ** ile "تَكَادُ"; yâ ve tâ ile, "تَتَفَطَّرْنَ - يَتَفَطَّرْنَ" şeklinde okumuşlardır. **Nâfî** ve **Kisâî,** yâ ile "يَتَفَطَّرْنَ؛ يَكَادُ" ve tâ ile "تَتَفَطَّرْنَ" şeklinde okumuşlardır. **Keşşâf sahibi** şöyle der: **"Yûnus, Ebû Amr**'ın, iki tâ ve nûn ile birlikte, "تَتَفَطَّرْنَ" şeklinde okuduğunu söyleyen, garip bir rivâyette bulunmuştur. Böyle bir kıraat, pek duyulmamış bir kıraattir (harf). **İbnu'l-A'râbî**'nin, "**Nevâdir**" adlı eserinde, اَلْاِبِلُ تَتَشَمَّسْنَ "develer güneşleniyorlar" şeklinde bir ifadenin bulunduğu rivâyet edilmişti.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "مِنْ فَوْقِهِنَّ" kelimesinin ne demek olduğu hususunda, şu izahlar yapılmıştır:

1) **İkrime, İbn Abbas**'ın, bu ifadenin manasının, "Gökler, Allah'ın, onların üzerlerindeki (manevî) ağırlığından dolayı, neredeyse çatlayacak..." şeklinde olduğunu söylediğini rivâyet etmiştir. Bil ki bu görüş, cılız bir görüştür. **İbn Abbas**'ın, bundan, kesinkes uzak ve berî olduğuna hükmetmek gerekir. Bunun yanlış olduğunun delilleri şunlardır:

a) "مِنْ فَوْقِهِنَّ" ifadesinden, "o göklerin üstünde olanlardan" şeklinde bir mana anlaşılmaz.

b) Farz edelim ki, bu ifade buna hamledilebiliyor.. Ne var ki, siz niçin, bu durumun ancak, Allah'ın o gökler üzerindeki (manevî) ağırlığından ötürü meydana geldiğini söylediniz?. Bu durumun, meleklerin o gökler üzerindeki ağırlığından ötürü meydana gelmiş olduğu niçin söylenilmez? Nitekim, hadis-i şerifte, Hz. Peygamber (s.a.s) اَطَّتِ السَّمَاءُ وَحَقَّ لَهَا اَنْ تَئِطَّ مَا فِيهَا مَوْضِعُ شِبْرٍ اِلَّا وَفِيهِ مَلَكٌ قَائِمٌ اَوْ رَاكِعٌ اَوْ سَاجِدٌ *"Gökler gıcırdadı. Gıcırdaması*

hakkıdır. Çünkü orada, her karış yerde mutlaka, kıyamda veya rükuda veya secdede bulunan bir melek bulunur" buyurmuştur.

c) Bu ifade ile, göklerin üzerindekinin, ulûhiyyet, kahr ve kudret açısından olan üstünlüğünün heybetinden dolayı, bu göklerin neredeyse çatlamış olmalarının kastedilmiş olması niçin söylenemesin? Yaptığımız bu izahlarla, onların ileri sürdüğü görüşün, son derece bozuk ve çarpık olduğu sabit olmuş olur.

2) **Keşşâf sahibi**nin ileri sürmüş olduğu şu husus: "İnkâr, göklerin altındakiler tarafından yapılmıştır." Buna göre normalde, "Neredeyse o gökler, altlarında bulunanlardan, yani inkârın geldiği taraftan ötürü neredeyse çatlayacaktı" denilmeli. Fakat bu hususta iyice mübalağa edilmiş, ifade ters çevrilmiş, böylece inkâr sözü üst taraftan tesir etmiş gibi söylenmiş ve sanki, "Gökler alt yanlarını bir tarafa bırak, neredeyse üst taraflarından çatlayacaklardı" denilmiştir ki bunun mübalağa olarak bir benzeri de, *"Başlarının üzerinden kaynar su dökülecek onların. Bununla karınlarının içinde ne varsa hepsi ve derileri eritilecektir"* (Hac, 19-20) âyetidir. Böylece burada da, ateş, karın parçalarında müessir kabul edilmiştir.

3) Âyetteki "**bu**" bu ifadesi, *"**yerlerin** üstünden"* manasına alınabilir. Çünkü Hak Teâlâ bu âyetten önce, *"Göklerde ne var, yerde ne varsa O'nundur"* buyurmuştur. Daha sonra da *"Gökler neredeyse tepelerinden, yerlerin üstünden çatlayacaklar"* buyurmuştur.

4) Bu ifadenin manası, "göklerin bulunduğu taraflar cihetinden çatlayacaklar" demek olup, o taraf da üst taraftır. O halde bu ifadelerin manası, "göklerin kendisinde bulunduğu şeyin üst tarafından.." şeklindedir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler, bunun niçin olduğu hususunda değişik izahlar yapmışlardır. Bu hususta şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Allahu Teâlâ bu kitabı vahyedenin, azîz ve hakîm zât olduğunu bildirince, celâl ve kibriyasını da anlatarak, *"Gökler neredeyse üstlerinden, yani Allah'ın heybet ve celâlinden ötürü çatlayacaktı"* buyurmuştur.

b) Bunun sebebi, insanların Allah'ın çocuğu bulunduğunu söylemeleridir. Çünkü Allahu Teâlâ, *"Gökler neredeyse, bundan ötürü çatlayacaktı"* (Meryem, 90) buyurmuştur. O halde bu âyettekinin sebebi de, onların Allah'a şirk koşmalarıdır. Çünkü Cenâb-ı Hak bu ifadenin hemen peşinden, *"O'ndan başka hâmîler edinenler"* buyurmuştur. Doğru olan, birinci izahtır.

Meleklerin Mü'minler İçin Dualarını

Allahu Teâlâ daha sonra وَالْمَلٰٓئِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِى الْأَرْضِ *"Melekler Rablerine hamd ile tesbih eder ve yerdeki kimselerin de bağışlanmalarını isterler"* buyurmuştur. Bil ki Allah'ın mahlûkatı iki çeşittir:

a) Maddeler âlemi ki, bunların en büyüğü göklerdir.

b) Manalar (ruhlar) âlemi ki bunların en büyüğü de meleklerdir. O halde Allahu Teâlâ, kudret ve heybetinin, maddeler âlemindeki tesirinden ötürü azametinin mükemmelliğini ifade etmiş. Bunun peşinden de manevî âlemler üzerindeki kudretinin nüfuzunun ve heybetinin hükümranlığını ifade eden sözü getirmiştir. Bunun delili, Hak Teâlâ'nın, *"Birbirlerine hangi şeyi soruyorlar?"* (Nebe, 1) âyetidir. Hak Teâlâ, azamet ve kibriyasını anlatmak isteyince, işe maddeler âlemini zikrederek *"Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan şeylerin Rabbi, Rahman (Allah)'a hitap etmeye kadir olamazlar"* (Nebe, 37) buyurmuş, daha sonra da manalar âlemini anlatmaya geçerek, *"O gün rûh (Cebrâil) ve melekler saf halinde ayakta duracaklar, Rahmân'ın izin verdiği kimselerden başkası konuşamaz. Onlar ancak doğruyu söyleyecekler"* (Nebe, 38) buyurmuştur. Binâenaleyh tefsir ettiğimiz âyetlerdeki durum da aynıdır. Cenâb-ı Hak, heybetinin maddeler âlemine hükümran oluşu ile, azametinin mükemmelliğini anlatarak, *"Gökler neredeyse tepelerinden çatlayacaklar"* buyurmuş; daha sonra da manalar âlemine geçerek, *"Melekler Rablerine, hamd ile tesbih ediyorlar"* buyurmuştur. Binâenaleyh bu, güzel bir tertip, net bir açıklamadır.

Mevcudat Üç Kısımdır

Bil ki mevcudat (varlıklar) üç kısımdır:

1) Tesir eder, ama tesir almaz. Bu, sadece Allahu Teâlâ'dır. Binâenaleyh o, bu kısımların en kıymetlisidir.

2) Tesir altında kalır, ama kendisi tesir edemez ki bu, maddedir. Bu da, bu kısımların en değersizidir.

3) Birincisinden tesir alır, ikincisine tesir eder ki bunlar da mukaddes ruh cevherleridir. Bu kısım, orta dereceyi işgal eder.

Bunu iyice kavradığına göre diyoruz ki, ruh cevherlerinin iki tür alaka ve münasebeti vardır:

a) Celâl ve kibriyâ âlemiyle ilgili olan münâsebet. Bu, kabullenme ilgi ve münasebetidir. Çünkü kudsî cilalar ve samediyyet ışıkları, ruhânî cevherlere

doğduğunda, onların cevherleri aydınlanır, mahiyetleri nurlanır. Sonra bu ruh cevherleri, bu manevî kuvvetten istifâde ettiği zaman, bu sayede maddeler âlemine hükümran olma kuvvetini kazanırlar. Durum böyle olunca, bu ruh cevherlerinin, birisi kibriyanın tarafına ve celâlin huzuruna yönelik, diğeri de maddeler âlemine yönelik, iki yönü vardır ki bunlardan birincisi, ikincisinden daha kıymetlidir.

Bunu da iyice kavradığına göre diyoruz ki: Hak Teâlâ'nın, *"Melekler Rablerine, hamd ile tesbih ediyorlar"* ifadesi, meleklerin celâl ve kibriyâ âlemine yönelik tarafına, *"Yerdeki kimselerin de bağışlanmalarını istiyorlar"* ifadesi de onların, maddeler âlemine yönelik yüzlerine bir işarettir. Bu ne güzel incelik, bu ne kadar kıymetli bir şey?! Bu ruhların, beşer ruhlarını mahlûkat (madde) çukurundan, marifetullah'ın zirvesine çekip çıkarmadaki ne müthiş tesiri..

Bunu da iyice kavradığın zaman, biz diyoruz ki: Birinci yöne, yani Allah'ın celâline yönelik ulvî taraf, iki şeyi, tesbihî ve tahmîdi (hamdi) ihtiva etmektedir. Çünkü Hak Teâlâ'nın *"Melekler Rablerine, hamd ile tesbih ediyorlar"* ifadesi, işte bu iki şeyi anlatır. Tesbih, tahmidden öncedir. Çünkü tesbih, Allah'ı, O'na yakışmayan şeylerden tenzih etmek; tahmîd (hamd) ise, O'nu bütün hayırları veren olarak nitelemek demektir. Hak Teâlâ'nın zâtı hususunda, yakışmayan şeylerden münezzeh olması, önem bakımından, bütün hayırların ve saadetlerin kaynağı olmasından önce gelir. Çünkü bir şeyin var oluşu, başkasını var etmeden önce gelir. O halde O'nun aslında var oluşu, başkasını meydana getirmeye tesirli oluşundan öncedir. İşte bundan ötürü tesbih, tahmidden önce gelir ve bundan ötürü, *"Melekler Rablerine hamd ile tesbih ediyorlar"* buyurulmuştur. İkinci yöne, yani o kudsî ruhların, madde âlemine yönelik tarafına da, *"Yerdeki kimselerin de bağışlanmalarını isterler"* cümlesiyle işâret edilmiştir ki bundan maksat da, o ruhların bu âlemin hallerinin nizamındaki ve âlemdeki en uygun, en doğru yol ve yöntemlerin meydana gelmesindeki tesirleridir. Bu, bu yüce âyetlerde yer almış, ilahî-ulvî konulara bir bakıştı.

Melekler Kâfirler Hakkında İstiğfar Ederler mi?

Şimdi yine, tefsir ilmine uygun şeylere dönelim: Eğer, "O meleklerin, yerdekilerin içinde kâfirler de bulunduğu halde, bütün *"yerdeki kimselere"* istiğfar etmeleri nasıl doğru olur? Üstelik Cenâb-ı Hak, onlar için, *"Allah'ın ve meleklerin laneti onlar üzerinedir"* (Bakara, 161) buyurmuştur. Şu halde,

melekler, nasıl olur da onlar için hem istiğfar, hem lanet ederler?" denilirse, biz deriz ki buna şu birkaç açıdan cevap verebiliriz:

1) Âyetteki, *"yerdeki kimseler.."* ifadesi, umûmî değildir. Çünkü hem "Onlar yerdekilerin hepsine istiğfar ederler" denilebilir, hem de, "O melekler, yerdekilerin bir kısmına istiğfar ederler" denilebilir. Eğer âyetteki, *"yerdeki kimseler"* ifadesi, açık ve kesin olarak umumiliği anlatmış olsaydı, o zaman böyle bir tahkimât yapılamaz, böyle bir ihtimalden bahsedilemezdi.

2) Farzedelim ki bu nass umûmî manadadır. Fakat Cenâb-ı Hak, Mü'min Sûresi'nde, *"Melekler mü'minlerin bağışlanmasını (şöylece) isterler: "Ey Rabbimiz, senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır..."* (Mü'min, 7) buyurmuştur.

3) Buradaki istiğfardan murat, Allahu Teâlâ'dan, onlara hemen ceza vermemesini istemektir. Nitekim Hak Teâlâ, *"Allah gökleri ve yeri, yıkılmasın diye tutar..."* (Fâtır, 41) buyurmuştur.

4) O meleklerin, yeryüzünde bulunan herkes için mağfiret talebinde bulundukları da söylenebilir: Kâfirler hakkında, imân etmelerine vâsıta olsun diye; Mü'minler hakkında ise, günahlarının bağışlanması için... Çünkü, *"Allah'ım, kâfirlere hidâyet ver. Kalplerini iman nuruyla süsle, gönüllerinden küfür vahşetini kaldır"* diye duâ ediyoruz ki, bu da gerçekte bir istiğfardır.

Bil ki, *"Yerdeki kimselerin de bağışlanmalarını istiyorlar (onlar için istiğfar ediyorlar)"* ifadesi, meleklerin, kendileri için mağfiret talebinde bulunmadıklarını gösterir. Eğer melekler, günahta ısrar etmiş, yani günah işlemiş olsalardı, onların yerdekilerden önce, kendileri için mağfiret talebinde (istiğfarda) bulunmaları gerekirdi. Allahu Teâlâ, meleklerin kendileri için istiğfar ettiklerinden bahsetmeyince, meleklerin bütün günahlardan berî olduklarını anlıyoruz. Peygamberlerin ise zelleleri (küçük hata ve kusurları) olabilir. Hiç günahı olmayan, mutlaka günahı olandan daha üstündür. Binâenaleyh âyetteki, *"(Melekler) yerdeki kimselerin de bağışlanmalarını istiyorlar"* ifadesi, o meleklerin, peygamberler için de istiğfar ettiklerine delâlet eder. Çünkü peygamberler de, *"yerdeki kimseler"* ifadesine dahildirler. Onlar, peygamberler için de bağışlanma (mağfiret) talebinde bulunduklarına göre, meleklerin, peygamberlerden üstün oldukları açıkça ortaya çıkar.

Allahu Teâlâ, meleklerin tesbîh, hamd ve istiğfarda bulunduklarını nakledince, أَلَا إِنَّ اللهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ *"Gözünüzü açın, şüphesiz Allah gafûrdur,*

rahîmdir" buyurmuştur. Bu ifadenin anlatmak istediği, şu hususa dikkat çekmektir: Melekler her ne kadar insanlar için istiğfar ediyor iseler de, esasında mutlak bağışlama ve rahmet, Allah Sübhânehû ve Teâlâ'ya aittir. Bunu şöyle birkaç yönden izah ederiz:

a) Meleklerin, insanlar için, mağfiret istemeleri de ancak Allahu Teâlâ'nın, onların kalplerinde istiğfar etme duygusunu yaratmış olmasından ötürüdür. Eğer Hak Teâlâ, meleklerin kalbinde bu duyguyu yaratmamış olsaydı, onlar böylesi bir istiğfara yönelemezlerdi. Durum böyle olunca da, mutlak manada yani esas rahîm ve gafûr, Hak Teâlâ olmuş olur.

b) Melekler işin başında, *"Yeryüzünde fesat çıkarıp kan dökecek kimseler mi yaratacaksın. Halbuki biz sana hamd ile tesbih ediyor ve seni takdis ediyoruz"* (Bakara, 30) demişler, ama işin sonunda, yerdekiler için istiğfar etmişlerdir. Ama Hak Teâlâ'nın rahmeti ve ihsanı başlangıçta ve sonuçta hep mevcut olunca, mutlak gafûr ve rahîm olanın Allahu Teâlâ olduğu sâbit olur.

c) Cenâb-ı Allah, o meleklerin, yeryüzündeki bütün insanlar için istiğfar talebinde bulunduklarını bildirmiş, ama onların yerdekiler için, rahmet talebinde bulunduklarını söylememiş, ama, *"Gözünüzü açın, şüphesiz Allah gafûrdur, rahîmdir"* buyurmuştur ki bu, "Allah, meleklerin yeryüzündekiler için istedikleri mağfireti verecek, buna da tam ve mükemmel rahmetini ekleyecektir" demektir.

Cenâb-ı Allah daha sonra وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ *"O'ndan başka hâmiler edinenlere gelince..."* buyurmuştur. Bu "Allah'a ortaklar ve eşler koşanlara gelince, اللهُ حَفِيظٌ عَلَيْهِمْ *"Allah onların üzerinde dâima görüp gözetleyicidir"*; yani onların hallerini ve amellerini gözetlemektedir, amellerinin hiçbiri Allah'ın gözünden kaçmaz ve Allah onları amellerinden ötürü hesaba çeker. İnsanlar üzerindeki gerçek murakıb (gözetleyici), bir Allah'tır. Ey Muhammed, onların işi ve onları imana zorlama sana havale edilmemiştir. Sen sadece ve sadece bir inzarcısın (uyarıcı-tebliğ edicisin)" demektir.

Kur'ân'ın Evrensel Çağrısı

وَكَذٰلِكَ أَوْحَيْنَآ إِلَيْكَ قُرْءَانًا عَرَبِيًّا لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُرٰى وَمَنْ حَوْلَهَا وَتُنْذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ لَا رَيْبَ فِيهِ فَرِيقٌ فِى الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِى السَّعِيرِ ﴿٧﴾ وَلَوْ شَآءَ اللهُ

لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلٰكِنْ يُدْخِلُ مَنْ يَشَآءُ فِي رَحْمَتِهٖ وَالظّٰلِمُونَ مَا لَهُمْ
مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ﴿٨﴾ اَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهٖٓ اَوْلِيَآءَ فَاللّٰهُ هُوَ الْوَلِيُّ وَهُوَ يُحْيِ
الْمَوْتٰى وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٩﴾ وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهٗٓ
اِلَى اللّٰهِ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبِّي عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَاِلَيْهِ اُنِيبُ ﴿١٠﴾ فَاطِرُ السَّمٰوَاتِ
وَالْاَرْضِ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا وَمِنَ الْاَنْعَامِ اَزْوَاجًا يَذْرَؤُكُمْ فِيهِ
لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ﴿١١﴾ لَهُ مَقَالِيدُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ
يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَآءُ وَيَقْدِرُ اِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿١٢﴾

"Böylece, Anakente ve oranın etrafında bulunanlara, gelecek tehlikeleri haber vermen için ve hakkında hiçbir şüphe bulunmayan o toplanma gününün dehşetiyle korkutman için, (sana) Arapça bir Kur'ân vahyettik. (İnsanların) birtakımı cennette, birtakımı cehennemdedir. Eğer Allah dileseydi, onları elbet bir tek ümmet yapardı. Fakat O, dilediğini rahmetine sokar. Zâlimlere gelince, onların ne bir dostu, ne bir yardımcısı vardır. Yoksa onlar Allah'tan başkasını dostlar mı edindiler? İşte Allah, asıl dost O'dur. Ölüleri O diriltir. O, her şeye kâdirdir. İhtilaf ettiğiniz her şey hakkında hüküm verme işi Allah'a aittir. İşte benim Rabbim, O hâkim olan Allah'tır. Ancak O'na güvenip dayanırım. Yalnız O'na dönerim. O, gökleri ve yeri yaratandır. Size, hem kendi cinsinizden eşler, hem davarlardan çiftler verdi. Sizi bu sûretle üretiyor. O'nun, benzeri gibisi bile yoktur. O, semi' ve basîrdir. Göklerin ve yerin anahtarları O'nundur. Dilediğinin rızkını genişletir, dilediğininkini de kısar. Çünkü O, her şeyi hakkıyla bilendir" (Şûrâ, 7-12).

Bil ki âyetteki "**zâlike**" kelimesi, bahsi geçen bir şeye işarettir. O halde "وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَآ اِلَيْكَ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا" ifadesi, Cenâb-ı Hakk'ın Kur'ân'ı vahyetmesinin, burada bahsi geçen bir şeye benzetilmesini gerektirir. Halbuki burada, *"O'ndan başka hâmîler edinenlere gelince..."* (Şûrâ, 6) ifadesinden başka, Allah'ın Kur'ân'ı vahyedişinin benzetilebileceği, daha önce bahsi geçmiş bir şey yoktur. Buna göre mana, "Sana, "onların üzerinde daima görüp gözeten değilsin. Sen, onların üstünde bir vekil değilsin" diye vahyettiğimiz gibi,

onlar için bir nezîr (uyarıcı) olasın diye, aynı şekilde sana Arapça Kur'ân'ı vahyettik." demektir.

Anakent: Mekke

Âyetteki *"Anakent ahalisini ve etrafındaki kimseleri uyarman için"* ifadesi, "Anakentin ahâlisine, tehlikeleri haber vermen için" manasındadır. Çünkü şehrin kendisi, inzâr edilebilecek akıl sahibi bir mantık değildir. Bu tıpkı, *"O köye sor"* (Yusuf, 82) âyeti gibidir. Bu âyet de, "O köyün halkına sor" manasındadır. "Ümmü'l-Kura" (Anakent) tabiri, şehirlerin aslı, temeli manasına olup, bununla Mekke kastedilmiştir. Bu ad Mekke'ye, ona duyulan saygıdan ötürü verilmiştir. Çünkü Mekke'de Beytullah ve Makam-ı İbrahim vardır. Araplar her şeyin temelini, aslını ve en önemlisini, "o şeyin anası" olarak adlandırırlar. Meselâ, "Bu kasîde, falancanın kasîdelerinin ümmühâtından (analarındandır), yani en önemlilerindendir" denilir. Âyetteki وَمَنْ حَوْلَهَا *"ve etrafında bulunanlar"* tabiriyle de, Mekke etrafında bulunan bedeviler, mukîmler ve çadırda değil de evlerde kalanlar kastedilmiştir. "**İnzâr**" korkutmak demektir.

Risâletin Sınırı

İmdi eğer, "Âyetin lafzı, Cenâb-ı Hakk'ın, Hz. Muhammed (s.a.s)'e Mekkelileri ve Mekke'yi çepeçevre kuşatan diğer kentleri inzâr için vahyettiğini gösterir. Bu da, Hz. Muhammed (s.a.s)'in bütün âlemlere değil de, sadece onlara gönderilmiş bir peygamber olmasını gerektirir" denilirse, buna şu şekilde cevap verebiliriz. Bir şeyin özellikle zikredilmesi, bahsedilen hususun, o şeyin dışında kalanlar için söz konusu olmadığını göstermez. Binâenaleyh bu âyet, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in sadece bunlara gönderilmiş bir peygamber; *"Seni ancak bütün insanlara peygamber gönderdik"* (Sebe, 28) âyeti de onun, bütün âleme peygamber olarak gönderildiğine delâlet eder. Hem sonra onun, Mekkelilere gönderilmiş bir peygamber olduğu sâbit olduğuna göre, doğru sözlü olmuş olması gerekir. Daha sonra bize onun, kendisinin bütün âleme peygamber olarak gönderildiğini iddiâ ettiği tevatüren nakledilmiştir. Doğru söyleyen birisi bir şeyi haber verdiğinde, onun o şey hakkında da doğru söylediğini kabul etmek gerekir. Böylece de onun (s.a.s) bütün âlemlere gönderilmiş bir peygamber olduğu sâbit olur.

Cenâb-ı Allah daha sonra وَتُنْذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ *"O toplanma gününün (dehşetiyle) korkutman için..."* buyurmuştur. Normalde Arapçada inzâr (uyarma) fiili, bâ harf-i cerriyle kullanılır. Dolayısıyla burada da "بِيَوْمِ الْجَمْعِ" denilmeliydi.

Toplanma Günü

Hem sonra burada, *"Ümmü'l-Kurâ ahalisini, o toplanma gününün azabıyla* (بِعَذَابِ) *korkutman için..."* şeklinde bir takdir var. O güne "toplanma (cem) günü" denmesi hususunda şu izahlar yapılabilir:

1) İnsanlar o gün toplanacaklar. Nitekim Hak Teâlâ, *"(Allah) sizi o toplanma günü için toplar, bir araya getirir"* (Teğâbün, 9) buyurmuştur. Dolayısıyla o gün, göktekiler ile yerdekiler bir araya gelmiş olur.

2) O gün, ruhlar bedenleriyle birleştirilir.

3) O gün, her amel eden, amelleriyle bir araya gelir.

4) O günde, zalimle mazlum bir araya toplanır.

Âyetteki, لَا رَيْبَ فِيهِ *"Hakkında hiçbir şüphe bulunmayan"* kaydı, "toplanma günü"nün sıfatı olup, "Meydana geleceği hususunda hiçbir şüphe olmayan o toplanma günü..." manasındadır.

Cenâb-ı Allah, فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ *"(İnsanların) birtakımı cennette, birtakımı cehennemdedir"* buyurmuştur. Bunun takdiri, "Niteliği, kendisinde bütün kavimlerin ikiye ayrılıp, bir grubu cennete, bir grubu cehenneme girecek olmaları olan o toplanma günü..." şeklindedir.

Ayrılma Ne Zaman?

Eğer, "Âyetteki *"toplanma günü"* tabiri, insanların bir araya geldiklerini, *"birtakımı cennette, birtakımı cehennemdedir"* ifadesi de, insanların bölük bölük olacaklarını gösterir. Binâenaleyh bu iki özelliğin bir arada bulunması imkânsızdır" denilirse, biz deriz ki: İnsanlar önce hep bir araya toplanacak, daha sonra böyle iki gruba ayrılacaklar.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَلَوْ شَاءَ اللهُ لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً *"Eğer Allah dileseydi, onları elbet bir tek ümmet yapardı"* buyurmuştur. Bundan maksat, Hak Teâlâ'nın *"Onlardan (Allah'ı bırakıp) başka veliler edinenlere gelince, Allah onların üzerinde dâima görüp gözetendir..."* (Şûrâ, 6) âyetini takrir etmektir. Yani: "Onları imana sevk, senin kudretin dahilinde değildi. Eğer Allah, isteseydi bunu yapardı. Çünkü O, senden daha kudretlidir. Fakat O, kimilerini Mü'min, kimilerini de kâfir yapmıştır. Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk'ın, *"Allah dilediğini rahmetine sokar"* ifadesi mü'minleri iman ve taate sokanın

Allahu Teâlâ olduğuna; *"Zâlimlere gelince onların ne bir dostu, ne bir yardımcısı vardır"* ifadesi de, Allahu Teâlâ'nın kâfirleri rahmetine uğratmadığına delâlet eder ki, bu da, evvelkilerin, kendilerini o rahmete sokan bir dostları ve bir yardımcıları olduğu için o rahmete girebildiklerine; berikilerin de, kendilerini o rahmete sokan bir yardımcıları ve dostları olmadığı için giremediklerine delâlet eder.

Allahu Teâlâ sonra, أَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ *"Yoksa onlar Allah'tan başkasını hâmî mi edindiler?"* buyurmuştur. Bu, "Allahu Teâlâ önce onların, kendisinin dışında dostlar edindiklerini nakletmiş; sonra da Hz. Muhammed (s.a.s)'e, "Sen onlar üzerinde bekçi değilsin. Yine onlar üzerinde bir kontrolcü de değilsin. İsteseler de, istemeseler de, onları imana sevk etmen gerekmez. Çünkü eğer bu bir görev olmuş olsaydı, Allah onu yapardı. Çünkü O, senden daha kudretlidir" demiş" manasınadır. Daha sonra da, bu hususu, inkârî bir soru üslûbuyla tekrarlamıştır. Çünkü, *"Yoksa onlar Allah'tan başkasını dostlar mı edindiler"* suâli bir istifham-ı inkârîdir.

Asıl Hâmî Allah'tır

Cenâb-ı Allah sonra, فَاللَّهُ هُوَ الْوَلِيُّ *"İşte Allah, asıl hâmî O'dur"* buyurmuştur. Bunun başındaki "fâ" edatı, bunun, mukadder şart cümlesinin cevabı olduğunu gösteren "fâ" edatıdır. Buna göre Allahu Teâlâ sanki, "Eğer onlar gerçek manada bir hâmî edinmek istiyorlarsa, bilsinler ki gerçek hâmî Allah'tır. O'nun dışında gerçek dost yoktur. Çünkü O, ölüleri diriltir ve O, her şeye kâdirdir. Binâenaleyh hâmî edinilmeye layık ve uygun olan O'dur, yoksa hiçbir şeye kâdir olmayanlar değil..." demek istemiştir.

İhtilafta Hakem Kur'ân

Daha sonra da, وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ *"İhtilaf ettiğiniz her şey hakkında hüküm verme işi Allah'a aittir"* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele var:

BİRİNCİ MESELE: **Önceki Kısımla Münasebet**

Âyetin, önceki kısımla münasebeti şöyledir: "Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'i, kâfirleri imana zorla sevk etmekten men ettiği gibi, Mü'minleri de kâfirlerle münakaşa ve mücâdeleye girişmekten men etmiş ve *"İhtilaf ettiğiniz her şey hakkında hüküm verme işi Allah'a âittir"* buyurmuştur. Bu hüküm de, o hususta hakka isabet edenlere mükâfat verme, bâtılı savunanları ise cezalandırma hükmüdür. Bu ifadenin manasının, "Hakkında münakaşa edip ihtilafa düştüğünüz şeylerde, Hz. Muhammed (s.a.s)'in

hükmüne başvurun. Başkalarının hükmünü onun hükmüne tercih etmeyiniz" şeklinde olduğu söylendiği gibi, "Ruhun hakikatini bilme gibi, mükellef olmadığınız ve bilemeyeceğiniz şeyler hususunda, aranızda bir ihtilaf meydana gelirse, "Bunu en iyi Allah bilir" deyiniz" şeklinde olduğu da söylenmiştir. Nitekim Hak Teâlâ, *"Sana "Rûh"u sorarlar. Deki: "Rûh, Rabbime (âit) emirlerden (işlerden)dir"* (İsrâ, 85) buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Âyetin takdiri, "Allah sanki "Ey Muhammed, de ki: "İhtilaf ettiğiniz şeylerin hükmü Allah'a âittir" demektedir" şeklindedir. Âyetin bu manada oluşunun delili ise, *"İşte benim Rabbim. O, hakîm olan Allah'tır. Ancak O'na güvenip dayanırım. Yalnız O'na dönerim"* ifadesidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"Kıyas"ı kabul etmeyenler, bu âyeti delil getirerek şöyle derler: "Âyetteki bu ifâde ile, ya "Onun hükmü, Allah'ın o hususdaki nassından elde edilir" manası, ya da, "Onun hükmü, hakkında Allah'ın nassı bulunan şeye kıyasla elde edilir" manası kastedilmiştir. Bu ikinci mananın kastedilmiş olması batıldır. Çünkü bu, bütün ahkâmın, bâtıl olan bir şeye kıyasla elde edilmiş olmasına yol açar. Dolayısıyla birinci mananın kastedilmiş olması gerekir. Böylece de bütün ahkâmın nass ile elde edilmiş olmasını gerektirir ki, bu da, kıyas ile hüküm çıkarmayı ortadan kaldırır." Birisi, "Bu ifade ile, "Onun hükmü, ister bu açıklaması nass ile, ister kıyas ile olsun, Allah'ın açıklamasıyla bilinir" manasının kastedilmiş olması niçin câiz olmasın?" diyebilir? Buna da şu şekilde cevap verilir: "Allah'ın hükmüne başvurmaktan maksat, ihtilafı sona erdirmektir. Kıyasa başvurmak ise, ihtilâfı artırır, ihtilafı çözmez. Dolayısıyla Allah'ın nasslarına başvurmak gerekir."

Cenâb-ı Allah sonra da, Nebisinin dilinden "aranızda hükmedecek olan O yüce zat, benim Rabbimdir. Ben, düşmanlarımın fenalıklarını bertaraf etme ve her türlü hayrı elde etme hususunda O'na güvenip dayanırım ve ben, bütün işlerimde O'na yönelirim" buyurmuştur. Buradaki, *"O'na güvenip dayanırım"* (tevekkül ederim) ifadesi, "hasr" (sadece) manasına olup, "Ben ancak ve ancak O'na güvenirim" demektir ki bu da, Allah'tan başkasını dost edinenlerin yolunun yanlışlığını ortaya koymaya bir işarettir.

Allahu Teâlâ sonra فَاطِرُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"O, gökleri ve yeri yaratandır"* buyurmuştur. **"Fatır"** kelimesi hem merfû, hem mecrûr okunmuştur. Merfû (ötüreli) okuyuşu, ya **"zâlikum"** ifadesinin haberi; yahut mahzûf bir **"hüve**

(o)" mübtedâsının haberi oluşundan ötürüdür. Mecrûr (kesreli) okunuşu ise, kelâmın takdirinin, وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللهِ فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ... "Göklerin ve yerin yaratıcısı Allah'a aittir..." şeklinde olmasından ötürüdür. Bu durumda, "ذٰلِكُمُ اللهُ رَبِّي" ifadesi ise, sıfat ile mevsûf arasına girmiş bir ara cümledir.

Cenâb-ı Allah جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَمِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا يَذْرَؤُكُمْ فِيهِ yani *"Allah size hem kendinizden, yani kendi cinsinizden eşler, hem de davarlardan çiftler verdi. Sizi bu sûretle üretip çoğaltıyor"* buyurmuştur. *"Davarlardan çiftler..."* ifadesi, "davarlara, davarların kendi cinsinden eşler.." manasınadır. Arapçada, "Allah mahlûkatı çoğalttı" manasında, "ذَرَأَ اللهُ الْخَلْقَ" ifadesi kullanılır. Âyetteki, "فِيهِ" ifadesi "bu tedbir (düzen) ile.." demek olup, buradaki tedbir de, çiftler halinde yaratma olup, bu da, Allahu Teâlâ'nın, insanları ve davarları, erkekleriyle-dişileri arasında bir üreme meydana gelsin diye, çiftler halinde (erkekli-dişili) yaratmasıdır.

Âyetteki, *"sizi"* kelimesi, muhataplara râcîdir ki burada insanların şu iki yönünden "tağlîb" edilmiş (hitapta esas alınmıştır):

a) Burada akıllılar tarafı, akıllı olmayanlar tarafına tağlîb edilmiş,

b) Yine muhataplar tarafı, gâib olanlar tarafına tağlîb edilmiştir. Buna göre eğer, "يَذْرَؤُكُمْ فِيهِ" ne demektir? Cenâb-ı Hak niçin, bunun yerine "يَذْرَؤُكُمْ بِهِ" dememiştir?" denilirse, biz deriz ki: "Allahu Teâlâ bu tedbiri (düzeni), bu çoğalmanın kaynağı, merkezi, madeni kılmıştır. (Bundan dolayı zarf manasındaki fî harf-i cerrini kullanmıştır.) Baksana, "canlılar için eşler yaratılmasında, çoğaltma yatmaktadır" denilir ki, bu tıpkı, *"Kısasta sizin için hayat vardır"* (Bakara, 179) denilmesi gibidir.

Allah'a Benzer Yoktur

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ *"O'nun benzeri gibisi bile yoktur. O, semî ve basîrdir"* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Eski ve yeni kelâm âlimleri, Allah'ın, uzuvlardan, cüzlerden meydana gelmediği, ne bir mekânda ne bir cihette bulunmadığı hususunda bu âyetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Şâyet O, bir cisim olsaydı, diğer cisimlerin misli ve benzeri olurdu. Böylece de, O'nun için birtakım misil ve benzerlerin bulunmuş olması gerekirdi ki, bu husus, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O'nun benzeri gibisi bile yoktur"* âyetinin sarih beyanıyla bâtıldır. Bu delili şu

şekilde ifade etmek de mümkündür: Bu âyetle ya Cenâb-ı Hakk'ın, zâtların mahiyetleri açısından hiçbir şeyin misli olmadığı manası kastedilmiştir; veyahut da, sıfatları açısından, O'nun benzeri gibisi olmadığı manası kastedilmiştir.

İkincisi bâtıldır; çünkü kulları da, âlim ve kâdir olmakla nitelenebiliyorlar. Ki, Cenâb-ı Hak da, bu sıfatlarla mevsûftur. Yine kullar, Allah'ın da bu şekilde tavsif edilmesinin yanı sıra, malûm ve mezkûr olmakla da nitelenebiliyorlar. Böylece, âyetteki "misillik, benzerlik" ile, zâtın hakikati açısından eşitliğin nefyedilmesinin kastedilmiş olduğu sabit olmuş olur. Buna göre de mana, "Zâtlardan hiçbiri, zâtı bakımından, Allah'a denk olamaz..." şeklinde olur. Binâenaleyh, Allah şâyet bir cisim olmuş olsaydı, O'nun cisim olması, sıfat değil, zât olmuş olurdu. Diğer âlimler, cisim olma bakımından, yani, bir mekân tutma, uzunluğa, derinliğe ve bir eve sahip olma açısından, O'na eşit olacak olursa, bu durumda, diğer cisimler, bir zât olması açısından Allah'ın zâtına denk olmuş olurlardı. Halbuki, âyetin nassı bunu nefyetmektedir. Bu sebeple, Cenâb-ı Hakk'ın cisim olmaması gerekir.

İbn Huzeyme'ye Reddiye

Bil ki, **Muhammed İbn İshak İbn Huzeyme, "et-Tevhîd"** adını verdiği, halbuki, gerçekte bir şirk kitabı olan eserinde, âlimlerimizin, bu âyetle istidlâl etmelerini ele almış ve bu hususta itirazlarda bulunmuştur. Ben, birtakım uzun uzadıya açıklamalarını bir kenara bıraktıktan sonra, -çünkü bu kimse, ifadesi son derece bozuk, anlayışı kıt, aklı da noksan bir kişidir!-, onun sözlerinin özetini vermeye çalışacağım. Bu cümleden olarak o, şöyle demiştir: "Biz, Allah'ın bir vechi olduğunu kabul ediyor ve şöyle diyoruz: Rabbimizin vechinde, nûr, ziyâ ve aydınlık vardır. Şâyet O, yüzündeki hicâbı, perdeyi kaldıracak olsaydı, O'nun yüzünün celâl ve azameti, gözü kendisine ulaşan her şeyi, muhakkak ki yakıp kül ederdi. Helâk olma, yok olma gibi şeyler, O'nun vechinden kaldırılmıştır." Biz diyoruz ki: Allah'ın insanoğlunda, helâk olacaklarını ve son bulacaklarını takdir ettiği; kendilerinden, celâl ve kerem vasıflarını kaldırdığı; hür, ziya ve parlaklıkla tavsif etmediği yüzler vardır. Şâyet, sırf Allah'ın yüzünün olduğunu kabul etmek bir teşbihi ve benzetmeyi gerektirmiş olsaydı, o zaman "İnsanoğlunun, domuzların, maymunların ve köpeklerin yüzleri vardır" diyen herkes, şüphesiz ki, insanoğlunun yüzünü, maymunların, domuzların ve köpeklerin yüzüne benzetmiş olurdu!..

Daha sonra, bu kimse, "Bunun, **Cehmiyye**'nin inancı olduğu hususunda şüphe yoktur" demektedir. Şâyet bu kimseye, "senin yüzün, domuzların, maymunların yüzüne benziyor" denilecek olsaydı, son derece öfkelenir ve kötü bir ağızla buna mukabelede bulunurdu. Böylece biz, vechin (yüzün) mevcudiyetini kabul etmekten, Allah ile mahlûkatı arasında bir benzetmenin kabul edilmesi gerekmediğini anlamış bulunuyoruz.

Bu zât, kitabın bir başka bölümünde de şunları söylemektedir: "Kur'ân-ı Kerim, pek çok sıfat hususunda, Cenâb-ı Hakk'ın zâtı ile mahlûkatı arasında bir eşitlik ve müsâvâtın bulunduğuna delâlet etmektedir. Bundan, bunu söyleyenin **Müşebbihe** olması gerekmediğine göre, burada da, (bizim söylememiz halinde de) böyledir."

Bu Zatın Teşbihe Kaçan İfadeleri

Biz, onun ele aldığı bu misalleri tafsilatlı biçimde ele alacağız. O şöyle demiştir:

1) "Allahu Teâlâ bu âyette, (kendisi hakkında), *"O, semî ve basîrdir"* demiş, insan hakkında da, aynı şekilde, *"Ve onu, semî ve basîr kıldık"* (Dehr, 2) buyurmuştur.

2) Cenâb-ı Hak, *"De ki: "Yapın. Çünkü hareketinizi Allah da, Resûlü de (...) görecektir"* (Tevbe, 105) buyurmuş, mahlûkatı hakkında da, *"Yerle gök arasında râm (ve) müsahhar olan kuşları görmediler mi?.."* (Nahl, 79) buyurmuştur.

3) Cenâb-ı Hak, *"Bizim nezâretimiz ... ile gemi yap"* (Hûd, 37) ve *"Sen Rabbinin hükmüne sabret. Çünkü muhakkak sen bizim gözlerimiz (önün) desin.."* (Tûr, 48) buyurmuş, mahlûkatı hakkında da, *"... hakkı tanıdıklarından dolayı gözlerinin yaşla dolup taştığını görürsün onların..."* (Maide, 83) demiştir.

4) **İblis**'e, *"Ey İblis, iki elimle yarattığıma secde etmenden seni hangi şey men etti?.."* (Sâd, 75) ve *"Hayır, (Allah'ın) iki eli de açıktır"* (Maide, 64) buyururken, mahlûkatı hakkında da, *"Bu, sizin ellerinizin yapıp önden gönderdikleri yüzündendir"* (Enfâl, 51), *"Bu, iki elinin yaptığı şey yüzündendir.."* (Hacc, 10) ve *"Gerçek, sana biat edenler, aslında Allah'a biat etmiş olurlar. Allah'ın eli onların elleri üstündedir"* (Fetih, 10) buyurmuştur.

5) Cenâb-ı Hak, *"Rahman, Arş'a istivâ etti"* (Tâhâ, 5) buyurmuş, hayvanlara binenler hakkında da, *"Ta ki sırtlarında karar kılasınız...diye.."* (Zuhruf,

13) ve yine **Nûh** (a.s)'un gemisi hakkında, *"Cûdî üzerinde istivâ etti, karar kıldı..."* (Hûd, 44) buyurmuştur.

6) Cenâb-ı Hak, kendisini "Azîz" olarak adlandırmış ve *"O, azizdir, cebbârdır"* (Haşr, 23) buyurmuştur. Daha sonra bu ismi, mahlûkatı hakkında da, *"Ey azîz, dediler, doğrusu bunun ihtiyar bir babası var.."* (Yusuf, 78) ve *"Ey azîz, bizi de âilemizi de kıtlık sardı..."* (Yusuf, 88) demiştir.

7) Cenâb-ı Hak, kendisini "Melîk" diye adlandırmıştır. Bazı kullarını da, "melik" diye adlandırarak, meselâ, *"Melik dedi ki: "Onu bana getirin"* (Yusuf, 50) buyurmuştur.

Yine Cenâb-ı Hak, kendisini, "Azîm" diye adlandırmış, daha sonra bu ismi mahlûkatı hakkında da kullanarak, *"Büyük arşın Rabbidir.."* (Mü'minûn, 86) buyurmuştur. Yine Cenâb-ı Hak, kendisini Cebbâr ve Mütekebbir diye adlandırmış, bu ismi mahlûkatı için de kullanarak, *"Allah, büyüklük taslayan her zorbanın kalbini işte böyle mühürler"* (Mü'min, 35) buyurmuştur."

Bu zât, bu tür misalleri uzun uzadıya sıraladıktan sonra, "Kim, bizim bahsettiğimiz bu misallere vâkıf olur, onları iyice anlarsa, bu kimse, bu misalleri dilerse çoğaltabilir" demiştir! Bu, bu kimsenin bu kitabında ele aldığı hususlardır.

Ben derim ki: Bu cahil ve miskin, bu tür hurafelere, "misl"in ne demek olduğunu bilmediği için düşmüştür. Kelâm âlimleri, "misl"in ne demek olduğu hususunu iyice incelemiş, daha sonra bu âyetle istidlâli, buna dayandırmışlardır.

Razî'nin Cevabı

Şimdi biz diyoruz ki: "**Misl**" olan iki şey, hakikati ve mahiyeti hususunda, her birinin diğerinin yerini alıp tuttuğu iki şey demektir.

Bu konudaki sözün özünden önce, şöylesi diğer bir mukaddimeyi ele alıyor ve şöyle diyoruz: Her şey hususunda nazar-ı dikkate alınan, ya o şeyin mahiyetinin tamamı, ya mahiyetinin parçalarından bir parçası, yahut mahiyetinin dışında, ama o mahiyetin vasıflarından ayrılmaz bir şey, veyahut da mahiyetinin dışında, ama o mahiyetin ayrılmaz vasıflarından olmayandır. Bu taksimat, bir şeyin zâtı ile, o şey ile kaim olan sıfatlar arasındaki farka dayandırılmış olup, bu, bedâhetle bilinen bir hususdur. Çünkü biz, olmamış ve olgunlaşmamış olan üzüm tanelerinin son derece yeşil ve ekşi olduğunu, daha sonra alabildiğine siyah ve tatlı hale geldiğini

görmekteyiz. Şimdi burada, bu şeyin zâtı bakî, değişen şey ise, sıfatlarıdır. Bakî olan zâtlar ise, değişen sıfatlarından başkadır..

Yine biz, saçları, alabildiğine simsiyah görmekteyiz.. Derken daha sonra, onların, alabildiğine aklaştıklarını görmekteyiz. O halde bu demektir ki, zât devam ediyor, sıfatlar ise devamlı değişiyor. Devam eden ise, değişenden başka. Böylece, anlattıklarımızla, zâtların sıfatlardan başka olduğu ortaya çıkmış oldu..

Bunu iyice kavradığında şimdi biz diyoruz ki: Sıfatların değişmesi, asla zâtların değişmesini de gerektirmez. Çünkü biz, tek bir cismi, önce sâkin, daha sonra hareket halinde, en nihâyet de yine hareketsiz olarak görmekteyiz. O halde bu demektir ki, zâtlar, bütün hallerinde aynı minvâl ve aynı tarz üzere devam etmekte; sıfatlar ise, birbirini izlemek sûretiyle kaybolup gitmektedir. Yaptığımız bu izahla da, sıfatların ve ârazların değişmesinin, zâtların değişmesini gerektirmediği sabit olmuş olur.

Bunu da iyice anladıysan, şimdi biz diyoruz ki: Nesnelerden, hem köpeğin, hem maymunun yüzü, insanın ve atın yüzünün meydana geldiği maddelere eş ve müsavidir. Farklılık ise, o maddelerle kaim olan ârazlar, yani renkler, şekiller; sertlik-yumuşaklık, kendisinde kılların bulunup bulunmaması vb. sebebiyle olur. O halde farklılık, sıfat ve arazlardaki farklılık sebebiyle meydana gelmiştir. Maddelerin zâtları (cevherleri) ise, (et, kemik, kan, sinir, vs. olmak üzere) birbirlerine müsavidirler. Ancak ne var ki, avâm, zâtlarla sıfatlar arasındaki farkı göremezler. İşte bu sebeple, insanın sebep olması hiç şüphesiz, "İnsanın yüzü eşeğin yüzünden farklıdır" derler. Andolsun ki onlar, doğru söylemişlerdir, çünkü bu farklılık şekil, renk ve diğer sıfatlar sayesinde olmuştur. Ama, maddelere gelince, madde olmaları açısından, birbirine eşit ve denktirler. Böylece, bu adamın zikrettiği bu sözleri, o ancak, avamdan olduğu; eşitlikte ve farklılıkta nazar-ı dikkate alınan şeyin, zâtlarla kaim olan ârazlar ve sıfatlar değil de, eşyanın hakikati ve mahiyeti olduğunu bilmediği için söylediği sabit olmuş olur. Burada geriye şöyle denilmesi durumu kalmıştır: Peki, maddelerin hepsinin, eşit ve denk olduklarına dair delil nedir? Şimdi biz diyoruz ki, burada iki makam vardır:

Birinci makam: Bu mukaddime, ya müsellemdir (kabul edilmiştir) ya da müsellem değildir. Eğer müsellem ise, maksadımız hasıl olmuş demektir. Yok eğer müsellem değil ise, şimdi biz diyoruz ki: "Âlemin ilâhı,

güneştir veya aydır, veya felektir, veya Arş'tır, veya Kürsî'dir" denilmesi niçin caiz olmasın?.. Böylece (ilah olan) bu cisim, diğer cisimlerin mahiyetinden başka olur, böylece de, kadîm, ezelî ve vâcibü'l-vücûd olmuş olur. Diğer maddeler ise, muhdes ve mahlûk olmuş olurlar. Şâyet, evvelkiler ve sonrakiler böyle bir ilzâmı, Mücessimeden kaldırmak için bir araya gelseler, buna güçleri yetmez. Şâyet onlar, "Olmaz böyle şey! Çünkü Kur'ân, güneşin, ayın ve feleklerin tamamının muhdes ve mahlûk olduklarına delâlet etmektedir" derlerse, (buna mukabil), "Bu, ileri derecede ahmaklık türünden bir şeydir" denilir. Çünkü, Kur'ân'ın ve peygamberlerin nübüvvetinin sıhhati, Allah'ın bilinip tanınmasına bağlı bir şeydir. Binâenaleyh, ilahın tanınmasını Kur'ân ile peygamberlerin sözü vasıtasıyla ispat etmeyi, ne söylediğini bilen hiçbir kimse söylemez.

Allah Cisim Olamaz

İkinci makam: Kelâm âlimleri, maddelerin, zâtları ve hakikatleri bakımından eşit ve denk olduğuna dair kesin aklî deliller getirmişlerdir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, şâyet bu âlemin ilâhının bir cisim olması halinde, O'nun zâtının, maddelerin zâtlarına eşit olacağı ortaya çıkmış olur. Ancak ne var ki bu husus, hem aklen hem de naklen geçersizdir. Aklen geçersiz olmasına gelince, şâyet âlemin ilâhının zâtı, diğer maddelerin zâtlarına eşit olsaydı, bu durumda diğer maddeler için söz konusu olan her şeyin O'nun için de söz konusu olması gerekirdi. Bu durumda da, âlemin ilâhının muhdes, mahlûk, yok olmayı, dağılıp parçalanmayı kabul eden olması gerekirdi.

Naklî delile gelince, bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O'nun benzeri gibisi bile yoktur"* ifadesidir. Bu delilin izahı hususundaki sözümüzün tamamı bundan ibarettir. İşte bu noktada bizim, "Sıfat açısından her ne zaman bir denklik meydana gelirse, mahiyetin tamamı hususunda da bir eşitliğin bulunması gerekir" demediğimiz, ancak ne var ki, "Cisimlerin, mahiyetlerinin tamamı bakımından birbirlerine denk oldukları sabit olup, şâyet O'nun zâtı bir cisim olsaydı, bu cisim, mahiyetinin tamamı bakımından diğer cisimlere eşit olurdu. Bu durumda da, her cisim, O'nun bir misli ve dengi olması gerekirdi." Çünkü biz, eşitliğin tahakkukunda nazar-ı dikkate alınanın, zâtlarla kaim olan sıfatlar değil, bizzat hakikatler olması açısından, "hakikatler, yani cevherler" olduğunu beyan etmiştik. Böylece, yaptığımız bu izahlarla, ehl-i tevhidin, (Ehl-i sünnetin) delilinin son derece kuvvetli olduğu; bu şahsın ileri sürdüğü bu sözlerin ise, o bunları hakikatleri

bilmekten uzak olduğu söylendiği ve böylece de, avamın metoduna göre hareket ettiği, derken bahsettiği bu sözlere aldandığı ortaya çıkmış olur. Biz, Allah'tan hüsn-i hatimeler dileriz.

İKİNCİ MESELE

Bu âyetin zâhiri itibariyle, burada bir problem vardır. Çünkü şöyle denilebilir: Bu âyetin maksadı, Allah'ın eşi ve benzeri olmadığını belirtmektir. Zâhiri ise, Allah için bir "misl"in mevcudiyetini gerektirir. Çünkü âyetin zahiri, Cenâb-ı Hakk'ın kendisinden değil, O'nun mislinden misli nefyetmeyi gerektirmektedir. Ki bu da, Allah'ın bir "misl'inin olmasını gerektirir. Ulemâ buna şöyle diyerek cevap vermişlerdir: "Araplar, "Sen cimri olamazsın" anlamında, مِثْلُكَ لَا يَبْخَلُ "Senin gibiler cimri olmaz" der, böylece, aslında, cimriliği o şahıstan nefyetmeyi kastettikleri halde, cimriliği onun mislinden nefyetmiş olurlar. Yine birisi, "Benim için böyle söylenemez" manasında, هٰذَا الْكَلَامُ لَا يُقَالُ لِمِثْلِي "Böylesi sözler, benim gibi birisi için söylenmez" der. Nitekim şair de, وَمِثْلِي كَمِثْلِ جُذُوعِ النَّخِيلِ "Benim mislim ve benzerim, hurma ağacı dallarının benzeri ve misli gibidir" demiştir ve bununla, mübalağayı kastetmiştir. Çünkü bu hüküm, ona benzediği için, benzeyenden nefyedildiğine göre, o şeyin kendisinden haydi haydi nefyedilmiş olur. Bunun bir benzeri de, Arapların, "Selâm, yüce meclise olsun!" şeklindeki sözleridir ki, bu sözün maksadı, "Allah'ın selâmı, selâmın verildiği meclislerde yerini bulduğuna göre, burada yerini bulması haydi haydi evlâ olur" demektir. Binâenaleyh, burada da, "لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ" ifadesinin manası, bahsettiğimiz biçimde mübalağa kastedilerek, "O'nun gibi hiçbir şey yoktur" demektir. Takdir böyle olduğuna göre, bu lafız, yani **kâf** (teşbih edatı), gereksiz ve anlamsız olmamıştır. Tam aksine, bahsettiğimiz tarzda bir mübalağa manasını ifâde etmiştir.

Allah Hakkında Şey Denilemeyeceği

Cehm ve **Safvân,** bu âyetin maksadının, Allah hakkında "şey" denilemeyeceğini beyan etmek olduğunu iddiâ ederek şöyle demişlerdir: "Çünkü her şey, kendi zâtının mislinin bir mislidir. O halde, "لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ" ifadesinin manası, "O'nun mislinin misli, "şey" değildir" şeklindedir. Ki bu da, Cenâb-ı Hakk'a, "şey" denilmemesini gerektirir."

Buna göre burada, bir başka izah şekli de şudur: "Bu iki teşbih harfi (**kâf** ile "**misl**" kelimesi)nin, bir arada getirilmesinin gayesi, Allah'ın "**misl**"den münezzeh olduğuna delâlet etmek olup izahı şöyle yapılabilir: Şâyet

O'nun bir misli olsaydı, o "misl", O'nun zâtının "misl"i olurdu. Halbuki bu, imkânsızdır. O halde O'nun "misl"inin olduğunu söylemek imkânsızdır. "O'nun bir "misl"inin olması halinde, o "misl" O'nun zâtının aynı olur" ifadesinin açıklamasına gelince, bu gâyet açıktır. Bu işin imkânsız olduğunun beyânı ise, şöyledir: Şâyet, O'nun zâtının misli gibi bir başka "misl" olsaydı, o zaman bu "misl", mahiyeti açısından O'nun "misl"ine denk, bizzat kendisi açısından ise, O'na muhaliftir. Halbuki, sayesinde müşareket ve ortaklığın meydana geldiği şey, sayesinde farklılığın meydana geldiği şeyden farklıdır. Binâenaleyh, bunların her birinin zâtı, mürekkep olmuş olur. Her mürekkep ise, "mümkin" varlıktır. Böylece, Vâcibü'l-Vücûd için bir "misl"in bulunması halinde, o "misl" aslında, Vâcibü'l-Vücûd olamaz.

Bunu iyice kavradığına göre, âyetteki, "O'nun misl'inin misl'i, "şey" değildir" ifadesi, "Şâyet O'nun hakkında, "O, kendi zâtının misl'inin, misl'idir" denilmesinin doğru olması halinde, yukardaki beyanımıza binâen, O'nun şey olmayacağına bir işaret olmuş olur. Çünkü, şâyet Vâcibü'l-Vücûd'un bir "misl"i olmuş olsaydı, o zaman, O, Vâcibü'l-Vücûd olmazdı" diye açıklamıştık. İşte bu, bu lafzın muhtemel olduğu manadır.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Misl ile Meselin Farkı**

Bu âyet, Cenâb-ı Hakk'ın "misl'inin olmadığını göstermektedir Halbuki, وَلَهُ الْمَثَلُ الْأَعْلَىٰ *"Göklerde ve yerde en yüce sıfat (mesel)lar O'nun. O, azîz (mutlak gâlib) ve hakîmdir"* (Rum, 27) âyeti, Allah'ın bir meselinin olduğunu gösterir. Şu halde, bu iki tabir arasında mutlaka bir farkın bulunması gerekir. Biz diyoruz ki, "**misl**", bir şeye, onun mahiyetinin tamamı açısından denk olandır. "**Mesel**" ise, her ne kadar mahiyetin tamamı açısından o şeye muhalif ise de, mahiyetinin dışındaki bazı sıfatlar açısından, o şeye denk olan şeydir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Allah'ın İşitme ve Görme Sıfatı**

Âyetteki, *"O, semîdir, basîrdir"* ifadesi, Cenâb-ı Hakk'ın, duyulabilen her şeyi, duyan; görülebilen her şeyi de gören bir zât olduğuna delâlet eder. Binâenaleyh, buna göre şâyet, "Bu lafzı, zahirî manasında almak imkânsızdır. Çünkü, bir vuruş ve bir kabarma meydana geldiğinde, bu iki nesnenin arasındaki hava, basınç neticesinde, şiddetli bir biçimde dönüşüme uğrar, bu sayede bu hava, dalgalanır ve bu dalgalanmayı, kulak deliğinin sathına (yani kulak zârına) götürür. İşte, işitme ve duyma budur. Görme ise, gözbebeğinin görülen şeyin şeklinden müteessir olmasından ibârettir.

Böylece, duyma ve görmenin, duyu organlarının etkilenmesinden ibaret olduğu sabit olmuş olur ki, bu, Allah hakkında imkânsızdır. O halde, duyma ve işitme işlemlerini, Allahu Teâlâ'nın, duyulabilen ve görülebilen şeyleri bilme manasına almanın caiz olamayacağı sabit olmuş olur" denilirse, buna şu şekilde cevap verebiliriz:

Duymanın, duyu organlarının etkilenmesinden başka olduğunun delili şudur: Biz, o sesi duyduğumuzda, onun hangi taraftan geldiğini anlarız. Böylece de biz, o sesi, o ses aslında nasıl ise öylece idrâk ettiğimizi anlamış olduk. Ki bu, o sesi anlamanın, kulak deliği (zarı)nın, o havanın dalgalanmasından müteessir olmasından başka bir hal olduğuna delâlet eder. Görmeye gelince, bunun da, gözbebeğinin müteessir olmasından başka bir hal oluşunun delili şudur: Bakan kimsenin bakan bu gözbebeği, küçücük bir cisimdir. Binâenaleyh, büyük bir şeklin küçük bir cisimde şekillenmesi, imkânsızdır. O halde biz diyoruz ki, şekillenen bu şekil küçük, âlemin bizzat kendisinde görülen o biçim ve şekil ise büyüktür. Binâenaleyh, işte bu da, görmenin, o şekillenmenin bizzat kendisinden başka bir durum olduğuna delâlet eder.

Durum böyle olduğu sabit olduğuna göre şimdi biz diyoruz ki: Allah'ın, etkilenmesi imkânsız olduğundan, O'nun hakkında, görme ve işitmenin imkânsız olduğu neticesi çıkmaz.

İmdi, şâyet onlar, "Farz edelim ki, duyma ve işitme, duyu organlarının müteessir olmalarından başka olan, iki durumdur. Ancak ne var ki, duyma ve işitmenin tahakkuk etmesi, bu etkilenmenin meydana gelmesine bağlıdır. Binâenaleyh, böyle bir etkilenmenin tahakkuku Allah hakkında imkânsız olduğuna göre, O'nun hakkında duyma ve görmenin tahakkuk etmesinin de, imkânsız olması gerekir" derlerse, biz deriz ki: Cenâb-ı Hakk'ın, "وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ" ifadesinin zâhiri, Hak Teâlâ'nın duyan ve gören bir zât olduğuna delâlet etmektedir. Dolayısıyla bizim, âyetin zahirinden kaçmamız caiz olmaz. Ancak ne var ki, "duyma ve görme" diye isimlendirilen istidât ve hassenin tahakkuku, etkilenmenin gerçekleşmesine bağlı olduğuna ve Allah hakkında da böylesi bir etkilenmenin imkânsızlığına dair delil bulununca, duyma ve görme diye isimlendirilen hassenin tahakkuku imkânsız olur. Halbuki siz, böyle bir şartı öne sürüp duruyorsunuz. Binâenaleyh, sizin, onun tahakkuk ettiğine dair delil getirmeniz gerekir. Siz, âyetin zâhirinden sapmayı gerektiren şeyi bulup getirinceye kadar, biz, âyetin lafzının zahirine tutunacağız.

Buna göre şâyet birisi, "Cenâb-ı Hakk'ın, "وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ" ifadesi hasr ifade eder. Kullar da, "duyanlar, görenler" diye tavsif edildiğine göre, bu hasrın manası nedir?" derse, biz deriz ki: "**Semî** ve **basîr**", bu iki sıfatın tastamam ve mükemmel anlamda (O'nda) tahakkuk edip bulunduğunu iş'âr eden iki lafızdır. Bütün sıfatlar hususundaki mükemmellik ise, sadece ve sadece Cenâb-ı Hak için söz konusudur. Binâenaleyh, işte bu "hasr"ın manası işte budur.

Göklerin ve Yerin Anahtarları O'nundur

Cenâb-ı Hakk'ın, لَهُ مَقَالِيدُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"Göklerin ve yerin anahtarları O'nundur"* ifadesine gelince, bil ki, bu ifadenin maksadı, Allahu Teâlâ'nın, göklerin ve yerin yaratıcısı olduğunu; putların ise, böyle olmadıklarını ve yine Allahu Teâlâ'nın, bizim ve eşlerimizin yaratıcısı, çocuklarımızın, bizden ve eşlerimizden halk edicisi olduğunu, ama putların ise böyle olmadığını anlatmaktır. Hem, "Göklerin ve yerin anahtarları O'nundur. Putlar ise böyle değildir. O halde, bütün bu ifadelerin maksadı, kâdir, in'âmda bulunan, kerîm ve rahîm bir zâtın bulunduğunu açıklamaktır. Binâenaleyh, birer cansız varlıklar olan o putları, "ma'bûd olma" hususunda, O'na eş ve denk tutmak, nasıl caiz olur?" Cenâb-ı Hak, bu ifadesiyle, göklerdeki ve yerdeki rızık anahtarlarını kastetmiştir. Binâenaleyh, "göklerin anahtarları" yağmurlardır; "yerin anahtarları" ise bitkilerdir. Biz "**makâlîdin**" ne demek olduğunu, Zümer Sûresi'ndeki, "يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ" (Zümer, 52) âyetini tefsir ederken anlatmıştık. Çünkü, rızkın anahtarları O'nun elindedir ve O, bol ve kıt vermek gibi, her şeyi hakkıyla bilendir.

Dinin Temeli

شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصّٰى بِهٖ نُوحًا وَالَّذِيٓ اَوْحَيْنَآ اِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهٖٓ اِبْرٰهِيمَ وَمُوسٰى وَعِيسٰٓى اَنْ اَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ اِلَيْهِ اَللّٰهُ يَجْتَبِيٓ اِلَيْهِ مَنْ يَشَآءُ وَيَهْدِيٓ اِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ ﴿١٣﴾ وَمَا تَفَرَّقُوٓا اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَآءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَاِنَّ الَّذِينَ اُورِثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ ﴿١٤﴾ فَلِذٰلِكَ فَادْعُ وَاسْتَقِمْ كَمَآ اُمِرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَآءَهُمْ وَقُلْ اٰمَنْتُ بِمَآ اَنْزَلَ

اللّٰهُ مِنْ كِتَابٍ ۚ وَاُمِرْتُ لِاَعْدِلَ بَيْنَكُمْ ۖ اَللّٰهُ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ ۖ لَنَآ اَعْمَالُنَا وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ ۖ لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ ۖ اَللّٰهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا ۚ وَاِلَيْهِ الْمَصِيرُ ﴿١٥﴾ وَالَّذِينَ يُحَآجُّونَ فِى اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ ﴿١٦﴾ اَللّٰهُ الَّذِىٓ اَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ ۗ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ ﴿١٧﴾ يَسْتَعْجِلُ بِهَا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَا ۚ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا ۙ وَيَعْلَمُونَ اَنَّهَا الْحَقُّ ۗ اَلَآ اِنَّ الَّذِينَ يُمَارُونَ فِى السَّاعَةِ لَفِى ضَلَالٍ بَعِيدٍ ﴿١٨﴾ اَللّٰهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ يَرْزُقُ مَنْ يَشَآءُ ۚ وَهُوَ الْقَوِىُّ الْعَزِيزُ ﴿١٩﴾

"O, "Dini doğru tutun, onda ayrılığa düşmeyin" diye, din(in aslın) dan, hem Nûh'a tavsiye ettiğini, hem sana vahyedegeldiğimizi, hem İbrahim'e, Musâ'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi, sizin için de şeriat yaptı. Senin, kendilerini davet etmekte olduğun bu şey, müşriklerin gözlerinde büyüdü (ağır geldi). Allah, kimi dilerse, buna onu seçer. (Ancak kendisine itaatle) dönmekte olanları buna muvaffak eder. Onlar, ancak kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki ihtiras yüzünden ayrılığa düştüler. Eğer Rabbinden, belirlenmiş bir vadeye kadar bir söz geçmiş olmasaydı, aralarında muhakkak ki hüküm verilmişti bile.. Onlardan sonra kitaba mirasçı yapılanlar da, ondan mutlaka şüphe edici bir tereddüt içindedirler. İşte bunun için sen, onları (tevhide) davet et. Emrolunduğun veçhile, dosdoğru harekette sebât kıl. Onların, hevâlarına uyma ve de ki: "Ben, Allah'ın indirdiği her kitaba iman ettim. Aranızda adalet etmekle emrolundum. Allah, bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz de size aittir. Bizimle sizin aranızda hiçbir husûmet yoktur. Allah hepimizi bir araya toplayacak. Dönüş ancak O'nadır. Allah hakkında, kendisine icâbet edilen şeyin ardından, münakaşa edenlerin hüccetleri, Rableri indinde boştur. Onların üzerlerine, hem bir gazap, hem kendilerine çetin bir azap vardır. Allah, hakkın ikamesine sebep olmak üzere, kitab ve mizanı indirendir. Ne biliyorsun, belki o saat, yakındır!? Buna inanmayanlar, onun çabucak gelmesini ister. İnananlar ise, ondan, korku içinde titrerler. Bilirler ki o, şüphesiz haktır. Gözünüzü açın ki, o saat hakkında mücadele edenler, muhakkak ki, hakikatten uzak bir

sapıklık içindedirler. Allah, kullarına çok lütufkârdır. Kimi dilerse, onu rızıklandırır. O, kavîdir, yegâne galiptir" (Şûrâ, 13-19).

Önceki Kısımla Münasebet

Bil ki Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'e olan vahyini, *"O mutlak galip, o hüküm ve hikmet sahibi Allah sana da, senden evvelkilere de işte böyle vahyeder"* (Şûrâ, 3) beyanıyla yüceltince, bu âyetlerde de, bunu detaylıca anlatarak, شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصّٰى بِهٖ نُوحًا *"Din(in aslın)dan, hem Nûh'a tavsiye ettiğini... sizin için de şeriat yaptı..."* buyurmuştur. Bu, "Ey Muhammed ashabı, Allah size, **Nûh**'a, **Muhammed**'e, **İbrahim**'e, **Musâ**'ya ve **İsâ**'ya tavsiye ettiği (emrettiği) dini, bir şeriat kıldı" demek olup, âyetin lafzından kastedilen mana budur. Cenâb-ı Allah burada özellikle bu beş peygamberden bahsetmiştir. Çünkü bunlar peygamberlerden, ulu olan, büyük şeriat sahibi ve çokça tâbîleri bulunanlardır. Geriye âyetin lafzıyla ilgili şöyle birkaç müşkil var:

a) Allahu Teâlâ âyetin başında, مَا وَصّٰى بِهٖ نُوحًا *"(Allah) Nûh'a tavsiye etti"* buyurmuş, sonunda وَمَا وَصَّيْنَا بِهٖٓ اِبْرٰهِيمَ *"İbrahim'e tavsiye ettiğimizi"* buyurmuş; ortasında da, وَالَّذِٓى اَوْحَيْنَآ اِلَيْكَ *"Sana vahyedegeldiğimizi"* buyurmuştur. Bu farklılığın hikmeti nedir?

b) Allahu Teâlâ, **Hz. Nûh** (a.s)'tan bahsederken, gayb (üçüncü şahıs) sîgasıyla ifâde ederek, *"Nûh'a tavsiye etti"* buyurmuş; diğer ikisinde ise, mütekellim (bizzat konuşan) sîgasıyla ifade ederek, *"tavsiye ettiğimizi", "vahyedegeldiğimizi"* buyurmuştur.

c) Âyetin manası, "Allah size, bizim (Allah'ın) sana (**Muhammed**'e) vahyettiğimiz dini şeriat yaptı" şeklindedir, شَرَعَ لَكُمْ *"sizin için şeriat kıldı"* ifadesi, gayba (orada olmayan insanlara); *"sana vahyettiğimiz..."* ifadesi ise, hâzıra (orada bulunana) bir hitaptır. Binâenaleyh âyetin bu ifadesi, aynı söz ve manada, gâibe olan hitap ile hâzıra olan hitabın birlikte yapılabileceğini göstermektedir. Bu bir işkâldir. Dolayısıyla bu müşkili çözmek gerekir. Müfessirler, bu konuyla ilgilenmemişlerdir. Velhasıl âyetin maksadı şudur: "Allah size doğruluğu hususunda peygamberlerin ittifak ettiği bir dini şeriat yapmıştır." Ben derim ki bu din ile kastedilenin, mükellefiyet ve ahkâmdan başka bir şey olması gerekir. Çünkü (her peygamberin) şeriatinde mükellefiyet ve ahkâm farklı farklıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Sizden her biriniz için bir yol ve şeriat verdik"* (Maide, 48) buyurmuştur.

Binâenaleyh bu âyetten, şeriatlerin farklılığı ile değişmeyen bazı şeylerin kastedilmiş olması gerekir ki bunlar da, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, âhirete yönelmeyi, güzel ahlâk için gayret göstermeyi ve kötü ahlâktan sakınmayı gerektirir.

Bana göre Hak Teâlâ'nın, *"Onda (o dinde) ayrılığa düşmeyin"* emri ile, "çok tanrılar edinerek ayrılığa düşmeyin" manası kastedilmiş olabilir. Nitekim Hz. Yûsuf (a.s), *"Ayrı ayrı tanrılar mı, yoksa bir ve kahhar olan (Allah) mı iyi"* (Yûsuf, 39) demiştir. Keza Cenâb-ı Hak: *"Senden önce gönderdiğimiz her peygambere, "Benden başka ilah yoktur. Öyleyse bana kulluk edin" diye vahyettik"* (Enbiya, 25) buyurmuştur. Bazıları, *"... Nûh'a tavsiye ettiğimiz (dini) sizin için de şeriat yaptı"* ifadesiyle, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, işin başlangıcında, **Nûh** (a.s)'un şeriatı ile gönderilmiş olduğuna istidlâl etmişlerdir. Ama buna, bizim şu izahımız cevap teşkil eder: Allahu Teâlâ, "**Nûh**" ismine, diğer peygamber isimlerini atfetmiştir ki bu, bu âyetle anlatılmak istenen şeyin, bütün peygamberlerin üzerinde ittifak ettiği (yani şeriatlerinin müşterek noktalarına) yapışma manası olduğuna delalet eder. Âyetteki, *"Dini ikâme edin (doğru tutun)"* emri, ya "شَرَعَ" (şeriat yaptı) fiilinin mef'ûlünden ve mef'ûle atfedilen şeylerden bedel olarak mahallen mansubdur, yahut da müste'nef bir cümle olarak merfûdur. Bu ikinci ihtimâle göre, sanki, "Bu şeriat yapılan şey nedir?" diye sorulmuş da, buna cevaben, "Bu, dinin doğru tutulması işidir" denilmiştir.

Cenâb-ı Hak "كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ" buyurmuştur ki bu, "Senin müşrikleri, Allah'ın dininin, peygamberlerce üzerinde ittifak ve icma edildiği şekliyle dosdoğru tutup muhafaza etmeye davetin, onların gözlerinde büyüdü, onlara ağır geldi" demektir. Mananın bu şekilde oluşunun delili, kâfirlerin, *"(O Muhammed) ilahları teke indiriyor öyle mi? Bu, çok şaşılacak bir iş!"* (Sâd, 5) demeleridir. Burada şöyle birkaç mesele var:

***BİRİNCİ MESELE:* Aslî Meselelerde Kıyasa Ret**

"Kıyas"ı kabul etmeyenler, bu âyetle istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, büyük peygamberlerin, dini, ihtilafa ve çekişmeye götürmeyecek bir biçimde ikâme etmek gerektiği hususunda ittifak ettiklerini haber vermiştir. Allahu Teâlâ, insanları, bölünüp parçalanmaktan ve muhalefetten uzak bir dine götürdüğü için, bu hususu, onlara bir minnet sadedinde zikretmiştir. Kıyas kapısını açmanın ise, bölünmenin ve münakaşanın en büyük çeşitlerine götüreceği malumdur. Çünkü hisler (duyular),

dinlerini kıyasa binâ eden kimselerin kıyamete kadar, aralarında bir ittifak için hiçbir ümit olmaksızın, bölünüp-parçalanmış olduklarına şâhitlik ediyor. Binâenaleyh kıyasın haram ve yasak olması gerekir."

***İKİNCİ MESELE:* Neshe Konu Olmayan Hükümler**

Bu âyet, dinin esaslarının şu iki kısma ayrıldığını gösterir:

a) Neshin ve değişikliğin söz konusu olmadığı, bütün şeriat ve dinlerde aynı kalan şeyler.. Meselâ, doğru söylemenin, adaletli olmanın, iyilikte bulunmanın güzel; yalan söylemenin, zulmün, işkencenin ve eziyetin kötü olması bu gibi şeylerdendir.

b) Şeriatlerin ve dinlerin değişmesiyle değişen şeyler. Bu âyet, birinci kısmı anlatma hususunda, şeriatin ihtimamının, ikinci kısmı anlatma ve ortaya koymadan daha ileri olduğuna delâlet eder. Çünkü birinci kısmı sürdürmek ve onu korumak, âhiret yurdunda mutluluğun elde edilmesini sağlayacak hallerin ve huyların kazanılması için çok mühimdir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* İttifakın Faydaları**

Âyetteki, *"Dini doğru tutun. Onda ayrılığa düşmeyin"* emri, gerçek dinler arasında bir muvafakat ve uyumun, şer'an ve aklen matlup olan bir şey olduğunu hissettirmektedir. Böyle bir uyumun sağlayacağı faydaları şu şekillerde izah edebiliriz:

1) İnsanların nefislerinin tesirleri vardır. Binâenaleyh birçok insan bir şey hususunda ittifak edip, görüş birliğine vardığında, bunun başkaları üzerinde tesiri fazla olur.

2) Bu nefisler (yani birçok insan) ittifak edince, her biri o belli maksat hususunda diğerine destek vermiş olur. Yardımcıların çokluğu, maksadın tahakkukunu gerektirir. Fakat insanlar ayrılığa düşüp, birbiriyle çekiştiklerinde, tesirleri azalır. Dolayısıyla da maksatları hâsıl olmaz.

3) Ortada bir mücâdele ve münakaşanın bulunması, âlemin faydasına olan şeyin zıddınadır. Çünkü bu, birtakım karışıklıklara, öldürmelere ve yağmalara (anarşiye) sebebiyet verir. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ bu âyette, dinin ayrılığa, bölünüp parçalanmaya götürmeyecek bir şekilde ikâme edilmesini, dosdoğru ortaya konulmasını emretmiştir. Bir başka âyetinde de, *"Nizalaşmayın, yoksa kuvvetiniz zayıflar (gevşersiniz)"* (Enfal, 46) buyurmuştur.

Resûlün Seçilmesi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَللّٰهُ يَجْتَبِى اِلَيْهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِى اِلَيْهِ مَنْ يُنِيبُ *"Allah kimi dilerse, buna onu seçer. (Ancak kendisine itaatle) dönmekte olanları buna muvaffak eder"* buyurmuştur. Bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'i, üzerinde ittifak edilen dine tutunmaya irşâd edince, onları, bu hayra kendisinin irşâd ettiğini; o peygamberleri bizzat kendisinin seçtiğini ve onlara bol bol rahmeti ile ikramını verdiğini bildirmiştir.

b) Müşriklere, peygamberlerin bu çağrısı ağır gelmiştir. Çünkü bu çağrıda, onların ister istemez ve kibirlerine rağmen, o peygamberlere boyun eğmeleri söz konusudur. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, peygamberliği, seçtiği kimselere verdiği ve insanların onlara boyun eğmeleri gerektiğini, bu hususta, soy, sop ve zenginlik gibi şeylerin nazar-ı dikkate alınmayacağını; aksine herkesin, Allah'ın seçtiği o peygamberlere boyun eğmeleri gerektiği hususunda aynı olduklarını beyan etmiştir. "**İctibâ**" (seçme) kelimesi, "bir araya gelme, eklenme, birleşme" manasından iştikâk eder (türer). جَبَى الْخَرَاجَ "O, haracı topladı"; وَاجْتَبَاهُ "Onu topladı"; جَبَى الْمَاءَ فِى الْحَوْضِ "Suyu havuzda topladı" ifadeleri de bu köktendir. Binâenaleyh âyetteki bu tabirin manası, "Allah peygamberi kendisine çeker ve onu kendisine, ikram ve rahmet yaklaştırmasıyla yaklaştırır. Âyetteki, *"kimi dilerse"* ifadesi, tıpkı, *"Allah dilediğine azap eder, dilediğine ise rahmet eder"* (Ankebût, 21) âyeti gibidir.

Allahu Teâlâ sonra da, *"(Allah, ancak kendisine itaatle) dönmekte olanları buna muvaffak eder"* buyurmuştur ki, bu tıpkı şu hadis-i kudsîde ifade edildiği gibidir: مَنْ تَقَرَّبَ مِنِّى شِبْرًا تَقَرَّبْتُ مِنْهُ زِرَاعًا وَمَنْ اَتَانِى يَمْشِى اَتَيْتُهُ هَرْوَلَةً *"Kim bana bir karış yaklaşırsa, ben de ona bir kulaç yaklaşırım. Kim bana yürüyerek gelirse, ben de ona koşarak giderim."*[45] Bu, "Kim bana (Allah'a) taat ve ibadetler yaparak yönelirse, ben de ona göğsünü açmak ve bu işini kolaylaştırmak suretiyle hidâyet ve irşâd ederek yönelirim" demektir.

Din Hususunda İhtilaf

Bil ki Allahu Teâlâ bütün peygamberlere ve ümmetlere, üzerinde ittifak edilen o dine sarılmalarını emrettiğini bildirince, sanki birisi, "O halde daha niçin biz inananları bölük pörçük görüyoruz?" demiş gibi, Allahu Teâlâ şu cevabı vermiştir: وَمَا تَفَرَّقُوا اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ *"Onlar, ancak kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki ihtiras yüzünden*

45 **Buhari**, Tevhid, 50; **Müslim**, Zikr, 2-3 (4/2061).

ayrılığa düştüler." Bu, "Onlar, ayrılığın bir sapıklık (dalalet) olduğunu bile bile ayrıldılar ve onlar bunu, haset ile ihtirastan ve reislik elde etmek için yaptılar. Böylece onları, nefsânî hamiyyetleri, tabiatlarında bulunan taassup, her bir grubu ayrı bir yola girmeye, insanları o yola davet etmeye ve nâm elde etmek, reis olmak uğruna, kendi yolu dışında kalanların hepsini kötülemeye sevk etmiştir. Dolayısıyla bu, böylesi bir ihtilafın (ayrılığın) doğmasına sebep olmuştur.

Cenâb-ı Allah daha sonra, onların bu hareketleri sebebiyle bu azabı hak ettiklerini, fakat bunu bir müddet tehir ettiğini, çünkü katında her azabın belli bir zamanı olduğunu haber vermiştir. Bu belli zamanın bulunması ise, ya biz Ehl-i sünnetin inancına göre, sırf Allah'ın meşietinden (iradesinden) ötürüdür, yahut da **Mu'tezile**'ye göre, Cenâb-ı Hakk'ın, aslah (uygun) olanın böyle bir zaman belirlemek olduğunu bilmesinden ötürüdür. İşte bu, âyetteki, *"Eğer Rabbinden belirlenmiş bir vâdeye (zamana) kadar, bir söz (hüküm) geçmemiş olsaydı, aralarında muhakkak ki hüküm verilirdi (iş hemen bitirilirdi)"* buyruğunun anlattığı manadır.

"Ecel-i müsemmâ" (belirlenmiş o zaman) ise, bazen kıyamette, bazen dünyada olur. Âlimler, *"ayrılığa düşenler"* ifadesiyle kimlerin kastedildiği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Âlimlerin çoğu, bunların Yahudî ve Hıristiyanlar olduğunu, bunun delilinin ise, *"Kendilerine kitap verilmiş olanlar, onlara ilim (gerçek) geldikten sonra, aralarındaki hasetten ötürü ihtilafa düştüler"* (Âl-i İmrân, 19) âyeti ile, *"Ehl-i kitap, kendilerine beyyine (delil-açıklama) geldikten sonra, ayrılığa düştüler"* (Beyyine, 4) âyeti olduğunu, bir de buradaki, *"Kendilerine ilim geldikten sonra..."* ifadesinin, Ehl-i kitaba uygun düştüğünü söylemişlerdir. Diğer âlimler ise, bu ifadeyle kastedilenlerin Araplar olduğunu söylemişlerdir. Ama bu görüş, daha önce geçen izahlardan anlaşılacağı gibi, yanlıştır. Çünkü hemen bunun peşi sıra gelen, *"Onlardan sonra kitaba mirasçı yapılanlar da.."* ifadesi, Arapların durumuna uygun düşmemektedir. Çünkü *"onlardan sonra kitaba vâris olanlar"*, Hz. Peygamber (s.a.s) zamanındaki Ehl-i kitaptır.

Daha sonra Allahu Teâlâ, لَفِى شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ *"(O kitaba mirasçı olanlar), ondan (yani kitapları hususunda), kesin bir şüphe edici bir tereddüt içindedir. Onlar kitaplarına gerçek olarak inanmıyorlar"* buyurmuştur.

Semavî Kitapların Hepsine İman

Hak Teâlâ sonra, فَلِذٰلِكَ فَادْعُ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ *"İşte bunun için sen, onları (tevhide) davet et. Emrolunduğun şekilde dosdoğru harekette sebat kıl"* buyurmuştur. Bu, "Bu ayrılık (tefrika) ve dindeki ihtilaflardan ötürü hanif (tevhit) dini üzere ittifaka, onda ve ona davette, tıpkı Allah'ın sana emrettiği bir biçimde dosdoğru ol, onların bâtıl ve farklı arzularına uyma" demektir. Cenâb-ı Allah وَقُلْ اٰمَنْتُ بِمَا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنْ كِتَابٍ *"Ve de ki: "Ben, Allah'ın indirdiği her kitaba iman ettim"* yani "Allah'ın indirdiği kesin olarak bilinen her kitaba inanırım" buyurmuştur. Bu da, indirilmiş ilahî kitaplara bütün olarak iman demektir. Çünkü ayrılığa düşenler, kitabın bir kısmına iman etmiş, bir kısmını ise inkâr etmişlerdir. Bunun bir benzeri de Hak Teâlâ'nın, *"(Onlar), "Biz bazısına inanır, bazısını inkâr ederiz" (derler) ve böylece bu ikisi arası (kendilerince) orta bir yol tutmak isterler. İşte bunlar gerçek kâfirlerin tâ kendileridir.."* (Nisâ, 150-151).

Daha sonra, وَأُمِرْتُ لِأَعْدِلَ بَيْنَكُمْ *"Aranızda adalet etmekle emrolundum" (de)"* buyurulmuştur. Bu, "Münakaşa edip, benim hükmüme başvurduğunuzda, adaletle hükmetmem emrolundu" demektir. **Kaffâl** bunun, "Rabbim bana, yapmadığım şeyleri size emretme, sizi nehyettiğim şeylerde size muhalefet etme (aksini yapma) suretiyle kendim ile sizin aranızda fark gözetmememi emretti. Ben, sizinle aramda bir eşitlik gördüğüm gibi, Allah'ın hükmünü ilgilendiren hususlarda, sizin büyükleriniz ile küçükleriniz, soylu ve avam olanınız arasında da eşit davranırım" manasında olduğunu söylemiştir.

Nefsi Islah

Daha sonra Cenâb-ı Allah, اَللّٰهُ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ لَنَا اَعْمَالُنَا وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ اللّٰهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا وَاِلَيْهِ الْمَصِيرُ *"Allah, bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size âittir. Bizimle sizin aranızda hiçbir husumet (hüccet) yoktur. Allah hepimizi toplayacak. Dönüş ancak O'nadır"* buyurmuştur. Bu, "Herkesin ilahı birdir ve herkes kendi ameliyle baş başadır. Binâenaleyh herkesin dünyada, kendisiyle uğraşması gerekir. Çünkü Allahu Teâlâ, kıyamet günü herkesi bir araya getirecek ve herkese yaptığına göre karşılık verecektir" demektir. Bu âyetin maksadı, herkesin başkalarıyla uğraşmayı bırakıp, kendi derdi ve mesûliyetiyle meşgul olmasıdır.

Eğer: "Onlara karşı işlenen, öldürme, evlerini harap etme, hurmalarını (ağaçlarını) kesme ve yurtlarından sürme gibi cürümlere karşı, böyle şeyleri bırakıp, uğraşmama nasıl uygun düşer?" denilirse, biz deriz ki, bu bırakma (aldırmama) işi, onların, bütün peygamberlerce doğruluğu hususunda ittifak edilmiş dini kabul etmeleri, tevhide girmeleri, putperestliği bırakmaları, peygamberlerin nübüvvetini, diriliş ve kıyametin doğruluğunu ikrar etmiş olmaları şartına bağlıdır. Binâenaleyh o kâfirler, bu dini kabul etmediklerinde, bu şart tahakkuk etmemiş olur, şart bulunmayınca da, buna bağlı olan şey de söz konusu olmaz.

Hüccet ve Dellil Getirme

Bil ki, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sizinle bizim aramızda hiçbir husumet (hüccet) yoktur.."* ifadesinden, onlarla mücadele etmenin haram oluşu kastedilmemiş olup, bunun delilleri şunlardır:

1) Bu söz, karşılıklı delil getirme sadedinde zikredilmiş olan bir ifadedir. Binâenaleyh, şâyet bu âyetten, karşılıklı olarak delil getirmenin haram olduğu kastedilmiş olsaydı, o zaman bu karşılıklı delil getirmenin, linefsihi (bizzat) haram olması gerekirdi. Halbuki bu, bir çelişkidir.

2) Şâyet deliller olmasaydı, (mükelleflere) teklif yönelmezdi.

3) Delil, ilim ifade eder. Bunun ise, haram kılınmış olması mümkün değildir. Tam aksine, bu âyetten kastedilen, o müşriklerin, Hz. Muhammed (s.a.s)'in doğruluğunu delil ve hüccet ile bilmiş olmalarıdır. Onlar onu, sırf haset ve inatlarından dolayı tasdik etmemişlerdir. Böylece de Allahu Teâlâ, onlarla mücadele edip delil getirmeye lüzum kalmadığını; zira onların, delil ile Hz. Muhammed (s.a.s)'in doğruluğunu bildiklerini, işte bu yüzden, onlarla hüccetleşmeye asla bir ihtiyaç olmadığını beyan buyurmuştur. Bizim, "Bu ifade ile, hüccet getirmenin haram kılınmasının kastedilmesi caiz değildir" şeklindeki sözümüzü, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onlarla mücadeleni en güzel (yol) hangisi ise onunla yap.."* (Nahl, 125); *"Rabbimin yoluna hikmetle... davet et..."* (Nahl, 125); *"..Ehl-i kitab ile en güzel (tarzdan) başka bir sûretle mücadele etmeyin.."* (Ankebût, 46); *"Dediler: "Ey Nûh, bizimle cidden uğraştın. Bizimle olan bu mücadelende ileri de gittin.."* (Hûd, 32) ve *"İşte bunlar kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz hüccetlerdi.."* (En'âm, 83) âyetleri de destekler.

Yahudilerin Çelişkisi

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ *"Allah hakkında,* yani O'nun dini hakkında, *kendisine icâbet edilen şeyin ardından,* yani, insanların o dine icâbet etmesinden sonra, *münakaşa edenlerin hüccetleri, Rableri indinde boştur,* yani batıldır" buyurmuştur. Bu hüccetleşme, Yahudilerin şöyle demeleridir: "Sizler, ittifak edilen şeyi almanın, ihtilâf edileni almaktan daha evlâ olduğunu söylemiyor musunuz? Bu sebeple, **Musâ** (a.s)'nın nübüvveti, **Tevrât**'ın hak oluşu, bilittifak malumdur. Halbuki, **Muhammed** (s.a.s)'in nübüvveti ise, sizce üzerinde ittifak edilmiş olan bir husus değildir. Binâenaleyh siz, bu âyet hakkındaki sözünüzü "üzerinde ittifak edileni almanın, ona sarılmanın evlâ olduğu.." esasına bina ettiğinize göre, Yahudiliğe sarılmanın evlâ olması gerekir.." Böylece Cenâb-ı Hak, bu hüccetin, boş ve bâtıl olduğunu beyan etmiştir. Bu böyledir, zira Yahudiler, **Hz. Musa** (a.s)'nın getirdiği mu'cizeler, söylediği söze uygun olarak zuhur ettiği için, **Hz. Musa** (a.s)'ya iman etmenin vacip olduğu hususunda mutabıktırlar. Burada da, getirdiği mu'cizeler onun, yani **Muhammed** (s.a.s)'in söylediğine uygun olarak zuhur etmiş, Yahudiler, bu mu'cizeleri görüp müşahede etmişlerdir. Binâenaleyh, mu'cizelerin zuhuru, getiren şahsın sıdkına ve doğruluğuna delâlet ediyorsa, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in nübüvvetini de kabul ve itirâf etmek gerekir. Yok eğer, doğruluğuna delâlet etmiyorsa, onların, **Hz. Musa** (a.s) hakkında da, onun nübüvvetini kabul ve ikrâr etmemeleri gerekir. Ama, mu'cizelerin zuhuru hususunda, her ikisinin de eşit ve denk olmalarına rağmen, **Hz. Musa** (a.s)'nın nübüvvetini kabul, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in nübüvvetini inkârda ısrar etmek bir çelişki olur.

Kıyamet Yakın Olabilir

Cenâb-ı Hak, bu delillerini izah edince, münkirleri kıyamet azabıyla korkutmak üzere; اَللهُ الَّذِى اَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ *"Allah, hakkın ikamesine sebep olmak üzere, kitap ve mizanı indirendir. Ne biliyorsun, belki kıyamet saati yakındır"* buyurmuştur. Ki bu, "Allah, çeşitli deliller ve beyyineleri ihtivâ eden kitabı, mizânı, yani en doğru kıstas olan "fasl"ı indirmiş ve onların, kıyametin ne zaman geleceğini bilmediklerini de beyan etmiştir. Durum, her ne zaman böyle olursa, aklı başında olan kimseye düşen, tefekkür ve istidlâl hususunda, ciddiyet göstermesi, gayret sarf etmesi, cehâlet ve taklit ehlinin yolunu terk etmesidir" demektir.

Hz. Muhammed (s.a.s), Yahudileri kıyametin geleceği hususuyla tehdit edip, bu hususta çokça durup, onlar da, buna dair herhangi bir emâre ve işâret görmeyince, istihzâ yollu, "Kıyamet ne zaman kopacak?! Ah, keşke bir kopsa da, böylece biz, hak olan şeyin, bizim tuttuğumuz yol mu, yoksa, Muhammed ve ashabının üzerinde olduğu şey mi olduğunu görüversek.." dediler. İşte onların bu şekildeki şüphelerini bertaraf etmek için, Cenâb-ı Hak, يَسْتَعْجِلُ بِهَا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَا وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا *"Buna inanmayanlar, onun çabucak gelmesini ister. İnananlar ise, ondan, korku içinde titrerler"* buyurmuştur. Ki bunun manası açıktır. Mü'minler, kıyamet koptuğu zaman tevbe etmenin imkânsız olduğunu bildikleri için, ondan dolayı tir tir titremiş ve korkmuşlardı. Ama, öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenlere gelince, onlar için böyle bir korku söz konusu değildir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَلَا اِنَّ الَّذِينَ يُمَارُونَ فِى السَّاعَةِ لَفِى ضَلَالٍ بَعِيدٍ *"Gözünüzü açın ki, o saat hakkında mücadele edenler, muhakkak ki, (haktan) uzak bir sapıklık içindedirler"* buyurmuştur. "**Mümârat**", mücadeleye dalmak anlamındadır. **Zeccâc,** bu hususta şöyle demiştir: "Kıyametin vukuu hususunda, içlerine şek ve şüphe girmiş olan, böylece de bu hususta mücadele edip inkâra düşenler, gerçekten uzak bir sapıklık içindedirler. Çünkü, mazlumun hakkını zalimden tastamam almak, adâletin (Cenâb-ı Hakk'ın adâlet vasfının) gereğidir. Binâenaleyh, şâyet kıyamet tahakkuk etmeyecek olsaydı, Allah'a zulüm isnât edilmesi gerekirdi ki bu, muhâl olan şeylerin en muhâl olanlarındandır! Şu halde, hiç şüphesiz, kıyameti inkâr etmek, uzak ve derin bir sapıklık olmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اَللّٰهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ *"Allah, kullarına çok lütufkâr olan,* yani ihsanı bol olandır" buyurmuştur. Bu ifadenin burada yer alması güzel ve yerindedir. Zira, Allahu Teâlâ onlara, bu latif ve güzel delilleri kapsayan bir kitap indirmiştir. Dolayısıyla bu, Allah'ın kullarına olan lütuflarından biri olmuştur. Hem, ayrılığa düşenler, şiddetli bir azabı hak etmişlerdir. Ama Cenâb-ı Hak, onlardan bu azâbı tehir etmiştir. Binâenaleyh bu da, Allah'ın lütuflarındandır. Bu sebeple, daha önce onlara menfaatlerin en büyüğünün ulaştırılmasından ve zararların da en büyüğünün onlardan savuşturulmasından bahsedilince, hiç şüphesiz ki burada bu ifâdenin zikredilmesi, yerinde ve güzel olmuştur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, يَرْزُقُ مَنْ يَشَآءُ *"Kimi dilerse onu rızıklandırır"* buyurmuştur. Bu, "Temel iyilik ve lütuflar, bütün kullar hakkında, genel (herkes için söz konusu) olup, bu da insana hayatı, aklı, anlayışı gerekli olan

rızkı vermek ve afet ve belaların ekserisini onlardan savuşturmaktır. Ama, ihsanın ve saâdetin derece ve oranlarına gelince, bunlar farklı farklıdır.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَهُوَ الْقَوِيُّ الْعَزِيزُ *"O, kavi,* yani *dilediği her şeye kâdir; azîz, yani mağlub olmayan ve karşı konulmayandır"* buyurmuştur.

Niyet ve İradenin Önemi

مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِى حَرْثِهٖ ۚ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهٖ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ ﴿٢٠﴾ اَمْ لَهُمْ شُرَكٰٓؤُا شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَاْذَنْ بِهِ اللّٰهُ ۟ وَلَوْلَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ لَقُضِىَ بَيْنَهُمْ ۟ وَاِنَّ الظّٰلِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿٢١﴾ تَرَى الظّٰلِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا كَسَبُوا وَهُوَ وَاقِعٌ بِهِمْ ۟ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصّٰلِحَاتِ فِى رَوْضَاتِ الْجَنّٰتِ ۚ لَهُمْ مَا يَشَٓاؤُنَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ۟ ذٰلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ ﴿٢٢﴾ ذٰلِكَ الَّذِى يُبَشِّرُ اللّٰهُ عِبَادَهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصّٰلِحَاتِ ۗ قُلْ لَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِى الْقُرْبٰى ۗ وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا ۚ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ شَكُورٌ ﴿٢٣﴾ اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا ۚ فَاِنْ يَشَاِ اللّٰهُ يَخْتِمْ عَلٰى قَلْبِكَ ۗ وَيَمْحُ اللّٰهُ الْبَاطِلَ وَيُحِقُّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهٖ ۗ اِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿٢٤﴾ وَهُوَ الَّذِى يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهٖ وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّـَٔاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ ﴿٢٥﴾ وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصّٰلِحَاتِ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهٖ ۗ وَالْكَافِرُونَ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ ﴿٢٦﴾

"Kim, âhiret mahsûlünü dilerse, onun mahsûlünü arttırırız. Kim de, (sadece) dünya ekinini isterse, ona da, (yalnız) bundan veririz. Âhirette ise, onun hiçbir nasibi yoktur. Yoksa onların, Allah'ın izin vermediği şeyleri din olarak kendilerine yasa yapan ortakları mı var? Eğer, o "fasl" kelimesi (karar) olmasaydı, aralarında mutlaka (dünyada icrâ) edilmiş, (işleri bitirilmişti) bile... Şüphesiz ki, o zâlimler için, elîm bir azap vardır. Sen, o zâlimlerin, (dünyada) işleyip kazandıkları kötülükler yüzünden, (kıyamet gününde nasıl) korkulara duçar olacaklarını -ki, bu onların başına gelecektir- göreceksin. İman edip de, sâlih amellerde bulunanlar ise, cennetlerin

(has) bahçelerindedirler. Rableri huzurunda, ne dilerlerse, (hepsi) onlarındır. İşte bu, büyük fazlın ta kendisidir. İşte bu, Allah'ın, -iman edip iyi amellerde bulunan- kullarına müjdelemekte olduğudur. De ki: "Ben, bu (tebliğime) karşı akrabalıkta sevgiden başka hiçbir mükâfat istemiyorum." De ki: "Kim bir iyilik kazanırsa, biz onun bu hususiaki iyiliğini arttırırız. Çünkü Allah, çok affedicidir, mükâfat ile mukabele edicidir. Yoksa o, Allah'a karşı bir yalan düzdü mü?" derler. Fakat, eğer Allah dilerse, senin kalbini mühürler. Allah, bâtılı mahveder. Sözleriyle hakkı yerine getirir. Şüphesiz ki O, kalplerde olanları dahi bilendir. O, kullarının tevbesini kabul eden, kötü hareketlerini bağışlayan, ne işlerseniz bilendir. İman edip de, iyi iyi amellerde bulunanlara icâbet eder. Onlara, fazlından artırır da. Kâfirlere gelince, onlar için de çok çetin bir azap vardır"
(Şûrâ, 20-26).

Bil ki Allahu Teâlâ, kendisinin kullarına lütufkâr olduğunu, onlara çokça ihsanda bulunduğunu beyân edince, onların da, hayırları isteme, kötülüklerden sakınma hususunda mutlaka sa'y ü gayret göstermeleri gerektiğini beyan buyurarak, مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِى حَرْثِهِ *"Kim, âhiret mahsûlünü dilerse, onun mahsûlünü arttırırız..."* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi,** "Allahu Teâlâ, çalışan kimsenin, kendisiyle bir fayda elde ettiği şeyi, mecazî olarak, "**hars**-mahsûl" diye adlandırmıştır" demiştir. Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Âhiret veya Dünyayı Dileyenin Farkı**

Allahu Teâlâ, bu âyette, âhireti isteyen ile dünyayı isteyen arasında, şu bakımlardan fark olduğunu ortaya koymuştur:

a) Cenâb-ı Hak, âhiret ekinini isteyeni, bu âyette dünya ekinini isteyenden önce zikretmiştir ki bu, bir üstün kılma (ve iltifatın) emâresidir. Çünkü, Cenâb-ı Hak âhiret ekinini âhiret diye tavsif etmiş, daha sonra da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in نَحْنُ الْآخِرُونَ السَّابِقُونَ *"Biz, öne geçmiş olan sonrakileriz...* (sonradan gelip de herkesi geçmiş olan, âhireti kazanmış olan kimseleriz)" şeklindeki sözüne dikkat çekmek için, âyette önce zikretmiştir.

b) Cenâb-ı Hak, âhiret ekinini isteyen kimse hakkında, *"onun ekinini arttırırız"* buyurmuş, dünya ekinini murat eden hakkında da, *"ona da, (yalnız) bundan veririz.."* buyurmuştur. Bu ifadedeki "bundan" ifadesi, kısmîlik

ifade eder. Buna göre mana, "Ona, onun istediği şeylerin hepsini değil, bir kısmını verir" şeklinde olur. Nitekim Cenâb-ı Hak, İsrâ Sûresi'nde, *"Kim bu çarçabuk geçen (dünyayı) dilerse biz de burada ona, (evet) kimi dilersek ona, dileyeceğimiz şeyi çarçabuk veririz"* (İsrâ, 18) buyurmuştur.

Ben derim ki: Aklî delil ile bu iki hususu açıklamak mümkündür: Çünkü âhiret için çalışıp, bu işe devam eden herkesin, bu hususta yaptığı amellerin çokluğu, o kimsede birtakım melekelerin meydana gelmesine sebep olur. Binâenaleyh bu amellere çokça devam eden her insanın, âhireti istemeye kalbinin meyli daha fazla olur. Durum böyle olunca da mutluluklar ve sevinçler o nispette büyük ve çok olur. İşte âyetteki, *"Onun mahsûlünü arttırırız"* ifadesiyle bu kastedilmiştir. Ama dünyayı isteyen kişi, bu isteğinde ne kadar ısrarlı ve devamlı olursa, dünyayı elde etme hususundaki arzusu da o nispette çoğalır ve dünyaya meyli o nispette kuvvetlenir. Meyil, hep artmakta olup, elde edilmek istenen şey de aynı halde kalınca, mahrumiyet de şüphesiz o nispette gerekli ve elzem olur.

c) Allahu Teâlâ, âhiret ekinini isteyenler hakkında, *"onun mahsûlünü arttırırız"* buyurmuş. Bu kimseye, dünyayı (dünya hayır ve menfaatlerini) nasip edip etmeyeceğinden bahsetmemiş, bu konuda ne müspet ne menfî bir şey bildirmeyip meskût bırakmıştır. Fakat dünya ekinini isteyen kimseye, Allahu Teâlâ çok açık ve net bir biçimde âhiret payından hiçbir şey vermeyeceğini beyan buyurmuştur. Ki işte bu, bu hususta büyük bir farkın bulunduğuna delâlet eder. Cenâb-ı Hak sanki, "Âhiret asıl, dünya ise ona tabidir, ikinci derecededir. Binâenaleyh aslı elde eden, ihtiyacı kadarıyla ikinciyi de elde etmiş olur" demek istemiştir. Fakat Hak Teâlâ, dünyadan bahsedilen yerde âhiretin adının anılmayacak derecede değerli olduğuna dikkat çekmek için, bu hususu zikretmemiştir.

d) Allahu Teâlâ, âhireti isteyenin, istediği şeyin fazla fazla verileceğini beyan buyurmuş; dünyayı isteyenin isteklerinin ise ancak bir kısmının verilip, artık âhirette onun için hiçbir pay olmadığını bildirmiştir. Böylece Cenâb-ı Hak ilk cümle ile, âhireti isteyenin halinin hep terakki ve artışa doğru tırmandığını; ikinci cümleyle de, dünyayı isteyenin durumunun, birinci makamda (dünyada), noksanlıkta; ikinci makamda (âhirette) de tam bir butlan (yokluk) içinde olduğunu beyân etmiştir.

e) Âhiret veresiye, dünya ise peşindir. Peşin olan, veresiye olana tercih edilir. Çünkü insanlar, "peşin, veresiyeden daha iyidir" demektedirler.

Binâenaleyh Cenâb-ı Hakk işte bu kaziyyenin (mantıkî hükmün), âhiret ve dünya halleri bakımından, tam tersi olduğunu beyân buyurmuştur. Âhiret her ne kadar veresiye (sonradan elde edilecek) ise de, hep artmaya ve sürekliliğe yöneliktir. Binâenaleyh daha efdal ve mükemmeldir. Dünya ise, her ne kadar peşinse de, önce noksanlığa ve sonra tamamen yok olmaya mahkûmdur. Dolayısıyla daha değersiz ve düşük olmuş olur. Binâenaleyh bu, âhiretin durumunun, dünyanın durumuna asla uymadığına; **İbn** Abbas (r.a)'tan da rivâyet edildiği gibi, dünyada âhiret hallerinin sadece isimlerinin (kelimelerle anlatımının) bulunduğuna delâlet eder.

f) Âyet, gerek âhiret ve gerekse menfaatlerinin hemencecik hazır (çantada keklik) olmayıp, aksine her iki konuda da mutlaka bir "ekim" (ön hazırlık) yapmanın gerekli olduğuna delalet etmektedir. Ekim ise, ancak ekme ile ilgili birtakım güçlüklere katlanma, sonra sulama, sonra büyütme, hasat etme, daha sonra da temizleme ve seçme ile elde edilir. Cenâb-ı Hak, bu ikisine de "ekin" adını verince, her birinin, birtakım zorluklara ve güçlüklere göğüs germe ile elde edileceğini anlıyoruz. Hak Teâlâ sonra, âhiretin artmaya ve hep kemâle doğru yükselmeye, dünyanın ise, önce noksanlaşmaya, sonra da yok olmaya mahkûm olduğunu beyan buyurmuştur. Binâenaleyh âdeta, "Bu iki kısmın her birinde de ekimin, sulamanın, büyütmenin, hasadın ve ayıklamanın yorgunluk ve sıkıntılarına her halükârda göğüs gerildiğine göre, bu yorgunluk ve argınlıkları, hep artışa ve sürekliliğe doğru gidene yöneltmek; noksanlığa ve yokluğa gidene yöneltmekten daha evlâdır" denilmek istenmiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Âhireti Arzulayan Bereket Bulur**

Hak Teâlâ'nın, *"Onun ekinini arttırırız"* ifadesinin tefsiri hususunda şu iki görüş ileri sürülmüştür:

1) Mana, "Biz onu, ona muvaffak kılma, yardım etme ve bütün hayır ve taat yollarını ona kolaylaştırma hususunda artırmada bulunuruz" şeklindedir.

2) **Mukâtil** buna, "Onun, mükâfatını kat kat vererek, ekinini (âhiret gayretini) arttırırız" manasını vermiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Allah onların ücretlerini eksiksiz öder. Onlara, fazlından ziyâdesini de verir"* (Fâtır, 30) buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) de, مَنْ اَصْبَحَ وَهَمُّهُ الدُّنْيَا شَتَّتَ اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ هَمَّهُ وَجَعَلَ فَقْرَهُ بَيْنَ عَيْنَيْهِ وَلَمْ يَأْتِهِ مِنَ الدُّنْيَا اِلَّا مَا كُتِبَ لَهُ وَمَنْ اَصْبَحَ هَمُّهُ الْآخِرَةُ جَمَعَ اللهُ هَمَّهُ وَجَعَلَ غَنَاهُ فِى قَلْبِهِ وَاَتَتْهُ الدُّنْيَا وَهِيَ رَغْمَةٌ عَنْ اَنْفِهَا *"Kim, aklı-fikri dünya olduğu*

halde sabahlarsa, Allah onun aklını-fikrini dağıtır, fakirliğini onun iki gözü arasında kılar (iyice yaklaştırır). Bunca çabasına rağmen dünyalık olarak ona yine sadece mukadder olan kadar şey verilir. Kim de aklı-fikri âhiret olduğu halde sabahlarsa, Allah onun aklını fikrini derli toplu kılar, kalbine bir zenginlik verir, dünya(lık) da o kimseye, ister istemez gelir"[46] buyurmuştur. Yahut da bu manada buna yakın lafızlarla bunu anlatmıştır.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* İhlas ve Kulluk Tohumu**

Âyetin lafzının zâhiri, mükâfat elde etmek, yahut da cezayı, yani cehennem azabını defetmek için namaz kılan kimsenin namazının sahih olacağına delâlet etmektedir. Ama âlimler, bu namazın sahih olmayacağı hususunda ittifak etmişler, (buna ne dersiniz)?

Cevap: Allahu Teâlâ, *"Kim âhiret ekinini dilerse..."* buyurmuştur. "**Hars**" (ekin) ise ancak sağlam bir tohumun ekilmesiyle olur. Bütün hayırlar ve mutluluklar için sağlam tohum da ancak Allah'a kulluktur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Niyetsiz Abdest ve Öbür Taatler**

Âlimlerimiz (Şâfii fakîhleri), bir kimsenin, niyet etmeksizin abdest alması durumunda, bu abdestin sahih olmayacağını ileri sürerek şöyle demişlerdir: "Çünkü bu insan, bunu yaparken, âhiret ekinini kastetmemiştir. Zira âyet, kişinin, Allah'ı ve âhireti hatırlamaktan gafil olmasından bahsetmektedir. Böyle olunca, niyetten gafil olanın, âhiretle ilgili mükâfatlardan bir payının olmaması gerekir. Namazın sorumluluğundan, edâ edip kurtulmak da âhiret menfaatlerindendir. Binâenaleyh bu menfaatin, niyetten uzak olarak alınan bir abdestte bulunmaması gerekir."

Allah'ın Hükmüne Zıt Yasa

Bil kî Allahu Teâlâ âhiret ve dünya amelleri hususunda en büyük kanunu ve en sağlam kıstası beyan edince, bunun peşinden dalâlet ve şekâvet konusunda asıl ve temel olan şeye dikkat çekerek, أَمْ لَهُمْ شُرَكَٰٓؤُا۟ شَرَعُوا۟ لَهُم مِّنَ ٱلدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنۢ بِهِ ٱللَّهُ *"Yoksa onların, Allah'ın izin vermediği şeyleri din olarak kendilerine yasa yapan ortakları mı var?"* buyurmuştur. Âyetin başındaki "أَمْ" lafzının hemzesi, takrir (iyice anlatma) ve tefrî içindir. *"Ortakları"* ifadesiyle, onların, kendilerine şirki, ba'si (dirilişi) inkârı ve dünyadan başkasını bilmedikleri için, ancak dünya için çalışmayı onlara süslü gösteren şeytanları kastedilmiştir. *"Ortaklar"* kelimesiyle, onların putlarının kastedildiği de ileri sürülmüştür. Çünkü müşrikler, putlarını Allah'ın

46 Benzeri hadis Tirmizi, Kıyame 30 (4/632).

ortakları olarak kabul ettikleri için, "ortakları" denilmiştir. Bu iş, onların sapmalarına sebep olduğu için, sapıklık dinini meşru kılan (yasa haline getiren) şey kabul edilmiştir. Nitekim **Hz. İbrahim** (a.s) da *"Rabbim, onlar, insanlardan çoğunu saptırdılar"* (İbrahim, 36) demiştir. Cenâb-ı Hak, *"Allah'ın izin vermediği şeyleri din olarak kendilerine yasa yapan"* yani "Bu sahte dinlerin ve yasaların hepsi de Allah'ın istemediği şeylerdir" denip, sonra da وَلَوْلَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ *"Eğer o "fasl" kelimesi olmasaydı..."* yani "Hak edilen bu cezanın ertelenmesine dâir önceden verilmiş bir karar olmasaydı", yahut da, "Fasılın (ayırımın-hükmün) kıyamet gününde olacağına dâir vaadimiz olmasaydı", لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ *"Onların"* yani, "Kâfirler ile mü'minlerin, yahut da "müşriklerle ortaklarının (ortak koştukları) şeylerin" arasında hüküm verilirdi" buyurmuştur.

Sonra da, وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ *"Şüphesiz ki o zâlimler için elim bir azap vardır"* buyurmuştur. Bazıları bunu, âyetteki "**kelimetü'l-fasl**"a atfederek, "إِنَّ الظَّالِمِينَ" şeklinde, fethayla okumuşlardır. Buna göre mana, "Eğer o fasıl" kelimesi, yani âhirette zâlimlere azap söz konusu olmasaydı, onların arasında, şimdiden dünyada iken hüküm verilirdi" şeklinde olur.

Yaptıklarından Kaçanlar

Daha sonra Allahu Teâlâ, cehennemliklerle cennetliklerin hallerini şu şekillerde anlatmıştır:

1) تَرَى الظَّالِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا كَسَبُوا وَهُوَ وَاقِعٌ بِهِمْ *"Zâlimleri, kazandıkları o günahlardan ötürü, alabildiğine korkmuş bir vaziyette görürsün. Halbuki, onlar korksalar da, korkmasalar da, yaptıklarının vebal ve günahı onları gelip bulacaktır."*

Cennetlikler

2) Allahu Teâlâ, cennetliklerin halini de, *"iman edip de sâlih amellerde bulunanlar ise, cennetlerin (has) bahçelerindedirler"* ifadesiyle anlatmıştır. Çünkü cennet "ravza"sı, cennetin en güzel yerleridir. Âyette, günahkâr Müslümanların hepsinin neticede cennete gireceklerine bir işaret vardır. Fakat Cenâb-ı Hak, iman edip sâlih amellerde bulunanlara, cennetin "ravza"larını, yani has bahçelerini verecektir. Binâenaleyh o has bahçelerin dışında kalan mıntıkaların da, mutlaka ve mutlaka, iman edip sâlih amellerde bulunanların dışındakilere verilmiş olması gerekir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, لَهُمْ مَا يَشَاؤُنَ عِنْدَ رَبِّهِمْ *"Rableri huzurunda ne dilerlerse, hepsi onlarındır"* buyurmuştur. Bu, bütün her şeyin, onlar için

mevcut ve hazır olduğunu gösterir. Hak Teâlâ daha sonra, bunun yüce bir derece olduğunu belirterek, *"İşte bu büyük fazlın tâ kendisidir"* buyurmuştur.

Âlimlerimiz bu âyetle, kullara mükâfat vermenin, Allah üzerinde bir borç ve vazife olmadığına, bunun ancak Allah'ın lütfu neticesi olduğuna istidlâl ederek şöyle demişlerdir: "Çünkü Allahu Teâlâ, *"İman edip de sâlih amellerde bulunanlar ise, cennetlerin (has) bahçelerindedirler. Rableri huzurunda ne dilerlerse, hepsi onlarındır"* buyurmuştur. Binâenaleyh bu, cennetin has bahçelerini ve arzu ettikleri her şeyi yanlarında hazır bulmalarının, ancak iman ve sâlih amellerine karşılık bir mükâfat olduğuna delâlet eder. Daha sonra Hak Teâlâ, *"İşte bu büyük fazlın tâ kendisidir"* buyurmuştur ki bu da, yapılan amellere karşılık verilen bu mükâfatın, hak edilme ile değil, lütuf yoluyla verildiği hususunda açık bir ifadedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak ذٰلِكَ الَّذِي يُبَشِّرُ اللّٰهُ عِبَادَهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ *"İşte bu, Allah'ın iman edip, iyi amellerde bulunan kullarına müjdelemekte olduğu mükâfattır"* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi** şöyle der: Bu kelime "**yebşuru**", "**yubşiru**" ve "**yubeşşiru**" şeklinde okunur.

Âhiret Ödülünün Değeri

Bil ki bu âyetler şu bakımlardan mükâfatın kıymetinin büyüklüğüne delâlet etmektedir:

a) Allah Sübhânehû ve Teâlâ, iman edip, sâlih amelde bulunmaya karşılık cennetin has bahçelerini vermiştir. Mevcûdâtın en büyüğü ve en kerimi olan Sultan (c.c), zor işlere mukabil bir mükâfat verdiğinde bu, o mükâfatın, künhünü ancak Allah'ın bilebileceği bir dereceye çıktığını gösterir.

b) Allahu Teâlâ, *"Rableri huzurunda, ne dilerlerse hepsi onlarındır"* buyurmuştur. Hak Teâlâ'nın bu beyanı sınırsızlığı ifade eder. Çünkü hiçbir derece yoktur ki, insan ondan daha yücesini istemesin.

c) Allahu Teâlâ, *"İşte bu büyük lütfun tâ kendisidir"* buyurmuştur. Kibriya ve azamet vasfı bulunan Zat'ın, mutlak (kayıtsız şartsız) büyüklüğüne hükmettiği şey, son derece büyük demektir.

d) Hak Teâlâ, ta'zim yoluyla müjde işini tekrarlayarak, *"İşte bu, Allah'ın ... müjdelemekte olduğu ödüldür"* buyurmuştur ki bu ifade de, son derece büyüklüğü gösterir. Allah'tan, bizi bunlara ulaştırmasını ve bunları elde etmemizi niyaz ederiz.

Akrabalık Hakkı

Bil ki Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'e, bu yüce ve kıymetli kitabı vahyedip, bu kitapta üç çeşit delil yerleştirip, mükellefiyetin çeşitlerini anlatıp, taate ödül verip, masiyete karşılık da ceza vereceğini bildirince, bir câhil, Muhammed (s.a.s)'in, bu tebliğden gayesinin mal ve makam olduğunu zannetmesin diye, "Ben bu tebliğim ile sizden peşin (dünyevî) bir menfaati ve mevcut bir şeyi istemiyorum" demesini emrederek, قُلْ لَا اَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِى الْقُرْبٰى *"De ki: "Ben bu (tebliğime) karşı akrabalıkta sevgiden başka hiçbir mükâfat istemiyorum"* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler bu âyet hakkında şu üç görüşü ileri sürmüşlerdir:

Birinci görüş: Şa'bî şöyle der: "İnsanlar bu âyet hakkında bize çok sordular. Biz de bunun üzerine, bunun manasını sormak için **İbn Abbas** (r.a)'a yazdık. **İbn Abbas** (r.a) da, "Allah'ın Resûlü Hz. Muhammed (s.a.s), Kureyş'in nesebinin merkezini teşkil eder. Kureyş'in her batını (her boyu) mutlaka ona dayanır. İşte ondan dolayı Cenâb-ı Hak, "De ki: Sizi davet ettiğim şeye karşılık, size olan yakınlığımdan ötürü, beni sevmenizden ve bana sempati duymanızdan başka herhangi bir ücret istemiyorum" buyurdu ki, bu, "Siz, benim kavmimsiniz. Sözlerimi dinlemeye ve bana itaat etmeye daha layıksınız. Dolayısıyla eğer siz bundan imtina ederseniz, hiç olmazsa akrabalık hakkını gözetin, bana eziyet etmeyin ve bana karşı çıkmayın" demektir" diye cevap vermiştir.

İkinci görüş: Kelbî, İbn Abbas (r.a)'ın şöyle dediğini rivâyet eder: "Hz. Peygamber (s.a.s), Medine'ye gelince, başına birtakım görevler, mes'uliyetler ve haklar ârız oldu. Eli de dar idi. Bunun üzerine ensâr, "Allah sizi işte bu peygamber sayesinde hidâyete kavuşturdu. Bu sizin kız kardeşinizin oğludur ve şimdi şehrinizde komşunuzdur. Dolayısıyla malınızdan onun için bir şeyler toplayın" dediler. Onlar da bunu yaptılar ve sonra topladıkları malı Hz. Peygamber (s.a.s)'e getirdiler. Ama o bunu kabul etmedi. İşte bunun üzerine, bu âyet nâzil oldu. Bu, "Ben, sizin iman etmenize karşılık, akrabalarımı sevmenizden başka bir ücret istemiyorum" demektir. Binâenaleyh Hz. Muhammed (s.a.s) onları akrabalarını sevmeye teşvik etmiştir.

Üçüncü görüş: Bu, **Hasan el-Basrî**'ye âit olup, o şöyle demiştir: "Ben, sizden ücret istemiyor, sadece sizi Allah'a yaklaştıracak şeyleri yani amel-i sâlih işleme arzusunu taşımanızı istiyorum."

Birinci görüşe göre âyetteki, "**kurbâ**" ifadesinden, "**rahm**" manasındaki akrabalık; ikinci görüşe göre, "akrabalar" manasındaki yakınlık kastedilmiştir. Üçüncü görüşe göre ise bu kelime, "**kurb**" ve "**takrîb**" köklerinden olarak, "**fu'lâ**" vezninde bir kelime kabul edilmiştir.

Tebliğden Ötürü Ücret

İmdi, eğer, "Âyet bir müşkillik arz eder. Çünkü vahyin tebliğine karşılık ücret talebinde bulunmak câiz değildir. Delilleri ise, şunlardır:

1) Allahu Teâlâ, peygamberlerin ekserisinin ücret talebinde bulunmadıklarını açıkça söylediklerini nakletmiştir. Meselâ, **Hz. Nûh** (a.s) kıssasında, onun, *"Bundan dolayı sizden bir ücret istemiyorum. Benim ücretim, ancak âlemlerin Rabbi'ne aittir"* (Suarâ, 109) dediğini bildirmiştir. Yine **Hz. Hûd, Hz. Sâlih, Hz. Şuayb** ve **Hz. Lût** (a.s) kıssalarında da, onların aynı şeyi söylediklerini haber vermiştir. Bizim peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.s), diğer peygamberlerden daha üstündür. Binâenaleyh nübüvvet ve risâletine karşılık ücret isteğinde bulunmamış olması daha uygundur.

2) Hz. Peygamber (s.a.s), diğer âyetlerde, böyle bir ücret talebinde bulunmadığını açıkça ifade etmiş ve *"Sizden istediğim ücret, sizin içindir"* (Sebe, 47) ve *"Sizden hiçbir ücret istemiyorum ve ben işi zorlaştıranlardan değilim"* (Sâd, 86) demekle emrolunmuştur.

3) Akıl da bunun böyle olması gerektiğini gösterir. Zira bu tebliğ, Hz. Peygamber (s.a.s)'in üzerinde bir farz ve bir vâcip (görev)di. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Sana Rabbinden indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, peygamberlik (vazifesini) yerine getirmemiş olursun"* (Maide, 67) buyurmuştur. Vazifeyi yerine getirmeye karşılık bir ücret istemek, âlimler âlimi (peygamber) şöyle dursun, insanların en düşüğüne bile uygun düşmez.

4) Nübüvvet, hikmetten daha üstündür. Nitekim Hak Teâlâ hikmeti anlatırken, *"Kime hikmet verilmiş ise, şüphesiz ki ona çok hayır verilmiş demektir"* (Bakara, 269) buyurmuş; dünyadan bahsederken de, *"De ki: "Dünya metâı, azdır"* (Nisa, 77) buyurmuştur. Binâenaleyh eşyanın en kıymetlisine, yine eşyanın en değersizi ile karşılık (ücret-fiyat) vermek nasıl uygun ve yerinde olabilir.

5) Ücret istemek, bir töhmet sebebi olur ki, bu da nübüvvetin doğruluğunun kesinliğine gölge düşürür, ters düşer. Binâenaleyh yapılan bu izahlarla, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, tebliğ ve risâletine karşılık, herhangi bir ücret talebinde bulunmasının kesinkes câiz olmayacağı sabit olmuş olur. Halbuki âyetin zâhiri, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, tebliğ ve risâletine (peygamberliğine) karşılık, insanlardan bir ücret talebinde bulunduğu manasını vermektedir. Bu ücret de, *"akrabalıkta sevgi"* isteğidir. İşte soru budur" denilirse, buna şöyle **cevap** veririz: Hz. Peygamber (s.a.s)'in, tebliğ ve risâletine karşılık herhangi bir ücret istemesinin câiz olmadığı hususunda bir münakaşa yok. Geriye âyetteki, *"akrabalıkta sevgiden başka hiçbir mükâfat"* ifadesi kalmaktadır. Bunu şu iki açıdan izah ederek cevap veririz:

a) Bu, şâirin وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ اَنَّ سُيُوفَهُمْ / بِهَا مِنْ قِرَاعِ الدَّارِ عَيْنَ قُلُولُ "Onların, kılıçlarında, zırhlara çarpmadan ötürü meydana gelen kırıklardan başka bir kusuru yoktur" (Bu ise, aslında kusur değil şereftir)" şeklindeki ifadesi kabilindendir. Bu, "Ben sizden bunun dışında bir şey istemiyorum. Bu ise gerçekte bir ücret değildir. Çünkü Müslümanlar arasında bir sevgi ve sempatinin meydana gelmesi, zaten mecburî bir şeydir" demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Mü'minler ve mü'mineler, birbirlerinin dostlardırlar"* (Tevbe, 71) buyururken, Hz. Peygamber (s.a.s) de, اَلْمُؤْمِنُونَ كَالْبُنْيَانِ يَشُدُّ بَعْضُهُ بَعْضًا *"Mü'minler, tıpkı (taşları) birbiriyle kenetlenmiş bir duvar gibidirler"*[47] demiştir. Bu konuda âyet ve haberler (hadisler) çoktur. Müslümanların ekserisi arasında böyle bir sevgi ve sempatinin bulunması mecburî olunca, bunun Müslümanların en kıymetlisi ve büyüğüne karşı bulunması, daha lüzumlu ve uygun olur. Binâenaleyh âyetteki, *"Ben bu (tebliğime) karşı, akrabalıkta sevgiden başka hiçbir mükâfat istemiyorum"* ifadesi, "Akrabalıktaki sevgi ise bir ücret sayılmaz" demektir. Dolayısıyla netice, ortada istenen bir ücretin olmadığına varıp dayanır.

b) Âyetteki bu ifade, "istisnâ-ı munkatı' " olup, söz "**ecr**" ifadesinde tamamlanmış ve "**illâ**" ile yeni bir söz başlamıştır ki bu, "Ancak ben size, size olan akrabalığımı hatırlatırım. Sözümde bir "ücret" lafzı geçmektedir. Ama bu aslında bir ücret değildir" demektir.

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, مَنْ مَاتَ عَلَى حُبِّ آلِ مُحَمَّدٍ مَاتَ شَهِيدًا اَلَا وَمَنْ مَاتَ عَلَى حُبِّ آلِ مُحَمَّدٍ مَاتَ مَغْفُورًا لَهُ... *"Kim, Muhammed âilesinin*

47 **Buhari**, Salât, 88.

sevgisi üzere (yani onları severek) ölürse, şehit olarak ölmüş olur. Dikkat edin; kim Muhammed âilesinin (soyunun) sevgisi üzere ölürse, bağışlanmış olarak ölür. Dikkat edin; kim Muhammed âilesinin sevgisi üzere ölürse, tevbe eden birisi olarak ölmüş olur. Dikkat edin; kim Muhammed âilesinin sevgisi üzere ölürse, imanı kemâle ermiş bir mü'min olarak ölür. Dikkat edin; kim Muhammed âilesinin sevgisi üzere ölürse, önce ölüm meleği, sonra da münker ve nekir onu cennet ile müjdeler. Dikkat edin; kim Muhammed âilesinin sevgisi üzere ölürse, cennete tıpkı bir gelinin, kocasının evine göçtüğü gibi göçer. Dikkat edin; kim Muhammed âilesinin sevgisi üzere ölürse, kabrinde cennete doğru iki kapı açılır. Dikkat edin; kim Muhammed âilesinin sevgisi üzere ölürse, Allah onun kabrini, rahmet meleklerinin ziyaretgâhı kılar. Dikkat edin; kim Muhammed âilesinin sevgisi üzere ölürse, ehl-i sünnet ve'l-cemâat üzere ölür. Dikkat edin; kim Muhammed âilesine buğzederek ölürse, kıyamet günü iki başı arasına, "Allah'ın rahmetinden ümitsiz" diye yazılmış olarak gelir. Dikkat edin; kim, Muhammed âilesine buğzederek ölürse, kâfir olarak ölür. Dikkat edin; kim Muhammed âilesine buğzederek ölürse, cennet kokularından mahrum kalır" dediğini rivâyet etmiştir. İşte bu, **Keşşâf** sahibinin rivâyet ettiği şeydir.

Âl-i Resûl Terimi

Ben de şöyle diyorum: Muhammed (s.a.s)'in âli (âilesi), işleri, idaresi ve geçimi Hz. Muhammed (s.a.s)'e varıp dayanan kimselerdir. Binâenaleyh işleri, en mükemmel ve ileri derecede ona varıp dayanan herkes, O'nun âli (âilesi)dir. **Hz. Fatıma, Hz. Ali, Hz. Hasan** ve **Hz. Hüseyin** ile, Hz. Peygamber (s.a.s) arasındaki ilgi ve yakınlığın, son derece ileri olduğunda bir şüphe olmayıp, bu âdeta, tıpkı mütevatir bir haber ile bilinen bir husustur. Binâenaleyh Hz. Muhammed (s.a.s)'in "âl"inin öncelikle onlar olması gerekir.

Özel ve Genel Anlamda Âl

Hem sonra, insanlar bu "âl" (âile)nin kimler olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir: Bu cümleden olarak, bunların Hz. Peygamber (s.a.s)'in akrabaları olduğu söylendiği gibi, bunların, onun ümmeti olduğu da ileri sürülmüştür. Dolayısıyla biz, bu kelimeyi, "yakınlık" (akrabalık) manasına alırsak, "âl" bunlar olur. Eğer bu kelimeyi, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in davetini kabul eden insanlar manasına alırsak, bu sayılan **Hz. Ali, Fatıma, Hasan** ve **Hüseyin** (r.a), yine O'nun âli olur. Böylece her iki takdire göre de, bunlar onun âli'dirler. Onların dışında kalanlara gelince onlar, "âl"

lafzının muhtevasına girip girmedikleri hususu ihtilaflıdır. **Keşşâf sahibi,** şunu rivâyet etmiştir: Bu âyet nâzil olunca, "Ya Resûlallah, sevmemiz vâcip olan bu akrabaların (âl'in) da kimlerdir?" diye soruldu, Hz. Peygamber (s.a.s), *"Ali, Fatıma ve iki oğludur"* cevabını verdi. Böylece bu dört şahsın, Hz. Peygamber (s.a.s)'in akrabası oldukları sâbit olur. Bu sâbit olunca da, bunlara alabildiğine saygı göstermek gerekir. Ki bunun böyle oluşunun delilleri şunlardır:

1) Bu âyetteki, *"Akrabalıkta sevgiden başka hiçbir mükâfat..."* ifadesi... Bu ifade ile, nasıl istidlâl edildiği biraz önce anlatıldı.

2) Hz. Peygamber (s.a.s)'in, **Hz. Fatıma** (r.aha)'yı sevdiğinde şüphe yoktur. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) فَاطِمَةُ بِضْعَةٌ مِنِّى يُؤْذِينِى مَا يُؤْذِيهَا *"Fatıma benden bir parçadır. Onu üzüp, ona eziyet veren her şey, bana da eziyet eder ve beni üzer"*[48] buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, **Hz. Ali, Hz. Hasan** ve **Hz. Hüseyin**'i sevdiği de, ondan mütevatir bir nakil (hadis) ile sâbittir. Bu sâbit olduğuna göre, *"O (peygambere) uyun ki, hidâyet bulasınız."* (A'raf, 158); *"Onun emrine muhalefet edenler sakınsınlar.."* (Nur, 63); *"De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız, bana uyun ki, Allah da sizi sevsin..."* (Âl-i İmrân, 31) ve *"Andolsun ki Allah'ın Resûlünde sizin için güzel bir örnek vardır"* (Ahzâb, 21) âyetlerinden ötürü, bütün ümmete aynısı vâciptir.

3) Hz. Peygamber (s.a.s)'in "âl"ine duâ etmek, yüce bir makamdır. Bundan ötürü, bu dua, namazda tahiyyatın sonunda yapılmaktadır ve "**Allahümme salli alâ Muhammedin ve alâ âli Muhammedin verham Muhammeden ve âle Muhammedin**", *"Allah'ım, Muhammed'e ve âline salât (rahmet) et. Muhammed'e ve âline merhamet et"* şeklindedir. Böyle bir saygı, Hz. Peygamber (s.a.s)'in "âl"inden başkası için söz konusu değildir. Binâenaleyh işte bütün bunlar, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'in "âl"ini sevmenin vâcip olduğunu gösterir. **Şâfiî** (r.a) de şöyle demiştir:

يَا رَاكِبًا قِفْ بِالْمُحَصَّبِ مِنْ مِنَى وَاهْتِفْ بِسَاكِنِ خَيْفِهَا وَالنَّاهِضِ
سَحَرًا اِذَا فَاضَ الْحَجِيجُ اِلَى مِنَى فَيْضًا كَمَا نَظَمَ الْفُرَاتُ الْفَائِضُ
اِنْ كَانَ رَفْضًا حُبُّ آلِ مُحَمَّدٍ فَلْيَشْهَدِ الثَّقَلَانِ اَنِّى رَافِضِى

"Ey binitli kişi, Minâ'daki o taşlıklı yerde dur ve oranın taşlı yerlerinde oturanlar ile, kalkıp gidenlere kulak ver. Seher vaktinde, tıpkı taşan Fırat ırmağının ahengiyle, hacılar Minâ'ya doğru dolup taştığında, bil ki eğer

48 **Buharî**, Fezailü's-Sahâbe, 12.

Muhammed (s.a.s)'in âilesini sevmek bir Rafizîlik (taşkınlık ve sapıklık) ise, ins ve cin âlemi şahadet etsin ki, (o halde ben) bir Rafizîyim."

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Âyet Sahabenin Faziletine Delildir**

Âyetteki *"Akrabalıkta sevgiden başka hiçbir mükâfat"* İfadesinde, sahabe için de büyük bir değer vardır. Çünkü Hak Teâlâ, *"Yarışlarında öne geçip kazananlara gelince, onlar öncüdürler. İşte onlar (Allah'a) en çok yaklaştırılmış olanlardır"* (Vâkıa, 10-11) buyurmuştur. Binâenaleyh Allah'a itaat eden herkes, Allah katında mukarreb (yakın olanlar)lerden olmuş olur. Böylece de "اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِى الْقُرْبٰى" istisnasının muhtevasına girmiş olur. Velhasıl bu âyet, Hz. Peygamber (s.a.s)'in âlini ve ashabını sevmenin vücûbiyyetine delâlet eder. Böyle bir makam ve şeref ise, ancak, Hz. Peygamber (s.ş.s)'in nesli ile sahâbesini sevmeyi birleştiren Ehl-i sünnet ve'l-cemaatin görüşüne göre kabul edilebilir. Bir vâizden, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle demiş olduğunu dinlemiştim: *"Benim ehl-i beytimin misâli, tıpkı, Nûh (a.s)'un gemisinin misali gibidir. Kim o gemiye binerse, kurtulur."* Yine Hz. Peygamber (s.a.s) اَصْحَابِى كَالنُّجُومِ بِاَيِّهِمْ اِقْتَدَيْتُمْ اِهْتَدَيْتُمْ *"Ashâbım, yıldızlar gibidir. Onların hangisine uyarsanız, hidâyete erersiniz..."*[49] buyurmuştur. Şu anda biz, mükellefiyetler deryası içindeyiz. Şüphe ve şehvet dalgaları, bize zarar verebilir. Denizde hareket eden ise, şu iki şeye muhtaçtır:

a) Bütün kusurlardan ve çatlaklardan uzak ve berî olan bir gemi;

b) Aydınlatıcı, parlak ve apaçık görünen yıldızlar.. Binâenaleyh, bir kimse böyle bir gemiye biner ve bakışları da, o apaçık yıldızlar üzerine düşer, onları izlerse kurtuluş sahiline kavuşma ümidi, o nispette çok ve baskın olur. İşte aynen bunun gibi, Ehl-i sünnet âlimlerimiz de, Hz. Muhammed (s.a.s)'in âl'inin, soyunun sevgisinin gemisine binmiş, gözlerini ve bakışlarını, sahabe yıldızlarına dikmiş, böylece de, Allah'tan hem dünya hem de âhiret hususunda selâmet ve saadeti elde etmeyi ummuşlardır.

Biz yine tefsire dönelim: **Keşşâf sahibi,** kendi kendine bir soru sorarak "Âyette, ya "اِلَّا مَوَدَّةَ الْقُرْبٰى" yahut da, "اِلَّا الْمَوَدَّةَ لِلْقُرْبٰى" denilmeli değil miydi? Öyleyse, "اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِى الْقُرْبٰى" denilmesinin hikmeti nedir?" der ve buna yine şöyle diyerek cevap verir: "Tıpkı bir kimsenin, "Ben onları seviyorum. Onlar, benim sevgimin odak noktası ve mahallidir" manasını kastederek, لِى فِى آلِ فُلَانٍ مَوَدَّةٌ *"Benim, falancanın âline karşı bir muhabbetim ve sevgim vardır.."* وَلِىٌّ فِيهِمْ هَوًى وَحُبٌّ شَدِيدٌ *"Benim, onlar hususunda bir tutkum ve aşırı*

49 **Keşfu'l-Hafa,** 1/132.

bir sevgi ve muhabbetim vardır" demesi gibi, bunlar, bu sevginin odak noktası ve merkezi, mahalli kabul edilmişlerdir."

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا *"Kim bir iyilik kazanırsa, biz onun bu hususlaki iyiliğini arttırırız"* buyurmuştur. Bu âyetin **Hz. Ebû Bekir** (r.a) hakkında nâzil olduğu ileri sürülmüştür ama, zahir olan, bunun hangi güzellik olursa olsun, umumîliği ifade etmesidir. Ancak ne var ki bu ifade, *"akrabalıkta sevgi"* ifadesinin peşinden zikredilince bu maksadın o sevgiyi te'kîd etmek olduğuna delâlet etmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّ اللهَ غَفُورٌ شَكُورٌ *"Çünkü Allah, çok affedici, mükâfat ile mukabele edicidir"* buyurmuştur. Allah hakkında, "**şekûr**" kelimesinin kullanılması mecazî olup, mana, "Allahu Teâlâ, kendilerine mükâfat verme ve pek çok lütfunu arttırma hususunda, kendisine itaat edenlere ihsanda bulunur" şeklindedir.

Vahyi Yalanlama

Cenâb-ı Hak, أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى عَلَى اللهِ كَذِبًا *"Yoksa, "O, Allah adına bir yalan düzdü mü derler?"* buyurmuştur. Bil ki, bu sûrenin başında söz, bu kitabın, ancak Allah'ın vahyi ile meydana geldiğini anlatma hususu ile başlamıştır -ki bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"O mutlak gâlip, O hüküm ve hikmet sahibi Allah sana da, senden evvelkilere de işte böyle vahyeder"* (Şûrâ, 3) âyetinden anlaşılan hususlur-, ilgili söz, bu noktaya gelinceye kadar, aynı hususu izah sadedinde devam etmiş ve birbiriyle münasebet örgüsü içinde gelmiştir. Daha sonra Cenâb-ı Hak, burada, bu müşriklerin, "Bu, Allah'tan olan bir vahiy değildir" şeklindeki şüphelerini naklederek, *"Yoksa, "O, Allah'a karşı bir yalan düzdü" mü derler?!"* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Bu ifadenin başındaki "**em**" edatı, munkatıa olan "**em**"dir. Hemzenin manası ise tembîh ve kınamanın bizzat kendisidir. Buna göre âdeta sanki, "Böylesi bir kimseyi, yalanların en çirkini ve en aşırısı olan Allah'a iftirada bulunmaya nisbet etmeyi, onların kalplerinde bulunur, dillerine de bunu alabilirler mi?! (Bu, mümkün müdür? Asla!.)" denilmek istenmiştir. Daha sonra Cenâb-ı Hak buna, فَإِنْ يَشَإِ اللهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ *"Fakat, eğer Allah dilerse, senin kalbini mühürler"* diyerek cevap vermiştir ki, bu hususta şu izahlar yapılmıştır:

a) **Mücâhid,** "Allah, senin kalbine, onların eziyetlerine karşı sabretme gücü verir; kalbini sabitleştirir. Böylece de sana, onların, "O, yalancı bir iftiracıdır" şeklindeki sözleri, zor gelmez" şeklinde açıklamıştır.

b) Yani Cenâb-ı Hak bu söz ile, "Eğer Allah dileseydi, seni, kalplerine mühür basılmış kimselerden kılardı. Böylece de O'na yalanlar uydururdun.. Çünkü, Allah'a yalanlar düzmeye, ancak böylesi kimseler cüret edebilir" manasını kastetmiştir ki, bu sözün zikrediliş gayesi, bunun uzak bir şey olduğunu tam anlamıyla ifade etmektir. Bunun bir misali, bir kimsenin, emîn, güvenilir birisini hıyânet etmekle itham ettiğinde, o emîn, güvenilir kimsenin, hızlânı (ilahî yardımcısı bulunmayışını) ve kalbinin kör olduğunu kastetmeyip, sadece, kendisinden böyle bir hıyanetin sudûr etmesinin imkânsız bir şey olduğunu kastederek, "Belki de Allah, beni kendi başıma bıraktı, (benden yardımı kesti), belki de Allah, benim kalbimi köreltti!.. (Öyle mi?!) Bu mümkün mü?" demesidir.

Allah Hakkın Yardımcısıdır

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَيَمْحُ اللّٰهُ الْبَاطِلَ وَيُحِقُّ الْحَقَّ *"Allah, bâtılı mahveder... hakkı yerine getirir"* buyurmuştur. Ki bu, "Allah'ın sünneti ve yasası, bâtılı çürütmek, hakkı ise iyice sağlamlaştırmaktır. Demek ki, şâyet Hz. Muhammed (s.a.s), bâtılı savunan bir yalancı olsaydı, Allah onu rezil rüsvay eder, onun savunduğu o bâtılın içyüzünü ortaya döker ve onu, maddî-manevî bakımlardan desteklemezdi. Durum böyle olmadığına göre, biz, Hz. Muhammed (s.a.s)'in, Allah'a karşı yalanlar uyduran yalancılardan olmadığını anlamış bulunuyoruz" demektir. Bu ifadenin, Allah'ın, Peygamberi'ne, onların üzerinde bulundukları o iftira, yalan ve yalanlama... gibi bâtıl hallerini mahvedeceğine; Hz. Muhammed (s.a.s)'in üzerinde bulunduğu o hakikati sağlamlaştıracağına dair bir vaadi olması da mümkündür.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, اِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ *"Şüphesiz ki O, kalplerde olanları dahi bilendir"* buyurmuştur. Ki bu, "Allah, senin ve onların sinelerindeki şeyleri bihakkın bilendir ve bu iş de, işte bu şekilde cereyan etmektedir" demektir. **Katâde**'den, bu âyetin manasının, "Şâyet, Hz. Muhammed (s.a.s), Allah'a karşı yalan uydurmuş olsaydı, Allah mutlaka ona karşı bu tehdidini yerine getirirdi" manasında olmak üzere, "Senin kalbini mühürler, sana Kur'ân'ı unutturur ve senden vahyini keser..." şeklinde olduğu rivâyet edilmiştir.

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Yoksa, "O, Allah'a karşı bir yalan düzdü" mü derler?!"* buyurup, sonra da, peygamberlerini o müşriklerin kendisine isnat ettikleri bu şeyden tebrie edip, aklayıp ve onların da bu yalan ve iftiraları sebebiyle büyük bir cezâyı hak ettikleri malûm olunca, hiç şüphesiz

Cenâb-ı Hak onları tevbe etmeye teşvik etmiş ve onlara, kötülükleri her ne kadar büyük olsa da, her kötülük yapanın tevbesini kabul edeceğini bildirmiş ve وَهُوَ الَّذِى يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ *"O, kullarının tevbesini kabul eden, kötü hareketlerini bağışlayan...dır.."* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Tevbenin Kabûlü**

Keşşâf sahibi şöyle der: "Arapçada, hem قَبِلْتُ مِنْهُ الشَّىْءَ "Ondan o şeyi kabul ettim" hem de وَقَبِلْتُهُ عَنْهُ deyimleri kullanılır. Binâenaleyh, "قَبِلْتُهُ عَنْهُ" deyiminin manası, "Onu ondan aldım ve onu, kabulün başlangıcı ve kaynağı kıldım"; "قَبِلْتُهُ مِنْهُ" ifadesinin manası ise, "Onu ondan aldım, bunu onun namına kaydettim..." şeklindedir."

Tevbe'nin ne demek olduğuna dair genişçe incelememiz, Bakara Sûresi'nde geçmişti. Tevbede, en az ve mutlaka bulunması gereken şey, geçen günahtan dolayı pişmanlık duymak; bulunduğu anda günah işlememek; işlediği o günahlara, ileride bir daha dönmemeye kararlı ve azimli olmaktır.

Câbir şunu rivâyet etmiştir: *"Bir bedevî, Hz. Peygamber (s.a.s)'in mescidine girdi ve "Allah'ım, ben senden affını istiyor ve sana tevbe edip iltică ediyorum" dedi ve tekbir aldı. Namazını bitirince, Hz. Ali (r.a) ona, "Ey adam, lisânın yaptığı istiğfâr yalancıların tevbesidir. Senin tevben de ayrıca bir tevbeye muhtaçtır" deyince, o bedevî, "Ey Mü'minlerin emîri, o halde tevbe nedir ve nasıl yapılır?" dedi; bunun üzerine Hz. Ali (r.a), "Tevbe, şu altı şeyi kapsar: Geçmiş günahlara pişman olmak; yapılmayan, ifa edilmeyen farzları iade etmek; haksız yere alınan şeyleri geri vermek; nefsi, canı, Allah'a isyan hususunda terbiye edip eğittiğin gibi, O'na tâat hususunda da eğitmek; nefse, günah lezzetini tattırdığın gibi, nefse, tâatın acılarını da tattırmak; güldüğün her gülüşe bedel olarak, ağlamaktır"* dedi.

***İKİNCİ MESELE:* Tevbeyi Kabul Vacip Değil**

Mu'tezile, "Tevbeleri kabul etmek, aklen Allah'a vaciptir" derken, Ehl-i sünnet âlimlerimiz, "Allah'a hiçbir şey zorunlu ve vacip değildir. Yaptığı her şeyi O, kerem ve lütfu gereği yapar" demişlerdir. Ehl-i sünnet, görüşlerinin doğruluğuna dair, bu âyetle istidlâlde bulunarak şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ, tevbeleri kabul etmekle övünmüştür. Binâenaleyh, tevbeleri kabul etmek şâyet vacip olsaydı, bu denli bir övünme (anlamlı) olmazdı. Baksana, bir kimse kendisini, insanları haksız yere dövmemek ve onları, öfkesinden dolayı öldürmemek ile methederse, bu pek güçlü bir medh

olamaz.. (Çünkü, zaten yapmaması gereken budur.) Ama, "Aslında benim görevim olmadığı halde, ben onlara iyilik ve ihsanda bulunuyorum" dediğinde, bu bir medh ve övgü olmuş olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ" ifadesiyle, ya Cenâb-ı Hakk'ın, tevbesi yapıldıktan sonra, büyük günahları affetmesi, yahut küçük günahları affetmesi, veyahut da, tevbesi yapılmadan önce, büyük günahları affetmesi kastedilmiştir. Birincisi bâtıldır, aksi halde, "وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ" cümlesi, tıpkı "وَهُوَ الَّذِى يَقْبَلُ التَّوْبَةَ" cümlesinin aynısı olur. Halbuki tekrar, aslolanın hilâfına bir harekettir. İkincisi de olamaz, çünkü bu, zaten olması gerekendir, bir görevdir. Görevi ifâ ile de övünme olmaz. Geriye üçüncü şık kalmıştır. Buna göre mana, "O, bazen, tevbeyi kabul etmeyi vasıta kılarak; bazen de, tevbesiz, doğrudan doğruya affeder" şeklinde olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ *"... ne işlerseniz bilendir"* buyurmuştur. **Hamza, Kisâî** ve **Âsım**'ın ravisi **Hafs,** tâ ile, muhatap sîgasında "تَفْعَلُونَ" şeklinde okurlarken, diğer kıraat imamları, yâ ile, gâib sîgasında olarak, "يَفْعَلُونَ" şeklinde okumuşlardır ki, buna göre mana, "Allah onların yaptıklarını bilir; onların, hasenâtlarına mukabil onlara mükâfat verir, seyyiâtlarına karşı da, onları cezâlandırır" şeklinde olur.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ *"İman edip de, iyi iyi amellerde bulunanlara icâbet eder.. Onlara, fazlından arttırır da..."* buyurmuştur ki, bu ifadeyle ilgili olarak şu iki görüş vardır:

a) *"İman edip sâlih ameller işleyenler.."* ifadesi, fail durumunda, mahallen merfû olup, buna göre mana, "Mü'minler, Allah'ın onları kendisine davet ettiği şey hususunda, Allah'a icâbet ederler" şeklinde olur.

b) Bu ifâde, mahallen mansub olup, fiilin fâili ise, mukadder olup, Cenâb-ı Hak'tır. Buna göre ifadenin takdiri, "وَيَسْتَجِيبُوا اللهُ لِلْمُؤْمِنِينَ" şeklinde olur. Ancak ne var ki lâm, tıpkı "وَإِذَا كَالُوهُمْ" (Mutaftifîn, 3) âyetinde hazfedildiği gibi, (yani ifadenin aslı, "وَإِذَا كَالُوا لَهُمْ" dır; "لَهُمْ"deki lâm, düşürülmüştür), hazfedilmiştir. Bu ikinci takdir, daha evlâdır; çünkü, bu ifadenin hem öncesindeki hem de sonrasındaki sözler, Allah'a ait olan sözlerdir. Çünkü bu ifadeden önce, *"O, kullarının tevbesini kabul eden, kötü hareketlerini bağışlayandır.."* ifadesi; sonrasında da, *"onlara, fazlından arttırır da.."* cümlesi yer alır. Böylece, يَزِيدُ *"arttırır..."* fiiline atfedilmiş olur. Halbuki, birinci takdire göre, icâbet eden kul olurken, fazlı arttıran da Allah olmuş olur.

İcabet Mü'minlere Ait

Bu icâbet işinin, iman edenlerin işi olduğunu söyleyenlere gelince, bu hususta şu iki izah yapılabilir:

a) Mü'minler Rablerine, Rablerinin, onları kendisine davet ettiği şey hususunda icâbet ederler.

b) Mü'minler, Rablerine, Rablerinin kendilerine emrettiği şeyler hususunda itâat ederler. İkinci izâha göre, "يَسْتَجِيبُ" fiili, itaat etmek anlamına alınmıştır.

İcabet Allah'a Ait

Fiilin Allah'a ait olduğunu söyleyenlere gelince, onlar bu hususta ihtilaf etmişlerdir. Bu cümleden olarak mana, "Allah, mü'minlerin duasına icâbet eder ve onlara, onların istemiş olduğu şeyi, lütfu gereği arttırır" şeklinde olur, denilmiştir.

Kâfirin Duasına İcabet?

Buna göre şâyet insanlar, "Duâya icâbet etme halinin mü'minlere tahsis edilmesi Cenâb-ı Hakk'ın, kâfirlerin duasına icabet etmeyeceğini gösterir mi?" derlerse, biz deriz ki: Bazı kimseler, kâfirlerin duasına icabetin caiz olmayacağını; zira, duaya icabet etmede, bir ta'zim anlamı bulunduğunu; bunun ise, kâfirlere uygun düşmeyeceğini söylemişlerdir. Bazı şeyler hususunda, kâfirlerin duasına da icabet etmenin caiz olacağı da ileri sürülmüştür. Buna göre âyetteki tahsisin faydası şu olmuş olur: Mü'minlerin duasına icabet etmek, bir şereflendirme manasında olurken, kâfirlerin duasına icabet etmek ise, bir istidrâc (kâfirin, küfründe ilerlemesine mühlet tanıma) manasında olmuş olur. Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَيَزِيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَالْكَافِرُونَ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ *"Onlara, fazlından arttırır;* yani, onlara, o duaları sebebiyle talep ettikleri şeyi verir ve arttırır. *Kâfirlere gelince, onlar için de çok çetin bir azap vardır"* buyurmuştur ki, bu ifadenin maksadı, bir tehdittir.

Allah'ın Hikmetli Yönetimi

وَلَوْ بَسَطَ اللّٰهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلٰكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ ﴿٢٧﴾ وَهُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا وَيَنْشُرُ

رَحْمَتَهُۥ وَهُوَ ٱلْوَلِىُّ ٱلْحَمِيدُ ﴿٢٨﴾ وَمِنْ ءَايَٰتِهِۦ خَلْقُ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ وَمَا بَثَّ فِيهِمَا مِن دَآبَّةٍ ۖ وَهُوَ عَلَىٰ جَمْعِهِمْ إِذَا يَشَآءُ قَدِيرٌ ﴿٢٩﴾ وَمَآ أَصَٰبَكُم مِّن مُّصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا۟ عَن كَثِيرٍ ﴿٣٠﴾ وَمَآ أَنتُم بِمُعْجِزِينَ فِى ٱلْأَرْضِ ۖ وَمَا لَكُم مِّن دُونِ ٱللَّهِ مِن وَلِىٍّ وَلَا نَصِيرٍ ﴿٣١﴾

"Eğer Allah, kullarına (eşit bir şekilde) bol bol rızık verseydi, yeryüzünde muhakkak ki taşkınlık ederler, azarlardı. Fakat O, ne miktar dilerse, (rızkı o kadar) indirir. Şüphe yok ki O, kullarının her (halinden) hakkıyla haberdardır, (her şeyi) kemâliyle görendir. O, (insanlar) ümitlerini kestikten sonra, yağmuru indirmekte, rahmetini yaymakta olandır. O, hakiki yâr ve her hamde lâyık olandır. Göklerin, yerin ve bunların içinde yayıp ürettiği canlıların yaratılışı, O'nun âyetlerindendir. O, bütün bunları toplamaya da, dileyeceği zaman hakkıyla kâdirdir. Sizi çarpan her musibet, kendi ellerinizin işleyip kazandığı (günahlar) yüzündendir. (Bununla beraber Allah), birçoğunu da affeder. Siz, yerde (Allah'ı) aciz bırakabilecekler değilsiniz. Sizin, Allah'tan başka ne bir hâmîniz, ne de bir yardımcınız vardır.." (Şûrâ, 27-31)

Âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki, Allahu Teâlâ, önceki âyette, kendisinin, mü'minlerin duasına icabet ettiğini söyleyince, bu hususta şöyle bir soru varid oldu: Mü'min, bazen bir sıkıntı, belâ ve fakirlik içinde bulunabiliyor, sonra da dua ediyor, ama duasının kabul olunduğuna dair herhangi bir emâre ve iz göremiyor. Şu halde Cenâb-ı Hakk'ın, *"İman edenlere ... icabet eder..."* ifadesiyle bu durum nasıl bağdaştırabilir? Cenâb-ı Hak, işte bu soruya, *"Eğer Allah, kullarına (eşit bir şekilde) bol bol rızık verseydi, yeryüzünde muhakkak ki taşkınlık ederler, azarlardı.* Yani, masiyetlere yönelir ve yeltenirlerdi" diyerek cevap vermiştir. Bu bir mahzûr olunca, Allah'ın onlara, talep ettikleri şeyi vermemesi gerekir. **Cübbâî** şöyle der: "Bu âyet, şu iki bakımdan, **Cebriyye**'nin (Ehl-i sünnetin) görüşünün bâtıl olduğuna delâlet eder:

1) Hasılı kelâm, Allahu Teâlâ, şâyet, kullarına bolca rızık vermiş olsaydı, onlar yeryüzünde taşkınlık yapar, azarlardı. Halbuki, yeryüzünde taşkınlık yapma, asla istenen bir şey değildir. O halde bu demektir ki, bol bol rızık verilmesi de, mevcut değildir, murat edilmemiştir. Binâenaleyh bu söz, ancak biz, "Allahu Teâlâ, yeryüzünde taşkınlık yapılmasını murat etmiştir" dediğimizde tam ve anlamlı olur. Ki, işte bu, **Cebriyye**'nin görüşünün bozuk olmasını gerektirir.

2) Allahu Teâlâ, rızkı bol bol vermeyi murat etmediğini; zira bunun, fesat ve fitnelere yol açtığını beyan buyurmuştur. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, fasit şeylere götüren şeyi murat etmediğini beyân ettiğine göre, mefsedetin bizzat kendisini murat etmemesi öncelikle gerekir."

Ehl-i sünnet âlimlerimiz, buna şu şekilde cevap vermişlerdir: "Azmaya, katı kalpliliğe ve kahredip ezip geçmeye karşı duyulan aşırı meyil, o yok iken meydana gelmiştir. Binâenaleyh, bunun mutlaka bir failinin bulunması gerekir. Bu gibi hallerin faili, ya kuldur, yahut Allah'tır. Birincisi batıldır, çünkü kişi, bu şeyleri ancak tabiatı ve karakteri bunlara meylettiği zaman yapar ve işler. Böylece de, aynı soru, bu ikinci meyli kimin meydana getirdiği hususunda da sorulabilir. Bu ise, teselsülü gerektirir. Hem zulme, katı kalpliliğe ve acımasızlığa karşı duyulan aşırı meyil, bir kusurdur, noksanlıktır. Aklı olan kimse, kendisinde bu tür noksanlıkları gerektirecek şeylerin bulunmasına razı olmaz. Bu bâtıl olunca, bu meyil ve arzuyu icat edip var edenin, Allah olduğu sabit olmuş olur."

Azanlara Niçin Servet Veriliyor?

Daha sonra **Cübbâî,** tefsirinde, kendi aleyhine bir soru irad ederek, şöyle der: Şâyet, "Allah, bir taşkınlık olmasına rağmen, kullarından bazılarına rızkını bol bol vermemiş midir?" denilirse, (ne dersin bakalım?)." **Cübbâî** sorduğu bu soruya da şu şekilde cevap verir: Kendisinde rızkın ve taşkınlığın bulunduğu kimsenin, kendisine o rızık verilse de verilmese de, her halükârda taşkınlık yapacağı onun hal ve durumundan anlaşılmaktadır."

Ben derim ki: Bu cevap bozuktur. Bunun delili ise, hem Kur'ân, hem de akıldır. Kur'ân'a gelince, bu, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Sakın! Çünkü insan, kendisini ihtiyaçtan vareste gördü diye, muhakkak azar."* (Alak, 6-7) âyetidir. Cenâb-ı Hak bu âyetinde, zenginliğin, tuğyanın ve taşkınlığın tahakkukuna sebep olacağına, mutlak ve kayıtsız şartsız olarak hükmetmiştir. Akıldan delile gelince, kişinin nefsi, kötülüklere meyleder de, ancak ne var ki, o

kötülükleri işlemek için gerekli alet ve vasıtaları bulamazsa, yapacağı kötülük ve şer, o nispette azalır. Ama, onları ifa etmek için, gerekli alet ve vasıtaları elde eder ise, işleyeceği o kötülük de o nispette çoğalır. Böylece, mal elde etmenin, tuğyan ve azgınlığa sebebiyet vereceği sabit olmuştur.

İKİNCİ MESELE: **Mutlak Eşitlik İmkânsız**

Bu mesele, malî imkânın, bir taşkınlığı hangi sebepten dolayı gerektirdiğinin beyânı ve izahı hakkındadır. Âlimler bu hususta da, şu izahları yapmışlardır:

1) Allahu Teâlâ, rızık bakımından herkesi eşit tutmuş olsaydı, bir kısmının bir kısmına hizmet etmesi imkânsız olurdu. Eğer durum da böyle olsaydı, o zaman âlem harap olur, beşerî maslahat ve işler atâlete uğrardı.

2) Bu âyet, özellikle Araplara hastır. Çünkü onlar, her ne zaman, malî bir imkâna kavuşur, iyice ekinlerini kandırıp doyuran yağmuru ve onları doyuran (yaş-kuru) sebze ve meyveleri bulduklarında, talan ve yağmalama gibi fiillere yönelir, azarlardı.

3) İnsan karakteri gereği, büyüklenir, büyüklük taslar. Binâenaleyh o, bir zenginlik ve bir iktidar elde ettiğinde, asıl yaratılışının gereği olan şeye dönmüş olur. Ama, bir sıkıntı, bir belâ ve istenmeyen bir durumun içine düştüğünde, inkisârı kalbe düşer mahzunlaşır da, böylece itâate ve tevâzu haline döner..

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Nüzul Rivâyeti**

Habbâb İbnu'l-Eret, "Bu âyet, bizim hakkımızda nazil oldu. Çünkü biz, **Kurayza, Nadir** ve **Kaynuka** oğullarının mallarına gözümüzü diktik ve o malların, bizim olmasını arzuladık" derken, bu âyetin, rızıklarının geniş, bol ve zenginliğini temenni eden ehl-i suffe hakkında nazil olduğu da ileri sürülmüştür.

Daha sonra Cenâb-ı Hak وَلٰكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ *"Fakat o ne miktar dilerse, (rızkı o kadar) indirir"* buyurmuştur. **İbn Kesir** ve **Ebû Amr,** fiili şeddesiz olarak "يُنْزِلُ" (yunzilu), diğerleri şeddeli olarak, "**yunezzilu**" şeklinde okumuşlardır. Biz diyoruz ki: "Âyette geçen "بِقَدَرٍ" kelimesi, "takdir ile" manasınadır. Nitekim Arapçada "قَدَرَهُ - قَدْرًا وَقَدَرًا" denilir.

Hak Teâlâ, إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ *"Şüphe yok ki O, kullarının her halinden hakkıyla haberdârdır (her şeyi) kemâliyle görendir"* buyurmuştur ki bu, "O, insanların hallerini, karakterlerini ve işlerinin âkıbetini bilir, buna göre de, maslahatlarına uygun olarak rızıklarını takdir eder" demektir.

Ümitsizlikten Sonra Yağmur

Cenâb-ı Allah, fazla fazla vermenin, dinleri açısından zarar vereceğini bildiği için, onlara ihtiyaçlarından fazlasını vermeyeceğini beyan buyurunca, onların rızka ihtiyaçları olduğunu, kendisinin bu rızkı onlara vermemezlik etmeyeceğini beyan ederek وَهُوَ الَّذِى يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا *"O, (insanlar) ümitlerini kestikten sonra, yağmuru indirmekte olandır"* buyurmuştur. **Nâfî, İbn Âmir** ve **Âsım,** fiili, şeddeli olarak "**yunezzilu**"; diğerleri, şeddesiz olarak "**yunzilu**" şeklinde okumuşlardır. **Keşşâf sahibi,** diğer fiilin, nûn'un fethası ve kesresiyle, "قَنَطُوا" ve "قَنِطُوا" şekillerinde okunduğunu söylemiştir. Ümit kesildikten sonra yağmuru yağdırmak, insanları daha fazla şükre sevk edicidir. Çünkü bir belaya uğradıktan sonra, ilgili nimeti elde etmekten duyulacak sevinç, daha tam ve mükemmel olur. Böylece o nimete ulaşanın, buna şükretmesi daha fazla olur.

Allahu Teâlâ, وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهُ *"O, rahmetini yayar"* buyurmuştur ki bu, "Allah rahmetini, yani, bereketli yağmurları, onun sağladığı menfaatleri ve sayesinde bolluk ile bereketin olduğu şeyleri yayar, bolca verir" demektir.

Hz. Ömer (r.a)'den rivâyet edildiğine göre, kendisine, "Kıtlık had safhaya vardı. İnsanlar artık ümitsizliğe düştü" denildiğinde o, bu âyeti kastederek, "İşte şimdi yağmura kavuşurlar" demiştir. Allahu Teâlâ'nın, bu beyanı ile, bütün her şey hakkındaki o bol rahmetini murat etmiş olması da mümkündür. Buna göre sanki "O, yağmur demek olan rahmetini indirir ve diğer rahmet çeşitlerini yaygın olarak verir."

Cenâb-ı Allah وَهُوَ الْوَلِىُّ الْحَمِيدُ *"O hakîkî yârdır ve her hamde lâyık olandır"* buyurmuştur. "**Velî**", kullarına lütfetmeyi üstlenen; "**hamîd**" ise, mahlûkatına her türlü rahmetini ulaştırdığı için, hamde layık olan demektir.

Gökler, Yer, Canlıların Delili

Daha sonra Cenâb-ı Hak, ulûhiyyetine delâlet eden bir başka âyetini getirerek, وَمِنْ اٰيَاتِهِ خَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَثَّ فِيهِمَا مِنْ دَابَّةٍ *"Göklerin, yerin ve bunların içinde yayıp ürettiği canlıların yaratılışı da O'nun âyetlerindendir"* buyurmuştur. Şimdi diyoruz ki: Göklerin ve yerin yaratılışının, hikmetli bir tanrının varlığına delil oluşunu daha önce anlatmıştık. Canlıların varlığının, hikmetli bir ilahın varlığına delil oluşu da böyledir. Buna göre eğer, "**dâbbe**" (canlı) lafzı, melekler hakkında nasıl kullanılabilir?" denilirse, biz deriz ki: Bu hususta şu izahlar yapılabilir:

1) Fiil, her ne kadar onu onlardan birisi yapsa bile, bazen bir topluluğa nisbet edilir. Nitekim Arapçada mesela, bu fiili içlerinden sadece biri yaptığı halde, "Falanca oğulları şöyle şöyle yaptı" denilir ki *"O iki (denizden) inci ve mercan çıkar"* (Rahman, 22) âyeti de böyledir.

2) "**Debîb**" hareket demektir. Melekler için de hareket söz konusudur.

3) Şöyle de denebilir: Allahu Teâlâ, göklerde, tıpkı insanların yeryüzünde yürüyüp gezdikleri gibi yürüyen çeşitli canlılar yaratmıştır.

Dilediği Zaman Mahşerde Toplar

Daha sonra Hak Teâlâ, وَهُوَ عَلٰى جَمْعِهِمْ إِذَا يَشَاءُ قَدِيرٌ *"O, bütün bunları toplamaya da dileyeceği zaman hakkıyla kâdirdir"* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "**İzâ**" edatı mazi fiilin başına geldiği gibi, muzarî fiilin de başına gelir. Nitekim Cenâb-ı Hak, "وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشٰى" (Leyl, 1) buyurmuştur. Bu âyetteki "إِذَا يَشَاءُ" ifadesi de böyledir. Bu ifadenin anlatmak istediği şey, Cenâb-ı Hakk'ın, bütün bunları ayrı ayrı yaratmasının, bir acziyetten ötürü değil, (maslahattan (hikmetten) ötürü oluşunu beyân etmektir. İşte bundan dolayı, *"O, bütün bunları toplamaya da, dileyeceği zaman hakkıyla kâdirdir.."* Yani, "haşri ve hesâbı birlikte yapmaya kâdirdir" buyurmuştur. Bu toplamanın maksadı, hesâba çekmek olduğu için, "عَلٰى جَمْعِهَا" demeyiş, "عَلٰى جَمْعِهِمْ" (bunları toplamaya) buyurmuştur. Buna göre sanki, "dilediğimde akıllı varlıkları bir araya getirmeye kâdirim" demek istemiştir.

Meşîet Hakkında Cübbâî'nin Görüşü

Cübbâî, Hak Teâlâ'nın meşîetinin (iradesinin) muhdes (sonradan meydana gelme) olduğuna, âyetteki *"dileyeceği zaman"* ifadesini delil getirerek şöyle der: "**İzâ**" kelimesi, zarf-ı zamandır. *"Dileyeceği..."* kelimesi ise, muzarî (gelecek zaman) kalıbıdır. Binâenaleyh eğer, Allah'ın meşîeti kadîm (ezeli) olsaydı, bu meşîeti, gelecek zaman ile ilgili belli bir vakte nisbet etmesinin bir manası olmazdı. Âyetteki bu ifade, böyle bir nisbete delâlet edince, Hak Teâlâ'nın meşîetinin muhdes olduğunu anlıyoruz." Buna şu şekilde cevap verebiliriz: "Bu iki kelime, meşîete (Allah'ın meşîetine) dahil oldukları gibi, "**kadîr**" lafzına, yani, Allah'ın kudretine de dâhil olmuş olurlar. O zaman buna göre, Cenâb-ı Hakk'ın kudretinin de muhdes (sonradan) olması gerekir. Bu söz konusu olamayacağına göre, aynı durum **Cübbâî**'nin ileri sürdüğü husus için de geçerli olur.

Daha sonra Hak Teâlâ, وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ "Size *çarpan her musibet, kendi ellerinizin işleyip kazandığı günahlar yüzündendir"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfî ve İbn Âmir, "fâ"sız olarak "...بِمَا" şeklinde okumuşlardır ki bu, Şâm ve Medine Mushaflarında da böyledir. Diğer kıraat imamları da fâ ile okumuşlardır ve bu onların Mushaflarında böyle fâ iledir. Birinci okuyuşa göre ifadenin başındaki "**mâ**", "اَلَّذِى" manasında mübteda, "بِمَا كَسَبَتْ" ifadesi ise onun haberidir. Buna göre mana, "Sizin başınıza gelen şeyler, ellerinizin kazandığı (günahlar) yüzünden olmuştur" şeklindedir. İkinci kıraate göre ise, baştaki "**mâ**", şart manası taşımıştır.

***İKİNCİ MESELE:* Musibetten Maksat**

Bu musibetler ile, ağrılar, acılar, hastalıklar, kıtlıklar, boğulmalar, yıldırım çarpması ve benzeri hoşa gitmeyen her şey kastedilmiştir. Âlimler, ağrı, sızı ve benzeri, bu şeylerin, daha önce işlenmiş birtakım günahlara karşılık verilmiş bir cezâ olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir:

Bazıları, şu sebeplerden ötürü bunun böyle olduğunu kabul etmemişlerdir:

a) Cenâb-ı Hak, *"Bugün, her nefis, kazandığına (yaptığına) göre cezalandırılır"* (Mü'min, 17) buyurmuş ve bu cezanın kıyamet gününde olacağını beyan buyurmuştur. Yine, Fatiha Sûresi'nde *"O, din gününün (kıyametin) sahibidir"* buyurmuştur. Âlimler bununla, kıyamet gününün kastedildiği hususunda müttefiktirler.

b) Dünyadaki musibetler konusunda, zındık da, sıddîk da ortaktırlar. Böyle olan şeyin ise, daha önce işlenmiş günahlara bir ceza olarak verildiğini kabul etmek imkansızdır. Aksine istikra (derinlemesine araştırma), bu musibetlerin, günahkârlardan daha ziyade, sâlih ve muttakilerin başına geldiğini göstermektedir. İşte bundan ötürü, Hz. Peygamber (s.a.s) خُصَّ الْبَلَاءُ بِالْأَنْبِيَاءِ ثُمَّ الْأَوْلِيَاءِ ثُمَّ الْأَمْثَلِ فَالْأَمْثَلِ *"Bela ve musibetler öncelikle peygamberlere, sonra velilere, sonra derece derece daha aşağı olanlara verilmiştir"*[50] buyurmuştur.

c) Dünya, mükellefiyet yurdudur. Binâenaleyh eğer işlenen günahlara burada karşılık verilmiş olsaydı, o zaman dünya aynı anda, hem mükellefiyet, hem de cezâ yurdu olmuş olurdu.

50 Benzeri hadis; **Buhari,** Mardâ ve Tıb, 3.

Günahlara [Musibetler Birer Cezadır]

Bu tür belâ ve musibetlerin işlenmiş günahlara karşılık birer ceza olduğunu söyleyenler de, Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet edilen şu hadis-i şerife tutunmuşlardır: لَا يُصِيبُ اِبْنَ آدَمَ خَدْشُ عُودٍ وَلَا غَيْرُهُ اِلَّا بِذَنْبٍ *"İnsanoğluna bir ağaç çiziği (diken batması) veya benzeri (küçük) bir şey (bile), ancak onun günahı sebebiyle isabet eder."*[51] Hadis, bu manada bir başka lafızla da rivâyet edilmiştir. Bu görüşte olanlar, hem tefsir ettiğimiz âyete, hem de, *"Yahûdilerden kaynaklanan bir zulüm sebebiyledir ki, helâl ve hoş şeyleri onlara haram kıldık"* (Nisa, 160) âyetine tutunmuşlardır. Bu görüşte olanlar yine, tefsir ettiğimiz âyetin peşi sıra gelen, *"Kazandıkları (günahlar) yüzünden, onları helak eder"* (Şûra, 34) âyetini de delil getirirler. Bu âyet, o helâkin, insanların yaptıkları şeyler yüzünden olduğu hususunda açık bir ifadedir. Birinci görüşü benimseyenler, bunların bu âyeti delil getirmelerine karşılık şöyle derler: "Bu tür musibetlerin meydana gelmesi, peygamberler ve veliler hakkında olduğu gibi, bir cezâ kabilinden olmayıp, mükellefiyette imtihan etme kabilindendir. Buna göre, *"kendi ellerinin işleyip kazandığı (günahlar) yüzünden..."* ifadesi, "Sizler bunları işlediğinizde, en uygun düşen, bu musibetlerin size verilmesidir" manasına gelmiş olur. Diğer delillere verilecek cevap da böyledir. Allah en iyi bilendir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Tenasüh İddiası**

Hem tenâsühçüler (ruhların bir bedenden başka bir bedene geçtiğini savunanlar), hem de, "Çocuklar ve hayvanlar acı duymazlar (ceza görmezler)" diyenler, "Bu âyet, musibet ve belaların ancak daha önce işlenmiş suçlardan ötürü insanların başına geldiğine delâlet etmektedir" diyerek istidlâl ederler. Daha sonra tenâsühçüler, "Fakat bu musibet ve belalar çocuklar ve hayvanlar için de söz konusudur. Binâenaleyh bunların, eskiden işlenmiş günahlardan ötürü meydana gelmiş olması gerekir" demişlerdir. Çocuklar ve hayvanlar için acı duymanın söz konusu olmadığını savunanlar ise şöyle demişlerdir: "Bu çocuk ve hayvanların, başka bir bedende olmadıkları sabittir. Çünkü tenasüh görüşü yanlıştır. Binâenaleyh çocukların ve hayvanların acı duymayacaklarına kesin olarak hükmetmek gerekir. Çünkü elem ve acı bir musibettir." Buna şu şekilde cevap verebiliriz: Âyetteki, *"Size çarpan her musibet, kendi ellerinizin işleyip kazandığı (günahlar) yüzündendir"* cümlesi, anlayan ve akledebilenler için bir hitaptır.

51 **Müsned,** 6/261 (Benzeri Hadis).

Binâenaleyh bu ifadeye, hayvanlar ile çocuklar girmez. Üstelik Allahu Teâlâ da, "Canlılara isâbet eden her musibet, daha önceden işlenmiş bir günahtan ötürüdür" buyurmamıştır. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Müteşabihler**

Âyetteki, *"ellerinizin işleyip kazandığı (günahlar) yüzündendir"* ifadesi, kesbin (kazanılan şeyin), "**el**"e nisbet edilmesini gerektirir. Halbuki "**kesb**", el ile değil, elde bulunan kudret sayesinde olur. Halbuki burada "el" kelimesiyle kastedilen, kudret olup ve böyle bir mecaz da yaygın olarak kullanıldığı için, Cenâb-ı Hak için kullanılmış olan "el" lafzını, Allah'ı uzuvlardan ve parçalardan tenzih edebilmek için, "kudret" manasına hamletmek gerekir. Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ *"Birçoğunu da affeder"* buyurmuştur ki bu, "Allah, pek çok musibet ve belayı, kendi fazlı ve rahmeti ile yürürlüğe koymaz" demektir.

Hasan el-Basrî'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Şiddetli ağrı içinde kıvranan **İmran b. Husayn**'ın yanına gittik. Ona, "Senin bu haline üzülüyoruz" denildi. O, "Böyle yapmayın. Çünkü Allah'a yemin olsun ki, onun sevip verdiği şeyleri ben de severim" ve bu âyeti okuyup, "İşte bu (acı), benim ellerimin kazandığı şeyler yüzündendir. Bana, Rabbimin affı ulaşacaktır" dedi."

Ebû Sahle, Hz. Ali (r.a)'den, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu âyeti okuyarak şöyle dediğini rivâyet etmiştir: مَا عَفَى اللهُ عَنْهُ فَهُوَ اَعَزُّو اَكْرَمُ مِنْ اَنْ يَعُودَ اِلَيْهِ فِي الْآخِرَةِ وَمَا عَاقَبَ عَلَيْهِ فِى الدُّنْيَا فَاللهُ اَكْرَمُ مِنْ اَنْ يُعِيدَ الْعَذَابَ عَلَيْهِ فِى الْآخِرَةِ *"Allah, bir kere affettiği bir şeyi âhirette yeniden söz konusu etmeyecek kadar yüce ve kerîmdir. Yine Allah dünyada iken cezalandırdığı bir suça karşı, âhirette tekrar azap etmeyecek kadar kerimdir."*[52] Bunu **Vâhidî, el-Bâsît**'inde zikrederek, "Durum böyle olduğuna göre, Allah'ın kitabındaki en ümit verici âyet budur. Çünkü Allahu Teâlâ, mü'minin günahlarını ikiye ayırmış. Onların bir kısmını, dünyada iken insana verdiği belâ ve musibetlerle affedip silmiş, bir kısmını da yine dünyada iken, belâ bile vermeden affetmiştir. Allahu Teâlâ ise, affından dönmeyen bir kerimdir. Bu, Allah'ın mü'minlere karşı davranış metodu (sünnetullahı)dır. Kâfirlere gelince, onlar kıyamet günü, Rableri ile yüz yüze gelinceye kadar, Allah onların günahlarının cezasını vermez, bu hususta acele etmez.

52 Aynı manada başka hadis için bkz. Tirmizi, İman 11 (5/16).

Daha sonra Allahu Teâlâ, وَمَا اَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِى الْاَرْضِ *"Siz yeryüzünde Allah'ı âciz bırakabilecekler değilsiniz"* buyurmuştur ki bu, "Ey müşrikler topluluğu sizler, yeryüzünde beni âciz bırakamazsınız. Nerede olursanız olunuz, beni âciz bırakamaz ve yerde, kaçıp saklanarak, beni aşıp elimden kurtulamazsınız" demektir. وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ *"Sizin, Allah'tan başka ne bir hâmîniz, ne de bir yardımcınız vardır."* Bununla da putlara ibadet edenler kastedilmiştir. Cenâb-ı Hak, böylece, putlara ibadette asla bir fayda bulunmadığını beyân etmiştir. Gerçek "**nasîr**" (yardımcı), Allahu Teâlâ'dır. Binâenaleyh hiç şüphesiz O, kendisine ibadet edilmesi güzel ve yerinde olan bir zattır.

Allah'ın Âyetleri ve Mü'minler

وَمِنْ اٰيَاتِهِ الْجَوَارِ فِى الْبَحْرِ كَالْاَعْلَامِ ﴿٣٢﴾ اِنْ يَشَاْ يُسْكِنِ الرِّيحَ فَيَظْلَلْنَ رَوَاكِدَ عَلٰى ظَهْرِهٖ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ ﴿٣٣﴾ اَوْ يُوبِقْهُنَّ بِمَا كَسَبُوا وَيَعْفُ عَنْ كَثِيرٍ ﴿٣٤﴾ وَيَعْلَمَ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِىٓ اٰيَاتِنَا مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ ﴿٣٥﴾ فَمَآ اُوتِيتُمْ مِنْ شَىْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ وَاَبْقٰى لِلَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٣٦﴾ وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَآئِرَ الْاِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ وَاِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ ﴿٣٧﴾ وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاَمْرُهُمْ شُورٰى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ ﴿٣٨﴾ وَالَّذِينَ اِذَآ اَصَابَهُمُ الْبَغْىُ هُمْ يَنْتَصِرُونَ ﴿٣٩﴾

"Denizde, dağlar gibi akıp giden gemiler de O'nun âyetlerindendir. Eğer O dilerse, rüzgârı durdurur da, (o gemiler) denizin üstünde kalıverirler. Şüphesiz bunda, çok sabreden ve şükreden herkes için kesin âyetler vardır. Yahut kazandıkları (işledikleri) şeyler yüzünden insanları helâk eder, bir çoğunu da bağışlar. Âyetlerimiz hakkında mücadele etmekte olanlar, kendileri için kaçacakları hiçbir yer olmadığını bilsinler. Size verilen şey, dünya hayatının (geçici) birer faydasıdır. Allah katında olan ise, daha hayırlı ve daha devamlıdır. İman edip, ancak Rablerine tevekkül etmekte, büyük günahlardan ve fahiş kötülüklerden kaçınmakta, öfkelendikleri zaman bağışlamakta

olanlara, Rablerine icâbet edenlere, namazlarını dosdoğru kılanlara -ki bunlar işlerini aralarındaki müşavere ile yaparlar-, rızık olarak verdiğimiz şeylerden infak edenlere ve kendilerine karşı bir zulüm, ve taşkınlık yapıldığı zaman, biribirine destek ve yardımcı olanlara mahsustur (bu sevaplar)" (Şûrâ, 32-39).

Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Farklı Kıraatler**

Nâfî ve **Ebû Amr,** hem vasıl hem de vakıf halinde, yâ ile, "الْجَوَارِى" şeklinde okumuşlardır. Binâenaleyh okuyuşta yâ'nın gösterilmesi, kelimenin aslı üzere okunuşundan ötürüdür, hazfi ise, kolaylık olsun içindir.

İKİNCİ MESELE

"**Cevâr**" kelimesi اَلسُّفُنُ الْجَوَارِ *"Akıp giden gemiler"* takdirindedir. Anlaşılmasında bir karışıklık olmadığı için, mevsuf durumunda olan "**süfün**" (gemiler) kelimesi hazfedilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Gemilerdeki Nimet**

Bil ki Allahu Teâlâ, rüzgâr estiğinde, suyun yüzünde hareket eden o koca koca gemileri de, âyetlerinden (delillerinden) biri olarak zikretmiştir. Yine bil ki bundan bahsedişinin maksadı şu iki şeydir:

a) Bununla, kâdir ve hakîm bir zatın varlığına istidlâl edilmesi,

b) Allah'ın, kulları üzerindeki büyük nimetlerinin farkedilmesi...

Birincisi: Âlimler, âyetteki "**a'lâm**" kelimesi ile dağların kastedildiğinde ittifâk etmişlerdir. **Şâire Hansâ,** kardeşine yaktığı ağıtta, وَإِنَّا صَخْرًا لَتَأْتَمُّ الْهُدَاةُ بِهِ / كَأَنَّهُ عَلَمٌ فِى رَأْسِهِ نَارٌ "Kardeşim Sahr, öncülerin kendisine uydukları bir öncü idi. Âdeta o, başında ateş bulunan bir dağ idi."

Rivâyet olunduğuna göre, Hz. Peygamber (s.a.s) bu kasidenin okunmasını istemiş, râvî bu beyte gelince, Hz. Peygamber (s.a.s) قَاتَلَهَا اللهُ مَا رَضِيَتْ بِتَشْبِيهِهَا لَهُ بِالْجَبَلِ حَتَّى جَعَلَتْ عَلَى رَأْسِهِ نَارًا *"Bakın şu kadındaki belâgata: Kardeşini dağa benzetmekle yetinmedi de bir de onun tepesine ışık yerleştirdi!"* buyurmuştur. Bunu iyice anladığına göre, şimdi diyoruz ki: Dağ gibi olan bu koca koca gemiler, rüzgâr estiğinde, en hızlı bir şekilde denizin yüzünde gidiyor; rüzgâr dindiğinde ise, kalıveriyorlar. Nahl Sûresi'nde, rüzgârları hareket ettiren ve durduranın Allahu Teâlâ olduğunu delillerle açıklamıştık. Çünkü hiçbir insan, onları ne harekete, ne durdurmaya kâdir değildir. Bu durum ise, kâdir bir ilâhın varlığına delâlet eder. Hem sonra bu gemiler

alabildiğine ağırdırlar. Buna rağmen suyun üstünde batmadan durmaktadırlar. Bu da ayrı bir delildir.

İkincisi: Bu, bunlardaki büyük faydaların fark edilip anlaşılmasıdır. Allahu Teâlâ, yeryüzünün her bir mıntıkasına, faydalanılacak değişik şeyler vermiştir. İşte bu gemiler sayesinde, bir mıntıkada bulunan fayda ve hususiyetler, diğer bir mıntıkaya; o mıntıkadakiler de bu mıntıkaya taşınınca, ticaret yoluyla büyük faydalar sağlanmış olur. İşte bu sebeplerden ötürü, Cenâb-ı Hak, gemilerin bu özelliğine de işaret etmiştir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, اِنْ يَشَاْ يُسْكِنِ الرِّيحَ فَيَظْلَلْنَ رَوَاكِدَ عَلٰى ظَهْرِهِ *"Eğer O dilerse, rüzgârı durdurur da, (o gemiler) denizin üstünde kalıverirler"* buyurmuştur. **Ebû Amr** ve birçok kıraat imamı, hemze ile fiili "يَشَأْ" şeklinde okumuşlardır. Çünkü hemzenin sükûnu, fiilin meczûm oluşunun alâmetidir. **Verş**'in rivâyetine göre **Nâfî** bunu hemzesiz olarak okumuştur. Yine sadece **Nâfî**, "**rîh**"i cemî olarak "**riyâh**" okumuştur. Diğerleri müfret olarak okumuşlardır. **Keşşâf sahibi,** hem "**yazlilne**" hem de "**yazlelne**" tarzında, bu fiildeki lâm'ın fethası ve kesresiyle okunduğunu söyler.

Âyetteki, "**revâkid**" kelimesi "**revâtib**" (durgun ve hareketsiz olan şeyler) manasında olup, "o gemiler, suyun üstünde hareketsiz öylece dururlar" demektir.

Mü'mine Yakışan Tavır

Cenâb-ı Allah, اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ yani, *"Bütün bunlarda, Allah'ın belâlarına sabredip, nimetlerine şükredenler için âyetler (deliller) vardır"* buyurmuştur. Bunun anlatmak istediği, mü'minin Allah'ı bildiren delillerden asla ve kat'â gâfil olmaması gerektiğine dikkat çekmektir. Çünkü mü'min olan, mutlaka yâ belâ ve musibetler içinde, yahut da nimetler içindedir. Eğer bir belâya dûçâr ise, sabreder; nimet içinde ise şükreder. Böyle olunca da o, asla gâfillerden olmamış olur.

Daha sonra Allahu Teâlâ, اَوْ يُوبِقْهُنَّ بِمَا كَسَبُوا *"Yahut kazandıkları (işler) şeyler yüzünden (Allah), insanları helâk eder"* buyurmuştur. Arapçada, "helâk etti" manasında "اَوْبَقَ" fiili kullanılır. Yine, "Günahları onu helâk etti, mahvetti" manasında, günahkâr kimse hakkında, "اَوْ بَقَتْهُ ذُنُوبُهُ" denilir. Buna göre mana, "Allah isterse, denizde yolculuk edenleri şu iki belaya dûçâr kılabilir. Ya rüzgârları dindirir, böylece gemiler, denizin üstünde durgun-hareketsiz kalıverir. Yahut da rüzgârları, kasırga ve fırtınaya çevirir. Böylece gemiler batar, yolcuları boğulurlar" şeklinde olur. Bu durumda, âyetteki "اَوْ يُوبِقْهُنَّ"

ifadesi, "يُسْكِنْ" fiiline atfedilmiş olur. Çünkü âyetin takdirî manası, "Eğer Allah dilerse rüzgârları dindirir, böylece gemiler kalıverir. Yahut da o rüzgârları kasırga biçiminde estirir, böylece de gemiler batar" şeklinde olur.

Hak Teâlâ, "وَيَعْفُ عَنْ كَثِيرٍ" *"Birçoğunu da bağışlar"* buyurmuştur ki bu da, "Allah isterse, bir kısmını helâk eder; bir kısmını da affetmek suretiyle kurtuluşa erdirir" demektir. Buna göre eğer, "Aynen kendisi gibi meczûm kılınarak, "يَعْفُ" fiilinin, "يُوبِقْهُنَّ" fiili hükmünde sayılmasının sebebi nedir?" denilirse biz deriz ki: Bu, "Eğer Allah isterse, bir kısmını helâk eder, bir kısmını da affetmek suretiyle kurtarır" demektir. Ama bu kelimeyi, vâv ile "يَعْفُو" şeklinde okuyanlara göre, bu kelime ile yeni bir cümle başlamaktadır.

Âyetlere Karşı Çıkanlar Kaçamazlar

Daha sonra Cenâb-ı Allah وَيَعْلَمَ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي اٰيَاتِنَا مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ *"Âyetlerimiz hakkında mücâdele etmekte olanlar, kendileri için kaçacakları hiçbir yer olmadığını bilsinler"* buyurmuştur. **Nâfî** ve **İbn Âmir**, müste'nef (yeni başlayan) bir cümle olarak, fiili ref' ile "يَعْلَمُ" (ötüreli) okurlarken; diğer kıraat imamları nasb ile "يَعْلَمَ" şeklinde okumuşlardır. Binâenaleyh ref' ile okunması müste'nef oluşundan ötürüdür. Nasb ile okunması ise, mahzûf bir illete (sebebe) atfedilmesinden ötürüdür ve takdiri, ...لِيَنْتَقِمَ مِنْهُمْ وَيَعْلَمَ "Allah onlardan intikam alsın ve onlar da şunu bilsinler için..." şeklindedir. Mahzuf bir illete atıfta bulunmak ise, Kur'ân'da, nadir olan şeylerden değildir. Meselâ, Cenâb-ı Hakk'ın, وَلِنَجْعَلَهُ اٰيَةً لِلنَّاسِ وَرَحْمَةً مِنَّا *"Çünkü biz onu insanlara bir âyet ve bizden bir rahmet kılacağız"* (Meryem, 21) ve وَخَلَقَ اللّٰهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ وَلِتُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ *"Allah, gökleri ve yeri adaletle ve gerçek bir gaye ile ve herkesin kazandığı ne ise, ... onunla mukabele edilmesi için yaratmıştır"* (Casiye, 22) âyetleri böyledir. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Kim, meczum olarak "وَيَعْلَمْ" şeklinde okursa, bu kimse âdeta, "Eğer Allah dilerse, şu üç şeyi, yani, birtakım kimseleri helâk etmeyi, birtakım kimseleri kurtarmayı, ve birtakım kimseleri de sakındırmayı birlikte yapar.." demiş olur.

Bunu iyice kavradığına göre şimdi biz diyoruz ki: Âyetin manası, "o yalanlamaya dalarak çekişen kimseler, gemiler durduğunda ve rüzgârlar kasırga biçiminde estiğinde, kendileri için bir kurtuluş ve çarenin olmadığını bilmeleri ve böylece de bu, onların Allah'tan başka, fayda ve zararı

dokunan bir ilâhın olmadığını itiraf etmelerine sebep ve vesile olması içindir.." şeklinde olur.

Dünya Zevklerinin Önemsizliği

Bil ki Allahu Teâlâ, kendisinin birliğinin delillerini getirince bunun peşinden, dünya hayatının mahiyeti ve önemsizliğini beyan eden ifadelere yer vermiştir. Çünkü bu delilleri kabulden alıkoyan şey, riyâset ve makâm elde etme duygusu sebebiyle, dünyaya duyulan arzu ve istektir. Binâenaleyh dünya, kişinin gözünde önemsizleştiğinde, kişi dünyaya iltifat etmeyecek ve böylece de, delillerden yararlanmış olacaktır. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, فَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا *"Size verilen şey, dünya hayatının (geçici) birer faydasıdır"* buyurmuştur. Allahu Teâlâ, dünyanın değersizliğine ve önemsizliğine dikkat çekmek için, onu, "metâ-bir geçimlik" olarak isimlendirmiştir. Nitekim duyular da, dünya ile ilgili olan her şeyin, çok çabuk ve hızlı bir biçimde sona erip son bulduğunu görüp müşahede etmektedir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ وَأَبْقٰى *"Allah katında olan ise, daha hayırlı ve daha devamlıdır"* buyurmuştur ki, bu, "Dünyevî arzu ve istekler, sonlu olan kıymetsiz şeylerdir.." demektir. Allah bu tür şeylerin değersizliğine, onlara "metâ-geçimlik" adını vermekle; sona erdiklerine de, onları "dünya"dan addetmek suretiyle dikkat çekmiştir. Âhiret ise, daha hayırlı ve daha süreklidir. Halbuki, aklın sarîh delâleti, hayırlı ve sürekli olanı, fanî ve kıymetsiz olana tercih etmeyi gerektirir.

Saîdlerin Sıfatları

Daha sonra Cenâb-ı Hak, bu hayırlı olan şeyin, kendisinde şu nitelikler bulunan kimseler için tahakkuk edeceğini beyân buyurmuştur.

1- İman

Birinci sıfat: Bu kimsenin, mü'minlerden olması.. Bunun böyle olduğunun delili Cenâb-ı Hakk'ın لِلَّذِينَ اٰمَنُوا *"İman edip..."* ifadesidir.

2- Tevekkül

İkinci sıfat: Bu kimsenin, Allah'ın lütfuna ve fadlına tevekkül edip güvenenlerden olması.. Bunun böyle oluşunun delili وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ *"... ancak Rablerine tevekkül etmekte..."* ifadesidir. Ama, "Taat"ın, mükâfatı gerektirdiğini, dolayısıyla kişinin de Allah'a değil, bizzat yaptığı amele tevekkül ettiğini, güvendiğini" iddia edenlere gelince, böyle olan kimse, bu âyetin muhtevasına girmez.

3- Öfkeyi Yenme

Üçüncü sıfat: Bu kimselerin, büyük günahlar ile hayasızlıklardan uzak olmuş olmaları.. **İbn Abbas** tan, âyetteki "كَبَائِرَ الْإِثْمِ" ifadesinin manasının, "Allah'a ortak koşma, şirk" olduğu rivâyet edilmiştir. Ki bunu, **Keşşâf sahibi** nakletmiştir. Ama, bu bence akıldan uzak bir görüştür. Çünkü imanın şartı, daha önce zikredilmişti... Ki bu zaten müşrik olmamayı gerektirir.. Âyetteki bu ifadeyle bid'atler ve şüpheler ortaya atma ile ilgili olan şeylerin; "**fevâhiş**" ifâdesiyle, şehevî kuvvetlere alâkalı olan şeylerin ve وَإِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ *"Öfkelendikleri zaman bağışlamakta olanlar..."* ifadesiyle de, gazapla alâkalı olan şeylerin kastedildiği de ileri sürülmüştür. Cenâb-ı Hak, "**gufrân**" lafzıyla beraber, özellikle "**gadab**" kelimesini zikretmiştir. Çünkü "**gazab**", ateş karakterindedir. Ona galip gelmek ise, zor, çetin ve ona karşı durmak da meşakkatlidir. İşte bundan dolayı, "**gufran**" kelimesiyle birlikte, özellikle "**gadab**" kelimesini zikretmiştir. Allah en iyisini bilendir.

4- Rabbe İcabet ve Şûrâ

Dördüncü sıfat: وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ *"Rablerine icâbet edenlere..."* âyetinin ifâde ettiği husus olup, bununla, tam ve mükemmel manada teslimiyet kastedilmiştir. Buna göre şâyet karşı taraf, "Allah bu hususta imanı şart koşunca, imanın içine Allah'a icabet etme de girmiş olmaz mı?" derlerse, biz deriz ki: Bence doğruya en yakın olan, bu ifadenin, samimi bir kalple Allah'ın kaderine razı olunması ve kişinin kalbinde, herhangi bir şey hakkında herhangi bir mücadele duygusunun yer almaması, manasına alınmasıdır.

Cenâb-ı Hak bu şartı da beyan edince, وَأَقَامُوا الصَّلٰوةَ *"Namazlarını dosdoğru kılanlara..."* buyurmuştur ki, bununla da, farz namazlar kastedilmiştir. Çünkü mükâfatın tahakkuk etmesinin şartı budur.

Âyet-i kerimedeki وَأَمْرُهُمْ شُورٰى بَيْنَهُمْ *"ki bunlar işlerini aralarındaki müşavere ile yaparlar"* cümlesine gelince, bu, "onların arasında bir hâdise meydana geldiğinde, bir araya gelir ve karşılıklı meşverette bulunurlar" demektir ki, Allah, böyle davrananları övmüştür. Yani, "Onlar kendi başlarına hareket etmez. Hatta, anlaşamadıkları sürece, o işi yapmazlar" demektir. **Hasan el-Basrî**'nin, "Müşavere eden her topluluk, yapacakları işin en doğrusuna ulaşırlar" dediği rivâyet edilmiştir. "**eş-Şûrâ**", tıpkı "**el-fütyâ**" kelimesi gibi, "karşılıklı müşavere etmek" anlamında bir mastardır. Cenâb-ı

Hakk'ın, "وَاَمْرُهُمْ شُورٰى بَيْنَهُمْ" ifadesinin manası, *"İşleri, müşavereli, meşveretlidir"* şeklindedir.

5- Tecavüze Mukabele

Beşinci sıfat: Cenâb-ı Hakk'ın, وَالَّذِينَ اِذَا اَصَابَهُمُ الْبَغْىُ هُمْ يَنْتَصِرُونَ *"ve kendilerine zulüm ve taşkınlık yapıldığı zaman, birbirine destek ve yardımcı olanlara..."* âyetinin ifade ettiği husus olup bu, "onlar, zalimin zulmüne, birlikte karşı koyma hususunda, Allahu Teâlâ'nın kendilerine tanıdığı çizgide hareket eder, onun dışına çıkmazlar" demektir. **Nehaî**'nin bu âyeti okuduğunda şöyle deyip açıkladığı nakledilir: *"Sahabe-i kiram, kendini bilmezlerin yüz bulup da kendilerine hücûma fırsat verecek şekilde kendi nefislerini zelil kılmalarını kerih görürlerdi."*

Af Konusundaki İşkâl

İmdi, şâyet "Bu âyet, şu iki sebepten dolayı bir işkâl arz eder:

1) Cenâb-ı Hak daha önce, *"öfkelendikleri zaman bağışlamakta olanlar.."* buyurunca, daha nasıl bununla beraber, buna adeta zıt gibi olan, *"ve kendilerine karşı bir zulüm ve tecavüz yapıldığı zaman, birbirine destek ve yardımcı olanlara..."* ifadesini zikretmesi uygun düşer?

2) (İlgili) bütün âyetler, affetmenin daha güzel olduğuna delâlet etmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"ve affetmeniz takvâya daha yakındır"* (Bakara, 237); *"boş ve kötü lakırdıya rastladıkları vakit, şerefli (insanlar) olarak geçerler.."* (Furkan, 72); *"Sen kolaylığı tut, iyiliği emret. Cahillerden yüz çevir.."*(A'râf, 199) ve *"Eğer herhangi bir cezâ ile mukabele edecek olursanız, ancak size revâ görülen ukûbetin misillemesiyle cezâ yapın. Sabrederseniz, andolsun ki bu, tahammül edenler için elbet daha hayırlıdır"* (Nahl, 126) buyurmuştur ki, işte bütün bu âyetler, mevzûbahis âyetin manasına zıt olurlar.

Buna şu şekilde cevap verebiliriz: Affetmek iki şekilde olur:

a) Affın, fitnenin, suçlunun suçunun yatışmasına ve onun suçundan vazgeçmesine bir vesile olması..

b) Yapılacak affın, suçlunun suçunun artmasına; öfke ve kininin kuvvetlenmesine sebep olması.. İşte, af konusunda varid olan mezkûr âyetler, birinci kısımdandır. Bu âyet ise, ikinci kısım affı ifâde etmektedir. (Kötülüğü artıracak affa yer yoktur.) Böylece, var gibi görünen böyle bir tezât, ortadan kalkmış olur. Allah en iyisini bilendir.

Baksana, suçunda ısrar edeni affetmek, hem onu hem de başkalarını suça teşvik gibi olmuş olur. Binâenaleyh bir kimse, kölesini cariyesi ile ısrarlı bir biçimde zina ettiğini bilse de, şâyet onu affetse, bu mazmûm olur, kınanır. Rivâyet olunduğuna göre **Zeyneb, Hz. Aişe**'ye yöneldi de, ona hakaret etti. Hz. Peygamber (s.a.s) de, **Hz. Zeyneb**'i bundan men etti, ama o bundan vazgeçmedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), **Hz. Aişe**'ye: فَانْتَصِرِى دُونَكَ *"İşte sana fırsat, hakkını almaya çalış!"* buyurdu. Hem Allahu Teâlâ, intikam almaya teşvik etmemiş, tam aksine bunun, sadece meşrû olduğunu beyan buyurmuş, daha sonra bunun meşrû oluşunun, mümasele (misli ile mukabele) şartına bağlı olduğunu açıklamış, daha sonra da, *"... Fakat kim affeder, barışı sağlarsa mükâfatı Allah'a aittir"* (Şûrâ, 40) ifadesiyle, affetmenin daha evlâ olduğunu beyan buyurmuştur. Binâenaleyh, mezkûr soru, böylece zâil olmuş olur. Allah en iyisini bilendir.

Hak Esasını Kabul

وَجَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا ۚ فَمَنْ عَفَا وَاَصْلَحَ فَاَجْرُهٗ عَلَى اللّٰهِ ۗ اِنَّهٗ لَا يُحِبُّ الظّٰلِمِيْنَ ﴿٤٠﴾ وَلَمَنِ انْتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهٖ فَاُولٰٓئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِّنْ سَبِيْلٍ ﴿٤١﴾ اِنَّمَا السَّبِيْلُ عَلَى الَّذِيْنَ يَظْلِمُوْنَ النَّاسَ وَيَبْغُوْنَ فِى الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ ۗ اُولٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيْمٌ ﴿٤٢﴾ وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ اِنَّ ذٰلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْاُمُوْرِ ﴿٤٣﴾ وَمَنْ يُّضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهٗ مِنْ وَّلِيٍّ مِّنْ بَعْدِهٖ ۗ وَتَرَى الظّٰلِمِيْنَ لَمَّا رَاَوُا الْعَذَابَ يَقُوْلُوْنَ هَلْ اِلٰى مَرَدٍّ مِّنْ سَبِيْلٍ ﴿٤٤﴾ وَتَرٰىهُمْ يُعْرَضُوْنَ عَلَيْهَا خٰشِعِيْنَ مِنَ الذُّلِّ يَنْظُرُوْنَ مِنْ طَرْفٍ خَفِىٍّ ۗ وَقَالَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اِنَّ الْخٰسِرِيْنَ الَّذِيْنَ خَسِرُوْٓا اَنْفُسَهُمْ وَاَهْلِيْهِمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ ۗ اَلَآ اِنَّ الظّٰلِمِيْنَ فِى عَذَابٍ مُّقِيْمٍ ﴿٤٥﴾ وَمَا كَانَ لَهُمْ مِّنْ اَوْلِيَآءَ يَنْصُرُوْنَهُمْ مِّنْ دُوْنِ اللّٰهِ ۗ وَمَنْ يُّضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهٗ مِنْ سَبِيْلٍ ﴿٤٦﴾

"Kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür. Fakat kim affeder ve durumunu düzeltirse onun ecri Allah'a aittir. Şüphe yok ki O, zâlimleri asla sevmez. Kim kendisine, (yapılan) zulmün ardından hakkını alırsa, bunlar aleyhinde bir yol yoktur. O yol ancak, insanlara zulmetmekte, yeryüzünde haksız olarak teğallübe kalkışmakta olanlara karşıdır. İşte bunlar (yok mu), bunların hakkı,

pek acıklı bir azaptır. Bununla beraber kim sabreder, bağışlarsa, işte bu, şüphesiz ve elbet azmolunacak işler cümlesindendir. Allah, kimi şaşırtırsa, bundan sonra onun hiçbir hâmîsi yoktur. O zâlimleri göreceksin ki, onlar azâbı gördükleri zaman, "(Dünyaya) geri dönmenin bir yolu var mı?" diyeceklerdir. Onların, (ateşe) arzolunurlarken, zilletten boyunlarını büke büke göz ucuyla (nasıl) bakacaklarını göreceksin. İman etmiş olanlar şöyle diyeceklerdir: "Gerçekten hüsrana düşenler, kıyamet günü kendilerini de, taraftarlarını da hüsrana uğratanlardır." Gözünüzü açın ki, zâlimler, muhakkak sürekli bir azap içindedirler. Onların Allah'tan başka, kendilerine yardım edecek hiçbir dostları yoktur. Allah, kimi sapıklıkta bırakırsa, ona hiçbir yol bulunamaz!" (Şûrâ, 40-46).

Bil ki Allahu Teâlâ, *"Ve kendilerine karşı bir zulüm ve taşkınlık yapıldığı zaman, birbirine destek ve yardımcı olanlar..."* (Şûrâ, 39) buyurunca, bunun peşinden, bu intikam almanın, misli ve dengi bir biçimde olması şartı ile kayıtlı olması gerektiğine delâlet eden şeyi getirmiştir. Çünkü, noksan yapma da, fazla yapma da, bu konuda bir zulüm; ama misli ile karşılık ise, adâlettir. Ki, işte bu adâlet sayesinde, yerler ve gökler ayakta durmaktadır. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, وَجَزٰؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا *"Kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür"* buyurmuştur. Bu ifadeyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Mukabeleye "Seyyie" Denilmesinin İzahı**

Bir kimse, "Yapılan kötülüğe karşılık vermek meşrûdur ve müsaade edilmiştir. Binâenaleyh, buna daha nasıl, "**seyyie**-kötülük" adı verilmiştir" diyebilir. **Keşşâf sahibi** buna şu şekilde cevap vermiştir: "Her iki fiil de, yani ilk fiil ve ona verilen karşılık da, kötülüktür. Zira isabet ettiği kimseyi üzmüştür. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Eğer onlara bir "seyyie" isâbet ederse, "Bu, sendendir" derler"* (Nisa, 78) âyetinde, onları sıkan musibet ve belaları kastetmiştir.

Başkaları da bu hususu şöyle cevaplamıştır: Cenâb-ı Hak, bu iki şeyden birini mecazî manada; diğerini mukabilinde getirince, bunlardan birinin ismini diğeri için de kullanmıştır. Ama doğru olan, **Keşşâf** sahibinin yaptığı açıklamadır.

İKİNCİ MESELE

Bu âyet, fıkıh ilminde, büyük bir temel teşkil eden bir âyettir. Çünkü bu âyetin muktezâsı, her suça dengi ile mukabelede bulunmayı gerektirir. Bu böyledir, zira hakları zayi etmek, şer ve düşmanlık kapılarının açılmasına müncer olur. Çünkü, herkesin tabiatında ve yapısında, zulmetme, taşkınlık yapma ve düşman olma duyguları vardır. İnsan, bunlardan men olunmazsa, bunları yapmaya yeltenir ve bunların peşini bırakmaz. İşlenen suçun miktarından fazla bir mukabelede bulunmak da zulümdür. Halbuki, şer'î hükümler ve şeriat, zulmetmekten münezzeh ve beridirler. Binâenaleyh, geriye ancak, işlenen suça, misliyle mukabelede bulunmak kalır. Hem sonra bu nass, diğer şu ve benzeri nasslarla da desteklenir. Çünkü Cenâb-ı Hak, *"Eğer herhangi bir cezâ ile mukabele edecek olursanız, ancak size revâ görülen ukubetin misillemesiyle cezâ yapın..."* (Nahl, 126); *"Kim bir kötülük işlerse, ona, bunun benzerinden başkasıyla karşılık verilmez"* (Mü'min, 40); *"... Maktüller hakkında size kısas yazıldı..."* (Bakara, 178) -halbuki kısas, eşitlik ve denklikten ibarettir-, *".. Yaralar birbirine kısastır..."* (Mâide, 45) ve *"Kısasta sizin için bir hayat vardır"* (Bakara, 179) buyurmuştur. Binâenaleyh, bütün bu nasslar, bir şeye misliyle mukabele etmeyi gerektirmektedir.

Burada şöyle bir incelik de vardır: Hakkı tam olarak almak, ancak, fazlayı tam yapmakla mümkün olunca, burada, suçluya fazla zarar verme ile, kendisine karşı suç işlenilen kimseyi, hakkını tam almaktan men etme arasında bir teâruz ve çelişki meydana gelir. Binâenaleyh, bu ikisinden hangisi daha evlâdır? İşte burası, müçtehitlerin içtihatlarının mahalli olup, bu, durumlarının değişmesine göre değişir.

Bu temel kaideye, geriye kalanlara dikkat çekme bakımından, bazı meseleler dayanır:

Müslim'in Kâfire Bedel Kısas'ı

Birinci misâl: Şâfiî (r.h), Müslüman kimsenin, zimmîye mukabil; hür kimsenin de, köleye mukabil (öldürülemeyeceğine-kısas edilemeyeceğine) dair istidlâlde bulunarak şöyle der: "Kısasın olabilmesi için, "mümâselet-denklik" şarttır. Halbuki bu denklik, bu iki meselede söz konusu değildir, bulunmaz. Binâenaleyh, bu ikisi arasında kısasın olmaması gerekir. Kısasın olabilmesi için, denkliğin şart oluşunun izahına gelince, bu, bahsedilen bu nasslar sebebiyledir.

Bu nasslardan nasıl istidlâl edildiğine gelince, biz şöyle diyoruz: Biz, bu nasslarda bahsedilen "denklik, mümaselet" ifadesini, delilin tahsis ettiği durumlar hariç, ya her bakımdan denkliğe, yahut da, belli bir konudaki denkliğe hamlederiz.. Tercihe şayan olan, birincisidir. Çünkü, belli ve muayyen husus, âyet-i kerimede yer almamıştır. Binâenaleyh, biz, âyeti bu belli hususa hamledersek, o zaman âyet mücmelleşir. Ama, birinci kısma hamledersek, bu durumda da, tahsisi üstlenmek gerekir. Halbuki mücmelliği bertaraf etmenin, tahsisi bertaraf etmekten daha evlâ olduğu malûmdur. Böylece âyetin, aklî ve ayrı bir naklî delilin tahsis etmiş olduğu durumlar hariç, bütün hususlarda bir denkliğin gözetilmesini gerektirdiği sabit olmuş olur.

Bunun böyle olduğu da sabit olduğuna göre, şimdi biz diyoruz ki: Müslümanı zimmîye; hürrü de köleye mukabil öldürmede (kısas etmede) denkliği gözetmek mümkün değildir. Çünkü şeriat, katlin, kısasın farz olmasında İslâmiyet'e, Müslüman oluşa, -ya bizzat kâfir hakkında olduğu gibi-, bulunmadığı durumda onu, yani İslâmiyet'i gerçekleştirmek için; yahut da, -mürted hakkında olduğu gibi- İslâmiyet'i sürdürmek için itibar etmiştir. Ayrıca, hürriyet de, şeriatin, yargı, imâmet ve şahadet hususlarında nazar-ı dikkate aldığı bir sıfattır. Böylece, kısasın olabilmesi için, denkliğin şart olduğu sabit olmuş olur ki, bu denklik burada bulunmamıştır. Binâenaleyh kısasın yapılmaması gerekir.

Bir Ele Mukabil Çok Elin Kısası

İkinci misal: Şâfiî (r.h), tek bir elin kesilmesine mukabil, ellerin (birçok elin) kesileceği hususunda istidlâl ederek şöyle der: Kesmenin tamamının veya bir kısmının, bu kesenlerin tamamından veya bir kısmından kaynaklanmış olduğunda şüphe yoktur. Binâenaleyh, işte bu nasslardan dolayı, aynı şeyin, bu kesenlerin tamamı hakkında meşru ve yasal olması gerekir. Hepsini veya bir kısmını kesmenin, hepsi veya bir kısmı hakkında meşru olduğunu söyleyen herkes, bu kesmenin hepsi hakkında da meşru olduğunu söylemiş olur. Geriye, "Bu durumda bu meseleden, suçludan daha fazlasının alınması neticesi çıkar. Halbuki, yasaktır" denilmesi kalır. Ancak ne var ki, biz diyoruz ki: Suçlu ile, kendisine karşı suç işlenilen kimse arasında bir çatışma meydana geldiğinde, kendisine karşı suç işlenilenin tarafını gözetmek daha evlâ olur.

Üçüncü misal: Babanın ortağı (evlâdını öldürmesi halinde ona yardım eden) hakkında kısas meşrudur. Bunun delili, bu kimseden, yaralamanın

sudur etmiş olmasıdır. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, *"yaralamalar birbirine kısastır..."* (Maide, 45) âyetinden dolayı, misliyle mukabele edilmesi gerekir. Bu sabit olunca, kısasın tamamı da sabit olmuş olur. Çünkü, aralarında fark olduğunu söyleyen kimse yoktur.

Misliyle Mukabele Caizdir

Dördüncü misâl: Şafiî (r.h) şöyle der: "Yakanı yakarız, boğanı boğarız. Bunun delili, her şeye misliyle mukabele etmek gerektiğine delâlet eden bu nasslardır".

Kısasta Şahitlik

Beşinci misâl: Kısas (yapılması gerektiğine dair) şahitlik edenler, bu şahadetlerinden geri dönüp de, "kasten yalan söyledik" dediklerinde, bunlara kısas gerekir. Çünkü bunlar, bu şahadetleriyle, o kimsenin kanının akıtılmasına sebep olmuşlardır. Binâenaleyh, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür"* ifâdesinden dolayı, bunların da kanlarının akıtılması gerekir.

Mükrehe Kısasın Hükmü

Altıncı misâl: Şafiî (r.h) şöyle der: **Mükrehe** (zor altında bir işi yapana) kısasın uygulanması gerekir. Çünkü bu kimseden, o öldürme işi, zulmen sudur etmiştir. Binâenaleyh, aynısının bu kimseye de farz olması gerekir. Bu kimseden, öldürmenin sâdır olduğu duyularla sabittir. Bu kimsenin zulmen öldürdüğüne gelince, Müslümanlar, bu kimsenin, Allah tarafından adam öldürmemekle mükellef kılındığı ve yine bu kimsenin buna mukabil, büyük bir günaha ve çetin bir azâba müstahak olacağı hususunda müttefiktirler. Bu sabit olunca, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür"* hükmünden dolayı, bu kötülüğe, misliyle mukabelede bulunulması gerekir".

Yedinci misâl: Şafiî (r.h) şöyle der: "Ağır bir şeyle öldürmek, kısası gerektirir. Bunun delili, şudur: Suçlu, o kimsenin hayatına son vermiştir. Dolayısıyla, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür"* hükmünden dolayı maktûlün velisinin, katilin hayatını sona erdirme imkânını elde etmesi gerekir."

Hür'ün Köleye Mukabil Kısası

Sekizinci misâl: Hür kimse, köleye mukabil kısâsen öldürülmez. Biz bu meseleyi, her ne kadar birinci misâlimizde ele aldıysak da, ancak ne var ki burada biz, bir başka açıdan bunu izah ediyor ve şöyle diyoruz: Katil, kölenin

sahibine ait, meselâ on dinara denk bir şeyi telef etse, bu durumda katilin, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür"* âyetinden dolayı, on dinar ödemesi gerekir. Tazmîn vacip olunca, kısasın vâcip olmaması gerekir. Çünkü, bu ikisi arasında bir fark olduğunu söyleyen yoktur.

Dokuzuncu misâl: Gasptan elde edilen menfaatler, **Şafiî** (r.h)'ye göre, tazmin edilir. Bunun delili şudur: Gasp eden kimse, örfte, meselâ bir dinâra eş değerdeki menfaatleri, mâlikin elden kaçırmasına, yitirmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür"* hükmünden dolayı, gasp edenin de, dengi bir malı, elden çıkarması gerekir. Gasp eden kimseye, bu kadar şeyin elden çıkarmasını gerekli gören herkes, bunun, malı gasp edilen kimseye verilmesi gerektiğine hükmetmiş olur.

Onuncu misâl: Hür kimse, köleye mukabil kısas edilemez. Çünkü eğer hür kimse köleye mukabil kısas edilmiş olsaydı, o zaman bu hür kimse, hem *"Kim bir kötülük işlerse, ona bunun benzerinden başkasıyla karşılık yapılmaz.."* (Mü'min, 40) âyetinden, hem de, yukarda yazmış olduğumuz diğer nasslardan dolayı, kısası gerektiren durumlar hususunda, köleye denk olmuş olurdu. Sonra hür kimsenin kölesi bizzat kendisinin kölesine mukabil olarak kısasen öldürülür. Binaenaleyh, başkasının kölesinin bizzat bahsettiğimiz bu nasslardan dolayı, kısası gerektiren durumlar hususunda kendisinin kölesine denk olması gerekir. Böyle olması halinde, kendisinin kölesi, kısası gerektiren durumlar hususunda başkasının kölesine denk olmuş olur. Böylece de, kendisinin kölesi, kendisinin misli için, (yani öldürülen köle için) bir misil olmuş olur. Mislin misli de, misildir. Binâenaleyh, kendisinin kölesinin kısası gerektiren durumlar hususunda, kendisi için bir misil olması gerekir. Şimdi hür bir kimse, başkasının kölesine karşı (kısasen) öldürülecek olsaydı, o zaman bu hür kimse, yaptığımız bu izahlardan anlaşıldığı üzere, bizzat kendisi kölesine mukabil öldürülmüş olurdu. Halbuki, hür bir kimse kendi kölesine mukabil öldürülemez. Binâenaleyh, başkasının kölesine mukabil de öldürülmemesi gerekir.

Böylece biz, bu on misâli, bu âyete dayanarak zikrettik. Zekâsı olan herkese, işte bu temel esasa dayanarak, pek çok şer'î meseleler çıkarması kolaydır. Allah en iyisini bilendir.

Ayrıca burada şöyle bir bahis daha vardır: **Ebû Hanife** (r.h), (bir ele mukabil), ellerin kesilmesi hususunda şöyle der: "Kesmenin tamamının veya bir kısmının, kesenlerin hepsinden veya bir kısmından sudur etmiş

olduğunda şüphe yoktur. Ancak ne var ki, bu hakkı tastamam alabilmek, ancak bu ziyadeyi yerine getirmekle mümkün olur. Çünkü, (meselâ), on eli elden çıkarmak, telef etmek, tek bir eli telef etmekten daha fazladır. Binâenaleyh bunun, aslolan haram oluş hali üzere kalması gerekir."

Buna mukabil **Şafiî** (r.h) de şöyle der: "Şâyet tek bir ele mukabil, on eli telef etmek haram olmuş olsaydı, tek bir cana mukabil on canı telef etmek de haram olmuş olurdu. Çünkü, canı telef etmek, eli telef etmeyi de kapsar.. Binâenaleyh, bir tek cana mukabil on canı telef etmek, tek bir ele mukabil on eli telef etmeyi gerektirir. Bu sebeple, tek bir ele mukabil on eli telef etmek haram olmuş olsaydı, o zaman, tek bir candan dolayı on canı telef etmek de haramı kapsamış olurdu. Haramı kapsayan her şey ise, haramdır. Bu durumda, tek bir cana mukabil on can öldürmenin haram olması gerekirdi.. Halbuki biz, bunun haram olmayacağı hususunda ittifâk edince, ziyade durum hakkında, ileri sürdüğümüz hususun, (ey **Hanefî**'ler) şer'an sakıncalı olmadığını anlamış bulunuyoruz.. Allah, en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Aynıyla Karşılık Delille Kayıtlı**

Biz, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür"* ifadesinin, delilin tahsis etmiş olduğu durumlar hariç, bütün hallerde mutlak manada denkliğin gözetilmesinin vücûbiyyetini gerektirdiğini açıklamıştık. Halbuki fukaha, bu hususa, pek çok misallerde tahsisi sokmuş, bu hususu tahsis etmiştir. Bu bazen, daha düşük bir nassa, bazen de kıyasa binâen böyle yapılmıştır. Tahsisi iddia edenin, bu hususta açıklamada bulunması gerektiğinde hiçbir şüphe yoktur. Mükellefe, bütün meselelerde, bu nassa tutunması kâfidir. (Bu manada) **Mücâhid** ve **Süddî** şöyle demişlerdir: "Birisi birisine, "Allah onu rezil rüsvay etsin!" dediğinde, o da ona aynısıyla mukabelede bulunsun. Ama, birisi birisine haddi gerektiren bir iftira attığında, iftira atılana, aynı şeyi söylemek değil, tam aksine, iftira atan kimseye, Allah'ın emrettiği had cezâsı gerekir."

Affın Mükâfatı

Daha sonra Cenâb-ı Hak, فَمَنْ عَفَا وَاَصْلَحَ *"Kim affetmek ve göz yummak suretiyle, kendisiyle hasmı arasını ıslah eder de bağışlarsa,* -ki, nitekim Cenâb-ı Hak da, böyle yapılması halinde-, *"O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse bile sanki yakın dosttur"* (Fussilet, 34) âyetinde belirttiği gibi dost olacağını buyurmuştur, فَاَجْرُهُ عَلَى اللهِ *"Mükâfatı Allah'a aittir."* Bu, yücelik ve ululukta, bir başkasının kendisine kıyaslanamayacağı derecede kapalı ve dopdolu bir vaaddir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak, إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ *"Şüphe yok ki o, zâlimleri asla sevmez..."* buyurmuştur. Bu hususta şu iki görüş ileri sürülmüştür:

a) Bu cümlenin maksadı, suça maruz kalan kimsenin, zalimden fazlasını talep etmesinin caiz olamayacağına dikkat çekmektir. Çünkü zalim kimse, zulmünün dışında, masumdur. Zalimin zulmüne birlikte karşı koymada (intisâr) ise, özellikle harp esnasında ve izzeti nefsi korumanın doruk noktaya çıktığı durumlarda, denkliği muhafaza etme ve aşırı gitmeme hususunda, hemen emin olunamaz, bu konuda güvence verilemez. Böylece, mazlum olan kimse çoğu kez, kısasa (hakkını tastamam almaya) yöneldiğinde, zalim durumuna düşmüş olur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ نَادَى مُنَادٍ: مَنْ كَانَ لَهُ عَلَى اللهِ أَجْرٌ فَلْيَقُمْ فَيَقُومُ خَلْقٌ فَيُقَالُ لَهُمْ: مَا أَجْرُكُمْ عَلَى اللهِ؟ فَيَقُولُونَ: نَحْنُ الَّذِينَ عَفَوْنَا عَمَّنْ ظَلَمَنَا فَيُقَالُ لَهُمْ: اُدْخُلُوا الْجَنَّةَ بِإِذْنِ اللهِ تَعَالَى *"Kıyamet günü olduğunda, bir münadî şöyle nidâ eder: "Allahu Teâlâ'dan alacağı olanlar ayağa kalksın.." Bunun üzerine, birtakım kimseler ayağa kalkar da, onlara, "Sizin, Allah'ta olan alacağınız nedir?" denilir. Onlar, "Biz, bize zulmeden kimseleri bağışlayan kimseleriz..." derler de, onlara, "Allah'ın izniyle cennete giriniz" denilir."*

b) Allahu Teâlâ, zalimi affetmeye teşvik edince, buna rağmen, zâlimleri sevmediğini de haber vermiştir. Bu, Cenâb-ı Hak zâlimleri sevmediği halde buna rağmen, o, zâlimleri affetmeye teşvik edince, imanı sebebiyle Allah'ın sevgilisi olan mü'mini haydi haydi affedeceğine dikkat çekmektir...

Hakkını Almanın Meşrûluğu

Daha sonra Cenâb-ı Hak, وَلَمَنِ انْتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهِ *"Kim kendisine, (yapılan) zulmün ardından hakkını alırsa..."* buyurmuştur. Ki bu, "zâlimin ona zulmetmesinden sonra.." demek olup, bu, mastarın, (yani "**zulm**" kelimesinin) mef'ûlüne muzâf kılınması kabîlindendir. فَأُولَئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيلٍ *"İşte bunlara,* yani zalimin zulmüne birlikte karşı koyanlara cezâ vermek ve sorumlu tutmak gibi, *herhangi bir yol yoktur.* Çünkü bunlar, zalimin zulmüne birlikte karşı koyma gibi, kendilerine mubah kılınanı yapmışlardır".

Şafiî (r.h), kısasta aşırı gitmenin, ziyan edilmiş, heder edilmiş bir şey olduğunu beyan hususunda bu âyete tutunarak şöyle der: "Şeriat bu kimseye, hakime, kesmek hususunda, ya mutlak manada müsaade etmiştir, yahut da, ileri geçmeme, aşırı gitmeme şartıyla müsaade etmiştir. Bu ikincisi batıldır. Çünkü, kesmede asl olan, haramlıktır. Binâenaleyh, kesebilmek ileri gitmeme şartına bağlanıp, ve bu şart da belirsiz olunca, kesmenin asıl

haramlık üzere kalması gerekir. Çünkü bu hususta asl olan, haramlıktır. Helâl oluş ise, meçhul bir şarta bağlı olarak tahakkuk etmektedir. Binâenaleyh, bu asıl haramlığın sürmesi gerekir. Bu böyle olmadığına göre, şeriatın bu kimseye, ister ileri gitsin ister gitmesin kesme hususunda müsaade etmiş olduğunu anlamış oluyoruz. Durum böyle olunca da, bu ileri gitmenin tazmini gerektirmemesi gerekir. Çünkü, bu kimse, zâlimin kendisine zulmünden sonra hakkını almıştır. Binâenaleyh, bu konuda o kimsenin hiç mes'ul tutulmaması, (bu konuda hiç kimsenin yol bulamaması) gerekir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ *"O yol ancak, insanlara zulmedenlere, yani zulmü başlatanlara, yeryüzünde haksız olarak teğallübe kalkışmakta olanlara karşıdır. İşte bunlar (yok mu), bunların hakkı, pek acıklı bir azabtır"* buyurmuştur. Daha sonra da, buyurmuştur ki bu, "Kısas talebinde bulunmayıp وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَٰلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ" sabreden ve affedenlere gelince, onların bu sabrı ve affedişleri, azmolunacak işler cümlesindendir." Yani أَنَّ عَزْمَهُ عَلَى تَرْكِ الْانْتِصَارِ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ "Zâlimden intikam almamaya azmetmek, özenilecek güzel işlerdendir" demektir. Burada "**azm**" kelimesinin muzaf olduğu "**huve**" zamiri, tıpkı Arapların, اَلسَّمْنُ مَنَوَانِ بِدِرْهَمٍ "Yağın iki batmanı bir dirheme" şeklindeki sözlerinde, "مِنْهُ" (bu yağın) ifadesinin hazfi gibi, manadan anlaşıldığı için, hazfedilmiştir. Nakledildiğine göre, **Hasan el-Basrî**'nin meclisinde, birisi birisine hakaret etmiş, hakarete uğrayan kimse ise, öfkesini içinde tutup sabretmiş, terlemiş, terini silmiş ve meclisten kalkıp bu âyeti okumuştur. Bunun üzerine **Hasan el-Basrî,** "Vallahi cahillerin anlamadığını, bu adam anlamış ve içine sindirmiş" dedi.

Cenâb-ı Allah daha sonra, وَمَنْ يُضْلِلِ اللهُ فَمَا لَهُ مِنْ وَلِيٍّ مِنْ بَعْدِهِ *"Allah kimi şaşırtırsa, bundan sonra onun, hiçbir hâmîsi yoktur"* buyurmuştur. Bu, "Hızlanından yani Allah'ın onu saptırmasından sonra, artık ona yardım işini üstlenecek hiçbir yardımcısı yoktur" demektir ki bu, dalâletin Allah'tan olduğu ve hidâyetin, Allah'ın dışında hiçbir kimsenin kudreti dâhilinde olmadığı hususunda çok açık bir ifadedir.

Kâdî, "Bunun manası, "Allah kimi cennet yolundan idlâl eder (saptırırsa), artık o kimseye yardım edebilecek bir dost yoktur" şeklindedir" der, Buna şöyle cevap veririz: Âyette bahsedilen saptırma işini, belli bir misâl (iş) ile yani cennet yolundan saptırma manası ile sınırlandırmak, delilin aksine bir harekettir. Hem üstelik siz (**Mu'tezile**'nin) görüşüne göre, o kimseyi cennetten saptıran da Allah değil, aksine o kimsenin bizzat kendisidir.

Kâfirlerin Pişmanlığı

Cenâb-ı Allah sonra, وَتَرَى الظَّالِمِينَ لَمَّا رَاَوُا الْعَذَابَ يَقُولُونَ هَلْ اِلٰى مَرَدٍّ مِنْ سَبِيلٍ *"O zâlimleri göreceksin ki, onlar azâbı gördükleri zaman, "(Dünyaya) geri dönmenin bir yolu var mı?" diyeceklerdir"* buyurmuştur. Bu, "Onlar görüp müşahede ettikleri o azabın dehşetinden ötürü, dünyaya geri dönme talebinde bulunacaklardır" demektir. Daha sonra Cenâb-ı Allah, onların, cehennem üzerlerine salındığındaki durumlarını da beyan buyurarak, وَتَرٰيهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَاشِعِينَ مِنَ الذُّلِّ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ *"Onların (ateşe) arzolunurlarken, zilletten boyunlarını büke büke göz ucuyla (nasıl) bakacaklarını göreceksin"* demiştir. Yani başlarına gelen o zilletten ötürü, onları hakir, zelil ve perişan bir halde görürsün. Onların bakışları, göz kapaklarını, karşı tarafın dalgın ve gâfil vaktini gözeterek, çok sinsi ve belli belirsiz bir şekilde hareket ettirirler. Bu tıpkı, kendisinin öldürüleceğini yakinen bilen kimsenin o kılıca göz ucuyla bakışı gibidir. Böyle olan kimse sanki göz kapaklarını açamıyor ve gözlerini, tıpkı sevdiği şeylere dolu dolu bakışı gibi dikemiyor.

Kâfirlerin Körlüğündeki İşkâl

Eğer, Allahu Teâlâ kâfirlerden bahsederken, onların kör olarak haşrolunacaklarını söylememiştir. Binâenaleyh burada, onların göz ucuyla baktıklarını nasıl belirtebilir?" denilirse, biz deriz ki: Belki de kâfirler, başlangıçta bu şekilde bakabiliyorlardı, daha sonra kör kılındılar. Belki de bakabilenler bir topluluk, kör olarak haşredilenler de başka bir kâfir grubudur.

Cenâb-ı Allah, kâfirlerin durumundan bahsedince, mü'minlerin kâfirler için söyleyecekleri sözleri de haber vererek, وَقَالَ الَّذِينَ اٰمَنُوا اِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا اَنْفُسَهُمْ وَاَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ *"İman etmiş olanlar şöyle diyeceklerdir: "Gerçekten hüsrana düşenler kıyamet günü kendilerini de, taraftarlarını da hüsrana uğratanlardır"* buyurmuştur. **Keşşâf sahibi** şöyle der: "Âyetteki "Kıyamet günü" kelimesi, ya "hüsrana uğratma"ya taalluk eder, onunla ilgilidir, ki bu durumda mü'minlerin bu sözü dünyada söylenmiş bir söz olur, yahut da, "diyeceklerdir" fiiline taalluk eder, yani "mü'minler, kâfirleri bu halde görünce, kıyamet günü böyle söylerler" demektir.

"Zalim" Kâfir Manasına

Daha sonra Allahu Teâlâ, اَلَا اِنَّ الظَّالِمِينَ فِى عَذَابٍ مُقِيمٍ *"Gözünüzü açın ki, zâlimler, muhakkak sürekli bir azap içindedirler"* buyurmuştur. **Kâdî**, "İşte bu âyet, kâfir ve fasıkların (günahkârların) azabının ebedî olacağına delâlet

eder" der. Buna şu şekilde cevap veririz: Kur'ân'da mutlak (sıfatsız) olarak geçen "**zâlim**" kelimesi, "**kâfir**" manasındadır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kâfirler, zâlimlerin tâ kendileridir"* (Bakara, 254) buyurmuştur. Bu hususu, Hak Teâlâ'nın bu âyetten sonraki, وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنْ اَوْلِيَآءَ يَنْصُرُونَهُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ *"Onların Allah'tan başka kendilerine yardım edecek hiçbir dostları yoktur"* ifadesi de te'kid eder ki bu, "Allah yanında onlara şefaatçi olacakları kuruntusuyla taptıkları o putlar, bu şefaati yapamayacaklardır" demektir. Bu mananın ise, ancak kâfirler için söz konusu olabileceği malumdur. Hak Teâlâ bundan sonra da, وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ سَبِيلٍ *"Allah kimi sapıklıkta bırakırsa, ona hiçbir yol bulunamaz"* buyurmuştur ki, bu dalâlete sevk edenin de, hidâyet edenin de, biz Ehli sünnetin görüşünde olduğu gibi, Allahu Teâlâ olduğuna delâlet eder. Allah en iyi bilendir.

Def'i Mümkün Olmayan Gün

اِسْتَجِيبُوا لِرَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَاْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللّٰهِ مَا لَكُمْ مِنْ مَلْجَإٍ يَوْمَئِذٍ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَكِيرٍ ﴿٤٧﴾ فَاِنْ اَعْرَضُوا فَمَآ اَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا اِنْ عَلَيْكَ اِلَّا الْبَلَاغُ وَاِنَّآ اِذَآ اَذَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً فَرِحَ بِهَا وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ فَاِنَّ الْاِنْسَانَ كَفُورٌ ﴿٤٨﴾ لِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ يَخْلُقُ مَا يَشَآءُ يَهَبُ لِمَنْ يَشَآءُ اِنَاثًا وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَآءُ الذُّكُورَ ﴿٤٩﴾ اَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَاِنَاثًا وَيَجْعَلُ مَنْ يَشَآءُ عَقِيمًا اِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ ﴿٥٠﴾

"Allah'tan, geri çevrilmesi asla mümkün olmayacak bir gün gelmezden evvel, Rabbinize icâbet edin. O gün, sizin için ne bir sığınak, ne de bir inkâr imkânı vardır. Eğer onlar, (imandan) yine yüz çevirirlerse, biz seni, onların üzerine (zaten) bir bekçi olarak göndermedik. Sana düşen, tebliğden başka bir şey değil. Gerçekten biz insana, katımızdan bir nimet tattırdığımız vakit o, bununla ferahlanır. Eğer onlara, kendi ellerinin öne sürdükleri şeyler yüzünden bir fenâlık isabet ederse, o zaman, insan gerçekten bir nankör olur. Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. O, dilediğini yaratır. Dilediğine kız (çocuklar), dilediğine erkek (çocuklar) lütfeder. Yahut erkekler ve kızlar olarak, çift (cinsten de) verir. Dilediğini de kısır

bırakır. Şüphesiz O, hakkıyla bilendir ve her şeye kâdirdir" (Şûrâ, 47-50).

Bu Gün Hangi Gündür?

Bil ki Allahu Teâlâ, vaad ve vaîdinden uzun uzun bahsettikten sonra, esas maksattan bahsetmek üzere: *"Allah'tan geri çevrilmesi asla mümkün olmayacak bir gün gelmezden evvel, Rabbinize icâbet edin"* buyurmuştur. Âyetteki, *"Allah'tan"* ifadesinin, *"geri çevrilmesi asla mümkün olmayacak"* ifadesinin sılâsı, yani onunla ilgili olması, dolayısıyla da, "Allah o hususta karar verdikten sonra, engellenmesine çâre olmayan" manasında olması mümkün olduğu gibi; yine "Allah'tan" ifadesinin, "gelme" fiilinin sılası, yani onunla ilgili olması ve "Reddine hiç kimsenin kâdir olamayacağı bir gün, Allah'tan gelmezden önce" manasında olması da mümkündür. Âlimler, bu "gün" ile, hangi günün kastedildiği hususunda değişik izahlarda bulunmuşlar: Bunun, insanın ölümünün geldiği gün veya kıyamet günü olduğu ileri sürülmüştür. Çünkü Cenâb-ı Hak bunu, "engellenemez" bir gün olarak nitelemiştir. Böyle bir sıfat ise, her iki gün için de söz konusudur. *"Geri çevrilmesi asla mümkün olmayan"* ifadesinin, "öne alınamaz ve geri bırakılamaz" manasında olması ve "O günde, telafi yapılabilsin diye, mükellefiyete döndürülme söz konusu olamaz" manasında olması mümkündür.

Daha sonra, Cenâb-ı Hak, bu günü nitelerken, مَا لَكُمْ مِنْ مَلْجَإٍ يَوْمَئِذٍ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَكِيرٍ *"O gün ne sizin için, o azaptan kurtulmanızda faydalı olacak bir sığınak, ne de herhangi bir kimsenin reddetmesi sebebiyle değişecek bir durum yoktur"* buyurmuştur. Âyetteki **"nekîr"** kelimesi ile, **"inkâr"** manası da kastedilmiş olabilir. Buna göre ifade, "işlediğiniz o amellerden hiçbirini inkâr edemeyeceksiniz" manasında olur: Eğer onlar, yani "kendilerine imânı icâbeti emrettiğim bu kimseler, yine yüz çevirir, yani bu emri kabullenmezlerse, biz seni, onların üzerine, işlerini kontrol etmen için, amellerini zabt-u rabt altına alman için, bir bekçi olarak göndermedik. (Ey Peygamber), sana düşen sadece tebliğdir." Bu, Allah'ın, Hz. Peygamber (s.a.s) için bir tesellisidir.

Nimete Aldanma

Daha sonra Cenâb-ı Hak, onların bu bâtıl inançlarında ısrarlarının sebebini de beyan etmiştir. Çünkü onlar dünyada bir saadet ve ikrama nâil olmuşlardır. Dünyalık elde etmek ise, aldanmaya, azmaya, kibirlenmeye

ve hakka boyun eğmemeye sebep olur. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Allah, وَإِنَّا إِذَا أَذَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً فَرِحَ بِهَا *"Gerçekten biz insana, katımızdan bir nimet tattırdığımız vakit o, bununla ferahlanır"* buyurmuştur. Allah'ın dünyadaki nimetleri ne kadar büyük olursa olsun, yine de, âhirette hazırlanan mutlulukların yanında, denize nispetle bir katre gibidirler. İşte bundan ötürü Hak Teâlâ bu nimetleri, "tatma" ile ifade etmiş ve böylece "insanoğlu, dünyada bulunan, aslında önemsiz olan bu nimetleri elde ettiğinde alabildiğine sevinip gururlanır, ucbe ve kibre kapılır; bütün arzuları elde ettiğini, en yüce mutluluklara ulaştığını sanır ki bu, âhiret saadetleri hususundaki inancı zayıf olanların düşecekleri bir hal, takip ettikleri bir yol olup, bu yol, dünya nimetlerini âdeta âhiret nimetlerine ulaştıran bir vasıta kabul eden, mü'minlerin yoluna ters olan bir yol ve tutumdur.

Musibet Sırasında Nankörlük

Allahu Teâlâ, daha sonra, hastalık ve fakirlik gibi, hoşlanmadıkları ve üzüldükleri şeyler isabet ettiğinde, onların hemen nankörlüğü ortaya koyacaklarını beyan buyurmuştur ki bu, فَإِنَّ الْإِنْسَانَ كَفُورٌ *"İnsan gerçekten bir nankör olur"* cümlesinin anlattığı hususdur. "**Kefûr**", nankörlükte zirvede olan demektir. Cenâb-ı Hak, insanın tabiatının, tabiatı, Allah'ın gösterdiği terbiye metotlarıyla terbiye etmediği müddetçe, bu nankörlüğü gerektireceğini anlatmak için, "O nankördür" dememiş de, *"insan nankördür"* demiştir.

Allah, insana, rahmetini tattıracağını ve onun başına rahmetinin zıddını da getirebileceğini beyân edince, bunun peşi sıra, *"Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır"* buyurmuştur. Bu ifadenin anlatmak istediği şey, insanın, elde ettiği mal ve makam ile aldanmaması ve her şeyin, Allah'ın mülkü ve milki olduğunu, elde ettiği bu kadarcık malın, Allah'ın kudret elinde olduğunu; çünkü bunu ona Allah'ın verdiğini bilmesini sağlamaktır. İşte böyle bir inanç, insanı daha fazla ibadet ve itaate sevk eder. Ama insan, bu nimetlerin, kendi aklı, gayreti ve çalışması sayesinde olduğuna inandığında, kendi kendini beğenir ve Allah'a itaatten yüz çevirir.

Daha sonra Allahu Teâlâ, kendisinin bu âlemdeki çeşitli tasarruflarından da bahsetmiştir. Çünkü O, kimine kız; kimine erkek; kimine kız-erkek karışık çocuklar verir, kimini de hepsinden mahrum eder ki işte bu mahrum edişi, *"Dilediğini de kısır bırakır"* cümlesiyle anlatmıştır. Bil ki tabiatçılar, çocuğun doğmasının, babanın nutfesinin ve ana rahminin bu işe elverişli olmasına bağlı olduğunu; çocukların erkek olmasının sebebinin hararetin; kız olmasının sebebinin de soğukluğun hâkim olması olduğunu

söylemişlerdir. Biz bu hususu, tam ve uzun bir şekilde, Nahl Sûresi'nde ele aldık ve tabiatçıların bu görüşünü yakînî delillerle çürüttük. Böylece, bütün bunların, tabiattan, yıldızlardan ve feleklerden değil, ancak Allah'tan olduğu ortaya çıkar.

Bu âyetle ilgili şöyle birkaç soru söz konusudur.

Bazı Sorular

Birinci soru: Allahu Teâlâ bu âyette, kızı, erkekten önce zikrederek, *"Dilediğine kızlar, dilediğine erkek (çocuklar) verir"* buyurmuştur. Bundan sonraki ifadede ise, erkeği kızdan önce zikrederek, *"Yahut erkekler ve kızlar olarak, çift (cinsten) de verir"* buyurmuştur. Bu önce ve sonra zikretmenin sebebi nedir?

İkinci soru: Allahu Teâlâ, "kız" (dişi) kelimesini nekire **"inâsen"**; "erkek" kelimesini de marife olarak getirerek, **"ez-Zükûr"** buyurmuştur. Bu farkın sebebi nedir?

Üçüncü soru: Cenâb-ı Hak, sırf kızları verişinden ve sırf erkek (çocuklar) verişini belirtirken niçin hibe (lütfetme) lafzını kullanmış; ikisini birlikte verişinden bahsederken, bu lafzı kullanmayarak, *"Yahut erkekler ve kızlar olarak, çift (cinsten de) verir"* buyurmuştur?

Dördüncü soru: Çocuğun meydana gelişi, Allah'tan bir hibe olduğuna göre, meydana gelmemesi hususunda hibe etmeyişi yeter sebeptir. Binâenaleyh çocuğun meydana gelmeyişini anlatmak için, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Dilediğini de kısır bırakır"* demesine ne lüzum vardı?

Beşinci soru: Âyetin ifade ettiği bu hükümlerle, belli kimseler mi kastedilmiştir, yoksa mutlak olarak herkes mi kastedilmiştir?

1- Kız-Erkek Sıralaması

Birinci soruya, birkaç şekilde cevap verebiliriz:

1) Kerîm olan zat, neticenin hayır, rahat, sürur ve neş'e üzere son bulması için gayret eder. Binâenaleyh Cenâb-ı Hak, önce kız çocuğu verip, sonra da o kimseye erkek çocuk verince, sanki o kimseyi gamdan sürura geçirmiş olur ki bu, son derece keremli bir iştir. Ama önce erkek çocuk, sonra kız çocuk verince, sanki o kimseyi, sürurdan kedere geçirmiş olur. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, kız çocuğu vermeyi önce zikretmiş, ikinci olarak da erkek çocuğun hibe edilişinden bahsetmiştir. İşte böylece Allah, o kimseyi kederden sevince geçirmiş olur. İşte kereme uygun düşen de budur.

2) Cenâb-ı Hak, önce kız çocuğu verdiğinde, insan Allah'a itiraz edilemeyeceğini anlar, böylece de buna razı olur. Daha sonra bu kimseye erkek çocuk verdiğinde, o, bu yeni çocuğun Allah'ın kendisine bir lütfu ve ihsanı olduğunu anlar. Böylece daha fazla şükür ve itaatte bulunur, bunun sırf Allah'ın lütfu ve keremi ile olduğunu anlar.

3) Bir vâiz şöyle demişti: "Kız çocuğu zayıftır, noksandır, âcizdir. Binâenaleyh her ne zaman ihtiyaç ve acziyet fazla olursa, Allah'ın ona inayet ve dikkati de o nispette çok olduğu hususuna dikkat çekmek için, Cenâb-ı Hak burada önce kız çocuğunu zikretmiştir."

4) Bununla sanki "Ey zayıf ve âciz kız, baban ve annen, dünyaya gelmenden hoşlanmadılar. Her ne kadar onlar senin varlığından rahatsız oldularsa da, sen, ihsan eden ve lütfedenin Allah olduğunu bilesin diye, önce seni zikrettim" denilmek istenmiştir. Binâenaleyh bu kız, durumun böyle olduğunu anlayınca, taat ve ibadetini arttırır, tenkit ve kınamayı gerektiren şeylerden daha çok uzak durur. Kızın, erkekten önce zikredilmesinin sebepleri işte bunlardır.

Âyetteki ikinci cümlede ise Allah, erkekleri önce zikretmiştir. Çünkü erkekler, kadınlardan daha kâmil ve efdaldirler. Kâmil ve efdal olanlar ise, daha az değerli olandan önce zikredilirler. Velhasıl çocuğun kız veya erkek oluşuna bakıldığında, bu durum, erkeğin kızdan önce zikredilmesini gerektirir. Ama yukarıda bahsettiğimiz gibi, haricî ve sonradan olma bazı sebepler nazar-ı dikkate alındığında bu durum, kızın erkekten önce zikredilmesini gerektirir. Dolayısıyla her iki hususta da, önce zikredilmesi, sonra zikredilmeyi gerektiren sebepler bulunduğu için, Cenâb-ı Hak bir defasında şunu, diğer defasında ötekini önce zikretmiştir. Allah en iyi bilendir.

2- Marife-Nekire Farkı

İkinci soruya, yani Cenâb-ı Hakk'ın niçin kızları nekire, erkekleri marife olarak zikrettiği sorusunun cevabı da şöyledir: Bundan murat, erkeğin kadından daha efdal olduğuna dikkat çekmektir.

3- Verme Hakkında Ayrı Fiiller

Üçüncü soruya, yani Cenâb-ı Hakk'ın her iki cinsten evlat verişini, *"Yahut erkekler ve kızlar olarak, çift (cinsten) de verir"* diye ifade edişi hususuna da şöyle cevap verilir: Biri diğeriyle birlikte zikredilen her iki şey çifttirler ve bunlardan her birine "çift" denir. "يُزَوِّجُهُمْ" ifadesindeki "هُمْ" zamiri,

birinci ifadede geçen, kızlara ve erkeklere râcîdir. Buna göre mana, "Allah, kız ve erkeği birlikte verir ve böylece onları çift kılar" şeklinde olur.

4- Üslup Değişikliğinin Sebebi

Dördüncü sorunun cevabı da şöyledir: **Akîm**, çocuğu olmayan demektir. Nitekim Arapçada, "Doğurmayan (çocuğu olmayan) akîm erkek ve doğurmayan akîm kadın" denilir. "**Ukm**" kelimesi, kesmek-sona erdirmek demektir. "Mülk (krallık) akîmdir" darb-ı meseli de bu kabildendir; zira saltanatta bazen öldürme veya hukuku çiğneme gibi durumlarla akrabalık bağları kesilir.

5- Burada "İnsan"dan Maksat?

Beşinci sorunun cevabına gelince, **İbn Abbas**, "Cenâb-ı Hak, *"dilediğine kız çocuklar lütfeder"* cümlesiyle, **Lût** ve **Şuayb** (a.s)'ı kastetmiştir. Çünkü bunların sadece kız çocukları vardı. *"Dilediğine erkek çocuklar lütfeder"* cümlesiyle, **Hz. İbrahim** (a.s)'i kastetmiştir. Çünkü bunun sadece erkek çocukları vardı. *"Yahut erkekler ve kızlar olarak, çift (cinsten de) verir"* cümlesi ile, **Hz. Muhammed** (s.a.s)'i kastetmiştir. Çünkü O'nun (a.s), **Kâsım, Tâhir, Abdullah** ve **İbrahim** adlarında dört oğlu, **Zeyneb, Rukiyye, Ümmü Gülsüm** ve **Fatıma** adlarında da dört kızı vardı. *"Dilediğini de kısır bırakır"* ifadesiyle de **Hz. İsâ** ve **Hz. Yahya** (a.s)'yı kastetmiştir" demiştir. Fakat müfessirlerin çoğu bu hükümlerin, bütün insanlar hakkında genel olduğunu, çünkü bu âyetlerin maksadının, Cenâb-ı Hakk'ın kudretinin eşyanın yaratılışında, istediği ve dilediği gibi nüfuz ettiğini anlatmak olduğu, dolayısıyla da âyetleri tahsis etmenin (sınırlandırmanın) bir manası olmadığını söylemişlerdir. Allah en iyi bilendir.

Daha sonra Cenâb-ı Allah, bu âyeti, إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ *"Şüphesiz O, hakkıyla bilendir ve her şeye kâdirdir"* buyurarak sona erdirmiştir. **İbn Abbas** (r.a) buna, "O, yarattıklarını hakkıyla bilen, yaratmak istediğine de bihakkın kâdir olandır" manasını vermiştir. Allah en iyi bilendir.

ŞÛRA SÛRESİ'NİN DEVAMI 19. CİLTTEDİR

İÇİNDEKİLER

Sâffât 41-50. Âyetlerin Tefsiri **5**
Cennetten Bir Kesit 5
Cennet Meskenleri 6
Sarhoş Etmeyen Lezzet 8
Sâffât 51-61. Âyetlerin Tefsiri **10**
Cennetten Cehenneme Bakış 10
Sâffât 62-74. Âyetlerin Tefsiri **14**
Cehennemliklerin Hali 14
Zakkûm 15
Zakkûmun Sıfatları 16
Sâffât 75-82. Âyetlerin Tefsiri **20**
Nûh (a.s)'un Kıssası 20
Nuh (a.s)'ın Zürriyeti 22
Sâffât 83-94. Âyetlerin Tefsiri **23**
İbrahim (a.s)'in Kıssası 23
İbrahim (a.s)'in Hastalığını Söylemesi 25
Gizlice Putları Kırması 28
Sâffât 95-101. Âyetlerin Tefsiri **29**
Müşrikleri Sıkıştırması 29
Ateşe Atılması 32
Sâffât 102-113. Âyetlerin Tefsiri **35**
İsmail (a.s)'in Sadakati 35
Onu Kesme Hakkında Rüya 36
Terviye ve Arefe'nin Menşei 36
Zebîh'in Kim Olduğu 37
Zebh Kıssası 46
Sâffât 114-122. Âyetlerin Tefsiri **49**
Hz. Musa ile Harun (a.s)'un Kıssası 49
Hz. Musa ile Harun (a.s)'a Yapılan İhsan 49
İmanın Ehemmiyeti 50
Sâffât 123-132. Âyetlerin Tefsiri **51**
İlyas (a.s)'ın Kıssası 51
İlyas'ın Kim Olduğu? 52
Sâffât 133-138. Âyetlerin Tefsiri **55**
Lût (a.s)'un Kıssası 55
Sâffât 139-148. Âyetlerin Tefsiri **55**
Yûnus (a.s)'un Kıssası 55
Yûnus (a.s)'un Gemiye Binmesi 56
Kur'anın Kendisine Çıkması 57
Tesbîh İlham Edilmesi 59
Sâffât 149-160. Âyetlerin Tefsiri **62**
Allah'a Kız Evlat İsnadının Bâtıllığı 62
Sâffât 161-170. Âyetlerin Tefsiri **67**
Şeytanın Nüfuzu Yok 68
Sâffât 171-182. Âyetlerin Tefsiri **72**
Allah'ın Resûllere Vaadi 72
Galibiyetin Mahiyeti 72

SÂD SÛRESİ

Sâd 1-3. Âyetlerin Tefsiri **79**
Sâd 4-7. Âyetlerin Tefsiri **84**
Müşriklerin Tevhitten Rahatsızlıkları 84

Sâd 8-11. Âyetlerin Tefsiri **89**
Vahy İnkârcılarını Ret 89
Mekke Fethinin Beşareti 92
Sâd 12-15. Âyetlerin Tefsiri **93**
Önceki Münkirlerin Akıbeti 93
Sâd 16-20. Âyetlerin Tefsiri **97**
Dâvûd (a.s)'un Saltanatı 97
Dâvûd (a.s)'un Kıssası 100
Dâvûd (a.s)'a Yapılan Lütuflar 100
Duha Namazı 102
Dâvûd (a.s)'a Hikmet Vermesi 104
Sâd 21-25. Âyetlerin Tefsiri **106**
Dâvûd (a.s)'un Huzurunda Duruşma 106
Vaki Olan Hata 107
Dâvûd (a.s)'a İftira 107
Dâvûd (a.s)'un Sekiz Sıfatı 108
Dâvûd (a.s)'un On Sıfatı 110
Dâvûd (a.s)'un Mihrabı 118
Gelenlerin Melek veya İnsan Olduğu 119
Ortağın Tek Koyunu İstemesi 122
Dâvûd (a.s)'un Sadece Dâvâcıya Dayanarak Hükmetmesi 123
Ortaklıktaki Güçlük 123
Zan ve İlim 125
Dâvûd (a.s)'un İstiğfarının Sebebi 125
Sâd 26-29. Âyetlerin Tefsiri **127**
Halifeliğin Manası 127
Dâvûd (a.s)'un Halifeliği 128
Hevâ Yoldan Çıkarır 129
Kur'ân'ı Düşünme Görevi 132
Sâd 30-33. Âyetlerin Tefsiri **134**
Süleyman (a.s) ve Atlar 134
Övülen Kulun Kim Olduğu? 135
Atları Okşaması 139
Sâd 34-40. Âyetlerin Tefsiri **142**
Süleyman (a.s)'a Yapılan İhsanlar 142
Havanın Süleyman (a.s)'ın Hizmetine Verilmesi 148
Şeytanları Süleyman (a.s)'a Âmâde Kılması 149
Sâd 41-44. Âyetlerin Tefsiri **151**
Eyyûb (a.s)'un Sabrı 151
İmtihanda Şeytanın Dahli 152
Eyyûb (a.s)'un Kıssası 152
Şeytanın Etkisizliği 153
Vesvesenin Çeşitleri 154
Ayağıyla Göze Fışkırtması 156
Ailesine Kavuşması 157
Yeminini Tutması 158
Destanlaşan Sabrı 159
Sâd 45-48. Âyetlerin Tefsiri **160**
Resûllerin Yolu 160
Yed ve Basar'ın Delâleti 161
Sâd 49-54. Âyetlerin Tefsiri **162**
Adn Cennetleri 162
Cennet Zevceleri 166
Sâd 55-64. Âyetlerin Tefsiri **166**
Azgınların Akıbeti 166

Cehennemliklerin Bazı Halleri 167
Sâd 65-70. Âyetlerin Tefsiri 173
Kur'ân Mühim Haberdir 173
Buradaki İlahî Vasıflar 175
Mele-i A'lâdaki Tereddüt 177
Sâd 71-85. Âyetlerin Tefsiri 179
Âdem (a.s)'in Yaratılışı 179
Çamurdan Beşer 180
Ruh Üflenmesi 182
Secde Emrinin Kapsamı 182
Yed Konusunda Müteşabihlerin Yorumu 186
İblis'in Gururu 188
İblis'in Kıyası 188
Hatanın Cezasının Büyüklüğü 190
Ba'se Kadar Mühlet 192
İblis Bile Yalandan Kaçınır 193
İblis'e Tabi Olanların Akıbeti 193
Kadere Delil 194
Sâd 86-88. Âyetlerin Tefsiri 195
Tebliğ Ücretsizdir 195

ZÜMER SÛRESİ

Zümer 1-4. Âyetlerin Tefsiri 199
Allah'ın Birliği 199
Kur'ân Mahluk Değil 200
Kur'ân'ın Mahiyeti 201
İnzal ve Tenzîl 202
İhlâsın Şartları 203
İhlâsın Başı Tevhit 204
Mu'tezile'nin Amel Anlayışı 204
Putlaştırılan Nesneler 206
Hidâyetten Mahrum Olanlar 208
Allah'ın Evlâdı Yoktur 209
Zümer 5-7. Âyetlerin Tefsiri 210
Yaratıcı Kudret 210
Ulûhiyyetin Delilleri 211
Helâl Kılınan Sekiz Eş 213
Ana Karnında Yaratılış 213
Üç Karanlık 214
Allah'ın İhtiyaçsızlığı 216
Suçun Şahsîliği 218
Dönüş Allah'adır 219
Zümer 8-9. Âyetlerin Tefsiri 220
Farz Olan Bilgi 220
Musibet Zamanında Rabbe Dönüş 220
Gece İbadetinin Fazileti 223
Recâ'nın Havf'a Galibiyeti 224
İlmin Önemi 225
Zümer 10-16. Âyetlerin Tefsiri 226
İhlas 226
Allah'ın Arzı Geniştir 228
Kıyamet Korkusu 232
İbadette İhlas 233
Alttan Üstten Ateşin Sarması 235
Zümer 17-20. Âyetlerin Tefsiri 237

Müttakîlerin Güzel Akıbeti 237
Bütün Varlığı ile Allah'a Dönme 238
Allah'ın Yaratma Mekanizması 239
Akıl-Hidâyet İlişkisi 244
Büyük Günaha Şefaat 246
Cennette Yüksek Konaklar 247
Vaad ile Vaîd'in Farkı 248
Zümer 21. Âyetin Tefsiri 248
Kaynaklar ve Bitkiler 248
Bitkilerdeki Ders 249
Zümer 22-28. Âyetlerin Tefsiri 250
Kur'ân Hidâyeti 250
Kur'ân'ın Vasıfları 253
Kur'ân'ın Hâdis Olması 253
Kur'ân'ın En Güzel Söz Olması 254
Allah'a İmanın Kapsamı 255
Kur'ân'da Mevcut Sıfatlarını Bilme 256
Allah'ın Fiillerini Bilme 256
Allah'ın Hükümlerini Bilmek 259
Meleklere İman 259
Kitaplara İman 260
Resûllere İmân 260
Allah'ın İnsanlara Emirleri 260
Âhiret Hakkında Bilgi 261
Kur'ân'ın Müteşâbih Oluşu 261
Kur'ân'ın Mesânî Oluşu 262
Kur'ân'ın Derileri Ürpertmesi 262
Halku'l-Kur'an İddiası 269
Zümer 29-32. Âyetlerin Tefsiri 270
Zümer 33-37. Âyetlerin Tefsiri 274
Allah Kuluna Yeter 278
Zümer 38-40. Âyetlerin Tefsiri 280
Allah Hâkim-i Mutlaktır 280
Allah'ın Varlığındaki İttifak 280
Zümer 41-44. Âyetlerin Tefsiri 282
Hayatın Kıymeti 282
Ruhtaki Büyük Kabiliyet 284
Ruh-Beden Münasebetleri 284
Şefaat Yalnız Allah'ındır 285
Zümer 45-48. Âyetlerin Tefsiri 286
Alay Edilen Gerçeğin Onları Sarması 286
Zümer 49-52. Âyetlerin Tefsiri 288
İnsanın Yersiz Gururu 288
Kibirden Kurtulma Gereği 290
Zümer 53-59. Âyetlerin Tefsiri 292
Affın Genişliği 292
Büyük Günahların Affı 293
Mu'tezile'nin Kader Hakkındaki İddiası 302
Zümer 60-61. Âyetlerin Tefsiri 303
Allah Adına Yalan Uyduranlar 303
Zümer 62-66. Âyetlerin Tefsiri 307
Göklerin ve Yerin Anahtarları 307
Kulların Fiilleri 308
Allah'tan Başkasına İbadet Yok 311
Amellerin Boşa Gitmesi 312

Zümer 67-70. Âyetlerin Tefsiri **314**
Kıyamet ve Diriliş 314
Allah'ı Bilmeyenler Kâfirlerdir 315
Sûr'a Üflenmesi 321
Getirilen Kitaplar 324
Zümer 71-72. Âyetlerin Tefsiri **325**
Cehenneme Sevkiyat 325
Zümer 73-75. Âyetlerin Tefsiri **328**
Cennete Sevkiyat 328
Meleklerin Yeri 332
Melekler Hakkındaki Hüküm 332

MÜ'MİN SÛRESİ

Mü'min 1-6. Âyetlerin Tefsiri **337**
Kitabın Sahibi 337
Hâ, Mîm'deki Kıraat Vecihleri 337
Allah'ı Bilmenin Manası 338
Allah'ın Altı Sıfatı 340
Resûllere Karşı Çıkanların Sonu 346
Mü'min 7-9. Âyetlerin Tefsiri **347**
Meleklerin Mü'minler İçin Duası 347
Arş'ı Taşıyan Melekler 348
Allah'ın Arş'ta Oturmadığının Delilleri 350
Hakkı Ta'zim Halka Şefkat 351
Melek - Beşer Üstünlüğü 351
Şefaat Hakkında 352
Rahmet ve İlmin İhatası 354
Rab İsmi ile Dua 354
Dua Âdabı 355
Hayır ve Şerrin Mahiyeti 357
Affın Ardından İhsan 358
İzzet ve Hikmet Dengesi 359
Mü'min 10-12. Âyetlerin Tefsiri **360**
Allah'ın Şirke Buğzu 360
Cehennemden Dünyaya Dönme İstekleri 362
Kabir Azabı 362
Hayat ve Ölüm Nevileri 366
Mü'min 13-14. Âyetlerin Tefsiri **367**
Allah'a Yönelen Muhlisler 367
Mü'min 15-17. Âyetlerin Tefsiri **368**
Allah'ın, Rûhu Emri ile Göndermesi 371
Rûh Kelimesinin Manası 371
Vahyin Unsurları 372
Kıyamet: Kavuşma Günü 373
Kıyametin Sıfatları 374
Âhiret Gününün Özelliği 375
Tam Karşılık Günü 377
Zulmün Olmadığı Gün 379
Mü'min 18-22. Âyetlerin Tefsiri **380**
Allah'ın Çarpması 380
Yüreğin Ağza Geldiği Gün 382
Mü'min 23-27. Âyetlerin Tefsiri **388**
Firavun'un Telaşı 388
Hz. Musa (a.s)'yı Öldürme Teşebbüsü 389
Musa (a.s)'nın Allah'a Sığınması 391

Cemaatteki Kuvvet 392
Mü'min 28. Âyetin Tefsiri 394
Hükümetteki Gizli Mü'min 393
Münazarada İnsaf Prensibi 397
Mü'min 29-33. Âyetlerin Tefsiri 398
Mahşerde Kaçma Teşebbüsü 403
Mü'min 34-35. Âyetlerin Tefsiri 403
Kibirli Kalplerin Mühürlenmesi 405
Mü'min 36-37. Âyetlerin Tefsiri 407
Firavun'un Kule Yaptırma Hikâyesi 409
Mü'min 38-44. Âyetlerin Tefsiri 414
Mü'min Zatın Nasihati 414
İman Eden Zâtın Üç Nevi Daveti 415
Kâfir ile Fâsıkın Farkı 416
İyiliğin Mükâfatı 417
Allah'a Tevekkül 421
Mü'min 45-50. Âyetlerin Tefsiri 422
Firavun'un Feci Akıbeti 422
Mü'min Zata Suikast 422
Kabir Azabı 424
Azâbı Hafifletme Dileği 426
Cehennem Bekçilerinden Şefaat Umma 426
Mü'min 51-55. Âyetlerin Tefsiri 428
Resûllere Nusret 428
Haklılara Yardımın Mahiyeti 429
Benî İsrail'in Misyonu 432
Taatlerin Taksimi 433
Mü'min 56-59. Âyetlerin Tefsiri 334
Dünya Âhiretsiz Olamaz 434
Âhiretin İspatı 435
Kıyametin Vukû Bulması 436
Mü'min 60-63. Âyetlerin Tefsiri 437
Dua ve İbadet 437
İcabetsiz Duâ Var mı? 438
Duânın Ehemmiyeti 439
Dinlenme İçin Gece 440
Tevhîdin Gökteki Delilleri 440
İnsan Medenîdir 441
Gece ve Gündüzden Efdal Olan 441
Şükür Hakkında 442
Mü'min 64-67. Âyetlerin Tefsiri 443
İnsanın Yaratılışı 443
Enfüsî Deliller 444
Topraktan Yaratma 446
Hayat Safhaları 447
Mü'min 68. Âyetin Tefsiri 447
Allah'ın Mutlak Kudreti 447
Mü'min 69-76. Âyetlerin Tefsiri 448
Müşriklerin Fecî Akıbeti 448
Mü'min 77-78. Âyetlerin Tefsiri 451
Hz. Peygamberi Tesellî 451
Mü'min 79-81. Âyetlerin Tefsiri 453
Hayvanların Verdiği Hizmet 453
Mü'min 82-85. Âyetlerin Tefsiri 454
Ders Almayanlara Azap 454
İmanın Fayda Vermediği Gün 458

FUSSİLET (SECDE) SÛRESİ

Fussilet 1-8. Âyetlerin Tefsiri **461**
Hurûf-i Mukattaanın (Hâ, Mîm) İ'rabı 461
Kur'ân Mahluktur İddiası 464
Zâhirî Mana Asıldır 465
Allah'ın Fiillerinde Hikmet 467
Kur'ân'ın Anlaşılır Olması 468
Kur'ân'dan Yüz Çevirenler 468
Fussilet 9-12. Âyetlerin Tefsiri **474**
Yer ve Göğün Yaratılışı 474
Ağır Dağlar Konulması 477
Göklerin Yaratılışı 480
Gök mü, Yer mi Önce Yaratıldı? 481
Gökte Şuurlu Varlıklar 485
Yer ve Göğün İtaati 487
Göğün Kandilleri 489
Fussilet 13-18. Âyetlerin Tefsiri **490**
Müşriklere Tehdit 490
Âd'a Gelen Azabın Benzeri 491
Âd Kavminin Felâketi 494
İlahî Kuvvetle Kul Kuvvetinin Mukayesesi 494
Âd Kavminin İmhası 495
Uğursuz Gün Var mı? 496
Dünya ve Âhiret Zilleti 497
Semûd Kavmi 497
Korunanları Allah'ın Kurtarması 499
Fussilet 19-24. Âyetlerin Tefsiri **499**
Âzâların İtirafları 499
Allah Hakkında Hüsn-i Zan 504
Fussilet 25-29. Âyetlerin Tefsiri **505**
Kur'an'ı Susturma Çabaları 505
Cin ve İnsan Şeytanları 510
Fussilet 30-32. Âyetlerin Tefsiri **511**
Rabbim Allah Diyen Dürüstler 511
Fussilet 33-36. Âyetlerin Tefsiri **516**
En Makbul Kişi 516
Peygamber Tebliğinin Üstünlüğü 517
Âlimlerin Taksimi 518
Ezanın Hükmü 520
En Güzel Tarzda Mukabele 522
Sabrın Güzel Akıbeti 522
Vesveseye Karşı Sığınak 523
Fussilet 37-39. Âyetlerin Tefsiri **524**
Gökte ve Yerde Tevhit Delilleri 524
Güneşin Rabbine Kulluk Edin 525
Melâikenin Efdaliyeti 527
Melâikenin Nevileri 527
Kuru Arzın Canlanması 528
Ölen İnsanlar da Dirilecek 528
Fussilet 40-42. Âyetlerin Tefsiri **529**
Kur'ân'ın Hakkaniyeti 529
Bâtıl Kur'ân'a Yanaşamaz 530
Fussilet 43-46. Âyetlerin Tefsiri **531**
Kur'ân Mü'minlere Şifadır 534
Fussilet 47-54. Âyetlerin Tefsiri **536**

İnkârın Batıllığı 536
Kıyamet Vaktini Allah Bilir 537

ŞÛRÂ SÛRESİ

Şûrâ 1-6. Âyetlerin Tefsiri 549
Vahyin Devamlılığı 550
Şirk Gökleri Çatlatır 553
Meleklerin Mü'minler İçin Duaları 555
Mevcudat Üç Kısımdır 555
Şûrâ 7-12. Âyetlerin Tefsiri 558
Kur'ân'ın Evrensel Çağrısı 558
Toplanma Günü 561
İhtilafta Hakem Kur'ân 562
Allah'a Benzer Yoktur 564
Allah Cisim Olamaz 569
Allah'ın İşitme ve Görme Sıfatı 571
Göklerin ve Yerin Anahtarları O'nundur 573
Şûrâ 13-19. Âyetlerin Tefsiri 573
Aslî Meselelerde Kıyasa Ret 576
Neshe Konu Olmayan Hükümler 577
Semavî Kitapların Hepsine İman 579
Nefsi Islah 580
Hüccet ve Dellil Getirme 581
Kıyamet Yakın Olabilir 582
Şûrâ 20-26. Âyetlerin Tefsiri 584
Niyet ve İradenin Önemi 584
Âhireti Arzulayan Bereket Bulur 587
Yaptıklarından Kaçanlar 589
Âhiret Ödülünün Değeri 590
Akrabalık Hakkı 591
Tebliğden Ötürü Ücret 592
Vahyi Yalanlama 597
Allah Hakkın Yardımcısıdır 598
Tevbenin Kabûlü 599
Kâfirin Duasına İcabet? 601
Şûrâ 27-31. Âyetlerin Tefsiri 601
Allah'ın Hikmetli Yönetimi 601
Azanlara Niçin Servet Veriliyor? 603
Tenasüh İddiası 608
Şûrâ 32-39. Âyetlerin Tefsiri 610
Gemilerdeki Nimet 611
Mü'mine Yakışan Tavır 612
Dünya Zevklerinin Önemsizliği 614
Saîdlerin Sıfatları 614
Şûra'nın Önemi 615
Şûrâ 40-46. Âyetlerin Tefsiri 617
Müslim'in Kâfire Bedel Kısas'ı 619
Kısasta Şahitlik 621
Kısasta Affın Mükâfatı 623
Hakkını Almanın Meşrûluğu 624
Şûrâ 47-50. Âyetlerin Tefsiri 627
Def'i Mümkün Olmayan Gün 627
Nimete Aldanma 628